TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

3

BAKI - 2025

“Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır”.

Heydər ƏLİYEV

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-110

HİSTORY AND İTS PROBLEMS ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)
2708-065X (online)

3

Konstitusiya və Suverenlik İli
Azərbaycan Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30-cu və Vətən müharibəsində qələbənin 5-ci ildönümünə həsr olunur

ADİLOĞLU
BAKI – 2025

Baş Redaktor - **Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova -** *Bakı Dövlət Universiteti*

Baş redaktorun müavini - **İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov -** *Bakı Dövlət Universiteti*

Məsul katib - **Məmmədağa Ələkbər oğlu Baxışov -** *Bakı Dövlət Universiteti*

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Andrzej L.Bonusiak - *Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)*
Barış Özdal - *Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)*
Dadaşov Əmrah Nemət oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Danish Miroslav - *Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)*
Əliyeva Sevinc İsrafil qızı - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Əliyev Qabil Əli oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu - *AMEA Naxçıvan bölməsi*
Hacıyev Sani Tofiq oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hatice Palaz Erdemir - *Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)*
Hüseynova İradə Mehtiqulu qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hüseynova Lalə Cavid qızı - *AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi*
İsgəndərov Anar Camal oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Qasımlı Musa Cəfər oğlu - *AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*
Quliyeva Nərgiz Məlik qızı - *AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*
Kvitsiani John Jokiyevich - *İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin "Qafqazşünaslıq" Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)*
Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Mamoulia Georges Quramovich - *Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)*
Məmmədli Sabir Rza oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mohammad Salmansızadeh - *Təbriz Universiteti (İran)*
Turichın İqor Victoroviç - *Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)*
Vəlixanlı Nailə Məmmədəli qızı - *Azərbaycan tarx müzeyi*
Yusifzadə Sevinc Ziya qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*

Web-sayt: https://tarixveonunproblemleri.az/
Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com
Şəhadətnamə № 0060079 (1997)
©Lisenziya ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT

KONSTİTUSİYA VƏ SUVERENLİK İLİ
Azərbaycan Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30-cu, Vətən müharibəsində qələbənin 5-ci ildönümünə həsr olunur

ƏLİYEV Q.Ə.	*Güclü hakimiyyət güclü dövlətçiliyin əsas şərtidir*	9-15
QULİYEVA S.Z.	*20 yanvardan Vətən müharibəsinə: Azərbaycan xalqının şəhidlik yaddaşı və anım məkanları*	16-22
ŞAHVERDİYEV Ə.Ə.	*Müstəqillik tarixinin ilk Baş naziri - Fətəli xan Xoyski*	23-26
HÜSEYNZADƏ K.	*İkinci Qarabağ müharibəsində Şuşa şəhərinin strateji əhəmiyyəti: hərbi və geosiyasi baxış*	27-32
	QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR	
ASLANOVA R.N.	*Əhməd Yüknəkinin ədəbi-fəlsəfi irsi*	33-43
İSLAMOVA Z.	*Şirvanşahlar dövründə sünnilik məzhəbinin regionda yayılması və dini institutların formalaşması*	44-48
	YENİ DÖVR	
ƏSƏDOVA R.B.	*Qazax bölgəsi: tarixi, iqtisadi və etno-demoqrafik vəziyyəti (XVI-XVIII əsrlər)*	49-54
İSMAYILOV S.	*Qərbi Azərbaycanda progimnaziya və gimnaziyalar (XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləri)*	55-58
HÜSEYNOVA G.	*Tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskinin ictimai fəaliyyətinə dair*	59-64
ƏJDƏRZADƏ G.	*Borçalının siyasi tarixi (Xanlıqlardan bəri)*	65-68
	MÜASİR DÖVR	
HACIYEV İ.	*Azərbaycanın itirilmiş tarixi əraziləri: Qərbi Zəngəzur və Göyçə mahalı*	69-78
CƏFƏROV T., CƏFƏROVA Ş.Ş.	*Türk diasporunun Avropaya inteqrasiyası və siyasi proseslərdə iştirakı*	79-84
АЛЛАХВЕРДИЕВ К.	*Геоисторические тренды современного мира: между глобализацией и этничностью*	85-92
ТАММИНЕН Т.	*Геополитические императивы и политические реалии: пересмотр устойчивости политики расширения ЕС*	93-97
RUİNTƏN K.F.	*Elmi diplomatiya və diplomatiyanın innovativ xüsusiyyətləri*	98-104
QULİYEVA G.M.	*Rusiya, İran və Qərb arasında: Azərbaycanın denge siyasəti*	105-113
İSMAYILOV Ş.N.	*Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafının tarixi əhəmiyyəti*	114-120
HÜSEYNOVA G.	*Ortaq Türk əlifbasına keçidin tarixi arxaplanı: Azərbaycanın timsalında*	121-127
QULİYEVA N.	*Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişafı: strateji istiqamətlər və gələcək hədəflər*	128-133
KƏLBİZADƏ E.	*Elm və təhsil sahəsində İran-Ermənistan əməkdaşlığının pərdəarxası məqamları və reallıqlar*	134-139
MƏMMƏDOVA A., ƏHMƏDLİ N.	*Rusiya Federasiyasina qarşi tətbiq olunan sanksiyalar (2022-2024)*	140-144
QƏHRƏMANOV E., AŞUROVA G.	*Avropanın təhlükəsizliyində Türkiyənin yeni rolu*	145-150
MEHDİYEVA X.	*Azərbaycanın geosiyasəti: Enerji diplomatiyasından strateji tərəfdaşlıqlara*	151-160

HACIYEVA X.Z.	*Qloballaşma şəraitində Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz maraqları*	161-166
NAZİM MUSTAFA	*İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyası*	167-175
ABDULLAYEV İ.	*Azərbaycanda dəmir yolunun inkişaf tarixindən (1969-1982-ci illər)*	176-180
ƏMİRLİ İ.	*İslamda dini-siyasi təriqətlər*	181-183
QƏRİBOV M.	*Əhməd Ağaoğlunun Birinci Türk tarix konqresində iştirakı və siyasi-ideoloji düşüncələri*	184-190
QURBANOVA M.	*Ethnic Cleansing against the Azerbaijani population in the Northern and Western Regions of the Armenian SSR (1988–1990): Main Forms and Methods*	191-198
ORUCOVA H.	*Prezident İlham Əliyevin dövlət quruculuğu və inkişaf strategiyası*	199-206
KAZIMOVA Z.	*Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatında fəaliyyətinin genişlənməsinə Fransa mediasının yanaşması*	207-210
BABAZADƏ S.	*Heyəti Təhrır əş-Şam qruplaşmasının fəaliyyəti nəticəsində hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan sonuncu diktator- Bəşər Əsəd*	211-217
TALIBZADE E.	*A bridge across the Caucasus: the role of Western European countries in advancing the "Brussels format" of negotiations between Azerbaijan and Armenia*	218-222
ДЖАФАРЛИ Х.	*Появление и деятельность ИГИЛ в Афганистане (2014-2017)*	223-230
İBRAHİMZADƏ E.	*Müasir təhlükəsizlik təhdidləri və prezidentlik institutunun rolu: Azərbaycan örnəyində*	231-238
SƏMƏDOV C.	*İqtisadi sanskiyaların İranın beynəlxalq mövqeyinə təsiri*	239-243
НАДЖАФОВА АЛИЗАДЕ Л.	*Пути совершенствования механизма государственного обеспечения политической безопасности в современный период развития государства*	244-251
TALIŞINSKİ E.	*Şüurun manipulyasiyası informasiya müharibəsinin psixoloji silahı kimi*	252-256
XƏLƏFOVA Ş.	*BMT-nın qlobal iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizəsində Azərbaycan Respublikasının iştirakı (COP-29-un nümunəsində)*	257-261
ŞƏRİFOVA R.	*Cənubi Koreyanın Çin Xalq Respublikası ilə münasibətləri*	262-267
RZAYEVA G.	*Heydər Əliyevin aqrar islahatlarında beynəlxalq layihələrin rolu: Dünya Bankı təcrübəsi*	268-272
ARXEOLOGİYA, ETNOQRAFİYA, MUZEYŞÜNASLIQ		
PİRQULİYEVA Q.Ə., CƏFƏROV M.V.	*Muzey əşyalarının təyin edilməsi üsulları barədə*	273-283
ƏLİYAROVA V.	*Borsunlu və Sarıçoban kurqanından tapılmış nizə ucluqları haqqında*	284-287
ƏLİYEVA E.	*Şirvan bölgəsində boyaqçılıq sənətinin inkişafı tarixindən*	288-292
MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, TARİXİ ÇOĞRAFİYA, DEMOQRAFİYA, METODİKA		
ГАДЖИНСКАЯ Н., ДЖАФАРОВ Р.	*Южный Кавказ и имперская переселенческая политика российского самодержавия: историография вопроса*	293-299

ZEYNALOVA S.	*Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin milli mənsubiyyət məsələsinin rus (sovet) tarixşünaslığında öyrənilməsinə dair*	300-304
RÜSTƏMOVA Ş.	*Qərbi Azərbaycanın Nüvədi kəndi tarixi qaynaqlarda*	305-311
ƏLİYEVA K.Q.	*Sürməli (İqdır) bölgəsinin tarixi coğrafiyası (1828-2025)*	312-318

Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin
“Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Müstəqil və suveren dövlətə sahib olmaq, milli-mənəvi dəyərlərə, həmrəylik, humanizm, ədalət və qanunun aliliyi prinsiplərinə əsaslanan inkişaf etmiş cəmiyyət qurmaq yüzillər boyu Azərbaycan xalqının ən böyük arzusu olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində kənar müdaxilələrə, məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalqımız milli kimliyini, mübarizə ruhunu qoruyub saxlamış, öz ideallarına həmişə sadiq qalmış və XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etmişdir.

1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktında yeni Konstitusiyanın hazırlanması nəzərdə tutulsa da, 1991-1993-cü illərdə hakimiyyətin yarıtmaz fəaliyyəti cəmiyyət həyatının bütün sahələrində kəskin böhrana, ölkədə anarxiyanın yaranmasına gətirib çıxarmış, dövlət idarəçiliyi mexanizmləri formalaşdırılmamış, qanunçuluğun, vətəndaşların azad, təhlükəsiz yaşamaq hüququnun təmin edilməsi mümkün olmamışdır.

Yalnız 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıtmış Ümummilli Lider Heydər Əliyevin böyük xilaskarlıq missiyası sayəsində ölkəmizdə cərəyan edən təhlükəli proseslərin qarşısı alındı, ictimai-siyasi sabitlik təmin edildi və müasir dövlət quruculuğu üçün etibarlı zəmin yarandı. Ulu Öndərin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası ölkəmizdə genişmiqyaslı qanunvericilik və institusional islahatların əsasını təşkil etdi. Bu Konstitusiya dövlətimizin müstəqilliyinin, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu, vətəndaşlarımızın layiqli həyat səviyyəsinin, dünya ölkələri ilə dostluq və əmin-amanlıq şəraitində əməkdaşlığın təmin edilməsi kimi ali niyyətlərin həyata keçirilməsi üçün mühüm qanunvericilik bazası rolunu oynamışdır.

Konstitusiyanın preambulasında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması başlıca niyyətlərdən biri kimi bəyan edilmişdir. Lakin Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizinin 30 ilə yaxın işğal altında qalması Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının həmin ərazilərdə tətbiqinə imkan verməmişdir. Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə son qoyulması və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin bərpa edilməsi Azərbaycan xalqının milli ideyasının əsas məqsədlərindən birinə çevrilmiş, cəmiyyətimizin bütün resursları bu taleyüklü vəzifənin həllinə yönəldilmişdir.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq başlanmış Vətən müharibəsində tarixi qələbə və 2023-cü il sentyabrın 19–20-də həyata keçirilmiş uğurlu antiterror əməliyyatı nəticəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam bərpa edilmiş, Azərbaycan Konstitusiyasının hüquqi qüvvəsi işğalın aradan qaldırıldığı bütün ərazilərdə bərqərar olmuşdur. Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 2024-cü il 19 sentyabr tarixli 294 nömrəli Sərəncamına əsasən, sentyabrın 20-si Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Günü elan edilmişdir.

Bu gün Azərbaycan Respublikası xalqımızın milli maraqlarını rəhbər tutaraq, yeni reallıqlar şəraitində müstəqil siyasətini daha cəsarətlə, prinsipiallıqla davam etdirir, Konstitusiyanın tələblərinə və öz suveren hüquqlarına əsaslanaraq, qarşıda duran strateji hədəflərə doğru inamla irəliləyir.

Konstitusiyamızın bəyan etdiyi niyyətlərdən biri kimi ərazi bütövlüyümüzün və suverenliyimizin tam bərpa olunduğunu, 2025-ci ildə Konstitusiyamızın qəbul edilməsinin 30-cu və Vətən müharibəsində qələbəmizin 5-ci ildönümünü nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. 2025-ci il Azərbaycan Respublikasında "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər planına dair təkliflərini bir ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 28 dekabr 2024-cü il

Vətən uğrunda ölənlər ölümündən doğular ...

Azərbaycan Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30-cu və Vətən müharibəsində qələbənin 5-ci ildönümünə həsr olunur

UOT 94(479.24)

QABİL ƏLİYEV
tarix elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti,
Azərbaycan Universiteti,
https://orcid.id/0000-0002-2372-5907
qabilalioglu1956@gmail.com

GÜCLÜ HAKİMİYYƏT GÜCLÜ DÖVLƏTÇİLİYİN ƏSAS ŞƏRTİDİR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/9-15

Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı sərəncam Azərbaycanın dövlətçilik tarixində çox mühüm əhəmiyyətə malik olan iki önəmli hadisə - Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30 illiyi və dövlət suverenliyinin bərpasının 5-ci ildönümü ilə bilavasitə bağlıdır. Təqdim edilmiş məqalədə bu sərəncamın gənc nəsil tərəfindən milli suverenliyimizin və hüquqi dəyərlərimizin əhəmiyyətinin yetərincə anlaşılması və bütövlükdə bu dəyərlərin təbliği baxımından vaxtında atılmış önəmli bir addım kimi şərh edilmişdir. 2025-ci il ərzində bu qərardan irəli gələn vəzifələrin müxtəlif dövlət strukturları tərəfindən icra edilməsinin, həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatların geniş xalq kütlələrinə çatdırılmasının, mətbuatda və elektron informasiya vasitələrində analitik təhlillər aparılmasının Azərbaycan Respublikasının hüquqi dövlət quruculuğu yolunda irəliləməsinə əlverişli zəmin yaradacağına inam ifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Konstitusiya, dövlətçilik, suverenlik, hakimiyyət, prezident, hüquqi sistem, milli dəyərlər.

Giriş. 2025-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 28 dekabr 2024-cü il tarixli Sərəncamı son dərəcə anlamlı və qanunauyğundur. Çünki, məhz 2025-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30-cu, həmçinin 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılmış böyük zəfər nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasının 5-ci ildönümüdür. 2023-cü il sentyabrın 19-20-də Yuxarı Qarabağda həyata keçirilmiş uğurlu antiterror əməliyyatındakı parlaq qələbə sayəsində isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hüquqi qüvvəsi bütün ərazilərimizdə bərqərar olmuş, suverenliyimiz tam şəkildə təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 19 sentyabr tarixli 294 nömrəli Sərəncamına əsasən, sentyabrın 20-si gününün Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Günü elan edilməsi [2] də, bu reallıqların nəzərə çarpdırılması baxımından xüsusilə qiymətlidir.

Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilməsi haqqında Sərəncam dövlətçilik ənənələrinin gücləndirilməsi, hüquqi dövlət quruculuğunun təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan Respublikasının güclü mərkəzi hakimiyyətinin əsasını təşkil edən konstitusiya prinsiplərinin qorunması, inkişaf etdirilməsi, təbliği, suverenliyin müdafiə olunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılan çox əhəmiyyətli addımlardan biridir.

Konstitusiya və suverenlik. Konstitusiya və suverenlik anlayışları müasir dövlət quruculuğunun çox mühüm, ayrılmaz dəyərləri kimi qəbul edilir. ***Konstitusiya*** ölkənin əsas qanunu, onun siyasi, iqti-

sadi və hüquqi sistemlərinin əsaslarını təsbit edən, həmçinin vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, vəzifələrini, həmçinin dövlət hakimiyyəti strukturları ilə vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən ali hüquqi qüvvəyə malik sənəddir. Mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılması və fəaliyyət göstərməsi qaydalarını, onların səlahiyyətlərini və şəxsiyyətin cəmiyyətdəki mövqeyinin prinsiplərini tənzim edən ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik təsis aktıdır.

Suverenlik anlayışı xalqın öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu, bütün ölkə miqyasında öz ərazisini idarə etmək qabiliyyətini, dövlət hakimiyyətinin bərqərar olmasını və onun xarici siyasətdə müstəqilliyini: dövlətin xarici hakimiyyətə, kənar qüvvələrə tabe olmadan, onların təsirinə düşmədən, müstəqil qərarlar qəbul etmək qabiliyyətini, beynəlxalq müstəvidə bərabərhüquqlu subyekt kimi təmsil olunmasını ifadə edir. Bu, dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və milli maraqlarının birliyini təmin edən fundamental xüsusiyyətdir.

Dövlət müstəqilliyi və suverenlik hər bir xalqın, millətin sahib olmağa can atdığı çox dəyərli nailyyətlərdir. Bütün xalqların və millətlərin müstəqil dövlətçilik tarixi və suveren inkişaf yolu məhz onların malik olduqları dövlətçilik ənənələrinə, azadlıq ideallarına, milli-mənəvi xüsusiyyətlərinə, tarixi ənənələrinə və intellektual səviyyəsinə uyğun olaraq qazanılır və inkişaf etdirilir. Bütün bu göstəricilərə görə çox böyük potensiala malik olan Azərbaycan xalqı 5 minillik dövlətçilik tarixində dəfələrlə öz müstəqilliyini yadelli işğalçılardan igidliklə qorumuş, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən əsarət altına düşdükdə isə, yenidən azadlığa qovuşmaq uğrunda yorulmadan, usanmadan mübarizə aparmış, qəhrəman oğullar, müdrik sərkərdələr, dövlət xadimləri yetişdirmişdir.

Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında çox haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, müstəqil və suveren dövlətə sahib olmaq, milli-mənəvi dəyərlərə, həmrəylik, humanizm, ədalət və qanunun aliliyi prinsiplərinə əsaslanan inkişaf etmiş cəmiyyət qurmaq yüzillər boyu Azərbaycan xalqının ən böyük arzusu olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində kənar müdaxilələrə, məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalqımız milli kimliyini, mübarizə ruhunu qoruyub saxlamış, öz ideallarına həmişə sadiq qalmışdır [1].

Xalqımız XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərində, Sovet İttifaqının dağılması dövründə öz müstəqilliyini – dövlət suverenliyini bərpa etmək üçün çox mühüm, taleyüklü addımlar atdı. İnsanlarımızın suverenlik arzusu-istəyi və müstəqil yaşamağa can atması, 1918-ci ildə qurulmuş və cəmi iki il yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin, eləcə də minilliklər boyu davam etmiş dövlətçilik tariximizin ənənələrinə əsaslanırdı. Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları çox qısa müddət ərzində müstəqil dövlətə xas olan bütün təsisatlarını: parlamenti, hökuməti, milli ordusunu, maliyyə sistemini yarada bilmişdilər. AXC bir çox xarici dövlətlər tərəfindən tanınmış və onlarla normal diplomatik əlaqələr yaradılmışdı.

Lakin 1920-ci il aprelin 27-28-də Sovet Rusiyası beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq, müharibə elan etmədən XI Qırmızı Ordusunu Azərbaycana yeritdi, suveren Azərbaycan ərazisini işğal etdi. Qanuni seçilmiş hakimiyyət orqanlarını zorakılıqla devrildi və Azərbaycan xalqının çox böyük qurbanlar bahasına qazandığı müstəqil dövlətçilik məhv edildi. Sovet Rusiyasının işğalçılıq siyasəti nəticəsində müstəqil cümhuriyyətimiz süqut etdi, sonrakı 70 ilə yaxın müddət ərzində Sovet İttifaqının tərkibində qaldı. Lakin Azərbaycan xalqı öz müstəqillik ideallarından heç zaman vaz keçmədi və hər fürsətdə bu arzusunu gerçəkləşdirməyə səy göstərdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ilə Azərbaycan rəsmən müstəqil dövlət statusunu bərpa etdi. Bu çox önəmli tarixi nailiyyət idi. Lakin müstəqilliyin bərpasından sonrakı ilk dövrdə respublikamız çox ciddi ictimai-siyasi və iqtisadi böhran keçirirdi. Respublika rəhbərlərinin tez-tez dəyişdirilməsi, bazar iqtisadiyyatına keçidin doğurduğu saysız-hesabsız çətinliklər, iqtisadi tənəzzülün dərinləşməsi ümumi vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Ermənistanın xarici havadarlarının hərtərəfli yardımları ilə ölkəmizə hərbi təcavüzü, torpaqlarımızın 20 faizinin işğal edilməsi, 1 milyondan çox insanımızın qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi, daxili ictimai-siyasi sabitliyi pozmuş, idarəetməni iflic vəziyyətə salmış, Azərbaycan dövlətçiliyi üçün ciddi təhlükə və təhdidlər yaratmışdı.

Doğrudur, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktında yeni Konstitusiyanın hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu [3]. Lakin 1991–1993-cü illərdə hakimiyyət təmsilçilərinin səriştəsizliyi, ayrı-ayrı qurumların yarıtmaz fəaliyyəti, qanunsuz silahlı dəstələrin özbaşınalığı, hakimiyyət uğrunda zorakılığa söykənən mübarizə, vahid siyasi iradənin olmaması cəmiyyət həyatının bütün sahələrində kəskin böhrana, ölkədə anarxiyanın baş alıb getməsinə gətirib çıxarmışdı. Bu illərdə dövlət idarəçiliyi mexanizmləri lazımı şəkildə formalaşdırılmamış, qanunçuluğun, vətəndaşların azad, təhlükəsiz yaşamaq hüququnun təmin edilməsi mümkün olmamışdı. Azərbaycan vətəndaş müharibəsi astanasına sürüklənmiş, yenicə bərpa edilmiş milli dövlətçiliyimiz məhv olmaq təhlükəsi ilə üzbəüz qalmışdı.

Yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin yayında xalqımızın təkidli tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı, Azərbaycanın müstəqilliyinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasına imkan verdi və ölkəmizin suveren dövlət kimi formalaşmasına şərait yaratdı. Böyük dövlət idarəçiliyi təcrübəsinə malik və dünya siyasətindəki konyukturanın incəliklərinə dərindən bələd olan bu dahi şəxsiyyətin əsasını qoyub uğurla həyata keçirdiyi siyasi kurs nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə təcrid olunmaqdan qurtuldu. Respublikamız etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edilməyə başlandı, yaxın və uzaq qonşuları ilə münasibətlər tədricən sahmana salındı, beynəlxalq və regional təşkilatlarla əlaqələr möhkəmləndirildi.

Ulu öndərin başçılığı ilə ardıcıl şəkildə yürüdülən məqsədyönlü siyasət nəticəsində, cəmiyyətimizdə qanunlara hörmət tədricən həyat normasına çevrilərək öz bəhrəsini verməyə başladı. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının və dövlətinin tarixində ilk milli Konstitusiyanın qəbul edilməsi üçün gərəkli ictimai-siyasi şəraitin yaradılması ilə nəticələndi. Ən əsası isə ölkədə siyasi sabitlik təmin edildi, bir-birinin ardınca sürəkli şəkildə hüquqi və iqtisadi islahatlar aparıldı, hüquqi dövlət quruculuğu yolunda çox mühüm addımlar atıldı – müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbulu üçün hazırlıqlara başlandı.

Yeni konstitusiyanın yaradılması ideyasının irəli sürülməsində, onun layihəsinin hazırlanmasında və qəbulunda ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu görkəmli dövlət xadiminin hakimiyyətə qayıdışından sonra Konstitusiyanın qəbul edilməsi ön plana çəkildi. 1995-ci il mayın 2-də Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın tərkibi təsdiq olundu. Komissiyanın tərkibinə tanınmış ictimai-siyasi xadimlər, alimlər, peşəkar hüquqşünaslar daxil edildilər. Komissiyanın sədri isə Heydər Əliyev seçildi. Məhz onun gərgin əməyi və bilavasitə rəhbərliyi sayəsində Dövlətimizin müstəqillik tarixinin ən mühüm sənədi olan Əsas Qanun hazırlandı. Ulu öndər Konstitusiya komissiyasının 1995-ci il noyabrın 10-da keçirilən sonuncu iclasında qürurla qeyd etmişdi ki, "tarixi bir iş görülübdür. Tarixi bir sənəd yaradılıbdır. Bu gün biz ölkəmizin bütün ictimaiyyəti qarşısında, dünya ictimaiyyəti qarşısında deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının, xalqımızın tarixində ilk demokratik konstitusiya yaranmasında biz bilavasitə iştirak etmişik və bu layihənin yaranması bizim hamımızın birlikdə məhsuldar əməyimizin, fəaliyyətimizin nəticəsidir" [4, s.472].

1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq referendumu vasitəsilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ölkəmizdə müasir demokratik cəmiyyətin, hüquqi dövlətin əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən ideya və dəyərlər geniş şəkildə təsbit edilmişdir [4]. Azərbaycanın bu yeni qəbul edilmiş konstitusiyası xalqımızın keçdiyi böyük tarixi yolun məntiqi yekunu olmaqla, sayca dördüncü konstitusiyası idi. 1921-ci ildə birinci konstitusiya, 1937-ci ildə ikinci konstitusiya, 1978-ci ildə üçüncü konstitusiya qəbul edilmişdi. Ulu öndər fəxrlə bildirmişdi ki, bu yeni konstitusiya "keçmiş konstitusiyalardan tamamilə fərqli konstitusiyadır, yeni konstitusiyadır, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır, Azərbaycanın hər bir vətəndaşının doğma konstitusiyasıdır" [5, s.5].

Yeni konstitusiyamızda dövlət hakimiyyət orqanlarının demokratik qaydada formalaşdırılması, insan şəxsiyyətinə və ləyaqətinə hörmət, insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsi mexanizmlərinin mövcudluğu, siyasi sistemdə plüralizmə təminat verilməsi, ümumbəşəri dəyərlərə sadiqlik və digər fundamental dəyərlər öz əksini tapmışdır. Ölkənin Əsas Qanununun milli dövlətçilik tarixində müstəsna əhəmiyyətini əsas götürərən ulu öndər Heydər Əliyevin imzaladığı 1 noyabr 1996-cı il tarixli fərmana əsasən, o zamandan bəri hər il ölkəmizdə noyabrın 12-si Konstitusiya Günü kimi rəsmən qeyd edilməkdədir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq referendumu ilə qəbul edilmişdir. Bu, ölkənin ilk müstəqil konstitusiyası olmaqla, onun demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət kimi formalaşmasını təmin edən əsas qanundur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – dövlətin əsas qanunu olaraq – hüquqi sistemin təməlini təşkil edir. Belə ki, konstitusiyada qanunun aliliyi təsbit edilmiş, insan və vətəndaşlara geniş hüquq və azadlıqlar verilmişdir. Konstitusiyamızda Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyü əsas prinsiplərdən biri kimi əks olunmuşdur. Bu sənəd ölkədə hüquq sisteminin təməlini qoymuş və Azərbaycanın beynəlxalq hüquq normalarına uyğun inkişafını təmin etmişdir. Elə buna görə də, 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik ili" elan edilməsi Azərbaycan Respublikasında dövlətçiliyin əsaslarının möhkəmləndirilməsi, hüquqi sistemin daha da təkmilləşdirilməsi, ölkənin müstəqilliyinin müdafiə olunması yolunda qazandığımız uğurları vurğulamaq məqsədini daşıyır.

Ulu Öndərin hər bir Azərbaycan vətəndaşına, xüsusən gənclərimizə aşağıdakı tövsiyəsi ibrətamizdir: "Hər bir şəxs Konstitusiyaya və qanunlara dönmədən əməl etməli, ondan irəli gələn dövlət və cəmiyyət qarşısında vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməli, ölkəmizdə gedən demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində yaxından iştirak etməlidir" [6, s.34].

Azərbaycanda hüquq sistemi, insan hüquqlarının təminatı və dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə olunubdur. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu nailiyyətlərin davam etdirilməsi və konstitusiya prinsiplərinin dərinləşdirilməsi üçün ardıcıl islahatlar həyata keçirilibdir. Ölkəmizin sürətli inkişafı nəticəsində yeni dövrün tələblərinin yaratdığı zərurətlə əlaqədar ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə 2002-ci il avqustun 24-də Konstitusiyanın 24 maddəsinə, 2009-cu il martın 18-də 25 maddəsinə, 2016-cı il sentyabrın 26-da isə 29 maddəsinə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Bu dəyişikliklər Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi bazasının gücləndirilməsi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına daha etibarlı təminat verilməsi, həmçinin prezident hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir [8]. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ikinci və üçüncü dəfə keçirilmiş referendumlarda Konstitusiyamıza edimiş əlavə və dəyişikliklər bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir. Konstitusiyaya edilmiş son əlavə və dəyişikliklər müxtəlif sahələri əhatə etməklə, ali dövlət, məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin işinin təkmilləşdirilməsinə, insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli təmin edilməsinə yönəlmişdir. Beləliklə, Əsas Qanunumuz daha da təkmilləşdirilərək yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Güclü prezident hakimiyyəti. Müasir dövrdə dünya miqyasında prezidentli respublika, parlamentli respublika, konstitusiyalı monarxiya və s. kimi müxtəlif dövlət idarəçiliyi formaları mövcuddur. Bu idarəetmə orqanlarını birləşdirən əsas ümumi cəhətlərdən biri icraedici hakimiyyətin fəaliyyət göstərməsidir. Lakin icra hakimiyyəti başçısının – prezidentin, baş nazirin, monarxın səlahiyyətləri hər bir ölkənin konstitusiyasında fərqli miqyasdadır. Prezidentli respublikalarda da icraedici hakimiyyətlə qanunverici hakimiyyət arasında səlahiyyətlər bölgüsü məsələsində fərqli yanaşmalar mövcuddur. Konstitusiyalarda hakimiyyətin qolları arasında səlahiyyətlərin bölünməsi dövlət hakimiyyətinin bölüşdürülməsi prinsipinə qəti şəkildə əsaslanır və hər bir qol öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil fəaliyyət göstərir.

İcra hakimiyyəti başçısının geniş səlahiyyətlərə malik olması, ilk növbədə milli dövlət mənafeyi ilə bağlı məsələlərin qətiyyətli və operativ şəkildə həll edilməsi baxımından son dərəcə vacibdir. Çünki, icra hakimiyyətinin təşkilində kollegial orqan vasitəsilə idarəetmədə, həmin orqan daxilində hər hansı məsələnin həlli ilə bağlı fikir müxtəlifliyinin – plüralizmin olması labüddür. Milli mənafe, dövlət mənafeyi ilə bağlı problemlərin müzakirəsi və qərar qəbul edilməsi zamanı ayrı-ayrı səlahiyyətli şəxslərin subyektiv mövqeyi, fərqli yanaşması təbiidir. Belə olan halda isə konsesus əldə edilməsi vaxt itkisinə səbəb olur ki, bu da ali dövlət mənafeyi üçün vacib olan qərarın qəbulunu ləngidə, həmin mənafeyi doğuran müqəddəm şərtlərin dəyişməsinə gətirib çıxara bilir.

Ona görə də, icra hakimiyyəti qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti ilə müqayisədə daha çox dinamizmə malik olmalıdır [9, s.33]. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında icra hakimiyyətinin təşkilində təkbaçşılıq prinsipi – geniş səlahiyyətlərə malik prezident idarəçiliyi tətbiq edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə, dövlətimizin

idarəetmə forması prezident respublikasıdır. Prezident hakimiyyətinin statusu, səlahiyyətləri barədə Konstitusiyanın ən mühüm siyasi-hüquqi müddəaları aşağıdakılardır:

Azərbaycan dövlətinin başçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidentidir. O, ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir, dövlətin Silahlı Qüvvələrinin Ali baş komandanıdır. Prezident hakimiyyəti Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirir və hakimiyyətin varisliyi prinsipini təmin edir. Prezident Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün təminatçısıdır. Prezident həmçinin hakimiyyətin icraedici qolunun başçısı kimi, dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasına təminatçısıdır Dövlətin başçısı həm də məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır [4, s.6]. Konstitusiyada dövlət başçısının geniş səlahiyyətləri təsbit olunmuşdur. Bu səlahiyyətlər 109-cu maddənin 32 bəndində əks olunmuşdur [4, s. 37-39].

Konstitusiyamıza görə, müharibə şəraitində hərbi əməliyyatların aparılması Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərinin keçirilməsini mümkün etmədikdə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyət müddəti hərbi əməliyyatların sonunadək uzadılır [4, s.34].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında əks olunmuş, əlavə və dəyişikliklərlə daha da inkişaf etdirilmiş güclü prezident hakimiyyəti ölkəmizin XXI əsrin ilk onilliklərində, xüsusən də son beş il ərzində qazandığı böyük uğurlara möhkəm hüquqi zəmin yaratmışdır. Bu, qonşu Gürcüstan və Ermənistan respublikalarında son onilliklərdə həyata keçirilən prezident hakimiyyətini məhdudlaşdıran, əvəzində parlamentin və parlament qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumətin səlahiyyətini genişləndirən islahatlar fonunda daha qabarıq nəzərə çarpır. Hər iki qonşu respublikada XXI əsrin ikinci onilliyində konstitusiyalara edilən əlavə və dəyişikliklər nəticəsində prezidentin səlahiyyətləri əsaslı çəkildə məhdudlaşdırılmış, hökumətin prezident qarşısında deyil, parlament qarşısında məsuliyyət daşıması qaydası qüvvəyə münmişdir. Bu islahatlara görə, həmin respublikalarda prezident öz mandatını bilavasitə xalqdan almır və özünü birbaşa vətəndaşlar tərəfindən seçilmiş parlamentə qarşı qoya bilmir. Bu da, öz növbəsində, qanunverici orqanın – parlamentin icraedici hakimiyyətdən üstünlüyünə, hökumətin parlamentin nəzarəti altına düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sürətli qərar qəbul ediməsində ləngimələr və daha pisi, hökumətin tərkibində mütamadi dəyişikliklər, icra hakimiyyəti strukturlarının ardıcıl səmərəli fəaliyyət göstərməsində axsamalar baş verməkdədir.

Nəticə. 2025-ci ilin ölkəmizdə "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan olunması dövlətçilik tariximizin öyrənilməsi və təbliğ edilməsi, həmçinin postmüharibə dövründə yeni milli ideoloji prioritetlərin müəyyən edilməsi və əhəmiyyətinin üzə çıxarılması, Qafqazın lider dövlətinə çevrilmiş olan Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri sırasında özünə layiqli yer tutması, müstəqilliyimizin dönməz və əbədi olmasında bir çox prinsiplərin həm tarixi əhəmiyyətini, həm də mahiyyətini ön plana çıxarmaq baxımından əvəzsiz rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2025-ci ili "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan etməsi Azərbaycanın hüquqi dövlətçilik ənənələrini daha da möhkəmləndirmək, xalqın hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına dair öhdəlikləri daha geniş miqyasda nəzərə çarpdırmaq məqsədinə xidmət edir. Bu qərar, həmçinin gənc nəsil tərəfindən milli suverenliyimizin və hüquqi dəyərlərimizin qiymətinin yetərincə anlaşılması və bütövlükdə bu dəyərlərin təbliği baxımından vaxtında atılmış önəmli bir addımdır. 2025-ci il ərzində bu qərardan irəli gələn vəzifələrin müxtəlif dövlət strukturları tərəfindən icra edilməsi, mətbuatda və elektron informasiya vasitələrində analitik təhlillər aparılması, həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatların geniş xalq kütlələrinə çatdırılması Azərbaycan Respublikasının hüquqi dövlət quruculuğu yolunda irəliləməsinə əlverişli zəmin yaradacaqdır.

2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan olunması, bu iki mühüm dəyərin əhəmiyyətini vurğulamaqla, Azərbaycan Respublikasının gələcəyə doğru inamlı inkişafına və milli kimliyinin daha da möhkəmləndirilməsinə mühüm töhfə verməklə yanaşı, ölkəmizin müstəqillik tarixində əldə etdiyi böyük uğurların doğru-düzgün qiymətləndirilməsinə, eləcə də gələcək perspektivlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // https://president.az/az/articles/view/67775 -28 dekabr 2024 [29.09.2025].

2. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 19 sentyabr tarixli 294 nömrəli Sərəncamı // https://e-qanun.az/framework/57986 [14.09.2025].
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı, 32-ci maddə // https://anl.az/el/emb/Konstitusiya_suverenlik/pdf/6693.pdf [12.09.2025
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, Hüquq yayım evi, 2025, 64 s. // https://ebooks.az/az/book/8oSpCs1 [12.09.2025].
5. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında çıxış. Prezident Sarayı. 10 noyabr 1995-ci il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 4-cü kitab, Bakı, Azərnəşr, 1997, s.471-498.
6. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ilk iclasında nitq. 24 noyabr 1995-ci il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 5-ci kitab, Bakı, Azərnəşr, 1998, s.5-17.
7. Əliyev H.Ə. 12 noyabr - Konstitusiya günü münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrik. 11 noyabr 1996-cı il // Müstəqilliyimiz əbədidir. 8-ci kitab, Bakı, Azərnəşr, 1998, s.5-17.
8. Osmanov T. Konstitusiya və Suverenlik ili: Azərbaycanın hüquqi və dövlətçilik inkişafı // https://genprosecutor.gov.az/az/page/ [12.09.2025].
9. Rzayeva P.A. Prezidentli respublika idarəetmə formasının digər idarəetmə formalarından fərqli xüsusiyyətləri // "Qanun", № 6 (260), 2016, s.32-37 - https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2016_348.pdf [12.09.2025].

ГАБИЛЬ АЛИЕВ
доктор исторических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет,
Азербайджанский Университет

УКРЕПЛЕНИЕ ВЛАСТИ – ГЛАВНОЕ УСЛОВИЕ СИЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Указ Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева об объявлении 2025 года «Годом Конституции и Суверенитета» в Азербайджанской Республике напрямую связан с двумя важными событиями в истории азербайджанской государственности – 30-летием принятия Конституции Азербайджанской Республики и 5-летием восстановления государственного суверенитета. В представленной статье данный указ интерпретируется как важный и своевременный шаг в деле обеспечения полного понимания молодым поколением важности нашего национального суверенитета и правовых ценностей, а также в целях их всестороннего продвижения. Предполагается, что реализация задач, вытекающих из данного решения, различными государственными структурами в течение 2025 года, проведение аналитических исследований в прессе и электронных СМИ, а также доведение информации о проведенных масштабных реформ до широких масс населения создадут благоприятную основу для продвижения Азербайджанской Республики по пути правового государственного строительства.

Ключевые слова: Конституция, государственность, суверенитет, власть, президент, правовая система, национальные ценности.

GABIL ALIYEV
Doctor of Historical Sciences, Professor
Baku State University,
Azerbaijan University

STRENGTHENING AUTHORITY IS THE MAIN CONDITION FOR A STRONG STATE

The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev on declaring 2025 the "Year of Constitution and Sovereignty" in the Republic of Azerbaijan is directly related to two important events in the history of Azerbaijani statehood - the 30th anniversary of the adoption of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the 5th anniversary of the restoration of state sovereignty.

In the presented article, this decree is interpreted as an important and timely step in ensuring that the younger generation fully understands the importance of our national sovereignty and legal values, as well as for their comprehensive promotion. It is assumed that the implementation of the tasks arising from this decision by various government agencies during 2025, conducting analytical studies in the press and electronic media, as well as disseminating information about the large-scale reforms carried out to the general public will create a favorable basis for the advancement of the Republic of Azerbaijan along the path of legal state building.

Keywords: Constitution, statehood, sovereignty, legal system, power, president, national values.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilir.

Azərbaycan Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30-cu və
Vətən müharibəsində qələbənin 5-ci ildönümünə
həsr olunur

UOT 94(479.24)

SƏİDƏ QULİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ORCİD İD 0000-0003-4320-3425
saidaquliyeva@bsu.edu.az

20 YANVARDAN VƏTƏN MÜHARİBƏSİNƏ: AZƏRBAYCAN XALQININ ŞƏHİDLİK YADDAŞI VƏ ANIM MƏKANLARI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/16-22

Tədqiqat 20 Yanvar faciəsinin 35 illiyinə,
Vətən müharibəsinin 5 illiyinə həsr edilir.

Tədqiqatın məqsədi 20 Yanvar faciəsindən başlayaraq Qarabağ müharibələri dövründə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaradılmış Şəhidlər Xiyabanlarının yaranmasını və ideoloji mahiyyətini araşdırmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda şəhidlik anlayışın Azərbaycan xalqı üçün mahiyyəti və milli kimliyin formalaşmasına təsirləri izah edilir. Tədqiqat obyektini bu məkanların kollektiv yaddaşın formalaşmasında, milli kimliyin qurulmasında və dövlət ideologiyasının təbliğində oynadığı rol təşkil edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, şəhidlik Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi şüurunda dərin iz buraxmış və bu hadisələrə ictimai münasibət, zamanla anım məkanlarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə 20 Yanvar faciəsi şəhidlik anlayışını milli, siyasi və dini dəyər səviyyəsinə yüksəltmiş, bu konsepsiya daha sonra Qarabağ müharibələri zamanı ölkənin müxtəlif bölgələrində yaradılmış Şəhidlər Xiyabanlarında davam etdirilmişdir. Nəticə etibarilə, bu məkanlar yalnız dəfn yerləri deyil, həm də milli birliyin simvolu, vətənpərvərlik ruhunun təzahürü və kollektiv yaddaşın daşıyıcıları kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ müharibəsi, Şəhidlər Xiyabanı, 20 Yanvar, Xocalı soyqırımı.

Giriş. Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında şəhidlik anlayışı təkcə fərdi qəhrəmanlıq nümunəsi kimi deyil, həm də milli kimliyin, mübarizə ruhunun və kollektiv yaddaşın ifadəsi kimi dəyərləndirilir. Vətən uğrunda canından keçmiş insanlara ehtiram göstərilməsi, azərbaycanlıların tarixi adət-ənənəsinin və mənəvi-mədəni dəyərlər sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Tədqiqatın əsas terminlərinin - "şəhidlik" və "anım məkanı" anlayışlarının izahı mövzunun düzgün anlaşılması baxımından zəruridir. Çünki məqalədə bu anlayışların bir-biriylə qarşılıqlı əlaqəsi və müasir dövrdə hansı problemlər üzərində müzakirə edildikləri göstərilir. Şəhidlik yalnız şəxsi qurban vermə fenomeni kimi deyil, həm də cəmiyyətin kollektiv yaddaşının formalaşmasında mühüm rol oynayan, milli və mənəvi dəyərlərin qorunması baxımından qiymətləndirilən bir anlayış kimi təqdim edilir. Kollektiv yaddaş, ictimai təcrübələrin və tarixi hadisələrin cəmiyyətdə necə yadda saxlanıldığına diqqət çəkməklə, sosial xüsusiyyətləri və mədəni əlaqələri ortaya qoyur [17]. "Şəhidlik" dini, milli və siyasi kontekstlərdə güclü ideoloji və simvolik mənası olan anlayışdır. Ərəb mənşəli termin haqq yolunda can verərək əqidəsini sübut edən şəxs mənasını daşıyır. Azərbaycan kontekstində bu anlayış son 35 ildə, xüsusilə 20 Yanvar faciəsi ilə ictimai-siyasi müstəvidə geniş yayılmış və yeni məna qazanmışdır. Hazırda şəhid anlayışı XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni faşistlərinin həyata keçirdikləri etnik təmizləmə və soyqırımı cinayətlərinin qurbanlarına, erməni millətçilərinin bu siyasətlərinə

qarşı mübarizədə həlak olan insanlara da aid edilir. Beləliklə, şəhidlik anlayışı milli-azadlıq mübarizəsi, dövlətçilik və vətənpərvərlik anlayışları ilə eyniləşdirilərək həm milli ideologiyanın, həm də ictimai emosional yaddaşın əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. Vətən müharibəsi (2020) dövrü və ondan sonrakı mərhələ bu anlayışın aktuallığını bir daha gündəmə gətirmişdir. Bu anlayış hazırda Azərbaycan cəmiyyətində ideoloji-siyasi, mədəni-estetik və dini aspektlərdə cəmiyyətin milli xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mühüm yer tutur.

Anım məkanları da (dəfn yerləri, muzeylər, xatirə parkları, memorial kompleksləri) bu kollektiv yaddaşın ictimai və ideoloji cəhətdən konkret məkanda təcəssüm tapmasını və gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesini ifadə edir [17]. XX əsrdə Azərbaycanda anım məkanlarının təşəkkül tapması sovet dövründə II Dünya müharibəsində həlak olanların xatirəsinə ucaldılan abidələrlə başlamışdır. Demək olar ki, bütün rayon və kəndlərdə bu mövzuda abidələr yaradılmışdır. 20 Yanvar faciəsi və Qarabağ müharibələri ilə əlaqədar "Şəhidlər Xiyabanı" adlandırılan yeni müqəddəs hesab edilən ideoloji məkanlar formalaşmışdır. Bu xiyabanlar təkcə dəfn yeri deyil, eyni zamanda kollektiv yaddaşın yaşadıldığı və birgə anım tədbirlərinin keçirildiyi mühüm ictimai məkanlardır.

Tədqiqatın məqsədi 20 Yanvar hadisəsindən başlayaraq, Qarabağ müharibələri dövründə və ondan sonra Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaradılan şəhidlər xiyabanlarının tarixi, ideoloji funksiyalarını araşdırmaq, həmçinin onların kollektiv yaddaşın formalaşmasında, milli kimliyin təşəkkülündə və dövlət ideologiyasının qurulmasında oynadığı rolu elmi əsaslarla təhlil etməkdən ibarətdir. Azərbaycan tarixşünaslığında bu mövzuya ilk dəfə müraciət edilir.

"Şəhidlər Xiyabanı" məkanlarının və anlayışının yaranması. Tədqiqat nəticəsində belə qərara gəlirik ki, şəhidlər və onlarla əlaqədar hadisələrin yaddaşlarda dərin iz buraxması cəmiyyətin tarixi kimliyində əhəmiyyətli yer tutur və bu hadisəyə münasibət şəhidlərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə, onlara aid anım məkanlarının yaradılmasına səbəb olmuşdur. Şəhidlərin fədakarlığı, cəmiyyət üzərində mənəvi iz qoyur və bu iz, kollektiv yaddaşın formalaşmasında əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, bir sıra məsələlərdə 20 Yanvar hadisəsi Azərbaycan xalqının kollektiv şüurunda dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bununla yanaşı, faciə şəhidlik anlayışını milli, siyasi və dini dəyər halına gətirmişdir. Belə ki, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet Ordusunun Bakıya və digər bölgələrə daxil olaraq mülki əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi kütləvi qırğın nəticəsində rəsmi məlumata görə, 147 nəfər həlak olmuş, yüzlərlə insan yaralanmışdır [1; 2; 3, s.4-27; 14]. Baş vermiş hadisənin yaratdığı sarsıntıya baxmayaraq xalq şəhidlərin dəfn mərasimini Azadlıq meydanından başlayaraq, izdihamlı bir yürüşlə Dağüstü parka qədər davam etdirmişdi [19]. Minlərlə insan şəhid cənazələrini çiyinlərində daşıyaraq xalqın həmrəyliyini və əzmini nümayiş etdirmişdir. Bu yürüş ümumxalq kədərini və müstəqillik uğrunda verilmiş qurbanların xalq tərəfindən nə qədər yüksək dəyərləndirildiyini göstərir. Beləliklə, Şəhidlər Xiyabanı sadəcə məzarlıq deyil, həm də milli kimliyin və tarixi yaddaşın simvolik məkanına çevrilmişdir. Şəhidlərin dəfnindən sonra xalq onların xatirəsinə ehtiram göstərmək və baş verən faciəyə ictimai reaksiya vermək məqsədilə 40 gün müddətində matəm tətili elan etmişdi. Bu təşəbbüs xalqın yaşadığı dərin kədərin, ictimai etirazın və ədalət tələbinin simvolik ifadəsi idi. 20 Yanvar faciəsi Azərbaycan cəmiyyətində, ictimai fikrində yeni anlayışların yaranmasına səbəb oldu.

20 Yanvar faciəsindən sonra Bakı şəhərinin ən yüksək nöqtəsində – Dağüstü parkda şəhidlərin dəfn olunduğu ərazıyə "Şəhidlər Xiyabanı" adı verildi. 20 Yanvar faciəsinin səhərisi günü şəhidlərin dəfn və matəm tədbirlərini təşkil etmək məqsədilə xüsusi Dəfn Komissiyası yaradılmışdır. Nə qədər çətin olsa da, həmin dövrdə Dəfn Komissiyanın fəaliyyəti 20 Yanvar faciəsinin tarixi yaddaşda layiqincə yer almasına və Azərbaycan xalqının milli mübarizəsinin əbədi dəyərlərə çevrilməsinə töhfə vermişdir [19]. Komissiya, 1918-ci il soyqırımı qurbanlarının Dağüstü parkda dəfn olunmasını əsas götürərək, 20 Yanvar şəhidlərinin də həmin ərazidə dəfninə qərar vermişdir. Qazıntılar zamanı buradan müsəlman qəbiristanlığının qalıqları aşkarlanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, burada 1918-ci ilin martında Bakı şəhərində daşnak və bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən həyata keçirilmiş soyqırımı [12] nəticəsində həlak olmuş türk-müsəlman əhalisinin, eləcə də həmin il Bakının azad olunması zamanı şəhid olmuş Osmanlı əsgərlərinin cənazələri dəfn edilmişdir. Lakin Sovet hakimiyyəti 1934-cü ildə qəbiristanlığı ləğv etmiş və ərazidə Sovet liderlərindən Sergey Kirovun adını daşıyan istirahət parkı salmışdır. Bu addım, keçmişin izlərini ictimai yaddaşdan silmək cəhdi kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin Azərbaycan xalqı, bütün bu maneələrə baxmayaraq, baş verənləri yaddaşda qoruyub saxlamışdır.

Beləliklə, Mart soyqırımı qurbanları da 20 Yanvar şəhidləri ilə eyni sırada üç məzarda dəfn olunmuşlar. Şəhidlər xiyabanı həm 1918, həm də 1990-cı il şəhidlərinin uyuduğu, tarixi ardıcıllığın və milli birliyin simvoluna, müxtəlif dövrlərdə baş verən milli faciələrin birgə yaddaş məkanına – anım məkanına çevrilmişdir.

Əlavə edək ki, Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki rolunu əbədiləşdirmək məqsədilə 2000-ci ildə Şəhidlər Xiyabanının yanında yerləşən "Bakı Türk Şəhidliyi" abidəsi inşa olunmuşdur [13, s. 238–239]. Xalqın öz tarixini öyrənməsi və dəyərlərini qoruması tarixin müxtəlif dövrlərinə aid şəhidliklərin də üzə çıxmasına, bərpa olunmasına səbəb oldu: 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədən Bakıya qədər uzanan döyüş yolunda, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində "Türk Şəhidliyi" abidələri bərpa olundu.

Şəhidlər Xiyabanında 1999-cu ildə "Əbədi Məşəl" Abidə Kompleksi açılmış, 2007-ci il 2 noyabr tarixində isə bütün xiyaban bir kompleks halında yenidən qurulmuş, genişləndirilmiş, bütün şəhid məzarları mərmər örtüklə yenilənmişdir [3, 123]. Bu möhtəşəm kompleks xalqın 20 Yanvar və Qarabağ şəhidlərinə bəslədiyi sonsuz ehtiramın və minnətdarlığın rəmzidir.

Qarabağ müharibələri, şəhidlik anlayışının genişlənməsi və şəhidlərin dəfn edildiyi digər məkanlar. 20 Yanvar faciəsini Qarabağ münaqişəsi kontekstində ilk genişmiqyaslı qətliam kimi dəyərləndiririk. Bu səbəbdən də faciədən sonra şəhidlərin bir məkanda anılması qərarı tarixi hadisələrin eyni məkanla əlaqələndirilməsi baxımından mühüm addım olmuşdur. 20 Yanvar şəhidləri ilə yaranan Şəhidlər Xiyabanı anlayışı 90-cı illərdə yeni anlam kəsb edir: Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda və erməni faşizminə qarşı mübarizə aparan qəhrəmanların dəfn olunması üçün Azərbaycanın müxtəlif yaşayış məskənlərində şəhidlər xiyabanları salınmış, qəhrəmanların xatirəsinin əbədiləşdirildiyi müqəddəs məkanlara çevrilmişdir.

O dövrün hadisələrini ümumiləşdirən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev bu barədə belə deyirdi: "*Xalqımızın tarixində çox əzəmətli, qiymətli abidələr var. Ancaq şəhidlər Xiyabanı, XX əsrin sonunda Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda özünü qurban vermiş şəhidlərinin məzarları, Azərbaycan Respublikasının, Azərbaycan torpağının ən müqəddəs yeridir və ən qiymətli abidəsidir. Bu Şəhidlərdən sonra Azərbaycan öz torpaqlarını qorumaq üçün bir çox Şəhidlər veribdir. Ona görə də 20 Yanvar şəhidləri ilə yanaşı, Azərbaycanı erməni təcavüzündən qorumaq uğrunda mübarizəyə qalxan, döyüşlərə gedən Azərbaycanın qəhrəman oğulları, Şəhid olanlar da Şəhidlər Xiyabanındadır"* [16, s.137-140]. Bu fikirlər göstərir ki, Şəhidlər Xiyabanı yalnız 20 Yanvar şəhidlərinin deyil, həm də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda canından keçmiş bütün qəhrəmanların kollektiv xatirəsinə çevrilmişdir. Xüsusilə Qarabağ müharibəsi dövründə Vətən uğrunda şəhid olan hərbçilərin də burada dəfn edilməsi bu məkanın milli və simvolik dəyərini artırmışdır.

Qarabağ müharibəsinin aktiv dövründə, xüsusilə cəbhə xəttinə yaxın olan Ağdam, Tərtər, Bərdə, Beyləqan, Goranboy, Gəncə, Mingəçevir və digər yerlərdə şəhidlər xiyabanları salınmışdır. Bu məkanlarda müharibə dövründə döyüşlərdə həlak olan əsgərlər və mülki insanlar dəfn olunmuşdur. Müharibə davam etdiyi günlərdə ailələrinin razılığı ilə burada dəfn edilən şəhid məzarları zamanla ictimaiyyət tərəfindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məkanlara çevrilmişdir. Xalq öz qəhrəmanlarını yad etmək üçün bu xiyabanları ziyarətgaha çevirmiş, əlamətdar tarixi günlərdə qəhrəmanların xatirələri daim yad edilir. Beləliklə, şəhidlik mədəniyyəti yalnız paytaxtla məhdudlaşmamış və ölkənin hər bir bölgəsinə yayılmış, şəhidlərə xalqın ehtiramını əks etdirən anım məkanlarına çevrilmişdir.

Ağdam Şəhidlər Xiyabanı müharibənin ilk günlərindən şəhidlərin dəfn olunduğu əsas məkanlardan biri olmuşdur. XX əsrin ən dəhşətli soyqırımı olan Xocalı soyqırımının qurbanlarının bir hissəsi də bu xiyabanda dəfn edilmişdir. Demək olar ki, Qarabağ müharibələrinin ən böyük şəhidliyi burada idi. Lakin Ağdam şəhəri işğal edildikdən sonra Şəhidlər xiyabanı və ümumiyyətlə, məzarlıqlar erməni faşistləri tərəfindən dağıdılmışdır. Vətən müharibəsindən sonra ərazi azad olunaraq bərpa işlərinə başlanılmışdır [11]. Qarabağ müharibəsi dövründə həm mülki, həm də hərbi itkilər vermiş Bərdə rayonunun Şəhidlər xiyabanı 1992-ci ildə salınmışdır. 90-cı illərin şəhidləri ilə yanaşı 2020-ci ilin oktyabrında mülki əhalinin raket hücumuna məruz qalması nəticəsində həlak olan 29 nəfər də burada dəfn edilmişdir [15]. Gəncədə Salınan Şəhidlər xiyabanında Qarabağ müharibələri, Aprel döyüşləri və Vətən müharibəsi şəhidləri dəfn olunmuş, şəhidlərin xatirəsinə "Əbədi məşəl" abidəsi alovlandırılmışdır. Əldə edilən məlumatlara əsasən Mingəçevir Şəhidlər xiyabanında 258 şəhidin dəfn olunmuşdur (205-i Birinci

Qarabağ müharibəsi, 4-ü Aprel döyüşləri, 49-u isə Vətən müharibəsi). Burada yerləşən "İtkinlər" memorial kompleksində 90-cə illərdə müharibədə itkin düşmüş 106 nəfərin adı əbədiləşdirilmişdir [21].

Bakıda yerləşən Şəhidlər xiyabanında məzar yerlərinin məhdudluğu səbəbindən, Aprel döyüşləri (2016), Tovuz döyüşləri (2020) və Vətən müharibəsində (2020) şəhid olan hərbi qulluqçular paytaxt ərazisində yeni salınmış "Fəxri Xiyaban-2" adlı qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur [22]. İctimaiyyət arasında bu məkan "İkinci Şəhidlər Xiyabanı" adlandırılır.

Regionlarda 90-cı illərdə salınmış Şəhidlər xiyabanlarında sonrakı dövrlərin şəhidləri də dəfn olunmuş, beləliklə, tarixi ardıcıllıq və anım mədəniyyəti qorunub saxlanmışdır. Bu yanaşma dövlətin və cəmiyyətin şəhidlik ideologiyasına verdiyi önəmi və bu ideyanın gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesini aydın şəkildə göstərir.

Anım məkanlarının milli kimliyin formalaşmasına təsiri. Tarixi baxımdan kollektiv yaddaş – cəmiyyətin keçmiş hadisələri bütöv şəkildə qəbul etməsi, onları simvolik və funksional təcrübələr vasitəsilə yaddaşda saxlaması və zamanla yenidən şərh etməsi kimi başa düşülür. Hər bir cəmiyyət, yaşadığı tarixi proseslərdən müəyyən nümunələri seçir və onları qavramaq üçün xüsusi simvollar və rituallar yaradır. Belə simvollardan biri anım məkanlarıdır. Bu məkanlar sadəcə olaraq abidə və ya qəbiristanlıq kimi fiziki strukturlarla məhdudlaşmır; əksinə, onlar kollektiv yaddaşın formalaşdığı, qorunduğu və ictimai iştirakla daim yenidən aktuallaşdırıldığı sosial-mədəni platformalardır. Başqa sözlə, anım məkanları yalnız keçmişin xatırlanması üçün deyil, həm də milli kimliyin ifadəsi və ictimai birliyin təşəkkül tapdığı məkanlardır. Anım məkanlarında tarixi hadisələr yad edilir və ənənələr gələcək nəsillərə ötürülür. Dövlət və qeyri-hökumət qurumlarının iştirakı ilə təşkil olunan anım mərasimləri cəmiyyətin öz tarixinə bağlı qalması və milli xüsusiyyətlərini bir daha təkrarlaması üçün zəruri addımlar hesab edilir. El-oba tərəfindən amin mərasimləri həm də şəhid ailələrində təşkil edilir. Bu xüsusiyyətlər mənəvi dəyərlərimizdə mühüm amildir.

Azərbaycan cəmiyyətində bu konsepsiyanın əyani təcəssümü kimi Bakı Şəhidlər Xiyabanı, "Əbədi Məşəl" abidə kompleksi, "Bakı Türk Şəhidliyi" memorialı, eləcə də rayon və kəndlərdə salınmış regional şəhidlər xiyabanları və orada keçirilən tədbirlər göstərilə bilər. Milli kimlik və ideoloji baxışlar burada təşəkkül tapır və möhkəmlənir, həmçinin, xalqın kollektiv yaddaşını formalaşdırmaqla gələcək üçün gənclərə vətənpərvərlik dəyərlərinin ötürülməsinə xidmət edir. Hər il yanvar ayının 20-də Şəhidlər xiyabanına insan axını, ölkə daxilində və xaricdə keçirilən anım mərasimləri kollektiv yaddaşın həm milli, həm də qlobal ictimai forma aldığını göstərir. Şəhidlər Xiyabanı dövlət protokoluna daxil edilmiş rəsmi məkanıdır: Azərbaycana səfər edən bütün yüksək vəzifəli nümayəndələr tərəfindən ziyarət edilir.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev 20 Yanvar gecəsi əbədiyaşarlıq hüququ qazanan Vətən oğullarının fədakarlığını yüksək qiymətləndirərək demişdir ki, "*20 Yanvar şəhidlərinin qəhrəmanlığı Azərbaycan xalqı üçün, Azərbaycan gəncləri üçün örnəkdir. Azərbaycanın bugünkü nəsli də, gələcək nəsilləri də bu şəhidlərin qəhrəmanlığından nümunə götürəcəklər. Azərbaycan xalqının milli azadlığını qorumaq üçün, müstəqilliyini qorumaq üçün daim mübarizədə olacaqlar. Daim qəhrəmanlıq nümunələri, vətənpərvərlik nümunələri göstərəcəklər. Ona görə də bu şəhidlərin həlak olması bizim üçün nə qədər qəm-qüssə doğurursa, nə qədər ağır itkidirsə, o qədər də xalqımız üçün qəhrəmanlıq nümunəsi kimi, örnək kimi bizim milli sərvətimizdir, milli iftixarımızdır*" [18]. Dövlət tərəfindən şəhidlərin xatirəsinə göstərilən ehtiram [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10] və onların ailələrinin qayğı ilə əhatə olunması cəmiyyətin, xüsusilə gənc nəslin vətənpərvərlik hislərinin formalaşmasına, Vətənə sahib çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu hislər Vətən müharibəsi dövründə minlərlə gəncin könüllü olaraq Vətəni müdafiə üçün müraciəti ilə də sübut olunur. Bunun nəticəsidir ki, 2020-ci ilin payızında Azərbaycanın əraziləri işğaldan azad olunduqdan sonra xalq kütləvi şəkildə Şəhidlər Xiyabanına axın etmiş və şəhid məzarlarını ziyarət etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunduğunu da məhz bu məkandan elan etmişdir [20]. Bu hadisələr anım məkanlarının siyasi simvola çevrilməsinin bariz nümunəsidir.

Əlavə etmək lazımdır ki, şəhidlərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi təkcə anım məkanı ilə bitmir: simvollar və rəmzlər də kollektiv yaddaşın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Beləki, 20 Yanvar faciəsinin atributu qərənfil çiçəyidir. Hər il anım mərasimlərində Şəhidlər Xiyabanın girişi qərənfillərlə bəzədilir [3, s.106, 160, 190, 239, 256, 274]. Xocalı soyqırımının simvolu fevral ayının sonunda açan

badam ağacının çiçəyi, Vətən müharibəsindəki qələbənin simvolu isə orxideya – Şuşada bitən Xarıbülbül çiçəyi seçilmişdir. Bu rəmzlər anım mərasimlərində kollektiv hüzn forması kimi dəyərləndirilir.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində belə qərara gəlirik ki, müasir dünyada şəhidlik, kollektiv yaddaş və anım məkanları kimi anlayışlar yalnız keçmişin izi kimi deyil, həm də cəmiyyətin dəyərlər sisteminin formalaşmasında rol oynayan elementlər kimi öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Qloballaşma və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı şəraitində bu anlayışlara diqqət yetirilməsi aktual məsələ olaraq qalır və mənəvi dəyərlərə aid vacib məsələlər sırasındadır.

20 Yanvar hadisəsi ilə yaranan Şəhidlər xiyabanı anım məkanları olaraq şəhidlik anlayışının dəyərini real məkanlarda simvolik ifadəyə çevrilmiş, həm Bakıda, həm də bölgələrdə milli yaddaşın qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət etmişdir. Şəhidlər xiyabanı milli kimliyin, azadlıq ideyasının və ictimai həmrəyliyin mərkəzi olaraq Azərbaycan tarixində özünəməxsus yer tutur. 20 Yanvar və Qarabağ müharibəsi şəhidlərinin burada dəfn olunması ərazini ilk rəsmi Şəhidlər Xiyabanı statusuna yüksəltmişdir. Vətən müharibəsi ilə birlikdə bu yaddaş xətti daha da güclənmiş və Azərbaycan tarixində mühüm mədəni-siyasi irs kimi öz yerini möhkəmləndirmişdir. Bu məkanlar matəm və ehtiram hisləri ilə yanaşı, mübarizə, qürur və vətən sevgisinin simvolik ifadəsidir.

Bölgələrdəki şəhidlər xiyabanlarında müxtəlif dövrlərin şəhidlərinin eyni məkanda anılması xalqın tarixi yaddaşının ardıcıllığını və milli mübarizədə oynadığı rolu göstərən simvolik göstəricilərdir. Bu məkanlar şəhidlik ideyasının, milli kimliyin və tarix şüurunun yaşadılmasına imkan yaradır, eyni zamanda kollektiv yaddaşın formalaşdırılması və nəsildən-nəslə ötürülməsində mühüm vasitə rolunu oynayır.

20 Yanvar faciəsi mahiyyət etibarı ilə daşnak-bolşevik birləşmələrinin 1918-ci ildə Bakıda həyata keçirdikləri soyqırımla oxşarlıq təşkil edir. Azərbaycanlılar üçün şəhidlər xiyabanları erməni faşistlərinin həyata keçirdikləri etnik təmizləmə və işğal siyasətinə, soyqırımı cinayətlərinə qarşı mübarizəsində simvolik məkandır. Bu mübarizənin zəfərlə nəticələnməsi isə anım məkanlarının şəhidlərin əbədi xatirəsinə çevirmiş, ümumxalq yaddaşında dərin və silinməz iz buraxmışdır.

Bu tədqiqatda əldə edilən nəticələr gələcək tədqiqatların yeni istiqamətlərinə, mədəni, ictimai və siyasi sahələrdə yeni yanaşmaların formalaşmasına zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr haqqında qərar. (1994, mart 29). https://files.preslib.az/projects/aggression/az/c4.pdf [02.06.2025].
2. 20 Yanvar. Təcavüz 1990 // https://aggression.preslib.az/ [02.06.2025].
3. 20 Yanvar: tariximizin qanlı və şanlı səhifəsi. Bakı: Şərq-Qərb, 2014. 356 s.
4. "20 Yanvar Şəhidi" fəxri adının verilməsi haqqında 259 saylı Fərman. (2000, yanvar 17). https://e-qanun.az/framework/276#_edn1 [02.06.2025].
5. "20 Yanvar Şəhidi" fəxri adının verilməsi haqqında 2664 saylı Fərman. (2008, fevral 6). https://e-qanun.az/framework/14540 [02.06.2025].
6. "20 Yanvar Şəhidi" fəxri adının verilməsi haqqında 2868 saylı Fərman. (2017, may 16). https://e-qanun.az/framework/35425 [02.06.2025].
7. "20 Yanvar Şəhidi" fəxri adının verilməsi haqqında 3140 saylı Fərman. (2017, avqust 2). https://e-qanun.az/framework/36283 [02.06.2025].
8. "20 Yanvar Şəhidi" fəxri adının verilməsi haqqında 875 saylı Fərman. (2002, yanvar 28). https://e-qanun.az/framework/1100 [02.06.2025].
9. "20 Yanvar Şəhidi" fəxri adının verilməsi haqqında 930 saylı Fərman. (2003, sentyabr 27). https://e-qanun.az/framework/2279 [02.06.2025].
10. "20 Yanvar Şəhidi" fəxri adının təsis edilməsi haqqında 695 saylı Fərman. (1998, mart 31). https://e-qanun.az/framework/4690 [02.06.2025].
11. Ağdam Şəhidlər xiyabanına yürüş təşkil olunub – VİDEO. 20.01.2023. https://azertag.az/xeber/agdam_sehidler_xiyabanina_yurus_teskil_olunub___video-2453732 [02.06.2025].

12. “Azərbaycanlıların soyqırımı” haqqında 690 saylı Fərman. (1998, mart 26). https://e-qanun.az/framework/4684 [02.06.2025].
13. Bakı Türk Şəhidliyi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Cild 1. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004. 440 s.
14. Balayev A., Mirzə R. 20 Yanvar hadisələri: Sənədlər, mövqelər, şərhlər (1990–2000). Bakı: Çaşıoğlu, 2000. 242 s.
15. Bərdədə Şəhidlər Xiyabanı və terror qurbanlarının xatirə lövhəsi ziyarət olunub. 27.09.2024. https://azertag.az/xeber/berdede_sehidler_xiyabani_ve_terror_qurbanlarinin_xatire_lovhesi_ziyaret_olunub-3202426 [02.06.2025].
16. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Üçüncü kitab. Bakı: Azərnəşr, 1997. 488 s.
17. Halbwachs, M. Collective and historical memory. Neprikosnovenny Zapas, №2. 2005. https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html [02.06.2025].
18. Heydər Əliyevin bəyanatı. (1990, yanvar 21). Azərbaycan, 20 yanvar 2010, s.2. https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/yanvar/104406.htm [02.06.2025].
19. Xəlili X.. Azərbaycan xalqını dünyaya yenidən millət kimi təqdim edən 20 Yanvar. Bakı: Nicat-H, 2003. 134 s.
20. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Fəxri xiyabanda və Şəhidlər xiyabanında olublar. (2020, noyabr 8). https://president.az/az/articles/view/45756 [02.06.2025].
21. Şəhidlər Xiyabanı - Müqəddəs ziyarətgahımız // http://mingechevir-ih.gov.az/az/news/859.html [02.06.2025].
22. “Unudulmazlar” saytı // https://unudulmazlar.az/az [02.06.2025].

САИДА ГУЛИЕВА
доцент Бакинского Государственного Университета

ОТ 20 ЯНВАРЯ ДО ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ: ПАМЯТЬ О ШЕХИДАХ И ПАМЯТНЫЕ МЕСТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Исследование посвящено 35-летию трагедии 20 января и 5-летию Победы в Великой Отечественной войне

Целью исследования является изучение происхождения и идеологической сущности Аллей шехидов, созданных в различных регионах Азербайджана начиная с трагедии 20 Января и в период Карабахских войн. Особое внимание уделяется раскрытию понятия шехидства в азербайджанском обществе и его влиянию на формирование национальной идентичности. Объектом исследования выступает роль этих мемориальных пространств в формировании коллективной памяти, становлении национального самосознания и распространении государственной идеологии. Проведённый анализ показывает, что события, связанные с шехидами, оставили глубокий след в историческом сознании азербайджанского народа. Общественное восприятие этих трагедий способствовало постепенному формированию мемориальных пространств, в которых выражается почтение к павшим. В частности, трагедия 20 Января возвела понятие шехидства в ранг национальной, политической и религиозной ценности. Эта концепция получила дальнейшее развитие в Аллеях шехидов, созданных в различных регионах страны в ходе Карабахских войн. Таким образом, указанные пространства представляют собой не только места захоронения, но и символы национального единства, воплощение патриотического духа и носители коллективной исторической памяти.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабахская война, Аллея Шехидов, 20 января, Ходжалинский геноцид.

SAIDA GULIYEVA
Baku State University, Associate Professor

FROM JANUARY 20 TO THE PATRIOTIC WAR: THE MEMORY OF THE MARTYRS AND MEMORIAL PLACES OF THE AZERBAIJANI PEOPLE

The study is commemorates the 35th anniversary of the tragedy of January 20 and the 5th anniversary of Victory in the Great Patriotic War

The aim of this research is to examine the origins and ideological significance of the Shehid (Martyr) Alleys established across various regions of Azerbaijan, beginning with the tragedy of January 20 and extending through the Karabakh wars. Particular attention is devoted to the concept of Shehidism within Azerbaijani society and its influence on the formation of national identity. The object of the study is the role of these memorial spaces in shaping collective memory, fostering national consciousness, and advancing state ideology. The analysis demonstrates that events related to the Shehids have left a profound imprint on the historical consciousness of the Azerbaijani people. Public reaction to these tragedies contributed to the gradual development of memorial sites that honor and commemorate the fallen. In particular, the tragedy of January 20 elevated the notion of Shehidism to a national, political, and religious value. This concept was further reinforced through the establishment of Shehid Alleys in different regions of the country during the Karabakh wars. Thus, these spaces function not only as burial grounds but also as symbols of national unity, embodiments of patriotic spirit, and repositories of collective historical memory.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh War, Shehid (Martyr) Alley, January 20, Khojaly genocide.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilir.

Azərbaycan Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30-cu və
Vətən müharibəsində qələbənin 5-ci ildönümünə
həsr olunur

UOT 94(479.24)

ƏLƏMDAR ŞAHVERDİYEV
Bakı Ali Neft Məktəbi
İngilis dili və Humanitar fənlər mərkəzinin dosenti
elemdar.shahverdiyev@bhos.edu.az

MÜSTƏQİLLİK TARİXİNİN İLK BAŞ NAZİRİ-FƏTƏLİ XAN XOYSKİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/23-26

Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Baş naziri olmuş və milli dövlətçiliyimizin qurulmasında mühüm rol oynamışdır. O, 1918-ci ildə elan edilən müstəqillik aktının müəlliflərindən biri kimi Azərbaycanın suverenliyinin beynəlxalq aləmdə tanıdılması istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Hüquqşünas təhsilli bir dövlət xadimi kimi Xoyski həm qanunvericilik, həm də hökumət idarəçiliyi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Onun rəhbərliyi ilə ilk milli hökumət formalaşdırılmış, dövlət atributları təsis edilmiş, ordunun təşkili başlanmışdır. Fətəli xan Xoyskinin fəaliyyəti Azərbaycanın dövlətçilik tarixi üçün böyük bir örnəkdir.

Açar sözlər: Cəfərqulu xan, Xoy, ədliyyə, hərbi, nazir.

Giriş. Azərbaycan ən qədim zamanlardan bəri qəhrəmanlar ölkəsi olmuşdur. Vətənə hədsiz sədaqəti və düşmənə qarşı amansız olmaq ruhunda formalaşmış Azərbaycan xalqı özünün çox əsrlik tarixi boyunca heç bir zaman yadelli işğalçıların qarşısında boyun əyməmiş, öz azadlığını əzmlə müdafiə etmiş, ölkəmizin ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə qəsd etməyə cəhd edən yadelli düşmənləri mərdliklə darmadağın etmişdir (7, s.222). Buna xalqımızın böyük və şanlı tarixi şahiddir və bunu bir daha 2020-ci il 27 sentyabr-10 noyabr 44 günlük Vətən müharibəsi təsdiq edir.

Müstəqillik tarixinin qəhrəmanlıq səhifələrindən birini də Azərbaycan Respublikasının varisi olan 1918-1920-ci illər Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrü təşkil edir. Cümhuriyyət dönəmində 1918-ci il sentyabr ayının 15-də Bakı şəhərinin erməni-rus işğalından azad olunması, 1919-cu il (25 aprel-27 iyul) Muğan və Lənkəranda rusların yaratdığı "Muğan-sovet Respublikası"nın ləğv edilməsi və ən nəhayət 1920-ci il 21 mart-3 aprel tarixlərində baş vermiş Əsgəran döyüşü nəticəsində Qarabağ ərazisində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixinin bariz bir nümunəsidir. Bu dönəm Zəfər tariximizin yazılmasında üç hökumət kabinəsinə rəhbərlik etmiş Fətəli xan Xoyskinin çox böyük xidməti olmuşdur.

Hər bir xalqın taleyində tarixi rol oynayan görkəmli şəxsiyyətlər olub. XX əsr Azərbaycan tarixində belə şəxsiyyətlərdən biri də Fətəli Xan Xoyski olubdur. O, Şərqdə və İslam dünyasında ilk respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biridir.O,Azərbaycanən ilk Baş naziri, eyni zamanda milli dövlətçilik ideyalarının təşəkkülündə böyük xidmətləri olan bir şəxsiyyət kimi tarixə düşmüşdür. Heç bir dövlətin maliyyə tarixində görünməmişdir ki, ölkənin mədaxili qarşısında məxarici çox az olsun [3, s.178]. Fətəli xan Xoyski hökumətinin yeritdiyi iqtisadi siyasət bundan ibarət idi.

Həyatının ilk illərinə və təhsili. Fətəli Xan Xoyski 1875-ci il dekabrın 7-də Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Babası Cəfərqulu xan Şəki xanlığı çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra bir müddət Şəkinin hakimi olmuşdur. Fətəli xan Xoyskinin babası və atası çar ordusunda General

rütbəsinə qədər yüksəlmişlər. Hal-hazırda Şəki rayonundakı Cəfərabad kəndi Fətəli xan Xoyskinin babası Cəfərqulu xanın adı ilə bağlıdır.

Fətəli xan Xoyskinin təhsilinə gəldikdə O, ilk öncə Gəncə klassik gimnaziyasını bitirmişdir, 1897-ci ildə isə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini 1-ci dərəcəli diplomla başa vurmuşdur. O, hüquqşünas olaraq əvvəlcə Yelzavetpol dairə məhkəməsində kiçik məhkəmə məmuru kimi işə başlamışdır. Fətəli xan Xoyski 1907-ci ildən başlayaraq Gürcüstanda Kutaisi, Zuqdidi, Suxumi və Yekaterinodar şəhərlərində məhkəmə sistemində çalışmışdır [15, s.38].

Fətəli xan Xoyskinin siyasi fəaliyyəti, onun 1907-ci ildə Yelzavetpol dairəsindən 2-ci Rusiya Dövlət Dumasına üzv seçilməsi ilə başlayır (Azərbaycan Milli Arxiv idarəsi (1918-1920) XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən dəyişikliklər və 1905-ci il inqilabından sonra yaranan konstitusiya idarəçiliyinin yaratdığı şərait azərbaycanlı ziyalılarının siyasi həyatda fəallığını artırdı. O, Dumada Qafqaz müsəlmanlarının, xüsusilə də azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı çıxışlar etdi. Dumadakı fəaliyyəti Fərəli xanı tanınmış siyasi xadimlər sırasına çıxardı. Onun milli məsələlərlə bağlı mövqeyi Azərbaycan ictimaiyyətində müsbət qarşılanırdı. Ona görə də O, Azərbaycan milli hərəkatının fəal üzvlərindən biri oldu. Fətəli xan Xoyskinin siyasi dünyagörüşünün formalaşmasında Əlimərdan bəy Topçubaşovun böyük rolu olmuşdur. O, Dövlət Dumasında fəaliyyət göstərdiyi müddətdə Ə.M.Topçubaşov kimi ümumrusiya partiyası olan Kadet Partiyasının üzvü olmuşdur. 1917-ci il fevral inqilabı nəticəsində Rusiyada Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Bu mərhələdə Fətəli xan Xoyski Əlimərdan bəy Topçubaşov ilə birlikdə bitərəf demokratik qrupun tərkibində siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Keçmiş çar ordusu generalı Donskoyun təşəbbüsü ilə Tiflisdə Transqafqaz (Zaqafqaziya-Q.G) Komissarlığı və Seymi yaradıldıqdan sonra Azərbaycan fraksiyasının tərkibində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Transqafqaz Seymində Azərbaycan fraksiyası 4 partiya ilə təmsil olunurdu. Fətəli xan Xoyski Musavat və bitərəflər qrupunun üzvü idi [13, s.48].

Seymdə 4 partiya ilə təmsil olunan Azərbaycan türkləri Transqafqaz xalqlarının milli mübarizəsinin əlverişsiz şərtləri qarşısında qaldı. Vahid siyasi platformada öz qüvvələrini cəmləmiş qonşuları qarşısında, müxtəlif siyasi platformalara bölünmüş Azərbaycan türk xalqı zəif müqavimət yolunu tutdu. Məmməd Əmin Rəsulzadənin bütün partiya üzvlərinə hikmətli tövsiyəsi var idi, O deyirdi: birinin birindən xoşu gəlməyə bilər, amma bu ambisiya ümummilli məsələlərdə kənara qoyulmalıdır [2, s.18].

Fətəli xan Xoyskinin Seymdəki fəaliyyətinin yadda qalan hissəsi 1918-ci il may ayının 25-də onun sədrliyi altında keçirilən Azərbaycan fraksiyasının iclası ilə bağlıdır. Həmin iclasın protokolunda göstərilir ki, iclasın başlanğıcında Seymin sədri S.Çxeidzə, Seymin üzvləri İ.Sereteli və E.Qeqeçkori zala daxil oldular. Sereteli söz alaraq aşağıdakıları elan etdi:"…Seymin gürcü fraksiyası belə qərara gəlib ki, Transqafqaz xalqlarını suverenlik şüarı altında birləşdirmək mümkün olmadı və Transqafqazın süqutu göz qabağındadır (Zaqafqaziya və Tiflis üzrə sənədlər və materiallar, 1919). Xüsusilə Osmanlı dövləti ilə danışıqlar dövründə bu birliyin olmaması bir daha özünü göstərdi. Burada o, Azərbaycan fraksiyasının fəaliyyətin eyham edirdi. Fətəli xan Xoyski onlara cavab verdi ki, Transqafqaz xalqları öz aralarında mümkün ümumi maraqlarına görə hədsiz bağlı olduqlarından onlar üçün ayrılmaq çox da asan olmaz, ancaq əgər gürcü xalqının iradəsi belədirsə, bizim buna mane olmağa heç bir hüququmuz yoxdur və Azərbaycan türklərinə bu yeni siyasi şəraitdən asılı olaraq müvafiq qərar çıxartmaqdan başqa heç nə qalmır [6, s.45]. Sonra Fətəli xan Xoyski çıxışına davam edərək bildirdi ki, Seymin üzvləri və X.Karçikyan hökuməti ilə söhbətdən öyrənib ki, Gürcüstan müstəqilliyini elan etdiyi təqdirdə Seymin erməni fraksiyası Ermənistanın müstəqilliyini elan etməyə hazırlaşır [10, s.39].

Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi altında Azərbaycan fraksiyasının keçən həmin iclasında yaranmış siyasi şərait hərtərəfli müzakirə edildikdən sonra aşağıdakı qətnamə qəbul edildi [4, s.231-238].

Əgər Gürcüstan öz müstəqilliyini elan edərsə, onların ardınca bizim tərəfimizdən Azərbaycanın müstəqilliyi elan edilməlidir [8, s.48]. Azərbaycan türk xalqı üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən bu tarixi iclasın protokolunu Fətəli xan Xoyski imzalamışdı [9, s.41]. Azərbaycan ziyalıları da milli dövlət qurmaq ideyası ətrafında birləşdilər.

1918-ci il may ayının 28-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti elan olundu. Fətəli xan Xoyski Baş Nazir və Ədliyyə naziri təyin olundu. Onun üzərinə yeni yaranmış dövlətin əsaslarını

qurmaq missiyası düşdü. Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumətin qarşısında mürəkkəb vəzifələr dururdu. Bir tərəfdən daxili siyasi parçalanmalar və erməni-daşnak silahlı dəstələrinin təhdidləri, digər tərəfdən isə xarici dövlətlərin təzyiqləri mövcud idi. Buna baxmayaraq onun rəhbərlik etdiyi hökumət mühüm işlər gördü:

- Dövlət idarəçiliyi sistemi quruldu;
- Milli ordu formalaşdırılmağa başlandı;
- Təhsil sahəsində islahatlar aparıldı, milli məktəblər açıldı;
- Ədliyyə sistemi yaradıldı və bu sahə üzrə kadrların hazırlanmasına başlandı;
- Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu;
- Diplomatik əlaqələrin qurulmasına xüsusi diqqət yetirildi.

1918-ci il sentyabr ayının 15-I Bakı şəhəri yaddelli işğalçılardan azad olunduqdan sonra paytaxt Gəncədən Bakıya köçürüldü. Azərbaycan tarixində böyük bir siyasi hadisə idi [12].

Fətəli xan Xoyski Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün ciddi səylər göstərirdi. Onun təşəbbüsü ilə Paris Sülh konfransına nümayəndə heyəti göndərildi.1920-ci ilin yanvarında Antanta dövlətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini de-fakto tanıdılar [14]. Bu Fətəli xan Xoyskinin diplomatik uğuru və Azərbaycan xalqının müstəqillik yolunda qazandığı mühüm nailiyyəti idi.

1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra, Azərbaycan hökumətinin bütün üzvləri kimi Fətəli xan Xoysk də bolşevik və erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən ciddi təqib olunmağa başladı. Fətəli xan Xoyski 1920-ci il iyun ayının 19-da Tiflisdə xain erməni-daşnak cəlladları tərəfindən qətlə yetirildi. Onun ölümü təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının faciəsi idi.

Fətəli xan Xoyski özündən sonra böyük elmi-siyasi irs qoyub gedib. Bu gün də onun hüquqi prinsiplərə söykənən dövlət quruculuğu prinsipləri öz elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Nəticə. Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və möhkəmlənməsində misilsiz xidmətləri olan dövlət xadimidir. Onun həyat yolu Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biridir. Müstəqil Azərbaycan dövləti yaşadıqca, Fətəli xan Xoyskinin adı xalqımızın yaddaşında daim yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi-Fətəli xan Xoyskiyə dair sənədlər (1918-1920).
2. Azərbaycan Respublikasının ünvan-təqvimi. Stavroskinin redaktorluğu ilə (rus dilində). Bakı, 1920.
3. Baharlı (Vəlili), Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, M.,1993.
4. Baykara, H.Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1992.
5. Gürcüstan və Zaqafqaziyanın xarici siyasəti üzrə sənədlər və materiallar. Tiflis, 1919 (rus dilində).
6. Hasanli, J. At the Dawn of the Cold War: The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan? 1941-1946. Lanham>Rowman&Liitlefield, 2016.
7. İbrahimov Z. Seçilmiş əsərlər. Bakı, ”Elm”, 2013, s.568.
8. Məmmədzadə, M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti(1918-1920). Bakı, Elm, 1990.
9. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, IV cild, Bakı. Qanun nəşriyyatı, 2013.
10. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan Sərhədyanı bölgə keçid dövründə Bakı.Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2000.
11. Swietochowski, T. Russian Azerbaijan1905-1920. The Shapingof National Muslim-Community. Cambridje. Cambridge Univesity Press, 1985.
12. Süleymanlı A. Fətəli xan Xoyski və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2018.
13. Şahverdiyev Ə. Trabzon və Batum sülh konfranslarında Azərbaycan məsələsi (Mətn): tarix e.n.a.dər. iddiası üçün olan dis.:07.00.02Ə.Ə.Şahverdiyev. Bakı Dövlət Un-ti, 2004.
14. Şəmilov R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi. Bakı: Nurlan, 2005.
15. Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları. Bakı. Nurlan, nəşriyyatı, 2018

АЛАМДАР ШАХВЕРДИЕВ
Доцент Центра английского языка и гуманитарных наук
Бакинской высшей школы нефти

ПЕРВЫЙ ПРЕМЬЕР-МИНИСТР В ИСТОРИИ НЕЗАВИСИМОСТИ – ФАТАЛИ ХАН ХОЙСКИЙ

Фатали хан Хойский был первым премьер-министром Азербайджанской Демократической Республики и сыграл важную роль в становлении национальной государственности. Как один из авторов Акта независмости 1918 года, он активино работал над международным признанием суверенитета Азербайджана. Образованный юрист, Хойский внес значительный вклад в законодательство и управление молодой республикой. Под его руководством было сформировано первое национальное правительство, учреждены государственные символы и начато создание армии. Фатали хан Хойский навсегда вошел в историю как один из ярких носителей идей независмости и государственности Азербайджана.

Ключевые слова: Джафаргулу-хан, Хой, юстиция, военные, министр.

ALAMDAR SHAHVERDIYEV
Associate Professor of the English Language and Humanities Center,
Baku Higher Oil School

FATALI KHAN KHOYSKI WAS THE FIRST PRIME MINISTER OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC

Fatali Khan Khoyski (1875-1920) wos a prominent statesman and juist, who played a key role in the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR). Following the declaration of independence on May 28, 1918, he became the first Prime Minister of the new republic. Under his Leadership,state institutions were built,a national army wasformed. Khoyski was instrumental in shaping the government structure, legal system and diplomatic relations of the young republic. His efforts helped secure international recognition of Azerbaijan at the Paris Peace Conference. Tragically, he was assassinated in Tiflis (Tbilisi) in 1920 by Armenian Dashnak militants.

Keywords: Jafargulu Khan, Khoy, justice, military, minister.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilir.

Azərbaycan Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30-cu və Vətən müharibəsində qələbənin 5-ci ildönümünə həsr olunur

UOT 94(479.24);
355.4(479.24)"2020":341.24(479.24+560)"2021":930.85(479.24)

KƏNAN HÜSEYNZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı
guseynovkanan18@gmail.com

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ: HƏRBİ VƏ GEOSİYASİ BAXIŞ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/27-32

Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsində Şuşa şəhərinin strateji rolunu hərbi və geosiyasi aspektlərdə araşdırılır. Tarixi məlumatlar və yerli rəsmi mənbələr əsasında göstərilir ki, XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının paytaxtı kimi formalaşan Şuşa 1 400–1 600 metr yüksəklikdə yerləşən təbii qaladır və Laçın dəhlizinə nəzarət edir. 2020-ci ildə Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrinin meşə və uçurumlardan keçərək şəhəri artilleriya zərbəsi olmadan azad etməsi müharibənin taleyini dəyişdirdi və 10 noyabr atəşkəs bəyanatının imzalanmasına gətirib çıxardı. Ardınca, 2021-ci ildə imzalanan Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi-siyasi müttəfiqliyi möhkəmləndirərək regionda yeni geosiyasi reallıq yaratdı. Məqalədə, həmçinin Şuşanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi, "Xarıbülbül" festivalının bərpası və "Böyük Qayıdış" dövlət proqramı çərçivəsində bərpa-quruculuq və köç layihələrinin aparılması kimi sosial və mədəni dirçəliş prosesi də qısa şəkildə təsvir olunur.

Açar sözlər: Şuşa əməliyyatı, İkinci Qarabağ müharibəsi, strateji əhəmiyyət, Şuşa Bəyannaməsi, mədəni dirçəliş.

Giriş. İkinci Qarabağ müharibəsi 27 sentyabr–10 noyabr 2020 tarixlərində 30 illik münaqişənin hərbi həllinə çevrildi, kulminasiya 8 noyabrda Azərbaycanın Şuşa şəhərini azad etməsi oldu [8]. Şuşanın azad edilməsindən sonra Ermənistan məğlubiyyəti qəbul etdi, Müdafiə Nazirliyinin məlumatına görə, Azərbaycan Ordusu 8 noyabrda sıldırım qayalardan qalxaraq əlbəyaxa döyüşlə şəhəri geri aldı və Ermənistan 10 noyabrda kapitulyasiya sənədinə imza atdı [3]. Beləliklə, Şuşa əməliyyatı müharibənin hərbi fazasını bitirən və sonrakı geosiyasi düzəni müəyyən edən dönüş nöqtəsi kimi tarixə düşdü.

Şuşanın strateji əhəmiyyətini anlamaq üçün onun tarixi-coğrafi mövqeyinə nəzər salmaq vacibdir. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan 1750-ci illərdə sıldırım dağlar üzərində "Şuşa qalası"nın təməlini qoydu və şəhər XVIII əsrin sonlarına doğru bölgənin əsas müdafiə və mədəniyyət mərkəzinə çevrildi [8]. Müdafiə Nazirliyinin portalında vurğulanır ki, Pənahəli xanın başladığı tikinti işləri İbrahimxəlil xanın dövründə gücləndirilmiş, möhkəm qala divarları və digər strateji qalalar tikilmiş və nəticədə Şuşa qısa müddətdə həm təbii gözəlliyi, həm də müdafiə qabiliyyəti ilə seçilən şəhər olmuşdur [3]. Bu təbii qala özünü sonrakı dövrlərdə də doğrultmuş, şəhər həm "Kiçik Paris" və "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" kimi mədəni epitetlər, həm də mühüm hərbi məskən statusu qazanmışdır.

Şuşanın strateji dəyəri onun coğrafi mövqeyindən irəli gəlir. Şəhər təxminən 1.300-1.600 metr yüksəklikdə yerləşdiyi üçün Dağlıq Qarabağın "döyünən qəlbi" hesab edilir və Xankəndi ilə Ermənistanın Gorus şəhərini birləşdirən Laçın dəhlizinə nəzarət edir [13]. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) rəsmi xəbər portalında Şuşa şəhəri "Qarabağın döyünən qəlbi" adlandırılır və vurğu-

lanır ki, ağır texnika ilə möhkəmlənmiş düşmən mövqelərinə qarşı yüngül silahlarla mübarizə aparan Azərbaycan qüvvələri yolsuz dağlarda irəliləyərək sıldırım qayalardan yüksəlib şəhəri azad etdilər [2]. Prezident İlham Əliyev daha sonra müsahibələrində və çıxışlarında dəfələrlə qeyd etdi ki, Şuşasız müharibə yarımçıq olardı; ordumuz 44 gün ərzində "Şuşaya doğru dayanmadan, inamla irəlilədi" və nəhayət noyabrın 8-də bu strateji hədəf reallaşdı [2].

Hərbi əməliyyatların gedişatı göstərdi ki, Şuşanı azad etmək üçün xüsusi taktika və böyük fədakarlıq tələb olunurdu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məlumatında qeyd edildiyi kimi, əsgərlərimiz sıldırım qayaları aşaraq, dərin dərələrdən keçərək düşmənin ağır texnikasına qarşı yüngül silahlarla döyüşmüş və nəticədə "Qarabağ Zəfərinin zirvəsində Şuşa əməliyyatı" dayanmışdır [2]. Müdafiə Nazirliyinin hesabatı ordunun cəsur və peşəkar hərbi qulluqçularının şəhərə əlbəyaxa döyüşlə daxil olmasını və bunun Ermənistanı kapitulyasiyaya məcbur etməsini xüsusi vurğulayır [3]. Bu faktlar göstərir ki, Şuşa əməliyyatı təkcə texnoloji üstünlüyə deyil, həm də ərazi şəraitinə uyğun adaptasiya olunmuş taktikalara və yüksək əsgər ruhuna əsaslanırdı.

Şuşanın tarixi və coğrafi xüsusiyyətləri. Şuşa şəhərinin formalaşması XVIII əsrin ortalarında Qarabağ xanlığının geosiyasi strategiyası ilə bağlıdır. Əvvəlcə Bayat və Şahbulaq qalalarını tikən Qarabağ xanı Pənahəli xan həmin qalaların əlverişsiz coğrafi mövqeyini nəzərə alaraq 1752–1753-cü illərdə daha təhlükəsiz və təbii qalaya malik yeni bir şəhər salmağa qərar verdi. "Azərbaycan" qəzetinin materiallarında qeyd olunur ki, xan 1753-cü ildə Şuşa qalasının inşasını bərpa etdirdi və qalaya Pənahabad adı verərək Qarabağ xanlığının mərkəzini buraya köçürdü [8]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi portalında təqdim olunan tarixi məlumatda da vurğulanır ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Şuşa yalnız hərbi qalmaqla kifayətlənməyib, iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf edən bir mərkəzə çevrilmiş, ticarət yollarının kəsişməsi və sənətkarlıq sahələrinin inkişafı sayəsində məşhurlaşmışdır [11]. Bu dövrdə şəhər Azərbaycanın ən mühüm ticari məntəqələrindən biri sayılır, eyni zamanda mədəniyyət və poeziya ocağı kimi tanınırdı.

Tarixən Şuşa siyasi və mədəni baxımdan mühüm hadisələrin mərkəzində olmuşdur. XIX əsrdə Çar Rusiyasının tərkibində olan şəhər Cənubi Qafqazın mədəniyyət paytaxtı kimi formalaşmış, azərbaycanlılar və ermənilərin birgə yaşadığı çoxmədəniyyətli bir cəmiyyətə çevrilmişdi. Lakin 1905 və 1918-ci illərdəki erməni-müsəlman qarşıdurmaları nəticəsində ciddi dağıntılar və əhali köçləri baş vermiş, şəhərin sosial strukturu dəyişmişdir [11]. 1992-ci ildə Ermənistanın işğalı nəticəsində şəhərin azərbaycanlı əhalisi məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş, tarixi memarlıq abidələrinin çoxu dağıdılmışdır. Yalnız 2020-ci ildə, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Şuşanın azad olunması ilə bu tarixi irsin bərpası üçün yeni imkanlar yarandı.

Şuşa adı türk dilində "şüşə" sözündən gəlir və şəhərin saf, şəffaf dağ havasını simvolizə edir. Məqalələrdə vurğulanır ki, Şuşa ətrafındakı Turşsu, İsa bulağı, Səkinə bulağı, Soyuq bulaq və Qırx bulaq kimi çoxsaylı bulaqlar şəfa mənbəyi hesab olunur və şəhərin təbii landşaftına xüsusi gözəllik qatır. Şuşa həm də memarlıq inciləri ilə tanınır; 1992-ci il işğalınadək şəhərdə 129 memarlıq abidəsi qeydə alınmışdı və bunların arasında Yuxarı və Aşağı Gövhər Ağa məscidləri, Natəvanın sarayı və çoxsaylı karvansaralar var idi. Qala divarlarının qoruyucu funksiyası əsrlər boyu şəhəri xarici müdaxilələrdən qoruyub və onu "alınmaz qala"ya çevirib [1].

İkinci Qarabağ müharibəsinin qısa icmalı. 1988-1994-cü illərdəki Birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının təxminən 20 faizi işğal altında qaldı və 1994-cü ilin Bişkek protokolundan sonra münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün çoxsaylı danışıqlar aparılsa da, nəticə vermədi [6]. Bu dövrdə Ermənistanın siyasi rəhbərliyi radikal mövqeyini daha da sərtləşdirdi: 2018-ci ildə hakimiyyətə gələn Nikol Paşinyan "Qarabağ Ermənistandır və nöqtə" bəyanatı verməklə sülh prosesini çətinləşdirdi, müdafiə naziri David Tonoyan isə "yeni torpaqlar üçün yeni müharibə" çağırışı etdi. 2020-ci ilin yayında Tovuz istiqamətində artilleriya atəşləri ilə aparılan hücum cəhdləri və avqustda təmas xəttində diversiya-kəşfiyyat qrupunun təxribatı gərginliyi daha da artırdı [7]. Azərbaycan tərəfinin məlumatına görə, Ermənistana qeyri-qanuni silahlı dəstələrin və terrorçu qrupların köçürülməsi, eləcə də Ermənistan rəhbərliyinin təxribatçı bəyanatları münaqişəni hərbi müstəviyə daşıdı.

27 sentyabr 2020-ci ildə Ermənistan Silahlı Qüvvələri cəbhəboyu Azərbaycan mövqelərinə artilleriya zərbələri endirdi, buna cavab olaraq Azərbaycan Ordusu "Dəmir Yumruq" adlı əks-hücum əməliyyatına başladı və ölkə daxilində hərbi vəziyyət və səfərbərlik elan olundu [6]. Ordumuz qısa müd-

dətdə müdafiə səddini yararaq Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı da daxil olmaqla 300-dən çox yaşayış məntəqəsini azad etdi. Virtual Qarabağ portalına əsasən, 44 gün ərzində beş şəhər, dörd qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edilərək Azərbaycanın suverenliyi bərpa olundu [14].

Müharibə dövründə beynəlxalq vasitəçilərin çağırışları ilə bir neçə dəfə humanitar atəşkəs elan olunsa da, erməni silahlı qüvvələrinin dinc şəhərləri və mülki infrastrukturu bombardman etməsi səbəbindən atəşkəslər davamlı olmadı [14]. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Ordusu irəlilədi və 8 noyabr 2020-ci ildə Şuşanın azad edilməsi müharibənin taleyini müəyyənləşdirdi [7]. Ertəsi gün 70-dən çox kənd azad edildi, 10 noyabrda isə Azərbaycan Prezidenti, Ermənistanın Baş naziri və Rusiya Prezidenti hərbi əməliyyatların dayandırılması barədə üçtərəfli bəyanat imzaladı və Ağdam, Kəlbəcər, Laçın rayonları döyüşsüz geri qaytarıldı.

Şuşa əməliyyatının hərbi-strateji aspektləri. Şuşa əməliyyatı İkinci Qarabağ müharibəsinin ən çətin və unikal hərbi əməliyyatı sayılır. Şuşa təbii istehkam idi; şəhərin ətrafı dağlarla və dərin dərələrlə əhatələndiyindən ağır texnika və tanklarla hücum mümkün deyildi. Azərbaycan Ordusu şəhəri artilleriya və hava hücumları ilə dağıtmamaq qərarına gələrək alternativ strategiya seçdi: yüngül silahlarla silahlanmış xüsusi təyinatlı dəstələrin meşələr, uçurumlar və dağ keçidlərindən gizli şəkildə hərəkəti və əlbəyaxa döyüş. Prezident İlham Əliyev sonradan bildirmişdir ki, əsgərlərimiz Şuşaya çatmaq üçün "yarğanları, meşələri və dağları keçərək" irəliləmiş və şəhərə gözlənilməz istiqamətdən daxil olmuşlar [7]. Əməliyyatın taktikası iki əsas mərhələyə bölünürdü. İlk mərhələdə Azərbaycan Ordusu Cəbrayıl–Füzuli–Hadrut istiqamətində irəliləyərək Şuşaya gedən yolları nəzarət altına aldı və 4 noyabrda Şuşa–Laçın yolunun bir hissəsini kəsdi. İkinci mərhələdə 6 noyabr 2020-ci ildə hər biri 100 nəfərdən ibarət dörd qruplaşmadan ibarət 400 nəfərlik Xüsusi Təyinatlı Qüvvələr meşələrdən və sıldırım qayalardan ip vasitəsi ilə dırmaşaraq şəhərə eyni vaxtda dörd istiqamətdən daxil oldu. Şəhərdə ağır artilleriya və zirehli texnika olmadan aparılan bu döyüşlərdə Azərbaycan əsgərləri erməni müdafiə xəttini yararaq bir neçə saat ərzində strateji binaları nəzarətə götürdü; yüzlərlə itki verən erməni qüvvələri günortadan sonra şəhərdən çəkilməyə məcbur oldu [7].

Geosiyasi və regional təsirlər. Şuşa əməliyyatından sonra regionda geosiyasi balans kökündən dəyişdi. 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan liderləri atəşkəs və bütün hərbi əməliyyatların dayandırılmasına dair Üçtərəfli Bəyanat imzaladılar; sənədə əsasən, tərəflər mövcud mövqelərində qalır, Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonları Azərbaycanın nəzarətinə qaytarılır və Laçın dəhlizi boyunca Rusiya Federasiyasının 1 960 nəfərlik sülhməramlı kontingenti yerləşdirilirdi [4]. Bəyanat həm də məcburi köçkünlərin BMT nəzarəti altında geri dönüşünü, hərbi əsirlərin mübadiləsini və bölgədə iqtisadi-nəqliyyat əlaqələrinin bərpasını nəzərdə tuturdu. Beləliklə, Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi Cənubi Qafqazda yeni təhlükəsizlik reallığı yaratdı: Moskva hərbi vasitə ilə regionda mövcudluğunu möhkəmləndirdi, eyni zamanda Azərbaycan Rusiya vasitəçiliyi ilə ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Şuşa əməliyyatının təsirləri Rusiya amili ilə məhdudlaşmadı: 15 iyun 2021-də Şuşada imzalanmış "Müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi" siyasi, iqtisadi, hərbi-müdafiə və humanitar sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirir, suverenlik və ərazi bütövlüyünü, sərhədlərə təhdid hallarında qarşılıqlı yardımı təsbit edir. Millət vəkili Pərvin Kərimzadəyə görə, sənəd Azərbaycan–Türkiyə müttəfiqliyinin siyasi-hüquqi mexanizmlərini müəyyənləşdirir və regionda sabitlik üçün birgə səylərin artırılmasını tələb edir [10]. Eyni zamanda, Qars müqaviləsinin 100 illiyini simvolik xatırladaraq enerji və müdafiə sənayesi əməkdaşlığını yeni mərhələyə qaldırır; nəticədə Ankara–Bakı strateji ittifaqı Qərbin (xüsusən NATO-nun) marağını artırır və Rusiyanın təsir imkanlarını tədricən məhdudlaşdırır [9].

Üçtərəfli Bəyanat və Şuşa Bəyannaməsi regionda yeni kommunikasiya xətləri açdı. Laçın dəhlizinə paralel olaraq Azərbaycanın qərb rayonlarını Naxçıvanla birləşdirən yeni nəqliyyat marşrutunun çəkilməsi planlaşdırıldı. Zəngəzur dəhlizi adlandırılan bu layihə Türkiyə və Azərbaycan arasında quru bağlantı yaradaraq regiondakı nəqliyyat-logistika şəbəkəsini yenidən konfiqurasiya edir. Eyni zamanda, Qarabağda yaşayan erməni əsilli Azərbaycan vətəndaşlarının inteqrasiyası üçün unikal imkanlar yaranıb; Gəncə Dövlət Universitetinin analitik məqaləsində qeyd olunur ki, Ermənistanda artan siyasi və demoqrafik problemlər fonunda erməni cəmiyyətinin nüfuzlu şəxsləri Qarabağın hüquqən Azərbaycana məxsus olduğunu etiraf edir və sülh müqaviləsi tərəfdarıdır [9]. Bu baxımdan Şuşa həm sülhün

təminatçısı, həm də müxtəlif etnik icmaların birgəyaşayış modelinin tətbiq oluna biləcəyi məkan kimi dəyərləndirilir.

Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan dövləti Qarabağın, o cümlədən Şuşanın bərpası və sosial-mədəni dirçəlişi üçün geniş proqramlar başladı; Şuşa "Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı" elan olundu və tarixi tədbirlər bərpa edildi. 2021-ci ilin mayında Cıdır düzündə "Xarıbülbül" festivalı 30 ildən sonra yenidən keçirildi, muğam, aşıq və xalq melodiyaları azadlıq sevincinin musiqili ifadəsinə çevrildi; Prezident İlham Əliyev açılışda tədbiri şəhidlərin xatirəsinə həsr etdiklərini bildirdi [12]. 1989-dan keçirilən, 1992-də dayandırılan bu festival 2021-dən bəri TÜRKSOY və ICESCO-nun iştirakı ilə genişlənərək Azərbaycanın multikultural dəyərlərini dünyaya göstərir; Vaqif Poeziya Günləri və digər ədəbi-musiqi tədbirləri isə Şuşanın mədəniyyət beşiyi statusunu bərpa edir [12].

"Böyük Qayıdış" proqramı təkcə Şuşada deyil, bütün azad edilmiş ərazilərdə bərpa və yenidənqurma işlərini əhatə edir; 24 noyabr 2020-də yaradılan Əlaqələndirmə Qərargahı və xüsusi nümayəndəliklər prosesin mərkəzləşdirilmiş icrasını təmin edir. 2021-ci ilin iyulunda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradıldı, 2022–2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası və "Böyük Qayıdış" Dövlət Proqramı qəbul edildi. Proqrama görə, 2026-cı ilin sonunadək 34 500 mənzil və fərdi ev, 197 məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisəsi, 8 peşə məktəbi, 1 orta ixtisas təhsil müəssisəsi tikiləcək, 26 avtomobil yolu layihəsi tamamlanacaq; Ağdam Sənaye Parkı, Zəngilandakı "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" və digər layihələr bölgəni iqtisadi baxımdan cəlbedici məkana çevirir.

Şuşanın sosial-mədəni dirçəlişi həm də bölgədə sülhün möhkəmlənməsinə töhfə verir. GDU-nun analitik məqaləsində qeyd olunduğu kimi, Qarabağda yaşayan erməni əsilli sakinlərin inteqrasiyası üçün yeni imkanlar yaranıb; bu, erməni cəmiyyətinin nüfuzlu simalarının Dağlıq Qarabağın hüquqən Azərbaycan ərazisi olduğunu etiraf etmələri ilə bağlıdır [9]. Şuşa festival və tədbirləri müxtəlif millət və mədəniyyətlər üçün dialoq platformasına çevrilir, bu da qarşılıqlı etimadı artırır. Beləliklə, Şuşanın bərpası və yenidən dirçəlişi yalnız bir şəhərin deyil, bütün Cənubi Qafqazın gələcək inkişafının simvolu kimi çıxış edir.

Nəticə. Şuşanın 8 noyabr 2020-ci ildə azad edilməsi İkinci Qarabağ müharibəsinin hərbi kulminasiyası olmaqla yanaşı, Azərbaycanın suverenlik mübarizəsinin siyasi və mədəni simvoluna çevrildi. Azərbaycan Ordusunun meşə və dağlar vasitəsilə gizli irəliləyərək əlbəyaxa döyüşlərlə həyata keçirdiyi "Şuşa əməliyyatı" düşmən müdafiəsini qısa müddətdə yararaq erməni qüvvələrini geri çəkilməyə məcbur etdi; bu qələbədən dərhal sonra Ermənistan kapituliyasiya aktını imzalamağa razı oldu. Üçtərəfli Bəyanatın şərtlərinə əsasən, atəşkəs elan olundu, Rusiya sülhməramlı kontingenti bölgəyə yerləşdirildi və Ağdam, Kəlbəcər, Laçın rayonları Azərbaycanın nəzarətinə qaytarıldı. Beləliklə, Şuşa zəfəri 44 günlük müharibənin taleyini həll etdi və regionda yeni təhlükəsizlik reallığı yaratdı. Şuşanın azadlığı yalnız hərbi qələbə deyil, həm də mədəni intibahın başlanğıcı oldu. Şəhər Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edildi və "Xarıbülbül" musiqi festivalı, Vaqif Poeziya Günləri kimi tədbirlər 30 ildən sonra yenidən bərpa olundu. Cıdır düzündə səslənən muğamlar və aşıq nəğmələri Azərbaycanın mədəni irsinin dirçəlişinin simvoluna çevrildi. Hər bir festival və bərpa olunan abidə Şuşanın azadlığının mənəvi-mədəni dəyərini təkcə ölkə daxilində deyil, beynəlxalq səviyyədə də nümayiş etdirir.

Şuşa əməliyyatının geosiyasi nəticələri isə daha genişmiqyaslıdır. 15 iyun 2021-ci ildə imzalanan Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan və Türkiyə arasındakı müttəfiqliyi siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə yeni mərhələyə yüksəltdi, regionda sabitlik və təhlükəsizlik üçün birgə fəaliyyətin hüquqi əsaslarını möhkəmləndirdi. Zəngəzur dəhlizinin açılması, Laçın dəhlizinin Rusiya sülhməramlılarının nəzarətində qalması və iqtisadi-nəqliyyat əlaqələrinin bərpası Cənubi Qafqazda güc balansını yenidən formalaşdırdı. Eyni zamanda, bu geosiyasi razılaşmalar bölgədə yaşayan erməni icması üçün sülh və inteqrasiya imkanlarını artırdı, Ermənistanı revanşist ritorikadan uzaq durmağa təşviq etdi. Gələcəyə baxışda Şuşa və ümumən Qarabağ "Böyük Qayıdış" proqramı çərçivəsində bərpa və inkişaf prosesinin mərkəzindədir. Dövlət Proqramı yüzlərlə yaşayış evi, məktəb, tibb müəssisəsi və nəqliyyat infrastrukturunun tikintisini nəzərdə tutur; 2026-cı ilə qədər azad olunmuş ərazilərə 140 min məcburi köçkünün geri qaytarılması planlaşdırılır. Yenidənqurma işləri "ağıllı şəhər" konsepsiyasına və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanır, ekoloji və sosial inklüzivlik diqqətdə saxlanılır. Şuşanın həm tarixi-mədəni irsin bərpası, həm də müasir turizm və iqtisadi mərkəz kimi inkişafı Azərbaycanın strateji hədəflərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1.“Azərbaycan” qəzeti. (2025). *Şuşa qalası*. https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/shusha-qalasi-211952 [16.09.2025].
2.Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2023). *Şuşanın azad edilməsi Qarabağ Zəfərinin zirvəsi oldu*. https://science.gov.az/az/news/open/26977 [16.09.2025].
3.Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. (2021). *Mədəniyyət beşiyi Şuşa*. https://mod.gov.az/az/pre/38604.html [16.09.2025].
4.Azərbaycan.az. (2020). *Böyük Qayıdış*. https://azerbaijan.az/information/911 [16.09.2025].
5.Azərbaycan.az. (2020). *Üçtərəfli bəyanat*. https://azerbaijan.az/related-information/309 [16.09.2025].
6.Azərbaycan.az. (2024). *“Dəmir Yumruq” əməliyyatı*. https://azerbaijan.az/related-information/303 [16.09.2025].
7.Azərbaycan.az. (2024). *“Şuşa” əməliyyatı*. https://azerbaijan.az/related-information/304 [16.09.2025].
8.Əhmədov, E. (2020). *Strateji əhəmiyyətli Şuşanın işğaldan azad edilməsi müharibənin sonrakı gedişinə həlledici təsir göstərərək Zəfər günü kimi tarixə yazıldı*. AZƏRTAC / Azerbaijan Portalı. https://azerbaijan.az/news/5660 [16.09.2025].
9.Gəncə Dövlət Universiteti. (2021). *Şuşa Bəyannaməsi sülhün təminatçısı və regionun yeni geosiyasi reallığını rəsmiləşdirən çox mühüm sənəddir*. https://gdu.edu.az/susa-bəyannaməsi-sulhun-təminatcisi-və-regionun-yeni-geosiyasi-realligini-rəsmiləsdirən-cox-muhum-sənəddir/ [16.09.2025].
10.Modern.az. (2023). *Şuşa Bəyannaməsinin siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti var*. https://modern.az/aktual/415655/shusha-beyannamesinin-siyasi-ve-herbi-strateji-ehemiyyeti-var/ [16.09.2025].
11.Qəbul Ol Portalı. (2025). *Şuşa: Tarixi, coğrafi mövqeyi, mədəniyyəti*. https://qebulol.az/susa/ [16.09.2025].
12.Süleymanova, N. (2025). *Qələbənin səsi: “Xarıbülbül” festivalı*. Respublika newspaper. https://respublika-news.az/az/news/qelebenin-sesi-xaribulbul-festivali [16.09.2025].
13.Vikipediya. (2024). *Şuşanın azad edilməsi*. https://az.wikipedia.org/wiki/Şuşanın_azad_edilməsi [16.09.2025].
14.Virtual Qarabağ Portalı. (n.d.). *İkinci Qarabağ müharibəsi*. https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html [16.09.2025].

КЯНАН ГУСЕЙНЗАДЕ
Магистрант Бакинского государственного университета

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ГОРОДА ШУША ВО ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ: ВОЕННАЯ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Стратегическая роль Шуши во Второй карабахской войне оценивается в военном и геополитическом разрезах: как естественная крепость на высоте 1 400–1 600 м город контролирует Лачинский коридор. В 2020 году операция по освобождению, проведённая Силами специального назначения Азербайджана без применения артиллерии, определила исход войны и привела к заключению перемирия 10 ноября. Подписанная в 2021 году Шушинская декларация укрепила азербайджано-турецкий союз и создала новую геополитическую реальность в регионе. Параллельно провозглашение Шуши культурной столицей, возрождение фестиваля «Харыбюльбюль» и программа «Большое возвращение» ускорили социально-культурное возрождение.

Ключевые слова: Шушинская операция, Вторая карабахская война, стратегическое значение, Шушинская декларация, культурное возрождение.

KANAN HUSEYNZADE
Master student at Baku State University

STRATEGIC IMPORTANCE OF SHUSHA CITY IN THE SECOND KARABAKH WAR: MILITARY AND GEOPOLITICAL PERSPECTIVE

Shusha's strategic role in the Second Karabakh War is assessed from a military and geopolitical perspective: the city, like a natural fortress, located at an altitude of 1,400–1,600 m, controls the Lachin corridor. In 2020, the artillery-free liberation operation of the Special Forces determined the fate of the war and led to the ceasefire of November 10. The 2021 Shusha Declaration strengthened the Azerbaijani-Turkish alliance and created a new geopolitical reality in the region. In parallel, the declaration of Shusha as the cultural capital, the restoration of the "Kharibulbul" festival, and the "Great Return" program accelerated the socio-cultural revival.

Keywords: Shusha operation, Second Karabakh War, strategic importance, Shusha Declaration, cultural revival.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilir.

UOT 1(09)

RƏBİYYƏT ASLANOVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrası
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

ƏHMƏD YÜKNƏKİNİN ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ İRSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/33-43

Türk-islam mədəniyyətinin qiymətli ədəbi əsərləri ilə zənginləşdirən alimlər içərisində Əhməd Yüknəkinin xüsusi yeri var. Onun zəngin irsi islamiyyət sonrası mərhələdə Orta Asiya xalqlarının ədəbi-fəlsəfi düşüncəsində mühüm yer tutur. Əhməd Yüknəkinin mənəvi dünyasına, islam əxlaqının əqidələrə hakim olması yolundakı xidmətlərinə, öz tərzi-hərəkətləri və düşüncələri ilə insanlara örnək olmaq istedadına yüksək qiymət verən müasirlərinin onun "Ədib" adı ilə mükafatlandırması bu mütəfəkkirin adının tarixdə əbədiləşdirilməsini təmin etmişdir. Müəllifin məqsədi insanlara islam əxlaqının gözəlliyini, saf mənəviyyatın təbliğini, kamil insan tərbiyəsini önəmini çatdırmaqdır. Əhməd Yüknəkinin öz əsərinə "Hibatül-Həqayik" (Həqiqətlərin Hədiyyəsi) adının verilməsi təsadüf sayıla bilməz. Zəka sahibi olan insanın həqiqət axtarışlarının sonunda əldə etdikləri biliklər gerçək bir hədiyyədir. Öz ictimai-fəlsəfi baxışlarında Əhməd Yüknəki insanların həyatında elmin, biliyin rolunu xüsusi dəyərləndirmişdir.

Açar sözlər: Türk-islam mədəniyyəti, Hibatü'l Hakayik, ədəb-əl din və ədəb-əl dünya prinsipi, islam əxlaqi dəyərləri, fəsləfi-etik görüşlər.

Giriş. Orta əsrlərdə türk-islam mədəniyyətini qiymətli ədəbi-fəlsəfi əsərlərlə zənginləşdirən, türk xalqlarının əbədiyyət qazanmış parlaq simalarından olan Yusif Has Hacib Balasaqunlu, Mahmud Qaşqarlı, Əhməd Yəsəvi ilə yanaşı Əhməd ibn Mahmud Yüknəkinin də adı və zəngin irsi islamiyyət sonrası mərhələdə Orta Asiya xalqlarının ədəbi-fəlsəfi düşüncə tarixində mühüm yer tutur. Bu mütəfəkkirlərin hər biri Şərqi və Qərbi Türküstanda ilk türk-müsəlman dövləti olan Qaraxanlı hakimiyyəti illərində yaşayıb yaratmışlar.

Uzun əsrlər boyu Türk xalqlarının dövlətçilik ənənələrinin bir-birinə ötürülərək fasiləsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynamış Hunlar, Göytürklər, Uyğurlardan sonra IX-XIII əsrlərdə Qaraxanlı dövləti tarix səhnəsinə daxil oldu. Tarixçilərin bu dövlətin yaranması, inkişafı və süqutuna olan marağı bəhs edilən dövrdə Şərqi Türküstanda türk xalqları içərisində yaşanılan iqtisadi-siyasi, sosial, mədəni, etnik, dini dəyişikliklərin xarakterini anlamaq ehtiyacından irəli gəlir. Mövcud olduğu bir neçə əsr ərzində (840-1212) Qaraxanlılar dövləti qüdrətli, inkişaf etmiş, bölgədə nüfuz sahibi olan feodal-despotik idarəçilik sisteminə malik dövlətə çevrildi. IX əsrdən başlayaraq yaşanılan proseslər - köçəri həyat tərzi yaşayan türk boylarının tədricən oturaq həyata keçməsi, ölkədə yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin bərqərar olması üçün zəmin yaradırdı. Feodal münasibətlərinin təbiətindən doğan tələblərə əsasən yeni idarəçilik qaydalarının, ticarət-maliyyə ənənələrinin, vergi, ordu, torpaq siyasətinin formalaşması, dövlətin hüquqi əsaslarının müdafiəçisinə çevrilən islam dininin rəsmi din olaraq qəbul edilməsi Qaraxanlılar dövlətini digər türk dövlətlərindən fərqləndirən cəhət idi. Qaraxanlı dövləti paytaxtı Balasaqun olmaqla geniş bir ərazini - Şərqi Türküstanda Yeddisu vadisindən Cənubi Tyan-Şana qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Etnik tərkibi çigil, yağma, karluk, oğuz, uyğur, uysun boylarından ibarət olan bu dövlətin islam mənbələrində "Əl-Xəqaniyyə", "Mülkümül-Xəqaniyyə" ismi ilə adlandırırdılar. 1874-cü ildə rus şərqşünası V.V.Qriorgievin (1816-1881) "Qaraxanlılar Mavərənnəhrdə" adlı əsərində bu dövlət Qaraxanlılar dövləti adlandırıldıqdan sonra tarixi ədəbiyyata bu adla daxil oldu. İlk hökmdarı Bilge Kül Qədir xan olan bu dövləti yaradan sülalənin hansı türk boyuna aid olduğuna dair yeddi fərqli fərziyyə mövcuddur. Bunlar içərisində uyğur, yağma, çigil,türkmən, qarluq, tikyu-göktürk və s. fərziyyələr mövcuddur. Tarixi ədəbiyyatda Qaraxanlılar sülaləsinin uyğur türklərinin yağma qoluna aid olması fikri üstünlük təşkil etdiyindən Qaraxanlılar dövləti uyğur dövləti kimi dəyərləndirilir [8, s.36-

37, 125-127]. Qaraxanlı hökmdarı Satuk Buğra xanın islamı qəbul etməsi, daha sonra onun oğlu Musa Tonqa İlikin dövründə(960-cı il) iki yüz min çadırlıq türk topluluğunun müsəlman olduğunu bildirməsi ilə dövlətin siyasi, dini, mədəni həyatında yeni bir mərhələ başlandı [9, s.81]. Qaraxanlılar dövlətində islamın qəbulu qısa müddətli missionerlik fəaliyyətinin nəticəsi deyil, əksinə iqtisadi və siyasi maraqlar əsasında islamın türk mühitinə tədricən nüfuz etməsi idi. Satuk Buğra xan əmisi ilə apardığı davamlı müharibədə yeni dini qəbul etməklə Samanilərin yardımını əldə etmiş oldu. Satuk Buğra xanın oğlu Musa isə İslam dinini müdafiə və kafirlərlə mübarizə şüarı altında həyata keçirdiyi hərbi ekspansiyada Xoton və İsficabda uğurlar əldə etdi [12, s.137-138].

İslam dininin mədəniyyətə təsiri. IX əsrdən başlayaraq türk xalqları içərisində islam dininin yayılması ilə dini etiqad sisteminin, həyat və düşüncə tərzinin getdikcə dəyişilməsi, mədəniyyətin yeni mərhələyə qədəm qoyması, X-XI əsrlərdə islam düşüncə tərzinə uyğun əsərlərin meydana çıxması prosesi başlandı. Ərəb və fars mədəniyyətinin, ədəbi ənənələrinin təsiri altında şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri – miflər, dastanlar yazıya köçürülür, ədəbi əsərlərin məzmun və mahiyyəti dəyişir, zənginləşirdi. Türklərin İslam öncəsi əsərlərinin islamlaşdırılmağa başlaması, "Oğuz xan" dastanının, "Manas" eposunun da bu prosesə məruz qalmasının bariz nümunəsi idi.

Qaraxanlı hökmdarları mədəniyyətin himayəçisi kimi çıxış edirdilər. Formalaşan türk-islam mədəniyyəti sosial-siyasi, mədəni sahələrdə bütün proseslərə öz korrektivini etməyə başladı. Dövlət idarəçiliyində müsəlman hüququnu mükəmməl bilən,şəriət normalarının sosial-iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə nəzarəti gerçəkləşdirən mütəxəssislərin yetişdirilməsi, ərəb dilinin,ərəb əlifbasının geniş yayılmasının təmin edilməsi məqsədilə ölkənin bütün şəhərlərində mədrəsələr qurulur, xanəgahlar, kitabxanalar tikilirdi. Türk dövlətlərində mədrəsələrin ilk nümunələri Qaraxanlılar dövlətinə aiddir. Buxarada, Balasaqunda, Nişapurda, Qəznədə, Səmərqənddə, Qaşqarda yaradılan mədrəsələr elmin, mədəniyyətin, təhsilin inkişafı üçün geniş imkanlar açan mərkəzə çevrilirdi. 1066-cı ildə Səmərqənddə Tamğaç xan İbrahim tərəfindən tikilən mədrəsədə dövrün görkəmli alimlərinin çalışması, bu təhsil ocağının kitabxanasında çoxsaylı qiymətli kitabların, əlyazmaların toplanması, təhsilin, elmin inkişafına nə qədər önəm verildiyini sübut edirdi. Özünəməxsus tədris sisteminə malik, öz binası, yataqxanası, kitabxanası olan, tələbələrə təhsil haqqı ödəyən mədrəsələrin sayı günü-gündən artır, yüksək elmi biliklərə, ərəb dilinə və ərəb əlifbasına yiyələnmiş gənclərin formalaşması prosesi sürətlənirdi. IX əsrdən başlayaraq təşəkkül tapan mədəni-intellektual mühit görkəmli elm adamları, din xadimləri, sənətkarlar, memarlar kimi zümrələrin yaranmasını təmin edirdi. IX-XIII əsrlərdə qiymətli əsərləri ilə məşhurlaşmış alimlərin böyük əksəriyyəti Qaraxanlı dövlətində yaşamış və bu mədəni-intellektual mühitdə özlərini təsdiq etmişlər. X-XII əsrləri əslində türk xalqlarının sosial-iqtisadi, mədəni inkişaf tarixində bir keçid mərhələsi kimi dəyərləndirmək olar.

İslamiyyət öncəsi və islamiyyətdən sonrakı dövrdə mədəniyyətlərin bir arada mövcudluğu özünü daha çox elm, mədəniyyət, ilahiyyat sahəsində büruzə verirdi. Bu dövrün qiymətli elmi əsərlərinin, traktatlarının, uyğur, ərəb-uyğur, ərəb dilində yazılması, hər iki əlifbanın bərabər hüquqlu tərəflər kimi öz varlığını qoruyub saxlaması, türk mütəfəkkirlərinin tarixi ənənələrə sadiq qalaraq türk düşüncəsini öz əsərlərində əks etdirməsi bu dövrün xarakterik xüsusiyyəti idi. Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu-Bilik" əsəri uyğur dilində, Mahmud Qaşqarinin "Divanü lüğat-it-Türk" əsəri çağatay dilində yazılmış, Quranın uyğur dilinə tərcüməsi gerçəkləşmişdi. Şərq mütəfəkkirlərinin fəlsəfi-etik düşüncələrindən bəhrələnərək qiymətli nəsihətnamə əsəri olan "Hibatü'l-Həkayik" (Həqiqətin hədiyyəsi) əsərini Əhməd Yüknəki uyğur dilində yazmışdı.

Əhməd Yüknəkinin həyat və yaradıcılığı. Tale belə gətirmişdir ki, XI-XII əsrin məşhur alimlərindən olan Əhməd Yüknəkinin həyat və yaradıcılığına, yaşadığı tarixi dönəmin xüsusiyyətlərinə, onu əhatə edən elmi mühitə və müasirlərinə dair məlumatların kifayət qədər olmaması bu şair-filosof haqqında dolğun təəssürat formalaşmasına imkan vermir. Lakin "Hibatü'l-Həkayik" əsərinin günümüzə çatan nüsxələrində öz əksini tapan hikmətli düşüncələr, nəsihətlər, islam əxlaqına dair fikirlər müəllifin dünyagörüşü, zəngin mənəvi dünyası haqqında təəssürat yaradır.

Şərq mütəfəkkirlərinin bir çoxunda qismət payına düşən məqamlardan biri də onlara məxsus əsərlərin bəzilərinin itirilməsi və ya minilliklər sonra tapılması, dəyərsiz kağız parçaları kimi köhnə kitabxanalarda aşkarlanması, yaxud ən dəyərli əsərlərin avropalı tacirlər tərəfindən satın alınaraq

Avropaya daşınılmasıdır. Halbuki bu əsərlərin hər biri tarixi yaddaşımızda hifz olunan qiymətli sərvət olaraq böyük türk xalqlarının tarixinin, fəlsəfi düşüncəsinin, mədəniyyətinin keçdiyi yolun inikasıdır.

Əhməd Zəki Validi Toqan 1914-cü ildə Buxarada "Qutadqu-Bilik" əsərinin ən qədim əlyazmasını tapmaqla Yusif Balasaqunlu irsini araşdıran alimlərə böyük töhfə vermiş oldu. 1914-cü ildə Orta Asiyanın Karşı şəhərində bir tacirin satdığı dərmanları bükdüyü köhnə kağız parçaları ilə maraqlanan Ə.Z.V Toqan bu kağızların Quranın türk dilinə çevrilmiş nümunəsi olduğunu aşkar etmişdir. Bununla da, türk dünyasında XI-XII əsrlərdə Quran və Sünnəyə dair ədəbiyyatların ərəb dilindən türk dilinə tərcüməsi prosesi haqqında müfəssəl məlumat əldə edildi. Mahmud Kaşqarinin məşhur "Divanü lüğat-it Türk" əsəri 1915-ci ildə İstanbulda türk alimi Əli-Əmiri tərəfindən aşkar edilib elm aləminə təqdim edilməsəydi türkologiya nə qədər böyük bir sərvəti itirmiş olardı. Halbuki bu "Divanü-lüğat-it Türk" ün Məhəmməd ibn Abu-Bəkr ibn Abül-Fəth əs Savi tərəfindən üzü köçürülmüş yeganə qiymətli nüsxəsi idi.

Vaxtilə Qıpçaq xalqının tarixini, dövlətçilik ənənələrinin öyrənilməsində qiymətli mənbə olan XIII-XIV əsrə aid "Kodeks Kumanikus" Krımda missionerlər tərəfindən əldə edilib İtaliyaya aparılmış, hal-hazırda Venesiyada Müqəddəs Mark kilsəsində saxlanılır. Buna bənzər tale yaşamış, öz xalqının tarixinə işıq salacaq neçə-neçə əsər hələ də tədqiqatçısını gözləməkdədir. " *Tarix bəzən bizimlə gizlənqaç oynayır kimi, önəmli şeyləri bir müddətinə gizləyir və bizi bundan xəbərsiz, qaranlıqda saxlayır. Bu önəmli şeylər ortaya çıxdığında onlarsız bacarmırıq və bu qədər uzun zaman onlar olmadan necə yaşamış olduğumuza təəccüblənirik*." [4, s.159].

Əhməd Yüknəki haqqında məlumatların azlığı, onun əsərinin ciddi elmi araşdırmaların obyekti olmaması müəllifin türk-islam mədəniyyəti tarixindəki yeri və rolunun obyektiv dəyərləndirilməsinə mane ola bilməz. Ümidvarıq ki, Əhməd Yüknəkinin "Hibatü'l-Həkayik" əsəri gələcəkdə çoxsaylı ciddi tədqiqatların mövzusu olacaq.

Əhməd Yüknəkinin doğum tarixi və yaşadığı coğrafi məkanla əlaqədar müxtəlif ehtimallar mövcuddur. Məşhur türkoloq, orta əsrlər uyğur, özbək, qazax, tatar, qaraqalpaq dilləri üzrə görkəmli mütəxəssis, Əhməd Yüknəkinin əsərinin dilinin linqvistik və filoloji analizini verən E.N.Nəcib şairin yaşadığı dövrün XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyini yazır. "XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində Səmərqənd ətrafında və ya Fərqanədə, yaxud Şərqi Türküstanda (S.Malovun ehtimalına əsasən Qutadqu-Bilikdən daha öncə) kor şair Ədib Əhməd Yüknəkinin "Hibatü'l-Həkayik" poeması yaranmışdır [13, s.46]. Qaraxanilər dövründə bəzi dini-ədəbi əsərlər içərisində "Hibatü'l-Həkayik" əsərinin məhz XII əsrdə yazılmasına dair mövqelər üstünlük təşkil edir. Klassik ədəbi türkcədə yazılan bu əsər məzmun və ədəbi çeşid etibarilə "Qutadqu- Bilik" in davamıdır, dil baxımından bəzi fərqliliklər var. Əsər türk-islam mədəniyyəti sahəsində fərdi əxlaq haqqında tamamilə dini bir görüşə görə yazılmış türkcə mənzum bir nəsihətnamədir [9, s.102].

Bəzi müəlliflər onun Səmərqənddə, Fərqanədə, digərləri Türküstanda Yüknək adlı yerdə doğulduğunu iddia edir. XII əsrin məşhur tarixçisi Əbdül Kərim Əs Səmani "Əl-Ənsab" (Geneologiya) adlı əsərində qeyd edirdi ki, bu nisbə "Yüknək" Səmərqənddəndir, Əbu Əhməd Yüknəki bu nisbə ilə məşhurdur. Öz dövrünün görkəmli tarixçisi, hədisşünas Əbu Səid Əbdül Kərim Əs-Səmani (1113-1167) hədis elmi, filologiya, müsəlman hüququ sahəsində əllidən çox əsər yazmış alimdir. Onun əsərləri içərisində "Kitab əl-Əsnab" əsəri ən qiymətli araşdırma hesab olunur. Əsər yazılan zaman müəllif dörd minə yaxın alimlə görüşmüş, topladığı məlumatların dəqiqliyinə, xüsusilə məlumatların silsiləsinə xüsusi məsuliyyətlə yanaşmışdır. Bu baxımdan Əs Səmaninin Əhməd Yüknəki haqqında verdiyi məlumatların dəqiqliyi şübhə doğurmur.

Türk-Qaraxanlı şairi, filosofu Əhməd Yüknəki XI və ya XII əsrdə Səmərqənd ətrafındakı Yüknək qəsəbəsində şair Mahmud Yüknəkinin ailəsində doğulmuş, uşaqlıqdan mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars dillərinə yiyələnmiş, islam fəlsəfəsinə, şəriət qanunlarına bələd olmuş, yüksək mənəvi keyfiyyətləri, savadı, xeyirxahlığı və comərdliyi ilə cəmiyyətdə böyük nüfuz qazanmışdır. Təsadüfi deyil ki, inam və iman sahibi olan alimə Ədib Əhməd adı verilmişdir. Bəzi müəlliflər Ədib sözünün onun adı olduğu, digərləri ədəb sahibi olduğu üçün belə dəyərləndirildiyini qeyd edirlər.

"Ədəb" məfhumu islam aləmində insanın daxili mədəniyyətinin, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin göstəricisi olaraq qəbul edilir. Sosio-mədəni fenomen olan ədəb əxlaqi göstərişlərə, ictimai münasibətlərdə etik normalara riayəti vacib şərt hesab edir. Özündə Quran və Sünnə imperativlərini birləşdirən,

islam identikliyinin ifadə forması olan Ədəb humanizm, insaniyyət prinsiplərinə sədaqətin təzahürüdür. İslam mütəfəkkirləri insanın mənəvi aləminin zənginləşməsində, cahillikdən kamilliyə gedən yolun mərhələlərində ədəb qaydalarının rolunu xüsusi vurğulayırdılar. Türk-islam dünyasının qüruru, "öz dövrünün ən böyük riyaziyyatçısı və bütün şərtlər nəzərə alınmaqla bütün zamanların ən görkəmli alimi" olan Əl-Xarəzmi qeyd edirdi ki, "Ədəb müstəqil intellektual sferanı əhatə edərək, dünyanı dərk etmək iqtidarında olan insanın dünyagörüşündə, tərzi-hərəkətlərində özünü biruzə verir. İslam ilahiyyatçısı Əbu İsa ət-Tirmizi (824-892) ədəbin ən gözəl nümunəsinin Məhəmməd peyğəmbərin həyat və davranışları olduğunu yazırdı.

XI əsr məşhur müsəlman ilahiyyatçısı Əbül-Həsən əl Məvardi (972-1058) əqidəyə əsaslanan ədəbi ədəb əl-din və ədəb əl-dünya olaraq iki hissəyə bölürdü. Ədəb elə bir durumdur ki, İslam əxlaqının ən gözəl xüsusiyyətləri orada cəmlənib. Bu durumda olan insanın daxili aləmi nəfsdən təmizlənir və o, ehsan səciyyəsinə yüksəlir. Bu xüsusiyyətlərə malik insan güzgüyə bənzəyir, digərləri ona baxarkən bu güzgüdə doğrunu görür, öz daxili aləmini onunla müqayisə edir, nəticə çıxarmağa çalışırlar [10, s.116]. İslam dininin ədəb qaydaları Əl-Qəzalinin, Əl-Əşərinin, Nəsirəddin Tusinin və digər filosofların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Mövlana yazırdı: "Gözlərini aç və Allahın kəlamına başdan-başa bax! Ayə-Ayə bütün Quran ədəb təlimindən ibarətdir."

Əhməd Yüknəkinin mənəvi dünyasına, islam əxlaqının əqidələrə hakim olması yolundakı xidmətlərinə, öz tərzi-hərəkətləri və düşüncələri ilə insanlara örnək olmaq istedadına yüksək qiymət verən müasirlərinin onun "Ədib" adı ilə mükafatlandırması bu mütəfəkkirin adının tarixdə əbədiləşdirilməsini təmin etmişdir.

Əhməd Yüknəki haqqında ilk məlumata Əlişir Nəvainin "Nesayimü'l-mahabbe" adlı əsərində rast gəlinir. Əlişir Nəvai Əhməd Yüknəkinin ailəsi ilə birlikdə öncə Səmərqənddə yaşadığına, daha sonra Bağdada köçərək kiçik bir qəsəbəyə yerləşdiyindən bəhs edir. Anadangəlmə kor olan Əhməd Yüknəki hər gün uzun yol qət edərək Bağdada gəlir, İmam-əl Əzəm-Əbu Hənifə ən Numan İbn Sabit əl Kufinin (699-767) moizələrini dinlərmiş. Əlişir Nəvai yazır: "Rəvayət edildiyinə görə Həzrəti İmama, arasında İmam Məhəmməd və İmam Əbu Yusif də bulunduğu tələbələr arasında olduğunu sormuşlar. İmam Qüdsiyyə Sürruhi: "Hamısı yaxşıdır., fəqət bir məsələ, öyrənmək üçün dörd fərsah yol qət edib gələn və ən arxada oturan o kor Türk ən ağıllısıdır. Və onun Türk dilindəki sözləri, nəsihətləri duyulmuş Türk uluslarının çoxunun da hikmətli sözləri söyləmişdir." Lakin tarixi mənbələrdə məşhur ilahiyyatçı, sünni məzhəblərindən birinin banisi, hənəfi məzhəbinin yaradıcısı olan İmam Əl Əzəmlə Əhməd Yüknəkinin eyni dövrdə yaşaması öz təsdiqini tapmamışdır.

Əhməd Yüknəki Əl-Fərabinin, Yusif Balasaqunlunun, Mahmud Kaşqarinin irsindən bəhrələnərək, türk ədəbiyyat tarixində mühüm yeri və rolu olan fəlsəfi-didaktik bir əsər yazmış görkəmli alimdir.

Əsərin yazılması ilə əlaqədar Əhməd Yüknəki aşağıdakı misralarda öz adını ədəbiləşdirərək yazır:

Adım Ədib Əhməd, sözüm ədəb və öyüddür,
Özüm getsəm də, sözüm burada qalacaq.
Gün gələr, yaz keçər, bu ömür gedər,
Bu bahar, bu son bahar ömrü tükədər.

Araşdırmaçılar bu əsəri Türk-klassik ədəbiyyatının incisi sayır. E.Bertels yazır ki, "bu əsər qədim özbək dilindən klassik özbək dilinə keçid, körpü rolunu oynamışdır. Müəllif bu əsəri yazmaqla ədəbi dilin inkişafına böyük töhfə vermiş oldu".

Son tədqiqatlar sübut edir ki, didaktik məzmunlu bu əsər türklərin islamiyyəti qəbul etdiyi dövrdə Uyğur-Qaraxani, yəni xaqaniyyə dilində yazılmışdır. Əsərin dilini və üslubunu Yusif Balasuqunlu və Mahmud Kaşqari ilə müqayisə edən müəlliflər fərqli mövqelər sərgiləyir. Mehmet Fuad Köprülü qeyd edirdi ki, Qutadqu Bilikdən fərqli olaraq "Hibatü'l-Həkayik" əsərinin dili şairanə deyil, onun dili türkcə sözlərlə moizə və nəsihət dolu şeirlərlə zəngindir [5, s.331]. Əhməd Yüknəki irsinin araşdırmaçısı olan özbək alimi Ş.Kamoliddin hesab edir ki, əsərin yazılmasında məqsəd türk toplumunun sadə, savadsız üzvlərinə islamın mürəkkəb ehkamiyyət sistemini və islam əxlaqını türk dilində çatdırmaq idi. Məhz buna görə müəllif əsərdə çoxsaylı hədislərdən və Quran ayələrindən istifadə etmişdir [11,

s.65]. "Hibatü'l-Həkayik" metaforalarla zəngin mənəvi-əxlaqi, fəlsəfi ideyaların bədii formada əks olunduğu hikmətli nəsihət məzmunlu poemadır.

Əsər əruz vəzninin Türk ədəbiyyatında istifadə edilməyə başladığı dövrdə yazılmış,14 fəsil, 202 beytdən ibarətdir. "Hibatü'l-Həkayik" 40 beytlik bir girişlə başlanır. Bunlardan beşi Allaha münacat, beşi Məhəmməd peyğəmbərə mədhiyyə, beşi dörd səhabəyə, on dördü Əmir Məhəmməd Sipahsalar bəyə həsr olunur. Son altı beytdə isə kitabın yazılması səbəbindən bəhs edilir. Əsərin fəsilləri aşağıdakı qaydada təsnif olunmuşdur. 1) Biliyin faydası və biliksizliyin zərəri; 2) dilin mühafizəsi; 3) dünyanın dönüklüyü; 4) comərdliyin mədhi; 5) xəsisliyin zərəri; 6) təkəbbür və hərislik; 7) kərəm, hilm və digər ali xüsusiyyətlər; 8) zamanın vəfasızlığı haqqında.

Əsərin məzmunundan aydın olur ki, müəllifin məqsədi insanlara islam əxlaqının gözəlliyini, saf mənəviyyatın təbliğini, kamil insan tərbiyəsini önəmini çatdırmaqdır. Əhməd Yüknəki hər bir insanın dünyaya gəlməsini İlahi iradə ilə əlaqələndirir və yazır ki, hər şey Allahın iradəsinə tabedir və ilahi iradə əsasında gerçəkləşir. İnsanlar dərk etməlidir ki, onlar Allah qarşısında bərabərdirlər. Tale, qismət ideyalarına fatalist mövqedən yanaşan müəllif islam ehkamiyyət sisteminin əsas postulatlarından olan İlahi iradə prinsipini belə əsaslandırırdı: Dünya bir karvansaraya bənzər, burada çox qalmaq qeyri-mümkündür. Hər şey öncədən müəyyən olunub. Bu ideyaya qarşı çıxmaq isə böyük günah sayılır.

Öz ictimai-fəlsəfi baxışlarında Əhməd Yüknəki insanların həyatında elmin, biliyin rolunu xüsusi dəyərləndirmişdir. "*Ədəbsiz bilik, odunsuz ocağa bənzəyir, biliksiz ədəb bədənsiz ruh kimidir.*" Alim insan qiymətli dinara, cahil insan saxta pula bənzəyir, dəyəri dərhal məlum olur. İnsan üçün ən böyük səadət onun əqli, zəkasıdır deyən müəllif yazırdı:

"*Cənab Haqq: Elmlə bilinər kainat*
Bilgisizlikdə xeyir yoxdur.
Elmlə bilinər səadət yolu,
Elm bil ki, səadət yolunu tapasan.
Bilikli ər öldü adı ölmədi
Biliksiz sağ ikən adı oldu.
Elm toplayan alim olur
Elmin dadını alim bilir" [1, s.160-170].

Yüksək əxlaqa və mənəviyyata sahib olmanın önəmindən bəhs edən müəllif nifaq, həsəd hissi ilə yaşayan, qəlbində şərin ağır yükünü daşıyan insanlara müraciətlə deyirdi:

O kimsə ki, əzəmətləndi, mən-mən dedi
Onu nə xalq sevməz, nə Xaliq,
Bir millətin aynası comərd kimsədir
Səxavət, şərəf, cəmalı artırar.
Yığmaqla, acgözlü tamahkarın könlü doymaz
O mala quldur, malı ona əfəndi.
Əllərin müçarəki verimli əldir
Alıb, verməyən əl elin uğursuzudur.
Həris kimsə hərisliyini nə zaman buraxar
Ölüb torpaq içinə girib, qeyb olduğu zaman [1, s.176-177].

Şərq mütəfəkkirlərinin ənənələrini davam etdirən, hikmətli nəsihətlərdən bəhrələnən Əhməd Yüknəki saf düşüncələrlə, mərhəmət və şəfqətin, ədalət və sədaqət hissi ilə yaşayan bir toplumun yaranacağını arzulayırdı. Bu imanlı insanların, haqqı tanıyan möminlərin cəmiyyəti olmalı idi. Bəşəriyyətin əbədi arzusu olan bu cəmiyyəti şərq mütəfəkkirləri öz əsərlərində əks etdirirdi. Əl-Fərabi xeyirxah insanların yaşayacağı Fəzilət şəhərinin xəyali ilə yaşayır, Abu-Reyhan Biruni yalnız özü üçün deyil, başqasına qayğısını əsirgəməyən, xalqın mənafeyini hər şeydən üstün tutan, öz nəfsinə qalib gələn insanların tərbiyəsini vacib sayır, insanpərvər, təvazökar, vətənpərvər, nəcib insanlar toplumunun yaranacağına inanırdı. Yusif Balasaqunlu ədalətlə idarə edilən bir cəmiyyətdə biliyin, ağlın xeyirə xidmətini, cəmiyyətdaxili münasibətlərdə ədalət hissinin yüksək dəyərləndirilməsini dövlətin varlığını təmin edən şərt sayırdı. İbn Sina cəmiyyətdə mükəmməl, ali insani münasibətlərin formalaşmasında mühüm

rolu olan alimlərə verilən dəyərin rolunu qeyd edir, öz varlığı, əqli, zəkası, mənəviyyatı ilə örnək olmağa layiq insanlara laqeyd, biganə münasibətin cəmiyyət üçün acınacaqlı sonluğunu göstərirdi. İbn Sina yazırdı ki, "Buxaranı tərk edərkən, mən digər alimlərin, şairlərin, filosofların, memarların, riyaziyyatçıların da bu şəhəri tərk etdiyinin şahidi oldum. Deməli, bu şəhəri fəlakət gözləyir".

Mənəvi dəyərlərin formalaşması, onun sosial dünyagörüşü funksiyası bəşəriyyətin tarix boyu düşündürən problemi olmuş, bu gün də olmaqdadır. Bütün tarixi mərhələlərdə, istər Şərq, istərsə də Qərb filosofları öz əsərlərində ideal cəmiyyət, mükəmməl idarəçilik formaları, cəmiyyət daxili münasibətləri tənzimləyən ideal qanunlar arzusunda olmuşlar. Xüsusilə, şərqdə bütün fəlsəfi sistemlər ilk növbədə insanın mənəvi dünyasını öyrənməyə, cəmiyyətin mənəvi təkamülünə təkan verən şərtləri araşdırmağa çalışmışlar. Mənəvi əxlaqi dəyərləri insan həyatında hər cür çətinliyi dəf etmək üçün mənəvi müqavimət qüvvəsi sayan alimlər kamil insan obrazını təsadüfən mərkəzi problemə çevirməmişlər. Məşhur qırğız yazıçısı, böyük ziyalı, türk dünyasının qüruru olan Çingiz Aytmatov yazırdı ki, "hər bir insanın, cəmiyyətin həyatı müxtəlif xarakterli problemlərin, çətinliklərin, ziddiyyətlərin dəf edilməsi ilə əlaqədardır. Varlıq qanunu və öz daxili aləmini dərk etmək arzusunda olan insan özünə belə bir sual verir: "həyatın mənası nədir?" İnsanla bir doğulan bu sualın konkret cavabı yoxdur.

Əhməd Yüknəki öz əsərində digər mütəfəkkirlər kimi həyatın mənası, dünyanın etibarsızlığı, hadisələrin keçici olması, yalnız insanın yaratdığı elm, sənət, mədəniyyətin əbədi xarakterinə dair dəyərli fikirlər ifadə etmişdir.

Neçə alim vardı, neçə filosof?
Hanı bu gün onların mində biri?
Dünya təbəssüm edər, sonra alın kaş çatar
Bir əli ilə bal tutar, biri ilə zəhər qatar.
Bu gün var, sabah yox bu dünya nə ki?
Mənim demişdin, səndən öncə də mənim demişdilər [1, s.70].

Əsərin fəsillərindən biri dilin etikasına həsr olunmuşdur. Müəllif hesab edir ki, ağıl və düşüncə sahibi olan insan söylədiyi sözlərin məsuliyyətini anlamalı, fikirlərini ifadə edərkən dediyi sözün digərlərinin və özünün ləyaqət və şərəfinin alçaldılmasına, nifaqa, qarşıdurmaya səbəb olmamasına çalışmalıdır. İnsan söylədiyi sözün xoş niyyəti ilə hörmət qazanırsa, səhv, yanlış sözlərlə öz nüfuzunu, hörmətini itirir.

Boş sözü beyhudə söyləmə dilini mühəyyə tut
Bana yetər bir gün bu dil boşluğu.
Yalan söz xəstəlik kimi, doğru söz şəfa,
Bu bir əski sözdür, darb olunmuş məşəldir.
Ağız ziynəti doğru sözdür
Doğru sözlə dilini bəzə
Rəsul (s.a.): insanı atəşə atan
"Dildir" dedi, ağla dil (könül) atəşdən nəfsini qurtar
İnsana nə gəlirsə dilindən gəlir
Bu dildən kimi iyilik, kimi fənalıq bular [1, s.163-165].

Əhməd Yüknəki qeyd edirdi ki, insanda ən şirin və ən acı olan onun dilidir. Sözü demədən öncə onun nəticələri haqqında düşün. Nə qədər insan öz dilinin bəlasına gəlib, dil insanı xoşbəxt də edə bilir, bədbəxt də. Müəllif öz nəsihətləri ilə insanları özü-özünün tərbiyəçisi olmağa səsləyir, xeyirin təntənəsinə çalışaraq ruhunu xilas etməyə çağırır.

Əsərdə fəsillərdən biri kitabın ithaf olunduğu şəxsə həsr olunub. Tarixi mənbələrə görə bu Səmərqənd hakimi Məhəmməd Dad Sipahsalar bəy idi. Əsərdə ona daha çox beyt həsr olunması bəzən mübahisəyə səbəb olan məqama çevrilmişdi. Əhməd Yüknəki əsərində bu barədə yazır: "*Ey dilim, öyüdlər tökdür, elə gözəl sözlər təqdim et ki, mən də onları sultanıma ərməğan edim. Sultanımın öyüdləri ilə süslü bu kitabı oxuyan kişinin üzü açılsın. Onun yaxşılığı, comərdliyi, xeyirxahlığı ölçüsüzdür. Öyüd sözlərinə yabançı və öyüd nədir bilməz insanı belə düşündürər, öyüdü öyrədər. O, ağıl anlayış, zəka, şüur yurdu olan sultan, eyni zamanda elm mədəninin ocağı, ərdəm qaynağıdır.*" [2, s.71].

Şahımın mədhi ilə bəzədim kitabı
Oxuyan kişinin sevinsin canı
Dad Sipahsalar bəy üçün bu kitab
Çıxardım dünyada adı qalsın deyə
Kitabımı görən, eşidən kişi
Şahımı da dua ilə birgə yad etsin deyə [1, s.153].

Əhməd Yüknəkinin öz əsərinə "Hibatül-Həqayik" (Həqiqətlərin Hədiyyəsi) adının verilməsi təsadüf sayıla bilməz. Zəka sahibi olan insanın həqiqət axtarışlarının sonunda əldə etdikləri biliklər gerçək bir hədiyyədir. İnsanın mahiyyəti, intellektual və mənəvi mükəmməlliyə can atmasında özünü büruzə verir. "Həqiqət", "Xeyirxahlıq", "Gözəllik" triadasının bəşəriyyətin xilası olacağına dair çoxsaylı əsərlər yazan filosoflar qeyd edirdilər ki, insan mənəvi axtarışların məskənidir. Əhməd Yüknəki insan təbiətindəki bir-birinə zidd xüsusiyyətlərdən, onların daimi mübarizəsindən bəhs edərək yazırdı ki, insan mənəvi mükəmməlliyə can atması ilə xeyrin təntənəsinə xidmət edə bilər.

X əsrdən başlayaraq türk-islam ədəbiyyatında poema bir janr kimi özünütəsdiq dövrünü yaşamağa başladı. Yazılan əsərlərin başlanğıcında münacat, nəət, mədhiyyə, fəxriyyə kimi hissələrin olması ciddi tələbə çevrildi. Yusif Balasaqunlu, Mahmud Kaşqari, Nizami Gəncəvi, Xəqani Şirvani və digər mütəfəkkirlər öz əsərlərini bu prinsip əsasında tərtib etmişlər.

Əhməd Yüknəki irsinin tarixi-fəlsəfi təhlili. Əhməd Yüknəkinin tarixi-fəlsəfi irsini, etik görüşlərini, subyektiv mövqedən dəyərləndirən bəzi müəlliflər müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edərkən yanlışlıqlara yol verirlər. Belə ki, professor Eyüp Akman "Atebetül Hakayik"de epitetlər" adlı məqaləsində Yusif Balasaqunlunun Qutadqu-Bilik əsəri ilə, Əhməd Yüknəkinin əsərini müqayisə edərək, əsərə araşdırmaçıların böyük marağının olmadığını belə əsaslandırır: *"Qutadqu-Bilik" haqqında Türkiyə və Türkiyə xaricində yüzlərlə araşdırmalara rəğmən "Hibatü'l-Həkayik" üzərinə aparılan araşdırmaların sayı olduqda azdır. Bunun bir çox səbəbi ola bilər. Bu səbəblərdən biri də əsərin sadəcə didaktik əsər olduğu, lirizmdən uzaq olduğu, qısaca sənətsal dəyərinin azlığıdır*" [3].

Professor Eyüp Akman Əhməd Yüknəkinin əsəri haqqında verdiyi hökmü əsaslandırmağa çalışaraq əsərdə olan epitetləri "Qutadqu-Bilik", "Dədə Qorqud" dastanındakı epitetlərlə müqayisə etməyə çalışaraq yazır ki, "*Qutadqu-Bilik"də Tanrının mədhinə 33 beyt ayrıldığı halda, Ədib Əhməd isə Tanrını 10 beyt ilə mədh etmişdir. Bu beytlər içərisində Tanrıya həsr etdiyi epitet sayı çox azdır və bunlar Allahın sifatlarıdır. Bu kiçik müqayisə Ədib Əhmədin əsərinin zəifliyini ortaya çıxarır. Digər epitetlər Ədib Əhmədin əsərində Məhəmməd peyğəmbərin mədhinə sadəcə 5 beyt həsr olunub. Kitabı ithaf etdiyi böyük əmir Məhəmməd Dad Sipahsalar bəyə 14 beyt ayrılmışdır. Bu beytlər içərisində bəy ilə ilgili epitet sayının çoxluğu diqqəti çəkməkdədir*" [3, s.6].

Professor E.Akman. M.F.Köprülü və R.R.Aratın Yusif Balasaqunlu ilə Əhməd Yüknəkinin tarixi-fəlsəfi irsi arasında olan oxşar və fərqli cəhətlərə dair düşüncələri ilə həmfikir olduğunu bildirərək yazır: "Əsas mövzumuz olan epitetlərə keçməzdən əvvəl əsərin ədəbi cəhəti haqqında bir neçə kəlmə söyləyək. Fuat Köprülü "Atabatü'l Hakâyık"ın xüsusiyyətləri və Edip Ahmedin sənətkarlıq keyfiyyətləri haqqında belə deyir: "Məsələn, bu əsərdə bir təbiət zövqü əsla mövcud deyil. Sənət tərəqqisindən tamamilə məhrum, quru, məhdud əxlaqi göstərişlərdən ibarət bir mənzumə! Məhz budur "Atabatü'l Hakâyık"ın əsas mahiyyəti fərqləndirici xüsusiyyət!" deyir və Edip Ahmədin şöhrətini sənətkar olmasında deyil, bir vəli (övliya) olaraq xalq arasında qazandığı müqəddəslikdə axtarmaq lazım olduğunu ifadə edir (Köprülü 2009:203).

Reşit Rahmeti Arat da Köprülü ilə eyni fikirdədir. Arat Edip Ahmet və Yusif Has Hâcibi müqayisə edərək Edip Ahmet və onun yaradıcılığı haqqında bunları söyləyir: "Ümumiyyətlə quru, ən təvazökar duyğu parıltılarından uzaq, işini bilən, vəzifəsini bir əxlaq müəllimi kimi məlum bir proqramı sonuna qədər təqrir edən sərt və bir qədər (müəyyən dərəcədə və ya müəyyən dərəcəyə qədər kimi ifadələrdən də istifadə etmək olar) kobud və cansız bir ifadə tərzindən istifadə etməsi nə artıq şəxsi müqayisələrə yer qoyur, nə də oxucularda bunların canlanmasına imkan veriir. Baxmayaraq ki, onların qayə və məqsədləri bir-birinə yaxındır, Yusif və Edip Ahmedi şair və mütəfəkkir kimi müqayisə etmək belə mümkün deyil" (Arat 2006:6)".

Nəzərə almaq lazımdır ki, Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu-Bilik" əsəri Qaraxanlı dövlətinin

çiçəkləndiyi bir dövrdə saray mühitinin üstünlüyü şəraitində dövlət idarəçiliyinin forma və məzmunu haqqında yazılmış siyasi traktatdır. Əhməd Yüknəkinin əsəri isə Qaraxanlıların tənəzzülü dövründə yaşanılan iqtisadi-sosial, siyasi böhranın təzahür forması olan mənəvi əxlaqi aşınmaların aradan qaldırılmasına yönəlmiş bir cəhd idi. Fiziki imkanları məhdud bir müdrikin öz müasirlərinə ünvanlamış ümid və inam dolu nəsihətləri insanlarda həyat eşqinin sönməməsinə xidmət edirdi.

Bu xarakterli "nöqsanlar" səbəbindən Eyüp Akman əsərin yarandığı dönəmin, əsərin məzmun və mahiyyətini, müəllifin fəlsəfi-etik görüşlərini, varlıq fəlsəfəsini, həqiqət axtarışlarını, kamil insan tərbiyəsi kimi vacib nəsihətlərini gözardı edir və dəyərsizləşdirməyə çalışır.

Unutmaq olmaz ki, türk xalqlarının tarixi-fəlsəfi irsinin zənginləşməsində mühüm rol oynamış iki görkəmli mütəfəkkirin əsərlərinin bir-biri ilə müqayisəsi, hansının üstün olub-olmamasına dair qeyri-elmi mülahizələr subyektiv mövqeyin ifadəsidir. Hər bir müqayisədə yanlışlıq payı mövcuddur. Digər bir mübahisəli məsələ epitetlərin sayı ilə əlaqədardır. İslam dini göstərişlərində yazılan əsərlərin giriş hissəsində münacatın həcminə, Allaha, peyğəmbərə, 4 xəlifəyə, səhabələrə həsr olunan mədhiyyə epitetlərinin sayı ilə əlaqədar hər hansı bir göstəriş yoxdur və bu müəllifin dini etiqad dərəcəsinə dəlalət etmir. Türk-islam ədəbiyyatı tarixinə aid olan əsərlərdə mövcud olan fərqli yanaşmalar bunu sübut edir. Əhməd Yüknəkinin əsəri islamın türklər arasında yayıldığı dövrdə yazılmış, islam əxlaqi prinsiplərinin əqidələrinə hakim olmasına xidmət göstərmiş, yeni inanc sistemi ilə tanış olan türk xalqlarına İslam dininin özəlliklərini aşılamışdır. Bu kitabı məkan və zaman baxımından dəyərləndirmək daha düzgündür. Əsər haqqında çoxsaylı tədqiqatların olmaması səbəbi isə uyğurşünaslığın araşdırdığı problemlərin yalnız XIX-XX əsrdə tədqiqat obyektinə çerilməsi və bəhs edilən dövrə aid materialların tədricən meydana çıxmasıdır.

Geniş elmi ictimaiyyət Əhməd Yüknəkinin əsərinin əlyazmalarının nüsxələri ilə XX əsrin əvvəlləri ilə tanış olmaq imkanı qazandı. Günümüzə əsərin müxtəlif siyahılarda fərqli adlarla qeyd olunmuş nüxsələri çatıb: "Hibatü'l Hakayik"(Həqiqətin bəxşişi), "Atabetül-Həkayik" (Həqiqətin qapısı), "Qeybətül əl-Hakayik" (Həqiqətin sirri). Müəllifin əsəri necə adlandırılması məsələsi hələ də mübahisə obyektidir. Əsərdə müəllif özü haqqında məlumat versə də, əsərin adı ilə əlaqədar hər hansı bir məlumat yazmamışdır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, sonsuz zəka sahibi olan insanın həqiqət axtarışlarının sonunda əldə etdiyi biliklər, gəldiyi qənaətlər, topladığı təcrübə insanın mənəvi və intellektual mükəmməlliyə can atması, həyatın, varlığın mənasını anlamaq yolunda çabası onu səadətə aparan gerçək bir hədiyyədir. "Xeyirxahlıq, Gözəllik, Həqiqət" triadasının bəşəriyyətin xilası olacağını öz əsərlərində tərənnüm edən filosoflar insanı mənəvi axtarışların məskəni sayır, bütün sualların cavabının insanın mənəvi dünyasında olduğunu bəyan edirdilər. "Özünü dərk etmiş insan aləmi dərk edər" prinsipini rəhbər tutan mütəfəkkirlər, yazdıqları nəsihətnamələr, didaktik əsərlər, fəlsəfi-etik traktatlarla insanı mənəvi saflaşmağa çağırırdılar. Əhməd Yüknəkinin əsəri də bu ali məqsədə xidmət edirdi.

"Hibatü'l-Həkayik" əsərinin günümüzə çatan 4 nüsxəsi içərisində ən qədim nüsxə sayılan Səmərqənd nüsxəsi hazırda İstanbulda Ayasofiya kitabxanasında 4012 nömrəli qeydiyyat aktında mühafizə olunur. Nüsxə ilk dəfə müəllim Rüfət Bilgə tərəfindən aşkarlanmışdır. Səmərqənd nüsxəsi 1444-cü ildə Xarəzmli xəttat Zeynalabdin bin Sultanbaxt Cürcani Hüseyn tərəfindən uyğur dilində tərtib edilmişdir. Xəttat özü haqqında bu məlumatı verir: *"Bu nüsxəni Səmərqənd şəhərində Nəbiyü Mustafanın hicərtinin səkkiz yüz qırx səkkizinci ilində Cemaziyelaxırında yazıb süslədim. Yazıçı, Allahın fəzlinin bolluğuna güvənən fəqir, qüsurlu Zeynalabdin bin Sultanbaxt Cürcani Hüseyni. Ya Rəbb, mənə ana-babama yardım et. Buna "Amin" deyən qulları Allah bağışlasın*" [2, s.33].

Orta əsrlərdə əlyazmaların sürətinin köçürülməsi əsasən ərəb əlifbası ilə icra edilirdi. Əsərin nüsxəsinin uyğur dilində köçürülməsi, bəhs edilən dövrdə uyğur dilinin öz təsir gücünü saxladığından və xəttatların orijinalın qorunmasına olan məsuliyyətli münasibətindən xəbər verir. Bu nüsxə dövrümüzə qədər qorunub saxlanılmış, ciddi mühafizə olunmuş ilk nüsxəsidir. İkinci nüsxə -Ayasofiya nüsxəsi I Mahmud tərəfindən tikdirilmiş Ayasofiya məscidinin kitabxanasında aşkar edilmişdir. 4757 nömrəli qeydiyyatda olan bu nüsxə 1480-ci il 30 yanvar tarixində İstanbulda Şahzadə Əbdülrəzzaq Bəxşi tərəfindən qələmə alınmışdır.Toplam 174 səhifədən ibarət olan bu nüsxə uyğur və ərəb hərfləri ilə yazılıb. Nüsxəni elm aləminə tanıdan isə görkəmli türkoloq, Nəcib Asim Yazıqsöz (1861-1935) olmuşdur. Ural-Altay dillərini, Orxon abidələrini, ən əski türk yazısını tədqiq edən "Türk tarixi", "Cəlaləddin Xarəzmşah" kimi çoxsaylı əsərlərin müəllifi olan Nəcib Asim bəy bu nüsxənin tədqiqinə xüsusi

məsuliyyətlə yanaşmış, 1906-cı ildə başladığı araşdırmanı 1916-cı ilə başa çatdıraraq nüsxənin faksimilasi, mətni,tərcüməsi və açıqlaması ilə birgə elmi ictimaiyyətə tədqim etmişdir [6].

2018-ci ildə əsərin ilk nəşrindən keçən 100 il ərzində çoxsaylı araşdırmaçılar Əhməd Yüknəkinin tarixi-mədəni irsinə müraciət edərək türk-islam ədəbiyyatının bu qiymətli nümunəsini tədqiqat obyektinə çevirmişlər. 2018-ci ilin YUNESKO-nun Türkiyə Milli Komisyonu tərəfindən "Hibatü'l-Həkayik" ili elan olunması Türk xalqlarının milli mədəni irisnə olan ehtiramın ifadəsi idi. Bu münasibətlə Yeni Türkiyənin Strateji Araşdırmalar Mərkəzi 2018-ci il 28-30 iyul tarixində "Atabetül-Hakayik və ilk dönəm Türkcə islami əsərlər simpoziumu" adlı Beynəlxalq toplantı keçirdi. Toplantının məqsədi XI-XIV əsrlərdə yazılan Türk xalqlarına məxsus ortaq türk mədəniyyəti nümunələrinin öyrənilməsi, ortaq keçmişdən ortaq gəlcəyə addımlayan türk birliyinin mədəni-tarixi irsinin qorunması üçün alimlərin qüvvələrinin səfərbər edilməsi idi. Ömrü boyu türkçülük ideylarına xidmət edən türk xalqlarının tarixi keçmişini və zəngin mədəniyyətini öyrənilib gəlcəyə ötürülməsinə çalışan Nəcib Asim bəyin Əhməd Yüknəki irsinin öyrənilməsi sahəsindəki xidmətləri əvəzolunmazdır. 1935-ci ildə vəfat edən Nəcib Asim bəyin məzarı üzərində yazılmış "Türk tarixi müəllifi" sözləri qədirbilən türk xalqının bu alimə olan yüksək ehtiramının ifadəsi idi. "Hibatü'l-Həkayik" əsərinin Topqapı nüsxəsi hazırda İstanbulda Topqapı sarayının kitabxanasının 35552 nömrəli qeydiyyat altında mühafizə olunur. Ərəb əlifbası ilə tərtib olunmuş bu nüsxənin nə zaman və kimin tərəfindən üzü köçürüldüyünə dair məlumat yoxdur, lakin nüsxə üzərində Sultan Bəyazidin(1481-1512) möhürü olması nüsxənin tarixinin XV-XVI əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyini sübut edir [13, s.46].

Əsərin nüsxələri arasında Səid Əlinin kitabxanasına aid olan, lakin sonralar itirilmiş bir nüsxənin- Uzun körpü nüsxəsinin olduğuna dair məlumatlar mövcuddur. Ehtimallara əsasən əsər türkcə qeydə alınmışdır. "Hibatü'l-Həkayik" əsərinin bir nüsxəsi də türk xalqına məxsus qiymətli əlyazmaların qürbət taleyini bölüşən Holland nüsxəsidir. 1776-cı ildə Niderlandın Qroningen Universitetinin kitabxanasına universitetin Yunan və Şərq dilləri üzrə professoru Nikolaus Vilhelm Şiladuer (1721-1798) satın aldığı bir əlyazmanı hədiyyə etdi. Bu, "Atabetül Həkayik"in ərəb və türk dili əlibası ilə yazılmış nüsxəsi idi. Hazırda Universitetin HS474 nömrəli qeydiyyat altında qorunan bu nüsxə 1873-cü ildə Avropanını bir çox kitabxanalarının kataloqunda yer aldı.

Son zamanlar Əhməd Yüknəki ilə yanaşı adları hələ elmi dövriyyəyə daxil olmayan çoxsaylı alimlər və şairlər haqqında əsərlərin yazılacağına, Böyük Türk xalqlarının zəngin mədəniyyətini sübut edən tarixi mənbələrin meydana çıxması ilə tarixi ədalətin bərpa olacağına qəti əminik.

"*Mədəniyyət səviyyəsi irəlilədikcə, millətlər tarixi xatirələri, milli mədəniyyət və mənəvi mirası, ədəbiyyat və sənətləri, dastan və xalq hekayələrini, dil, din, əxlaq və məfkurəsini, hüquq, örf və ənənələrini, ən dəyərli əcdad yadigarı olaraq, yeni şərt və metodlara görə işləmək surəti ilə bu xəzinələrdən milli yüksəliş uğrunda istifadə edəcək: tarixi keçmişlə gələcəyi əlaqələndirəcək*" [7, s.64].

Nəticə. Türk-islam mədəniyyətinin formalaşması, bəşər tarixində yalnız bir dini-siyasi proses deyil, həm də insanın mənəvi mahiyyətinin yeni fəlsəfi təfsirinə keçid mərhələsi idi. Bu dövrdə türkdilli xalqların qədim etnik düşüncəsi İslamın universal mənəvi prinsipləri ilə qovuşaraq, yeni bir ruh və ağılın vəhdətinə əsaslanan mədəni-fəlsəfi sintez yaratdı. Əhməd Yüknəki bu sintezin ən dərin təcəssümlərindən biridir. Yüknəkinin fəlsəfəsi, varlığın mənasını idrak və əxlaqın birliyində görür. O, biliyi yalnız rasional idrakın nəticəsi deyil, həm də mənəvi intibahın şərti kimi təqdim edir. Yüknəkinin fikrincə, bilik yalnız ağılı zənginləşdirmir, həm də ruhu saflaşdırır; insanın həqiqi dəyəri onun elmi deyil, bu elmi düzgün, ədalətli və xeyirli məqsədlərlə işlətməsindədir. Yüknəkinin etik-fəlsəfi baxışları göstərir ki, o dövrün islam maarifçiliyi yalnız dini təlimlərlə məhdudlaşmamış, insanın mənəvi və sosial mahiyyətinin bütövlüyünü hədəf alan bir humanist ideya sistemi yaratmışdır. Bu sistemdə elm, iman və əxlaq qarşıdurma deyil, qarşılıqlı tamamlayıcı dəyərlər kimi təqdim olunur. Tarixi-fəlsəfi baxımdan, Əhməd Yüknəkinin irsi türk-islam renessansının əsas ideya dayaqlarından biridir. O, həm Şərqdə humanizmin formalaşmasına, həm də türkdilli xalqların ədəbi-fəlsəfi düşüncəsinin müstəqil istiqamət qazanmasına böyük təsir göstərmişdir. Onun insan, elm və kamillik haqqında ideyaları bir sonrakı mütəfəkkirlərin əsərlərində davam etdirilmiş, bütöv bir mənəvi-fəlsəfi ənənəyə çevrilmişdir.

Beləliklə, Əhməd Yüknəki yaradıcılığı türk-islam mədəniyyətinin ruhani simasını müəyyən edən böyük mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər. Onun ideyaları göstərir ki, mənəviyyat, elm və ədalət bir-

birindən ayrılmazdır və bu dəyərlərin vəhdəti yalnız bir mədəniyyətin deyil, bütün bəşəriyyətin mənəvi yüksəlişinin açarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Edib A. Y. Atebetül-Hakayik / Y.A.Edib. – İstanbul, – 2019. 472 s.
2. Edib Ahmet bin M. Y. Atebetül Hakayik Gerçeklerin eşiği (hazılayan Yaşar Çağbayır) / Y.A.Ahmet Edib. – Ankara: Ötüken neşriyyatı, – 2009. – 71 s.
3. Eyüp A. Atebetül Hakayik' de epitetler // Türk halklarının türkçe ilk yazılı eserleri Uluslararası sempozyumu. – Karakol, Kırğızıstan: – 02-03 Ekim – 2018, – s.9-15.
4. Gülnise C. Qutadqu Bilig Araştırmları / C. Gülnise, M. S. Kafkazyalı – Ankara: – 2016. – 343 s.
5. Mehmet F. Ö. "Atabetül-hakayik"te eğitim bilim və akıl // – Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – 2020. № 6/2, – s. 329-338
6. Necib A. Hibatül Hakayik // A. Necib. – İstanbul: – 1918, – 112 s.
7. Osman T. Tarihi akışı içinde. Din ve medeniyyet. / T. Osman. – İstanbul: Boğaziçi yayınları, – 1980. – 228 s.
8. Reşat G. Karahanlı devlet teşkilati / G. Reşat. – İstanbul: Kültür Bakanlığı yayınları. – 1981. – 372 s.
9. Yazıcı. N. İlk Türk-İslam Devletleri tarihi // N.Yazıcı. – Ankara: İlahiyat fakültesi yayınları – 1992. – 153 s.
10. Арифов С.О. Современное исследование классических исламских понятий / С.О. Арифов. – Киев: – 2016. – 201 с.
11. Камолиддин. Ш.. К биографии Ахмада Йугнаки // – Стамбул; тюркология. – 2015. № 71. с.64-79
12. Кляшторный, С.Г. Государства и народы евроазийской степей. От древности к новому времени / С.Г. Кляшторный, Т. И Султанов – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение. – 2009. – 432 с.
13. Наджип. Э. Н. Исследования по истории тюркских языков, XI-XIV вв // Э. Н. Наджип. – Москва: Наука, – 1989. – 281 с.

РАБИЯТ АСЛАНОВА
Бакинский государственный университет,
Кафедра истории философии и культурологии
Доктор философских наук, профессор

ЛИТЕРАТУРНО-ФИЛОСОФСКОЕ НАСЛЕДИЕ АХМЕТА ЮКНЕКИ

Ахмет Юкнеки занимает особое место среди ученых, обогативших тюрко-исламскую культуру ценными литературными произведениями. Его богатое наследие занимает важное место в литературно-философской мысли народов Центральной Азии в постисламский период. Современники Ахмеда Юкнеки, высоко оценивающие его духовный мир, его заслуги на пути верховенства исламской морали над убеждениями, его способность быть примером для людей своими манерами, поступками и мыслями, присвоили ему звание «Мыслитель», обеспечившее увековечивание имени этого мыслителя в истории.

Цель автора – донести до людей красоту исламской морали, пропаганду чистой духовности и важность совершенного человеческого образования. Ахмед Юкнеки неслучайно назвал свое произведение «Хибатуль-хагайик» («Дар истины»). Знания, приобретенные интеллектуальным человеком в конце его поисков истины, являются настоящим даром. В своих социально-философских взглядах Ахмет Юкнеки особенно ценил роль науки и знаний в жизни людей.

Ключевые слова: Тюрко-исламская культура, Хибатул Хакайик, принцип адаб-аль дин и адаб алб- дунья, исламские моральные ценности, философско-этические взгляды.

RABIYYAT ASLANOVA
Baku State University,
Department of History of Philosophy and Cultural Studies
Doctor of Philosophy, Professor

LİTERARY-PHİLOSOPHİCAL HERİTAGE OF AHMET YUKNEKİ

Ahmet Yukneki has a special place among the scholars who enriched Turkish-Islamic culture with valuable literary works. His rich heritage has an important place in the literary and philosophical thinking of Central Asian peoples in the post-Islamic period. Ahmed Yukneki's contemporaries, who highly valued his spiritual world, his merits in the path of the supremacy of Islamic morality over beliefs, his ability to be an example for people with his manners, actions and thoughts, awarded him the title "Thinker", which ensured the perpetuation of the name of this thinker in history.

The author's goal is to convey to people the beauty of Islamic morality, the promotion of pure spirituality and the importance of perfect human education. It is no coincidence that Ahmed Yukneki called his work “Khibatul-khagayik” (“Gift of Truth”). The knowledge acquired by an intellectual person at the end of his search for truth is a real gift. In his social and philosophical views, Ahmet Yukneki especially appreciated the role of science and knowledge in people's lives.

Keywords: Turkish-Islamic culture, Hibatul-Hakayik, principle of adab-al din and adab-al dunya, Islamic moral values, philosophical and moral views.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: f.e.d. Rəna Mirzəzadə, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24)

ZƏHRA İSLAMOVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
zahraislamova@bsu.edu.az

ŞİRVANŞAHLAR DÖVRÜNDƏ SÜNNİLİK MƏZHƏBİNİN REGİONDA YAYILMASI VƏ DİNİ İNSTİTUTLARIN FORMALAŞMASI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/44-48

Şirvanşahlar dövründə (IX–XVI əsrlər) Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən Şirvan bölgəsində İslamın Sünni təmayüllərinin yayılması və bu prosesin nəticəsində formalaşan dini institutların siyasi, ideoloji və sosial-iqtisadi funksiyalarının təhlil olunması mühüm aktuallıq kəsb edir. Sünni, xüsusilə Hənəfi məzhəbinin dövlətin rəsmi ideologiyasına çevrilməsi və bu çərçivədə sufi təriqətlərin (Qadiriyyə, Nəqşibəndiyyə) rolu vurğulanır. Məqalədə Evliya Çələbinin müşahidələrinə və digər tarixşünaslıq mənbələrinə əsaslanaraq məscidlər, mədrəsələr, təkkələr, qazılıq sistemi və vəqf mülkiyyətinin dini həyatdakı və idarəçilikdəki əhəmiyyəti geniş şəkildə araşdırılır. Araşdırmanın nəticəsi olaraq, Şirvanda İslamın yalnız mənəvi deyil, eyni zamanda inzibati və iqtisadi bir struktur olaraq təşəkkül tapdığı sübut olunur.

Açar sözlər: Şirvanşahlar, Sünni məzhəbi, Hənəfi fiqhi, dini institutlar, vəqf, qazılıq sistemi, Nəqşibəndiyyə, Qadiriyyə, Evliya Çələbi, Şirvan bölgəsi.

Giriş. Şirvan bölgəsi orta əsrlər boyunca Azərbaycanın siyasi, mədəni və dini həyatında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə Şirvanşahlar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (IX–XVI əsrlər) bölgədə İslam dini geniş yayılmış, dini institutlar təşəkkül tapmış və dövlətin ideoloji dayaqlarından birinə çevrilmişdir. Şirvanşahların siyasi legitimliyi Sünni İslam, xüsusilə Hənəfi məzhəbi üzərində qurulmuş və bu məzhəbin prinsipləri dövlət idarəçiliyində əsas ölçü kimi qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, sufi təriqətlərin – Qadiriyyə və Nəqşibəndiyyənin – fəaliyyəti, dini təbliğat və mənəvi tərbiyə baxımından bölgədə əhəmiyyətli olmuşdur. Evliya Çələbinin XVII əsrin ortalarında bölgəyə etdiyi səfərlər zamanı verdiyi müşahidələr həmin dövrdə Şirvanda dini institutların, dini vəzifələrin və vəqf sisteminin artıq inkişaf etmiş və funksional vəziyyətdə olduğunu göstərir. Bu yazıda Şirvanşahlar dövründə Sünni məzhəbinin yayılması, dini strukturların təşkili, sufi təriqətlərin rolu, qazıların və digər din xadimlərinin fəaliyyətləri, həmçinin vəqf sisteminin sosial və iqtisadi funksiyaları təhlil edilir.

Şirvanşahların sünni ideologiyası və sufi təriqətlərinin rolu. Şirvanşahlar sülaləsinin ideoloji dayaqlarından biri İslamın Sünni məzhəbi olmuşdur. Sülalə öz siyasi legitimliyini bu məzhəbin dəyərləri əsasında qurmağa və idarəçiliyini dini-məzhəbi prinsiplərlə əsaslandırmağa çalışmışdır. Şirvanşahlar özlərinin sünni kimliklərini uzun müddət qoruyub saxlamış, xüsusilə Hənəfi məzhəbinə bağlılıqları ilə tanınmışdılar. Evliya Çələbinin yazdığına görə, Qızılbaş Səfəvilərin regiona hücumları və qısa müddətli nəzarətləri dövründə belə, yerli əhali sünnilikdə sabit qalmış, yalnız bəzi bölgələrdə şiə təriqətləri güclənmişdi. Evliya Çələbinin təsvir etdiyi Şirvan bölgəsi — xüsusilə Şamaxı, Niyazabad, Gilan, Şəki, Bakı, Rukal və digər şəhərlər — XVII əsrin ortalarında sünni məzhəbinin dominant olduğu bir region kimi təqdim olunur. O qeyd edir ki, bu şəhərlərin əksər əhalisi "ehl-i sünnət vəl-cəmaat və Hənəfi məzhəbindəndir". Bunun əsas səbəbi kimi Şirvanın 70 il ərzində Osmanlı hakimiyyətində qalması göstərilir [16, s.115]. Beləliklə, Osmanlı idarəçiliyi dövründə sünni məzhəbinin təsdiqlənməsi və dövlət səviyyəsində təşviq olunması regionun dini kimliyini formalaşdırmışdır.

Bununla yanaşı, Evliya Çələbi 1647-ci ildə Şirvanda olarkən Şeyx Səfi xəlifələrindən Şeyx Şərimi Sultan və onun müridlərini ziyarət edərkən onları "ehl-i sünnet ve'l-cemaat İmam **Hanefi mezhebinde ve Şâfiî mezhebinde**" kimi təqdim edir [7, s.684-686]. Bu, XVII əsrdə Şirvanda rəsmi məzhəb olaraq Səfəvilərdən qalma şiəliyin yayılmasına baxmayaraq, sünni təriqətlərin, xüsusilə Hənəfi və Şafi məktəblərinin də geniş yayılmış olduğunu göstərir.

Eyni zamanda, sufilik və onun Sünni yönümlü qolları - xüsusilə Qadiriyyə və Nəqşbəndiyyə - Şirvan bölgəsində fəaliyyət göstərmişdir. Bu təriqətlər həm dini təbliğat, həm də mənəvi təhsil baxımından böyük rol oynamışdır. Şirvanşahlar bu sufi təriqətləri dəstəkləyərək dini-mənəvi həyatı nizama salmaq və əhalini Sünni əqidəsində saxlamaq məqsədi güdmüşlər.

Evliya Çələbinin buna dair verdiyi bilgilər **Nəqşibəndi təriqətinə** mənsub dərvişlərin, "kalenderi abdalların", "müvahhid ehl-i sünnet" sufi icmalarının bölgədə fəal olduğunu göstərir. Nəqşibəndilik, İslamın Sünni təriqətlərindən biri olan sufi təriqətidir. Adını XIV əsrdə yaşamış Xacə Bəhaəddin Nəqşibənddən (1318-1389) almışdır. Bu təriqət, mənəvi tərbiyə və Allah ilə yaxınlıq qazanmaq məqsədi ilə zikr (Allahı anma) və təfəkkürə əsaslanan bir yol təqib edir. Nəqşibəndilik, xüsusilə Orta Asiya, Türkiyə, Hindistan və digər İslam bölgələrində geniş yayılmışdır. Bu təriqət özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Nəqşibəndilikdə zikr adətən səssiz, ürəkdən edilir (zikr-i xafi), bu da digər təriqətlərdən fərqləndirici xüsusiyyətdir. Təriqət, İslam şəriətinə ciddi riayət etməyi vurğulayır və mənəvi təcrübələrin şəriət çərçivəsində olmasını tələb edir. Şeyx və ya mürşidin müridlərlə söhbətləri vasitəsilə mənəvi təlim-tərbiyə verilir. Müridin şeyxi ilə mənəvi bağlılıq qurması, onun rəhbərliyi ilə Allahı anması ilə seçilir. Nəqşibəndilikdə mənəvi inkişaf üçün 11 əsas prinsip (kəlimat-ı qudsiyyə) mövcuddur, məsələn, "xuş dər dəm" (hər nəfəsdə ayıq-sayıq olmaq), "nəzər bər qədəm" (addımlarına diqqət etmək) və s. Nəqşibəndilik, xüsusilə Osmanlı imperiyasında və Mərkəzi Asiyada böyük təsirə malik olmuş, Şirvan bölgəsində də öz təsirlərini uzun müddət qoruya bilmişdilər. Bu təriqət, siyasi və ictimai həyatda da mühüm rol oynamışdır.

Dini institutlar və dini mərkəzlərin formalaşması. Evliya Çələbinin təsvirində, dini institutlar – məscidlər, mədrəsələr, təkkələr və ziyarətgahlar – sosial və ictimai həyatın mərkəzi kimi təsvir edilmişdir.

Məscidlər və minbərlər:

Şamaxıda 70-ə yaxın məscidin olması, Div-ali (Şah Təhmasib tərəfindən tikilib), Kabir-cami və Fərhad Paşa məscidlərinin mövcudluğu bu şəhərin dini həyatının mürəkkəbliyini göstərir. Kabir-cami şiə Səfi şah tərəfindən, Fərhad Paşa məscidi isə osmanlı sünni üslubunda tikilmişdir, lakin vəqfı olmadığı üçün bağlıdır – bu, dini institutların davamlılığında vəqflərin mühüm rolunu göstərir. Şabranda Toxmaq xan, Əfşar xan və Uzun Həsənə məxsus Cümə məscidlərinin olduğunu və Osmanlı hakimiyyəti dövründə hər cümə günü Osmanlı paşası Özdemirzadə öz böyük heyəti ilə buraya cümə namazı üşün gəldiyini bildirir [16, s.120].

Mədrəsələr və imarətlər:

Şamaxıda 7 mədrəsə və 40-a yaxın məktəb fəaliyyət göstərir. Bu təhsil ocaqları dini biliklərin ötürülməsi, alimlərin yetişdirilməsi və məzhəbi biliklərin qorunması baxımından önəmli rol oynayırdı. Fərhad Paşa və Özdəmirzadə Osman Paşanın qurduğu mədrəsələr osmanlı mədəni təsirini göstərir.

Təkkələr və ziyarətgahlar:

Niyazabadda Afşar Baba, Şamaxı yaxınlığında Rza Həzrətin ziyarətgahı, Rukal, Xaraç, Altıağaç (Şeşdərəxt) kimi yerlərdəki pirlər, Dərgah piri ziyarətgahı həm yüksək zümrə, həm də sadə xalq tərəfindən ziyarət edilən müqəddəs mərkəzlərdir. Bu məkanlar eyni zamanda vəqf gəlirləri ilə maliyyələşdirilən sosial yardım mərkəzləri kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Şirvanın əsas şəhərləri olan Şamaxı, Bakı və Qəbələ kimi mərkəzlərdə məscidlər, mədrəsələr və qazılıq sistemləri yaradılmışdır. Bu institutlar həm dini tədrisin mərkəzləri, həm də hüquqi və ictimai nizamın təminatçısı kimi çıxış edirdi.

Dini vəzifələr və din xadimləri. Evliya Çələbi ***kadı, müfti, imam, müdərris, yasavul və dizdar*** kimi dini vəzifə sahiblərinin mövcudluğu göstərilir. Bu vəzifələr şəhər və kəndlərdəki dini idarəçiliyi təmin edir.

Şirvanda ***qazılar*** şəhər və ya vilayət əmirindən sonra ən nüfuzlu şəxslər sayılırdı. Şirvanşah İbrahim (1382-1417) Əmir Teymur ilə görüşı gedərkən dövlətin baş qazısı Əbu Yəzid ilə məsləhətləşdiyi, eləcə də Şirvanşahlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən 1412-ci il Kürsahili döyüşündə də Əbu Yəzidin (Bəyazid) və qazı Mövlana Zahirəddinin iştirak etməsi tədqiqatlarda öz əksini tapmışdı [2, s.294]. Şirvanşah Fərruz Yasar (1462-1500) da dövlət idarəçiliyinin mühüm məsələlərində alimlərin və ali rütbəli din xadimlərinin fikrilə hesablaşırdı. Şirvanşah onların rolunu yüksək qiymətləndirir, onlara dövlətin dayağı kimi baxır, rəiyyəti onların köməyi olmadan itaətdə saxlamağı mümkün say-

mırdı [2, s.326]. Gördüyümüz kimi, Şirvanşahlar dini-elmi ruhaniləri idarəçilikdə mühüm tərəfdaş kimi qəbul edir, qazıları və alimləri həm siyasi qərarların formalaşdırılmasında, həm də rəiyyət üzərində təsirin qorunmasında əsas dayaqlardan biri sayırdı.

Vilayətin baş qazısı mərkəzdə əyləşir və "qazı əl-qüzzat" (qazılar qazısı) adlanırdı. Şirvanın bütün şəhər, nahiyə və kəndlərində yerli qazılar vardır ki, onlar baş qazıya tabe idilər. Dini və hüquqi rəhbərlik baxımından qazılar şəriət məhkəmələrinin idarə edilməsi, hüquqi mübahisələrin həlli, notarius fəaliyyəti, vəsiyyət, kəbinkəsmə, əmlakın bölüşdürülməsi, saziş və qəbalə kağızlarının hazırlanması və möhürlə təsdiqlənməsi funksiyalarını yerinə yetirirdi. Yetimlərin əmlakına qayğı göstərmək, onlara qəyyum təyin etmək funksiyaları da qazılara aid idi. Bu məsələlərin həllində qazılar fəqihlərin fikirlərinə əsaslanırdılar [2, s.284]. Bunları nəzərə alaraq qazıların aşağıdakı səlahiyyətləri müəyyən edilmiş olur:

- Şəriət qanunlarına əsasən məhkəmə qərarları çıxarmaq.
- Sənədləri rəsmiləşdirmək və təsdiqləmək.
- Əmlak və irs məsələlərində nəzarət və qərarvermə səlahiyyəti.
- Dini və mənəvi təhsilə rəhbərlik etmək (bəzi qazılar müdərris kimi də fəaliyyət göstərirdi).

Evliya Çələbiyə əsasən, Şamaxıda 12 hakim (hakimlər şəriət məsələlərinə də baxırdı), eyni zamanda şəhərin müftisinin bir mədrəsədə dərs deməsi, eyni zamanda müdərrislərin mədrəsələrdə dini elmlər üzrə təhsil verdikləri qeyd olunur. Bakının da 12 hakiminin və ayrıca bir qazisinin olması Çələbi tərəfindən qeyd edilmişdir [16, s.118]. Bundan başqa Təkkə rəhbərlərinin (şeyxlər), xüsusilə Nəkşibəndi və Yasəvi təriqətlərinə bağlı şəxslər dini-sosial fəaliyyətlərdə aparıcı rol oynayır.

XI-XII əsrdə qzaıların formalaşmış olan funksiya və səlahiyyətləri XV-XVIII əsrlərdə də Şirvanda qazıların fəaliyyətinə aid edilə bilər. Bu dövrdə Şirvan Osmanlı və Səfəvi idarəçiliyi altında olmuş, lakin şəriət məhkəmələrinin rolu və qazıların vəzifələri əsasən dəyişməz qalmışdır. Osmanlı idarəçiliyi dövründə sünni Hənəfi məzhəbinə bağlılıq gücləndirilmiş, Səfəvi hakimiyyəti dövründə isə şiə təsirləri artsa da, qazıların şəriətə əsaslanan hüquqi və inzibati funksiyaları davam etmişdir. Sufi təriqətlərinin (məsələn, Nəqşibəndiyyə) təsiri də bu dövrdə qazıların dini-mənəvi rolunu dəstəkləmişdir. Qazı vəzifəsinin irsi xarakteri də bu əsrlərdə müşahidə olunurdu, xüsusən əyan ailələri arasında.

Şəhər idarəetməsində feodal hakimiyyət sisteminə daxil olan mühüm vəzifələrdən birini ***sədr*** tuturdu. O, vəqflərlə bağlı məsələlərə nəzarət edən, Şirvanşahın təyin etdiyi yüksək rütbəli bir nazir idi. Ruhani zümrəsinə daxil olan digər zümrələr Cümə məscidlərinin ***imamları, müdərrislər, seyidlər***, dərviş iqamətgahlarının, xanəgah və zaviyələrin və s ***şeyxlər***i, habelə vəqflərin ***mütəvəlliləri*** idi.

Vəqf mülkiyyəti və iqtisadi funksiyalar. Şirvanşahlar dönəmində vəqf sistemi də inkişaf etdirilmiş, bu sistem vasitəsilə məscidlərə, mədrəsələrə və sufi zaviyələrinə maddi dəstək göstərilmişdir. Əlyazma mənbələr və arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxan daş kitabələr və vəqfnamələr bunu təsdiq edir. Bu sənədlərdə göstərilir ki, hökmdarlar tərəfindən Sünni üləmaya torpaq, bağ və digər gəlir gətirən əmlak bağışlanmışdır. Bakıda yerləşən qara neft mədənləri şahın mülkiyyəti hesab edilirdi, Mərkəzi Asiya, Gürcüstan, Dağıstan, eləcə də Osmanlı ilə sərhəddə yerləşən qalalara həm müdafiə, həm də işıqlandırma məqsədilə neft göndərilir və illik 7 min tümən dövlət xəzinəsinə gəlir gətirirdi [16, s.118]. Neftli sahələrin gəlirliyini nəzərə alaraq bu torpaqların vəqf edilməsi təəccüblü deyil.

Fərrux Yasar dərvişlərə böyük ehtiram bəsləyir, müxtəlif xeyriyyə fəaliyyətləri ilə məşğul olurdu. O, hicri 895-ci (1490) ildə Bakıdakı Əbu Səid ibadətgahına vəqf olaraq Abşeronda yerləşən neftli sahələr, əkin yerləri və üzümlüklər bağışlamışdı [2, s.326]. Onu da qeyd edək ki, türk sultanı III Muradın 1591-ci il tarixli fərmanında Əmir Xəlilullah vəqfinin əlavə gəlirindən Bibiheybət məqbərəsinin xidmətçisi Şərafəddin Əliyə gündə dörd axça məbləğində maaş təyin olunduğu qeyd edilir. Vəqfin gəliri ziyarətə gələnlərin nəzir kimi verdikləri qoyun, pul və digər əşyalardan ibarət idi. Bu, Şirvanşah Xəlilullah (1417-1465) zamanında həmin məzara vəqf torpaqlarının bağışlandığını göstərir" [12, s.64-65]. Şirvanşah Xəlilullahın (1417–1465) vəqf siyasəti, dövrünün dini və sosial institutlarını gücləndirməyə yönəlmiş sistemli fəaliyyətlərlə xarakterizə olunur. O, dini nüfuz mərkəzləri olan ziyarətgah və məqbərələrin təsisatını dəstəkləyərək bu məkanların maddi təminatını təmin edən vəqflər təsis etmişdir. Bibiheybət məqbərəsi üçün ayrılmış torpaq və digər gəlir mənbələri bu siyasətin bariz nümunəsidir. Bu fəaliyyət Xəlilullahın vəqflərinin yalnız dini deyil, həm də inzibati və sosial funksiyalar daşıdığını, davamlı təsirə malik olduğunu göstərir. Belə ki, Osmanlı sultanı III Muradın 1591-ci il fərma-

nında qeyd olunan kimi, bu vəqflərin gəlirləri ziyarətgah xidmətçilərinin maaşlarının ödənilməsinə sərf olunmuşdu.

Şirvanşahların vəqf fəaliyyəti onun dini zümrəyə olan münasibətini, həmçinin sosial-iqtisadi sabitliyi dini institutlar vasitəsilə qorumağa çalışdığını göstərir. Neftli torpaqların vəqf edilməsi, vəqfin yalnız dini deyil, eyni zamanda iqtisadi funksiyasını da ortaya qoyur. Bu nümunə Şirvanşahlar dövründə dini ocaqların həm mənəvi, həm də maddi baxımdan dəstəkləndiyini təsdiqləyir.

Dini institutların yaranıb formalaşması birbaşa vəqf sisteminə bağlı idi. Evliya Çələbi qeyd edir ki, Fərhad Paşanın məscidinin vəqfi olmadığından bağlıdır [7, s. 684; 16, s. 195]. Məscidin bağlı qalması vəqf təminatının olmaması ilə izah edilir. Bu, dini tikililərin fəaliyyətinin birbaşa olaraq vəqf sistemindən asılı olduğunu sübut edir. Təkkələrdə zəngin süfrələrin olması, gələn-gedənə yemək verilməsi və zəvvarların təmin olunması vəqf gəlirləri ilə həyata keçirilirdi. Rza Həzrətin ziyarətgahı Şah Hüseyn tərəfindən təmir edilmiş, ona bol ianələr bağlanmış və zəngin vəqf yaradılmışdır. Bu, dini liderlərin və təriqətlərin rəsmi şəkildə tanındığını və hətta qatı şiə olan Qızılbaş hökmdarlar tərəfindən maddi olaraq dəstəkləndiyini göstərir. Maraqlıdır ki, Dərbənddə Özdəmirzadə Osman paşanın hökmranlığı dövründə paşanın öz adına tikdirdiyi Cümə məscidi olsa da, kifayət qədər gəlirli mənbələrin olmasına baxmayaraq Çələbiyə əsasən burada kasıblar üçün yeməkxana olmadığı qeyd edilir.

Nəticə. Şirvanşahlar dövründə Sünni İslam təkcə bir dini məzhəb olaraq deyil, eyni zamanda dövlətin ideoloji dayağı və sosial-iqtisadi institutların əsas strukturu kimi formalaşmışdır. Dini institutların təşkili, vəqf sisteminin inkişafı, mədrəsə və qazılıq sistemlərinin qurulması bu siyasətin təzahürü idi. Bu durum yalnız dini həyatla məhdudlaşmamış, regionun siyasi sabitliyinə və sosial birliyinə də xidmət etmişdir. Evliya Çələbinin verdiyi məlumatlar əsasında demək olar ki, Şirvanşahlar dövründə dini siyasət əsasən sünni islamın, xüsusilə hənəfi məzhəbinin qorunması və yayılmasına yönəlmişdir. Bu siyasət Osmanlı idarəçiliyi dövründə daha da sistemli hal almış və nəticədə bölgədə geniş dini institutlar şəbəkəsi formalaşmışdır. Məscidlər, mədrəsələr, təkkələr, zaviyələr, vəqflər və dini vəzifəli şəxslər bu strukturun əsas dayaqları olmuşdur. Dini həyatın idarəçiliyində vəqf mülkiyyəti əsaslı rol oynamış və dini fəaliyyətlərin davamlılığını təmin etmişdir. Beləliklə, Şirvan bölgəsində İslamın sünni təmayülləri əsasında formalaşmış dini-inzibati modelin mövcudluğu Evliya Çələbinin müşahidələrində dolğun şəkildə əks olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdi Beğ Şirazi. Safeviler: Tekmiletül-Ahbar (Başlangıçtan 1571'e Kadar Safevilerin Tarihi). Çeviren ve notlar Şefaattin Deniz ve Hasan Asadi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019, 160 s.
2. Aşurbəyli, Sara. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 416 s.
3. Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2019, 400 s.
4. Bayramlı, Z.H. Azərbaycan Səfəvi imperiyası: Dövlət quruluşu. Bakı: Füyuzat Nəşriyyatı, 2020, 596 s.
5. Bayramlı, Z.H., Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI–XVII əsrlər). Bakı: Avropa Nəşriyyatı, 2016, 344 s.
6. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 312 s.
7. Evliyâ Çelebi. Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova. 7. Kitap. 2. Cilt. Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, 828 s.
8. Əfəndiyev O. A. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 344 s.
9. Fərzəlibəyli Ş.F. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu. Bakı, "Elnur-P", 2003, 118 s.
10. Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci. Tarix-i Aləm-ara-yi Əmini. Bakı, 1987.
11. Minorsky V. Şervan ve Derbend tarihi(10. – 11. Yüzyıllar). Çeviren: İlhan Aslan. İstanbul: POST YAYINEVİ, 2023, 248 s.
12. Musəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 149 s.
13. Piriyev V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: "Elm", 1978, 458 s.
14. История Дагестана. Том I. Москва, Главная редакция восточной литературы, 1967, 431 с.

15. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII - XV веках (курс лекций) / Отв. ред. В.И. Беляев. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1966, 200 с.
16. Эвлия Челеби. Книга путешествий Сейахатнаме. Вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. М., Наука, 1983, 241 с.
17. Юнусов А.С. Ислам в Азербайджане. Баку: «Заман», 2004, 388 с.

ЗАХРА ИСЛАМОВА
Доктор философии по истории,
Преподаватель Бакинского государственного университета

РАСПРОСТРАНЕНИЕ СУННИТСКОГО ИСЛАМА И ФОРМИРОВАНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ИНСТИТУТОВ В ЭПОХУ ШИРВАНШАХОВ

В данной статье рассматривается развитие религиозной структуры и институционализация суннитского ислама в регионе Ширван (северо-восточный Азербайджан) в период правления династии Ширваншахов (IX–XVI вв.). Основное внимание уделено тому, как суннитское вероучение, особенно ханафитская школа, стало идеологическим стержнем государства и повлияло на формирование судебных и административных структур. Опираясь на описания османского путешественника Эвлии Челеби и другие исторические источники, автор исследует религиозные учреждения, такие как мечети, медресе, текке (суфийские обители), а также учреждения, финансируемые через вакуфы. Делается вывод, что в Ширване был сформирован религиозно-административный порядок, где суннитский ислам служил не только духовным ориентиром, но и важным инструментом социальной стабильности и экономического обеспечения через систему вакуфов.

Ключевые слова: Ширваншахи, суннитская секта, ханафитская юриспруденция, религиозные учреждения, облечение, система кази, Накшбандия, Кадирия, Эвлия Чалаби, Ширванская область.

ZEHRA ISLAMOVA
PhD, Lecturer of Baku State University

THE SPREAD OF SUNNI ISLAM AND THE FORMATION OF RELIGIOUS INSTITUTIONS DURING THE SHIRVANSHAH ERA

This study investigates the religious and institutional development of Sunni Islam in the Shirvan region of northeastern Azerbaijan during the rule of the Shirvanshahs (9th–16th centuries). The research highlights how Sunni Islam, particularly the Hanafi school, became the ideological foundation of the Shirvanshah state and how this religious identity was reinforced through state policies, judicial structures, and endowment practices. Drawing on the observations of the 17th-century Ottoman traveler Evliya Çelebi and other primary historical sources, the article analyzes the emergence and operation of key religious institutions, including mosques, madrasas, Sufi lodges (tekke), and waqf-funded facilities. The study concludes that the Shirvanshah state developed a religious-administrative model in which Sunni Islam was not only a theological doctrine but also a mechanism for institutional governance and economic stability, particularly through the waqf system.

Keywords: Shirvanshahs, Sunni sect, Hanafi jurisprudence, religious institutions, endowment, qazi system, Naqshbandiyya, Qadiriyya, Evliya Chalabi, Shirvan region.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Bəymirzə Şabiyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

RƏNA ƏSƏDOVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Tarix İnstitutu, Azərbaycan Universiteti
https://orcid.org/0000-0002-0310-6201
renabeyler@gmail.com

QAZAX BÖLGƏSİ: TARİXİ, İQTİSADİ VƏ ETNO-DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİ (XVI -XVIII ƏSRLƏR)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/49-54

XVI əsrin sonundan etibarən Qazax bölgəsində önəmli ictimai-siyasi hadisələr, etno-demoqrafik proseslər baş verdi. Səfəvi-Osmanlı müharibələri yerli əhalinin sayında, etnik tərkibində və iqtisadi vəziyyətində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Bölgənin XVIII əsrin 20-30-cu illərində Osmanlı tabeliyinə keçməsi, ardınca Səfəvi hakimiyyətinin bərpa edilməsi, Nadir şah Əfşarın ağalığı həm yerli əhalinin təsərrüfat həyatına, həm də etno-demoqrafik vəziyyətə bir daha təsir göstərdi. Təqdim edilən məqalədə bu məsələlər Osmanlı dəftərdarlarının tərtib etdikləri müfəssəl və icmal dəftərləri əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Qazax bölgəsi, Osmanlı idarəçiliyi, dəftərdar, müfəssəl və icmal dəftərləri, Səfəvi dövrü, etno-demoqrafik dəyişikliklər.

Giriş. Səfəvi hökmdarlarının XVI yüzilliyin başlanğıcında Cənubi Qafqazda böyük fəthləri Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin sonrakı tarixində əhəmiyyətli iz qoydu. Şah I İsmayıl və varislərinin güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmasında türk tayfaları çox böyük rol oynadılar. Səfəvi hökmdarları Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin idarəsini və həmin istiqamətin mühafizə olunmasını Qazax tayfasına tapşırmaqla, bu tayfanın nüfuzunun daha da artmasına səbəb oldu. O zamandan bu bölgənin Qazax ölkəsi adlanması, hakiminin əmir titulu daşıması da həmin diqqətin təzahürü idi. Həmin əsrin 70-ci illərində Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin yeni mərhələsinin başlanması ilə vəziyyət dəyişdi. 1578-ci ilin avqust ayında Osmanlı qüvvələri Şərqi Gürcüstanı işğal edib Tiflisdən Şirvana doğru irəlilədiyi zaman Osmanlı qoşunlarının təzyiqi altında Səfəvi ordusu bu ərazilərdən geri çəkildi [1, s.191; 9, s.241]. Azərbaycanın şimalında məskunlaşmış Qacar, Qaramanlı, Bayat və başqa tayfalar Səfəvi hərbi qüvvələri ilə birlikdə Cənuba doğru hərəkət etdilər. Lakin Qazax tayfası fərqli davrandı, onlarla birlikdə Cənuba çəkilməyərək, öz yurdunda qaldı. Qazaxlı tayfa başçısı Nəzər xan Osmanlı sultanının hakimiyyətini qəbul edərək, ölkəsini öz nəzarətində saxladı.

Osmanlı qoşunu Kartli hökmdarı "xain" Manuçöhrün torpaqlarına hücum edib Axısqa qalasını tutduqdan sonra, 1587-ci il avqustun 23-də Tumanis qalasına yaxınlaşdılar. Oradan Qazax xanının yanına elçi göndərib vəd etdilər ki, əgər o, İslam yoluna qayıdıb müqavimət göstərməzsə, onu və döyüşçülərini bağışlayacaqlar. Qazax xanı bu şərtləri qəbul etdi və avqustun 27-də Fərhad paşanın ordugahına aparıldı, orada ona fəxri qəbul təşkil edildi. Qazax xanına qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş qılınc və kəmər hədiyyə verildi, ata-baba torpaqları da onun özünün idarəçiliyində saxlandı [14, c.88]. Nəzər xan öz ölkəsinin sancaqbəyi təyin edildi.

Bununla da belə nəticə çıxarmaq olar ki, Osmanlı hakimiyyəti təmsilçiləri yerli idarəetmə aparatının formalaşdırılmasını və ərazi-inzibati bölgüsünü Səfəvi dövləti ilə müharibənin başa çatmasından sonrakı mərhələyə saxlamamış, yeni tabe etdikləri bölgələrin inzibati-idarəçiliyi məsələsi ilə qələbə qazandıqları döyüşdən dərhal sonra yaxından məşğul olmuşdular. Osmanlı dövlətinin idarəçiliyində əsas inzibati vahid *sancaq* (*liva*) olduğu üçün ilk addım kimi sancaqbəyinin təyin edilməsi baş verirdi. Ardınca da bir neçə *sancaq* əsasında yaradılan *bəylərbəyilik* (*vilayət və ya əyalət*) məsələsinə baxılırdı. Vilayətin hakimi – bəylərbəyi (mir-i miran) sultanın mütləq hakimiyyətini təmsil etdiyinə görə, ona həvalə olunmuş vilayətin optimal idarə olunması üçün *Divan* yaradılırdı [12, s.299]. "İcmal dəftəri"ndə bu qurumun adı "Divan-ı Gəncə" (Gəncə divanı) kimi qeyd edilmişdir.

Bəylərbəyi vilayətin hərbi məsələlərinin və burada əmin-amanlığın təmin edilməsində, sultanın bütün əmrlərinin və qanunların dərhal və əksiksiz icrasına nəzarət məsələsində məsul idi. "Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftəri"nin girişində olan və həmçinin ayrı-ayrı nahiyələrlə bağlı məlumatlardan aydın olur ki, Osmanlı hakimiyyəti nümayəndələri vilayətin idarə edilməsi məsələlərini nizama salmaq məqsədi ilə Osmanlı məmurları ilə yanaşı, Səfəvi dövlətində idarəetmə aparatında işləmiş yerli məmurları da işə cəlb etməklə, Səfəvi dövründən qalma sənədlərdən də istifadə edərək, vilayətin ərazi-inzibati bölgüsünü aparmış və onların rəhbərlərini təyin etmişdilər.

1590-cı ildə İstanbul müqaviləsinin imzalanması ilə Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin 1578-ci ildən başlamış ikinci mərhələsi sona çatdı. O zamana qədər ələ keçirdikləri vilayətlərdə yerli idarəetmə aparatını formalaşdırmış osmanlılar, vergiləri nizamlı şəkildə toplamaq məqsədi ilə müfəssəl dəftərin və əldə edilən gəlirin paylaşdırılması üçün də icmal dəftərinin hazırlanmasına başladılar.

Türkiyə tarixçisi ***F.M.Kırzıoğlu*** "Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri"ndəki faktik materiallar əsasında Qazax bölgəsinin əzəli türk yurd olduğunu isbat etmişdir. O, erkən orta əsrlərdən başlayaraq müxtəlif mənbələrin məlumatları ilə icmal dəftərdəki məlumatları müqayisə edən görkəmli tarixçi Azərbaycanda, o cümlədən Gəncə-Qarabağ əyalətində türk tayfalarının varlığının davamlılığını və eyni ərazi daxilində yaşamalarını sübut etmişdir. Məhz ilk dəfə F.M.Kırzıoğlu XVI əsrin sonlarında Gəncə-Qarabağ vilayətinin Osmanlı idarəsi dövrünün ərazi-inzibati bölgüsü məsələsinə və etnik vəziyyətinə tam aydınlıq gətirmişdir [11, s.212]. Onun Gəncə-Qarabağ vilayətində yaşamış tayfa və camaatların yayılma coğrafiyası haqqında çox dəyərli tədqiqatı isə, sırf Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftərinin materialları əsasında yazılmış yeganə əsəridir. Digər tədqiqatlarında isə, icmal dəftərindən tamam başqa mövzuların araşdırılmasında köməkçi, əlavə mənbə kimi istifadə etmişdir.

XVI əsrin sonlarında Osmanlı dövləti yenicə imperiyaya qatılmış Gəncə-Qarabağ əyalətinin inzibati-ərazi bölgüsündə xüsusi dəyişikliklər etməyə çalışmamış, Səfəvilərin zamanında mövcud olan inzibati bölgünü saxlamışdı. Şah I İsmayıl və I Təhmasib dövründə olduğu kimi, Tiflisə qədər olan ərazilər Osmanlı ağalığı dövründə də eyni ilə Gəncə-Qarabağ əyalətinin tərkibində qalmışdı.

"Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri"ndəki məlumata görə bu əyalətin ərazisi keçmiş Qarabağ bəylərbəyiliyinin ərazisinə uyğun gəlirdi və 7 sancağa bölünmüşdü. Bu sancaqlardan biri Qazax bölgəsini və ya o zaman adlandığı kimi "Qazax ölkəsi"ni əhatə edən Axıstabad (digər adı Böyükçay – R.Ə.) livası (sancağı) idi. Bu livaya (sancağa) 7 nahiyə (mahal): Axıstabad, Quzey Axıstabad, Güney Axıstabad, Dağlıq Axıstabad, İncə (İncəsu Aranı), Dağlıq İncə və Çuvar daxil idi [6, s.40]. Maraqlıdır ki həmin qaynağa əsaslanan tədqiqatçı T.Nəcəfli Axıstabad sancağının 5: Axıstabad, Quzey, Güney, Dağlıq İncə və İncə nahiyələrindən ibarət olduğunu qeyd etmişdir [8, s.8]. Bizim fikrimizcə, tədqiqatçı H.Qaramanlı bu dəftərlər üzrə davamlı araşdırma apardığına görə, onun "Qazax bölgəsinin daxil olduğu Axıstabad livası 7 nahiyədən ibarət idi" – fikri daha inandırıcı görünür.

"İcmal dəftəri"ndəki məlumatlardan aydın olur ki, XVI əsrin 80-ci illərində Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin gedişində Azərbaycanın əksər əraziləri, o cümlədən Qarabağ bəylərbəyiliyinin də Osmanlı hakimiyyəti altına keçməsi ilə bəylərbəyilikdə yaşayan yerli əhalinin böyük bir hissəsi ata-baba torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Yerli türk əhalinin şiə məzhəbində olan hissəsi, həmçinin Dağlıq Gəncə və Axıstabad sancağında yaşayan qızılbaş Zülqədər tayfasından olan Şəmsəddinli camaatı, Qacar, Qaramanlı, Bayat tayfalarının bəzi oymaqları Səfəvi qoşunları ilə birlikdə cənuba doğru çəkildilər. Lakin qazaxlılar digər qızılbaş tayfaları kimi yaşadığı bölgəni tərk etməyərək, ata-baba yurdlarında qaldılar və Osmanlı hakimiyyətini qəbul etdilər [8, s.8].

Səfəvi-Osmanlı qoşunları arasındakı döyüşlər zamanı insan tələfatı və əsir düşənlərlə yanaşı, Azərbaycanın işğal edilmiş bölgələrində, o cümlədən Qazax sancağında yaşayan şiə əhalinin cənub bölgələrinə - Qaradağ və Təbriz əyalətlərinə köçməsi baş verdi. Şiə təriqətindən olan bu köçkünlər qonşu əyalətlərə köç etməklə, həm öz təriqətində qalmaq imkanını saxladılar, həm də təriqətini dəyişmədiyinə görə Osmanlı müftilərinin fitvalarının onlara qarşı tətbiq edilməsindən xilas oldular. Osmanlı idarəsində qalan və köçə bilməyən şiə əhali isə üzdə təriqətini dəyişib sünniliyə keçməklə vəziyətdən çıxa bildi. Lakin Səfəvi qoşunları Osmanlı ordularını tutduqları ərazilərdən çıxardıqdan sonra təriqətlərini dəyişmiş bu insanlar təkrar əvvəlki təriqətlərinə döndülər. Belə insanları həm Səfəvi, həm də Osmanlı məmurları etibarsız sayırdılar və onlar hər iki tərəfin hakimiyyət nümayəndələrinin sərt münasibətləri ilə üzləşirdilər. Səfəvilər həmin şəxslərə mənəvi zərbə olan *dönük* damğası vurur, osmanlılar

isə cərimə tətbiq edərək onlara qeyri-müsəlmanlardan aldıqları can vergisi – olan cizyə vergisini ödətdirirdilər [8, s.9].

Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı bölgədə yaşayan müsəlman şiə əhali doğma torpağını tərk etdiyi üçün "İcmal dəftəri"ndə bir çox kəndlərdə insanların yaşamadığı, kəndlərin boş olduğu göstərilmişdir. XVI əsrin son onilliklərində bölgədə baş verən hərbi-siyasi proseslər nəticəsində əhalinin miqrasiyası, onun yerləşməsi və etnik strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Lakin Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması zamanı baş vermiş əhalinin məcburi yerdəyişməsinin nəticələri daha təsirli olmuşdur.

"İcmal dəftəri"nin Qazax sancağının əhalisi və etnik tərkibi haqqında verdiyi məlumatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəftərdə Osmanlı işğalı və ağalığı zamanı (1588-1606) daimi yaşayış yerini tərk etməyərək Osmanlı hakimiyyəti altında qalan

Qaramanlı tayfasına məxsus üç oymağın adı çəkilir: Şəmkir Aranı nahiyəsində və Gəncə vilayətinin Axıstabad sancağında qədimdən Qaramanlı və Kəsəmənli camaatı yaşayırdı. Axıstabad Aranı nahiyəsinin Yalnızağac kəndində Qaramanlı camaatı, Xanlıq kəndində isə Qaramanlı tayfasının Rüstəmbəyli camaatı yaşayırdı. Gəncədən şimal-qərbdə, Tovuz və Şəmkir Aranı nahiyələrində Şəmsəddinlilər, həmin nahiyənin Xınam arxı kəndində isə həmin tayfanın Qapanlı camaatı yaşayırdı [4, s.11, 22, 34, 112; 11, s.206-208].

"Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri"ndə əks olunmuş timar sahibləri, kənd və camaat adları, ödənilən vergi növü haqqında məlumatlar Qazax bölgəsində əhalinin etnik tərkibi haqqında qiymətli informasiya verir. Bütün bu məlumatlar XVI əsrin sonunda Qazax sancağında Azərbaycan türklərinin əhalinin əksəriyyətini təşkil etdiyini və azərbaycanlı əhalinin də çox hissəsinin qoyun vergisi ödəyən elat tayfaları olduğunu göstərir. Timar sahibləri də türk adları daşıyanlardır.

1606-cı ildə şah I Abbas (1587-1629) böyük qoşunla Gəncədəki Osmanlı qarnizonunu məğlub etdi, ardınca Lori, Tiflis və Dmanis qalalarını ələ keçirib Osmanlı qoşunlarını qovdu [1, s.236; 9, s.296]. Bu zaman Qazax sancağının başçısı Nəzər xan yenidən Səfəvi hakimiyyətini qəbul etdi və sultan titulu aldı. Onun varisi Mustafa bəyə şah I Abbas xan rütbəsi verməklə onu Qazaqlar tayfasının əmiri təyin etdi [5, s.1534].

Beləcə, XVII əsrin başlanğıcında Qazax bölgəsi Səfəvi şahı I Abbas tərəfindən yenidən Qarabağ bəylərbəyiliyinin tabeliyinə qaytarıldı. Tədqiqatçı Z.H.Bayramlının araşdırmasına görə şah I Abbasın (1587-1629) Osmanlı qoşununu Azərbaycanın şimal torpaqlarından çıxarmasından sonra Tiflisə qədər ərazilər yenidən Qarabağ bəylərbəyiliyinə verildi. Bu dövrdə Qazax və Şəmşəddin mahalları ilə yanaşı, Zəyəm mahalı da Qarabağ bəylərbəyiliyin tərkibində idi [2, s.354]. XVII əsrə aid yerli qaynaqlarda Qarabağ bəylərbəyiliyinin tərkibindəki mahal və ölkələr sadalanarkən Axtabad (Axıstabad), Zəyəm ölkələrinin adları da çəkilir.

İsgəndər bəy Münşinin "Tarixe-aləmaraye-Abbasi" əsərində XVII əsrin əvvəlində Qazax elinin Qarabağın Gürcüstanla sərhəd bölgəsində yaşadığı və başçısının Mustafa sultan olduğu qeyd edilmişdir. Həmin mənbəyə görə Mustafa sultan Şəmkir qəsəbəsində Şəmsəddin sultanı Dəli Məhəmməd tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Qətlin səbəbi: "Mustafa sultanın atası Nəzər sultan qazaqlar tayfası ilə birlikdə bu dövlətdən üz döndərib rumilərə (osmanlılara – R.Ə.) birləşmiş, ona paşa rütbəsi verilmişdi" [5, s.1577]. Bu hadisədən sonra Qazax elinə Şəmsi xan əmir təyin edilmişdi. Şah ona Fars vilayətində Darabcərdində tiyul verdikdə, o Qazax tayfasının bir hissəsini Qarabağ sərhəddindən köçürüb özüylə ora aparmışdı [5, s.1578].

XVIII əsrin 20-ci illərində Osmanlı sultanı III Əhmədin (1703-1730) qoşunları Səfəvi mülklərini ələ keçirdiyi zaman, Qazax sultanlığı əhalisi könüllü şəkildə 1723-cü ildə Osmanlı dövlətinin tabeliyinə keçdi. Elə həmin vaxt bu ərazi Qazax sancağı adı ilə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinin tərkibindən çıxarılıb, osmanlılar tərəfindən daha öncə ələ keçirilmiş Tiflis əyalətinin tərkibinə qatıldı [4, s.7; 15, c.111]. XVIII əsrin 20-ci illərində Osmanlı hakimiyyəti nümayəndələri daha öncədən Gəncə-Qarabağ əyalətinin tərkibində olan Dəmirçihəsənli nahiyəsini də Tiflis əyalətinin tabeliyinə keçirdilər [4, s.6].

O zamana kimi Qarabağ bəylərbəyiliyinin tərkibində olan Qazax sultanlığının Qazax sancağı adı ilə Tiflis əyalətinə birləşdirilməsi onunla bağlı idi ki, həmin vaxt Qarabağ bəylərbəyiliyinin çox hissəsi hələ Osmanlı qoşunları tərəfindən işğal edilmədiyindən, Osmanlı hakimiyyəti belə addım atmışdı. Həm də Qazax sultanlığı əhalisi könüllü şəkildə Osmanlı dövlətinin hakimiyyətini qəbul etdiyi üçün

Səfəvi dövründən bu bölgəni idarə edən Mir Əli bəy Qazax sancağının hakimi vəzifəsində saxlanmışdı [15, c.111].

Osmanlı imperiyası XVIII əsrin 20-ci illərində Cənubi Qafqaz ərazilərini işğal etdiyi zaman yeni fəth edilən ərazilərdə öz inzibati-ərazi bölgüsünü tətbiq etdi: vilayət (əyalət) – sancaq – nahiyə – qəriyə – kənd. Vilayətin (əyalətin) ərazisi Səfəvi dövlətindəki bəylərbəyiliyə uyğun gəlirdi. Vilayətin (əyalətin) ali hərbi-inzibati, siyasi və maliyyə hakimiyyəti müharibə dövründə ***sərəsgərin*** (hərfi mənası əsgər başçısı – R.Ə.), dinc vaxtlarda isə ***mühafız*** adlandırılan Osmanlı sərkərdəsinin əlində cəmləşdirilirdi. Osmanlı sultanı bu məsul vəzifəyə ən çox fərqlənmiş türk sərkərdələrdən birini təyin edirdi. Vilayət (əyalət) sancaqlara bölünürdü. Sancağın hüdudları Səfəvi dövlətində "ölkə", mahal, sultanlıq adlanan inzibati vahidlərə uyğun gəlirdi. Sancaqlar da öz növbəsində mahal və ya nahiyələrə bölünürdü. Hər nahiyənin tərkibində 50-60 kənd olurdu. Nahiyələr də bir neçə kəndin birləşdiyi qəriyələrdən ibarət idi.

Sancaq hakimi – sancaqbəyi, mahal və ya nahiyə hakimi – naib və kəndi idarə edən – kəndxuda vəzifəsinə isə yerli feodal nümayəndələri təyin edilirdi [16, c.14; 1, s.340]. Osmanlı hakimiyyəti təmsilçiləri yerli feodal hakimlərinin, kiçik və orta məmur təbəqəsinin vasitəsi ilə mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Ona görə də, yerli əhali içərisində nüfuzu olan əyanları sancaqbəyi, naib, kəndxuda vəzifələrinə təyin edirdilər və ya daha əvvəldən bu vəzifələri icra edən və Osmanlı hakimiyyətinə loyal olan şəxsləri vəzifələrində saxlayırdılar. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Səfəvi dövründən Qazax ölkəsini idarə edən Mir Əli bəyin Osmanlı ağalığı dövründə Qazax sancağının hakimi vəzifəsində saxlanması da bununla əlaqədar idi.

Osmanlı imperiyası Azərbaycan ərazilərini XVIII əsrin 20-ci illərində fəth etdikdən dərhal sonra, XVI əsrin 90-cı illərində olduğu kimi, işğal etdiyi bölgələrdə əhalini və bütün əmlakını, əkin sahələrini və digər gəlir qaynaqlarını siyahıya almağa başladı. Osmanlı məmurlarının – dəftərdarlarının həmin dövrlərdə tərtib etdikləri bu təhrir dəftərləri həmin dövrdə əhalinin ümumi sayı və etnik tərkibi ilə bağlı göstəricilərin, faktik materialın müqayisəli təhlilinin aparılması üçün çox əhəmiyyətlidir. Hər iki halda, təhrir dəftərləri "müfəssəl" və "icmal" dəftərləri olmaqla 2 cür tərtib edilmişdi.

1728-ci ildə osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"nin 63 səhifəsi Qazax sancağına aiddir. "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"nə görə bu əyalətə daxil olan Qazax sancağı (livası) dörd nahiyədən ibarət idi. Bu nahiyələrin adları həmin qaynaqda İncə, Çuvar, Axstav (Axıstabad) və Türk nahiyələri [10, s.9] kimi əks olunmuşdur. 1728-ci ildə Qazax sancağına aid nahiyələrin illik gəlirləri və əhalisinin sayı həmin mənbə əsasında tərtib edilmiş aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur.

1728-ci ildə Qazax sancağına aid nahiyələrin illik gəlirləri və əhalisi

Nahiyə	*İllik gəlir (axça ilə)*	*Kənd və camaatın sayı*	*Vergi ödəyən müsəlmanlar*	*Vergi ödəyən qeyri-müsəlmanlar*
İncə	185100	55	81	117
Çuvar (Cuvar)	267100	67	391	186
Axstav (Axstabad)	451710	75	245	314
Türk	132600	33		42
Cəmi	**1036510**	**230**	**717**	**639**

Cədvəldən aydın olur ki, 1728-ci ildə illik gəliri 1036510 axça olan Qazax sancağında 230 kənd, məzrəə (tərk edilmiş yaşayış məntəqəsi) və qışlaq var idi. Amma onların heç də hamısında yaşayış yox idi. Müfəssəl dəftərdəki məlumatlara görə, İncə nahiyəsindəki 55 yaşayış məntəqəsindən 30-da, Çuvar nahiyəsindəki 67 yaşayış məntəqəsindən 14-də, Axstav (Axıstabad) nahiyəsindəki 75 yaşayış məntəqəsindən 45-də, Türk nahiyəsindəki 33 yaşayış məntəqəsindən 25-də, başqa sözlə, bütün sancaq üzrə qeydə alınmış 230 yaşayış məntəqəsinin yarıya qədərində – 114-də əhali yaşamırdı. Bu hal həmin bölgələrdə sıx-sıx hərbi əməliyyatlar baş verməsi, həmçinin yerli əhalinin bir qisminin Osmanlı ağalığını qəbul etməyib, Səfəvi mülkələrinə köçməsi ilə bağlı idi.

Başqa bir tədqiqat əsərində XVIII əsrin 20-ci illərinin sonu – 30-cu illərinin əvvəlində Qazax sancağında 205 kənd olduğu əks olunmuşdur. Tədqiqatçı T.T.Mustafazadə bu kəndlərdən 95-nin hə-

min dövrdə əhali tərəfindən tərk edilmiş vəziyyətdə olduğunu qeyd etmişdir [15, c.112]. Kəndlərin sayındakı fərqin səbəbi, bizim fikrimizcə, görünür ki, bu tədqiqatçının istinad etdiyi mənbədə qışlaqlar daimi yaşayış məntəqəsi kimi qeyd edilməmişdir. Yenə də T.T.Mustafazadənin yazdığına görə, bəhs olunan dövrdə Qazax sancağında 1.417 nəfər vergi ödəyicisi var idi. Lakin onların dörddə biri aztorpaqlı və ya torpaqsız idilər. Ona görə də Osmanlı vergiyığanları Qazax sancağından ildə yalnız 1.030.610 axça gəlir əldə edə bilirdilər. Bu da hər kəndli ailəsindən 723 axça vergi toplanması demək idi. Elatlardan alınan vergi isə bundan 2 dəfə az idi [15, c.125].

"Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Qazax livasında 1728-ci ildə mövcud olmuş yaşayış məntəqələrinin adları, əhalisinin sayı və ödədiyi verginin miqdarı əks olunmuşdur. Həmin mənbədən aydın olur ki, bəhs edilən dövrdə ***Qazax sancağı üzrə cəmi 230 kənd, məzrəə və qışlaq var idi, 717 nəfər vergi ödəyən müsəlman, 639 nəfər qeyri-müsəlman yaşayırdı, ildə 1.036.510 axça vergi gəliri əldə edilrdi*** [10, s.38-45; 274-328]:

Nəticə. Qazax sancağı üzrə bu göstəricilərdən aydın olur ki, Osmanlı işğalı dövründə bölgənin müsəlman şiə əhalisi təqiblərdən ehtiyat etdiyi üçün Səfəvi ağalığında qalmış yerlərə, dağlıq ərazilərə sığınmaq məcburiyyətində qalmışdı. Ona görə də, müsəlman əhalinin sayında ciddi azalma, müsəlman kəndlərinin kütləvi tərk edilməsi baş vermişdi.

XVIII əsrin 30-cu illərində Nadir xan həmin yerləri yenidən Səfəvi hakimiyyətinə tabe etdikdən sonra öz sərkərdəsi Sübhanverdi xanı Qazax sultanı təyin etdi. Elə o zaman Qazax sultanlığı yenidən Qarabağ bəylərbəyliyinə tabe edildi. 1736-cı ildə Nadir xan Muğanda şah elan edildi. Lakin Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xan Ziyadoğlu Qacar bu qərarla razılaşmadığını bildirdi. Bu səbəbdən Nadir şah taxta çıxandan sonra Uğurlu xan Ziyadoğlunun təsirini zəiflətmək üçün, Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqlarını Qarabağ bəylərbəyinin tabeliyindən çıxarıb Gürcüstan (Tiflis – R.Ə.) valisinin idarəçiliyinə verdi [13, c.172-173]. Maraqlıdır ki, 1739-cu ildə Car-Balakən üsyançıları ilə döyüşdə Nadir şah qardaşı, Azərbaycanın hakimi İbrahim xanın həlak olması xəbərini aldıqda, Gürcüstan sərdarı Səfi xan Baqayirini həmin vəzifəyə təyin etmiş və əmr vermişdi ki, o, Hindistandan geri dönənə qədər Şirvanı dağlıların hücumundan müdafiə etsin [13, c.146].

Nadir şahın ölümündən sonra Kartli və Kaxeti çarları müstəqil siyasət yeritməyə başladılar və Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqları Gürcüstanın tərkibində qaldı. 1774-cü ildə Kartli-Kaxeti hökmdarı II İraklinin fərmanı ilə Salahlıda hökmranlıq edən Kosa Mirzəli ağanın nəslindən olan Pənah ağa Qazax sultanlığının başçısı təyin edildi. 1801-ci ildə Qazax sultanlığı Rusiyaya birləşdirildiyi zaman bu nəslin nümayəyəndəsi Nəsib ağa hakimiyyətdə idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, III c., Bakı: Elm, 2007, 592 s.
2. Bayramov Z.H. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu: Dövlət quruluşu. Bakı, "Füyuzat", 2020, 596 s.
3. Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri. Tərtibçi T.Nəcəfli. Bakı, Çaşıoğlu, 2010, 508 s.
4. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2000, 576 s.
5. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi). II kitab, Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2014, 1400 s.
6. Qaramanlı H. Gəncə-Qarabağ vilayətinin Osmanlı idarə sisteminə inteqrasiyası // 1595-ci il tarixli Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftəri "BİROL GROUP" MMC, Bakı, 2022, s.31-49
7. 1595-ci il tarixli Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftəri (Ön söz, araşdırma, tərcümə, qeyd və şərhlər tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hüsaməddin Qaramanlınındır). "BİROL GROUP" MMC, Bakı, 2022, 420 s.
8. Nəcəfli T.H. "Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri" haqqında // Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, Çaşıoğlu, 2010, s.6-13.
9. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı: Turxan NPB, 2014, 516 s.
10. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri: Borçalı və Qazax (1728-ci il). Ön söz, tərcümə və şərhlərin müəllifi akademik Şahin Mustafayev. 2-ci təkmilləşdirilmiş nəşr. Bakı: "Elm", 2022, 352 s.

11. Kırzıoğlu F.M. 1593 yılı Osmanlı vilayet tahrir defterinde anılan Gence-Karabağ sancakları "ulus" ve "oymak"ları // Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 1979, sayı 10 (Ahmet Caferoğlu Özel sayısı), s.199-222.
12. Kırzıoğlu F.M. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Erzurum, 1976.
13. Бакиханов А.К. Гюлистан-и Ирам. Редакция, комментарии, примечания и указатели З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1991, 304 с.
14. Гусейн Ф.А. Османо-сефевидская война 1578-1590 гг. (по материалам трудов османского летописца Ибрахима Рахимизаде). Баку, "Нурлан", 2005, 216 с.
15. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку: Элм, 1993, 240 с.
16. Орешкова С.Ф. Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры Османского общества // Османская империя (система государственного управления, социальные и этно-религиозные проблемы). М., 1986, с.9-18.

РАНА АСАДОВА
Доктор философии по истории, доцент
Институт истории НАНА, Азербайджанский университет

КАЗАХСКИЙ РЕГИОН: ИСТОРИКО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ (XVI-XVIII ВВ.)

С конца XVI века в Газахском крае происходили важные общественно-политические события и этно-демографические процессы. Сефевидско-османские войны привели к серьёзным изменениям в этническом составе и экономическом положении населении Газахского края. Попадения региона под власть Османской империи в 20-30-х годах XVIII века, а затем восстановление власти Сефевидов и правление Надир-шаха Афшара вновь повлияли как на экономическую жизнь местного населения, так и на этно-демографическую ситуацию. В представленной статье эти вопросы рассматриваются на основе подробных и сводных тетрадей, составленных османскими записными книжками.

Ключевые слова: Газахский регион, Османская администрация, казначей, подробные и сводные тетради, Сефевидский период, этно-демографические изменения.

RANA ASADOVA
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor
Institute of History ANAS, University of Azerbaijan

KAZAKH REGION: HISTORICAL, ECONOMIC AND ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION (16TH-18TH CENTURIES)

Since the late 16th century, the Gazakh region has witnessed significant socio-political events and ethno-demographic processes. The Safavid-Ottoman wars led to significant changes in the ethnic composition and economic situation of the Gazakh region's population. The region's fall under Ottoman rule in the 1720s and 1730s, followed by the restoration of Safavid rule and the reign of Nader Shah Afshar, again impacted both the economic life of the local population and the ethno-demographic situation. This article examines these issues using detailed and summary notebooks compiled by Ottoman notebooks.

Keywords: Gazakh region, Ottoman administration, treasurer, detailed and summary notebooks, Safavid period, ethno-demographic changes.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Hacı Həsənov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24)

SAMİR İSMAYILOV

Bakı Dövlət Universitetinin
Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müəllimi,
t.ü.f.d., dosent
samir.ismayilov@mail.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA PROGİMNAZİYA VƏ GİMNAZİYALAR (XIX ƏSRİN II YARISI-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/55-58

Məqalədə çar Rusiyası dövründə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında təsis edilmiş dünyəvi məktəblər sırasında xüsusi yer tutan progimnaziya və gimnaziyalardan bəhs olunur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, çar Rusiyasının XIX əsrin 30-cu illərindən məktəb və maarif sisteminin inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər imperiyanın ucqarlarına da təsirsiz qalmadı. Bu islahatlar nəticəsində keçmiş dini təhsil ocaqları tədricən dünyəvi məktəblərlə əvəz olundu. Dünyəvi məktəblərin təsis olunduğu bölgələrdən biri də Qərbi Azərbaycan torpaqları, İrəvan quberniyasının əraziləri idi. Burada islahatlar nəticəsində əvvəlcə qəza məktəbləri, XIX əsrin ortalarından etibarən isə İrəvan quberniyasının qəza şəhərlərində şəhər məktəbləri, progimnaziya və gimnaziyalar təşkil olunmuşdu.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, progimnaziya, gimnaziya, İrəvan, Naxçıvan, Aleksandropol, islahat.

Giriş. XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən Şimali Azərbaycanın təhsil sistemində irəliyə doğru müsbət addımlar atıldı. Çar Rusiyasının həyata keçirdiyi təhsil sahəsindəki islahatlar köhnə, dini məktəblər şəbəkəsinin yenilənməsi, dünyəvi məktəblər şəbəkəsi ilə əvəz olunması üçün münbit şəriat yaratdı. Belə dünyəvi məktəblər içərisində XIX əsrin 60-cı illərindən etibarən təsis edilmiş progimnaziya və gimnaziyalar da var idi. Bu tipli təhsil müəssisələrinin bir qismi də Qərbi Azərbaycan kimi tanıdığımız hazırkı Ermənistan ərazilərində açılmışdı. Bununla bağlı olaraq çar hökuməti tərəfindən 1864-cü il noyabrın 19-da təsdiq edilmiş "Gimnaziya və progimnaziyaların əsasnaməsi" və Zaqafqaziya məktəblərinin 1867-ci il nizamnaməsi qəbul olundu. Bu tipli məktəblər XIX əsrin sonlarından daha da təkmilləşir, dövrün tələblərinə uyğun olan müəllimlər seminariyası və realnı məktəblərə çevrilirdi. Bütün bunlar məqalədə dövrün rusdilli mənbələri əsasında araşdırılıb təhlil edilmişdir.

İrəvan progimnaziyası. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, İrəvan qəza məktəbi də 1868-ci ildə yenidən qurulduqdan sonra progimnaziyaya çevrildi və 1869-cu ildə açıldı. Onun nəzdində 20 nəfərlik pansionat var idi [3, buraxılış 1, şöbə 1, s.46]. Orada tərbiyəçi M.X.Bexterov, onun köməkçisi P.K. Georgizon, həkim isə L.Daniyalbəyov idi [4, şöbə 3, s.79].

"Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu"nun birinci buraxılışında Zelinskinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, progimnaziya icarə əsasında fəaliyyət göstərir və kirayə üçün 1420 manat ödəyirdi. Progimnaziyada dərsliklərin çeşidi çox idi. Onun fundamental kitabxanasında 2.248 cilddə 953 adda kitab var idi. Bunlardan 69 cildi ilahiyyat üzrə, 217 cildi pedaqoji sahə üzrə, 360 cildi ədəbiyyat üzrə, 298 cildi tarix sahəsi üzrə, 114 cildi coğrafiya və statistika sahəsi üzrə, 168 cildi təbiət tarixi və riyaziyyat üzrə, 179 cildi dilçilik üzrə, 843 cild isə dövrü nəşrlər idi [3, buraxılış 1, şöbə 1, s.46-47]. Şagird kitabxanasında 316 adda 509 cilddə müxtəlif məktəb dərslikləri, xəritə, atlas, şəkil, müxtəlif predmet və əşyalara aid şəkillər var idi[3, buraxılış 1, şöbə 1, s. 47]. İrəvan Şəhər cəmiyyəti 1870-ci ildən progimnaziya üçün illik 700 manat ödəyirdi. Bu ödəniş 1873-cü ildən, progimnaziyanın ikinci hazırlıq sinfi təşkil olunandan 1879-cu ilin iyun ayınadək verildi [2, s.160].

"Qafqaz təqvimi"nin 1881-ci il məlumatına görə, İrəvan progimnaziyasının direktoru İ.İ.Vinoqradov, katibi K.F.Krivenko, müsəlman qanunları və tatar dili üzrə müəllim Mirzə Ələkbər Elxanov, rus dili müəllimi (vakant), fəxri müəllim Zurab Korqanov, latın və yunan dilləri üzrə N.A.Smirnov, riyaziyyat müəllimi Q.A.Nekoz, tarix və coğrafiya müəllimi A.Y.Ter-Ovakimov, fransız dili üzrə müəllim İsveç əsilli Lüdviq Dyuleks, alman dili üzrə müəllim Stanislav İ.Klyuçevski, rəsmxətt və

xəttatlıq üzrə müəllim P.K.Georgizen, hazırlıq üzrə müəllim Stepan Pavloviç Zelinski, progimnaziya həkimi və pansion doktoru S.V.Kruşevski idi [5, şöbə 3, s.85].

İrəvan gimnaziyası. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq İrəvan progimnaziyasında əsaslı təkmilləşdirilmə həyata keçirildi. Belə ki, 31 Mart 1881-ci ildə İrəvan progimnaziyası səkkiz sinifli gimnaziyaya çevrildi və bundan sonra İrəvan kişi gimnaziyası kimi tanındı [12]. 1883-cü il məlumatlarına görə, İrəvan gimnaziyasında təhsil alan 237 şagirddən 37-si tatar (Azərbaycan türkü) idi. İrəvan kişi gimnaziyasında, İrəvan qəza məktəbi kimi fəaliyyət göstərməyə başladığı andan və 6 avqust 1918-ci il tarixində bağlanmasına qədər şəriət dərsləri və Azərbaycan dili tədris olunurdu. Belə ki, 1836-1856-cı illərdə Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885-ci illərdə Mirzə Ələkbər Elxanov, 1885-1895-ci illərdə Firudin bəy Köçərli, 1895-1905-ci illərdə İsmayıl bəy Səfibəyov, 1905-1906-cı illərdə Mirzə Məhəmməd Şeyxzadə, 1907-1918-ci illərdə. Şeyx Əbusəttar Kazımov şəriət dərsləri və tatar dilini tədris etmişdilər [12].

"Qafqaz təqvimi"nin 1883-cü il məlumatlarına görə, İrəvan Gimnaziyasının direktoru V.O.Brajnikov, hüquq müəllimləri: pravaslav təriqəti üzrə protoierey Qəmbərov, erməni-qriqoryan təriqəti üzrə Gevond Atanasyanç, müsəlman təriqəti və tatar dili üzrə müəllim Mirzə Elxanov, müəllimlər: rus dili üzrə N.S.Sazonov, qədim dillər üzrə P.İ.Tverdıy, fransız dili üzrə Avstriya əsilli Adolf Osipoviç Rayteman, alman dili üzrə S.İ.Klyuçevski (həmçinin gimnaziyanın katibi), rəsmxətt və xəttatlıq üzrə P.K.Georgizen, hazırlıq sinif müəllimi Stepan Pavloviç Zelinski, sinif müəllimlərinin köməkçisi Mirzə Elxanov, pansion müəllimləri (vakansiya), onun köməkçisi P.K.Georgizen, F.A.Alxov, V.İ.Qermut, həkim Q.S.Kuzneçov idi [6, s.87].

İrəvan Gimnaziyasının müəllim kadrlarla zənginləşməsində Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin məzunları da mühüm rol oynadılar. "Qafqaz təqvimi"nin 1886-cı il məlumatları göstərir ki, bu sahədə ən böyük fədakarlıqlardan biri, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Firudin bəy Köçərli oynamışdı [7, şöbə 2, s.77]. O, 1885-1896-cı illərdə İrəvan Gimnaziyasında tatar dili və hüsnxətt fənlərini tədris etmiş, pansion mürəbbisinin köməkçisi vəzifəsini daşımışdı. 1885-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirən F.Köçərli gənc kadrların hazırlanmasında əlindən gələni əsirgəməmiş, həmçinin poeziyaya, ədəbiyyata hədsiz maraq göstərmişdi. O, Puşkinin "Topçu və balıq", M.Y.Lermontovun "Üç xurma ağacı", A.V.Koltsovun "A kişi, niyə yatıbsan?!" əsərlərindən şeirlər tərcümə etmiş, bu tərcümələri dərsiklərə salmışdır [2, s.162].

"Qafqaz təqvimi"nin 1910-cu il məlumatlarına görə İrəvan şəhərində N.Q.Şerbanin adına kişi progimnaziyası da açılmışdı. Progimnaziyanın inspektoru A.Q.Ksyupin, nəzarətçi İsfəndər bəy Sultanov, pravaslav məzhəbi üzrə müəllim V.Qromçev, müsəlman şəriəti üzrə müəllim Cəfərbəy Cəfərbəyli, həkimlər İ.A.Milovski və Ter-Markarov idi [9, 2-ci hissə, şöbə 2, s.766].

İrəvan quberniyasında kişi gimnaziyaları ilə yanaşı, qadın progimnaziya və gimnaziyaları da açılmışdı. 1909-cu il məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında 1 qadın progimnaziyası var idi [9, 1-ci hissə, şöbə 2, s.591]. 1908-1909-cu tədris ilində burada 164 nəfər təhsil alırdı. Bunlardan 8 nəfəri rus, 2 nəfəri gürcü, 152 nəfəri erməni, 2 nəfəri isə digər millətlərdən olanlar idi [9, 1-ci hissə, şöbə 2, s.593]. 1910-cu ilin məlumatlarına görə, İrəvan qadın progimnaziyasında 224 nəfər təhsil alırdı. Bunlardan 19 nəfəri rus, 5 nəfəri gürcü, 197 nəfəri erməni, 3 nəfəri isə tatar idi [10, şöbə 4, s.315].

İrəvan şəhərində qadın gimnaziyası da açılmışdı. 1903-cü il məlumatlarına görə, İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən qadın gimnaziyasında 333 nəfər təhsil alırdı. Bunlardan 102 nəfəri rus, 13 nəfəri gürcü, 202 nəfəri erməni, 4 nəfəri tatar, 2 nəfəri dağlı, 1 nəfər yəhudi, 9 nəfər isə digər millətlər idi [8, şöbə 3, s.79].

1908-1909-cu tədris ilində İrəvan qadın gimnaziyasında 445 nəfər təhsil alırdı. Bunlardan 137 nəfəri rus, 27 nəfəri gürcü, 259 nəfəri erməni, 5 nəfəri tatar, 2 nəfəri dağlı xalqları, 15 nəfəri digər millətlərdən olanlar idi [9, hissə 1, şöbə 4, s.593]. 1910-cu tədris ilində İrəvan qadın gimnaziyasında təhsil alanların sayı 450 nəfər idi. Bunlardan 151 nəfəri rus, 21 nəfəri gürcü, 248 nəfəri erməni, 14 nəfəri tatar, 3 nəfəri dağlı, 13 nəfəri digər millətlərdən idi [10, şöbə 4, s.315].

1917-ci ilin məlumatlarına görə, artıq İrəvan şəhərində iki qadın gimnaziyası var idi. Birinci İrəvan Qadın Gimnaziyasında 577 nəfər təhsil alırdı. Bunlardan 436 nəfər rus, 6 nəfər gürcü, 14 nəfər erməni, 121 nəfəri isə digər millətlər idi [11, s.286].

Aleksandropol progimnaziyası. Qərbi Azərbaycanda progimnaziyalardan biri də İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında açılmışdı. Bu, Aleksandropol Olqa Qadın Progimnaziyası idi [2, s.166].

"Qafqaz təqvimi"nin 1882-ci il məlumatlarından aydın olur ki, Aleksandropol Olqa Qadın Progimnaziyasının "Qəyyumlar Şurası" aşağıdakı tərkibdə idi: sədr Nikita Kostanov, üzvləri: P.A.Nikolayev, progimnaziyanın xanım sədri Mariya Vodopyanova, Yekaterina Ağacanova, Marqarita Aslanova, birinci gildiya taciri Saqratov, pedaqoji şuranın tərkibi: sədr P.A.Nikolayev, üzvləri Mariya Vodopyanova, pravaslav məzhəbi üzrə vakansiya, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə Mesrop Geonciyanç, müəllimlər: rus dili, rəsmxətt üzrə Yuliya Qulbinskaya, Vera Sofonova, hazırlıq sinif müəllimi Olqa Andriasova, oxu üzrə Pyotr Nikolayev idi [6, şöbə 2, s.100].

1902-ci il məlumatlarına görə, Aleksandropol Qadın Progimnaziyasında 239 nəfər təhsil alırdı. Bunlardan 42 nəfər rus, 7 nəfər gürcü, 172 nəfər erməni, 3 nəfər yəhudi, 15 nəfər isə digər millətlər idi [8, s.79].

1909-cu il məlumatlarına görə, Aleksandropol Qadın Progimnaziyası Qadın Gimnaziyasına çevrilmişdi. 1908-1909-cu tədris ilində burada 372 nəfər təhsil alırdı. Bunlardan 121 nəfəri rus, 8 nəfəri gürcü, 233 nəfəri erməni, 10 nəfəri isə digər millətlərdən olanlar idi [9, hissə 1, s.592]. 1910-cu il məlumatlarına görə, Aleksandropol qadın gimnaziyasında 424 nəfər təhsil alırdı. Bunlardan 152 nəfəri rus, 20 nəfəri gürcü, 240 nəfəri erməni, 2 nəfəri tatar, 10 nəfəri isə digər millətlərdən olanlar idi [10, s.314].

İrəvan quberniyasının 1914-cü ilə aid "yaddaş kitabçası"nın məlumatlarına görə, Aleksandropol Olqa Qadın Gimnaziyasının Pedaqoji Şurasının, həmçinin gimnaziyanın sədri Aleksandr Arxipoviç Suxov, pravaslav məzhəbi üzrə müəllim M.Q.Kriakov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə müəllim K.O.Arakelyan, rus dili və tarixi müəllimi Anna Kulikova, rus dili müəllimi A.M.Matinyanç idi [15, şöbə 1, s.57].

1916-cı il məlumatlarına görə, Aleksandropol Qadın Gimnaziyasında 531 nəfər təhsil alırdı. Dini məzhəblərə görə, bunlardan 189 nəfəri pravaslav, 14 nəfəri Roma-katoliklər, 325 nəfəri erməni-qriqoryan, 2 nəfəri yəhudi, 1 nəfəri müsəlman idi [11, s.286].

Nəticə. Beləliklə, yuxarıdakı araşdırılmış mənbələrin məlumatları aydın şəkildə göstərir ki, XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən Şimali Azərbaycanın məktəb və maarif sisteminin inkişafında müəyyən irəliləyişlər baş verdi. Keçmiş dini təhsil ocaqları tədricən dünyəvi məktəblərlə əvəz olundu. Bölgədə əvvəlcə qəza məktəbləri, XIX əsrin ortalarından etibarən isə İrəvan quberniyasının qəza şəhərlərində şəhər məktəbləri açıldı. XIX əsrin 60-cı illərindən isə Qərbi Azərbaycan ərazilərində progimnaziya və gimnaziyalar təşkil olundu. Bu məktəblərin ömrü XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etdi. Tədricən bu tipli məktəblər də dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeniləşir, təkmilləşirdi. Qərbi Azərbaycanda progimnaziya və gimnaziyalar əsasən İrəvan və Aleksandropol şəhərlərində açılmışdı. Bütün bunlar o zamankı Şimali Azərbaycanın, xüsusilə onun quberniya və qəza şəhərlərinin maarif sistemində irəliyə doğru mühüm addımlar idi. Bununla belə, Şimali Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərinə Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi bölgənin etno-demoqrafik vəziyyətinə ciddi şəkildə təsir etmişdi. Qeyd olunan bu məqamlar Qərbi Azərbaycanda açılmış dünyəvi məktəblərdə təhsil alan millətlərin etnik tərkibində də aydın şəkildə nəzərə çarpırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cilddə: II cild, Bakı: Lider, 2005.
2. Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi. 1850-1917-ci illər. Bakı: Nurlar, 2022.
3. Зелинский С. Город Эривань. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск 1-й. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказа. 1881.
4. Кавказский Календарь на 1877 год. Тифлис, 1876.
5. Кавказский Календарь на 1881 год. Тифлис, 1880.
6. Кавказский Календарь на 1883 год. Тифлис, 1882.
7. Кавказский Календарь на 1887 год. Тифлис, 1886.
8. Кавказский Календарь на 1904 год, Тифлис, 1903.

9. Кавказский Календарь на 1910 год. Тифлис, 1909.
10. Кавказский Календарь на 1912 год. Тифлис, 1911.
11. Кавказский Календарь на 1917 год. Тифлис, 1916.
12. Мустафа Н. Наука и образование в Город Иреван // https://iravan.info/ru/elm_ve_tehsil.html
13. Обзор Эриванской губернии за 1891 год. Эриван: Типография Р.К.Эделсона, 1892.
14. Памятная книжка Эриванскя Губерния на 1902 г. Под. Ред. А.И.Марченко. Эривань: Типография Р.К.Эделсон, 1902.
15. Памятная книжка Эриванскя Губерния на 1914 г. Под. Ред. К.А.Волчанина. Эривань: Типография Губернского Правления, 1914.

САМИР ИСМАИЛОВ
Преподаватель кафедры источниковедения, историографии и методологии Бакинского государственного университета, кандидат исторических наук, доцент

ПРОГИМНАЗИИ И ГИМНАЗИИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА - НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье рассматриваются прогимназии и гимназии, которые занимали особое место среди светских школ, созданных на землях Западного Азербайджана в период царской России. Проведенное исследование показывает, что меры, принятые царской Россией с 30-х годов XIX века по развитию школьной и образовательной системы, не остались без влияния на окраинах империи. В результате этих реформ бывшие религиозные учебные заведения постепенно были заменены светскими школами. Сначала в регионе были организованы уездные школы, а с середины XIX века в уездных городах Иреванской губернии были организованы городские школы, прогимназии и гимназии.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, прогимназия, гимназия, Иреван, Нахичевань, Александрополь, реформа.

SAMIR ISMAYILOV
Teacher of the Department of Source Studies, Historiography and Methodology Baku State University, PhD in History, Associate Professor

PROGYMNASIUM AND GYMNASIUMS IN WESTERN AZERBAIJAN (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

The article discusses the progymnasiums and gymnasiums, which occupied a special place among the secular schools established in the lands of Western Azerbaijan during the tsarist Russia. The conducted research shows that the measures taken by tsarist Russia from the 30s of the 19th century towards the development of the school and education system did not remain without impact on the outskirts of the empire. As a result of these reforms, the former religious educational institutions were gradually replaced by secular schools. First, district schools were organized in the region, and from the middle of the 19th century, city schools, progymnasiums and gymnasiums were organized in the district cities of the Iravan governorate.

Keywords: Western Azerbaijan, progymnasium, gymnasium, Irevan, Nakhchivan, Aleksandropol, reform.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 11 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevinc Qasımova, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24)

GÜLŞƏN HÜSEYNOVA
Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Hərb Tarixi Muzeyində şöbə rəisi, t.ü.f.d.
yupiter57@mail.ru

TAM SÜVARİ GENERALI HÜSEYN XAN NAXÇIVANSKİNİN İCTİMAİ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/59-64

Məqalə tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskinin həm Rusiya imperiyasında, həm də doğma vətəni Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında rolu, eləcə də xeyriyyəçilik fəaliyyəti mötəbər mənbələr və elmi ədəbiyyat əsasında hərtərəfli şəkildə işıqlandırılmışdır. Hüseyn xan Naxçıvanski yalnız görkəmli bir hərbi xadim deyil, eyni zamanda dərin intellektə malik nüfuzlu ictimai xadim kimi də tanınmışdır. Onun dinə münasibəti və yanaşma tərzi də olduqca diqqətəlayiqdir. Yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi mühitdə xristian dininə mənsub insanların sayca üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, o, bütün dinlərə qarşı tolerant və ədalətli münasibəti ilə fərqlənmişdir. Tabeliyində olan müxtəlif dinlərə mənsub əsgər və zabitlərə eyni hörmət və qayğı göstərmiş, dini və mənəvi dəyərlərə həssaslıqla yanaşaraq, heç bir ayrı-seçkiliyə yol verməmişdir. Bu baxımdan, Hüseyn xan Naxçıvanskinin ictimai fəaliyyətinin elmi cəhətdən araşdırılması, onun yaşadığı dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini dərindən dərk etmək və bu tarixi reallıqları müasir dövrlə müqayisə etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: çar Rusiyası, Naxçıvanskilər, Hüseyn xan Naxçıvanski, leyb-qvardiya süvari alayı, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti.

Giriş. Məlumdur ki, xalqımız tariximizin tərkib hissəsi olan hərb tarixinin müxtəlif dövrlərində öz fəaliyyəti ilə seçilmiş hərbi xadimlərimizin bir çoxu haqqında ətraflı məlumata malikdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mükəmməl hərbi təhsil almış, yüksək peşəkarlıq qabiliyyətinə və hərbi istedada malik bir sıra sərkərdələrimiz formalaşmışdır. İstər çarizm, istərsə də Cümhuriyyət və sovet dövrü tariximizdə Azərbaycanın gələcəyi naminə əvəzsiz xidmətləri olan və hünərləri ilə tarixə adlarını yazmış bir sıra layiqli hərbçilərin işi, onların hərbi və ictimai sahədə fəaliyyəti, xeyirxah əməlləri hələ də lazımınca tədqiq olunmamış və ya qismən tədqiq olunmuşdur. Bu baxımdan hərbi şəxsiyyətlərimizin tarixdə rolu araşdırılarkən tarixi obyektivlik mütləq qorunmalı və hadisələrə həmin dövrün gözü ilə, həmin dövrün dəyər və həqiqətləri prizmasından baxılmalıdır.

Azərbaycanda hərb sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan hərbi şəxsiyyətlərimiz içərisində Kəngərli kimi böyük və əzəmətli Azərbaycan türk elinin nümayəndəsi, Naxçıvanskilərin dördüncü nəslini təmsil edən tam süvari generalı, çarın yaveri kimi yüksək titula, rütbəyə, mənsəbə layiq görülmüş ilk və son müsəlman hərbçi, görkəmli hərbi xadim, sözün əsl mənasında şərəfli sərkərdə ömrü yaşamış Hüseyn xan Kalbalı xan oğlu Naxçıvanskidir. Hərb sənətinin sirlərini dərindən və hərtərəfli bilməsi, həmçinin bununla yanaşı cəmiyyətin ictimai həyatında da fəallığı ilə məşhurlaşaraq ciddi nüfuz sahibinə çevrilmiş Hüseyn xan Naxçıvanskinin bu yöndəki fəaliyyətinə diqqət son 10 ildə daha da artmış və bu fəaliyyət ciddi maraq obyektinə çevrilmişdir.

Tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski təhsil aldığı və uzun illər hərbi karyerasını davam etdirdiyi çarın leyb-qvardiya süvari alayında Rusiyanın nəinki təhlükəsizliyinin təmin olunması, rifahı naminə ona tapşırılan mühüm və ciddi vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə məşğul olmuş, həmçinin bu ölkənin ictimai həyatında da yaxından iştirak etmişdir.

Alayın komandiri vəzifəsində işlədiyi müddətdə şəxsi heyətin nizam-intizamı və döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı gördüyü işlərlə yanaşı Hüseyn xana çarın əmri ilə 1900-cü ildə leyb-qvardiya süvari alayının daxilində yaradılmış muzeyin yenidən komplektləşdirilməsi kimi mühüm və məsuliyyətli vəzifə tapşırılır [2, s.109-110]. Ona həvalə olunan və bilavasitə xidməti vəzifələri siyahısına daxil olmayan bu tapşırığın yerinə yetirilməsini məmnuniyyətlə qəbul edən Xan Naxçıvanski süvari alayının 200 illik tarixini bütövlüklə və dəqiqliklə əks etdirmək, həmçinin alayda xidmət edən

hərbçilərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədi ilə maraqlı ekspozisiya təşkil etmək üçün hazırladığı plan əsasında işə başlamışdır. Alayın uzun və zəngin tarixini əks etdirəcək muzeyi tamamilə yeni tərzdə təşkil etməyi düşünən Hüseyn xan onun tamaşaçıya mənəvi təsirini, xüsusilə gənc nəsildə vətənpərvərlik, hərb elminə və hərbçiyə məhəbbət hisslərini formalaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyaraq öz işini bütün incəliklərinə qədər dəqiqliklə həyata keçirməyə səy göstərirdi. Bu missiyanın öhdəsindən şərəflə gələn Xan Naxçıvanski ilk öncə mühafizə olunan eksponatların siyahısını tərtib edir və muzeyin yeni eksponatlarla zənginləşdirilməsi üçün xüsusi əmr hazırlayır. İmzalanan bu əmr əsasında alayın tabeliyində fəaliyyət göstərən batalyonlarda xidmət keçmiş şəxsi heyətdən xeyli miqdarda sənədlər, medallar, arayışlar, onlar tərəfindən hədiyyə qismində təqdim olunan rəsm əsərləri, xatirə əşyaları və müxtəlif qoşun növlərinə məxsus geyim nümunələri əldə edilmişdir. Bütün bu qiyməti olmayan unikal və qədim tarixə malik əşyalar alayın keçmişini özündə əks etdirən layiqli eksponatlar idi.

Hüseyn xan Naxçıvanski qısa bir müddət ərzində leyb-qvardiya süvari alayının tarixini özündə əks etdirən gözəl bir muzey yaratdı. Onun zəhmətinin bəhrəsi olan bu möhtəşəm muzeyə çar II Nikolay da böyük diqqət və hörmətlə yanaşmış, keçmişi əşyalarda yaşatmağı bacaran bu ləyaqətli insanın zəhmətini daim qiymətləndirmişdir. Çar bu muzeydə mühafizə olunan eksponatların daha da zənginləşdirilməsi məqsədi ilə özü də buraya bir neçə dəyərli əşya təqdim etmişdir. Bu əşyalar içərisində onun dövründə yaşamış heykəltəraş Lodt tərəfindən hazırlanmış, həmin dövrə məxsus süvari alayının oberzabit, ştandart, təbilçi və unter zabit rütbəsində olan şəxslərin heykəlləri ilə bərabər geyim nümunələri də xüsusilə maraqlıdır [2, s.111].

Hüseyn xan tərəfindən özünəməxsus zövq və dəqiqliklə hazırlanaraq geniş xalq kütlələrinin ixtiyarına verilən bu muzeydə leyb-qvardiya süvari alayının keçdiyi döyüş yolu tamaşaçıya canlı şəkildə təqdim edilirdi.

General Hüseyn xan Naxçıvanskinin ictimai fəaliyyəti bununla bitmir. Leyb-qvardiya süvari alayının Krasnoye Selo bölgəsinin Aleksandrovskaya qəsəbəsində yerləşən yay düşərgəsində pravoslavlar təriqətinə mənsub dini mərasimlərin keçirilməsi, həmçinin alayda xidmət edən əsgər və zabitlərin boş vaxtlarında dini ibadətlərini yerinə yetirmək üçün kilsənin inşa edilməsi məhz əslən müsəlman dininə sitayiş edən bu görkəmli şəxsiyyətin adı ilə bağlıdır. Hüseyn xanın müsəlman dininə qulluq etməsinə və Sankt-Peterburqda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmasına baxmayaraq Allah tərəfindən göndərilmiş digər səmavi dinlərə sitayiş edən insanlara qarşı da böyük hörmət və ehtiramla yanaşması onun daxili mədəniyyətinin və yüksək keyfiyyətlərinin göstəricisidir.

Alayın şəxsi heyətinin mənsub olduğu dinin tələb etdiyi vacibatları yerinə yetirməsində mövcud çətinliklərin olmasına diqqət yetirən Hüseyn xan bir rəhbər kimi Krasnoe Selo bölgəsinin Aleksandrovskaya qəsəbəsində balaca bir kilsənin tikilməsi üçün çar II Nikolaya müraciət edir. Onun bu təklifi çar və eləcə də komandirlik etdiyi alay tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmiş, bəyənilmiş və dəstəklənmişdir. Xan Naxçıvanskinin rəhbərliyi altında bu kilsə tikintisinin həyata keçirilməsinə çar II Nikolayın sərəncamı əsasında 2500 rubl məbləğində pul vəsaiti də ayrılır. 6 avqust 1907-ci ildə çar, onun ailə üzvləri, həmçinin Hüseyn xan başda olmaqla alayın bütün komandanlığının ailə üzvlərinin də iştirakı ilə özülü qoyulan bu ibadətgahın təntənəli açılışı 10 iyul 1909-cu ildə baş tutmuşdur [2, s.112]. Hüseyn xanın yaşadığı illər ərzində ictimai fəaliyyətinin ən parlaq və yaddaqalan addımlarından biri olan bu iş onu bütün Rusiyada məşhurlaşdırmışdır.

Hüseyn xan Naxçıvanski XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Sankt-Peterburqda fəaliyyət göstərmiş Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin də üzvü kimi Rusiyada yaşayan müsəlmanların rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində mühüm işlərə imza atmışdır. Cəmiyyət kasıblara əl tutur, qocalara himayədarlıq edir, kasıb ailələrin övladlarına təhsil verir və digər sahələrdə fəaliyyət göstərirdi. Hətta o dövrdə böyük quruculuq işləri ilə məşğu olan, Bakı Şəhər Dumasının üzvü xeyriyyəçi və milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev də bu cəmiyyətin daimi üzvü seçilmiş, təkcə Azərbaycanda deyil, Rusiyanın çoxmilyonlu müsəlman əhalisinə köməyini əsirgəməmişdir. O, Rusiyada yaşayan müsəlmanların xeyrinə cəmiyyətə 11 min rubl ianə bağışlamış, həmçinin Sankt-Peterburqda məscid, Moskvada yaşayış evi və ticarət müəssisələri də tikdirmişdir [19;20].

Tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvnski də 1899-cu ildən etibarən bir neçə il cəmiyyət sədrinin yoldaşı (müavini) vəzifəsində çalışaraq təşkilatı işlərdə fəal iştirak etmişdir. Rusiya Dövlət Hərb Tarixi Arxivində mühafizə olunan Sankt-Peterburqun ünvan və sorğu kitabında Müsəlman xeyriyyə

cəmiyyəti haqqında qeydlər göstərilir. Burada cəmiyyətin fəaliyyət göstərdiyi ünvan, telefon nömrəsi və tərkibi qeydə alınmışdır. Ünvan və sorğu kitabından əldə etdiyimiz məlumatlarda göstərilir:

Bütün Peterburq 1899-cu il.

Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti. S.Peterburq. (Mitninskaya, 1).

Sədr: Sultan Vəli xan İsgəndər

Sədrin yoldaşı (müavini): rotmistr Xan Naxçıvanski

Üzvləri: Maksudov A.M., Smolski D.S.

Katib: leytenant İslamov İsaak İbrahim oğlu [7; 17].

Ünvan və sorğu kitabının 1901-ci ilə aid nəşrinin 1664-cü sütununda qeydə alınıb:

Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti. (Qlazovaya, 14)

İdarə heyəti: Sədr: leytenent İslamov İsaak İbrahim oğlu

Sədrin yoldaşı (müavini): rotmistr Xan Naxçıvanski

Üzvləri: Alim Mirzə Maqsudov, molla Yunusov Məhəmməd Zarif oğlu, həkim Hüseyn Maqsudov

Xəzinədar: dövlət katibi Smolski Davlad Suleymanoviç

Katib: Kuramşin Raul İsmayıl oğlu

Təftiş komissiyasının üzvləri: Jantiyev Adil, Bezurko Aytbakin, Temur-Tali Durmanoviç

Namizədlər: Sankt Peterburqun İmperator Universitetinin mühaziräçisi Baratinski İlyas Murza oğlu, Cəfərov N [8].

1902-ci ildə Cəmiyyətinin sədri vəzifəsində leytenent İslamov İsaak İbrahim oğlu, sədrin yoldaşı vəzifəsində isə yenə rotmistr Xan Naxçıvanski çalışmışdır [9].

1903-cü ildə çap olunmuş Sankt Peterburqun ünvan və sorğu kitabının 1714-cü sütununda cəmiyyətin Stremyannaya 15 ünvanında yerləşdiyi qeyd olunur. Cəmiyyət əvvəlki tərkiblə fəaliyyət göstərirdi [10].

Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti 1907-ci ildən 1910-cu ilədək fəaliyyətini həmin tərkibdə Sankt Peterburq şəhəri, Demidov döngəsi, 4-də davam etdirmişdir [11;12;13;14].

1917-ci ildən öz fəaliyyətini Sankt Peterburq şəhəri, Nevski prospekti 40-da davam etdirən cəmiyyət üzvləri arasında Xan Naçıvanskinin adına rast gəlinmir. Sənəddə cəmiyyətin telefon nömrəsi də (144-80) qeyd edilmişdir [15]. Hüseyn xan Naxçıvanski I Dünya müharibəsi cəbhələrinə yollandıqdan sonra onun bu cəmiyyətdəki fəaliyyətinə xitam verilmişdir.

Arxiv sənədlərindən də göründüyü kimi Hüseyn xan doğma Vətəndən kənarda yaşasa da öz dininə hər zaman hörmətlə yanaşmış, bu dindən olan insanların da yaxşı yaşaması üçün əlindən gələni etmişdir.

Ömrünün böyük bir hissəsini Vətəndən kənarda yaşayıb-yaradan Hüseyn xanın hərbi və ictimai fəaliyyəti birbaşa Rusiya ilə bağlı olsa da, o hər zaman Azərbaycan və onun tərkib hissə olan Naxçıvanla əlaqəni kəsməmiş, burada ictimai sahədə böyük işlər görmüşdür.

Hüseyn xan uzun illər başqa dövlətin ordusunda xidmət etməsinə baxmayaraq doğulduğu Naxçıvan torpağını heç vaxt yaddan çıxarmır, ata-baba yurdunda yaşayan qohumları ilə daim ünsiyyətdə olur və atasından ona miras kimi qalan mülk qismində torpaqların əkib-becərilməsi, həmçinin Naxçıvanda və İrəvanda əkib-becərilməkdən məhrum olan torpaq sahələrinin gəlmə ermənilər tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə qardaşlarına bu torpaqların əldə edilməsi üçün maliyyə vəsaiti ilə yardım göstərmişdir [3].

Hüseyn xan doğma Naxçıvanda da ictimai fəaliyyət ilə məşğul olmuşdur. Bu baxımdan onun 1912-ci ildə qardaşı Cəfərqulu xanla birlikdə İrəvan quberniyası və Qars vilayətinin Dövlət əmlakı idarəsinə və Qars vilayətinin əkinçilik idarəsinə yazdığı xahişnamələri olduqca maraqlıdır [1].

Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra xan və bəy nəslindən olan ailələrin imtiyazları azaldılır, onlardan kəsilərək alınan torpaqlardan öz mənafeləri üçün istifadə edirdilər. Bu torpaq sahələrinin bir qismində rus köçkün qəsəbə və kəndləri yaradılır, digərləri isə Naxçıvana köçürülmüş ermənilərə yaşayış yeri kimi verilirdi. Bütün bunları nəzərə alan polkovnik Hüseyn xan qardaşı Cəfərqulu xanla birlikdə İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında meşə idarəsinin torpaqları sayılan, 3713 desyatin 1360 kv sajen sahəsi olan "Qaraçuq" adlanan ərazini əkib-becərmək məqsədi ilə icarəyə götürmək üçün İrəvan quberniyasının əkinçilik və torpaq quruculuğu üzrə rəisi ştabs-kapitan Krivoşienə xahişnamə ünvanlamışdır. Xahişnaməyə Qaraçuq bağının planı əlavə olunmuş və çarın yaveri general-mayor

Hüseyn xan Naxçıvanski və istefada olan rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanski tərəfindən imzalanmışdır [5, v.17-18].

1912-ci il fevralın 21-də Qafqaz canişinliyi Əkinçilik və Torpaq quruculuğu üzrə idarəsinin müvəkkili 1561 №-li məktubla sözügedən xahişnamədə göstərilən məsələ haqqında münasib qərar qəbul etmək üçün həmin məktubun surətini İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin əkinçilik və dövlət əmlakı idarəsinə göndərmişdir [5, v.1,3-6].

Xahişnamə 1912-ci il martın 5-də İrəvan-Qars Əkinçilik və dövlət əmlakı idarəsinin baş nəzarətçisi, 1912-ci il aprelin 6-da isə Naxçıvan Meşəçilik İdarəsinin meşəbəyisi tərəfindən nəzərdən keçirilmiş və İrəvan Əkinçilik və Dövlət Əmlakı İdarəsinə məruzə edilmişdir [1].

Məktubda deyilir: "....Bu məsələdə mənim üzərimə düşən vəzifə xanların şəxsi mənfəətlərini nəzərə almadan bu təşəbbüsün xəzinə üçün nə qədər yararlı olub-olmayacağını yoxlamaqdır. Buna görə də Siz həzrətlərə çatdırıram ki, bu təşəbbüs yalnız xanlara xeyir gətirəcək, xəzinəyə isə xeyri olmayacaq. Bunları demək üçün əlimdə əsaslarım var və bu əsasları mən 15 dekabr 1904-cü il və 4 fevral 1905-ci il tarixli 13 saylı məruzələrimdə bildirmişəm və bunlara artıq heç nə əlavə edə bilmərəm.

Buna görə xahiş edirəm məruzələrlə dərindən tanış olasınız, məni və meşəbəyi cənab Arxipovu bu məsələnin müzakirəsindən azad edəsiniz. Baş nəzarətçi: (imza)" [5, v.1,3-6].

Çarın yaveri general-mayor Hüseyn xan və qardaşı istefada olan rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanskilərin xəzinənin ixtiyarında olan "Qaraçuq" torpağının onlara uzunmüddətli icarəyə verilməsi haqqında xahişnaməsinə cavab olaraq İrəvan-Qars Dövlət əmlakı Idarəsinin baş nəzarətçisinin yazdığı bu cavab məktubu çar Rusiyasının yerlərdəki idarəçiliyinin yerli müsəlman əhalisinə qarşı nə qədər qəddar və ögey münasibətinin və onlara qarşı sərt qaydaların tətbiq edildiyinin əyani sübutudur. Öz torpağımızda yad ünsürlü qüvvələrin ağalığı nəticəsində əkib-becərməyi belə əcnəbi məmurlardan icazə almağımız şərti nə qədər də acı verici bir faktdır.

Çarın yaveri general-mayor Hüseyn xan və qardaşı istefada olan rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanskilərin Əkinçilik və torpaq üzrə rəis ştabs kapitan Krivoşienə yazdıqları xahişnaməyə baxılaraq İrəvan quberniyasının Qars vilayəti və Dövlət əmlakı idarəsindən, İrəvan əkinçilik və Dövlət əkinçilik idarəsindən, İrəvan quberniyası Naxçıvan Meşəbəyliyinin meşəbəyisindən və İrəvan-Qars dövlət əmlakı idarəsinin III rayonunun baş nəzarətçisi tərəfindən yazılan izahatlar qənaətbəxş olmadı və sonda öz dədə-baba torpaqlarımızda əkib-becərmək üçün yadellilərdən icazə istənilsə də buna şərait yaradılmadı. Məsələ ilə əlaqədar yazılan bütün izahatlar hakimiyyət orqanları və rus məmurlarının nəinki Naxçıvanskilər nəslinə qarşı bir kin və qəzəbi, hətta yerli müsəlman əhalisinə qarşı həqarəti əks etdirir və bir daha tarixi düşmənlərimizin iç üzünü açıb göstərir.

Yazılan bu xahişnamələrdən başqa Naxçıvan MR Dövlət Arxivində Naxçıvanskilər soyadının nümayəndələri general Hüseyn xan Naxçıvanskinin və eləcə də onun qardaşları Cəfərqulu xan və Rəhim xanın imzaları ilə İrəvan quberniyasının bir çox kəndlərindən torpaq sahələrinin alınması ilə əlaqədar aktlar, onların notarial qaydada sənədləşməsi ilə bağlı materiallar qorunub saxlanılır [4, v.1,2].

Nəticə. Beləliklə, yuxarıda gətirilən materiallar General Hüseyn xan Naxçıvanskinin istər Rusiya, istərsə də doğma vətəni Naxçıvanda çoxşaxəli və çoxistiqamətli bir həyat sürdüyünü bir daha sübut edir. Doğulub yaşadığı dövrün, mənsub olduğu nəslin övladı olan Xan üçün xırdalıqdan böyüklüyə qədər heç nə yad deyildi. İstedadlı sərkərdə yeri gələndə bacarıqlı iş adamı, xeyirxah vətəndaş, təəssübkeş qardaş, həmyerli olmağı da bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov F., Quliyev M. General Hüseyn xan Naxçıvanski. // "Bizim əsr" qəzeti, 12 yanvar 2003-cü il, № 09 (725).
2. İvanov. R. Əlahəzrətin general-adyutantı. Naxçıvan: "Əcəmi", 2008. - 367s.
3. Quliyev M. Naxçıvanskilər qürbətdə // 525-ci qəzet, 25 aprel 2009-cu il, № 73 (2906).
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi, f.9 m., siy. 1, iş 38\39.
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi, f.27m., siy. 1, iş 422.
6. Rəhimoğlu M. Zəfər və faciə // "525-ci" qəzet, 1 dekabr 2011-ci il, s.7.

7. Вес Петербург. 1899 год. Адресная и справочная книга Санкт-Петербурга: Санкт-Петербург: - 1899. - 691с.
8. Вес Петербург. 1901 год. Адресная и справочная книга Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург: - 1901. -913с.
9. Вес Петербург. 1902 год. Адресная и справочная книга Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург: - 1902. - 932с.
10. Вес Петербург. 1903 год. Адресная и справочная книга Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург: - 1903. - 972с.
11. Вес Петербург. 1907 год. Адресная и справочная книга Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург: - 1907. - 936с.
12. Вес Петербург. 1908 год. Адресная и справочная книга Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург: - 1908. - 988с.
13. Вес Петербург. 1909 год. Адресная и справочная книга Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург: - 1909. - 1026с.
14. Вес Петербург. 1910 год. Адресная и справочная книга Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург: - 1910. - 1100с.
15. Вес Петербург. 1917 год. Адресная и справочная книга Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург: - 1917. - 930с.
16. В Петербурге состоялось открытие закладного камня памятника генералу Гусейн Хану Нахичеванскому // Каспій, 25 октября 2016, с.10.
17. Гулиев Муса. Ответственная миссия. // Каспій, 21 августа 2016, с.11.
18. За что казнили единственного русского генерала мусульманина: Азербайджанец Гусейн Хан Нахичеванский. // https://kulturologia.ru/blogs/220721/50524/ [10.06.2025].
19. Керзум Андрей Павлович. Мусульманское благотворительное общество в Санкт-Петербурге. // https://encspb.ru/object/2809080575[10.06.2025].
20. Мемедли Эмин. Мусульманин Гусейн Хан Нахичеванский утверждал проект Церкви Святой Ольги. // https://web.archive.org/web/ 20081023123805/http://www.azeri.ru/az/history/340/ [10.06.2025].

ГЮЛЬШАН ГУСЕЙНОВА
Министерство обороны Азербайджанской Республики
Заведующий отделом Военно-исторического музея, д.ф.и.и.

О ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЕНЕРАЛА ОТ КАВАЛЕРИИ ГУСЕЙН ХАНА НАХЧЫВАНСКОГО

В статье на основе достоверных источников и научной литературы всесторонне исследуется роль кавалерийского генерала Гусейн-хана Нахчыванского в общественно-политической жизни как Российской империи, так и его родины Нахчывана, а также его благотворительная деятельность. Гусейн хан Нахчыванский был не только выдающимся военным деятелем, но и влиятельным общественным деятелем с глубоким интеллектом. Его отношение и подход к религии также весьма примечательны. Несмотря на то, что в среде, где он жил и работал, преобладали люди, принадлежащие к христианской религии, он отличался своим терпимым и справедливым отношением ко всем религиям. Он оказывал одинаковое уважение и заботу солдатам и офицерам, принадлежащим к разным религиям, находящимся под его командованием, и, будучи чутким к религиозным и духовным ценностям, не допускал никакой дискриминации. В этой связи научное изучение общественной деятельности Гусейн-хана Нахчыванского имеет большое значение с точки зрения глубокого понимания общественно-политического ландшафта периода, в котором он жил, и сопоставления этих исторических реалий с современной эпохой.

Ключевые слова: Царская Россия, Нахчыванские, Гусейн хан Нахчыванский, лейб-гвардии конный полк, Мусульманское благотворительное общество.

GULSHAN HUSEYNOVA
Ministry of Defense of the Republic of Azerbaijan
Head of Department of the Military History Museum, d.h.s.

ON THE STATE ACTIVITIES OF THE CAVALRY GENERAL HUSEYN KHAN NAKHCHIVANSKY

The article, based on reliable sources and scientific literature, comprehensively examines the role of cavalry general Huseyn Khan Nakhchivanski in the socio-political life of both the Russian Empire and his homeland Nakhchivan, as well as his charitable activities. Huseyn Khan Nakhchivanski was not only an outstanding military figure, but also an influential public figure with deep intellect. His attitude and approach to religion are also quite remarkable. Despite the fact that the environment in which he lived and worked was dominated by people belonging to the Christian religion, he was distinguished by his tolerant and fair attitude towards all religions. He showed equal respect and care to soldiers and officers of different religions under his command, and, being sensitive to religious and spiritual values, did not allow any discrimination. In this regard, the scientific study of the social activities of Huseyn Khan Nakhchivanski is of great importance in terms of a deep understanding of the socio-political landscape of the period in which he lived and the comparison of these historical realities with the modern era.

Keywords: Tsarist Russia, Nakhchivan, Huseyn Khan Nakhchivansky, Life Guards Cavalry Regiment, Muslim Charity Society.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 iyun 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Hacı Həsənov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 94

GÜLƏR ƏJDƏRZADƏ

Mingəçevir Dövlət Universiteti Humanitar fənnlər kafedrasının müəllimi,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun dissertantantı
https://orcid.org/0000-0002-6992-6325
gular.ajdarzada@mdu.edu.az

BORÇALININ SİYASİ TARİXİ (XANLIQLARDAN BƏRİ)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/65-68

Məqalənin əsas məqsədi Borçalının siyasi tarixini (xanlıqlardan bəri) araşdırmaqdır. Borçalı bölgəsi Cənubi Qafqazın mühüm etno-siyasi mərkəzlərindən biri kimi qədim dövrlərdən etibarən siyasi rəqabətlərin və mübarizələrin kəsişmə nöqtəsində yerləşmişdir. Antik mənbələrə görə, bu ərazi ilkin dövrlərdə iber və mosxların təsiri altında olmuş, sonrakı əsrlərdə kimmer, iskit və sak tayfalarının yürüşləri nəticəsində türkdilli əhalinin məskunlaşdığı bir bölgəyə çevrilmişdir. Əhəməni imperiyası, Makedoniyalı İsgəndərin yürüşləri və Sasani-Bizans müharibələri dövründə Borçalı tez-tez nüfuz dairəsi dəyişən, lakin strateji əhəmiyyətini itirməyən bir coğrafi vahid olmuşdur.

XVIII əsrdən etibarən Rusiya, Osmanlı və Qacar dövlətlərinin toqquşma məkanı olan Borçalı, 1801-ci ildə Rusiya imperiyasına birləşdirilmiş, 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə digər Şimali Azərbaycan torpaqları ilə birlikdə Rusiya işğalına məruz qalmışdır. Beləliklə, Borçalı əzəldən bəri türk etnosunun sıx məskunlaşdığı, lakin siyasi rəqabətlərin daim təzyiqində qalmış mühüm bir bölgə kimi tarixdə mühüm yer tutmuşdur.

Açar sözlər: Borçalı, Xanlıqlar, Cənubi Qafqaz, Səfəvilər, Osmanlı-Səfəvi müharibələri, Rusiya işğalı, Türkmənçay müqaviləsi.

Giriş. VII əsrdən başlayaraq bölgə Ərəb xilafətinin nəzarətinə keçmiş, islam dininin yayılması üçün zəmin formalaşdırmışdır. VIII əsrin sonlarından etibarən formalaşan Tiflis əmirliyi daxilində Borçalı, Cəfərilər, Sacilər və Şəddadilər kimi müsəlman sülalələrinin idarəsində olmuş, bu da bölgədə türk-müsəlman varlığının möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Səlcuq dövründə Borçalı mühüm hərbi-strateji məkan olaraq türklərin Qafqazda möhkəmlənməsində əhəmiyyətli rol oynamış, lakin XII əsrin əvvəllərində Gürcü çarlarının hücumlarına məruz qalmışdır.

Sonrakı dövrlərdə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin apardığı hərbi kampaniyalar nəticəsində Borçalı bölgəsində türklərin siyasi və demoqrafik mövqeyi yenidən gücləndirilmişdir. Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı bölgə təkrarən dövlətlərarası qarşıdurmanın episentrinə çevrilmiş, bu da əhalinin məzhəb və siyasi mənsubiyyətə görə miqrasiyasına səbəb olmuşdur.

Tarixi qaynaqlarda XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Borçalı sultanlığının adına rast gəlinir. Sultanlığın XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas tərəfindən qurulması ehtimal edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Borçalı sultanlığı müstəqil bir qurum olmayıb Qarabağ bəylərbəyliyinin tərkibində idi. Səfəvilərin burada belə idarəetmə sistemini tətbiq etməsi şübhəsiz ki, sərhədlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti ilə bağlı idi.

XVIII əsrin əvvəllərində iqtisadi böhran və üsyanlarla qarşı-qarşıya qalmış Səfəvilər dövlətinin olduqca zəifləməsindən istifadə edən Rusiya imperiyası Xəzərsahili vilayətlərə yürüş etdi. Rusiyanın bölgədə güclənməsini özü üçün təhlükə hesab edən Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz istiqamətində fəallığını artırdı. Beləliklə, Azərbaycan torpaqları yenidən dövlətlərarası rəqabət meydanına çevrildi.

Əsas hissə. 1723-cü ildə Borçalı bölgəsini əhatə edən Tiflis vilayətinin mərkəzi olan Tiflis qalasının açarı Osmanlı paşasına təslim edildi. 1724-cü ildə Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında imzalanmış İstanbul müqaviləsinə görə Borçalı da digər Azərbaycan torpaqları kimi Osmanlı idarəetməsinə verildi.

Səfəvi dövlətinin torpaqlarının işğal altına düşdüyü bu böhranlı şəraitdə tarix səhnəsinə çıxan görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadir xan Əfşar əfqanları ölkədən qovduqdan sonra osmanlılardan və ruslardan Azərbaycan torpaqlarını tərk etmələrini tələb etdi. 1730-cu ildə Osmanlı dövləti ilə müha-

ribəyə başlayan Nadir xanın 1735-ci ildə əldə etdiyi qəti qələbə nəticəsində osmanlılar tutduqları Azərbaycan torpaqlarını tamamilə tərk etdilər. Kartli və Kaxetiyanın xristian hakimləri də Nadir xana tabe olduqlarını bildirdilər.

1736-cı ilin martında Muğanda – Suqovuşanda keçirilən qurultayda Nadir şah seçildi. Bu qurultay sülalə dəyişikliyi ilə yanaşı, Borçalı bölgəsinin tarixi taleyində də mühüm rol oynadı. Muğan qurultayında Səfəvilərin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasını istəməyən Qacar tayfasının Ziyadoğlu nəslindən olan Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xan Nadirin şah seçilməsinə qarşı çıxdı. Ziyadoğluların qədim və güclü bir nəsil olması səbəbindən onları birbaşa cəzalandıra bilməyən Nadir şah onların siyasi güclərini zəiflətmək üçün Qazax və Borçalı bölgələrinin idarəsini Kartli hökmdarına verdi [3, s. 13]. Bununla yanaşı, Kartli və Kaxetiya Əfşar imperiyasının şimal torpaqlarını təşkil edirdi. Bu fakt onu göstərir ki, Nadir şah bu torpaqları bir vassalından alaraq digərinin idarəsinə vermişdi.

Nadir şahın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə şəraitində Əfşar imperiyası parçalandı. Nadirdən sonra özünü hökmdar elan etmiş İbrahim şah Borçalı və Gürcüstanın idarəsinin Teymuraza həvalə olunduğunu bildirən fərman verdi. Şah fərmanı ilə bölgəyə gələn Teymuraz Şərqi Gürcüstan da daxil olmaqla Borçalı üzərində nəzarət qurmağa çalışsa da, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edərək müstəqilləşməyə can atan yerli hakimlərin müqaviməti nəticəsində buna qısa müddətdə nail ola bilmədi [5, s.87].

Nadir şahın ölümündən sonra – XVIII əsrin 40-cı illərinin sonunda Azərbaycan irili-xırdalı dövlətlərə – xanlıqlara və sultanlıqlara bölündü. Nisbi müstəqil olan Borçalı sultanlığı da Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra baş verən siyasi və hərbi hadisələrin mərkəzinə çevrildi [5, s.26].

1752-ci ildə yaranmış Borçalı sultanlığının başçısı Musa xan (1752-1755) gürcülərə meyil etdiyinə görə Kartli və Kaxetiya çarları Teymuraz və İrakli onu mükafatlandıraraq Borçalı hakimi olmasını təmin etmişdirlər. Ancaq çox keçmədən Musa xan və bəzi Borçalı feodalları İrəvan xanı ilə əməkdaşlıq etdiyinə görə Teymuraz və İrakli Borçalı üzərinə qoşun göndərmişdi [2, s.86]. Buradan görünür ki, Nadir şahın bölgəni gürcü idarəsinə verməsindən sonra Borçalı bu təsirdən qurtara bilməmişdir. Hətta bir çox Azərbaycan xanları Borçalıda möhkəmlənmək istəsələr də, buna müyəssər ola bilməmişdilər.

1782-ci ilin sonunda Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin Gürcüstanın Rusiya himayəsinə qəbul edilməsi xahişi ilə Rusiya imperatoru II Yekaterinaya müraciət etməsi Cənubi Qafqazda güclənmək istəyən Rusiyanın planları ilə üst-üstə düşürdü. 1783-cü ildə tərəflər arasında Şimali Qafqazın Georgiyevsk şəhərində imzalanan traktata əsasən Kartlı və Kaxetiya çarlıqları (Şərqi Gürcüstan) Rusiyanın himayəsinə girdi. Bu hadisə Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq palanlarını həyata keçirmək üçün əhəmiyyətli rol oynadı [6].

XVIII əsrin 80-ci illərində Ağaməhəmməd xan Qacarın qüvvətlənməsi Cənubi Qafqazı yeni təhlükə qarşısında qoyduğundan Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli 1789-cu ildə Quba və Şəki xanları ilə görüşərək qacarlara qarşı birgə müqavimət göstərmək məsələsini müzakirə etdi. Yeni qüvvəyə qarşı durmaq iqtidarında olmadığını anlayan II İrakli hətta Nadir şahın gürcülərə verdiyi Şəmşəddil, Qazax və Borçalı torpaqlarını Gəncə xanlığına geri qaytaracağına söz verdi. Lakin eyni ildə Qubalı Fətəli xanın Bakıda qəfildən vəfat etməsi bütün planları alt-üst etdi [4, s. 65].

XVIII əsrin 90-cı illərində artıq öz mövqeyini gücləndirərək keçmiş Səfəvi torpaqlarını birləşdirmə siyasətini həyata keçirən Ağaməhəmməd xan Qacar Şərqi Gürcüstanı himayəsinə alaraq Şimali Azərbaycan torpaqlarına göz dikən Rusiyanın hərəkətlərindən narahat olaraq 1795-ci ildə Cənubi Qafqaza yürüş təşkil etdi. Gürcüstan üzərinə yürüşü zamanı Tiflisi ələ keçirən Qacar Borçalı sultanlığını İrəvan xanlığının tabeliyinə verərək Mustafa xanı Borçalı sultanı elan etdi. Ağaməhəmməd xanın geri qayıtmasından istifadə edən gürcülər yenidən sərhədyanı bölgələrə hücumlar etməyə başladılar. 1797-ci ildə Cənubi Qafqaza ikinci dəfə yürüşə çıxan Ağaməhəmməd şah Şuşa şəhərində öldürüldü. Bununla yanaşı, Qacarın yürüşləri gürcülərin qüvvələrini xeyli zəiflətdi, Borçalı və ətrafındakı digər Azərbaycan torpaqları 1801-ci ildə baş verən rus işğalına qədər İrəvan və Gəncə xanlıqlarının nəzarətində qaldı [3, s. 143].

XIX ərin əvvəlindən etibarən Rusiya qəti şəkildə Cənubi Qafqazın işğalına başladı. 1801-ci il sentyabrın 12-də imperator I Aleksandrın verdiyi manifestə əsasən Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Şərqi Gürcüstanla birlikdə Azərbaycanın Qazax, Şəmşəddil, Borçalı əraziləri də Rusiyaya birləşdirildi. Bu akt Rusiyanın Şimali Azərbaycan torpaqlarının işğalı istiqamətində atdığı ilk addım idi.

Borçalı torpaqları Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Cənubi Qafqazda ağalıq uğrunda aparılan Rusiya-Qacar müharibələrinin döyüş meydanına çevrildi. 1804-cü ildə Qacar ordusu bölgəni ruslardan təmizləyərkən əhali rus ağalığına qarşı üsyana başladı. Lakin bölgənin təkrar rusların əlinə keçəcəyini görən əhalinin bir qismi təhlükəni öncədən sezərək Qarabağa köçdü [1, s.111].

1807-ci ildə Qacar ordusu Borçalını ruslardan azad etdi. 1809-cu ildə Borçalı təkrar döyüş meydanına çevrildi. 1809-cu il kampaniyası Qacarların üstünlüyü ilə başa çatsa da, sonrakı döyüşlər onların məğlubiyyəti və Azərbaycanın böyük faciələrinin əsasını qoymuş Gülüstan müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı.

İkinci Rusiya-Qacar müharibəsi zamanı Qacar ordusu 1826-cı ildə Borçalını ruslardan təmizləsə də, uğurlarını davam etdirə bilmədi və geri çəkilməli oldu. Abbas Mirzəyə dəstək verən Borçalı türkləri də buna görə İrəvan xanlığına sığınmaq məcburiyyətində qaldılar. Lakin rusların İrəvan xanlığını da işğal etmələri Borçalı türklərinin Araz çayını keçərək Cənubi Azərbaycanda məskunlaşmalarına səbəb oldu.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tamamilə işğalını nəzərdə tutan 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə görə digər Şimali Azərbaycan torpaqları kimi Borçalı da qəti olaraq Rusiya tərəfindən işğal edildi. Bu hadisə bölgənin tarixi taleyində daha ağır rol oynadı.

Nəticə. Borçalı bölgəsinin etno-siyasi tarixinə qısa baxış onu göstərir ki, bu ərazi hələ antik dövrlərdən etibarən müxtəlif türk tayfaları ilə məskunlaşdırılmış, Cənubi Qafqazda türklərin yaşadığı ən qədim yurd yerlərindən biri olmuşdur. Borçalı etnonimi haqqında mənbələrdə əksini tapmış məlumatlar bu bölgədə hələ qədim dövrlərdən etibarən türk əhalisinin məskunlaşmasını təsdiq edir. Borçalı bölgəsinin adı da birbaşa türk tayfasının adını əks etdirən etnonimlə və ya qədim türklərə məxsus etnosimvolla – "bozqurd" (börü) ilə bağlıdır. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq bütün mənbələrdə Borçalı toponimi bəzən kalka edilsə də, "qurdların (börülərin) yaşadığı yer" anlamında işlədilir. Tarixi qədim dövrlərə gedib çıxan "Borçalı" toponimi coğrafi adlandırma ilə yanaşı, milli çalar da daşımışdır ki, bu da bölgə əhalisinin etnik mənsubiyyətini göstərir. Müxtəlif dillərdə olan mənbələrdə rast gəlinən "börü çalası", "qurd adamların yeri", "qurd çalası" terminləri bölgədə məskən salmış qədim türk tayfasının adının kalka edilmiş variantıdır.

Tarixi faktlar sübut edir ki, bölgə müxtəlif tarixi mərhələlərdə mövcud olmuş Azərbaycan dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuş və bütün dövrlərdə öz hərbi-strateji əhəmiyyətinə, habelə ticarət yollarının buradan keçməsinə görə mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Bu səbəbdən Borçalı bölgəsi demək olar ki, daim dövlətlərarası rəqabət meydanına çevrilmiş, dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir. Mürəkkəb hərbi-siyasi hadisələrin baş verdiyi əsas ərazilərdən birinə çevrilməsi Borçalı əhalisinin tarixi taleyinə, bölgənin demoqrafik vəziyyətinə də özünəməxsus təsir göstərmişdir.

Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra Borçalı bölgəsində yaranmış Borçalı sultanlığını ələ keçirmək Gəncə və İrəvan xanlıqlarının və Kaxetiya çarlığının maraq dairəsində idi. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanla birlikdə Borçalı, eyni zamanda Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarının ərazisi Rusiyaya birləşdirildi. Rusiya ilə Qacarlar arasında imzalanan 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə digər Şimali Azərbaycan torpaqları kimi Borçalı mahalı da Rusiyaya ilhaq edildi.

ƏDƏBİYYAT

1.Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı:"Şərq-Qərb",2007, 344s.
2.Lorkipanidze M. Georgia in the XI.-XII. Centuries. Tbilisi: Ganatleba Publishers, 1987, 184 p.
3. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: AMEA-nın Tarix İnstitutu, 2013, 398 s.
4.Такайшвили Е. С. Источники грузинских летописей. Три хроники (перевод с грузинского) СМОМПК. вып. XXVIII. Тифлис, 1900, стр. 1-216.
5. İpek A. İlk Dönem İslâmî İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis // Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2017, Cilt: IV, Sayı: 8, s. 73-93.
6.İpek A. İlk İslami Dönemde Gürcistan. Erzurum: Zafer Medya Yayınları, 2016, 160 s.

ГЮЛАР АЖДЕРЗАДЕ
Преподаватель кафедры гуманитарных наук
Мингячевирского государственного университета,
Диссертант Института истории и этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ БОРЧАЛЫ (СО ВРЕМЕН ХАНСТВ)

Основная цель статьи – изучение политической истории Борчалы (со времен ханств). Борчалинский регион, расположенный на Южном Кавказе, исторически являлся важным этнополитическим центром и средоточием межгосударственного соперничества. Согласно античным источникам, изначально регион находился под влиянием иберов и мосхов; однако к VIII–VII векам до н.э., после вторжений киммерийцев, скифов и саков, он стал местом расселения тюркоязычного населения. В эпоху Ахеменидов, походов Александра Македонского и византийско-сасанидских конфликтов Борчалы оставались стратегически важной территорией, часто менявшей политический контроль.

В XVIII веке, в условиях борьбы России, Османской империи и государства Каджаров за региональное влияние, Борчалы вновь стали геополитической точкой. В 1801 году Борчалы были аннексированы Российской империей, а после Гюлистанского (1813) и Туркменчайского (1828) мирных договоров официально включены в состав России. Таким образом, Борчалы занимают важное место в историческом повествовании как один из древнейших тюркоязычных регионов Южного Кавказа, постоянно оспариваемый региональными державами.

Ключевые слова: Борчалы, ханства, Южный Кавказ, политическая история, Тифлисский эмират, Сефевиды, Османско-сефевидские войны, присоединение к России, Туркменчайский договор.

GULAR AJDERZADE
Lecturer of the Department of Humanities, Mingachevir State University,
Dissertation candidate of the Institute of History and Ethnology
named after A.A. Bakikhanov, ANAS

POLITICAL HISTORY OF BORCHALI (FROM THE PERIOD OF KHANETES)

The main purpose of the article is to study the political history of Borchali (since the period of the khanates). The Borchali region, located in the South Caucasus, has historically served as a significant ethno-political center and a focal point of interstate rivalries. According to ancient sources, the region was initially under the influence of the Iberians and Moschi; however, by the 8th - 7th centuries BCE, following the incursions of the Cimmerians, Scythians, and Saka, it became a settlement area for Turkic-speaking populations. During the Achaemenid era, Alexander the Great's campaigns, and the Byzantine - Sasanian conflicts, Borchali remained a strategically important territory frequently shifting political control.

In the 18th century, as Russia, the Ottoman Empire, and the Qajar state contended for regional influence, Borchali again became a geopolitical hotspot. In 1801, it was annexed by the Russian Empire, and following the treaties of Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828), it was officially incorporated into Russia. Thus, Borchali holds a significant place in the historical narrative as one of the oldest Turkic-inhabited regions of the South Caucasus, recurrently contested by regional powers.

Keywords: Borchali, Khanates, South Caucasus, Political history, Tiflis Emirate, Safavids, Ottoman - Safavid wars, Russian annexation, Treaty of Turkmenchay.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Vasif Qafarov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV
Akademik,
AMEA Naxçıvan Bölməsi
haciyev.i1951@gmail.com

AZƏRBAYCANIN İTİRİLMİŞ TARİXİ ƏRAZİLƏRİ: QƏRBİ ZƏNGƏZUR VƏ GÖYÇƏ MAHALI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/69-78

Məqalədə Rusiyanın-Qacarlar İranı və Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibələrdən sonra ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına – Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvana, İrəvana və b. ərazilərə köçürülməsi, ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsindən sonra Qərbi Zəngəzurun və Göyçə gölü ərazilərinin Ermənistan SSR-yə verilməsindən bəhs edilir. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda dövlətlərin, eləcə də Ararat Respublikasının yaranmasından sonra erməni daşnakları ərazilərini genişləndirmək, bu ərazilərin aborigen əhalisi, azərbaycanlıları yaşadıqları torpaqlardan çıxarılması üçün soyqırıma başlanmış, yüzlərlə kənd və qəsəbələr dağıdılmış, yandırılmış və azərbaycanlılar soyqırıma məruz qalmışlar. Çar Rusiyasının ermənilərlə bağlı siyasətini Sovet Rusiyası, sonra isə Sovet dövləti davam etdirmişdir. Bu siyasət ermənilərin xeyrinə, azərbaycanlıların əleyhinə yönəlmişdi. Ermənistan Respublikası Sovet dövlətinə arxalanaraq Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını zor gücünə ələ keçirmişdir. Qərbi Zəngəzur və Göyçə gölü əraziləri Sovet dövlətinin anti Azərbaycan siyasətinin nəticəsində Ermənistan SSR-yə verilmişdir. Ermənistan SSR 10 min kv. km ərazi ilə Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış, Sovet dövlətinin anti Azərbaycan siyasəti nəticəsində 29,8 min kv. km əraziyə malik olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qərbi Zəngəzur, Göyçə mahalı, Sovet dövləti, anti Azərbaycan siyasəti, erməni daşnakları, soyqırım, itirilmiş torpaqlar.

Giriş. Ermənistan adlandırılan dövlət tarixi Azərbaycan ərazilərində yaradılmışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində, xüsusilə XIX və XX əsrlərdə ermənilər bu ərazilərə köçürülmüşlər. Onlar bu ərazilərdə möhkəmləndikcə yerli azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından çıxarmağa çalışmışlar. Ermənistan ərazisində qədim türkmənşəli tayfaların yaşaması barədə tarixi məlumatlar azərbaycanlıların burada miladdan əvvəl I minillikdə və erkən orta əsrlərdə yaşadığını göstərir. Ermənistan ərazisində olan coğrafi adların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsusdur. Tarixi İrəvan əyalətin, İrəvan xanlığının və İrəvan quberniyasının yaşayış məntəqə adlarının, demək olar, hamısının türkmənşəli olması bununla bağlıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətləri ilə apardığı müharibədən sonra ermənilər kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşdür. Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Şavrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra 1911-ci ildə yazırdı: "Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz köçürüb gətirmişik" [34, s.63]. Şavrova görə, ermənilərə məskən salmaq üçün hökumət tərəfindən 200 min desyatin xəzinə torpağı ayrılmış və müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı alınmışdır.

Köçürülən ermənilər əsasən Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur və başqa ərazilərdə yerləşdirilirdi. Bu dövrdə ermənilərin dövlətləri olmamışdır. Onların əsas məqsədi bu ərazilərdə erməni millətindən olan əhalinin sayını artırmaq idi. Bu işdə onlara böyük dövlətlər, xüsusilə çar Rusiyası, daha sonra isə Sovet Rusiyası kömək edirdi.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yarandı. Belə dövlətlərdən biri də İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan Ararat Respublikası idi. Bu respublika yaradılarkən onun sahəsi 10 min kv. km idi [14, s.168]. Bununla kifayətlənməyən erməni daşnakları qonşu ərazilərə - Azərbaycan torpaqlarına göz dikir və bunları da Ermənistan dövlətinin tərkibində görmək istəyirdilər.

Zəngəzur mahalı haqqında. Belə ərazilərdən biri də **Zəngəzur** idi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Zəngəzura çar hökumətinin himəyəsi altında Türkiyə və İrandan kütləvi surətdə ermənilərin köçürülməsinə başlanılmış, beləliklə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurda süni surətdə erməni əhalisinin sayca çoxaldılması siyasəti yeridilmişdir.

Zəngəzur qədim və tarixi Azərbaycan ərazisidir. Zəngəzur ərazisi təbii şəraiti, coğrafiyası, iqlim və b. amilərə görə iki yerə bölünür: Qərbi, Dağlıq (Yuxarı) Zəngəzur və Şərqi, Aran (Aşağı) Zəngəzur. Zəngəzur mahalı Sisyan, Gorus, Qafan, Mehri, Zəngilan, Qubadlı ərazilərini və Laçının bir hissəsini əhatə edir [26, s.30]. Ərazinin Zəngəzur adlanması da təsadüfi deyildir. "Zəngəzur" toponimi bu ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən "zəngi" tayfalarının adı ilə bağlıdır [29, s.30]. Zəngi tayfaları tarixdə görkəmli qoşun başçıları və dövlət xadimləri ilə məşhur olan bir türk boyudur. Bu boyla bağlı Azərbaycan ərazisində Zəngilan, Zəngəran, Zəngidərə, Zəngi çayı, Zəngilər, Zəngibasar və başqa onlarla coğrafi adlar mövcuddur. Ərazinin aborigen əhalisi də Azərbaycan türkləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisində minlərlə türkmənşəli coğrafi adlar məlumdur [20; 30].

Erməni daşnakları 1917-ci ilin martından Zəngəzur türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırıma başlamış, yüzlərlə kənd yerlə-yeksən edilmiş, on minlərlə insan məhv edilmiş, doğma yurdlarından didərgin salınmışdır. 1917-ci ilə aid statistik məlumatlara görə Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılar 55 faiz, ermənilər isə 44,3 faiz təşkil edirdi [27, s.15]. 1918-ci ildə Zəngəzur qəzasında mövcud olan 222 yaşayış məntəqəsindən 116-sı azərbaycanlılara məxsus idi. Zəngəzur əvvəlcə Gəncə, sonra da 1919-cu ilin yanvarında Qarabağ general-qubernatorluğunun qəzası idi [5, v.13-14]. Daşnaklar hakimiyyətə gəldikdən sonra azərbaycanlılara qarşı soyqırımını dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirməyə başladı. Andronikin, Njdenin, Dronun quldur dəstələrinin Zəngəzura basqınları 1918-ci ildə 115 Azərbaycan kəndinin viran qoyulmasına və yandırılmasına, yüz minlərlə insanın qətlə yetirilməsinə, 40 min nəfərdən artıq dinc sakinin öz doğma yurdunu tərk etməsinə səbəb oldu [17, s.458].

Ermənistan hökuməti tərəfindən ruhlandırılan, maliyyələşdirilən və təchiz olunan Andronik və onun quldur dəstəsi Zəngəzurda yeni-yeni özbaşınalıq və vəhşiliklər törədirdi. Andronikin Zəngəzurdakı "etnik təmizləmə" fəaliyyəti 1918-ci il noyabrın ikinci yarısında özünün yeni, azərbaycanlı əhali üçün daha faciəli mərhələsinə başladı [7, v.8]. Onun quldur dəstələrinin 1918-ci il noyabrın 22-də Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorusa soxulması, qəzanın kəndlərini viran etməsi, əhaliyə divan tutması nəticəsində qısa müddətdə burada 30-dan çox azərbaycanlı kəndi dağıdıldı [18, s.449].

Erməni silahlı dəstələrinin azğınlığı getdikcə daha dəhşətli xarakter alırdı. Bu özbaşınalıqlara qarşı qətiyyətli mübarizə aparmaq üçün Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 15 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üzrə müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasını qərara aldı [5, v.14]. Müvəqqəti general-qubernatorluğa fövqəladə səlahiyyətlər verilməsi nəzərdə tutulmuşdu [18, c.449].

Nazirlər Şurasının iclasında Xosrov bəy Sultanov Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə təsdiq edildi [5, v.13].

Erməni silahlılarına cavab vermək üçün Zəngəzurun bir sıra müsəlman kəndlərində özünümüdafiə dəstələri təşkil edildi. Həmin dəstələr arasında X.Sultanovun qardaşı Sultan bəyin dəstəsi daha yüksək döyüş qabiliyyətinə malik idi. Avqust ayındakı döyüşlərdə ermənilər xeyli itki vermişdilər.

Azərbaycan hökuməti Zəngəzurda yaranmış qarışıqlığı, ermənilərin pozuculuq hərəkətlərini aradan qaldırmaq üçün müəyyən hərbi-siyasi xarakterli addımlar atmalı, bölgəyə müəyyən sayda hərbi qüvvə göndərməli oldu.

Bu zaman Azərbaycan hökuməti Qərb dövlətlərinin təklifi ilə mübahisəli məsələlərə dair konfransda iştirak etməyə razılıq verdi. Bu məsələ Dövlət Müdafiə Komitəsində də müzakirə olundu. Qəbul edilmiş qərarda silahlı qarşıdurmanın aradan qaldırılması bildirildi.

1919-cu il noyabrın 23-də Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin sədrləri görüşdülər. ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə təşkil edilmiş bu görüş başlıca olaraq ərazi məsələlərinin müzakirəsinə həsr edilmişdi. Azərbaycanla-Ermənistan arasında saziş imzalanır. Sazişi Azərbaycan tərəfdən N.Yusifbəyli, Ermənistan tərəfdən A.Xatisyan, ABŞ nümayəndəsi, müttəfiqlərin Ali komissarının müavini C.Rey və Gürcüstanın Xarici İşlər naziri Gekoçkori imzalayırlar. Saziş 5 bənddən ibarət idi:

1. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri baş verən toqquşmaları dayandırmağı və yenidən silah gücünə əl atmamağı öhdələrinə götürürlər.

2. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılması, onlarla dinc hərəkətlər üçün təsirli tədbirlər görülməsini razılaşdırırlar.

3. Ermənstan və Azərbaycan hökumətləri sərhəd haqqında məsələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisəli məsələləri dinc sazişlər yolu ilə həll etməyi öhdələrinə götürürlər. Dinc saziş qeyri-mümkün olduğu halda, hər iki hökumət üçüncü tərəf-münsiflər məhkəməsi sifəti ilə bitərəf şəxs seçməyi və onun qəzalarını məcburi qəbul etməyi razılaşdırırlar: hazırki dövrdə belə bir bitərəf şəxs kimi polkovnik Rey tanınır.

4. Ermənistan-Azərbaycan konfransını 1919-cu il noyabrın 26-da Bakıda açmaq qərara alınır.

5. Bu saziş imzalandığı gündən həqiqi sayılır və respublikaların parlamentləri tərəfindən təsdiq olunduğu vaxtdan isə qüvvəyə minir [31, s.207].

Bu saziş müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Çünki sazişə görə dövlətlərarası mübahisəli məsələlərin bütün kompleksini yalnız qarşıdakı Ermənistan-Azərbaycan konfransı həll edə bilərdi. Sazişin nəticələrinə gəldikdə isə onlar Azərbaycan tərəfi üçün faydalı olmadı, əksinə onun siyasi və hərbi maraqlarına xələl gətirdi. Ermənilərin səmimi olmalarına inanan müttəfiqlərin müraciətlərini əsas tutan Azərbaycan hökuməti razılaşdırılmış məsələlərin həllini gözləmədən öz qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxartdı [28, s.456]. Saziş ərəfəsində və onun bağlandığı günlərdə belə Zəngəzurda hərbi əməliyyatları davam etdirən Ermənistan hökuməti bu şəraitdən faydalanaraq, dərhal bölgəyə əlavə nizami silahlı qüvvələr yeritdi. Nəticədə, Zəngəzur mahalının azərbaycanlı əhalisinə divan tutuldu. Zəngəzurun Oxçu, Şabadin, Pirdavdan, Atqız, Oxçu dərə və b. kəndlərinə amansız cəza verildi, talanlar edildi.

Vəziyyətin gərginləşməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini və mahalın əhalisini ciddi əməli addım atmağa məcbur etdi. Qəzanın əhalisindən ibarət partizan dəstələri yaradılaraq cəbhə xəttində yerləşdirildi. Gəncə batalyonu Zəngəzura göndərildi. Bu tədbirlər sayəsində qısa müddətdə sakitlik yaransa da, bu çox çəkmədi.

1920-ci il aprelin əvvəllərində Tiflisdə keçirilən konfransda Azərbaycanın konfederasiya yaratmaq və onun sərhədlərini birgə müdafiə etmək haqqında təklifinə cavab olaraq Ermənistan nümayəndəsi A.Aqoranyan açıq şəkildə bildirdi ki, Ermənistan İrəvan qəzasından ibarət olan müstəqil Ermənistanın indiki sərhədlərilə razılaşa bilməz.

1920-ci il aprelin 28-də Bakıda dövlət çevrilişi nəticəsində bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Rusiyanın ordu hissələri Bakını tutduqdan sonra Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və b. bölgələrini də yenidən işğal etmək üçün xüsusi hərbi əməliyyatlar hazırladılar. Bu dövrdə Ermənistanın həmin bölgələrə dair ərazi iddiaları davam etdiyindən onunla Azərbaycan arasında hərbi-siyasi qarşıdurma nəinki səngimədi, əksinə, daha da qüvvətləndi.

1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR XXİK-in müavini M.D.Hüseynov Ermənistan hökumətinə nota göndərdi. Bu notada aşağıdakı tələblər irəli sürülmüşdü: Üç gün müddətində Qarabağı və Zəngəzuru öz qoşunlarından təmizləmək; öz sərhədlərinə çəkilmək və millətlərarası qırğına və ədavətə son qoymaq [31, s.235].

Ermənistan İnqilab Komitəsi bu notanı aldıqdan sonra Rusiyanı məlumatlandırır, Qarabağda və Zəngəzurda erməni qoşunu olmadığını bildirir. Ermənistan həm də bu məsələdə Sovet Rusiyasının vasitəçilik etməsini istəyirdi. Ermənistan Qarabağı və Zəngəzuru özlərininki saydığından yalan məlumatlar verirdi. Onlar həm də Qarabağ və Zəngəzur mahallarının Türkiyə ilə birləşmə ehtimallarını irəli sürməklə Rusiyaya müəyyən eyhamlar çatdırırdı.

Sovet Rusiyası Ermənistanı da özünün asılılığına keçirmək üçün Sovet Azərbaycanının torpaqları hesabına onu sovetləşdirmək istəyirdi. Bunun üçün Azərbaycanın bir sıra ərazilərini mübahisəli sayırdı. Çiçerinin Orçonikidzeyə ünvanlandığı teleqramda bildirirdi ki, "Bakıdakı böyük nüfuzundan istifadə edib Azərbaycan hökumətinin Şərur-Dərələyəz qəzasını deyil, Qarabağ və Zəngəzuru mübahisəli ərazi kimi etirafına nail olmağı xahiş edirik" [17, s.240]. İyunun 19-u teleqramında bildirirdi ki, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Culfa nə Ermənistana, nə Azərbaycana birləşdirilməməli, yerli sovetlərin razılığı ilə Rusiya qoşunlarının işğalı altında olmalıdırlar [9, v.15-19].

N.Nərimanovun, Gürcüstan və Ermənistan rəhbərlərinin Çiçerin və Orconikidzeyə göndərdikləri məlumat maraq doğurur: "Artıq Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil olan, guya mübahisəli sayılan Zəngəzur və Qarabağa gəldikdə isə qətiyyətlə bildiririk ki, bu yerlər mübahisəsizdir və bundan sonra da Azərbaycanın hüdudlarında yerləşdirilməlidir. Başdan-başa müsəlmanlarla məskunlaşan, bir ildən

artıqdır ki, ayrı düşən və yerli əhalinin qüvvələri ilə daşnak hökumətindən müdafiə olunan Culfa və Naxçıvan rayonları həm hərbi cəhətdən, həm də Türkiyə ilə bilavasitə əlaqə məqsədilə bizim qoşunlarla tutulmalı və Azərbaycana birləşdirilməlidirlər" [31, s.238-239].

Orconikidze iyun teleqramında Zəngəzuru Azərbaycan ərazisi kimi qəbul etdiyi halda, Çiçerinə vurduğu iyul teleqramında Zəngəzuru mübahisəli ərazi elan edərək digər bölgələrin... Ermənistana birləşdirilməsi fikrini irəli sürmüşdü [22, s.117; 31, s.241].

Zəngəzurda Sovet hakimiyyəti elan edilsə də XI Ordunun loyal mövqeyi nəticəsində Njde və Dronun silahlı qüvvələri bildiklərini edir, nəticədə ermənilər qəza inqilab komitəsi yaratdılar. Azərbaycan Gorusda Zəngəzur qəza komitəsi yaratdı və komitənin sədri Şirvani, onun müavini isə milliyyətcə erməni olan Qaragözov təyin edildilər [31, s.247-248]. Ancaq təəssüf ki, Zəngəzura Sovet hakimiyyəti tərəfindən heç bir kömək və yardım göstərilmədi.

Moskvaya Zəngəzurun kimin torpağı olması o qədər də maraqlı deyildi. Ona Ermənistanda Sovet hökumətini qurmaq maraqlı idi. Sovet Rusiyası Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonrakı aylarda Zəngəzuru, Qarabağ və Naxçıvanı hər bəhanə ilə Azərbaycana qaytarmağın zəruriliyini qeyd edirdisə, artıq Ermənistanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Sovet rəhbərliyi başqa bir tezislə "yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistana birləşdirə bilər və Qarabağa muxtariyyət hüququ verə bilər" tezisi ilə çıxış etməyə başladı.

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Stalin "Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz" deyirdisə, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan iki gün sonra-dekabrın 1-də Stalin Bakı Sovetində keçirilən iclasda N.Nərimanovu Zəngəzurun Sovet Ermənistanına verilməsi barədə bəyanatla çıxış etməyə məcbur etmişdi. Həmin bəyanatda Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ərazisi elan edilirdi.

Stalin və Orconikidze bu "bəyanatı" tamamilə bəyəndiklərini bildirmişdilər. Orconikidze bu bəyanatı "bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt" kimi qiymətləndirmişdi [16, s.250]. Stalin isə fikrini belə ifadə etmişdi: "Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir. Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir" [22, s.119].

N.Nərimanov yanıldığını, tarixi səhvə yol verdiyini etiraf etmiş, onu millətçilikdə günahlandıranlara cavab olaraq demişdir: "Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti... millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru almazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi" [12, v.7-8].

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ermənilərin Zəngəzuru Azərbaycandan qoparmaq siyasəti daha da fəallaşmış, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bunu həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Sovet Rusiyasının yaxından iştirakı ilə Zəngəzur qəzası torpaqlarının böyük bir hissəsi – 4,5 min kv. km ərazisi Ermənistana ilhaq edilmişdi[26, s.33]. Bu tarixi səhvin nəticəsində Zəngəzur mahalının qərb hissəsi itirildi və hətta Azərbaycanın 1921-ci ildə tərtib olunan xəritələrində belə Ermənistanın ərazisi kimi verildi.

Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin 1921-ci il 20 iyul tarixli qərarı ilə Ermənistan SSR 9-cu qəza olan Zəngəzur qəzasını yaratdı [26, s.33]. Zəngəzur qəzasının tərkibində indiki Sisyan, Qafan, Gorus rayonları və Meğri (Mehri) rayonunun bir hissəsi daxil edildi. Zəngəzur bir tarixi vilayət kimi ləğv edildi [17, s.290].

Zəngəzurun Ermənistana verilməsi prosesi sonrakı illərdə də davam etdirildi. 1927-ci ildə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Azərbaycanın Mehri-Cəbrayıl qəzasının 27 kəndi, Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının isə 10 min desyatindən çox yaylaq ərazisi Ermənistana peşkəş edildi. 1929-cu il fevralın 18-də isə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Zəngilan rayonunun daha 3 kəndi – Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Ermənistana verilməklə Zəngəzurda daha bir erməni rayonu – Mehru rayonu təsis edildi [31, s.256].

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur qəzasının böyük bir hissəsinin Ermənistana ilhaq edilməsi ilə birgə Azərbaycana daha bir zərbə vurulmuş, Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınmışdı. Ermənilərin məqsədi Naxçıvanı ilhaq etmək idi. Naxçıvanın qəhrəman övladlarının sayəsində ermənilər buna nail ola bilmədilər. 1923-cü ildə Ermənistanın ilk baş naziri O.Kaçaznuni öz hesabatında bunu açıq etiraf etmişdir.

Göyçə mahalı haqqında. Sovet dövlətinin himayəsi ilə Ermənistana verilmiş Azərbaycan ərazilərindən biri də Göyçə mahalı idi. "Göyçə" toponimi bir vaxt burada yaşamış gökcə / göyçə adlı türk tayfalarının adından yaranmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu ada "Göyçə dağı" və "Gökçə dənizi" formasında rast gəlinir. "Göyçə" adına isə ilk dəfə Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvininin "Seçilmiş tarixə əlavə" əsərində rast gəlinir [32, s.18, 52]. 1343-1344-cü illərdə baş vermiş hadisələri nəql edən Z.H.Qəzvini yazır: "Əmirlər (çobanilər) Şənb-i Qazanda olduqları vaxt xəbər çatdı ki, sultan Əbu Səidin Ruma göndərdiyi və Qarahisar qalasında məhbus olan əmir Surğan əmir Çoban oğlu qalanın kutvalını öldürüb çoxlu adamla bu tərəfə gəlir. Yağı Basdı və Məlik Əşrəf onu qarşılamaq adı ilə Naxçıvan və Şərura getdilər və Məmuriyyədə bir-biri ilə qarşılaşdılar. Oraya çoxlu qoşun toplandı. Oradan Qəsrtağa və Əmir Çobanın yaylağı olan və həqiqətən çox gözəl yay məskəni sayılan Gökçə dənizə getdilər. İki aya yaxın orada qaldılar" [32, s.16]. "Surğan və Yağı Basdı Saray Süleyman Bahadır yolu ilə Naxçıvanda Məstəkuhun ətəklərindən keçib Məmuriyyədə məskən saldılar. Sonrakı gün Araz çayından keçib Gökcə dəniz yolu ilə Arrana getdilər" [32, s.18].

"Göyçə" adının inzibati-ərazi vahidi kimi işlədilməsinə ilk dəfə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın (1436-1467) fərmanında rast gəlinir. Cahanşahın imzaladığı bir fərman var ki, burada "Göyçə vilayəti" ifadəsi işlədilir [23, s.12].

Azərbaycan Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin 1468-ci, Şah I İsmayılın isə 1503-cü il tarixli fərmanlarında bu Göyçə vilayətinin adı çəkilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Şah I Abbasın 1603-cü ildə İrəvan əyalətinin (Çuxursəd bəylərbəyliyini) osmanlılardan geri aldığı hadisələr zamanı həyata keçirdiyi "yandırılmış torpaq" taktikası ilə əlaqədar olaraq burada yaşayan gökçələr Osmanlı imperatorluğuna köç etmiş, amma onların adı həmin ərazidə qalmaqda davam etmişdir.

Hazırda Türkiyə Cümhuriyyətində Gökçəli adında qəsəbə, kənd və məhəllələr vardır. Bu Gökçə tayfasına mənsub olanların varislərinin olduğunu təsdiq edir.

İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərində (1590) də İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində "Göyçəbəyli" adında kəndə rast gəlinir. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə (1728) Şurgəl livasında "Göyçə" adlı kəndlə yanaşı [24, s.99], Həsən İsmayıl oğlunun adına olan timar kimi qeydə alınmış "Molla Göyçə" adında kənd də vardır. İcmal dəftərdə İrəvan livasının 15 nahiyədən ibarət olduğu göstərilir ki, bunlardan biri də Göyçə nahiyəsidir. Həmin dövrdə bu nahiyyənin 46 kəndi olmuşdur [24, s.55-56].

Türkiyə ərazisinə köçürülən göyçəlilər tarixin müxtəlif dövrlərində öz tarixi torpaqlarını unutmamış, yaranmış vəziyyətlə əlaqədar yüzlərlə göyçəli ailəsi öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmış, burada yaşamışlar.

Göyçə mahalı 1747-1828-ci illərdə mövcud olan İrəvan xanlığının inzibati ərazilərindən olmuşdur. Bu mahal cənubdan Ağlağan təpəsi, Dəlik, Çənlibel dağları, Səlimgədiyi, şimaldan isə Murğuz, Şahdağ silsiləsi ilə əhatə olunub. Göyçə mahalı ərazisi türk mənşəli Sacilərin, sonra Salari və Rəvvadilərin, Səlcuq imperiyasının, Azərbaycan Atabəylər, Hülakülər, nəhayət XV əsrdə Qaraqoyunlu, sonralar Ağqoyunlu dövlətləri və Səfəvilər dövlətinin tərkibində olub. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə Çuxursəd vilayətinin tərkibində olan Göyçə mahalı, Səfəvi dövləti dövründə 13 bəylərbəyliyindən biri olan Çuxursəd bəylərbəyliyinin ərazi inzibati vahidlərindən biri idi.

1829-1832-ci illərə aid məlumata görə, Göyçə mahalında 100-dən çox yaşayış məskəni, 14354 nəfər əhali qeydə alınmışdı [16, s.400]. 1828-1829-cu il Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra 1485 erməni ailəsi Göyçə mahalında yerləşdirildi. Köçürmədən əvvəl isə burada cəmi 15 erməni ailəsi yaşayırdı.

Göyçə mahalının əsas hissəsini Basarkeçər ərazisi təşkil edir. Sahəsi 1150 kv. km olmuşdur. Kəlbəcər və Gədəbəy rayonları ilə həmsərhəddir. Bu, həm də azərbaycanlıların yaşadığı ərazi olmuşdur. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, 1831-ci ildə Basarkeçər rayonunda cəmi 4376 nəfər əhali olmuşdur. Onun 9 nəfəri erməni, 4367 nəfəri isə azərbaycanlı idi. Təbii ki, həmin dövrdə Basarkeçər rayonu ərazisində yerləşən 44 kəndin heç birində erməni ailəsi olmamışdır [23]. Çar hökumətinin İranla bağladığı Türkmənçay və Türkiyə ilə bağladığı Ədirnə müqaviləsinə əsasən erməni daşnaklarının bir il müddətinə Araz çayından şimala köçürülməsinə icazə verilirdi.

1828-1830-cu illərdə Rusiya Cənubi Qafqaza 40 min İran ermənisi və 84 min Türkiyə ermənisi köçürmüşdür ki, bu ermənilər əsas etibarı ilə Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsində (Yuxarı Qarabağda) və Göyçə gölü ətrafında yerləşdirilmişdi [20].

1849-cu il iyunun 9-da I Nikolayın fərmanı ilə 5 qəzadan ibarət İrəvan quberniyası yaradıldı. Quberniyaların tərkibində olan qəzalardan biri də Göyçə gölü hövzəsindəki əraziləri əhatə edən Yeni Bəyazid qəzası idi. XIX əsrin 30-cu illərinə qədər əhalisinin 98 faizinin müsəlman türklərin təşkil etdiyi Göyçə mahalının etnik tərkibi yeni rus idarəçilərin idarəsi ilə, yəni xarici dövlətlərdən buraya köçürdükləri ermənilərlə onların xeyrinə dəyişdirildi [23, s.40].

Çar hökumətinin yeritdiyi köçürmə siyasəti nəticəsində 1873-cü ildə Basarkeçərdə 3145 erməni yerləşdirildi: Basarkeçər kəndində 1296, Gödəkbulaqda 515, Aşağı Zağalıda 521, Tüstülüdə 224, Qırxbulaqda 589 nəfər. Ərzurum və Bəyazid paşalıqlarından gəlmiş 45 min erməni ailəsi buraya köçürüldü və bundan sonra azərbaycanlıların sıxışdırılması başlandı. Nəticədə xeyli azərbaycanlı yurdlarını tərk edib İrana və Türkiyəyə köçməyə məcbur oldu. Həmin Basarkeçərdə 11746 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Ermənistan azərbaycanlıları sözün əsl mənasında 4 dəfə soyqırım siyasətinin qurbanı olmuşdur. Erməni millətçiləri "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün birinci növbədə əhalinin tərkibini dəyişdirməyi ön plana çəkirdilər. Bununla əlaqədar olaraq XX əsrin əvvəllərində artıq əhalisi qarışıq olan kəndlər yaranmağa başladı. Göyçənin Basarkeçər rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə ermənilər köçürüldü. Bu da əhalinin milli tərkibinin dəyişdirilməsi, azərbaycanlılara qarşı təqib və sıxışdırılmaların başlanması ilə nəticələndi. Hesablamalara görə XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanda öldürülən, didərgin düşən və zərər çəkən azərbaycanlıların sayı 1 milyona yaxındır.

Çarizmin həyata keçirdiyi erməni və rusların köçürülməsi siyasətinə baxmayaraq, yenə də qəza əhalisinin üçdə birinə qədərini müsəlmanlar, əsasən azərbaycanlılar təşkil edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ərazi məsələsinə baxıldıqda, Yeni Bəyazid qəzasının 1-ci və 2-ci polis sahələri mübahisəsiz Azərbaycan ərazisi, 3-cü polis sahəsinin bir hissəsi isə mübahisəli ərazilər sırasına daxil edilmiş, Azərbaycan daxilində Göyçə dairəsi yaradılmışdı [16, s. 400]. Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatına görə, "Göyçə rayonu" adı altında Göyçə gölü və Kiçik Qafqaz dağları arasında yerləşən İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının şərq hissəsi nəzərdə tutulurdu. Göyçə mahalının əhalisi özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkib hissəsi hesab edir və onun hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı.

Ermənilər bu torpaqlara iddialarını həyata keçirmək üçün azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti yeridirdilər. 1918-ci ildə Andranik Ozanyanın qoşunları azərbaycanlılara qarşı açıq terrora keçdi. Polkovnik Sulikovun rəhbərliyi altında daşnak hökumətinin qoşunları Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun 22 kəndini dağıtdılar. Alçalı, Çamırlı, Yarpızlı, Qanlı, Kərkibaş, Çaxırlı, Şişqaya, Kiçik Məzrə, Böyük Məzrə kəndlərini yandırdılar. Andranikin ordusu hər kənddə 5-6 gün dayanır, oranı darmadağın etdikdən sonra başqa kəndlərə keçirdi. Bu kimi cinayətlər barədə Göyçə mahalından 26 kəndin əhalisinin 1919-cu il martın 2-də Gəncə qəza rəisinə yazdıqları ərizədə ətraflı məlumat verilirdi. Həmin ərizədə göstərilirdi ki, 1919-cu il fevralın 28-də Silikovun rəhbərliyi altında erməni qoşunu müsəlman kəndlərinə daxil olub bəzi tələblər irəli sürdülər. Onlar Zod kəndinə daxil olan zaman kənd camaatından 750 pud taxıl və 100 sentner ot tələb etdilər. Kənd sakinləri etiraz edərək dedilər ki, həmin miqdarda ərzağı və otu vermək imkanlarına malik deyillər. Silikov kənd camaatından rədd cavabı aldıqdan sonra onları təhqir etdi və kənd sakini Məcid Süleyman oğlunu öldürdü, 4 nəfər isə yaralandı. Bundan qəzəblənən kənd əhalisi Silikovu, 4 zabit və 15 nəfər erməni quldurunu öldürdülər ["Vedibasar" qəz., 2023, 1-28 fevral]. Bu hadisədən sonra erməni millətçilərinin Basarkeçərin müsəlman əhalisinə qarşı vəhşiliyi daha da şiddətləndi. Erməni daşnakları Zod, Daşkənd, Basarkeçər və başqa kəndlərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar törətməkdə davam edirdilər. Nəticədə Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalından minlərlə soydaşımızın qırılması və öz doğma yurdlarını tərk etməsi baş verdi. Sağ qalan az qisim əhali isə öz doğma yurdlarından baş götürüb qaçdı. Kəlbəcərdəki "Sümüklü dərə" o qanlı illərin "yadigarıdır".

"Azərbaycan" (rusca) qəzetinin 1919-cu il tarixli sayında Gəncə qəzasının dağlıq hissəsinin 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisinin müvəkkili İsmayıl Sultanovun Gəncə qəza rəisinə ünvanlandığı 1919-cu il 22 aprel tarixli məlumatı dərc edilmişdi. Məlumatda yazılır: "Aprelin 13-dən etibarən Ararat

Respublikasının qoşunları Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə rayonunun şərq və şimal bölgəsinin müsəlman kəndlərini təmizləmək məqsədilə hücumlara başlamışdır. İndiyədək Göyçənin 60 minə yaxın əhalisi olan 22 kəndi dağıdılmış, yandırılmış və əhalisi təmizlənmişdir... Ermənistan Respublikası öz məqsədinə çatmışdır, artıq Göyçə rayonunda müsəlman qalmamışdır. Yeni Bəyazid qəzasının 84 müsəlman kəndi məhv edilmişdir ki, onlardan da 22-si aprelin 13-20-si arasında dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Böyük Qaraqoyunlu, Bala Qaraqoyunlu, Zərzibil, Canəhməd, İnəkdağı, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd, Sarıyaqub, Baş Şorca, Söyünquluağalı, Ağkilsə, Zod, Quluağrılı, Bala Mirzə, Böyük Mirzə, Şişqaya, Qayabaşı, Hacı Qərib kəndlərində 15 min evin əhalisinin mal-mülkü talan edilmiş və ermənilərə qismət olmuşdur" ["Azərbaycan" (rusca) qəz., 1919, 17 may].

Rusiyadakı 1917-ci il Oktyabr silahlı çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazda siyasi dəyişikliklər baş vermiş və burada 3 yeni dövlət yaranmışdı. Göyçə mahalı və onun bir hissəsi olaraq Göyçə gölü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Ermənistan Respublikası arasında mövcud olan sərhədin bir hissəsini təşkil edirdi. Gölün şərq tərəfindəki ərazi "Göyçə dairəsi" inzibati statusu ilə Azərbaycana məxsus idi [23, s.41].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin qəbul etdiyi son qanun Göyçə mahalı ilə bağlı olmuşdur. 1920-ci il aprel ayının 22-də Şamxor qəzasının yaradılması barədə 5 bənddən ibarət xüsusi qanun qəbul edildi. Şamxor qəzası Gəncə qəzasının qərb hissəsində və keçmiş İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının ona bitişik hissəsində yaradılırdı. Yəni tarixi Göyçə mahalının şimal-şərq hissəsi - Cil, Məzrə, Zod, Basarkeçər, Şişqaya, Sarıyaqub və başqa kəndlər də buraya aid idi. Lakin 5 gün sonra Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi ilə baş vermiş aprel çevrilişi (1920) həmin qanunun tətbiqinə imkan vermədi.

Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikalararası sərhədlər sovet-bolşevik rejiminin himayəsi ilə Ermənistanın xeyrinə dəyişdirildi. Göyçə dairəsinin ərazisi, demək olar ki, bütünlüklə Ermənistana verildi.

Bolşevik Rusiyası Göyçə dairəsini Azərbaycandan qoparıb Ermənistana verdi və keçmiş Göyçə mahalının yerində Hrazdan, Sevan, Martuni, Kamo, Vardenis və Krasnoselsk rayonları yaradıldı ki, onlardan yalnız sonuncu 2 rayonda azərbaycanlılar yenə də sayca əksəriyyət təşkil edirdilər. Rayonlar yaradılarkən Göyçədəki tarixi Azərbaycan adları da dəyişdirildi. Kəvər – Kamo, Qaranlıq-Martuni, Basarkeçər – Vardenis, Çəmbərək – Krasnoselsk adlandırıldı. Sonralar bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda, eləcə də Göyçə mahalında Azərbaycan türklərinə məxsus yaşayış məskənlərinin adları kütləvi surətdə dəyişdirildi [19]. Bununla belə azərbaycanlılar geri qayıdıb Göyçə mahalının onlarla kəndində çətin də olsa yaşamaqda davam edirdilər. XX əsrin 30-cu illərində həyata keçirilən repressiya siyasəti Göyçədə və ətraf ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıları daha çox əhatə etmişdi.

Ermənistan Respublikası Sovet dövlətinin köməyi ilə azərbaycanlıları yaşadıqları Qərbi Azərbaycandan, eləcə də Göyçə, Basarkeçər, Yeni Bəyazid və başqa ərazilərdən deportasiya etməsinə nail oldu. 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan, yəni Qərbi Azərbaycandan, o cümlədən Basarkeçərdən azərbaycanlılar A.Mikoyanın və Moskvadakı ermənipərəst qüvvələrin qurduğu hiylə ilə köçürmə siyasəti adı altında sürgün edildilər [15]. Xaricdən köçürülən ermənilər Ermənistanda yerləşdirmək bəhanəsi ilə bu siyasət təşkil edildi və köçürülən azərbaycanlı əhali Azərbaycanın Aran zonasında yerləşdirildi: Beyləqan, Saatlı, İmişli, Salyan, Bərdə, Dəvəçi, Biləsuvar və b. rayonlarda.

Ümummilli lider Heydər Əliyev azərbaycanlıların deportasiyasından bəhs edərək demişdir: "Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş deportasiya və soyqırımı siyasəti Sovet hakimiyyəti illərində beynəlmiləlçilik pərdəsi altında məharətlə maskalanaraq həyata keçirilmişdir. Sovet Rusiyasının köməyi ilə bir sıra Azərbaycan torpaqları Ermənistan ərazisi elan edildi. Ermənilər türk-müsəlman respublikalarına qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yürüdən SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə dövlət səviyyəsində 1948–1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına nail oldular" ["Azərbaycan" qəz., 1998, 23 dekabr].

Azərbaycanlıların izini-tozunu silmək üçün daşnaklar tərəfindən bütün yer adları dəyişdirildi, tarixi abidələr dağıdıldı. 1969-cu ildən başlayaraq Basarkeçər rayon partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə qeyri-qanuni olaraq erməni təyin olundu. Daşnaklar öz çirkin əməllərini əvvəlkitək örtülü yox, açıq şəkildə həyata keçirməyə başladılar. Vəzifələrdə işləyən azərbaycanlılar kənarlaşdırıldı, onları ermənilər əvəz etdi. Azərbaycanlılar bütün sahələrdə sıxışdırılaraq, təqiblərə məruz qaldılar.

Deportasiyanın son mərhələsində azərbaycanlılar zor gücünə qovuldu. 1988-ci ildə Basarkeçərin 30 minə qədər azərbaycanlı əhalisi doğma ata-baba yurdlarını məcburən tərk etdi. Həmin vaxtdan bu günə qədər bütün qərbi azərbaycanlılar kimi, göyçəlilər də yurd həsrəti ilə yaşayırlar.

Nəticə. 2022-ci il dekabrın 24-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandan, eləcə də Göyçədən olan bir qrup ziyalılarla görüşmüşdür. Həmin görüşdə çıxış edən İlham Əliyev demişdir: "Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpaqlarımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər, tarixi faktlar, tarixi xəritələr və tariximizin özü təsdiqləyir... XX əsrin əvvəlinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb" [21, 2022, 25 dekabr].

Qeyd etməliyik ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda, eləcə də İrəvan şəhərində, Qərbi Zəngəzurda, Göyçədə, Basarkeçərdə və başqa ərazilərdə bizim bütün tarixi-dini abidələrimizi yerlə yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər. Ancaq buna nail ola bilməyiblər. Bu gün əsas hədəf qərbi azərbaycanlıların itirilmiş yurd yerlərinə qayıdışıdır. "Qərbi Azərbaycana Qayıdış" Konsepsiyası hazırlanmış ["Azərbaycan" qəz., 2023 27 yanvar] və buna uyğun fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Göyçəlilər kimi bütün Qərbi Azərbaycanlılar əmindirlər ki, onlar tezliklə qəribləmiş yurd yerlərinə qayıdıb yenə əvvəli qaydada quruculuq işləri ilə məşğul olacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28, siy.1, iş 42
2. ARDA, f. 28, siy.1, iş 203
3. ARDA, f. 28, siy.1, iş 223
4. ARDA, f. 410, siy.1, iş 205
5. ARDA, f. 894, siy.1, iş 43
6. ARDA, f. 894, siy.10, iş 135
7. ARDA, f.970, siy. 1, iş 62
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f. 1, siy. 1, iş 14
9. ARPİİSSA, f. 1, siy. 1, iş 24
10. ARPİİSSA, f. 1, siy. 1, iş 124
11. ARPİİSSA, f. 1, siy. 2, iş 18
12. ARPİİSSA, f. 609, siy.1, iş 53
13. "Azərbaycan" qəzeti, 2022, 25 dekabr
14. "Azərbaycan" qəzeti (rusca), 1919, 17 may
15. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Bakı, 2013, 784 s.
16. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. I cild. Bakı: Lider, 2005, 440 s.
17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. II cild. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
18. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 696 s.
19. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 288 s.
20. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
21. Əliyev İlham. Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasının açılışında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqi // "Azərbaycan" qəzeti, 2022, 25 dekabr
22. Əliyev V. Zəngəzurda qalan irsimiz. Bakı: Nurlan, 2004, 295 s.
23. Göyçə mahalının kameral təsviri. 1831 və 1842-ci illər. (Tərcümə və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 292 s.
24. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Z.Bünyadov və H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.

25. İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri (1590-cı il tarixli). Tərcümə edənlər Hüsaməddin Qaramanlı və Mehmet Alauddin İslamoğlu. Bakı, 2023, 576 s.
26. İsmayıl Musa. Azərbaycanın Zəngəzur mahalı niyə və necə bölündü?. "Elm və həyat" jurnalı. Bakı, 2023, №3 (481), s. 30-33.
27. İsmayılov K. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə. Bakı: Turxan NPB, 2019, 144 s.
28. Mahmudov C., Mahmudov M. Zəngəzur tarixində Şıxlar. Dünən və bu gün. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2018, 448 s.
29. Musa Urud. Zəngəzur. Elmi-publisistik nəşr. Bakı: Nurlar NPM, 2005, 504 s.
30. Musa Urud. Zəngəzur toponimləri. Bakı: Nurlar NPM, 2013, 400 s.
31. Musa Urud. Zəngəzur. Uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər. Bakı: Nurlar NPM, 2016, 480 s.
32. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Seçilmiş tarixə əlavə (Zeyle tarix-e qozide). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1990, 212 s.
33. Zəngəzur mahalının kameral təsviri (1832-1833-cü illər). Tərcümə və şərhlərin müəllifi N.Əhmədli, Bakı: Elm və təhsil, 2021, 352 s.
34. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб, 1911.
35. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб, 1852, 1218 с.

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ
Академик,
Нахчыванское отделение НАНА

ПОТЕРЯННЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ЗАПАДНЫЙ ЗАНГЕЗУР И ГЁЙЧИНСКИЙ МАГАЛ

В статье рассматривается массовое переселение армян после войн России с гаджарским Ираном и Османским государством на исторические азербайджанские земли Карабах, Зангезур, Нахчыван, Иреван и др., и передача после этого территорий Западного Зангезура и озера Гейча Армянской ССР. В начале XXвека после создания государств на Южном Кавказе, а также Араратской республики, начался геноцид с целью расширения территорий армянских дашнаков, выселения из этих территорий аборигенного населения, азербайджанцев, сотни сел и поселков были разрушены и сожжены, подверглись геноциду азербайджанцы. Политику царской России в отношении армян продолжила Советская Россия, а затем советское государство. Эта политика была направлена на пользу армян, против азербайджанцев. Опираясь на Советское государство, Республика Армения захватила ряд азербайджанских земель. Территории Западного Зангезура и озера Гейча были переданы Армянской ССР в результате антиазербайджанской политики Советского государства. В результате антиазербайджанской политики Советского государства Армянская ССР была создана на азербайджанских землях на территории 9 тыс. кв.км, и овладела территорией 29,8 тыс. кв.км.

Ключевые слова: Азербайджан, Западный Зангезур, территория озера Гейча, Советское государство, антиазербайджанская политика, армянские дашнаки, геноцид, потерянные земли

ISMAYIL HAJIYEV
Academician
Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences

THE LOST HISTIRCAL TERRITORIES OF AZERBAIJAN: WESTERN ZENGEZUR AND GOYCHA PROVINCE

In the article, after the wars of Russia with the Gajar Iran and the Ottoman state, the resettlement of Armenians to the Azerbaijani lands - Karabakh, Zangazur, Nakhchivan, Yerevan and others and after the placement of Armenians in the historical lands of Azerbaijan, the transfer of the Western

Zangazur and the lands around the Lake Goycha to the Armenian SSR. At the beginning of the 20th century, after the establishment of states in the South Caucasus, as well as the Republic of Ararat, Armenian Dashnaks began genocide in order to expand their territories, to expel the aboriginal population, Azerbaijanis from their lands, hundreds of villages and settlements were destroyed and Azerbaijanis were subjected to genocide. The policy of Tsarist Russia on Armenians was continued by Soviet Russia and then Soviet state. This policy was aimed at the benefit of the Armenians, against the Azerbaijanis.Relying on the Soviet state, the Republic of Armenia seized a number of Azerbaijani lands. The Western Zangazur and the lands around the Lake Goycha were transferred to the Armenian SSR as a result of the anti-Azerbaijani policy of the Soviet state. The territory of the Armenian SSR established on the lands of Azerbaijan is 9,000 square meters. km, as a result of the anti-Azerbaijani policy of the Soviet state, its area was 29.8 thousand square meters. km.

Keywords: Azerbaijan, West Zangazur, the lands around the Lake Goycha, Soviet state, anti Azerbaijani policy, Armenian Dashnaks, genocide, lost lands

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.

UOT 94; UOT 32:93/94

TALEH CƏFƏROV
ADPU-nun Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrasının dos.v.i.e., tarix üzrə fəlsəfə doktoru, BDU-nun Azərbaycan tarixi kaferasının (humanitar fakültələr üzrə) elmlər doktoru proqramı üzrə qiyabi doktorantı
https://orcid.org/0009-0005-4833-0679
talehceferov697@gmail.com

ŞƏBNƏM CƏFƏROVA
BDU-nun Türk xalqları tarixi kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0008-3070-198X
shabnamjafarova@bsu.edu.az

TÜRK DİASPORUNUN AVROPAYA İNTEQRASİYASI VƏ SİYASİ PROSESLƏRDƏ İŞTİRAKI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/79-84

Türk diasporunun Avropaya inteqrasiyasının hüquqi əsaslarının formalaşdırılması və təşkilləşdirilməsi müasir dövrün ən mühüm problemlərindən biridir. Müasir dövrdə dünyada inkişaf edən türk diasporu mövcud olduqları cəmiyyətlərə sürətlə inteqrasiya etməklə yanaşı, siyasi proseslərin iştirakçılarına çevrilməkdədirlər. Avropa Birliyi ölkələrində siyasi prosesin əsas iştirakçılarına çevrilməkdə olan türk diasporu sürətlə təşkilatlanmaqdadır. Əcnəbilərin siyasi proseslərdə iştirakının təmin edilməsi məqsədilə bir çox Qərbi Avropa ölkələrində Vətəndaşlıq Aktlarına mühüm düzəlişlər və əlavələr edilmiş, qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmişdir. Diaspor türklərinin siyasi proseslərdə iştirakına qoyulmuş bütün maneələr aradan qaldırılmışdır.

Açar sözlər: siyasi sistem, türk diasporu, Avropa Birliyi, lobbiçilik, siyasi fəallıq.

Giriş. Bu gün dünyada ən qabaqcıl diasporlar arasında Hind, Çin, İrlandiya və Afrika diasporlarını qeyd etmək lazımdır. Türk diasporunu inkişaf etdirməyi hədəfləyən Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Milli Təhsil Nazirliyi, Diyanət İşləri Başkanlığı və Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyini bu işə cəlb etmişdir. Türk diasporunu vahid koordinasiyada birləşdirmək məqsədilə Baş nazirlik yanında Yurtdışı Türklər və Əqraba Topluluqları Nazirliyi və Yunus Əmrə Vəqfi yaradılmışdır. 2009-cu ildə İstanbulda keçirilən Dünya Türk Sahibkarlar Qurultayında diaspor anlayışı ilk dəfə DEİK-DTİK tərəfindən gündəmə gətirildi. Daha sonra 2011-ci ildə İstanbulda keçirilən Dünya Türk Sahibkarlar Qurultayı "Türk diasporu üçün tövsiyələr" adlı araşdırma hazırlanması və 155 üzv ölkə ilə Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının 2012-ci ildə diasporun inkişafı ilə bağlı strateji plan və yol xəritəsi təklif etməsi diasporun həm Türkiyə, həm də dünya üçün strateji əhəmiyyət daşıdığını göstərdi.

Qeyd edək ki, 1900-cü illərin sonunda dünya üzrə diaspor icmalarının ümumi sayı təxminən 155 milyon nəfər olduğu halda, 2000-ci illərdə bu rəqəm 175 milyona, 2013-cü ilin sonunda isə 235 milyona çatmışdır. Bu sürətli artım diaspor anlayışının beynəlxalq sistemdə daha çox istifadə olunmasına yol açmış və beləliklə də onun ölkələrin siyasətinə inteqrasiyasına səbəb olmuşdur [1, 16].

Diaspor tədqiqatçısı Robin Cohen diasporu beş kateqoriyada araşdırır: ticarət, əmək, mədəniyyət, yuxarı sınıf və qurban. Bu təsnifatlar öz növbəsində diasporun miqrasiya ölkəsində yerləşdiyi yeri müəyyənləşdirərkən miqrasiyanı şərtləndirən amilləri müəyyən etməyə imkan verir [1, 19].

Lowy İnstitutu Qlobal məsələlər proqramının direktoru Michael Fullilobe çıxışlarının birində qeyd edir ki, diasporun ölkəsinə verə biləcəyi maddi töhfələr arasında ikitərəfli ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək, birbaşa xarici investisiyaları təş-viq etmək və işgüzar əlaqələrdə vasitəçilik etmək daxildir. Onlar vətənlərinə qayıdanda özləri ilə təcrübə, uğur hekayələri və kommunikasiya şəbəkələri

gətirəcəklər". Orozco isə diasporun ana vətəninə təmin edəcəyi iqtisadi təsirinin 5 əsas ölçüyə malik olduğunu qeyd edirdi: nəqliyyat, telekomunikasiya, turizm, pul köçürmələri, ticarət [1, 32-33].

Diasporun həyata keçirdiyi digər fəaliyyət sahəsi pul köçürmələridir. Bu köçürmələr müxtəlif fondlar və ya xeyriyyə təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir. 2010-cu ildə həyata keçirilən və təqribən 450 milyard dollar məbləğində qlobal pul köçürmələri diasporun beynəlxalq sistemdəki təsirini əyani şəkildə nümayiş etdirir [1, 33-34].

Bu gün geniş qlobal şəbəkəyə malik olan diasporlar həm öz aralarında, həm də ana vətənləri ilə sıx surətdə əlaqə saxlayırlar. Buna ən bariz nümunə kimi dünya üzrə 70 milyondan çox əhalisi olan İrlandiya diasporunu göstərmək olar. Bunu təxminən 60 milyonluq Çin və 25 milyondan artıq hind diasporu izləməkdədir. Müasir dövrdə dünyada inkişaf edən diaspor şəbəkələrinə Xorvatiya, Çili, Macarıstan, Türkiyə, Sloveniya, Malayziya və Tailand daxildir [1, 34-35]. Diasporların sayı artdıqca ölkələr bu vəziyyətdən faydalanmaq üçün diaspor strategiyalarını genişləndirməyə çalışırlar. Bundan əlavə, milli dövlətlər diaspor fəaliyyətini artırmaqla effektiv yumşaq güc diplomatiyası əldə edir, mühüm beynəlxalq investisiya qərarlarında həlledici təsir nöqtəsinə çevrilirlər.

Qərbi Avropa ölkələri arasında türklərin yaşadığı ən böyük ölkələr şübhəsiz ki, Almaniya, Hollandiya və Belçikadır. Tədqiqatçı Robin Cohen diasporları təsnifatlandırarkən ənənəvi və müasir diasporlar arasındakı fərqi dəyişən qlobal iqtisadiyyat baxımından şərh edir. Ona görə diasporlar qədim və yeni olmaqla iki əsas qrupa bölünməkdədir. Qədim diasporlar da məcburi köç nəticəsində yarananlar və koloniyalaşmanın gətirdiyi diasporlar şəklində qruplaşdırılmışdır. Cohen yeni (müasir) diasporları 3 yerə bölür: a) Ticarət diasporları (yəhudi və Livan diasporu); b) Kapitalist diasporlar (Britaniya diasporu); c) İşçi diasporları (İrlandiya, Çin, Hindistan, Siqx icması və türk diasporları [2, 21-22].

Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının dərc etdirdiyi raportda diasporu müəyyən etmək üçün dörd elementdən bəhs edilir. Raportda diaspor anlayışı üçün gərəkli olan "zaman", "doğum yeri", "vətəndaşlıq" və "şəxsiyyət və mənsubiyyət" amilləri araşdırılmışdır [2, 22].

Avropada yaşayan türklərin siyasi fəallığının ən yüksək olduğu ölkələr içərisində Almaniya, Hollandiya və Belçika fərqlənir. 2011-ci ilin sonuna olan məlumata görə, Almaniya əhalisinin (81 milyon 314 min 906 nəfə) 7 milyon 409 min 754 nəfərini əcnəbilər təşkil etmişdir. Bu da Almaniya əhalisinin 9,1%-inə bərabərdir. Bu say Almaniyanı Avropada ən çox əcnəbi yaşayan ölkə durumuna gətirmişdir. Seçki qanunvericiliyinə görə, yaşı 18-dən yuxarı olan hər bir Almaniya vətəndaşı (ən azı bir il Almaniya vətəndaşı olmaq şərti ilə) seçmək və seçilmək hüququna malikdir [2, 56].

1991-ci il yanvarın 1-də qüvvəyə minən "Əcnəbilər haqqında" qanun həmin tarixə qədər hüquqi statusu bəlli olmayan immiqrantları sistemə daxil etməyə başladı. Bu qanun əcnəbilərin ölkəyə girişi, yaşayış yeri və dolanışıq kimi məsələlərlə yanaşı, mühacirlərin Almaniya vətəndaşlığını əldə etmələri üçün tələbləri də müəyyən edir. Qanun 16-23 yaş arasındakı gənclərdən 8 il Almaniyada yaşamağı və 6 il alman məktəblərində təhsil almağı tələb edir. Yaşı 23-dən yuxarı olanlar üçün yaşayış müddəti 15 il müəyyən edilir və bu müddət ərzində onlar öz himayəsində olan şəxsləri sosial yardım və işsizlik müavinəti almadan təmin etməlidirlər.

Alman Vətəndaşlıq Qanununda immiqrantların vətəndaşlığa qəbul edilə biləcəyi ilə bağlı məsələ açıq şəkildə bildirilir. Mühacirlərin vətəndaşlığa qəbul edilməsi ilə bağlı qanun bir çox məsələləri özündə ehtiva edir (3-cü maddənin 1-ci bəndi, 5-ci yarımbəndi). Bu maddələrə təkcə bəndlərin yerinə yetirməli olduğu şərtlər deyil, həm də həyat yoldaşları və uşaqları ilə bağlı olanlar, habelə ərizənin rədd edilməsinə səbəb ola biləcək hallar daxildir. Qanunun 10-cu maddəsində iki mühüm amil xüsusi ilə miqrantlar üçün vacib hesab edilir: alman dili biliyi və vətəndaşlıq testi. Burada dil biliyi tələbinə görə ərizəçilər B1 səviyyəsində alman dili biliyini sübut edən bir imtahan verməlidirlər. Bundan əlavə, Almaniyada doğulmuş mühacir uşaqları üçün də qanunda müəyyən dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdur. Alman hökuməti 1 yanvar 2000-ci il tarixindən etibarən vətəndaşlıq məsələsini "qan bağları"na deyil, "doğum yeri" prinsipinə əsasən müəyyən edir. Müvafiq olaraq, Vətəndaşlıq Aktının 4-cü maddəsi valideynlərdən biri Almaniya vətəndaşıdırsa və ya Almaniyada səkkiz ildən artıq qanuni yaşayırsa, uşaq Almaniya vətəndaşı sayılır. Lakin bu uşaq 23 yaşına qədər iki vətəndaşlıqdan birini seçməlidir. "Seçim qaydası" adlanan bu şərt Almaniya qanunlarının ikili vətəndaşlığa icazə verilməməsindən irəli gəlir [3, 155].

2014-cü ildə seçim qaydasında müəyyən dəyişiklik edildi. İyulun 3-də Almaniya Bundestaqı tərəfindən seçim qaydasının tətbiq edilməyəcəyi hallar müəyyən edildi. Dəyişikliyə görə, "Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətin və ya İsveçrənin vətəndaşı olmayan valideynlərdən Almaniyada doğulan və Almaniyada böyüyən uşaqlar seçim qaydasından azad olunacaqlar". Bu yeni müddəaya görə, son səkkiz il Almaniyada yaşayan, altı il Almaniyada təhsil almış, alman məktəbi diplomuna malik olan və ya Almaniyada peşə təhsili almış uşaqlar Almaniyada böyümüş hesab olunur və seçim qaydasından azad edilir.

Almaniya Konstitusiyası alman vətəndaşlarına birlik yaratmaq hüququnu verdiyi halda, burada əcnəbilərlə bağlı heç bir müddəa öz əksini tapmamışdır. Bununla belə, 1964-cü ildə düzəliş edilmiş Asossiasiyalar Qanunu əcnəbilərə müstəsna əsaslarla birliklər yaratmaq hüququ verdi.

2011-ci ilə aid hesablamalara görə, Hollandiya əhalisi 16 milyon 595 min müəyyən edilmişdir ki, onun da 652 min 200 nəfərini və ya 3,9%-ni əcnəbilər təşkil etmişdir [2, 59]. Hollandiya Konstitusiyası Nümayəndələr Palatasının üzvü olmaq və ya üzvlərinin seçilməsində səs vermək üçün Hollandiya vətəndaşı olmağı tələb edir (4, 54, 56-cı maddələr). Qeyd edək ki, Konstitusiyada vətəndaşlıq hüququ ilə bağlı birbaşa müddəa yoxdur və bunun qanunla tənzimlənəcəyi bildirilir (2-ci maddənin 1-ci bəndi). Vətəndaşlıq Aktında isə əcnəbilərin ölkəyə qəbulu kifayət qədər mürəkkəb maddələrlə tənzimlənir.

Vətəndaşlıq Aktında vətəndaşlığın verilməsi üçün müəyyən edilən meyar əcnəbilərin ölkədə yaşama müddətidir. Vətəndaşlıq üçün müraciət edildiyi tarixdə ən azı beş il daimi yaşamaq tələbi (8-ci maddənin 1-ci bəndinin c bəndi) müxtəlif səbəblərə görə azaldıla və ya ondan imtina edə bilər. Hollandiyada cəmi on il yaşayanlar üçün bu müddət iki ilə endirilir (8-ci maddənin 3-cü bəndi). Hollandiya vətəndaşı ilə ən azı üç il evli olanlar üçün isə bu müddət tələbindən tamamilə imtina edilir (8-ci maddənin 2-ci bəndi). Bir əcnəbinin müddətsiz Hollandiya vətəndaşlığını əldə etməsi üçün yetərli dərəcədə holland dilini bilməsi və cəmiyyətə inteqrasiya olunması üçün Hollandiyanın siyasi quruluşu və cəmiyyəti haqqında kifayət qədər biliyə malik olmalıdır (8-ci maddənin 1-ci bölümünün c bəndi). Bu maddə "vətəndaşlıq testi" və "dil biliyi imtahanı" üçün əsas təşkil edir. Bundan əlavə, bu qanuna əsasən, vətəndaşlıq üçün müraciət edənlər "Hollandiya cəmiyyəti ilə həmrəylik nümayiş etdirməlidirlər (maddə 8, fıkra 1, bənd e) [2, 60].

Seçki vaxtı ən azı beş il ardıcıl olaraq Hollandiyada yaşamış və yaşamağa davam edən əcnəbilər yerli (regional olmayan) seçkilərdə iştirak etmək hüququna malikdirlər. (Bölmə B3, maddə 2 (b)). Təmsilçilər Məclisi üçün isə Konstitusiyada nəzərdə tutulduğu kimi vətəndaşlığa sahib olma və Hollandiyada hazırki yaşayış yeri şərtdir (maddə B1). Göründüyü kimi, Seçki Qanununda əcnəbilər üçün heç bir əlavə məhdudiyyət və imtiyazlardan bəhs olunmur.

Ölkə qanunvericiliyi Hollandiyada yaşayan hər bir kəsin təşkilatlanma azadlığını da zəmanət altına almaqdadır. Əcnəbilər də Həmkarlar İttifaqı kimi təşkilatlara üzv ola bilərlər. Bu, əcnəbilərin siyasətə təsir imkanlarını daha da gücləndirir.

2004-cü ildə sayları 400 min nəfərə çatan Hollandiyadakı türk diasporunun təxminən yarısı ölkə vətəndaşı statusu almışdır. Hollandiyadakı türk diasporu digər etnik qruplara görə yerli və beynəlxalq siyasətə qatılım, Avropa Parlamentində təmsilçi olma və sahibkarlıq fəaliyyətilə təsirli bir mənzərə ortaya qoymaqdadır. Hollandiyada türk miqrantlar Tunisli köçkünlərlə birlikdə ən çox əhali sayına malik olanlardır [4, 68]

Belçika ərazisinə görə Avropanın kiçik bir ölkəsi olsa da, əhalisi daha sıx məskunlaşmışdır. 2011-ci ilə aid məlumatlara əsasən, Belçikanın 10 milyon 839 min 900 nəfər əhalisinin 1 milyon 52 min 800 nəfərini əcnəbilər təşkil etmişdir. O zaman bu rəqəm ümumi əhalinin 9,7%-nə bərabər idi. Belçika Statistika İnstitutunun 2020-ci il məlumatlarına görə, ölkə əhalisinin 11 milyon 492 min 641 nəfər olduğu müəyyən edilmişdir. Əhalinin yalnız 37 min 717 nəfərini Türkiyə vətəndaşlığına malik olanlar təşkil etmişdir. Belçika vətəndaşı olan türklər bu rəqəmlərə daxil edilməmişdir. 2018-ci ilin sonuna olan məlumata görə, Belçika vətəndaşlığına malik türklərin sayının 215 min civarında olduğu müəyyən edilmişdir [5, 6-7]

Aparılan anket araşdırmalarından əldə olunmuş məlumatlara görə, Belçika türklərinin yarıdan çoxu (58%) Türkiyədə, 42%-i isə Belçikada doğulmuşdur. Türkiyədə doğulan Belçika türklərinin əksəriyyətinin daha çox əyalətlərdən olduğu müəyyən edilmişdir. Belçika türklərinin böyük bir hissəsi

(66%) miqrasiya etmədən əvvəl Belçikada ailəsinin olduğunu, qalan 34%-nin isə ilk dəfə miqrant olduqlarını bildirmişdilər. Buna görə də demək olar ki, miqrasiyanın ən çox yayılmış forması evlilik və ya ailə birləşməsi yolu ilə həyata keçirilirdi [6, 38-39].

Göründüyü kimi bir çox Avropa ölkəsində olduğu kimi, Belçikada da vətəndaşlıq almaq çətinləşir və qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısını almaq üçün məhdudiyyətlər tətbiq edilir. Vətəndaşlıq əldə etmək üçün yaşayış müddətlərinin artırılması, dil bilmə tələbləri, müəyyən müddət ərzində ölkədə işləmək, sosial inteqrasiyanın təmin edilməsi kimi yeni qaydalar tətbiq edilir. Nəticədə, bu, vətəndaşlıq statusu alanların sayının azalmasına və immiqrasiyaya məhdudiyyətlərin qoyulmasına yol açmışdır.

Belçika Avropanın siyasi mərkəzi hesab olunur. Belçika Konstitusiyasının 8-ci maddəsi vətəndaşlıqla bağlıdır. Bu maddəyə görə vətəndaşlığın necə əldə ediləcəyi, saxlanılacağı, itiriləcəyi ilə bağlı tənzimlənmələr Vətəndaşlıq Qanununda öz əksini tapmışdır.

1984-cü ildə qüvvəyə minən və 2000-ci ildə yenidən işlənən Qol qanunu immiqrasiyanın artmasına töhfə verən və immiqrasiya hüququnun əsasını əks etdirən əhəmiyyətli qanun sayılır. Qeyd edək ki, Qol qanunu türklərə Belçikada vətəndaşlıq qapılarını açdı. Beləcə, Belçika vətəndaşlığını alan türklər seçki və siyasi vəzifələrdə iştirak etmək hüququ qazanaraq siyasətdə fəal rol oynamağa başladılar. Həmçinin bu qanun bəzi immiqrantları öz ölkələrinə qayıtmağa təşviq etdi, digərlərini isə vətəndaşlıq vermək və sənədsiz immiqrantları məhdudlaşdırmaqla inteqrasiya etməyi hədəflədi. Bundan əlavə, 3 sentyabr 1991-ci ildə vətəndaşlıq tələbləri yumşaldıldı və mühacirlərin üçüncü nəsil uşaqlarına birbaşa vətəndaşlıq verildi. 2000-ci il martın 1-dən sonra qüvvəyə minən bu qanun Belçikanın immiqrantların vətəndaşlıq yolu ilə inteqrasiyasında mühüm rol oynadı.

Belçika Konstitusiyasına görə, seçkilərdə səs vermək üçün 18 yaşına çatmış Belçika vətəndaşı olmaq yetərlidir (maddə 61). Nümayəndələr Palatası üzvlüyünə namizəd olmaq üçün şəxs Belçika vətəndaşı olmalı, Belçikada yaşamalı və 21 yaşına çatmalıdır (maddə 64). Belçika Seçki Qanununa nəzər saldıqda 18 yaşdan yuxarı hər bir Belçika vətəndaşının seçici olmaq hüququ vardır (maddə 1).

Belçika Konstitusiyasının 9-cu maddəsində deyilir ki, vətəndaşlıq hüquqları federal qanunverici orqan tərəfindən verilə bilər. Bu maddə 74-cü maddə ilə qüvvəyə minir. Burada vətəndaşlıq hüquqlarının verilməsi Kral və Deputatlar Palatası tərəfindən birgə həyata keçirilən məsələdir. Vətəndaşlıq haqqında Qanunun 15 və 21-ci maddələri də bu təcrübəyə əsaslanır. Vətəndaşlıqla bağlı ərizələr bütün hallarda Kral prokurorluğuna göndərilir.

Vətəndaşlıq Qanununa görə, Belçika vətəndaşlığını əldə etməyin iki yolu vardır: vətəndaşlığın əldə edilməsi və vətəndaşlığa qəbul. Belçikada doğulmuş, doğulduğu zaman vətəndaşlığı olmayan, 18 yaşına çatmamış vətəndaşlığını itirmiş, son 10 il ərzində ən azı beş il Belçikada yaşamış və ya valideyni Belçikada anadan olmuş (maddə 10-11), eyni zamanda evladlıq olaraq bu xüsusiyyətləri daşıması Belçika vətəndaşlığını əldə etməyə imkan verir. Valideynləri vasitəsilə vətəndaşlıq əldə edənlər üçün 8-ci maddə tətbiq olunur. Bu maddəyə görə, valideynlərindən birinin Belçika vətəndaşı olması mütləqdir.

Belçika Konstitusiyasında yerli seçkilərlə bağlı da mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır. Aİ-yə üzv ölkələrin vətəndaşları yerli seçkilərdə səs verə və namizəd kimi iştirak edə bilərlər. Bununla belə, Belçikada beş il yaşayan əcnəbilər də öz yaşadıqları məntəqələrdə seçici kimi səs verə bilərlər. Bu hüquq Belçika Konstitusiyasının 8-ci maddəsində təsbit olunub və 19 may 2004-cü il tarixli qanunla tənzimlənir. Qeyd edək ki, qanunun qəbulundan sonra 2006-cı ildə keçirilən yerli seçkilərdə 115 min əcnəbinin səsvermə hüququna malik olduğu üzə çıxmışdır [7, 4-5].

Belçika türklərinin yaşadıqları ölkənin siyasi proseslərində iştirakına qoyulan məhdudiyyətlər, demək olar ki, aradan qaldırılmışdır. Xatırladaq ki, siyasi iştirak fərdlərin və siyasi gücün qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir anlayış kimi müəyyən edilir. Siyasi iştirak təkcə səsvermə davranışını deyil, həm də çoxşaxəli hərəkətləri, o cümlədən siyasi fəaliyyətləri izləmək, partiyaya üzv olmaq, assosiasiya fəaliyyətlərində iştirak etmək və ya siyasi etirazlarda iştirak etməyi əhatə edir [8, 251].

Belçika Konstitusiyasının 27-ci maddəsi Belçikanın bütün vətəndaşlarına dərnəklərə, birliklərə üzv olmaq hüququ verir. Dərnəklər haqqında Qnunun 46-cı maddəsində nəzərdə tutulur ki, ölkədə yaşayan əcnəbilər tərəfindən qurulan birliklər, təşkilatlar həm də beynəlxalq birliklər kimi hüquqi şəxs statusuna malik olacaqlar.

Nəticə. Göründüyü kimi, hər üç Avropa ölkəsinin qanunvericilik aktları əcnəbi statusunda olan şəxslərin siyasi iştirakına bir sıra əngəllər yaratmaqdadır. Siyasi iştirak təkcə səsvermə davranışını

deyil, həm də çoxşaxəli hərəkətləri, o cümlədən siyasi fəaliyyətləri izləmək, partiyaya üzv olmaq, assosiasiya fəaliyyətlərində iştirak etmək və ya siyasi etirazlarda iştirak etməyi əhatə edir. Son illər Qərbi Avropa ölkələri miqrantların qeyri-qanuni miqrasiyalarının qarşısını almaq məqsədilə qanunları sərtləşdirmiş, vətəndaşlıq almaq qaydaları sərtləşdirilir. Qeyd olunan ölkələrin Seçki Qanunlarında əcnəbilər üçün heç bir əlavə məhdudiyyət və imtiyazlardan bəhs olunmur.

ƏDƏBİYYAT

1. Telli, Resul. Avrupa Birliginde girişimci türk diasporası (Hollandaya bakış). Egin Basım Yayın Evi, Ankara, 124 s.
2. Tolga Sakman. Türk diasporasının Avrupa siyasal sistemine katılımı: Almanya, Hollanda, Belçika. Çizgi Kitabevi, Konya, 222 s.
3. Keskin, H. Türklerin Gölgesinde Almanya. İstanbul: Doğan Kitap, 2011. 212 s.
4. Resul, T. Avrupa Birliginde Girişimci Türk Diasporası (Hollandaya Bakış). Ekin Baim Yayın Dağıtım, Ankara, 2018, 124 s.
5. Esma Sağdıç. Belçikada Türk Diasporası. Sakarya Üniversitesi Türk Akademi Dergisi, 2022, 1(1), s. 1-14.
6. Kaya, A., Kentel, F. Belçika Türkleri Türkiye ile Avrupa Birligi arasında körpü mü, engel mi?. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008. 220 s.
7. Binfikir. Yabancılar İçin Oy Kullanma Klavuzu. Binfikir (6), 2006, Nisan, 4-5.
8. Yontar, İ., Savut E. Seçilmiş Avrupa ülkeleri ve Türkiyede göçmenlerin siyasal katılımı. Yönetim Bilimleri Dergisi, 14(28), s. 251-288.

ТАЛЕХ ДЖАФАРОВ
И.о.доцента кафедры Всеобщей истории и технологии преподавания истории АГПУ, доктор философии по истории заочный докторант докторантуры кафедры истории Азербайджана гуманитарного факультета БГУ

ШАБНАМ ДЖАФАРОВА
Преподаватель кафедры истории тюркских народов БГУ, доктор философии по истории

ИНТЕГРАЦИЯ ТУРЕЦКОЙ ДИАСПОРЫ В ЕВРОПУ И УЧАСТИЕ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

Формирование и организация правовой базы для интеграции турецкой диаспоры в Европу является одной из важнейших проблем современной эпохи. В современную эпоху турецкая диаспора, развиваясь в мире, стремительно интегрируется в общества, в которых она существует, а также становится участником политических процессов. Турецкая диаспора, становясь основным участником политического процесса в странах Европейского Союза, стремительно самоорганизуется. В целях обеспечения участия иностранцев в политических процессах во многих западноевропейских странах внесены важные изменения и дополнения в законы о гражданстве, а также улучшена законодательная база. Устранены все препятствия для участия турок диаспоры в политических процессах.

Ключевые слова: политическая система, турецкая диаспора, Европейский Союз, лоббирование, политический активизм.

TALEH JAFAROV
PhD in History, Associate Professor of the Department of General History and History Teaching Technology, ASPU ‚part-time doctoral student in the Doctor of Science program at the Department of Azerbaijani History (Humanities Faculty) of BSU

SHABNAM JAFAROVA
Lecturer of the Department of History of Turkic Peoples of BSU, PhD in History

INTEGRATION OF THE TURKISH DIASPORA INTO EUROPE AND PARTICIPATION IN POLITICAL PROCESSES

The formation and organization of the legal basis for the integration of the Turkish diaspora into Europe is one of the most important problems of the modern era. In the modern era, the Turkish diaspora, which is developing in the world, is rapidly integrating into the societies in which they exist, and is also becoming participants in political processes. The Turkish diaspora, which is becoming the main participants in the political process in the countries of the European Union, is rapidly organizing itself. In order to ensure the participation of foreigners in political processes, important amendments and additions have been made to the Citizenship Acts in many Western European countries, and the legislative framework has been improved. All obstacles to the participation of Turkish diaspora in political processes have been removed.

Keywords: political system, Turkish diaspora, European Union, lobbying, political activism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi:15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Seyidova, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94; UOT 327

КЕНАН АЛЛАХВЕРДИЕВ
доктор политических наук, профессор
Азербайджанский университет туризма и менеджмента,
декан факультета социального управления
ORCİD 0000-0002-6325-7765
kenan.allakhverdiev@gmail.com

ГЕОИСТОРИЧЕСКИЕ ТРЕНДЫ СОВРЕМЕННОГО МИРА: МЕЖДУ ГЛОБАЛИЗАЦИЕЙ И ЭТНИЧНОСТЬЮ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/85-92

В данной статье предпринимается попытка совместить в единую тему две крупные научно-практические проблемы – глобализацию и этнополитические процессы, поскольку полагаем, что между ними есть не только «общее диффузное поле», но и общие трудности на пути их научного осмысления: сильный фон эмоциональных помех, фактически заслоняющих серьезное изучение природы исследуемых вопросов; миксация разнопорядковых сторон проблемы; подмена особенностей изучаемого объекта абстрагированными конструкциями, и т.д. Автор вносит свое понимание указанных вопросов.

Ключевые слова: тренды мирового развития, глобализация, этничность, этнополитика.

Введение. При анализе связки «глобализация – этничность» особенно важным представляется ее рассмотрение с учетом постановки в центр дискурса ряда вопросов:

– как в одном пространственно-временном поле могут функционировать диаметрально противоположные в своей основе процессы – глобализация и этнизация общественной жизни;

– возможен ли в принципе для народов Кавказа прыжок из «царства этнополитики» в «царство глобальных универсальных ценностей»;

– и, наконец, что же в перспективе может принести глобализация Кавказу – мир, демократию и процветание, или новый кровавый передел границ, территорий, ресурсов, рождение государственно-политических мутантов.

****

Глобализация как геоисторический феномен. Прежде всего отметим, что, как нам представляется, глобализацию можно охарактеризовать как геоисторический процесс, охватывающий с разной степенью интенсивности различные стороны общественной жизни и различные регионы мира, и, соответственно, в зависимости от параметров их «качественного» состояния, придающий им различные импульсы и векторы развития.

Однако, при объяснении подобных парадоксов соотношения глобализации и этничности, к сожалению, большинство исследователей сворачивают на очень простенькую и удобную дорожку:

– дескать, у этих народов и стран разные уровни культуры, ментальности;

– что корни современных национальных проблем находятся в истории взаимоотношений этносов;

– что здесь замешаны геополитические «игры» больших держав, и т.д.

Последний аспект вообще составляет отдельную тему, красной строкой через которую проходит название статьи Илана Бермана – вице-президента вашингтонского Совета по внешней политике США (American Foreign Policy Council) – «Центральная Азия и Кавказ: новое поле боя» [5].

Как отмечает Фиона Хилл, научный сотрудник исследовательского Института Брукингса: «Очень интересно сравнить Кавказ с Балтией, где велись или ведутся те же дискуссии, которые ведутся на Кавказе – об интеграции в Европу, сотрудничестве с НАТО и т.д. Страны Балтии успешно решили эти вопросы, потому что действовали совместно. Они смогли сформулировать

общие цели, хотя это часто было нелегко. Эти страны сильно отличаются друг от друга, каждая из них обладает своей уникальной историей, хотя некоторые аспекты их прошлого крайне похожи. На Кавказе все происходит по-другому. Не существует общей повестки дня, которая могла бы способствовать совместному развитию закавказских республик. Ключевой вопрос – отсутствие взаимодействия между ними» [Цит. по: 1].

Правда, по прошествии десяти лет, уже в 2015 году, она в соавторстве с Кемаль Кириши и Эндрю Моффатт, значительно отходит от своей позиции, утверждая, что конфликтогенность региона во многом связана с тем, что Россия и США по-прежнему рассматривают Закавказье как площадку для геополитической конкуренции, и события вокруг Украины лишь оттенили, но не отменили этот факт [3].

Авторская позиция по этому вопросу, не претендующая ни на всесторонность охвата, ни на полноту изложения, состоит в том, что природа и динамика этнополитических процессов не могут быть объяснены только лишь из самих себя, быть абсолютной самопричиной собственного существования. Для построения эффективной научной модели генезиса этнополитических процессов требуется внешний посыл, детерминанта более высокого порядка, «незримо» инициирующая эти процессы и коррелированная с их текущими и конечными результатами.

По нашему мнению, в качестве такой универсальной причины может выступать глобализация, понятая как всемирно-исторический процесс «постижения» человечеством своей родовой сущности, сложный процесс самодвижения в форме «скручивания», «сворачивания» мира (по П.Тейяр де Шардену), т.е. мира без границ, без расстояний, и даже без привычной «классической истории».

Согласно П.Тейяр де Шардену, народы достигли такой степени взаимозависимости, что урегулирование международных конфликтов путем исправления границ должно уйти в прошлое. Один из основоположников глобального эволюционизма предвидел перерастание «феномена человека» в «феномен человечества», которое, в конечном счете, сделает реальным преодоление всех перегородок между людьми [8].

Можно сделать предположение, хотя эта идея еще должна быть основательно, как теоретически, так и эмпирически проработана, что отдельные аспекты и формы процесса протоглобализации наблюдались на протяжении всей истории человечества – великие империи Древнего Мира и Средневековья, глобальные колониальные державы Нового Времени.

Кстати, большинство американских исследователей начало процесса глобализации относят к эпохе великих географических открытий, и для вящего символизма начинают отсчет от 1492 года. А историки Эмили Эриксон и Питер Берман из Колумбийского Университета пришли к выводу, что процесс глобализации начался, в том числе, благодаря деятельности бесчестных торговцев и моряков из Ист-Индской компании, которых можно считать одним из важнейших «моторов» процесса глобализации [10].

Более того, в этом плане XX – XXI века выступают, по своей сути, в качестве полигона, эпохи противоборства, соревнования различных глобалистских проектов развития: либертаристского и коммунистического, колониального и цивилизационного, многополярного и однополярного. При этом нежизнеспособность одних проектов глобального мироустройства еще вовсе не означает «полную и окончательную победу» только одной, единственной альтернативы глобализации.

Влияние глобализации на этнические процессы. Рассмотрение в данном контексте современных этнополитических процессов может быть осуществлено по двум основным составляющим проблемы: влияние глобализации как на собственно этнические процессы, так и на формы их политической институциализации.

Эпоха глобализации активно трансформирует этничность в движущий фактор современных этнополитических процессов. Как известно, этничность формируется под воздействием целого ряда этнических факторов: этноэкономики, этнического сознания и самосознания, этнической фузии и консолидации, и т.д. В свою очередь, уже среди факторов, порождающих современные этнополитические процессы, именно этничность выступает в качестве движущего фактора.

Этничность не остается неизменной. Она трансформируется, и, сохраняя качество исторической устойчивости, приобретает новое социальное содержание, статус, функции. И сегодня процесс развития этничности продолжается через формирование этнического сознания, этнической идентичности, возникновение этносоциальных организмов.

Этничность создается системой образования, средствами массовой информации, политическим и экономическим институтами. Так, например, после распада СССР, проживавшие на его территории этносы оказались перед дилеммой выбора между гражданской и этнической идентификацией. Эта дилемма стала особенно острой, поскольку все существовавшие до этого институты общественной жизни оказались полностью разрушены.

Специфичность ситуации в новых независимых государствах на постсоветском пространстве состоит в том, что их политическое развитие часто осуществлялось на матрице этнической идентификации. Крушение социалистического строя привело к тому, что именно этничность стала формой, мерой социальной идентификации личности. Из этого можно сделать некоторые выводы:

1. Феномен этничности представляет собой закономерный исторический процесс.

2. Ослабление социально-экономических и политических структур, ориентаций в обществе приводит к актуализации этничности, завязыванию всего комплекса политических и имущественных прав людей на этнической идентификации личности.

3. Этническая идентификация приводит к возникновению этнополитических процессов, сопровождаемых проблемами: этнотерриториальные, этнокультурные, этносоциальные; межэтнические конфликты, этнократическая государственность и т.д.

Совокупность этих тенденций закономерно ведет к противоречивому процессу в условиях глобализации – этнизации современной политики новых независимых государств в различных частях мира.

В ходе взаимодействия феноменов этничности и политики формируется пограничное пространство, которое мы называем этнополитическим пространством. К примеру, с момента разрушения Советского Союза политические процессы на постсоветском пространстве на значительном протяжении времени приняли явно выраженный этнический характер. Причины подобной этнизации политики в переходный период достаточно явные:

• *Экономическая потребность в границах*: для предотвращения вывоза материальных ценностей, предотвращения административного хаоса, притока беженцев, во многих странах, переживающих переходный период, складывается экономическая ситуация, из которой выход видится не в экономическом сотрудничестве, а в защите уже имеющегося экономического потенциала.

• *Потребность в этнической идентификации*, связанная со слабостью государств на начальных этапах переходного периода.

• *Внешняя статусность внутренних меньшинств*. Внутренние меньшинства во многих странах одновременно являются внешними меньшинствами для соседних государств, которые предстают в роли государств-покровителей данных меньшинств. Например, Венгрия: венгры также живут в Словакии, Румынии. Венгры живущие в Румынии, являются внутренними меньшинствами для Румынии, и внешними для Венгрии. Особо сложная проблема – если есть взаимные меньшинства (Албания – Греция, Кыргызстан – Узбекистан и др.). Бывает также, когда на территории страны несколько меньшинств, у которых есть внешние покровители-государства (к примеру, поляки и русские в Литве, поляки, венгры, румыны и русские в Украине, и т.д.)

• *Исторические ретроспективы*. В переходный период часто национальная история переписывается по-новому. Имеется ввиду не только прославление нации, но и национальные обиды, неприятные этнические воспоминания. В результате, происходит этнизация политики еще больше углубляется.

• *Этничность как средство коллективного давления*. Современная практика показывает, что нередки случаи, когда слаборазвитые этнические меньшинства используют свой коллективный статус в качестве своеобразного шантажа, торга, угроз для получения льгот. В свою оче-

редь, относительно развитые этнические меньшинства используют свой этнический статус в качестве средства для занятия ведущих позиций в государстве, а в случае отказа – могут прибегать к различным формам сепаратизма, сецессии.

• *Этничность как коллективное средство для достижения материальных благ* путем вытеснения с территории этнического ареала других этнических групп, захвата их имущества, домов.

• *Этничность как средство статусной группы*. Этничность часто используется как прикрытие статусных инструментов определенной группы интересов (элиты этого этноса). Под лозунгом защиты прав этноса часто прикрываются интересы конкретных людей.

• *Этнический редукционизм*, согласно которому все проблемы экономического, политического, культурного развития рассматриваются через призму этнической принадлежности, появляется стремление не уступить ни по одному вопросу. Если минимум того, что требует одна сторона, превосходит максимум того, что готова уступить другая – то компромисс оказывается невозможен. Каждая уступка воспринимается другой стороной как стартовая площадка для последующих уступок.

Вышесказанное дает нам возможность прийти к выводу, что XXI век пройдет под знаком усиления двух противоположных глобальных тенденций: с одной стороны, разъединительной – в получивших широкое распространение процессах этнической консолидации и этнополитической мобилизации; с другой стороны, объединительной тенденции – выраженной в процессах межэтнической интеграции и поиска новых форм глобальной общности.

Иначе говоря, как мы уже отмечали выше, единый по своим сущностным характеристикам процесс глобализации в различных точках мирового организма может вызывать, и действительно вызывает диаметрально противоположные последствия. Для значительного числа народов евразийского и африканского континентов, которые по шкале социально-экономического развития не превысили пороговых значений индустриальной эпохи, глобализация оказалась «катализатором» характерных для классического капитализма процессов «пробуждения национальной жизни», складывания этнонаций и национальных государств.

В тех же регионах и странах, где процессы этнонационального формирования и национально-государственного устройства, в целом процессы этнополитического развития, еще не были завершены, оказалась востребованной глобальная тенденция стимулирования этнического активизма. И, соответственно, конкретные политико-исторические реалии региона включили другой защитно-адаптационный механизм – этнонационализм, основанный на политике этнического доминирования, защите от реального или надуманного инонационального господства. В своих крайних, радикальных формах этот механизм адаптации к новым глобальным условиям приводит на первый взгляд к своей полной противоположности: национально-государственное строительство впадает в русло этнократии, национального империализма, по своей природе изначально не признающих наднациональные интеграционные тенденции. Именно поэтому, многие исследователи сходятся в том, что нынешний век пройдет под знаком усиления двух противоположных глобальных тенденций: с одной стороны, межэтнической интеграции и поиска новых форм глобальной общности, с другой, – этнической консолидации и этнополитической мобилизации, приводящих к трансформации этничности в этнополитику.

Глобализация и этнизация, взятые как противоположные полюса в общем-то единого исторического процесса превращения планеты, по меткому замечанию канадского ученого Маршалла Мак-Люэна, в «глобальную деревню» [7], в своем синтезе создают очень сложную диалектику их взаимного перехода друг в друга. В «глобальной деревне», в которой ничего нельзя скрыть, и все ответственны за все, само существование классических многонациональных государств со всеми их атрибутами этнополитики (экономическая потребность в границах, этничность как статусное средство), вызывает к жизни объективную общественно-историческую потребность в их преодолении – глобализацию, т.е. эру планетарного униформизма.

С другой стороны, глобализация несет в себе также и огромный разрушительный потенциал, своего рода «собственного могильщика» – оно ускоряет мощные этномиграционные пото-

ки, вследствие чего возрастает этническая мозаичность большинства стран мира, даже тех, что ранее были относительно гомогенными, т.е. формирует прообраз новой цивилизации «электронного трайбализма». В результате, в таких странах неизбежно усиливается острота целого ряда этнополитических проблем:

– взаимоотношения между «титульными» и «нетитульными» народами, т.н. «центром» и этническими регионами, анклавами;

– этнический редукционизм, рассматривающий все процессы политического, социально-экономического и культурного развития через призму этно-национальной идентификации;

– этнонационализм и этнорегионализм;

– права и статусность этнических меньшинств;

– перемещение акцентов с политико-гражданской идентификации людей в сторону этнической и т.д.

Такое возрастание удельного веса этнополитического компонента общественной жизни, в обозримом будущем со всей очевидностью может привести к бесконечной фрагментации практически всех полиэтнических государств, разрушению существующей системы международных отношений, бесчисленным этнополитическим войнам и конфликтам, с высокой вероятностью их перерастания в межгосударственные и даже региональные. В мире звучат тревожные прогнозы о «распаде мирового единства», о «взорванной этничности», о том, что «в эпоху глобализации агрессивность этнонациональных меньшинств будет возрастать из-за незащищенности их самобытности и перспектив» [4, с.239-240].

Глобализация и национальные государства. Еще одним важным аспектом проблемы, актуализирующимся под влиянием глобализации, является ослабление роли национальных государств, основы которых подрываются по целому ряду направлений: ломка национальных границ, формирование транснациональной экономики; трансформация национально-государственного суверенитета в сторону роста числа транснациональных институтов; складывание нового социального мира без информационных границ; усиление транснациональной миграции, нарастание плюрализма культур и этничностей.

Тем самым, по определению целого ряда западных исследователей (И.Фергюсон, Р.Мансбах и др.), современные глобалистские тенденции подрывают государства и саму систему государств [Цит. по: 9]. Образно говоря, нация делается неуместна, хотя она еще и существует. Чем ближе мы подходим к глобальному интегральному целому, тем ближе мы к «концу географии» (т.е. государственно-национального деления мира) [2, с. 5].

Указанные проблемы имеют для Кавказского региона, можно сказать, стратегическое значение. И действительно, сегодня кавказским политикам приходится, чуть ли не ежедневно в политико-практической плоскости решать конкретные проблемы сквозь призму приоритетов: делать ли акцент на декларируемые на международном уровне ценности или же на этнополитические лозунги для так сказать «внутренней аудитории». Доминантность этнополитических формул развития далеко не случайна в целом для всего Кавказского региона.

Наряду с указанными выше характеристиками, к причинам стимуляции этнополитики здесь могут быть также отнесены: природно-географическая детерминация полиэтнической структуры населения Кавказского региона; слабо выраженная экономическая составляющая этносоциального развития; отсутствие в регионе до XIX – XX веков исторически устойчивых централизованных государств или мощных наднациональных территориально-государственных образований и др.

В русле изложенных выше авторских рассуждений, хочется отметить, что этнополитические процессы на Кавказе, да и, наверное, в большинстве государств Центральной Евразии, с внутренней необходимостью должны были пройти, и в настоящее время проходят, определенные стадии, промежуточные этапы своего развития, так сказать «дозреть» до заданной мировым сообществом планки социально-экономических и политических параметров.

Учитывая, что такое стадиальное этнополитическое развитие встраивается, как мы считаем, в предлагаемое глобализацией «социально сжатое время», наверное, можно считать объективно

закономерным и зримые ростки постепенного эволюционирования в Кавказском регионе пока доминантного этно-национализма в сторону плебисцитарного национализма, дающего демократические инструменты достижения межэтнического компромисса и межэтнической кооперации.

Поэтому, если в соответствии с требованиями времени, выраженных в категориях глобализации, не активировать в Кавказском регионе крупные интеграционные проекты, не осуществить повсеместный категорический переход к мультикультурной модели этнической политики, то рано или поздно эти противоречия могут снова принять форму открытого межэтнического противостояния. В то же время следует избегать слепого копирования уже имеющихся моделей мультикультурализма. Сегодня предметом озабоченности международного научного сообщества является тот факт, что мультикультурализм как теория и практическая политика, выросший в странах с либерально-демократическим устройством, переживает кризис. Поэтому предметом их исследования все чаще становится, в частности, то, как различные страны справляются — или не справляются — с реальной поликультурностью в обществе, какую национальную политику проводят и какие результаты она дает [6].

Ключевые тенденции современных этнополитических процессов. Анализ современной ситуации состояния этнополитических процессов в мире позволяет выявить две ключевые тенденции.

Во-первых, это сохранение этнокультурного разнообразия, рост этнического самосознания народов. Опыт последнего десятилетия доказал несостоятельность как советской марксистской, так и многих западных этнополитических доктрин, постулировавших стирание этнических различий и затухание этнического самосознания народов под воздействием индустриализации, урбанизации, и глобализации. Напротив, этническое самосознание лишь обостряется в результате сопротивления указанным унификационным тенденциям. Вместе с тем оно возрастает также под влиянием демократизации общества.

Во-вторых, политизация этничности ─ политическая активизация этнических элит, увеличение числа общественных и политических организаций, инициативных групп, выдвигающих от имени народов политические лозунги или программы. Попытки "затолкнуть" этническую активность только в сферу традиционной культуры нигде в мире не увенчались успехом, поскольку были заранее обречены на провал.

К процессам, в результате которых угрозы для этнополитической безопасности приобретают наибольшую актуальность, можно отнести следующие.

1.Демографические процессы, ведущие к относительно быстрому изменению баланса в рамках устоявшейся этнической структуры, может формировать систему вызовов и угроз в сфере этнокультурной безопасности. В результате может нарушаться устоявшийся статусный баланс, возникнуть элементы этакратизма, сужаться или деформироваться воспроизводственные возможности этнических культур. Недовольство такой ситуацией нередко ведет к латентным, а то и открытым формам межэтнического конфликта. При этом, установление политического паритета между доминирующими этническими группами еще не гарантирует восстановления баланса в их взаимоотношениях.

2.Миграционные процессы также способны привнести в социальную жизнь указанный набор опасностей и угроз. Однако они формируются в предельно сжатое время, что понижает адаптивный социально-психологический потенциал взаимодействующих этнических групп. Кроме того, формируются новые угрозы, связанные с усилением нагрузки на рынки труда, а также с появлением "нетрадиционных" для страны этнических групп.

3. Социально-экономические процессы также могут порождать разнообразные угрозы в этнополитической сфере. Ускоренная модернизация экономики, способствуя отмиранию старых и возникновению новых отраслей хозяйства, может вести к маргинализации части населения, вырванного из традиционного культурного контекста и не приспособившегося к новому образу жизни.

4. Угрозы в этнокультурной сфере, которые можно отнести к наиболее непредсказуемым и неожиданным в той совокупности процессов, которая формирует систему этнополитической безопасности.

5. Культурно-языковые процессы. Они не только отражают влияние вызовов и угроз в области этнополитической безопасности, но и могут восприниматься в качестве факторов, формирующих эти угрозы.

Заключение. Подводя итоги сказанному о ключевых геоисторических трендах глобального мира, следует отметить, что учетом того, что в большинстве новых независимых государств, проблемы государственно-политического развития, фактически оказались «совмещенными» с этнополитическими, этнокультурными, этнодемографическими проблемами, указанные проблемные блоки политического процесса создают острейшую необходимость в формировании всеобъемлющей государственной стратегии выявления, упреждения и разрешения возникающих кризисных ситуаций.

Более того, в государствах постсоветского пространства, к которым относится и Азербайджан, в условиях трендов на глобальное переустройство мира, роль политического управления в формировании стратегии национальной безопасности в целом, и в такой ее «взрывоопасной» сфере, как этнополитическая, в частности, носит, без преувеличения, «государствообразующий» характер.

ЛИТЕРАТУРА

1. Goble Paul. New moves on Caucasus chessboard // *Asia Times*, 21 April 1999. http://www.atimes.com/c-asia/AD21Ag01.html [01.09.2025].
2. O'Brien R. Global Financial Integration. The End of Geography. L., Council on Foreign Relations Press, 1992, 120 p.
3. Retracing the Caucasian Circle – Considerations and Constraints for U.S., EU, and Turkish Engagement in the South Caucasus. The Center on the United States and Europe at Brookings — Turkey project. Fiona Hill, Kemal Kirişci, Andrew Moffatt. Policy paper, Number 6, July 2015, 34 p.
4. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. СПб., Питер, 2004, 313 с.
5. Берман И. Центральная Азия и Кавказ: новое поле боя ("The Washington Quarterly", США) // ИНОСМИ.RU, 25.03.05
6. Кризис мультикультурализма и проблемы национальной политики. Под ред. М.Б. Погребинского и А.К. Толпыго. М.: Весь Мир, 2013, 400 с.
7. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатающего. М., Академический проект, 2005, 496 с.
8. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М., Наука, 1987, 240 с.
9. Уткин А.И. Геоструктура XX1 века. Независимая газета, 1 сентября 2000 г.
10. Шесть веков глобализации //www.washprofile.or. [01.09.2025].

KƏNAN ALLAHVERDIYEV
siyasi elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
Sosial idarəetmə fakültəsinin dekanı

MÜASİR DÜNYANIN GEOTARİXİ TRENDLƏRİ: QLOBALLAŞMA VƏ ETNİKLİK ARASINDA

Məqalədə qloballaşma və etnosiyasi proseslər arasında əlaqənin nəzəri aspektləri araşdırılır: qloballaşmanın etnik proseslərin özünə təsiri; etnik mənsubiyyət etnosiyasi proseslərdə hərəkətverici amil kimi; keçid dövründə yeni müstəqil dövlətlərin müasir siyasətinin etnikləşməsi.

Açar sözlər: dünya inkişaf meylləri, qloballaşma, etniklik, etnosiyasət.

KENAN ALLAHVERDIYEV
Doctor of Political Sciences, Professor
Azerbaijan University of Tourism and Management,
Dean of the Faculty of Social Management

GEOHISTORICAL TRENDS IN THE MODERN WORLD: BETWEEN GLOBALIZATION AND ETHNICITY

The article examines the theoretical aspects of the relationship between globalization and ethnopolitical processes: the influence of globalization on ethnic processes themselves; ethnicity as a driving factor in ethnopolitical processes; ethnicization of modern politics of the newly independent states in the transition period.

Keywords: world development trends, globalization, ethnicity, ethnopolitics.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Zaur Əliyev, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94

ТАНЯ ТАММИНЕН
PhD, адъюнкт-профессор Университета Турку, Финляндия
tanja.tamminen@diacoord.com

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИМПЕРАТИВЫ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ: ПЕРЕСМОТР УСТОЙЧИВОСТИ ПОЛИТИКИ РАСШИРЕНИЯ ЕС

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/93-97

Процесс расширения Европейского союза (ЕС) достиг критического этапа на фоне изменяющегося геополитического ландшафта, отмеченного российской агрессией, откатом демократии и институциональной усталостью внутри самого ЕС. В статье анализируется устойчивость и достоверность повестки расширения, с особым вниманием к Украине, Молдове и Грузии в сравнении с давними кандидатами из Западных Балкан. Рассматриваются структурные, политические и эмоциональные измерения расширения, а также взаимодействие между геополитической необходимостью и институциональной готовностью. Отдельное внимание уделяется роли общественного мнения, двусторонним разногласиям и урокам прошлых волн расширения при оценке перспектив будущего членства.

Ключевые слова: Европейский Союз (ЕС), процесс расширения, Западные Балканы, Украина, Молдова, Грузия.

Введение. В ближайшие годы устойчивость и доверие к ЕС окажутся под серьезным испытанием на фоне резко изменившейся геополитической ситуации. Новая актуальность темы расширения – вызванная вторжением России в Украину – требует переосмысления не только институциональной готовности Союза, но и политических, нормативных и психологических оснований этой политики.

В этих условиях процесс расширения превращается в балансирование между геополитической необходимостью включения новых стран-кандидатов для укрепления коллективной безопасности и внутренними ограничениями Союза, связанными с его институциональной способностью к интеграции и поддержанием единства среди существующих членов.

Расширение как передача норм: парадигма мира, солидарности и разнообразия в ЕС. Процесс расширения ЕС невозможно понять без учета его нормативной основы. С момента своего основания европейская интеграция воспринимается не только как политическая или экономическая инициатива, но и как модель послевоенного миростроительства, демократической трансформации и управления, основанного на ценностях. Процесс интеграции, начатый после Второй мировой войны, отражает идеи вечного мира, сформулированные Руссо и Кантом. Символом этой модели стала франко-германская примиренческая политика, представляющая ЕС как пространство мира, сотрудничества и солидарности.

Как отметил Шарль де Голль в 1962 году: «Вчера нашей обязанностью было быть врагами, сегодня – наше право стать братьями» [3, 20]. Эта фраза отражает переход от вражды к братству, лежащий в основе европейской модели мира. Создание Совета Европы в 1949 году и Европейского сообщества угля и стали в 1950 году стало основой нового послевоенного порядка. Декларация Шумана 1950 года подчеркивала, что интеграция должна строиться на «конкретных достижениях, создающих фактическую солидарность» – принципе, лежащем в основе функционалистских теорий и актуальном в политике ЕС в отношении Западных Балкан [8, 284-286].

Многосторонние форматы, такие как СБСЕ/ОБСЕ, способствовали укреплению доверия через диалог и сотрудничество. Эта логика была перенесена на постконфликтные регионы, в том числе на Балканы, где ЕС поощряет региональное сотрудничество и экономическую интеграцию как механизмы стабилизации.

Внутреннее устройство ЕС, основанное на четырех свободах (движение людей, товаров, услуг и капитала), представляет собой не только экономическое пространство, но и норматив-

ный порядок, сформированный гармонизированным законодательством и мультикультурным видением. При этом такая гармонизация не означает культурной унификации. ЕС гордо утверждает, что «многообразие культур – одно из величайших богатств Европы» [7, 19].

Европейская идентичность формируется единством и многообразием. ЕС остается полицентричным пространством обмена, где сосуществуют и конкурируют идеи, культуры и модели. Европейская идентичность никогда не основывалась на изоляции, а всегда на открытости – как внутри, так и вовне.

Солидарность реализуется через структурные фонды и внешнюю помощь. Расширение, таким образом, выступает как стратегический, так и нормативный инструмент – способ передачи правовых норм, управленческих практик и ценностей (иногда называемый «нормативной силой Европы»).

Тем не менее, продолжаются дебаты о финальной модели ЕС: должен ли он оставаться союзом суверенных государств, превратиться в федерацию или сохранить уникальную форму? Идея «Европы разных скоростей» усиливает опасения стран-кандидатов быть маргинализированными на фоне углубления интеграции ядра.

Несмотря на эти неопределенности, ЕС продолжает служить моделью регионального сотрудничества и демократической трансформации. Таким образом, расширение, это не просто юридическая конвергенция, а распространение политической культуры, основанной на мире, разнообразии и солидарности.

Геополитическое переосмысление политики расширения. На саммите Европейского совета в декабре 2023 года лидеры ЕС приняли решение о начале переговоров с Украиной и Молдовой, а также предоставили Грузии статус кандидата. Эти шаги были важным политическим сигналом солидарности с государствами, находящимися под российским давлением. Однако реальность достижения членства в заявленные сроки вызывает сомнения. Многие аналитики предупреждают, что целевой ориентир 2030 года чрезмерно оптимистичен.

Западные Балканы служат тревожным примером: Северная Македония, Албания, Сербия, Черногория, Косово и Босния и Герцеговина ожидают членства в ЕС более двух десятилетий. Причины задержек – как внутренние реформы, так и институциональная инерция ЕС. Это подрывает доверие к союзу и ставит под вопрос его нормативную последовательность.

Структурные вызовы и эмоциональная готовность. Дискуссии о реформе механизмов принятия решений ЕС подчеркивают институциональные трудности расширения. Однако за пределами технических и правовых аспектов остается недооцененным фактор эмоциональной и политической готовности – как граждан ЕС, так и населения стран-кандидатов к – неопределенности, компромиссам и медленному прогрессу.

В конечном итоге решающим фактором остается политическая воля. Общественное мнение в странах-членах может существенно влиять на исход процесса, особенно если тема расширения становится предметом внутренней политической борьбы. Для поддержания доверия необходимо решительное лидерство и прозрачная коммуникация, особенно в управлении ожиданиями, как это продемонстрировал пример с Турцией.

Уроки расширения 2000-х годов. Расширение 2004 года, основанное на постхолодной военной надежде на единую Европу, стало пиком интеграции ЕС. Копенгагенские критерии задали четкие ориентиры, но вскоре последовал общественный откат. Провал Конституционного договора в референдумах во Франции и Нидерландах в 2005 году часто объяснялся «усталостью от расширения». ЕС переключил внимание на внутренние вызовы, еврозону, миграцию и Brexit.

Хотя Болгария и Румыния (2007), а затем Хорватия (2013) присоединились, девиз pacta sunt servanda («договоры должны соблюдаться») стал звучать неубедительно в условиях нехватки реальных усилий. В случае Украины возникают новые вопросы: готовы ли нынешние члены ЕС делиться ресурсами и властью с таким крупным государством? Возможно ли одновременно интегрировать как Западные Балканы, так и восточных кандидатов?

Западные Балканы: задержки, блокировки и разочарование. Западные Балканы остаются наибольшим отстающим регионом. Северная Македония получила статус кандидата в 2005 году,

но начала переговоры только в 2020-м после разрешения спора с Грецией. Позже Болгария наложила вето из-за исторических и языковых разногласий. Греция внимательно следит за ситуацией греческого меньшинства в Албании, что также влияет на ход переговоров [10].

Сербия, благодаря институциональному наследию Югославии, считалась подготовленной, но тесные связи с Россией и отказ от санкций подрывают доверие к её проевропейскому курсу. Несмотря на начало переговоров в 2014 году, общественная поддержка ЕС остается низкой.

Черногория ведет переговоры с 2012 года и демонстрирует прогресс, но сталкивается с политической нестабильностью. Босния и Герцеговина страдает от дисфункции в рамках Дейтонской системы, а Республика Сербская сохраняет пророссийскую ориентацию. Косово, не признанное пятью членами ЕС, застряло в символическом «диалоге нормализации» с Сербией [Idem].

Расширение на фоне российской агрессии. Полномасштабное вторжение России в Украину в феврале 2022 года радикально изменило логику расширения ЕС. Украина подала заявку всего через несколько дней, за ней последовали Молдова и Грузия. Впервые кандидатский статус был предоставлен в первую очередь по геополитическим соображениям, а не на основе соблюдения условий.

Это изменение последовательности – сначала статус, затем реформы – создает риск завышенных ожиданий. Во многих странах-кандидатах статус воспринимается как гарантия быстрого членства, что может привести к разочарованию и политической нестабильности, если прогресс замедлится.

Стратегическое лидерство и дебаты о сроках. До недавнего времени тема расширения была маргинальной. В 2014 году Жан-Клод Юнкер заявил, что во время его мандата новых членов не будет, что ознаменовало отступление. Ситуация изменилась в 2022 году, когда Урсула фон дер Ляйен заявила, что Украина, Молдова, Грузия и Западные Балканы, часть «нашей европейской семьи» [9]. (Шарль Мишель позже предложил ориентироваться на 2030 год как дату взаимной готовности [5].

Тем не менее сроки остаются спорными. Оптимизм бывшего комиссара по расширению Оливера Вархеи по поводу возможного вступления Украины до 2030 года контрастирует с отказом фон дер Ляйен назвать конкретные даты [1; 2]. Для таких стран, как Финляндия, принцип условности остается ключевым, несмотря на рост геополитического давления [5].

Остаются серьезные вопросы. Готовы ли нынешние получатели средств из фондов ЕС уступить долю в пользу Украины? Спор между Польшей и Украиной по поводу зерна в 2022 году продемонстрировал потенциальные конфликты [4]. Реформа сельского хозяйства, бюджетных взносов и баланса голосов в институтах неизбежна, но политически чувствительна.

Заключение. Сегодня политика расширения ЕС балансирует между геополитической необходимостью и институциональным реализмом. Несмотря на активизацию лидерства, устойчивость процесса требует сбалансированного подхода между обещаниями и реальными возможностями. Опыт Западных Балкан иллюстрирует риски переобещания, а восточные кандидаты требуют гибкой стратегии, сочетающей символическое признание и прагматизм.

В конечном счете, расширение – не просто технический процесс, а глубоко политический проект, формируемый волей элит и общества. Сохранение доверия требует прозрачности, институциональных реформ и готовности двигаться вперед даже при возникновении трудностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Brzozowski, Alexandra (2023): “EU readies ‘substantial proposals’ on enlargement in October, Várhelyi says”, *Euractiv.com*. 1.9.2023, https://www.euractiv.com/section/global-europe/interview/eu-readies-substantial-proposals-on-enlargement-in-october-varhelyi-says/ [Accessed June 12, 2025]

2. Costa, Olivier et al. (2023) Report of the Franco-German working group on EU institutional reform: Sailing on High Seas: Reforming and Enlarging the EU for the 21st Century, Paris-

Berlin,18.9.2023, https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2023/09/19/Paper-EU-reform.pdf [Accessed June 12, 2025]
3. du Granrut, Claude (1994): *Europe, le temps des Régions*. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence.
4. Henley, Jon (2023): "Slovakia joins Poland and Hungary in halting Ukraine grain imports", *The Guardian*, 17.4.2023, https://www.theguardian.com/world/2023/apr/17/slovakia-joins-poland-hungary-halting-ukraine-grain-imports [Accessed June 12, 2025]
5. Régnier, Elsa & Catallo, Aurélie (2024): "The Ukrainian agricultural sector: an overview and challenges in light of possible European Union Enlargement", *Sustainable Developments and International Relations*, IDDRI Study, No 3, June, https://www.iddri.org/sites/default/files/PDF/Publications/Catalogue%20Iddri/Etude/202406-ST0324-ukraine%20EU.pdf [Accessed June 12, 2025]
6. Michel, Charles (2023): "Speech by President Charles Michel at the Bled Strategic Forum", European Council, 28.8.2023, https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/08/28/speech-by-president-charles-michel-at-the-bled-strategic-forum/ [Accessed June 12, 2025]
7. Picht, Robert ed. (1994): *L'identité européenne, Analyses & Propositions pour le renforcement d'une Europen pluraliste.* Brussels: Presses Universitaires Européennes.
8. Tamminen, Tanja (2011): *Des frontières convoitées aux marches de l'Union européenne: La gouvernance européenne de l'espace politique dans les Balkans du Sud après la guerre du Kosovo (1999-2008),* Studies in Peace and Conflict Research No. 98, Tampere University Press, 473 pages.
9. von der Leyen, Ursula (2022): "2022 State of the Union Address", European Commission, September, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/ov/speech_22_5493 [Accessed June 12, 2025]
10. Zweers, Wouter & co. (2022): "The EU as a promoter of democracy or 'stabilitocracy' in the Western Balkans? A report by The Clingendael Institute and the Think for Europe Network (TEN), https://www.clingendael.org/sites/default/files/2022-02/the-eu-as-a-promoter-of-democracy-or-stabilitocracy.pdf [Accessed June 12, 2025]

TANYA TAMMINEN
PhD, Turku Universitetinin dəvətli professoru, Finlandiya

GEOSİSİ İMPERATIVLƏR VƏ SİYASİ REALLIQLAR: Aİ-NİN GENİŞLƏMƏ SİYASƏTİNİN DAVAMLILIĞININ YENİDƏN BAXILMASI

Rusiyanın təcavüzü, demokratik geriləmə və Aİ institutlarının daxili tükənməsi ilə müşahidə olunan dəyişən geosiyasi mənzərə fonunda Avropa İttifaqının (Aİ) genişlənmə prosesi kritik bir məqamdadır. Bu məqalədə Qərbi Balkanların uzun müddətdir davam edən namizədləri ilə müqayisədə Ukrayna, Moldova və Gürcüstan nümunələrində genişlənmə siyasətlərinin davamlılığı və etibarlılığı təhlil edilir. Burada genişlənmənin struktur, siyasi və emosional ölçülərinə, həmçinin geosiyasi zərurətlə institusional hazırlıq arasında qarşılıqlı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilir. Həmçinin gələcək üzvlüyün dinamikasına ictimai rəyin təsiri, ikitərəfli münaqişələr və əvvəlki genişlənmə dalğalarından alınan dərslər də nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı (Aİ), genişlənmə prosesi, Qərbi Balkanlar, Ukrayna, Moldova, Gürcüstan.

TANJA TAMMINEN
PhD, Adjunct Professor of Turku University, Finland

GEOPOLITICAL IMPERATIVES AND POLITICAL REALITIES: RECONSIDERING THE SUSTAINABILITY OF EU ENLARGEMENT POLICY

The European Union's (EU) enlargement process has reached a critical juncture amid a changing geopolitical landscape marked by Russian aggression, democratic backsliding, and

institutional fatigue within the EU itself. This article analyzes the sustainability and credibility of the enlargement agenda, focusing on Ukraine, Moldova, and Georgia in comparison with long-standing candidates from the Western Balkans. It examines the structural, political, and emotional dimensions of enlargement, as well as the interaction between geopolitical necessity and institutional preparedness. Particular attention is paid to the role of public opinion, bilateral tensions, and the lessons of past enlargement waves in shaping future accession dynamics.

Keywords: European Union (EU), enlargement process, Western Balkans, Ukraine, Moldova, Georgia.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 iyun 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Lalə Əliyeva, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 327

KƏMALƏ RUİNTƏN
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti
https://orcid.org/0009-0006-1888-5240
k.ruintan@rambler.ru

ELMİ DİPLOMATİYA VƏ DİPLOMATİYANIN İNNOVATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/98-104

Müasir dövrdə mövcud problemlər və fürsətlər, demək olar ki, elm və texnologiyanın inkişafı ilə birbaşa bağlıdır və problemlərin həlli yalnız dövlətlərin və elmi birliklərin birgə fəaliyyəti ilə mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq, XXI əsrdə "elmi diplomatiya" anlayışı meydana çıxmışdır. "Elmi diplomatiya" ilk olaraq akademik dairələrdə beynəlxalq elmi əməkdaşlıq olaraq yaradılmış, uzun müddət ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin inkişafı üçün vasitə rolunu oynamışdır. Sonralar onun tətbiqi məsələləri genişlənərək beynəlxalq elmi əməkdaşlıqdan kənara çıxmış, birbaşa yaxud dolayısı yolla diplomatik məqsədlərə xidmət etməyə başlamışdır. "Elmi diplomatiya" və "innovativ diplomatiya" anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdırlar. Belə ki, elm və yeni informasiya-kommunikasiya, həmçinin digər rəqəmsal texnologiyaların diplomatik proseslərə tətbiqi ilə diplomatiya innovativ xarakter alaraq öz ənənəvi metodlarından fərqli yeni xüsusiyyətlər əldə etmiş, onun yeni kreativ növləri və innovativ metodları formalaşmışdır. İnnovativ diplomatiya da öz növbəsində, elmi diplomatiyanın inkişafına töhfə verir və onun bütün ölçülərini əhatə edir. Göstərilənləri nəzərə alaraq, tarixi və nəzəri, transdissiplinar yanaşma, araşdırma və analiz metodlarından istifadə edilərək məqalədə "elmi diplomatiya" və "innovativ diplomatiya" anlayışları, onlar arasında əlaqə nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: elmi diplomatiya, innovasiya, innovativ diplomatiya.

Giriş. Zamanla elm və texnologiya cəmiyyətin bütün sahələrinə sirayət edərək həmin sahələri daha da təkmilləşdirmiş, onları müasir dövrün tələblərinə və çağrışlarına uyğunlaşdırmışdır. Eyni zamanda, müasir cəmiyyətdə mövcud problemlər və fürsətlər də demək olar ki, elm və texnologiyanın inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də beynəlxalq problemlərin qarşısının alınması, həmçinin onların həlli yollarının araşdırılması dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığını və elmin bu əməkdaşlığa cəlb edilməsini tələb edir. Bu da öz növbəsində «elmi diplomatiya» anlayışını formalaşdırır. Uzun müddət ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin inkişafı üçün elm sahəsində əməkdaşlığı ifadə etmiş elmi diplomatiyanın bu gün tətbiqi məsələləri xeyli genişlənərək beynəlxalq elmi əməkdaşlıqdan kənara çıxır, birbaşa və ya dolayısı yolla diplomatik məqsədlərə xidmət edir. Elmi diplomatiya, eyni zamanda, innovativ əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, elm və texnologiyanın diplomatiyaya tətbiq edilməsi ilə o, innovativ xarakter alır, öz ənənəvi metodlarından fərqlənən yeni xüsusiyyətlər əldə edir.

Elmi diplomatiya: yaranması və anlayışı. Elm və diplomatiya beynəlxalq münasibətlər tarixi boyunca bir-biri ilə sıx əlaqədə olaraq qarşılıqlı inkişaf ediblər. Bununla belə, elmi diplomatiyanın yaranma tarixi London Kral Cəmiyyətinin (Royal society)[*] təşəbbüsü ilə 1899-cu ildə Beynəlxalq Akademiyalar Assosiasiyasının (BAA – ing. International Association of Academies) təsis edildiyi vaxt hesab olunur. Avropanın 24 akademiyasını birləşdirən BAA əsas iki istiqamət - təbiət elmləri və humanitar elmlər olmaqla 31 elmi bölmə üzrə fəaliyyət göstərirdi [16, s.5-7]. Bu fakta əsaslanaraq

[*] *Royal Society (rəsmi adı: Təbiət Biliklərinin Təkmilləşdirilməsi üzrə London Kral Cəmiyyəti - Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge) dünyanın ən qədim və ən nüfuzlu elmi müəssisələrindən biri, Böyük Britaniyanın Milli Elmlər Akademiyası. 1660-cı ildə yaradılıb və Britaniya siyasətinə böyük təsir göstərib. London Kral Cəmiyyəti 1723-cü ildə Xarici əlaqələr üzrə birinci katibi vəzifəsi təsis edib, onun işi müxtəlif ölkələrin alimləri ilə yazışmalar həyata keçirmək olmuşdur. Kral Cəmiyyətinin missiyası elmdəki nailiyyətləri tanımaq, təbliğ etmək və dəstəkləmək, elmin inkişafını və bəşəriyyətin rifahı naminə istifadəsini təşviq etməkdir* [17, s.90; 2].

demək olar ki, elmi diplomatiya ilk olaraq akademik dairələrdə beynəlxalq elmi əməkdaşlıq olaraq yaradılmışdır.

Lakin qloballaşma proseslərinin təsiri ilə elm və texnologiya qarşısında geniş perspektivlər açılmış və elmin xarici siyasətə və beynəlxalq əlaqələrə inteqrasiyası baş vermişdir. Uzun müddət ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin inkişafına xidmət etmiş elmi diplomatiyanın son onillərdə anlayışı və tətbiqi məsələləri elm və texnologiyanın inkişafı və təsiri ilə xeyli genişlənmişdir. Yəni, elm və texnologiya müasir cəmiyyətlər qarşısında duran bir çox problemlərin yaranmasında təkanverici amil olaraq çıxış edir, yaxud həmin problemlərin həlli elm və texnologiyanın istifadəsi ilə mümkün görünür. Eyni zamanda, qlobal çağırışlara qarşı müvafiq cavabların axtarılması və onların həlli müxtəlif milli dövlətlərin və elmi birliklərin eyni vaxtda birgə fəaliyyətini tələb edir [4]. Elmin diplomatiyaya inteqrasiyası diplomatiyaya qeyri-dövlət subyektlərinin daha çox cəlb edilməsinə və onların əhəmiyyətinin artmasına gətirib çıxarır [19, s.6].

Göstərilənlərə uyğun olaraq, XXI srdə"elmi diplomatiya" bir anlayış olaraq meydana çıxıb. 2000-ci illərin əvvəllərindən elmi diplomatiya - elm, texnologiya və innovasiya, ali təhsil və beynəlxalq münasibətlər sahələrini birləşdirərək fəal inkişaf etməyə başlayıb və beynəlxalq ictimaiyyətin müzakirə predmetinə çevrilib. Diskurs istirakçıları hesab edirlər ki, dövrün aktual qlobal çağırışlarının həlli yollarını məhz elmi diplomatiyanı (yəni, məqsədyönlü beynəlxalq elmi əməkdaşlığı) inkişaf etdirmklə tapmaq mümkündür. Eyni zamanda, elmi diplomatiyanın inkişaf etdirilməsi ilə ixtisaslı diplomatları beynəlxalq elmi fəaliyyət metodlarına uyğunlaşdırmaq, akademik tədqiqatçıları diplomatik fəaliyyətə cəlb etmək, ortaq elmi dəyərlərə və ümumi maraqlara əsaslanaraq xarici ictimaiyyətin rəğbətini qazanmaq, bu yolla ənənəvi diplomatiyada islahatlara nail olmaq nəzərdə tutulurdu [5].

İlk olaraq, 2008-ci ildə Amerika Elmin İnkişafı Assosiasiyası (AAAS[*]) öz Mərkəzini yaratmaqla elmi diplomatiya sahəsində rəsmi fəaliyyətə başlayıb. Həmin vaxt elmi ictimaiyyətin bəzi nümayəndələri "diplomatiya" və "elm" anlayışlarının birləşdirilməsini dəstəkləmirdilər. Onlar belə düşünürdülər ki "diplomatiya" diqqəti "elm"dən yayındıracaq və onu zəiflədəcək. Bununla belə, həmin dövrdən keçən müddət ərzində "elmi diplomatiya" anlayışı bütün dünyada qəbul edildi və ondan geniş şəkildə istifadə olunmağa başladı [12].

2009-cu ilin 1-2 iyun tarixində AAAS və London Kral Cəmiyyəti tərəfindən "Elmi diplomatiyanın yeni sərhədləri" mövzusuna birgə elmi-praktik konfrans keçirildi. Burada tarixi və müasir nümunələr əsasında elmin xarici siyasət məqsədlərinə necə töhfə verə biləcəyi araşdırıldı. 2010-cu ildə konfransın dərc edilmiş nəticələrində "elmi diplomatiya"ya konkret tərif verilməsə də onun elm, texnologiya və innovasayaya üç ölçüdə fayda verəcəyi müəyyənləşdirildi. Bunlar:

1) diplomatiyada elm (*Science in diplomacy*) – xarici siyasət məqsədlərinin formalaşdırılmasına elmin köməyi;

2) elm üçün diplomatiya (*Diplomacy for science*) – beynəlxalq elmi əməkdaşlığa diplomatik yardım;

3) diplomatiya üçün elm (*Science for diplomacy*) – beynəlxalq əlaqələrin yaxşılaşdırılması məqsədilə elmi əməkdaşlıqdan istifadədir [11].

Beləliklə, elmi diplomatiya yalnız diplomatiya haqqında elm və beynəlxalq elmi əməkdaşlıq olmaqla məhdudlaşmır, o həm də birbaşa, yaxud dolayı yolla diplomatik məqsədlərə çatmağın mümkün yollarının araşdırılıb müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir [13; 14, s.20].

Getdikcə daha çox dövlət ümimi təhdidləri dəyərləndirir, elm və texnologiyanın beynəlmiləlləşdirilməsi imkanlarını araşdırır, elm və xarici siyasətin inteqrasiyası proseslərinə qoşulurlar. Müxtəlif dövlətlərin elmi-texnoloji və innovasiya imkanlarının eyni olmaması, həmçinin fərqli rejimləri onların elmi diplomatiya sahəsində əməkdaşılqla bağlı yanaşmalarının da müxtəlif olmasını şərtləndirir.

[*] *AAAS (The American Association for the Advancement of Science) - Amerika Elmin İnkişafı Assosiasiyası 1848-ci ildə yaradılmış beynəlxalq qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Assosiasiyanın əsas məqsədi alimlər arasında əməkdaşlığı təşviq etmək, tədqiqat azadlığını qorumaq, elmi məsuliyyəti təşviq etmək və bütün bəşəriyyətin rifahı naminə təhsili və elmi dəstəkləməkdir. Amerika assosiasiyasının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri elmi siyasət, diplomatiya, təhsil sistemi və digər sahələrdə təşəbbüslərin həyata keçirilməsi yolu ilə elmin inkişafıdır. AAAS-ın 2008-ci ildə yaradılmış Mərkəzi 2012-ci ildən elmi əməkdaşlıq və xarici siyasətin qovuşduğu siyasi diskurs platforması olan "Science & Diplomacy" adlı hamı üçün açıq olan onlayn jurnal istifadəyə verib* [9; 22, s 42-44].

Bununla belə, elmi diplomatiya sahəsində müzakirələr aparılır və ümumi yanaşmalar formalaşdırılmaqda davam edir. Buna uyğun olaraq, 2018-ci ilin dekabr ayında Aİ-nin layihəsi olan S4D4C* tərəfindən Madrid şəhərində dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan ekspertlərin iştirakı ilə elmi diplomatiyanın bu günü və gələcəyini, qlobal çağırışların həllində onun rolunu, Aİ və onun hüdudlarından kənarda elmi diplomatiyanın bütün potensialından istifadə imkanlarını müzakirə etmək məqsədilə "Avropa İttifaqının 2020-ci ildən sonra elmi diplomatiyası" adlı ilk qlobal toplantı təşkil etdi. Müzakirələrin nəticəsi olaraq konfransda iştirak edən yüksək səviyyəli ekspertlər qrupu 2019-cu ilin fevral ayında "Elmi diplomatiya üzrə Madrid Bəyannaməsi" imzaladı. Bəyannaməyə əsasən **elmi diplomatiya** – elmin, texnologiyaların və xarici siyasətin qovuşma nöqtəsində olan təcrübələr məcmusu olaraq qəbul edildi. Bəyannamə, eyni zamanda, elmi diplomatiyanın gələcəyi ilə bağlı ümumi baxışı elan etdi, onun müasir dövrün qlobal çağırışlarının həlli potensialını vurğuladı və bütün dünyada elmi diplomatiyanın inkişaf prinsiplərini müəyyən etdi [13].

"Elmi diplomatiya" özündə həm nəzəri əsasları, həm də konkret praktiki elementləri birləşdirməklə mürəkkəb və çoxmənalı anlayışdır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin xarici siyasət idarələrinin strukturunda elmi diplomatiyaya cavabdeh olan xüsusi şöbələr var. Təşkilati baxımdan bu, səfirlikdə xüsusi attaşe, elmi müəssisələr, yaxud kifayət qədər müstəqil şöbələr ola bilər [7].

Elm və texnologiyanın xarici siyasətə inteqrasiyası, beynəlxalq proseslərin rəqəmsallaşması diplomatiyaya təsir göstərdi və onun innovativ xarakter alaraq öz ənənəvi metodlarından fərqlənən yeni xüsusiyyətlər əldə etməsinə imkan verdi. Elmi diplomatiyanın getdikcə məlumatlara (verilənlər - data) əsaslanacağı, rəqəmsal olacağı, süni intellekt tərəfindən dəstəklənəcəyi proqnozlaşdırılır. Həmçinin, elmi diplomatiyanın - süni intellekt, kvant hesablamaları, neyrotexnologiya, genomik tibb və rəqəmsal infrastruktur kimi sahələrdə beynəlxalq normaların yaradılması üçün strateji alətə çevirəcəyi labüddür [10, s.92].

İnnovasiya: anlayışı və təsnifatı. "İnnovasiya" sözü latın dilində "innovare" (yenilik etmək) felindən düzəldilmiş "innovationem" sözündən götürülüb, mənası "dəyişmə və ya yenilənmə" deməkdir [24]. "İnnovasiya" anlayışı sosial həyatın bütün sahələrində əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə, tərəqqiyə, yaxud sıçrayışlara səbəb ola biləcək yeni ideyaların, məhsulların, xidmətlərin, proseslərin və metodların yaradılması prosesidir [6]. Qeyd etmək lazımdır ki, "innovasiya" anlayışı ilk olaraq XIX əsrdə mədəniyyətşünaslığa aid elmi tədqiqatlarda meydana çıxıb və bir mədəniyyətin müəyyən elementlərinin digərinə (əsasən də Avropa adətlərinin ənənəvi Asiya və Afrika cəmiyyətlərinə) daxil edilməsini ifadə edirdi. XX əsrin əvvəllərində elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı ilə texniki yeniliklər cəmiyyətdə aparıcı rol oynamağa başlayır, buna görə də, uzun müddət innovasiya ilk növbədə texnologiya və istehsal texnikasındakı dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Bu dəyişikliklərin də daha sonra digər – iqtisadi və sosial dəyişikliklərə gətirə biləcəyi düşünülürdü. Lakin sonradan "innovasiya" anlayışı iqtisadiyyatla daha sıx işlədilməyə başlamışdır [20, s.15].

İnnovasiya insanın intellektual və yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsidir [23, s.23]. Lakin istənilən yeniliyi, yaxud ixtiranı innovasiya adlandırmaq olmaz. İnnovasiyanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, əlavə dəyər yaradır və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Yəni, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə, tərəqqiyə, yaxud sıçrayışlara səbəb olan, həyata keçirilməsi ilə prosesin səmərəliliyinin (yaxud məhsulun keyfiyyətinin) artmasını təmin edən yenilikdir [6; 23, s.15; 18]. Bütün yeniliklər, o cümlədən ictimai-siyasi innovasiya onu təşviq edə biləcək konkret sosial mühitdə baş verir [23, s.27]. Hər sahə özünəməxsus innovativ inkişaf xüsusiyyətlərinə malikdir.

İnnovasiyada müəyyən dualizm mövcuddur. Burada innovasiya həm proses, həm də bu prosesin nəticəsi olaraq qəbul edilir [23, s.19]. Birinci halda innovasiya daha geniş mənada - yeni texnologiya-

---

* *S4D4C (Using Science for/in Diplomacy for Addressing Global Challenges - Qlobal Çağırışların Həll edilməsi üçün Diplomatiyada Elmdən İstifadə) - 2018-ci ilin yanvarından 2021-ci ilin aprelinə qədər Aİ-nin xarici siyasət məqsədlərinə və DİM-ə sadiqliyinə kömək etmək üçün bir vasitə kimi elm diplomatiyasını dəstəkləmək məqsədilə həyata keçirilmiş layihədir. Əsas məqsədi Avropanın maraqlarına uyğun olaraq Aİ-nin xarici siyasət məqsədlərinin və xüsusilə qlobal çağırışlar üçün həll yollarının inkişafı naminə cari və gələcək Avropa elmi diplomatiyasını dəstəkləmək idi* [1]. *(DİM – Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (ing. Sustainable Development Goals (SDGs)) 2015-ci ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən "hamı üçün daha yaxşı və daha dayanıqlı gələcək naminə plan" olaraq hazırlanmış bir-biri ilə əlaqəli 17 məqsəddən ibarət toplu.*

ların işlənib hazırlanması və onların tətbiqi prosesi olaraq nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma real idarəetmə təcrübəsində istifadə olunur. İkinci halda isə innovasiya daha dar mənada nəzərdən keçirilir və son nəticəsini, yəni prosesin sonunda əldə edilən nəticəni - yeniliyi nəzərdə tutur. Məsələn, ağıllı robototexnika, süni intellekt və ya neyron şəbəkələri [18].

İnnovasiya müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilir. Məsələn, tətbiq sahəsinə görə: sosial, maddi-texniki, iqtisadi, təşkilati-idarəçilik, hüquq, pedoqogika, diplomatiya və s. varislik (davamedicilik) xüsusiyyətinə görə: tamamlayıcı, yəni bu halda yenilik köhnəni sıxışdırıb çıxarmır, onu daha da təkmilləşdirir; - əvəzləyici, yəni özündən əvvəl mövcud olanı sıxışdırıb çıxarır; sıçrayışedici, yəni qlobal prosesləri və insan həyatında əhəmiyyətli sışrayışlara səbəb olur. Miqyasına görə: - qlobal səviyyəsində; - ölkə səviyyəsində; - hər hansı təşkilat çərçivəsində; - müxtəlif sahələr üzrə [18].

İnnovativ diplomatiya: xüsusiyyətləri və növləri. Mürəkkəb proseslərin getdiyi müasir dünyada ənənəvi diplomatik metodlar heç də həmişə meydana çıxan çoxsaylı problemlərin və münaqişələrin həlli üçün yetərli deyil. Buna görə də ən aktual qlobal çağırışların həlli yollarını tapmaq üçün kreativ və innovativ gücdən və metodlardan istifadə etmək zərurəti yaranır. Diplomatiyanın innovativ xarakteri də qlobal geosiyasi arenada milli maraqlara nail olmaq məqsədilə əvvəllər istifadə edilməmiş müxtəlif vasitə və yanaşmalardan istifadəni əks etdirir. Diplomatiyada innovasiya, əsasən, texnologiyanın inkişafı və beynəlxalq proseslərin rəqəmsallaşması ilə bağlıdır. Yəni, diplomatiyada innovasiya yeni informasiya-kommunikasiya və digər rəqəmsal texnologiyaların diplomatik prosesin həyata keçirilməsinə zamanı tətbiqinə əsaslanır. Diplomatiyada təsir subyektlərindən fərqli olaraq, qarşılıqlı təsir metodları daha dəyişkəndir və bu sahədə tətbiq edilən texnoloji yenilik də ilk növbədə həmin metodlara təsir edir. Texnologiya beynəlxalq siyasi proseslərin yerləşdiyi mühitin məkan və zaman xüsusiyyətlərini dəyişmək qabiliyyəti əldə edir və aktorların qlobal məkanda hərəkət sürətini, informasiyanın məsafədən asılı olmayaraq qəbuledilmə və ötürülmə surətini, onun asanlığını və s. amilləri müəyyən edir. Diplomatiyada innovasiya öz tətbiq sahəsinə görə diplomatiya sahəsində baş verir, özündən əvvəlki metod və üsulları sıxışdırıb çıxarmır, tamamlayıcı və təkmilləşdirici xarakter daşıyır. Məsələn, İnternet beynəlxalq mühitin infrastrukturunun keyfiyyət xüsusiyyətlərinə transformativ təsir göstərir, subyektlərin qarşılıqlı əlaqə tərzini və metodunu dəyişdirən həlledici amilə çevrilir [15, s.76]. Diplomatiya həm beynəlxalq, həm də milli qanunlara əsaslandığı üçün öz miqyasina görə hər dörd (qlobal, ölkə, təşkilat, sahəvi) səviyyəni əhatə edə bilər. Yəni, burada innovasiya diplomatiya sahəsini əhatə etməklə həm müəssisə (XİN) səviyyəsində, həm ölkə səviyyəsində, həm də qlobal səviyyədə mümkündür.

Dövlətlər öz xarici siyasət məqsədlərinə çatmaq və öz mövqelərini möhkəmlətmək məqsədilə tarix boyu ən təsirli metodlar yaratmağa və tətbiq etməyə çalışıblar. Dövrümüzdə də ənənəvi diplomatik metodlar getdikcə mürəkkəbləşən xarici siyasətdə effektli nəticə vermədiyi üçün diplomatiyanın "kreativ" növləri və metodları tətbiq edilməyə başlayıb. Bunun nəticəsində, uzun təkamül prosesi keçmiş diplomatiyanın ənənəvi qaydalarından fərqli müxtəlif növləri, o cümlədən kreativ növləri və metodları formalaşıb. Məsələn, iqtisadi diplomatiya; enerji diplomatiyası; atom diplomatiyası: hərbi diplomatiya; regional diplomatiya; paradiplomatiya; şəhər diplomatiyası; telefon (kabel) diplomatiyası; ictimai diplomatiya; kiberdiplomatiya; idman diplomatiyası; tibb diplomatiyası; peyvənd diplomatiyası və s.

XXI əsrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı, kiberməkanın və sosial şəbəkələrin rolunun sürətlə artması da dövlətlərin müxtəlif sahələrlə yanaşı xarici siyasət fəaliyyəti üçün yeni reallıqlar yaradıb. Bu gün hər bir xarici siyasət məqsədinin həyata keçirilməsi rəqəmsal diplomatiya vasitəsilə dəstəklənir. Əvvəllər nisbətən "gizli" fəaliyyət sahəsi sayılan diplomatiya informasiya cəmiyyətinin inkişafı sayəsində getdikcə daha çox ictimailəşib, adi vətəndaşlar üçün də daha əlçatan olub. Diplomatiyanın rəqəmsallaşması və yaranmış yeni informasiya mühiti dövlətlər qarşısında xarici siyasətlərini həyata keçirmək üçün yeni imkanlar açıb. Son illərdə datafikasiya[*] və diplomatik fəaliyyətə süni intellektin tətbiqi məsələsi xüsusilə aktuallıq kəsb etməyə başlayıb [21, s.229; 8, s.915]. Buna uyğun olaraq, diplomatiyanın innovativ növləri yaranıb. Məsələn, telediplomatiya, kiberdiplomatiya, şəbəkə diplomatiyası, data (informasiya) diplomatiyası və s.

XX əsr boyu fiziki görüşlər və yazılı sənədlər rəsmi diplomatik danışıqların əsas vasitəsi olaraq qalsa da həmin əsrin sonlarında internetin yaranması diplomatik münasibətlərdə əsaslı dəyişikliklərə

[*] *datafikasiya fiziki obyektlər (insanlar, obyektlər və s.) haqqında rəqəmsal məlumatların əldə edilməsi və istifadəsidir.*

səbəb olub. E-poçt rabitəsi tez bir zamanda diplomatik yazışmalar üçün standart alətə çevrildi və diplomatlara sürətli və "təhlükəsiz" məlumat mübadiləsi vasitələri təklif etdi [3]. Qeyd etmək lazımdır ki, texnologiyalar müəyyən funksiyaları avtomatlaşdırmaq, prosesləri təkmilləşdirmək və komanda daxilində məhsuldarlığı artırmaq üçün zəruri alətlər və texnologiyalarla təmin etmək potensialına malikdirlər. Buna (həmçinin dövrün pondemiya və s. kimi qlobal çağırışlarına) uyğun olaraq, beynəlxalq münasibətlərin subyektləri arasında virtual görüşlər və danışıqlar təşkil edilməyə başladı. Eyni zamanda, rəqəmsal platformalar və sosial media ictimai diplomatiya və qlobal auditoriya ilə əlaqə üçün yeni imkanlar təqdim etdilər. Diplomatlar bu platformalardan məlumat yaymaq, vətəndaşlarla ünsiyyət qurmaq və ölkələrinin xarici siyasətləri haqqında ictimai təsəvvürləri formalaşdırmaq üçün istifadə etməyə başladılar [3].

Nəticə. Tədqiqatdan məlum olur ki, elmi diplomatiya ilk olaraq akademik dairələrdə beynəlxalq elmi əməkdaşlıq olaraq yaradılmış və uzun müddət elm sahəsində əməkdaşlığı ifadə edərək ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin inkişafı üçün bir vasitə olmuşdur. Lakin sonralar elmi diplomatiyanın tətbiqi məsələləri genişlənərək beynəlxalq elmi əməkdaşlıqdan kənara çıxmış, birbaşa və ya dolayısı yolla diplomatik məqsədlərə xidmət etməyə başlamışdır.

Elm və texnologiyanın xarici siyasətə inteqrasiyası və beynəlxalq proseslərə qeyri-dövlət subyektlərinin cəlb edilməsi diplomatiyaya təsir göstərmiş, onun innovativ xarakter alaraq öz ənənəvi metodlarından fərqli yeni xüsusiyyətlər əldə etməsinə imkan vermişdir. Diplomatiyanın əsas innovativ xüsusiyyəti yeni informasiya-kommunikasiya və digər rəqəmsal texnologiyaların diplomatik proseslər zamanı tətbiqi ilə bağlıdır. Son illərdə datafikasiya və diplomatik fəaliyyətə süni intellektin tətbiqi məsələlərinin xüsusilə aktuallıq kəsb etməsi ilə diplomatiyanın bir sıra innovativ metod və növləri (şəbəkə diplomatiyası, data (informasiya) diplomatiyası, süni intellekt diplomatiyası, virtual səfirlik, rəqəmsal danışıqlar və s.) yaranmışdır.

Elmi diplomatiya və innovativ diplomatiya bir-biri ilə qarşılıqlı təsirə malikdirlər. Belə ki, innovativ diplomatiya da öz növbəsində, elmi diplomatiyanın inkişafını dəstəkləyir və onun hər üç ölçüsünü əhatə edir. Yəni: 1 - xarici siyasət məqsədlərinin formalaşdırılması və daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi araşdırmalar və alınan nəticələrin tətbiqi metodlarının müəyyənləşdirilməsi, həmçinin texnoloji yeniliklərin diplomatiyada tətbiqi "diplomatiyada elm" ölçülərini əhatə edir; 2 – beynəlxalq münasibətlər sahəsi müxtəlif ölkə alimlərinin və mütəxəssislərinin birgə səyi ilə araşdırılmanı, yaxud tədqiqatların nəticələrinin uyğunlaşdırılmasını tələb etdiyi üçün dövlətlər arasında fikir və təcrübə mübadilələri aparmaq istiqamətində elmi əməkdaşlığı təşviq edir. Bu da öz növbəsində, beynəlxalq elmi əməkdaşlığa diplomatik yardım məsələsini meydana çıxarır və "elm üçün diplomatiya" ölçüsünə uyğundur; 3 - istənilən sahədə əməkdaşlıq dövlətlər arasında münasibətlərin və əlaqələrin yaxşılaşdırılması məqsədi daşıdığı üçün elmi əməkdaşlıq da beynəlxalq əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir və "diplomatiya üçün elm" ölçüsunə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. About S4D4C URL: https://www.s4d4c.eu/about/ [01.10.2025].
2. About the Royal Society URL: https://royalsociety.org/about-us/ [01.10.2025].
3. Allahverdiyeva N. Virtual diplomacy: digital communication and security in international relations URL:
https://www.academia.edu/122982901/Virtual_diplomacy_Digital_commun%C4%B1cat%C4%B1on_and_security_in_international_relat%C4%B1ons [01.10.2025].
4. Epping E. Lifting the smokescreen of science diplomacy: comparing the political instrumentation of science and innovation centres // Springer Nature Limited. 30.09.2020. URL:
https://doi.org/10.1057/s41599-020-00599-4 [01.10.2025].
5. Flink T. Why Science Diplomacy Needs Evaluative Backing. S4D4C Policy Brief, 2021. URL:
https://www.academia.edu/45139444/Why_science_diplomacy_needs_evaluative_backing [01.10.2025].
6. Innovation: Meaning, Types, Phases and Barriers URL: https://www.geeksforgeeks.org/business-studies/innovation-meaning-types-phases-and-barriers/ [01.10.2025].

7. Leijten Jos. Exploring the future of innovation diplomacy / European Journal of Futures Research, December 2017, 5 (1) DOI:10.1007/s40309-017-0122-8
8. Metin Aksoy, Ahmet Servet Chichek. Redefining diplomacy in the 21st century & examining the characteristics of an ideal diplomat // MANAS Journal of Social Studies 2018. Vol.: 7, No: 3. Pp.907-921
9. Mission and History URL: https://www.aaas.org/mission [01.10.2025].
10. Mustafa Versan. From Cooperation to Contestation: The Normative Turn in Science Diplomacy (2010–2025) (pp.83-95) URL: https://tuba.gov.tr/files/yayinlar/bilim-ve-dusun/TUBA-978-625-6110-39-7_ch08.pdf [01.10.2025].
11. New frontiers in science diplomacy. — London: The Royal Society, 2010 URL: https://royalsociety.org/-/media/policy/publications/2010/4294969468.pdf [01.10.2025].
12. Rush Holt. Scientific Drivers for Diplomacy (06.29.2015) https://www.sciencediplomacy.org/perspective/2015/scientific-drivers-for-diplomacy [01.10.2025].
13. S4D4C. 2019. The Madrid Declaration on Science Diplomacy. Madrid: S4D4C. URL: https://www.s4d4c.eu/s4d4c-1st-global-meeting/the-madrid-declaration-on-science-diplomacy/ [01.10.2025].
14. Zane Šime. Why Active Listening is an Essential Ingredient in the EU's Science Diplomacy 'Laboratories'. ETHICS IN DIPLOMACY // USC Center on Public diplomacy magazine. SPRING/SUMMER 2020, Pp.19-22
15. Голубев Д. Наука и инновации в теориях международных отношений // Международные процессы. Том 13. Номер 2 (41). Апрель-июнь / 2015 сс. 66-80 DOI 10.17994/IT.2015.13.2.41.5
16. Горохов А., Виторович З., Макоева Д. Истоки научной дипломатии: Международная ассоциация академий, Пагуошские и Дартмутские конференции // Русская политология — Russıan polıtıcal scıence. 2022. № 1 (22) с.5-27
17. Гутенев М.Ю. Научная дипломатия в истории международных отношений // Теории и проблемы политических исследований. 2024. Том 13. № 7А. С. 89-100
18. Инновация (02.07.2024) URL: https://www.unisender.com/ru/glossary/innovacii-opredelenie-i-vidy/#anchor-1 [01.10.2025].
19. Краснова Г.А. Научная дипломатия в современном мире: учеб.-метод. материалы № 9/2021 / [Г.А.Краснова]; [вып. ред.: Е.О. Карпинская, И.А. Бочаров]; Российский совет по международным делам (РСМД). — М.: НП РСМД, 2021. — 48 с.
20. Кирсанова Е.Г. Инновации как политологическая категория // Вестн. Моск. ун-та. сер. 12. Политические науки. 2012. № 1. С.15-24
21. Павлюченко А.А. Методы изучения цифровой дипломатии в российских международно-политических исследованиях // Вестник Московского университета. Серия 25: Международные отношения и мировая политика. 2024. Т. 16. № 4. С. 225–250. DOI: 10.48015/2076-7404-2024-16-4-225-250
22. Романова М.Д. Научная дипломатия: измерения и практики // Управление наукой и наукометрия. 2017. №1 (23), стр. 38-52 URL: https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-diplomatiya-izmereniya-i-praktiki [01.10.2025].
23. Сунгуров А.Ю. Как возникают политические инновации : «фабрики мысли» и другие институты-медиаторы / А. Сунгуров. М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 283 с.
24. Экономика инноваций https://books.econ.msu.ru/Economics-of-innovation/sect01/chap01/1.1/1.1.1/ [01.10.2025].

КАМАЛА РУИНТАН
Доцент Бакинского Славянского Университета,
Доктор философии по политическим наукам

НАУЧНАЯ ДИПЛОМАТИЯ И ИННОВАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИПЛОМАТИИ

Проблемы и возможности, существующие в наше время, практически напрямую связаны с развитием науки и техники. А решение проблем возможно только совместной деятельностью

государств и научных объединений. В связи с этим в XXI веке появилось понятие “научная дипломатия”. "Научная дипломатия" впервые была создана в академических кругах как международное научное сотрудничество и, долгое время служила средством развития двусторонних и многосторонних отношений. Позднее вопросы его применения расширились и вышли за рамки международного научного сотрудничества, прямо или косвенно стали служить дипломатическим целям. Понятия” научная дипломатия “и” инновационная дипломатия " тесно взаимосвязаны. Так как, с внедрением в дипломатические процессы науки и новых информационно-коммуникационных, а также других цифровых технологий дипломатия приобрела инновационный характер приобрела новые свойства, отличные от традиционных методов, сформировались ее новые креативные виды и инновационные методы. Инновационная дипломатия, в свою очередь, способствует развитию научной дипломатии и охватывает все ее измерения. Учитывая вышеизложенное, в статье рассматриваются понятия «научная дипломатия» и «инновационная дипломатия» и соотношение этих понятий с использованием историко-теоретических, трансдисциплинарных подходов и методов исследования и анализа.

Ключевые слова: научная дипломатия, инновации, инновационная дипломатия

KAMALA RUINTAN
Associate professor of Baku Slavic University,
Doctor on Philosophy in Political Science

SCIENTIFIC DIPLOMACY AND INNOVATIVE FEATURES OF DIPLOMACY

The problems and opportunities that exist today are closely linked to the development of science and technology. Solving these problems requires the joint efforts of states and scientific organizations. This is why the concept of “scientific diplomacy” emerged in the 21st century. Scientific diplomacy was first established in academic circles and for a long time meant international cooperation in the field of science. Later, the issues of its application expanded and went beyond international scientific cooperation and began to serve the goals of diplomacy directly or indirectly. The concepts of “scientific diplomacy” and “innovative diplomacy” are closely related. Since the introduction of science, new information and communication technologies, as well as other digital technologies into diplomatic processes, diplomacy has become innovative. It has acquired new properties that differ from traditional methods and new types and innovative methods of diplomacy have emerged. Innovative diplomacy, in turn, contributes to the development of scientific diplomacy and encompasses all its dimensions. Considering this, the article explores the concepts of “scientific diplomacy” and “innovative diplomacy”, as well as the relationship between these concepts, using historical, theoretical, and transdisciplinary approaches and research methods.

Keywords: science diplomacy, innovation, innovative diplomacy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Ziya Səmədli, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94

GÜLGÜN QULİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri kafedrası, s.e.f.d.
ORCİD 0009-0003-9754-3588
gulgun2004@mail.ru

RUSİYA, İRAN VƏ QƏRB ARASINDA: AZƏRBAYCANIN DENGE SİYASƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/105-113

Bu məqalə Azərbaycanın mürəkkəb regional və qlobal geosiyasi mühitdə yürüdüyü denge siyasətini təhlil edir. Azərbaycanın xarici siyasətində əsas məqam kimi çıxış edən bu strategiya, ölkənin Rusiya, İran və Qərb kimi güc mərkəzləri arasında balanslaşdırılmış və çoxşaxəli əlaqələr qurmasına əsaslanır. Məqalədə Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı xarici siyasət doktrinası, Rusiya və İranla tarixi, mədəni və siyasi bağlar, enerji və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı maraqlar, həmçinin Qərb dövlətləri ilə strateji tərəfdaşlıq və yaranan gərginliklər geniş şəkildə araşdırılır. Azərbaycanın çoxvektorlu xarici siyasət modeli, enerji resurslarının səmərəli istifadəsi və regional sabitliyin qorunması məqsədilə həyata keçirilən denge siyasəti, ölkənin suverenliyini və beynəlxalq nüfuzunu artırmaqda mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, qlobal və regional güclərin təzyiqləri, etnik və təhlükəsizlik məsələləri bu siyasətin tətbiqində ciddi çağırışlar yaradır. Məqalə Azərbaycanın geostrateji mövqeyini nəzərə alaraq, onun denge siyasətinin aktuallığını və gələcəkdə strateji prioritetlərini qiymətləndirir. Nəticədə, məqalə Azərbaycanın regional və beynəlxalq səviyyədə çevik və balanslı xarici siyasət yürütməsinin həm daxili sabitlik, həm də regional əməkdaşlıq üçün əsas şərt olduğunu vurğulayır.

Açar sözlər: denge siyasəti, çoxvektorlu xarici siyasət, enerji diplomatiyası, regional təhlükəsizlik, Xarici siyasət doktrinası, Qarabağ münaqişəsi, regional balans, beynəlxalq münasibətlər.

Giriş. Qlobal beynəlxalq münasibətlər sistemində güc balansının sürətlə dəyişdiyi, yeni münaqişə ocaqlarının meydana gəldiyi və regional güclərin fəallaşdığı bir dövrdə, kiçik və orta dövlətlərin xarici siyasət strategiyaları daha da əhəmiyyət kəsb edir. 2022-ci ildən sonra Rusiya ilə Qərb arasında açıq qarşıdurma fazasına keçmiş münasibətlər, İranın nüvə proqramı və regional ambisiyalarla bağlı təzyiqlərin artması, eyni zamanda Qərbin enerji təhlükəsizliyi və Cənubi Qafqazda maraqlarının genişlənməsi Azərbaycan üçün həm risklər, həm də imkanlar yaradıb. Belə bir mürəkkəb beynəlxalq mühitdə Azərbaycanın yürüdüyü **denge siyasəti** onun suverenliyini, sabitliyini və beynəlxalq legitimliyini qorumaq baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan nə yalnız Rusiyanın orbitində yer alır, nə də Qərb yönümlü kəskin siyasi kurs yürüdür. Eyni zamanda İranla münasibətləri tamamilə gərgin zəmində deyil, qarşılıqlı ehtiyac və praqmatizm üzərində qurulmuş formatda saxlayır. Bu isə ölkənin balanslı, çoxvektorlu xarici siyasət yürütmək bacarığının nümunəsidir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi Xəzər regionu, Cənubi Qafqaz və Orta Şərqin kəsişməsində yerləşməsi onu həm enerji tranziti, həm təhlükəsizlik, həm də diplomatik qarşılıqlı əlaqələr baxımından regional düyün nöqtəsinə çevirir. Üstəlik, Ermənistanla münasibətlərin yeni mərhələyə keçməsi, Zəngəzur dəhlizi məsələsi, Türk Dövlətləri Təşkilatında fəallıq və Qərbin alternativ enerji marşrutları axtarışında Azərbaycanın önə çıxması bu siyasətin aktuallığını daha da artırır. Belə şəraitdə Azərbaycanın hər üç tərəflə Rusiya, İran və Qərb münasibətləri tarazlı şəkildə idarə edə bilməsi yalnız onun daxili sabitliyi üçün deyil, həm də bütövlükdə regionun təhlükəsizliyi üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, mövcud geosiyasi şərtlər kontekstində Azərbaycanın denge siyasətini təhlil etmək, onun uğur şərtlərini və qarşılaşdığı çağırışları müəyyənləşdirmək həm elmi, həm də praktiki baxımdan son dərəcə aktualdır.

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın xarici siyasətində denge yəni balanslaşdırılmış və çoxşaxəli münasibətlər strategiyasının mahiyyətini, tətbiq formalarını və aktuallığını Rusiya, İran və

Qərb kontekstində elmi şəkildə təhlil etməkdir. Məqalə Azərbaycanın hər üç güc mərkəzi ilə qurduğu münasibətlər sistemini ayrılıqda və qarşılıqlı təsirlər çərçivəsində araşdıraraq, balanslaşdırılmış siyasətin geosiyasi əsaslarını və bu siyasətin uğur şərtlərini üzə çıxarmağı hədəfləyir.

Bununla yanaşı, məqsəd Azərbaycanın bu siyasət çərçivəsində qarşılaşdığı çağırışları o cümlədən regional sabitlik, enerji təhlükəsizliyi, suverenlik riski və diplomatik təzyiqləri qiymətləndirmək və çoxqütblü beynəlxalq sistemdə necə manevr etdiyini ortaya qoymaqdır. Eyni zamanda məqalə Azərbaycanın strateji tərəfdaşlıq seçimlərinin geoiqtisadi və geopolitik nəticələrini dəyərləndirərək, gələcək perspektivlərə dair elmi əsaslı nəticə və tövsiyələr təqdim edir. Beləliklə, bu məqalə həm Azərbaycan diplomatiyasının rasional əsaslarını izah etməyə, həm də regional sabitlik və beynəlxalq münasibətlər üzrə nəzəri-tətbiqi təhlil üçün töhfə verməyə yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikası, geosiyasi baxımdan dünyanın ən mürəkkəb və strateji əhəmiyyətə malik bölgələrindən biri olan Cənubi Qafqazda yerləşir. Həm Rusiya Federasiyası, həm İran İslam Respublikası, həm də Qərb dünyası xüsusilə Avropa İttifaqı və ABŞ bu regionda nüfuz uğrunda ciddi rəqabət aparır. Bu kontekstdə Azərbaycanın xarici siyasət strategiyası balanslaşdırılmış və çoxşaxəli yanaşmalar üzərində qurulmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan regional və qlobal güclər arasında tərəf seçməkdən daha çox, öz milli maraqlarına uyğun olaraq manevr etməyi və müxtəlif qütblər arasında "denge siyasəti" yürütməyi üstün tutmuşdur.

Denge siyasəti yəni regional və qlobal aktorlarla münasibətləri paralel və qarşılıqlı faydalı əsasda inkişaf etdirmək xətti Azərbaycanın həm siyasi sabitliyini qorumaq, həm də iqtisadi və təhlükəsizlik maraqlarını maksimum dərəcədə təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu siyasət, xüsusilə Rusiya və İran kimi qonşu güclərlə münasibətlərdə diqqətli və çevik diplomatik yanaşmanı, Qərblə isə enerji əməkdaşlığı və təhlükəsizlik sahəsində tərəfdaşlığı eyni vaxtda davam etdirməyi tələb edir. Son illərdə beynəlxalq sistemdə baş verən köklü dəyişikliklər Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Qərb-Rusiya qarşıdurması, İranın regional ambisiyaları və Qlobal Cənubun yeni rol qazanması Azərbaycanın bu denge siyasətini daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Bununla belə, Azərbaycan hakimiyyəti daxili sabitlik və beynəlxalq legitimlik baxımından bu siyasəti uğurla davam etdirməyə çalışır.

Bu məqalədə Azərbaycanın Rusiya, İran və Qərb dünyası ilə münasibətlərində denge siyasətinin təzahür formaları, qarşılaşdığı çağırışlar və gələcək perspektivlər təhlil olunacaqdır. Məqsəd, Azərbaycanın çoxvektorlu xarici siyasətinin analizi vasitəsilə onun regional və qlobal geosiyasi mənzərədə tutduğu mövqeyin izahı və qiymətləndirilməsidir.

Azərbaycanın geostrateji mövqeyi və qonşu dövlətlərlə tarixi əlaqələri. Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi məkan, onu tarix boyu imperiyalar və güc mərkəzləri arasında mühüm bir körpü və toqquşma nöqtəsinə çevirmişdir. Cənubi Qafqazın mərkəzində qərarlaşan Azərbaycan, şimalda Rusiya, cənubda İran, qərbdə Ermənistan və Gürcüstan, şərqdə isə Xəzər dənizi ilə sərhəddədir. Bu mövqe Azərbaycanı həm Şərqlə Qərb, həm də Şimalla Cənub arasında strateji keçid ölkəsi halına gətirir. Eyni zamanda, ölkə zəngin enerji resurslarına xüsusilə neft və təbii qaz ehtiyatlarına malikdir ki, bu da onu qlobal enerji təhlükəsizliyində və nəqliyyat marşrutlarında əhəmiyyətli aktora çevirir [14].

Tarixən Azərbaycan ərazisi bir çox imperiyaların Sasani, Ərəb Xilafəti, Səlcuq, Monqol, Səfəvi, Rusiya və Sovet imperiyalarının tərkibində olmuş, bu isə müxtəlif sivilizasiyaların və siyasi mərkəzlərin burada iz qoymasına səbəb olmuşdur. Bu tarixi kontekst, Azərbaycanın hazırkı qonşuları ilə münasibətlərinə də təsir göstərməkdədir. İranla dini və mədəni bağlar, xüsusilə şiəlik ideologiyası üzərində qurulmuş ortaq mənəvi irs, ikitərəfli münasibətlərə xüsusi məna yükləyir. Eyni zamanda, Cənubi Azərbaycanda milyonlarla azərbaycanlının yaşaması bu münasibətlərdə etnik və geosiyasi faktorları da ön plana çıxarır [13].

Rusiya ilə əlaqələr isə həm çar, həm də sovet dövrlərinin mirası fonunda formalaşmışdır. XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın Rusiya imperiyasına daxil edilməsi və Sovet İttifaqının tərkibində uzunmüddətli idarəçiliyi, Moskva-Bakı xəttindəki münasibətləri tarixi bağlılıq və qarşılıqlı təsir çərçivəsində inkişaf etdirmişdir. Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra bu münasibətlər yeni formatda iqtisadi əməkdaşlıq, təhlükəsizlik sahəsində dialoq və enerji logistikası ilə zənginləşmişdir [15].

Qərblə əlaqələr isə əsasən 1990-cı illərin sonlarından etibarən enerji əməkdaşlığı və siyasi islahatlara dəstək əsasında genişlənmişdir. Xüsusilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri və Bakı-Tbili-

si-Ərzurum qaz kəməri kimi strateji layihələr Azərbaycanın Qərb ölkələri ilə əməkdaşlığını dərinləşdirmiş və bu əməkdaşlıq sonrakı illərdə təhlükəsizlik və nəqliyyat sahələrinə də sirayət etmişdir [5].

Beləliklə, Azərbaycanın geostrateji mövqeyi və tarixi bağları onun xarici siyasət prioritetlərini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Qonşu dövlətlərlə münasibətlər yalnız coğrafi yaxınlıq əsasında deyil, həm də tarixi, mədəni və siyasi keçmişin təsiri ilə formalaşır və bu da denge siyasətinin zəruriliyini daha aydın şəkildə izah edir.

Balanslaşdırılmış xarici siyasətin zəruriliyi. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində güclərin multipolyarlığı və regional rəqabətlərin intensivləşməsi, kiçik və orta dövlətləri daha çevik və düşünülmüş xarici siyasət yürütməyə vadar edir. Bu kontekstdə balanslaşdırılmış xarici siyasət yəni müxtəlif güc mərkəzləri arasında siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik baxımından tarazlı münasibətlərin qorunması Azərbaycanın dövlət maraqları üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Geostrateji baxımdan Rusiya, İran və Qərb dünyası ilə eyni zamanda yaxın, lakin müstəqil əlaqələr saxlamaq məcburiyyəti, Bakının xarici siyasətində "denge" yanaşmasının formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Balanslaşdırılmış siyasət, Azərbaycanın ilk illərindən etibarən qəbul etdiyi **çoxşaxəli (multi-vector) xarici siyasət** doktrinasının təməlini təşkil edir. Bu doktrina çərçivəsində Azərbaycan bir tərəfdən Avropa İttifaqı, NATO və ABŞ ilə tərəfdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirir, digər tərəfdən isə Rusiya və İranla tarazlı əməkdaşlıq modelini qorumağa çalışır [10]. Bu siyasətə əsaslanan yanaşma Azərbaycanın regional münaqişələrə qarışmaması, öz suverenliyini qoruması və daxili sabitliyi təmin etməsi baxımından önəmli rol oynayır.

Siyasi baxımdan bu balanslı yanaşma, Bakının beynəlxalq hüququn prinsiplərinə sadiqliyini vurğulamaqla, neytrallığını qorumağa və mümkün blok qarşıdurmalarından yayınmağa xidmət edir. Enerji və nəqliyyat sahəsində isə bu siyasət Azərbaycanın həm Qərbə, həm də Şərqə yönələn marşrutlar üzrə tranzit imkanlarını genişləndirməyə şərait yaradır. Misal üçün, **Cənub Qaz Dəhlizi** vasitəsilə Avropaya qaz ixracı Azərbaycanın Qərblə enerji əməkdaşlığını gücləndirərkən, eyni zamanda Rusiya ilə koordinasiyalı münasibətlər ölkənin şimal istiqamətində təhlükəsizliyini təmin edir [14].

Digər tərəfdən, İranla tarazlı münasibətlər regionda hərbi eskalasiyanın qarşısını almağa və sərhəd təhlükəsizliyini qorumağa xidmət edir. Qonşuluq və mədəni əlaqələr fonunda bu münasibətlərdə ehtiyatlılıq və praqmatik mövqe, Azərbaycanın daxili sabitliyi üçün də həyati önəm daşıyır. Bütün bu aspektlər göstərir ki, balanslaşdırılmış xarici siyasət təkcə taktiki deyil, həm də strateji səviyyədə Azərbaycanın mövcudluğunun və inkişafının vacib təminat mexanizmidir. Nəticə etibarilə, balanslaşdırılmış siyasətin zəruriliyi Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, enerji resursları və etnik-dini kompozisiyası ilə birbaşa bağlıdır. Qlobal güclər arasında manevr etmək bacarığı və qarşılıqlı maraqlar çərçivəsində dialoq qurmaq qabiliyyəti, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirən əsas sütunlardan biri kimi çıxış edir.

Azərbaycanın xarici siyasət doktrinası. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət doktrinası müstəqilliyini bərpa etdiyi 1991-ci ildən etibarən mərhələli şəkildə formalaşmış və geosiyasi reallıqlarla uyğunlaşaraq inkişaf etmişdir. Xarici siyasətin əsas prinsipləri dövlət suverenliyinin qorunması, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə sadiqlik, regional və qlobal təhlükəsizliyə töhfə verilməsi, həmçinin iqtisadi maraqların müdafiəsi üzərində qurulmuşdur. Bu prinsiplər ilk dövrlərdən etibarən sabitlik, müstəqillik və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq xəttini əsas götürən çoxşaxəli (multi-vector) siyasətin əsasını təşkil etmişdir [10]. Azərbaycanın xarici siyasət fəlsəfəsində balanslaşdırılmış yanaşma mühüm yer tutur. Bu yanaşma xüsusilə Azərbaycanın yerləşdiyi mürəkkəb və rəqabətli geosiyasi məkanda Rusiya, İran, Türkiyə və Qərb dövlətləri arasında tarazlı və praqmatik münasibətlərin qurulmasını zəruri edir. Beləliklə, Azərbaycan rəhbərliyi müxtəlif qlobal güclərlə qarşılıqlı maraqlara əsaslanan tərəfdaşlıq münasibətləri qurmağa, lakin heç bir hərbi-siyasi blokun üzvü olmamağa üstünlük verir.

Azərbaycanın xarici siyasət doktrinasının mühüm istiqamətlərindən biri də **enerji diplomatiyasıdır**. Neft və qaz ehtiyatlarına əsaslanan bu strategiya vasitəsilə Azərbaycan həm iqtisadi imkanlarını genişləndirmiş, həm də beynəlxalq arenada strateji tərəfdaş qismində çıxış etmişdir. Xüsusilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr bu siyasətin əsas instrumentləri olmuşdur [5].

Bundan başqa, Azərbaycanın xarici siyasətində **regiondaxili inteqrasiya və təhlükəsizlik** prioritetləri də ön plandadır. Ölkə həm Türk Dövlətləri Təşkilatında fəal iştirak etməklə, həm də Qoşulma-

ma Hərəkatına sədrlik edərək beynəlxalq nüfuzunu artırmağa çalışır. Qarabağ münaqişəsinin 2020-ci ildəki hərbi və siyasi nəticələrindən sonra isə Azərbaycan regional güc statusunu daha qabarıq şəkildə ortaya qoymağa başlamışdır [3].

Azərbaycanın xarici siyasət doktrinasının davamlılığı, çevikliyi və tarazlılığı, onun daxili siyasi sabitliyinin və iqtisadi inkişafının beynəlxalq təminat mexanizmi rolunu oynayır. Qlobal qarşıdurmaların artdığı bir dövrdə bu doktrina Azərbaycanın suverenliyini qorumaqla yanaşı, onu regional sabitlik və əməkdaşlıq modelinə çevirir.

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prinsipləri. Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qarşılaşdığı mürəkkəb daxili və xarici vəziyyət, onun xarici siyasət kursunu ehtiyatlı, çevik və milli maraqlara əsaslanan prinsiplər üzərində qurmağa vadar etmişdir. Yeni müstəqil dövlət kimi beynəlxalq arenaya daxil olan Azərbaycan, ilk illərdən etibarən öz təhlükəsizliyini təmin etməyə, ərazi bütövlüyünü qorumağa və beynəlxalq legitimlik qazanmağa yönəlik bir sıra əsas prinsipləri rəhbər tutmuşdur. Bu prinsiplər həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə ölkənin çoxşaxəli diplomatik fəaliyyətinə istiqamət verən əsas sütunlar olmuşdur.

Dövlət suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması. Azərbaycan xarici siyasətində ilk gündən etibarən öz suverenliyinin və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığını prioritet elan etmişdir. Ermənistanla Qarabağ münaqişəsi bu prinsipi daha da aktuallaşdırmış və ölkənin beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərində bu məsələyə xüsusi yer ayrılmışdır [6].

Beynəlxalq hüquqa və BMT Nizamnaməsinə sadiqlik. Azərbaycan beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə xüsusilə dövlətlərin suveren bərabərliyi, daxili işlərinə qarışmamaq və mübahisələrin dinc yolla həlli sadiqliyini bəyan etmiş və BMT çərçivəsində bu prinsipləri fəal şəkildə müdafiə etmişdir. Bu, Azərbaycanın beynəlxalq legitimliyinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Çoxşaxəli və balanslaşdırılmış xarici siyasət. Azərbaycan müstəqillikdən sonra tək bir güc mərkəzinə bağlı olmayan, əksinə, müxtəlif regional və qlobal aktorlarla paralel və qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurmağa çalışan **çoxvektorlu xarici siyasət** modelini qəbul etmişdir. Bu yanaşma həm Rusiya, İran və Türkiyə ilə, həm də Avropa İttifaqı və ABŞ ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə imkan vermişdir [10].

Enerji resurslarından geosiyasi alət kimi istifadə. 1990-cı illərin ortalarından etibarən Azərbaycanın xarici siyasətində enerji diplomatiyası ön plana keçmişdir. Neft və qaz ixracı vasitəsilə həm iqtisadi müstəqillik təmin edilmiş, həm də Qərblə strateji tərəfdaşlıq əlaqələri gücləndirilmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəmərləri bu siyasətin konkret nəticələridir [5].

Regional və beynəlxalq təşkilatlarla aktiv əməkdaşlıq. Azərbaycan regional inteqrasiyada seçici şəkildə iştirak edir. MDB və GUAM kimi təşkilatlarda üzvlük, Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi və Türk Dövlətləri Təşkilatında fəal mövqeyi bu siyasətin ifadəsidir. Azərbaycan həmçinin ATƏT və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi qurumlarla da münasibətlərə önəm verir. Bu prinsiplər, Azərbaycan Respublikasının öz maraqlarına uyğun, lakin beynəlxalq sistemin qaydalarına sadiq qalaraq formalaşdırdığı müstəqil və rasional xarici siyasətin təməlini təşkil edir. Bu yanaşma ölkənin həm daxili sabitliyini təmin etməyə, həm də beynəlxalq müstəvidə etibarlı tərəfdaş imicini formalaşdırmağa imkan yaratmışdır.

Xarici siyasətdə "Bütün tərəflərlə dostluq", "Beynəlxalq hüquqa hörmət" və "Suverenliyin qorunması" prinsipləri. Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi xarici siyasətində əsas prioritetlərdən biri bütün beynəlxalq aktorlarla qarşılıqlı hörmət və faydalı əməkdaşlıq üzərində qurulan münasibətlərin inkişaf etdirilməsidir. Bu yanaşma, "**bütün tərəflərlə dostluq**" prinsipi kimi ifadə olunur və Azərbaycanın çoxvektorlu xarici siyasət modelinin əsas sütunlarından biridir. Bakı, qonşu və qlobal güclərlə münasibətlərdə bir tərəfə yönəlməkdən çox, balanslı və tarazlı dialoqu üstün tutur ki, bu da regionda sabitliyi və ölkənin strateji maraqlarını təmin etməyə xidmət edir [6]. Bununla sıx əlaqəli olaraq, Azərbaycan xarici siyasətində **"beynəlxalq hüquqa hörmət"** prinsipini prioritet hesab edir. Dövlətlərarası münasibətlərdə suverenliyin, ərazi bütövlüyünün və beynəlxalq müqavilələrin qorunması beynəlxalq hüququn fundamental prinsipləri kimi qəbul edilir. Azərbaycan bu prinsiplərə sadiqliyini daim vurğulayaraq, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində hüquqi çərçivənin əsas götürülməsini tələb etmişdir. Beynəlxalq hüquqa hörmət həmçinin Azərbaycanın BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirakında özünü göstərir. Daha geniş mənada,

bu yanaşma Azərbaycanın xarici siyasətində **"suverenliyin qorunması"** prinsipini də əhatə edir. Suverenlik Azərbaycanın əsas dövlət atributu kimi xarici siyasət qərarlarında prioritet məsələdir. Bu prinsip Azərbaycanın xarici müdaxilələrdən uzaq durması, müstəqil qərarvermə hüququnu qoruması və daxili işlərinə xarici təsirin minimuma endirilməsi məqsədini daşıyır. Suverenliyin qorunması Azərbaycanın milli maraqlarının təmin olunması və təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından əsasdır [10]. Beləliklə, "bütün tərəflərlə dostluq", "beynəlxalq hüquqa hörmət" və "suverenliyin qorunması" prinsipləri Azərbaycanın xarici siyasətinin dayanıqlı, balanslı və milli maraqlara əsaslanan mahiyyətini təşkil edir. Bu prinsiplər, Azərbaycanın mürəkkəb regional və qlobal geosiyasi şəraitdə çevik və uğurlu diplomatik strategiya həyata keçirməsini təmin edən əsas ideoloji və praktik baza rolunu oynayır.

Rusiya ilə münasibətlər. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri, tarixən möhkəm köklərə malik olmaqla yanaşı, müasir dövrdə də regional və qlobal kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əlaqələr iqtisadi, enerji və təhlükəsizlik sahələrindən tutmuş, regional münaqişələr və diplomatik balanslaşmaya qədər geniş diapazonda inkişaf edir.

Enerji və təhlükəsizlik məsələlərində əməkdaşlıq. Rusiya ilə Azərbaycan arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir. Azərbaycan zəngin neft və qaz ehtiyatları ilə Rusiya bazarına enerji tədarükü və tranziti baxımından vacib tərəfdaşdır. Eyni zamanda, hər iki ölkə Xəzər dənizinin enerji resurslarının bölüşdürülməsi və birgə layihələrin həyata keçirilməsi sahəsində dialoq aparır [14]. Təhlükəsizlik məsələlərində isə Rusiya Azərbaycanın ən böyük hərbi-siyasi qonşusu olaraq, regionda sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bakı və Moskva arasında müxtəlif səviyyələrdə təhlükəsizlik dialoqu mövcuddur və hər iki tərəf qarşılıqlı maraqlara əsaslanan əməkdaşlığı prioritet hesab edir.

Qarabağ münaqişəsi və sülhməramlılar. 2020-ci ilin payızında baş vermiş İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Azərbaycan, Rusiya ilə birlikdə regionda sülhün təminatı üçün sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsində razılığa gəldi. Rusiya sülhməramlıları Qarabağda sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında vasitəçi funksiyasını həyata keçirir. Bu, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə yanaşı, regionda stabil və təhlükəsiz mühitin formalaşmasına xidmət edir [2]. Bununla belə, bəzi məsələlərdə, o cümlədən nəqliyyat dəhlizlərinin açılması və sərhəd məsələlərində Rusiya ilə dialoq davam edir və qarşılıqlı maraqlar əsas rol oynayır.

Rusiya–Ukrayna müharibəsindən sonra dəyişən münasibətlər. 2022-ci ildə başlayan Rusiya Ukrayna müharibəsi Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinə də təsir etmişdir. Bakı münaqişəyə münasibətdə neytral mövqe nümayiş etdirərək, tərəflərlə balanslı dialoqu qorumağa çalışmışdır. Bu müharibə Azərbaycanın Rusiya ilə iqtisadi və təhlükəsizlik əməkdaşlığında ehtiyatlı davranmasına səbəb olmuş, həmçinin Qərb dövlətləri ilə əlaqələrin yeni kontekstdə yenidən qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Müharibənin yaratdığı beynəlxalq sanksiyalar və enerji bazarındakı dəyişikliklər isə Azərbaycanın strateji qərarlarında çeviklik və yeni manevr imkanları tələb edir [15]. Buna baxmayaraq, Rusiya ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qorunması Azərbaycanın prioritetləri arasında qalmaqdadır.

İranla münasibətlər. Azərbaycan-İran münasibətləri tarixi, dini və mədəni bağlarla dərin köklərə malik olmaqla yanaşı, müasir dövrdə regional geosiyasi kontekstdə xüsusi diqqət tələb edən kompleks xarakter daşıyır.

İki ölkə arasında dini, tarixi və mədəni bağlar. Azərbaycan və İran ərazisində yaşayan əhalinin əksəriyyəti şiə müsəlmanlarından ibarətdir və bu, ölkələr arasında ortaq dini və mədəni irsin əsasını təşkil edir. Tarixi olaraq, Azərbaycan ərazisi Səfəvi imperiyasının bir hissəsi olmuş, bunun nəticəsində İslam və fars-mədəni təsirlər bölgədə dərin izlər buraxmışdır [13]. Bu ortaq mədəni və dini bağlar qarşılıqlı əlaqələrin və dialoqun möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, bu amil bəzən siyasi və ideoloji ziddiyyətlərin yaranmasına da səbəb ola bilər, çünki hər iki tərəf öz milli maraqları çərçivəsində münasibətləri balanslaşdırmağa çalışır.

Cənubi Azərbaycan məsələsi və qarşılıqlı həssaslıqlar. İranın şimalında – Cənubi Azərbaycanda böyük azərbaycanlı icması yaşayır və bu məsələ Azərbaycan-İran münasibətlərində həssas nöqtə olaraq qalır. Bakı bu məsələyə münasibətdə ehtiyatlı və praqmatik yanaşır, qonşuluq münasibətlərini pozmamaq üçün açıq separatçı çağırışlardan uzaq durur. Digər tərəfdən, Tehran Azərbaycanın daxili

işlərinə qarışmamağı tələb edir və etnik məsələlərin regional sabitliyə təsirinin qarşısını almağa çalışır [11]. Bu qarşılıqlı həssaslıqlar iki dövlət arasında diplomatik təmaslarda diqqətlə idarə olunur.

Son dövrlərdə sərhəd təhlükəsizliyi və iqtisadi əməkdaşlıq. Son illərdə sərhəd təhlükəsizliyi məsələləri Azərbaycan və İran arasında dialoqun prioritet mövzularından birinə çevrilmişdir. Hər iki tərəf sərhəd pozuntuları və qanunsuz hərəkətlərin qarşısının alınması üçün əməkdaşlıq edir, xüsusilə terrorizm, narkotik qaçaqmalçılığı və qaçaqmalçılığa qarşı birgə tədbirlər həyata keçirilir [9]. Bununla yanaşı, iqtisadi sahədə də əməkdaşlıq inkişaf edir. Ticarət dövriyyəsinin artırılması, sərhəd keçid məntəqələrinin modernləşdirilməsi və nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi iki ölkənin qarşılıqlı fayda götürdüyü əsas istiqamətlərdəndir. Bütün bunlar göstərir ki, İranla münasibətlər Azərbaycanın xarici siyasətində tarazlıq və ehtiyatlılıq tələb edən, lakin regional sabitlik və iqtisadi inkişaf üçün zəruri olan sahədir. Bu münasibətlərin davamlılığı və inkişafı Azərbaycanın denge siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir.

Qərblə münasibətlər. Azərbaycanın xarici siyasətində Qərb dünyası xüsusilə Avropa İttifaqı və ABŞ strateji tərəfdaşlıq baxımından önəmli yer tutur. Bu münasibətlər enerji təhlükəsizliyi, regional sabitlik və siyasi dialoq kimi sahələrdə inkişaf etdirilir və müasir geosiyasi kontekstdə Azərbaycanın balanslaşdırılmış siyasətinin əsas elementlərindən biridir.

Avropa İttifaqı və ABŞ ilə Enerji və Təhlükəsizlik əməkdaşlığı. Azərbaycan, zəngin enerji resursları və strateji tranzit mövqeyi ilə Avropa İttifaqı və ABŞ üçün mühüm enerji tərəfdaşıdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Cənub Qaz Dəhlizi kimi enerji layihələri vasitəsilə Azərbaycan Avropanın enerji diversifikasiyasında və təhlükəsizliyində vacib rol oynayır [5]. ABŞ və Aİ ilə enerji sahəsində əməkdaşlıq, ölkənin iqtisadi inkişafına və beynəlxalq nüfuzunun artırılmasına xidmət edir. Təhlükəsizlik sahəsində isə Azərbaycan NATO ilə tərəfdaşlıq proqramlarında iştirak edir, o cümlədən "Əməkdaşlıq üçün Sülh" proqramı çərçivəsində birgə təlimlər və təcrübə mübadiləsi həyata keçirir.

NATO və Tərəfdaşlıq Proqramları. Azərbaycan NATO ilə müttəfiqlik və tərəfdaşlıq əlaqələrini davamlı şəkildə inkişaf etdirir. 1994-cü ildə "Əməkdaşlıq üçün Sülh" proqramına qoşulan Azərbaycan, bu çərçivədə hərbi modernləşmə, təhlükəsizlik strategiyalarının formalaşması və regional əməkdaşlıq sahəsində əməkdaşlıq edir. Bu proqramlar Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində rolunu artırmaqla yanaşı, münaqişə sonrası sülh və sabitliyin təmin olunmasına töhfə verir [10]. Eyni zamanda, Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığı Qərb ilə siyasi əlaqələrin dərinləşdirilməsi baxımından da önəmlidir.

Demokratiya, İnsan Haqları və siyasi münasibətlərdə gərginliklər. Lakin Azərbaycan ilə Qərb arasında münasibətlər yalnız əməkdaşlıq sahələrindən ibarət deyil. Demokratiya, insan haqları və söz azadlığı kimi məsələlərdə Qərb dövlətləri Azərbaycanın siyasi sisteminə, vətəndaş cəmiyyətinə və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə dair tənqidlər irəli sürür. Bu məsələlər iki tərəf arasında bəzən gərginliklərə və fikir ayrılıqlarına səbəb olur [8]. Azərbaycan isə daxili işlərinə xarici müdaxilələrin qarşısını almağa və milli maraqları prioritetləşdirməyə çalışır. Bu aspektlər Qərblə münasibətlərin daha mürəkkəb və tarazlı şəkildə idarə olunmasını tələb edir.

Denge siyasətinin tətbiqi və mağırışlar. Azərbaycanın xarici siyasətində denge siyasəti yəni müxtəlif güc mərkəzləri arasında balanslaşdırılmış və çoxşaxəli münasibətlərin qurulması dövlətin suverenliyinin qorunması və regional sabitliyin təmin olunmasında əsas amil kimi çıxış edir. Bu siyasətin effektiv həyata keçirilməsi müxtəlif sahələrdə, xüsusilə təhlükəsizlik və enerji diplomatiyasında özünü göstərir, lakin eyni zamanda qarşılıqlı maraqlar və geosiyasi təzyiqlər fonunda ciddi çağırışlarla üzləşir.

"Çoxvektorlu xarici siyasət" modelinin tətbiqi. Azərbaycanın çoxvektorlu xarici siyasət modeli Rusiya, İran, Qərb və regional aktorlarla qarşılıqlı maraqlara əsaslanan əlaqələrin paralel inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu model, ölkənin təhlükəsizlik, iqtisadi və diplomatik maraqlarını təmin etmək üçün müxtəlif siyasi və iqtisadi güc mərkəzləri ilə əlaqələri tarazlı saxlamağa imkan verir [10]. Çoxvektorlu yanaşma Azərbaycanın müstəqillik dövründə qarşılaşdığı mürəkkəb regional və beynəlxalq təhdidlərə çevik cavab verməsinə şərait yaradıb.

Təhlükəsizlik və enerji balansı. Təhlükəsizlik sahəsində Azərbaycan Rusiya ilə hərbi-siyasi əlaqələri inkişaf etdirməklə yanaşı, NATO və Qərb dövlətləri ilə tərəfdaşlıq proqramlarında da iştirak edir. Bu balans təhlükəsizlik zəncirində etibarlılığın artırılmasına xidmət edir. Eyni zamanda enerji

sahəsində Bakı, həm Rusiyanın enerji infrastrukturundan, həm də Qərbin enerji marşrutlarından istifadə edərək enerji tranzitində müxtəlif imkanları qiymətləndirir. Bu balanslaşdırılmış yanaşma Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini möhkəmləndirir və beynəlxalq arenada strateji tərəfdaş kimi nüfuzunu artırır [14].

Qlobal və regional güclərin təzyiqləri. Azərbaycanın denge siyasətini həyata keçirməsi gərgin regional və qlobal geosiyasi mühitdə bir sıra təzyiqlərlə müşayiət olunur. Rusiya ilə münasibətlərdə Ukrayna müharibəsi, İranla sərhəd məsələləri və etnik həssaslıqlar, Qərblə isə demokratiya və insan haqları mövzusundakı fərqliliklər Azərbaycanın diplomatik manevr imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu təzyiqlər ölkənin xarici siyasətinin çevikliyini və diplomatik bacarıqlarını daim sınayır və denge siyasətinin davamlı yenilənməsini tələb edir [15]. Nəticə etibarilə, Azərbaycanın denge siyasətinin uğuru onun xarici siyasət doktrinasının fundamental prinsiplərinə sadiqliyi, regional reallıqların düzgün qiymətləndirilməsi və müxtəlif tərəflərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Lakin geosiyasi risklər və təzyiqlər, bu siyasətin tətbiqində ciddi çətinliklər yaradır və davamlı strateji təhlil və adaptasiya tələb edir.

Nəticə. Azərbaycanın müasir xarici siyasətində denge siyasəti uğurla tətbiq edilərək ölkənin regional və beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Bu siyasətin əsasları çoxvektorlu diplomatiyanın səmərəli qurulması, suverenliyin qorunması və beynəlxalq hüquqa sadiqlik kimi fundamental prinsiplər üzərində dayanır. Azərbaycanın Rusiya, İran və Qərb kimi güclərlə münasibətləri tarazlı şəkildə idarə etməsi, onun strateji müstəqilliyini və təhlükəsizliyini təmin etməkdə əsas amil kimi çıxış edir. Regional güclərlə balanslı münasibətlərin idarə olunması Azərbaycanın həm iqtisadi inkişafına, həm də siyasi sabitliyinə müsbət təsir göstərir. Bu, eyni zamanda, Cənubi Qafqazda və Xəzər regionunda uzunmüddətli sülhün və əməkdaşlığın təmin olunması baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın enerji diplomatiyası, təhlükəsizlik əməkdaşlığı və regional inteqrasiya təşəbbüsləri bu balanslı siyasətin uğurlarını daha da artırır.

Gələcək dövrdə Azərbaycanın xarici siyasətində strateji prioritetlər arasında regional münaqişələrin həlli, enerji təhlükəsizliyinin diversifikasiyası, beynəlxalq tərəfdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsi və qlobal geosiyasi çağırışlara çevik adaptasiya imkanlarının artırılması durur. Azərbaycanın denge siyasətini davamlı olaraq təkmilləşdirməsi və yeni beynəlxalq reallıqlara uyğunlaşması onun mövqeyinin daha da güclənməsinə xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayres, D. M. (2015). The Politics of Energy in Russia and Eurasia. Cambridge University Press.
2. Aliyev, R. (2023). Regional Connectivity and Economic Diplomacy in the South Caucasus. Journal of Eurasian Studies, 12(3), 45-63.
3. Aliyev, R. (2022). Regional Security and Conflict Resolution in the South Caucasus. Baku University Press.
4. Blank, S. (2017). Russia and Eurasia in the Twenty-First Century: Strategic and Military Perspectives. Strategic Studies Institute.
5. Cornell, S. E. (2011). The Energy Dimension in Azerbaijan's Foreign Policy. Central Asia-Caucasus Institute.
6. De Waal, T. (2003). Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War. New York University Press.
7. Fawcett, L. (2015). Regionalism in World Politics: Regional Organization and International Order. Oxford University Press
8. Freedom House. (2023). Freedom in the World 2023: Azerbaijan. Retrieved from https://freedomhouse.org/country/azerbaijan [06.06.2025].
9. Ismailzade, F. (2020). Border Security Cooperation between Azerbaijan and Iran: Challenges and Prospects. Journal of Caucasus Studies, 8(1), 45–60.
10. Ismayilov, E., Papava, V. (2010). Multi-vector Foreign Policy: The Case of Azerbaijan. Caucasus Analytical Digest, 15, 6-10.

11. Keddie, N. R. (2006). Modern Iran: Roots and Results of Revolution. Yale University Press.
12. Simão, L. (2021). Energy Security in the Black Sea Region. Springer.
13. Shaffer, B. (2002). Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity. MIT Press.
14. Sovacool, B. K. (2021). The Political Economy of Energy Security. Oxford University Press.
15. Zubok, V. M. (2008). A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev. University of North Carolina Press.
16. Hurd, I. (2014). International Organizations: Politics, Law, Practice (3rd ed.). Cambridge University Press.
17. Kazemzadeh, M. (2019). Iran and the Caucasus: The Role of Culture and Religion in Regional Politics. Routledge.
18. Laruelle, M. (2020). The New Geopolitics of Eurasia: Russia, China, and the Caucasus in the 21st Century. Palgrave Macmillan.
19. Nilsson, A. (2018). Balancing Powers: Small States and Geopolitical Strategy. Journal of International Relations, 35(1), 78-95.
20. Papava, V. (2016). The Economics and Politics of the Caucasus and Central Asia. Nova Science Publishers.
21. Rondeli, A. (2013). The South Caucasus at the Crossroads: Conflicts, Security and Regional Cooperation. European Policy Centre.
22. Trenin, D. (2019). Russia's Breakout from the Post-Cold War System: The Drivers of Putin's Course. Carnegie Moscow Center.

ГЮЛГЮН ГУЛИЕВА
Кафедра «Дипломатия и процессы современной интеграции»
Бакинского Государственного Университета

МЕЖДУ РОССИЕЙ, ИРАНОМ И ЗАПАДОМ: ПОЛИТИКА БАЛАНСИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

В данной статье анализируется политика балансирования Азербайджана, осуществляемая в условиях сложной региональной и глобальной геополитической среды. Эта стратегия, являющаяся ключевым аспектом внешней политики страны, основана на поддержании сбалансированных и многоаспектных отношений с основными центрами силы — Россией, Ираном и Западом. В статье подробно рассматривается доктрина внешней политики Азербайджана после обретения независимости, его исторические, культурные и политические связи с Россией и Ираном, сотрудничество в энергетической и сфере безопасности, а также стратегическое партнерство и напряженность с западными странами. Модель многосторонней внешней политики Азербайджана, эффективное использование энергетических ресурсов и усилия по поддержанию региональной стабильности играют важную роль в укреплении суверенитета страны и ее международного влияния. В то же время глобальное и региональное давление, этнические и вопросы безопасности создают значительные вызовы для реализации этой политики. Учитывая геостратегическое положение Азербайджана, в статье оценивается актуальность политики балансирования и стратегические приоритеты на будущее. В заключение отмечается, что гибкая и сбалансированная внешняя политика Азербайджана на региональном и международном уровнях является фундаментальным условием внутренней стабильности и регионального сотрудничества.

Ключевые слова: политика балансирования, многосторонняя внешняя политика, энергетическая дипломатия, региональная безопасность, доктрина внешней политики, Нагорно-Карабахский конфликт, региональный баланс, международные отношения.

GULGUN QULIYEVA
Department of "Diplomacy and Processes modern integration"
of Baku State University

BETWEEN RUSSIA, IRAN AND THE WEST: AZERBAIJAN'S BALANCING POLICY

This article analyzes Azerbaijan's balancing policy pursued in a complex regional and global geopolitical environment. Serving as a key aspect of the country's foreign policy, this strategy is based on maintaining balanced and multifaceted relations among major power centers such as Russia, Iran, and the West. The article extensively examines Azerbaijan's post-independence foreign policy doctrine, its historical, cultural, and political ties with Russia and Iran, cooperation in energy and security sectors, as well as strategic partnerships and tensions with Western countries. Azerbaijan's multi-vector foreign policy model, effective utilization of energy resources, and balancing efforts aimed at regional stability play a crucial role in enhancing the country's sovereignty and international influence. At the same time, global and regional pressures, ethnic and security issues pose significant challenges to the implementation of this policy. Taking into account Azerbaijan's geostrategic position, the article evaluates the relevance of its balancing policy and strategic priorities for the future. In conclusion, the article highlights that Azerbaijan's flexible and balanced foreign policy at both regional and international levels is a fundamental condition for internal stability and regional cooperation.

Keywords: balancing policy, multi-vector foreign policy, energy diplomacy, regional security, foreign policy doctrine, Nagorno-Karabakh conflict, regional balance, international relations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. İsmayıl Musa, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 327

ŞAHİSMAYIL İSMAYILOV
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Azərbaycan Universiteti,
Bakı Slavyan Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ismayilovsahismayil@gmail.com

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ELM, TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFININ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/114-120

Məqalədə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin formalaşmasında və möhkəmlənməsində elm, təhsil və mədəniyyətin tarixi rolu araşdırılır. İki ölkə xalqlarını bir-birinə daha da yaxınlaşdıran əsas amillər kimi təhsil və elm əlaqələrinin, eləcə də mədəni mübadilənin qarşılıqlı təsirinə xüsusi diqqət yetirilir. Tarixi əməkdaşlığın əsas mərhələləri, o cümlədən birgə layihələr, tələbə və alim mübadiləsi, eyni zamanda ümumi şəxsiyyətin formalaşmasına töhfə verən mədəni təşəbbüslər təhlil edilir. Göstərilir ki, elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafı ikitərəfli diplomatiyanın mühüm elementi olmaqla yanaşı, həm də müasir dünyada Azərbaycan və Türkiyə arasında davamlı strateji tərəfdaşlığın əsasına çevrilib.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, elm, təhsil, mədəniyyət, tarixi əməkdaşlıq, mədəni mübadilə, strateji tərəfdaşlıq.

Giriş. Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlər tarix boyu qardaşlıq, ortaq mədəniyyət və dil birliyi üzərində qurulmuşdur. "Bir millət, iki dövlət" prinsipi bu əlaqələrin təməl fəlsəfəsini təşkil edir. Bu münasibətlər yalnız siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, eyni zamanda elm, təhsil və mədəniyyət kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrdə də dərin və sistemli şəkildə inkişaf etdirilmişdir. XX əsrin sonlarından başlayaraq, xüsusilə Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra, bu istiqamətlərdə əməkdaşlıq keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Böyük türk mütəfəkkiri Mustafa Kamal paşa Atatürk mədəniyyət, mənəviyyat və ana dili sahəsində həm nəzəri, həm də təcrübə qazanılması yolunda zəngin bir irs yaratmışdır. Heydər Əliyev demişdir: «Mustafa Kamal Atatürk bütün dünyaya sübut etmişdir ki, müsəlman ölkəsində, əsrlər boyu dinin təsiri altında dini dövlət kimi yaşayan bir ölkədə cümhuriyyət, layiq cümhuriyyət qurmaq, demokratik yolla getmək olar» [1, s.6].

Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələrinin tarixi və perspektivləri ilə bağlı hər iki dövlətin rəhbərləri dəfələrlə fikirlər söyləmiş və bu əlaqələrin daimi və əbədi olacağı haqqında bəyanatlar vermişlər. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev bəyan edirdi ki, "dəfələrlə dediyimiz "biz bir millət, iki dövlətik" sözləri hər bir azərbaycanlının qulağında səslənməlidir. Bu ifadə bizim gələcəyimizin proqramıdır". Çıxışlarında daima türk dünyası problemlərinə qlobal düşüncə tərzi ilə yanaşan Heydər Əliyev həmişə belə bir ideya vermişdir ki, "Mən bu gün, həqiqətən, qeyd etmək istəyirəm ki, bizim xalqlarımız əsrlər boyu bir-birinə yaxın dost olmuşlar [2, s.8].

XX əsrin son onilliyinin əvvəlində SSRİ-nin dağılması zəminində türkdilli xalqlardan beşi öz müstəqil dövlətlərini yaratmağa imkan tapdılar və türk dünyası xeyli gücləndi. Dövlət müstəqilliyini qazanmış Azərbaycanda prezident Heydər Əliyev ilk növbədə tarix dərsliklərinin yenidən yazılmasını qarşıya qoydu və ilk növbədə ən mühüm vəzifə kimi orta məktəblər üçün tarix dərsliklərinin təcili olaraq yazılması lüzumu ortaya çıxdı: bir qrup tarixçilərimiz bu işə qoşuldular və müəyyən uğurlar əhlə edildi. Lakin Azərbaycanın həm XIX-XX əsrlər tarixinin, həm də ən qədim dövrdən başlayaraq əsaslı elmi tarixinin yazılmasında ləngimək qüsuru tamamilə aradan qaldırılmamışdır [1, s.9].

Azərbaycan və Türkiyə arasında elm sahəsində əməkdaşlıq son illərdə intensiv şəkildə inkişaf edir və bu münasibətlər strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlib. Hər iki ölkə ortaq tarixi, mədəni və mənəvi köklərə əsaslanaraq elm, texnologiya və innovasiya sahəsində əməkdaşlığı dərinləşdirməkdə

maraqlıdır. Bu münasibətlər sadəcə rəsmi səviyyədə deyil, həm də elmi-tədqiqat müəssisələri, universitetlər və fondlar arasında da geniş şəkildə həyata keçirilir.

İlk əməkdaşlıq addımları 1990-cı illərdən başlayaraq atılıb. 1992-ci ildə Bakı şəhərində Azərbaycan və Türkiyə arasında təhsil və elm sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan niyyət protokolu imzalanıb. Daha sonra bu əlaqələr 1994-cü ildə Ankarada bağlanmış elmi-texnoloji və mədəni əməkdaşlıq protokolu ilə davam etdirilib. 1995–1997-ci illərdə isə iki ölkə arasında ali təhsildə diplomların tanınması, elmi-təhsil mübadiləsi və digər sahələrdə bir sıra sənədlər imzalanıb. Bu sənədlər iki ölkənin elm sahəsindəki inteqrasiyasını daha da gücləndirib.

1992-ci ilin 22 martında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Türkiyə Prezidenti Turqut Özalın və Baş Nazir Süleyman Dəmirəlin xüsusi dəvəti ilə Türkiyəyə rəsmi səfərə yola düşmüşdür. Ankarada olarkən Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk Prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qəbirlərinə əklillər qoymuşdur. Martın 24-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının maliyyə, iqtisadi və texniki yardım gösərilməsi barədə, o cümlədən Naxçıvana 100 milyon dollar məbləğində kredit ayrılması və hər il 100 tələbənin Türkiyədə təhsil almasını nəzərdə tutan birgə əməkdaşlıq protokolunu imzalamışdır. "Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti Arasında əməkdaşlıq Protokolu"nda bildirilirdi ki, Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev 1992-ci il martın 22-dən 24-dək Türkiyəni ziyarət etmişdir. Bu ziyarət zamanı təşkil edilmiş görüşlərdə, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında mövcud dostluq, əməkdaşlıq və yaxşı qonşuluq müqaviləsi, iki ölkə xarici işlər nazirlikləri arasındakı protokolu və Türkiyə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı tarixi və mədəni qardaşlıq əlaqələri göz önünə alınaraq hər sahədə daha yaxşı əməkdaşlıq təşkil edilməsi məqsədi ilə aşağıdakı xüsuslarda razılığa gəlinmişdir: [3, s.31].

1. TRT İdarəsinin televiziya verilişlərinin Naxçıvan Respublikasında rahatca seyr edilə biləcək vəziyyətə gətirilməsi üçün Türkiyə tərəfi lazımi tədbirləri sürətlə həyata keçirəcəkdir. Ayrıca Naxçıvan tərəfindən tələb edildikdə TRT İdarəsi xüsusi proqramlar verəcək.

2. Turizm sahəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının imkanlarının dəyərləndirilməsi üçün təsis edilən kredit çərçivəsində mehmanxana inşası daxil olmaqla gərəkli kömək və texniki kömək Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən yerinə yetiriləcək.

3. Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı mədəni həyatın inkişafına kömək etmək üçün Türkiyə Cümhuriyyəti, mətbəə təmini də daxil olmaqla mətbuat avadanlıqlarının ehtiyaca görə təminini həyata keçirəcək.

4. Naxçıvan Muxtar Respublikasından 100 tələbənin təhsili Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən təmin ediləcək.

5. Bütün əməkdaşlıq layihələrinin koordinasiya və icra edilməsindən Türkiyə Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyi ilə iqtisadi, mədəni, maarif və texniki əməkdaşlıq idarəsi sədrliyi məsul olacaq [3, s.33].

Elm sahəsində ən mühüm tərəfdaşlıq qurumlarından biri Türkiyə Elmi və Texnoloji Araşdırma Şurası – TÜBİTAK ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) arasındakı əməkdaşlıqdır. 2022-ci ildən etibarən bu əməkdaşlıq daha da aktiv fazaya keçib. 2024-cü ilin əvvəlində AMEA-nın binasında "AMEA–TÜBİTAK Koordinasiya Mərkəzi"nin açılması bu istiqamətdə mühüm bir addım oldu. Bu mərkəz ortaq elmi layihələrin həyata keçirilməsi, müştərək tədqiqatlar, konfranslar və mübadilə proqramlarının təşkili üçün yeni imkanlar yaratdı.

Bununla yanaşı, Türk Dövlətləri Təşkilatı və onun nəzdində fəaliyyət göstərən Turkic Academy vasitəsilə də Azərbaycan və Türkiyə arasında elmi əməkdaşlıq genişlənməkdədir. Bu çərçivədə türkdilli ölkələrin ortaq elmi layihələri, konfranslar və simpoziumları təşkil edilir. Eyni zamanda, Eurasian Universities Union (EURAS) kimi təşkilatlar da iki ölkə arasında universitetlərarası əlaqələrin inkişafına töhfə verir.

Son illərdə atılan mühüm addımlardan biri də 2024-cü ildə Bakıda təsis olunmuş Türkiyə-Azərbaycan Universitetidir. Bu universitet Azərbaycan Texniki Universiteti ilə Türkiyənin aparıcı universitetləri – Orta Doğu Texniki Universiteti (ODTÜ), İstanbul Texniki Universiteti (İTÜ) və Ha-

cettepe Universiteti arasında əməkdaşlıq əsasında qurulub. Burada kompüter mühəndisliyi, sənaye mühəndisliyi və qida mühəndisliyi kimi sahələr üzrə təhsil proqramları təklif olunur. Tədris türk və ingilis dillərində aparılır. Universitetin məqsədi hər iki ölkənin gənclərinə beynəlxalq standartlara uyğun təhsil imkanları təqdim etməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu ilə TÜBİTAK arasında imzalanmış əməkdaşlıq protokolları çərçivəsində birgə elmi layihələrə dəstək verilir, o cümlədən birgə elmi müsabiqələr təşkil olunur. Eyni zamanda, "Azercosmos" ilə TÜBİTAK Kosmos Texnologiyaları Araşdırmaları İnstitutu arasında da anlaşma memorandumu imzalanıb. Bu sənəd iki ölkə arasında kosmos texnologiyaları və peyk rabitəsi sahəsində birgə layihələrin icrasına şərait yaradır (Bayraktar).

Maraqlı və strateji əməkdaşlıq istiqamətlərindən biri də müdafiə sənayesi və yüksək texnologiyalardır. 2023-cü ildə KAAN döyüş təyyarəsi layihəsində Azərbaycanın texnoloji tərəfdaş kimi iştirakı ilə bağlı protokol imzalanıb. Bu protokola əsasən, Azərbaycanın bəzi texnoloji sistemləri layihəyə daxil edilib və birgə istehsal imkanları yaradılıb. Bundan başqa, 2024-cü ilin ADEX sərgisində Türkiyənin ASELSAN şirkəti ilə Azərbaycan arasında ASELFLIR‑500 və TOLUN sistemlərinin texnologiya transferi və istifadəsinə dair razılaşma əldə olunub. Baykar Technology Azerbaijan şirkəti isə pilotsuz uçuş aparatlarının araşdırılması və istehsalı sahəsində fəal rol oynayır.

Beləliklə, Azərbaycan–Türkiyə arasında elm sahəsində əməkdaşlıq çoxşaxəli və strateji xarakter daşıyır. Bu əməkdaşlıq yalnız akademik sahə ilə məhdudlaşmır, həm də yüksək texnologiya, sənaye, kosmos və müdafiə sahələrində özünü göstərir. Gələcək illərdə bu əlaqələrin daha da dərinləşəcəyi və türk dünyasının elmi inteqrasiyasına ciddi töhfələr verəcəyi gözlənilir.

Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərində təhsil məsələlərinin tarixi əhəmiyyəti, iki qardaş ölkə arasındakı münasibətlərin ən mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu sahədə əməkdaşlıq yalnız təhsil mühitində qarşılıqlı faydalı proseslərin baş verməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda milli kimlik, mədəni bağlar, strateji tərəfdaşlıq və gələcək nəsillərin yetişdirilməsi baxımından da xüsusi yer tutur.

SSRİ-nin dağılmasından sonra, 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdə, Türkiyə bu müstəqilliyi tanıyan ilk dövlət oldu. İki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulması ilə bərabər, təhsil sahəsində də mühüm addımlar atılmağa başlandı. 1990-cı il sentyabrın 19-da imzalanan mədəni və elmi mübadilə protokolları, gələcək əməkdaşlığın əsasını qoydu. Artıq 1992-ci ildə Azərbaycan hökuməti tərəfindən 320 yuxarı sinif şagirdi Türkiyəyə litsey təhsili üçün göndərildi. 1995-ci ilə qədər bu say sürətlə artdı və 1,853 tələbə Türkiyədə müxtəlif ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul edildi.

Bu dövrdə həyata keçirilən ən mühüm layihələrdən biri də 1993-cü ildə yaradılan Qafqaz Universiteti oldu. Universitet həm Azərbaycan, həm də Türkiyə pedaqoji potensialının birləşdirilməsi ilə formalaşmış və beynəlxalq səviyyədə kadr hazırlığına yönəlmişdi. Bununla yanaşı, "Böyük Tələbə Layihəsi" çərçivəsində yüzlərlə azərbaycanlı gənc Türkiyənin nüfuzlu universitetlərinə göndərildi. 1998-ci ilə qədər yalnız dövlət xətti ilə Türkiyəyə gələn tələbələrin sayı 2,570-ə çatdı ki, bunlardan 1,101 nəfəri təqaüdlə təmin olunmuşdu.

1999-cu il isə əməkdaşlığın institusional baxımdan gücləndiyi bir mərhələ oldu. Həmin il təhsil nazirlərinin görüşündə diplomların qarşılıqlı tanınması məsələsi gündəmə gətirildi və bu istiqamətdə Birgə Komissiya yaradılması qərara alındı. Eyni zamanda, Türkiyədə baş verən zəlzələdən sonra Azərbaycan məktəblərinin təmiri və təhsil infrastrukturunun bərpası üçün dəstək göstərildi.

2000-ci illərdə Azərbaycan–Türkiyə təhsil əlaqələri daha da intensivləşdi. Bu dövrdə həm ali, həm də peşə təhsili sahəsində yeni protokollar imzalandı. İki ölkə arasında tələbə və müəllim mübadiləsi genişləndi, ortaq elmi layihələr həyata keçirildi. 2017-ci ildə ali təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanaraq universitetlərarası birgə proqramlar üçün hüquqi baza formalaşdırıldı. Bundan başqa, peşə təhsili istiqamətində də əlaqələr gücləndi. 2021-ci ildə imzalanan Protokol əsasında Azərbaycanda Türkiyə təcrübəsinə əsaslanan peşə məktəblərinin yaradılması planlaşdırıldı.

Azərbaycan–Türkiyə təhsil əməkdaşlığının ən yeni mərhələsi 2024-cü ildə Bakı şəhərində təsis olunan Türkiye-Azerbaijan University ilə başladı. Azərbaycan Texniki Universiteti və Türkiyənin

Orta Doğu Texniki Universiteti, İstanbul Texniki Universiteti, Hacettepe Universiteti kimi aparıcı təhsil qurumlarının birgə layihəsi olan bu universitetdə dərslər türk və ingilis dillərində aparılır. İlk mərhələdə 86 tələbə qəbul olunmuşdur. Universitetin əsas məqsədi strateji sahələrdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır.

Bu əməkdaşlığın tarixi əhəmiyyəti bir neçə əsas istiqamətdə özünü göstərir. İlk növbədə, iki ölkə arasında kadr potensialının inkişafına, elmi-tədqiqat mühitinin zənginləşməsinə və diplomların qarşılıqlı tanınmasına şərait yaradır. İkincisi, "Bir millət, iki dövlət" fəlsəfəsi əsasında gənc nəsildə milli-mədəni dəyərlərin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Üçüncüsü isə, təhsil sahəsində strateji əməkdaşlıq gələcəkdə texnologiya, elm və innovasiya sahələrində birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün möhkəm zəmin formalaşdırır.

Beləliklə, Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərində təhsil məsələləri sadəcə iki ölkə arasında elmi və akademik əlaqələrin inkişafı deyil, həm də tarixi, mədəni və strateji bir missiyanın daşıyıcısıdır. Bu əlaqələr keçmişdən gələcəyə uzanan qardaşlıq bağlarının ən güclü təzahürlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərində mədəniyyət məsələlərinin tarixi əhəmiyyəti iki dövlət arasındakı qardaşlıq bağlarının ən dərin və davamlı sütunlarından biridir. Bu münasibətlər tarixi köklərə əsaslanır, lakin müasir dövrdə strateji tərəfdaşlıq konsepsiyası ilə birləşərək həm regional, həm də beynəlxalq miqyasda xüsusi rol oynayır. Mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq yalnız incəsənət və ədəbiyyat mübadiləsi deyil, həm də ortaq kimlik, milli yaddaş, dil birliyi və mənəvi dəyərlərin qorunması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Müstəqillikdən sonra yeni mərhələ (1991–1994).

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən dərhal sonra Türkiyə bu müstəqilliyi tanıyan ilk dövlət oldu. Diplomatik münasibətlərin qurulması ilə paralel şəkildə mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq gündəmə gətirildi. 1992-ci ilin noyabrında Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət və ekspert hazırlığı sahələrində əməkdaşlıq protokolu imzalandı. Bu sənəd iki ölkə arasında mədəniyyət mübadiləsini hüquqi baxımdan rəsmiləşdirdi və gələcək layihələr üçün baza yaratdı.

Həmin dövrdə xüsusilə media sahəsində əməkdaşlıq ön plana çıxdı. TRT ilə Azərbaycan televiziyası arasında proqram mübadiləsi başlandı, "AVRASYA-TV" layihəsi fəaliyyətə başladı. Bu, həm informasiya axınının qarşılıqlı olmasına, həm də hər iki ölkənin ictimaiyyətinin bir-birini daha yaxından tanımasına şərait yaratdı. Media vasitəsilə mədəniyyətin geniş kütlələrə çatdırılması həm də diplomatik münasibətlərin xalq səviyyəsində möhkəmlənməsinə kömək etdi.

TÜRKSOY və ortaq mədəni irsin dirçəldilməsi (1993–2000)

1993-cü ildə yaradılan Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – TÜRKSOY Azərbaycan–Türkiyə mədəni əlaqələrinin daha böyük bir məkanda – türk dünyası çərçivəsində inkişafına imkan yaratdı. TÜRKSOY vasitəsilə iki ölkə onlarla beynəlxalq tədbirin təşkilində aparıcı rol oynadı.

Bu tədbirlər sırasında Füzulinin 500 illiyi, Kitabi-Dədə Qorqudun 1300 illiyi, Nəsiminin yubileyi kimi mərasimlər xüsusi yer tutur. Bu yubileylər yalnız ədəbiyyat və sənət xadimlərinin anılması deyildi; onlar türk dünyasının ortaq dəyərlərinin, tarixi yaddaşının və mənəvi bağlarının möhkəmləndirilməsi üçün ideoloji məna daşıyırdı.

Məhz bu dövrdə mədəniyyət sahəsində "ortaq kök" anlayışı sistemli şəkildə təbliğ olunmağa başladı. İki ölkənin mədəniyyət nazirləri, incəsənət xadimləri və alimləri TÜRKSOY çərçivəsində mütəmadi görüşlər keçirərək gələcək layihələrin planını hazırlayırdılar.

Mədəni əməkdaşlığın hüquqi-institusional bazası (2000–2010)

2000-ci illərdən etibarən Azərbaycan–Türkiyə mədəni əlaqələri artıq tək-tük tədbirlər səviyyəsindən çıxaraq sistemli əməkdaşlıq mərhələsinə qədəm qoydu. Bu illərdə bir sıra mədəniyyət protokolları və sazişləri imzalandı.

Əməkdaşlıq istiqamətləri bunlar idi:

•Kitabxana və arxiv işi: Milli Kitabxana ilə Türkiyə Milli Kitabxanası arasında müqavilələr imzalandı, nadir əlyazmaların rəqəmsallaşdırılması və mübadiləsi həyata keçirildi.

•Muzey işi: Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Tarix Muzeyi və digər mədəniyyət müəssisələri Türkiyənin Topkapı Sarayı, Anadolu Sivilizasiyaları Muzeyi kimi qurumlarla sərgi layihələri gerçəkləşdirdi.

•Teatr və kino: Birgə tamaşalar səhnələşdirildi, ortaq filmlər çəkildi. "Dədə Qorqud" mövzulu teatr layihələri və tarixi filmlər bu dövrdə aktuallaşdı.

•Qeyri-maddi irs: Aşıq sənəti, xalçaçılıq və muğam kimi dəyərlərin qorunması istiqamətində UNESCO ilə birgə işlər aparıldı.

2000–2010-cu illərdə keçirilən "Azərbaycan Mədəniyyət Günləri" və "Türkiyə Mədəniyyət Günləri" artıq ənənə halını aldı. Bu tədbirlər həm paytaxtlarda, həm də bölgələrdə təşkil olunurdu.

2010-cu illərdən sonra Azərbaycan–Türkiyə mədəni əlaqələri strateji tərəfdaşlıq konsepsiyası çərçivəsində yeni məna qazandı. Xüsusilə 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra iki ölkənin mədəni inteqrasiyası daha intensiv hala gəldi. Qarabağ Zəfəri ilə bağlı sənədli filmlər, musiqi əsərləri, sərgilər və teatr tamaşaları hazırlandı. Bu əsərlər həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin milli qürurunu əks etdirirdi.

2021-ci ildən başlayaraq mədəni layihələr yalnız paytaxtlarda deyil, azad edilmiş Qarabağ torpaqlarında da həyata keçirilməyə başladı. Şuşada təşkil olunan "Xarıbülbül" Musiqi Festivalında Türkiyə sənətkarlarının iştirakı iki ölkə mədəniyyətinin birliyinin rəmzinə çevrildi.

2023-cü ilin noyabrında Ankarada imzalanan yeni mədəni əməkdaşlıq sazişi bu münasibətlərin gələcək inkişafı üçün daha geniş imkanlar açdı. Saziş teatr, kino, muzey işi, folklor, kitab nəşri, mədəni irs abidələrinin bərpası, sənətkar mübadiləsi kimi sahələri əhatə edir.

Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərində mədəniyyətin tarixi əhəmiyyətini bir neçə aspektdə qiymətləndirmək olar:

1.Milli kimlik və ortaq yaddaş: Hər iki xalq eyni tarixi köklərə, dilə və mədəniyyətə malikdir. Bu, mədəni əməkdaşlığı sadəcə dostluq jesti deyil, milli varlığın qorunması vasitəsinə çevirir.

2.Yumşaq güc siyasəti: Birgə festivallar, sərgilər, konsertlər iki ölkənin beynəlxalq imicini gücləndirir və regional sabitlikdə mədəni diplomatiyanın rolunu artırır.

3.Regional liderlik: Azərbaycan və Türkiyə türk dünyasında mədəni inteqrasiyanın aparıcı qüvvələridir. TÜRKSOY və digər platformalarda birgə çıxış etmələri bütün türk dövlətləri üçün nümunədir.

4.İqtisadi və turizm potensialı: Mədəni layihələr eyni zamanda turizmin inkişafına təkan verir, iqtisadi əlaqələri də möhkəmləndirir.

Son illərdə Azərbaycan – Türkiyə elmi-mədəni əlaqələrinin getdikcə daha genişlənməsində elmi konfransların əhəmiyyəti daha çox nəzərə çarpır. Bu sahədəki çoxsaylı örnəklər içərisində bir neçə mühümlərini sadalamaqla fikirlərimizi təsdiqləməyə çalışaq. Məsələn, internet vasitəsilə yayınlanan bir məlumatda bildirilir: Ege Üniversitetinin quruluşunun 50-ci ildönümü münasibətilə Türk Dünyasındaki dil, tarih, kültür araştırmalarını tanımak ve tanıtmak, ilgili bilim quruluşları ve elm adamları arasında əməkdaşlığa nail olmaq, yeni araştırmalarla məlumat dairəmizi zənginləşdirmek məqsədilə, Ege Üniversitetinin Türk Dünyası Araşdırmaları İnstitutu tərəfindən, 09-15 aprel 2006 tarixleri arasında, "Türk Dünyası'nda dil, edebiyat, halk bilimi, tarih, coğrafya, antropoloji, uluslararası əlaqələr, kültür vb." məsələlərin müzakirə ediləcəyi beynəlxalq mədəniyyət qurultayı keçiriləcəkdir. Bu qurultayda iştirak etməyi arzu edən elm adamlarının, öz tədqiqat sahələrində Türk Dünyasının aktual problemlərinin həllinə yönəlmiş, nəzəri və metodik baxımdan müstəqil elmi tədqiqatlarını fərqli ölkələrdən gələn elm adamları ilə bölüşmələrini arzu etməkdəyik [4].

Türk Dünyası Yazıçılarının 6 noyabr 1996-cı ildə keçirilmiş III Qurultayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev öz nitqində bildirmişdir ki, türkdilli xalqlar qədim, çoxəsrlik tarixi boyu Avrasiya qitəsinin böyük hissəsində yaşayaraq dünya, bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, onu zənginləşdirmişlər. Qədim tarix boyu türkdilli xalqların həyatı cürbəcür, bəzən xalqların varlığını təhlükə altına alan müharibələrlə, döyüşlərlə, təcavüzlərlə rastlaşmışdır. Ancaq xalqlarımızın darin kökləri, bir-birinə mənəvi bağlılığı onları bütün bu mərhələlərdən, imtahanlardan, sınaqlardan çıxarmış və bugünkü günlərə gətirib çatdırmışdır. Biz öz tarixi köklərimizlə, milli köklərimizlə, mənəvi dəyərlərimizlə, milli-mənəvi ənənələrimizlə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik [5, s.93].

Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələri tarixinə teatr sənəti baxımdan ümumi nəzər salanda görürük ki, 1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan teatrının Türkiyə dramaturgiyasına marağı xeyli artmışdır. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan teatrlarının repertuarlarında nazim Hikmətlə yanaşı orxan Kamalın, Əziz Nesinin, Rəşad Nuri Güntəkinin, Turan Ofzanoğlunun və başqa türk yazarlarının əsər-

ləri də görünməyə başladı [6, s.119]. 1989-cu ilin oktyabr ayında Azərbaycan Elmlər Akademiyası nümayəndə heyətinin Türkiyəyə səfəri isə olduqca işgüzar xarakter daşımışdı. 1990-cı il noyabrın 3-də İstanbulda dünyanın Azərbaycan ictimai təşkilatlarının birinci milli konqresi açıldı. Həmvətənlərimizin yaşadıqları bir çox ölkələrdən Azərbaycan mərkəzlərinin, cəmiyyətlərinin nümayəndə heyətləri konqresə gəlmişdilər. Azərbaycanın yaradıcılıq və ictimai təşkilatlarının nümayəndələri də bu konqresdə fəal iştirak etmişdilər. Səfəri Azərbaycanın xaricdəki həmvətənlərlə Mədəni Əlaqə Cəmiyyəti ("Vətən cəmiyyəti") təşkil etmişdi. Konqresə yola düşərkən Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri, respublika Elmlər Akademiyası ədəbiyyat, dil və incəsənət şöbəsinin akademik katibi B.Ə.Nəbiyev müsahibəsində demişdir: "Konqresdə Azərbaycanı görkəmli ictimai xadimlər, ədiblər, bəstəkarlar, rejissorlar, alimlər, jurnalistlər, habelə bir çox siyasi hərəkatların fəalları təmsil edəcəklər. Konqresin işində iştirak edəcək digər nümayəndə heyətləri ilə birlikdə biz ümumi problemləri müzakirə etməli, Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının vahid konsepsiyasını hazırlamalı, müxtəlif ölkələrdən Azərbaycan mərkəzlərinin və cmiyyətlərinin səylərini birləşdirmək yollarını müəyyən etməli və beləliklə, dünyanı xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, ənənələri və bugünkü həyatı ilə daha fəal tanış etməliyik. Nəhayət bunun da əhəmiyyəti az deyil ki, konqres harada yaşadıqlarından asılı olmayaraq bütün azərbaycanlıların özlərini vahid qədim vətənin övladları olduqlarını hiss etməsinə kömək etməli, Vətənin tərəqqisi və rifahı naminə əlindən gələni əsirgəməməlidir" [6, s.149].

Qonşu ölkənin Azərbaycandan kitab və əsərlər sifariş edən elmi idarələrin miqdarının artırılması; kitab mübadiləsinin ekvivalentliyinin təkmilləşdirilməsi, alınan və verilən ədəbiyyatın miqdarının çoxaldılması; beynəlxalq kitab mübadiləsinin əhəmiyyətinin artırılması, iqtisadi, elmi və mədəni nailiyyətlərin bu yolla geniş təbliğinin təmin edilməsi [2, s.183].

Alimlərimizin əsərlərinin Türkiyədə yayılmasını və rəğbətlə qarşılanmasını başqa misallardan da aydın görmək olar. Belə ki, Türkiyə ilə respublikamızın ictimai elmlər üzrə də əlaqələri diqqəti cəlb edirdi. YUNESKO-nun üzvü olan Azərbaycan tarixi muzeyi Türkiyənin milli muzeyləri və elmi ictimaiyyəti ilə müxtəlif formalarda əlaqə saxlayırdı. AMEA-nın Şərqşünasliq institutunun kollektivi "Türk filologiyası məsələləri" monoqrafiyasını nəşr etdirdi. İnstitutun şərq xalqlarının ictimai-fəlsəfi fikrini tədqiq edən şöbəsi "Müasir türk sosiologiyası", "Müasir Türkiyənin inkişaf yolları haqqında türk iqtisadçıları və sosioloqlarının fikirləri" və b. qiymətli əsərlər yaratdılar. İnstitutun şərq dilləri şöbəsi isə "Türkcə-azərbaycanca lügət" tərtib etdi. Ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən Y.Kamalın və b. həyat və yaradıcılığı təhlil edildi. İnstitut akademiyanın əsaslı kitabxanası vasitəsilə Türkiyənin Ankara universiteti ilə kitab, habelə elmi materialların fotosurətləri mübadiləsini aparırdı. Ankara universitetinin professoru K.Akyuz və bir sıra türk şair, yazıçı və jurnalistləri Bakıda Şərqşünaslıq institutunun fəaliyyəti ilə ətraflı tanış oldular [7, s.50-51].

Nəticə. XX yüzilin sonlarına doğru dünyanın siyasi xəritəsində yeni türk dövlətlərinin yaranması siyasi, iqtisadi münasibətlərlə yanaşı, mədəni əlaqələri də intensivləşdirdi. Nailiyyətlərin daha çox məhz mədəniyyət və incəsənət sahələrində əldə olunması təsadüfi deyil. Dili, dini, tarixi kökləri, adət-ənənələri bir olan xalqların qarşılıqlı münasibətləri uzun müddət əngəllənsə də, yeni mərhələdə bu tendensiya dərhal aradan qalxdı. Müstəqilliyin ilk illərində yeni yaranmış türk dövlətlərinin Türkiyə ilə münasibətlərində obyektiv və subyektiv amillərdən qaynaqlanan ehtiyatlılıq hiss olunurdusa, bu, mədəniyyət əlaqələrinin dirçəlişinə şamil edilməməlidir. Türkiyə təbii istəkdən irəli gələn mədəniyyətlərin yaxınlaşması, ümumtürk dəyərlərinin yenidən dirçəldilməsi, sovet elm, təhsil və mədəniyyət sisteminin müasir standartlarla yeniləşməsi, müstəqil dövlətlərin yeni ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi məqsədilə bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirdi. Məqsədyönlü fəaliyyət proqramları nəticəsində bütöv Türk Dünyasının mədəni inteqrasiyasında tamamilə yeni, lakin təbii təməllərə, xalqlarımızın tarixi və millimənəvi dəyərlərinə bağlı olan bir mədəni mənzərə müşahidə edilməyə başlandı. Dünyada gedən qloballaşma, qarşılıqlı əlaqələrin intensivləşməsi fonunda türk ölkələri arasında mədəni inteqrasiyanın əsası qoyuldu [2, s.281].

ƏDƏBİYYAT

1. Prof. İsrafil İsmayılov. Azərbaycan - Türkiyə mədəni əlaqələri XX əsrdə. Bakı, 2004, 154 s.
2. Fərqanə Hüseynova. Müstəqillik dövründə Azərbaycan – Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri (elm, təhsil, mədəniyyət). Bakı, 2007, 302 s.

3. Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev (1-ci kitab), 1991- 2001. Bakı, Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002, 180 s.
4. www.basbakanlik. (Türkiye Başbakanlığı)
5. Türk Dünyası Yazıçılarının III Qurultayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi (6 noyabr 1996-cı il). Dirçəliş – XXI əsr, 2003 (dekabr), № 12 (70), s. 92-98.
6. Kərimov İ. Azərbaycan – Türkiyə teatr əlaqələri. Bakı, Nağıl evi, 2000, 202 s
7. Abdullayev M. Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri. Bakı, Mütərcim, 1998, 112 s.

ШАХИСМАИЛ ИСМАИЛОВ
Азербайджанский университет языков,
Азербайджанский университет, Бакинский славянский университет
Доктор философии по истории, доцент

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ

В статье рассматривается историческое значение науки, образования и культуры в становлении и укреплении азербайджано-турецких отношений. Особое значение придаётся взаимодействию образования и научного сотрудничества, а также культурному обмену как основным факторам, сближающим народы двух стран. Анализируются важные этапы исторического сотрудничества – совместные проекты, взаимный обмен студентами и учёными, а также культурные инициативы, способствующие формированию общей идентичности. Отмечается, что развитие науки, образования и культуры является не только важной составляющей двусторонней дипломатии, но и составляет основу устойчивого стратегического партнёрства между Азербайджаном и Турцией в современную эпоху.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, наука, образование, культура, историческое сотрудничество, культурный обмен, стратегическое партнерство.

SHAHISMAYIL ISMAYİLOV
Azerbaijan University of Languages,
Azerbaijan University, Baku Slavic University
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE DEVELOPMENT OF SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE IN AZERBAIJANI-TURKISH RELATIONS

The article examines the historical significance of science, education and culture in the establishment and strengthening of Azerbaijani-Turkish relations. Particular importance is attached to the interaction of education and scientific cooperation, as well as cultural exchange as the main factors bringing the peoples of the two countries closer together. Important stages of historical cooperation are analyzed - joint projects, mutual exchange of students and scientists, as well as cultural initiatives that contribute to the formation of a common identity. It is noted that the development of science, education and culture is not only an important component of bilateral diplomacy, but also forms the basis of a sustainable strategic partnership between Azerbaijan and Türkiye in the modern era.

Keywords: Azerbaijan, Türkiye, science, education, culture, historical cooperation, cultural exchange, strategic partnership

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Habil Məmmədov, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT:930.85

GÜNEL HÜSEYNOVA
T.ü.f.d.,
Gəncə Dövlət Universiteti Sosial fənlər kafedrasının baş müəllimi
Orcid 0000000179769434
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

ORTAQ TÜRK ƏLİFBASINA KEÇİDİN TARİXİ ARXAPLANI: AZƏRBAYCANIN TİMSALINDA

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/121-127

Ortaq türk əlifbası uzun müddətdir türk dünyasında dil birliyi və mədəni inteqrasiyanın mühüm vasitəsi kimi tanınır. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bir sıra elm adamları və siyasətçilər türk xalqlarının ortaq əlifbadan istifadə etməsinin zəruriliyini vurğulamış, bu istiqamətdə bir sıra addımlar atmışlar. Xüsusilə, Azərbaycanda və Osmanlı dövlətində bir sıra mütəfəkkirlər əlifba islahatları, latın əlifbasına keçid və ortaq Türk əlifbasının yaradılması sahəsində müxtəlif fikirlər irəli sürmüş, siyasi xadimlərlə görüşlər keçirmiş və ideyalarını izah etmişlər. Bu məqalədə ortaq türk əlifbasına keçid təşəbbüslərinin tarixi konteksti, həmçinin Azərbaycan və Türkiyənin bu sahədəki təcrübələri təhlil edilir. Məqalənin məqsədi ortaq türk əlifbası ideyasının formalaşması, tətbiqi imkanları və qarşılaşdığı çətinlikləri Azərbaycan və Türkiyənin təcrübəsində dəyərləndirmək, Türk dünyasının mədəni və dil birliyinin gücləndirilməsi baxımından bu təşəbbüsün əhəmiyyətini ortaya qoymaqdır.

Məqalədə tarixi metod, müqayisəli təhlil metodu, sənədlərlə iş, analogiya, induksiya kimi bir sıra tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Məqalənin yazılmasında mövzuya dair tarixi sənədlərdən, elmi əsərlərdən, rəsmi sənədlərdən, elektron resurslardan istifadə edilmişdir.

Məqalənin başlıca elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ortaq türk əlifbasına keçilməsi istiqamətində son dövrlərdə artan səylərin və onun nəticə olaraq hazırlanan yeni ortaq türk əlifbasının tarixi arxaplanı Azərbaycan və Türkiyə nümunəsində tədqiq edilmişdir.

Məqalənin başlıca nəticəsi odur ki, Azərbaycan və Türkiyə ortaq türk əlifbası ideyasının formalaşmasında və tətbiqində həmişə aparıcı mövqedədir. Tarixi təcrübə göstərir ki, əlifba islahatları təkcə texniki deyil, həm də ideoloji, siyasi və mədəni hadisədir. Ortaq əlifba ideyasının gerçəkləşməsi üçün elmi, texnoloji və siyasi koordinasiya vacibdir. Bu istiqamətdə atılan addımlar türk dünyasında inteqrasiyanın güclənməsinə və mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edə bilər.

Açar sözlər: ortaq türk əlifbası, əlifba islahatı, latın qrafikası, türk dünyası, dil siyasəti.

Giriş. Türk xalqları arasında ortaq dil və əlifba məsələsi uzun illərdir elmi və siyasi diskussiyaların mövzusudur. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq türk xalqları arasında inteqrasiya ideyası, mədəni birlik və ortaq identiklik yaratmaq məqsədi ilə vahid əlifba məsələsi yavaş-yavaş gündəmə gəlmişdir. Bu prosesin əsas aparıcı qüvvələri sırasında Türkiyə və Azərbaycan mütəfəkkirləri xüsusi yer tutur.

Türk dilləri dünyada geniş coğrafiyada yayılsa da, tarixi proseslər nəticəsində bu dillərin yazı sistemləri müxtəlif formalarda inkişaf etmişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ortaq türk mədəniyyətinin və dilinin bərpası ideyası, ortaq əlifbaya keçid məsələsini də gündəmə gətirdi. Bu məqalədə ortaq türk əlifbasına keçid təşəbbüslərinin tarixi arxa planı, əsas səbəbləri, həyata keçirilmiş addımlar və qarşılaşılan çətinliklər araşdırılır.

Ortaq əlifba ideyasının formalaşması. Türk xalqları uzun tarixləri ərzində bir çox yazı sistemindən istifadə etmişlər. Göytürk (Orxon-Yenisey) əlifbası, Uyğur əlifbası, Ərəb əlifbası, Kiril əlifbası və Latın əlifbası müxtəlif dövrlərdə və bölgələrdə tətbiq olunmuşdur. Bu əlifba müxtəlifliyi yalnız yazı texnikasına deyil, həm də mədəni və siyasi asılılığa işarə edirdi.

Osmanlı imperiyasında və onun təsir dairəsində olan türkdilli xalqlar uzun müddət ərəb qrafikasından istifadə etmişdir.

Sovet dövründə Orta Asiya və Sibir bölgəsindəki türk xalqları Kiril əlifbasına keçməyə məcbur edilmişdi.

Azərbaycan, Türkiyə və Balkanlardakı türk xalqları isə XX əsrin əvvəllərindən etibarən latın qrafikasına üstünlük verməyə başlamışdılar.

Ortaq türk əlifbasına keçid ideyası ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində pan-türkist düşüncə tərzi ilə əlaqədar olaraq irəli sürülmüşdü. Məqsəd, türk xalqları arasında ünsiyyəti asanlaşdırmaq və mədəni inteqrasiyanı gücləndirmək idi.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkologiya Qurultayı bu baxımdan mühüm mərhələ hesab olunur. Qurultayda iştirak edən alimlər və ziyalılar, türk dilləri üçün ortaq bir latın qrafikalı əlifbanın hazırlanması ideyasını irəli sürdülər. Bu qurultaydan sonra bir sıra türk respublikalarında latın əlifbasına keçid prosesi başlamışdır [7, s.7-8].

1930-cu illərdə SSRİ rəhbərliyi türkdilli respublikaların latın əlifbasına keçidinə icazə versə də, bu siyasət qısa müddət sonra dəyişdi. 1940-cı illərdən etibarən demək olar ki, bütün Orta Asiya və Volqa bölgəsi türk xalqları Kiril əlifbasına keçməyə məcbur edildilər. Bu dəyişiklik:

- Ortaq türk mədəniyyətinin qarşısını almağa yönəlmişdi.
- Türk xalqları arasında informasiya əlaqəsini çətinləşdirirdi.
- Yeni nəsillərin əvvəlki yazılı irslə tanış olmasını əngəlləyirdi.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra türkdilli respublikalar müstəqillik qazandıqdan sonra ortaq türk əlifbasına keçid ideyası yenidən aktuallaşdı. 1991-ci ildə Bakıda keçirilən "Türk Dili Qurultayı"nda bu mövzu ilk dəfə ciddi şəkildə müzakirə edildi.

Türkiyə modelinə yaxınlaşdırılmış latın qrafikalı ortaq əlifba hazırlanmağa başlandı. 1990-cı illərin əvvəllərində Türk Akademiyası və TÜRKSOY bu istiqamətdə araşdırmalar apardı. Lakin praktiki tətbiq sahəsində ciddi irəliləyiş əldə olunmadı.

1990-cı illərdən etibarən Azərbaycan, Türkmənistan və Özbəkistan latın qrafikasına keçid prosesinə başladılar. Qazaxıstan bu prosesə nisbətən gec qoşulsa da, 2017-ci ildən etibarən rəsmi şəkildə latın qrafikasına keçid qərarı qəbul etmişdir.

Bu keçid təkcə texniki deyil, eyni zamanda siyasi və mədəni əhəmiyyətə malikdir:

- Türk dövlətləri arasında informasiya, təhsil və media sahəsində inteqrasiya güclənir.
- Müasir texnologiyaya uyğunlaşma daha da asanlaşır.
- Tarixi və ortaq mədəniyyətin bərpası üçün şərait yaranır.

Hazırda ortaq türk əlifbası ideyası Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində yenidən gündəmdədir. Lakin bir sıra problemlər bu prosesi ləngidir:

- Hər bir ölkənin öz dil xüsusiyyətlərinə uyğun əlifba variantı seçməsi.
- Əhalinin yeni qrafikaya öyrəşməsi üçün uzun müddət və resurs tələb olunması.
- Təhsil, çap və rəqəmsal texnologiyaların uyğunlaşdırılması ehtiyacı.

Bununla belə, 2021-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının qəbul etdiyi qərarlarda ortaq əlifba məsələsinə dair koordinasiyalı işlərin görülməsi razılaşdırılmışdır. Bu isə imkan vermişdir ki, ortaq əlifbaya keçid prosesi sürətləndirilsin və 34 hərfdən ibarət əlifba qəbul edilsin.

Türk dövlətlərindən əlifba islahatlarının başlanğıcı. *Türkiyə təcrübəsi.* 1928-ci ildə Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə həyata keçirilən əlifba islahatı nəticəsində Türkiyədə ərəb qrafikasından latın əsaslı yeni türk əlifbasına keçildi. Həmin il, Atatürkün latın əlifbasına keçilməsi üçün təşkil edilən dil komissiyasının gördüyü işlərlə yaxından maraqlanması və "bu ya üç ayda olur, ya da heç vaxt olmaz" deyərək bu keçidin qısa müddət ərzində tamamlanmasında nə qədər maraqlı olduğunu göstərir [3, s.167]. Bu islahat yalnız texniki deyil, həm də ideoloji və mədəni bir dönüş nöqtəsi idi. Məqsəd yazılı kommunikasiya vasitələrini sadələşdirmək və Qərblə inteqrasiyanı asanlaşdırmaq idi. 29 hərfli yeni Türk əlifbasının əsas xüsusiyyətləri bunlar idi:

- Sadə və fonetik uyğunluğa əsaslanan əlifbadır;
- Cidd, fonetik və ortoqrafik sabitlik qorunur;
- Keçid sürətlə və dövlət təzyiqi ilə həyata keçirilsə də uğurlu sayılabiləcək nəticələr verdi;
- Digər türk dövlətlərinə model kimi təqdim edilmişdir.

Özbəkistan təcrübəsi. Özbək dilinin latın əlifbası ilə yazılması fikri ilk dəfə 1921-ci ildə Daşkənddə təşkil olunan Dil və İmla Qurultayında irəli sürülmüşdü. Burada özbək şairi Batu latın əsaslı

özbək əlifbası ilə əlaqədar konfransa məruzə təqdim etmişdi. Ancaq onun bu məruzəsi qəbul edilməmişdi. Çünki konfransda iştirak edənlərin əksəriyyəti əlifba dəyişikliyini yox, mövcud ərəb əlifbasının islah edilməsini dəstəkləyirdi [8, s. 208]. Bu tarixdən etibarən isə məsələ bir neçə də gündəliyə gəlir. Belə ki, 1926, 1929, 1934 və 1965-ci illərdə latın qrafikası əsasında özbək əlifbasının qəbul edilməsi müzakirə edilir və bir sıra layihələr irəli sürülür. 1991-ci ildən etibarən kiril əsaslı özbək əlifbasının dəyişdirilməsi üçün bir sıra layihələr gündəliyə çıxarılmış və bu sahədə müzakirələr təşkil edilmişdir.

1993-cü ildə latın qrafikasına keçidlə bağlı qərar qəbul edildi. Əvvəlcə, 34 hərfli ortaq əlifbaya uyğun olan özbək əlifbası, 1995-ci ildə sadələşdirildi və 26 hərfə endirildi. Bu əlifbanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- "ç", "ş" kimi hərflər cütlüklərlə (sh, ch) əvəzləndi;
- "q", "o‘", "g‘" kimi hərflər dilin öz fonetikasına uyğunlaşdırıldı;
- Rəsmi sənədlərdə və mediada qarışıqlıq (latın–kiril paralelliyi);
- Cəmiyyətin böyük hissəsi hələ də kiril qrafikasından istifadə edir.

Tədqiqatçı Timur Qocaoğlu qeyd edir ki, "1993-cü ildə qəbul edilmiş latın əlifbasına əsaslanan yeni özbək əlifbası üzərində 1995-ci ildə həyata keçirilən islah çalışması bu əlifbanı ortaq türk-latın əlifbasından həm uzaqlaşdırdı, həm də əlifbanı mürəkkəb və istifadəyə yararsız vəziyyətə saldı" [15, s. 597].

2021-ci ildən yeni latın sisteminə keçid sürətləndi, tam keçid üçün 2030-cu ilə qədər vaxt müəyyənləşdirildi.

Türkmənistan təcrübəsi. Türkmən dili, XX əsrin əvvəllərində ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. 1928-1940-cı illərdə ölkədə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edilmişdir. 1940-cı illərdən başlayaraq isə Moskvanın təzyiqi ilə kiril əlifbasına keçilmişdir. Türkmənistan 1991-ci ildə yenidən müstəqilliyini əldə etdikdən sonra yenidən latın qrafikasına əsaslanan əlifbadan istifadə etməyə başlamışdır [16]. Türkmənistan Respublikası müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq bir sıra işlər görüldü, ən əsası 1993-cü ildə latın qrafikasına keçid elan edildi. Bu doğrultuda spesifik simvollarla fərqli bir latın qrafikası hazırlandı (məs., ä, ž, š).

Keçid prosesinin əsas xüsusiyyətləri bundan ibarətdir [6, s. 12-13]:

- Qərar daha çox fonetik uyğunluğa deyil, milli fərqliliyə yönəlik idi.
- 1995-ci ildə bir daha dəyişiklik edilərək, daha fərqli simvollardan istifadə olundu.
- Müxtəlif dəyişikliklər oxu və yazıda uyğunsuzluq yaratdı.
- Beynəlxalq uyğunluq zəif qaldı.

Hal-hazırda Türkmənistanda dövlət səviyyəsində latın əlifbası tətbiq olunur, lakin ortaq əlifbaya tam uyğun deyil.

Qazaxıstan təcrübəsi. 2017-ci ildə prezident Nursultan Nazarbayev latın əlifbasına keçidi elan etdi. Yeni əlifbaya keçid prosesinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır [13, s. 200-201]:

- 2018-ci ildə apostrof əsaslı əlifba versiyası təqdim olundu, lakin tənqid edildi;
- 2021-ci ildə diaqraf əsaslı yeni versiya təsdiqləndi: ö, ü, ş, ç kimi hərflər daxil edildi;
- Son versiya ortaq türk əlifbasına daha yaxınlaşdırıldı;
- "ə" hərfi kimi bəzi fərqli səslər qorunur.
- Cəmiyyətin alışması üçün mərhələli keçid planlaşdırıldı;
- Təhsil və media sektorunun uyğunlaşdırılması vaxt tələb edir.

2023-cü ildən başlayaraq rəsmi sənədlərdə tətbiqə başlanıldı, tam keçid üçün 2025–2030-cu illər planlaşdırılır [10].

Qırğızıstan təcrübəsi. Qırğızıstanda dil və əlifba məsələləri son yüz ildə son dərəcə mürəkkəb mərhələlərdən keçmişdir. Belə ki, əvvəlcə ərəb qrafikalı qırğız əlifbası (1924-1927), sonra latın qrafikalı qırğız əlifbasına keçilmiş (1928), bu əlifbada 1929-cu ildə bəzi ilsahatlar aparılmış, və 1940-cı ilə qədər istifadə edilmiş, 1940-cı ildən etibarən isə yenidən kiril əlifbasına keçilmişdir [5, s. 127].

2022-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının təşəbbüsü ilə keçid planlaşdırıldı. Hal-hazırda ortaq əlifba layihəsinə uyğunlatdırılmış latın qrafikası üzərində müzakirələr gedir. Ancaq ölkə rəhbərliyi qırğız dilinin inkişafının kiril qrafikası üzərindən həyata keçirilməsinə üstünlük verir [11]. Bunun səbəbi aşağıdakılardır:

- "ç", "ş", "ü" kimi səslərin təmsili üçün uyğun hərflər axtarılır;
- "c", "q", "ñ" kimi fonetik səslərin daxil edilməsi gözlənilir;

- Rusiya ilə əlaqələr səbəbindən Kiril əlifbasından uzaqlaşma ehtiyatla həyata keçirilir;
- Cəmiyyət daxilində kirilə bağlılıq hələ də güclüdür.

Bu gün ölkədə hələ latin qrafikasına keçid üçün rəsmi keçid qərarı qəbul edilməyib, layihə üzərində iş davam edir.

Azərbaycanda əlifba islahatları və ortaq türk əlifbasına keçid üçün əhəmiyyəti. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropanın və Rusiyanın elmi-mədəni təsirinə məruz qalan Azərbaycan ziyalılarının bir qismi ərəb əlifbasının xalqın savadına, dilin inkişafına ciddi maneə olduğu qənaətinə gələrək, bu vəziyyətdən çıxış yolu kimi əvvəlcə düşüncə, sonra isə praktiki olaraq ərəb dilində islahatla bağlı addımlar atmağa başladılar.

Bu prosesin təşəbbüskarı Şərqdə komediya janrının banisi, tanınmış Azərbaycan yazıçısı Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) olmuşdur. Əslində, Azərbaycan ziyalıları ərəb əlifbasının öyrənilməsinin nöqsanları və çətinliyi haqqında ardıcıl olaraq müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər [4]. Lakin bu cür baxışlar əlifbanın yaradılması mərhələsinə yalnız XIX əsrin ikinci yarısında çatmışdır. Bu dövrdə Mirzə Fətəli Axundov əvvəlcə ərəb əlifbasının islahatı üzərində işləmiş, sonra bu ideyadan tamamilə imtina edərək latın əlifbası əsasında yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini hazırlamışdır. Onun yaradıcılığı bütün Osmanlı imperiyasında, eləcə də Çar Rusiyası və İranda rezonans doğurmuşdur [12, s. 7].

1870-ci ildə Axundov ərəb əlifbasının latın əlifbasına keçirilməsi ilə bağlı ilk layihəsini hazırlayıb, bu mövzu ilə ciddi maraqlanan gənc Məhəmməd ağa Şahtaxtıya göndərir. Daha sonra Axundov layihəsində bəzi məktubların formalarını dəyişdirərək 1873-cü ildə öz layihəsini yekunlaşdırdı.Bəzi mənbələrdə bu layihənin əlyazmasının vaxtilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə aid olduğu iddia edilsə də, təəssüf ki, bu tarixi sənədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin şəxsi arxivində, Axundovun şəxsi arxivində və ya başqa sənədlərdə rast gəlinməmişdir [9, s. 15].

1870-ci illərdə Axundovun ağlında iki fərqli əlifba layihəsi var idi. 18 iyun 1873-cü ildə Osmanlı İmperiyasının Tiflisdəki ikinci konsulu Ömər Səbrinin vasitəsi ilə İstanbulda çıxan "Hakayık" qəzetinin redaktoruna göndərdiyi məktubda o, yazırdı: "İki növ əlifba haqqında düşündüm. Onlardan biri soldan sağa yazılacaq latın əlifbasının hərflərindən ibarət idi. İkincisi ərəb əlifbasına əsaslanırdı, o zaman indi olduğu kimi sağdan sola yazılacaqdı" [2, s. 153].

1870-ci illər ərzində Axundov ərəb əlifbasının islahatı ideyasından tamamilə uzaqlaşdı və latın əlifbasına keçid fikrini yeganə layihə kimi təklif etdi. O, bu fikri belə izah edirdi: "Soldan sağa yazılan və oxunan, söz içərisində bütün sait və samitlərin daxil edildiyi, bütün nöqtələrin buraxıldığı əlifbadan başqa heç bir əlifbanı qəbul etmirəm və heç vaxt da qəbul etməyəcəyəm" [14, s.184-185]. Uzunmüddətli səylərinə baxmayaraq, M.F.Axundov ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz edə, hətta islahat apara bilmədi.

Nə üçün bu qədər islahatçılara, bu qədər fikirlərə rəğmən heç bir ölkədə - Türkiyədə, İranda, Rusiyada deyil, heç bir dövlət məmuru bu məsələyə müsbət yanaşmadı? Düzdür, dövr ərzində bəzi şəxslər bu təkliflərə müsbət və ya mənfi reaksiya verdilər. Bəzən bu və ya digər islahat təklifini dəstəkləyən geniş ictimai rəy yarandı və məsələ uzun müddət mətbuatda müzakirə mövzusu olaraq qaldı. Lakin son nəticədə heç bir əməli addım atılmadı, hər şey sadəcə arxivləşdirilirdi. Bu cür sosial problemlərin həlli digər təbəqələrin də iştirakını tələb etdiyi üçün ciddi ictimai dəstək olmalıydı. Türkiyədə bu təbəqələr xəlifə olan sultanların hökuməti idi. İranda özünü "Zillillah" (Allahın kölgəsi) hesab edən şahların hökuməti. Rusiyada isə Çarların despotik hökumətinin nəzarətində idi. Çoxmilyonlu türk-tatar xalqının mədəni problemlərinin taleyi bu üç hökumətin əlində idi. İslahatçılar yaxşı bilirdilər ki, müvafiq hökumətlərin iştirakı olmadan bu məsələdə irəliləyiş əldə oluna bilməz [9, s. 16-17].

Sonrakı dövrlərdə əlifba islahatı ilə bağlı Məhəmməd ağa Şahtaxtinski 1900-cü illərin əvvəllərində bir neçə əlifba modeli təklif etmiş, 1923-cü ildə yenidən təşkil edilən komitə ilə birlikdə latın-əsaslı əlifba quruluşunda iştirak etmiş və Bakıda 1926-cı ildə keçirilən I Turkoloji Qurultayında öz layihəsini müdafiə etmişdir.

1922-ci ildə Latin əlifbasına keçid üzrə xüsusi komitə yaradılmış (Yeni Türk Əlifbası Komitəsi) və 1923-cü ilin 20 oktyabrında yeni əlifba dövlət əlifbası elan edilmişdir. 1924-cü ildə latın əlifbası tam obligator hesab olunmuş, 1 yanvar 1929-da ərəb əlifbası tamamilə qadağan olunmuşdur.

Stalin 1939-cu ildə SSRİ-dəki bütün türk respublikalarında latın əlifbasını kiril əlifbası ilə əvəz etdirdi. Bu addım Sovet rəhbərliyi tərəfindən rus dilinin və fikir ayrılığının qarşısını almaq məqsədilə atılmışdır.

1991-ci ildə Azərbaycanda kiril əlifbasını ləğv edərək latın qrafikalı yeni əlifbaya keçilməsi qərarı qəbul edildi və bu qərara əsasən 1 avqust 2001-ci ilədək bütün rəsmi nəşrlər, yol nişanları, mətbuat və kitablar latın əlifbasına keçirdi. 25 dekabr 1991-ci ildə qəbul edilən "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa görə [1]:

1. "Azərbaycan əlifbasının latından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında" 11 iyul 1939-cu il tarixli Azərbaycan SSR-in Qanunu bu gündən qüvvədən düşmüş hesab edilsin.

2. 1940-cı ilə qədər Azərbaycanda istifadə edilən 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kicik dəyişikliklərlə bərpa olunsun.

1992-ci ildən 32 hərfli Azərbaycan Latın Əlifbası tətbiq olundu. Ərəb və rus əlifbasından tamamilə imtina edildi. Türkiyə əlifbasına yaxın, lakin ə, x, q kimi spesifik hərflərin olduğu yeni əlifba qəbul edildi. Latın əlifbasında yer almayan "ə" hərfi yer aldı, əvvəl ortaq əlifbada ä ilə əvəzlənməsi təklif olunmuşdu. Ədəbi irsin yeni əlifbaya transkripsiyası prosesi uzun çəkdi. Bəzi yaşlı nəsil üçün keçid çətin oldu. Hal-hazırda ölkədə rəsmi və ictimai sahədə yalnız latın qrafikası istifadə olunur.

1991-ci il qanununda qeyd olunduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində konsensusla qəbul edilmiş latın əlifbasından fərqli olaraq kiril əlifbası siyasi təzyiq vasitəsi hesab edilir və kiril əlifbasından latın əlifbasına keçid "tarixi ədalətsizliyin" aradan qaldırılmasının ifadəsi kimi təqdim olunur.

Nəticədə, Azərbaycanda əlifba ərəb → latın (1923–1929) → kiril (1939–1991) → 1991 – yenidən latın mərhələlərindən keçərək bu günkü formasını alımışdır.

Azərbaycan dilinin öz tələblərini yerinə yetirmək qabiliyyətinin olmadığını iddia etməkdənsə, əlifba dəyişikliyi siyasi seçimin ifadəsi kimi görünür. Bu seçim Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə Qərb və Türkiyə ilə yaxınlaşma və inteqrasiyanı prioritet hesab etməsi, milli kimliyinin müəyyənləşdirilməsi prosesində isə sovet dövründən qalma mirasdan imtina etməsi ilə formalaşdı.

Bu nöqteyi-nəzərdən latın əlifbasına keçid müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinin formalaşmasında ilk növbədə özünütəyinatının ifadəsi rolunu oynamışdır.

Nəticə. Azərbaycan ortaq türk əlifbası ideyasının formalaşmasında və tətbiqində aparıcı mövqedədir. Tarixi təcrübə göstərir ki, əlifba islahatları təkcə texniki deyil, həm də ideoloji, siyasi və mədəni hadisədir. Ortaq əlifba ideyasının gerçəkləşməsi üçün elmi, texnoloji və siyasi koordinasiya vacibdir. Bu istiqamətdə atılan addımlar türk dünyasında inteqrasiyanın güclənməsinə və mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edə bilər.

Ortaq türk əlifbasına keçid prosesi hər bir ölkənin:

- dil fonetikası;
- siyasi mövqeyi;
- əhalinin psixoloji hazırlığı;
- və geosiyasi vəziyyət

ilə sıx bağlıdır.

Bəzi ölkələr ortaq əlifbaya daha yaxın sistemlər qəbul edərək sinxron inteqrasiyaya çalışsa da, bəziləri hələ də fərqli modellərdən istifadə edir. 2024-cü ildə qəbul edilən 34 hərfli ortaq model bu baxımdan vahid platforma yaratmaq məqsədi daşıyır.

Türkiyə və Azərbaycan əlifba islahatında həm müstəqil addımlar, həm də ortaq təşəbbüslər səviyyəsində öncül rol oynamışdır. Ortaq türk əlifbasının gələcək tətbiqi üçün aşağıdakı faktorlar kritikdir:

- dil-məntiqi uyğunluq;
- dövlət və sosial səviyyədə koordinasiya;
- texnoloji və təhsil-media dəstəyi;
- regional siyasi əməkdaşlıq.

Bu istiqamətlərdə koordinasiyanın güclənməsi türk dünyasında dil və mədəni inteqrasiya prosesini daha da derinləşdirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu / 1991, 25 dekabr, URL: https://e-qanun.az/framework/6803 [17.09.2025].
2. Axundov, M.F. Eserleri (cilt l) / M.F. Axundov. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2005.
3. Atay, F.R. Çankaya / F.R. Atay. - İstanbul: Çolpan, - 2023. - 212 s.

4. Cahangirov, M. Azerbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü (I cild) / M.Cahangirov, - Bakı: Elm, - 1978.
5. Cumakunova, G. Bağımsızlığının 27. yılında Kırgızistan'da devlet dilinin durumu // Karadeniz Araştırmaları, - 2018. № XV/60, - s.124-134.
6. Dinç, S., Aşirov, T. Türkmen alfabesinin evreleri // Journal of Literature and Humanities, - 2024. № 73, s.8-17.
7. Əzizov, E. I Türkoloji Qurultayda türk dillərinin tarixi və inkişafı məsələləri / Müasir Türkologiya: Dünən, Bu gün və Sabah (problemlər və perspektivlər) mövzusunda BDU-nun təşkil etdiyi elmi konfransın materialları. Bakı, 2016, s.6-10.
8. İbrahimov, E. Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği) // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, - 2020. № 50, - s.99-116.
9. İsaxanlı, İ. Azərbaycanda Latın Əlifbasına keçid. Tarixə qısa bir baxış və Fərhad Ağazadə // Bilgə, - 2005. № 3-4, - s.38-49.
10. Kazakistan'da 2023-2029 döneminde dil politikasının geliştirilmesine ilişkin yeni devlet programı hazırlandı // URL: https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/turkistandan/kazakistan-da-2023-2029-doneminde-dil-politikasinin-gelistirilmesine-iliskin-yen/643e825801a30a218cedd48d [17.09.2025].
11. Qırğızıstandan geriyə addım: "Dilin inkişafı kiril əlifbasında davam etdirilməlidir" / - 2023. 21 aprel, URL: https://musavat.com/news/qirgizistandan-geriye-addim-dilin-inkisafi-kiril-elifbasinda-davam-etdirilmelidir_972128.html [17.09.2025].
12. Məmmədov, N. Mirzə Fətəli Axundov / N. Məmmədov. - Bakı: Yazıçı, - 1982. – 271 s.
13. Otyzbay, Z. Political linguistics problems and transition from Cyrillic to Latin alphabet in Kazakhstan // The Journal of International Social Research, 2019. № 12/62, s. 196-206.
14. Rüstəmli, N. M. F. Axundzadənin ərəb əlifbasının islahıyla bağlı yeni əlifba layihəsi // Din Elmləri Akademik Araşdırma, - 2016. №16/3, - s. 184-185.
15. Tekin, F. Özbek türkçesinin latin alfabesi esasındaki imlası üzerine // Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2008: № 3/6, - s. 588-600.
16. Türkmence (Türkmen dili / Түркмен дили). https://www.omniglot.com/writing/turkmen.htm [17.09.2025].

ГЮНЕЛЬ ГУСЕЙНОВА
доктор философии по техническим наукам, старший преподаватель
Гянджинский государственный университет, кафедра Социальных наук

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПЕРЕХОДА НА ОБЩЕТУРЕЦКИЙ АЛФАВИТ: НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Единый тюркский алфавит издавна признаётся важным средством языкового единства и культурной интеграции в тюркском мире. Начиная со второй половины XIX века, ряд учёных и политиков подчёркивали необходимость использования тюркскими народами единого алфавита и предпринимали шаги в этом направлении. В частности, ряд мыслителей в Азербайджане и Османской империи выдвигали различные идеи в области реформы алфавита, перехода на латиницу и создания единого тюркского алфавита, проводили встречи с политическими деятелями и разъясняли свои идеи. В данной статье анализируется исторический контекст инициатив по переходу на единый тюркский алфавит, а также опыт Азербайджана и Турции в этой области. Цель статьи – оценить формирование идеи единого тюркского алфавита, возможности его применения и трудности, с которыми он столкнулся в опыте Азербайджана и Турции, а также раскрыть значение этой инициативы с точки зрения укрепления культурного и языкового единства тюркского мира. В статье использован ряд методов исследования, таких как исторический метод, метод сравнительного анализа, метод работы с документами, метод аналогии и метод индукции. Статья написана с использованием исторических документов, научных трудов, официальных документов и электронных ресурсов по теме.

Главная научная новизна статьи заключается в том, что на примере Азербайджана и Турции изучен исторический контекст недавних попыток перехода к единому тюркскому алфавиту и подготовленного в результате этого нового единого тюркского алфавита.

Главный вывод статьи заключается в том, что Азербайджан и Турция всегда занимали лидирующие позиции в формировании и реализации идеи единого тюркского алфавита. Исторический опыт показывает, что реформы алфавита – это не только технические, но и идеологические, политические и культурные события. Научно-техническая и политическая координация необходима для реализации идеи единого алфавита. Шаги в этом направлении могут способствовать укреплению интеграции и культурных связей в тюркском мире.

Ключевые слова: единый тюркский алфавит, реформа алфавита, латинская письменность, тюркский мир, языковая политика.

GUNEL HUSEYNOVA
Doctor of Philosophy in Technical Sciences Senior Lecturer
Ganja State University Department of Social Sciences

HISTORICAL BACKGROUND OF THE TRANSITION TO THE COMMON TURKIC ALPHABET: IN THE EXAMPLE OF AZERBAIJAN

The common Turkic alphabet has long been recognized as an important means of linguistic unity and cultural integration in the Turkic world. Starting from the second half of the 19th century, a number of scientists and politicians emphasized the necessity of the Turkic peoples using a common alphabet and took a number of steps in this direction. In particular, a number of thinkers in Azerbaijan and the Ottoman Empire put forward various ideas in the field of alphabet reforms, transition to the Latin alphabet and the creation of a common Turkic alphabet, held meetings with political figures and explained their ideas. This article analyzes the historical context of the initiatives to transition to a common Turkic alphabet, as well as the experiences of Azerbaijan and Turkey in this field. The aim of the article is to evaluate the formation of the idea of a common Turkic alphabet, its application possibilities and the difficulties it encountered in the experience of Azerbaijan and Turkey, and to reveal the importance of this initiative in terms of strengthening the cultural and linguistic unity of the Turkic world.

The article uses a number of research methods such as the historical method, the method of comparative analysis, work with documents, analogy, and induction. The article was written using historical documents, scientific works, official documents, and electronic resources on the subject.

The main scientific innovation of the article is that the historical background of the recent efforts to transition to a common Turkic alphabet and the new common Turkic alphabet prepared as a result of it was studied on the example of Azerbaijan and Turkey.

The main conclusion of the article is that Azerbaijan and Turkey have always been in a leading position in the formation and implementation of the idea of a common Turkic alphabet. Historical experience shows that alphabet reforms are not only technical, but also ideological, political, and cultural events. Scientific, technological, and political coordination are essential for the realization of the idea of a common alphabet. Steps taken in this direction can serve to strengthen integration and strengthen cultural ties in the Turkic world.

Keywords: common Turkic alphabet, alphabet reform, Latin script, Turkic world, language policy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Asim Məmmədov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 327

NÜŞABƏ QULİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı,
Azərbaycan Universiteti Beynəlxalq
Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin direktoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
https://orcid.org/0000-0001-7117-6394
nushaba.guliyeva@au.edu.az

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SİSTEMİNİN İNKİŞAFI: STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏR VƏ GƏLƏCƏK HƏDƏFLƏR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/128-133

Azərbaycanda müasir təhsil sisteminin formalaşması uzun müddət ərzində müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Təhsil islahatlarının başlanğıcı Sovet dövrünə təsadüf etsə də, müstəqillik əldə edildikdən sonra, xüsusən 2000-ci illərin sonlarından etibarən, təhsil sahəsində əsaslı dəyişikliklər həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə ümumi təhsil, peşə təhsili və ali təhsil sahələrində islahatlar aparılmış, beynəlxalq standartlara uyğun təhsil proqramları və metodları tətbiq olunmuşdur. Azərbaycanın təhsil sistemi rəqəmsal texnologiyalarla və innovativ tədris metodları ilə zənginləşdirilmiş, həmçinin təhsil infrastrukturunun inkişafı ilə təhsil keyfiyyəti yüksəlmişdir. Dövlətin təhsil sahəsinə olan diqqəti, müasir təhsil resurslarının istifadəsi və müxtəlif təhsil proqramlarının tətbiqi, gənclərin beynəlxalq səviyyədə rəqabətə dayanıqlı və yüksək səviyyəli mütəxəssislər olaraq yetişməsinə imkan yaratmışdır. Bu inkişaflar, Azərbaycanın təhsil sahəsindəki mövqeyini gücləndirərək ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Nəticədə, Azərbaycanda müasir təhsil sisteminin formalaşması, ölkənin gələcək inkişafına dair mühüm bir göstərici olmaqla yanaşı, təhsilin keyfiyyətinin daha da artırılması üçün davamlı islahatların həyata keçirilməsini tələb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, təhsil, elm, qanun, layihə.

Giriş. Hər bir ölkənin inkişaf uğurları bir sıra amillərlə qiymətləndirilir və bu amillər arasında elmin və təhsilin səviyyəsi xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Elm və təhsil cəmiyyətin intellektual potensialının formalaşmasına, innovasiyaların tətbiqinə, texnoloji tərəqqinin sürətləndirilməsinə və ümumilikdə sosial rifahın yüksəldilməsinə xidmət edən əsas sütunlardandır. Onlar hər bir fərdin öz davamlı gələcəyini qurmasına, müasir dünyanın tələblərinə uyğun bilik, bacarıq, münasibət və dəyərləri mənimsəməsinə şərait yaradır.

Müasir dövrdə elm və təhsil təkcə informasiya ötürmə vasitəsi deyil, həm də yaradıcılıq, tənqidi düşünmə, problem həll etmə və sosial məsuliyyət kimi fundamental keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsində aparıcı rol oynayır. Elm təhsili proqramları yalnız texniki və nəzəri biliklərlə məhdudlaşmamalı, sosial, iqtisadi, siyasi, psixoloji və mədəni aspektləri də əhatə edən geniş miqyaslı yanaşma əsasında qurulmalıdır. Bundan əlavə, davamlı inkişafla təhsil sistemi arasında qarşılıqlı vəhdət mövcuddur. Bu iki sahəyə ayrı-ayrı inkişaf istiqamətləri kimi deyil, vahid, qarşılıqlı tamamlayan sistem kimi baxmaq zəruridir. Çünki davamlı inkişafı təmin edən əsas vasitələrdən biri və bəlkə də ən mühümü ölkənin müasir tələblərə cavab verən, çevik, innovativ və keyfiyyətli təhsil sisteminə malik olmasıdır. Belə bir təhsil sistemi cəmiyyətin hər bir üzvünə ömürboyu öyrənmə imkanları yaradaraq, ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına uzunmüddətli töhfə verir.

Təhsil tarix boyunca hər bir xalqın inkişafında, onun milli kimliyinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki milli kimlik tam şəkildə formalaşmadan milli-mədəni irs qorunub saxlanıla və inkişaf etdirilə bilməz. Milli-mədəni irsin qorunması birbaşa təhsil sistemi ilə sıx əlaqəlidir. Bu həqiqətləri dərindən anlayan Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının maariflənməsinə, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin təhsil sahəsindəki fəaliyyəti ölkədə həyata keçirilən siyasətin mühüm bir tərkib hissəsi idi. Təhsil sahəsində həyata keçir-

diyi islahatlar onun mədəni irsin inkişaf etdirilməsində, maarifçi və milli kadrların hazırlanmasında müstəsna bir strateji fəaliyyətinin əsas göstəricisidir. (Pashayeva, P. 2023. 45).

Azərbaycanın dünya birliyinə sürətli inteqrasiyasının əsasını ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinin və elmi-texniki potensialının yüksək səviyyəsi, eləcə də dünya mədəni irsinə sanballı töhfəsi təşkil edir. İndiyədək qazanılan bütün uğurların əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi 1969-cu il Azərbaycan tarixində dönüş ili, yeni dövrün başlanğıcı hesab olunur. Bu gün bu dövr haqlı olaraq Azərbaycanda təhsilin, elmin, mədəniyyətin dirçəliş dövrü hesab olunur. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında təhsilin həlledici rolunu nəzərə alaraq Azərbaycanda təhsilin inkişafına böyük diqqət yetirir, onun tərəqqisinə nail olmaq üçün bütün potensial imkanlardan istifadə edirdi. Məlumdur ki, XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan neftdən başqa bütün sahələrdə geridə qalmış aqrar respublika hesab olunurdu. Heydər Əliyevin titanik fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan hərtərəfli inkişaf yoluna qədəm qoyub. Azərbaycanda sənayenin və kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı ilə yanaşı, elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafında da böyük uğurlar əldə edilmişdir. Onun rəhbərliyi ilə təhsilin müxtəlif pillələrində islahatlar aparılıb. Azərbaycanda ümumi orta təhsilə keçid 1960-cı illərin ortalarından başlasa da, bu, 1970-ci illərdə mümkün olub.

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində həmin illərdə analoji layihələrlə 350 mindən çox şagird yerlik 849 ümumtəhsil məktəbi tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu illər ərzində məktəblərin texniki, elmi-metodiki vəsaitlərlə təminatı xeyli yaxşılaşmışdır. Heydər Əliyevin gərgin əməyi və qayğısı nəticəsində ümumtəhsil məktəblərinin tədris-maddi bazası, pedaqoji kadrlarla təminatı daha da möhkəmlənmişdir. 1978-ci ildən orta məktəb şagirdlərinə dərsliklər pulsuz verilir. 70-80-ci illərdə ölkədə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açıldı. Həmin illərdə ölkədə ali təhsil alan vətəndaşların sayı 70 mindən 100 minə yüksəldi. (Guliyeva, 2024, 602-609)

1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəlləri Azərbaycan tarixində tələtümlər, depressiya və təhsilin tənəzzül illəri idi. Bu dövrdə məktəblərin tikintisi tamamilə dayandırılmış, təhsilə qayğı ikinci plana atılmış, təhsilə ayrılan vəsait minimuma endirilmiş, təhsil sistemindən kadr axını başlamışdır. Bu illər ərzində Ermənistanın ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində 242 uşaq bağçası, 616 ümumtəhsil məktəbi, 11 peşə liseyi, 1 ali məktəb, 2 universitet filialı, 3 orta ixtisas məktəbi dağıdılıb, bu da təhsil sistemində xeyli problemlər yaradıb.

1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev ölkəni xaosdan və vətəndaş müharibəsindən xilas etmək üçün ölkədə sabitlik bərqərar etdikdən qısa müddət sonra təhsili inkişaf etdirməyə başladı. Onun sayəsində ümumi orta təhsil 11-ci sinfin icbari ümumi təhsilinə keçirildi. "Təhsil haqqında" yeni qanun layihəsi ictimai müzakirəyə çıxarılıb. 1998-ci ilin martında ümummilli lider Heydər Əliyevin fərmanı ilə müstəqil Azərbaycanda milli təhsilin qurulması konsepsiyasını və strategiyasını hazırlamaq üçün Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Belə ki, müstəqil Azərbaycanda 3 mərhələni əhatə edən təhsil quruculuğu konsepsiyası və strategiyası hazırlanmış və onun həyata keçirilməsinə 1999-cu ildən başlanılmışdır.

Heydər Əliyevin əsas məqsədlərindən biri müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik prinsipləri əsasında təhsilin məzmununun qurulması ideyası idi. Ümumtəhsil məktəbləri üçün yeni dərsliklərin hazırlanması məsələsi daim Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, mütəmadi olaraq yeni dərsliklərin hazırlanması ilə maraqlanır, təhsil sistemində Azərbaycan dili, Azərbaycan ədəbiyyatı və Azərbaycan tarixi dərsliklərinin fövqəladə əhəmiyyətini daim vurğulayırdı. Ümumtəhsil məktəblərində istifadə olunan dərsliklər və dərs vəsaitləri tamamilə yenilənib. Heydər Əliyevin imzaladığı "Ümumtəhsil məktəblərinin şagirdlərinin dərsliklərdən pulsuz istifadəyə keçməsi haqqında" qərar icra olundu (Səmədov, 2010, s.67).

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış təhsil strategiyası hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı strategiyasının tərkib hissəsi kimi uğurla davam və inkişaf etdirilir. Son illər Prezident İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində böyük irəliləyişlər əldə edilmiş, milli təhsil sisteminin aydın gələcəyini təmin etmək üçün bir sıra inkişaf proqramları təsdiq edilərək həyata keçirilmiş, təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərə təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi, yeni proqramların, dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, onlarla nəşr və təhsil müəssisələrinin verilməsi, təhsilin idarə

edilməsinin təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi daxildir (İKT) kadr hazırlığında, təhsildə beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi, təhsil sistemində məqsədyönlü proqramların həyata keçirilməsi yolu ilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. (Quluzadə, 2015, s.122).

Ölkəmizdə müxtəlif maliyyə mənbələri sayəsində, xüsusən də yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində təhsilə ayrılan vəsaitlər ildən-ilə artır. Bu gün dövlət büdcəsinin maddələri arasında təhsilə ayrılan vəsaitin həcminə görə ikinci yeri tutur.

Prezident İlham Əliyevin gündəlik qayğısı sayəsində təhsilin müxtəlif sahələri üzrə elmi təhlilə əsaslanan inkişaf proqramları təsdiq edilərək həyata keçirilib, təhsilin davamlı inkişafı üçün əsaslı tədbirlər həyata keçirilib, genişmiqyaslı islahatlar prosesi dönməz xarakter alıb.

Qloballaşan dünyada təhsil göstəriciləri insan inkişafının qiymətləndirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. BMT-nin insan inkişafı üzrə ekspertlərinin apardığı araşdırmaya görə, Azərbaycanda əhalinin savadlılıq səviyyəsi 99 faiz təşkil edir.

Prezident İlham Əliyevin təhsili dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri hesab edən təhsil sistemi qarşısında qoyduğu vəzifələrə uyğun olaraq, Təhsil Nazirliyi tərəfindən müxtəlif sahələr üzrə qəbul olunmuş proqramlar həyata keçirilir. Bu proqramlara təhsilin məzmununun yenilənməsi, yeni proqramların, dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, təhsilin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi, tədris prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə, kadr təminatı, məktəbəqədər təhsilin yenilənməsi, peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi daxildir. təhsil, təhsil, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilinin təşkili, istedadlı uşaq və gənclərin yaradıcılıq potensialının inkişaf etdirilməsi və digər istiqamətlər.

Prezidentin sərəncamları ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları" digər məsələlərlə yanaşı, təhsil sahəsinin inkişafına, o cümlədən yeni təhsil müəssisələrinin tikintisi, əsaslı təmiri və maddi-texniki bazasının daha da möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. məktəblər.

2005-2007 və 2008-2013-cü illər üçün iki Dövlət Proqramının icrası nəticəsində təhsilin informasiyalaşdırılması sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdir. Ölkənin ümumtəhsil məktəbləri İKT ilə təchiz olunub, hər 18 şagirdə bir kompüter düşür. 2351 məktəb yüksəksürətli genişzolaqlı internetlə təmin olunub və internetə qoşulmuş məktəblərin xüsusi çəkisi 2004-cü ildəki 1,5 faizdən 2016-cı ildə 52 faizə yüksəlib.

Təhsil sisteminin bütün pillələrində şəbəkə infrastrukturunun inkişafı və yüksəksürətli internetlə təmin olunması üçün informasiya və resurslar, İKT-nin inteqrasiyasını təmin etmək üçün metodiki, texniki və digər xidmətlərin göstərilməsi "İnformasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı"nda nəzərdə tutulmuşdur. "Təhsil Sistemi" mərkəzləri əhatə edən 2008-2012, şəbəkələrin yaradılması, pedaqoji və texniki heyətə İKT bacarıqlarının aşılanması, yenilikçi və yaradıcı müəllimlərin qiymətləndirilməsi və həvəsləndirilməsi sisteminin yaradılması, müasir elektron elmi-metodiki vəsaitlərin və tədris materiallarının elektron məlumat bazasının yaradılması bütün fənlər üzrə təhsilin idarə edilməsinin informasiya sistemlərinin inkişafı, vahid təhsil portalının yaradılması istiqamətində xeyli iş görülüb.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu müəllimləri dövlət qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, milli adət-ənənələrə və demokratiya prinsiplərinə hörmət edən, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadiq olan vətəndaşlar və şəxsiyyətlər yetişdirməyə borcludur. Prezident İlham Əliyev 2018-ci il noyabrın 16-da "Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə 2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam imzaladı (Гулиева, Н., 2023, с.69).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" 28 iyul 2022-ci il tarixli Fərmanına uyğun olaraq elm və təhsil arasında əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədilə və bu sahələrdə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi AR Elm və Təhsil Nazirliyi adlandırıldı.

Dövlət başçısının sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış I Dövlət Proqramı"nın Tədbirlər Planı təsdiq edilib. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışın I Dövlət Proqramı"nın Tədbirlər Planına uyğun olaraq

Elm və Təhsil Nazirliyinə yaşayış məntəqələrində təhsil ocaqlarının tikintisi və bərpası ilə bağlı ərazi tələblərinə uyğun olaraq təkliflər hazırlamaq tapşırılıb. 2022-2026-cı illər üçün planlaşdırma sənədləri. Sənəddə qeyd olunur ki, Şuşa rayonunda 7, Ağdam rayonunda 29, Füzuli rayonunda 23, Zəngilan rayonunda 21, Kəlbəcər rayonunda 30, Laçın rayonunda 21, Laçın rayonunda 16 binanın tikintisi və bərpası nəzərdə tutulur. Qubadlı rayonunda 25, Cəbrayıl rayonunda 25, Xocavənd rayonunda 20, Tərtər rayonunda (Suqovuşan və Talış kəndləri daxil olmaqla) 5 məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisəsi.

2023-cü il noyabrın 28-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Qarabağ Universitetinin yaradılması haqqında" Sərəncam imzalayıb. Müasir Azərbaycan təhsili ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi və Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən strateji kursla özünün zəngin mütərəqqi ənənələri əsasında inkişaf edir.

2024-cü il ərzində də Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişafı və modernləşdirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Məsələn, 2023–2024-cü tədris ilindən başlayaraq ölkəmizin təhsil sistemin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində elektron portal üzərindən müxtəlif fənlər üzrə resursların sayı 19.531-ə çatdırılmış; "Rəqəmsal Bacarıqlar" Layihəsi çərçivəsində 53 region üzrə 532 məktəbdə 410.000-dən çox şagird əhatə olunmuş; STEAM layihəsi uğurla həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, həmin layihə çərçivəsində təkcə bir tədris ili ərzində 400 ümumtəhsil məktəbi və 25 STEAM mərkəzi əhatə edilmiş, ümumilikdə 180.000 şagird STEAM təhsilinə cəlb olunmuşdur.

Nəticə. Azərbaycanda müasir təhsil sisteminin formalaşması uzun və mürəkkəb bir proses olmuşdur. Bu proses, müxtəlif dövrlərdə təhsil sahəsindəki islahatlar və beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırma məqsədini güdmüşdür. İlk mərhələlərdə ümumi təhsil və peşə təhsili sahəsindəki inkişaflar, daha sonra isə ali təhsil və innovativ tədris metodlarının tətbiqi ilə təhsil sistemi dinamik olaraq genişlənmişdir. 2000-ci illərdən etibarən təhsil sahəsində həyata keçirilən əsaslı islahatlar, yeni təhsil modelinin yaradılmasına və təhsil müəssisələrinin dünya səviyyəsində tanınmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın müasir təhsil sistemi, həmçinin rəqəmsal texnologiyaların və müasir təhsil resurslarının tətbiqi ilə zənginləşmiş, bu sahədəki inkişaflar ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinə töhfə verməkdədir. Təhsil sahəsindəki bu uğurlar, Heydər Əliyev Fondunun və digər dövlət qurumlarının dəstəyi ilə daha da möhkəmlənmiş, gənclərin yüksək səviyyəli təhsil alması və beynəlxalq standartlara cavab verən mütəxəssislər yetişdirilməsi üçün zəmin hazırlamışdır.

Gələcəkdə Azərbaycan təhsil sisteminin daha da müasirləşməsi və dünya miqyasında tanınması üçün ölkə üzrə təhsil infrastrukturunun daha da inkişaf etdirilməsi və innovativ təhsil metodlarının tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir təhsil, yalnız kadr hazırlığı deyil, həm də milli və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı baxımından da strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar, Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olmasına imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Pashayeva, P. (2023). Historical services of Heydar Aliyev in the development of Azerbaijani education. *Interdisciplinary Science Studies*, 3(2), 45–53.
https://ojs.publisher.agency/index.php/ISS/article/view/1393 [07.07.2025].
2. Yavar, N.G. (2024). Russia and Azerbaijan: aspects of cooperation in the field of education. Conrado, 20(96), 602-609.
3. Səmədov, A. (2010). Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qaygısı, Bakı, s.499.
4. Quluzadə M. (2015). İnsan amili və Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 299 s.
5. Гулиева, Н. (2023). Взаимная деятельность в сфере образования как одно из важнейших направлений Азербайджано-Российского сотрудничества (1991–2015) - журнал Geostrategiya, № 5 (77), с.67–71.

НУШАБА ГУЛИЕВА
Докторант Бакинского государственного университета,
Директор Международного центра магистратуры
и докторантуры Азербайджанского университета,
кандидат исторических наук, доцент

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ЦЕЛИ НА БУДУЩЕЕ

Формирование современной системы образования в Азербайджане проходило в течение длительного периода. Хотя начало образовательных реформ совпало с советским периодом, после обретения независимости, особенно с конца 2000-х годов, в сфере образования стали проводиться фундаментальные изменения. В этот период были проведены реформы в сферах общего, профессионального и высшего образования, внедрены образовательные программы и методики, соответствующие международным стандартам. Система образования Азербайджана обогатилась цифровыми технологиями и инновационными методами обучения, а качество образования повысилось благодаря развитию образовательной инфраструктуры. Внимание государства к сфере образования, использование современных образовательных ресурсов и применение различных образовательных программ создали возможности для молодежи стать конкурентоспособными на международном уровне и высококлассными специалистами. Эти события укрепили позиции Азербайджана в сфере образования и оказали положительное влияние на социально-экономическое развитие страны. В результате формирование современной системы образования в Азербайджане не только является важным показателем будущего развития страны, но и требует проведения постоянных реформ для дальнейшего повышения качества образования.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, образование, наука, право, проект.

NUSHABA GULIYEVA
PhD student at Baku State University,
Director of the International Master's and
Doctoral Center of Azerbaijan University,
PhD in History, Associate Professor

DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM IN AZERBAIJAN: STRATEGIC DIRECTIONS AND FUTURE GOALS

The formation of the modern education system in Azerbaijan took place over a long period. Although the beginning of educational reforms coincided with the Soviet period, fundamental changes began to be carried out in the field of education after independence, especially since the late 2000s. During this period, reforms were carried out in the fields of general, vocational and higher education, educational programs and methods were introduced that meet international standards. The education system of Azerbaijan has been enriched with digital technologies and innovative teaching methods, and the quality of education has improved due to the development of educational infrastructure. The state's attention to the field of education, the use of modern educational resources and the application of various educational programs have created opportunities for young people to become internationally competitive and highly qualified specialists. These events have strengthened Azerbaijan's position in the field of education and had a positive impact on the socio-economic development of the country. As a result, the formation of a modern education system in Azerbaijan is

not only an important indicator of the future development of the country, but also requires constant reforms to further improve the quality of education.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev, education, science, law, project.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Habil Məmmədov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT: 327(55:479.25)

ELNUR KƏLBİZADƏ
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti
kelbizadeh@gmail.com

ELM VƏ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ İRAN-ERMƏNİSTAN ƏMƏKDAŞLIĞININ PƏRDƏARXASI MƏQAMLARI VƏ REALLIQLAR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/134-139

Məqalədə 1991-2025-ci illərdə İran və Ermənistan arasında "humanitar və mədəni əməkdaşlığın" başlıca istiqamətlərindən biri olan elm və təhsil sahəsində əlaqələrin gerçək mahiyyəti tədqiq edilmişdir. Tədqiqatdan aydın olur ki, İran və Ermənistan arasında 1991-ci ildən etibarən elm və təhsil sahəsindəki əməkdaşlıq, formal humanitar əməkdaşlıq pərdəsi altında həyata keçirilsə də, əslində hər iki tərəfin regional və geosiyasi məqsədlərinə xidmət etmiş, bu sahədə birgə fəaliyyətlər həm də hər iki dövlətlə kəsişən və toqquşan maraqları olan Azərbaycan Respublikasına qarşı yönəlmişdir. İran üçün bu əməkdaşlıq Cənubi Qafqazda, xüsusilə Ermənistan vasitəsilə təsir dairəsini genişləndirmək, özünü regionda "sivilizasiya mərkəzi" kimi təqdim etmək və Azərbaycana qarşı alternativ tarixi-mədəni narrativlər yaratmaq üçün əlverişli bir vasitə olmuşdur. Ermənistan isə bunu İrandan iqtisadi və informasiya-ideoloji dəstək əldə etmək, öz təbliğatını İran ərazisindəki erməni diasporu vasitəsilə həyata keçirmək imkanı kimi qiymətləndirmişdir.

Açar sözlər: İran, Ermənistan, humanitar əməkdaşlıq, elm, təhsil, geosiyasət, tarixi narrativ.

Giriş. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində "humanitar əməkdaşlıq" anlayışı getdikcə daha çox geosiyasi məna kəsb edir. XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən İran və Ermənistan arasında humanitar əməkdaşlıq pərdəsi altında reallaşdırılan fəaliyyətlər regionun təhlükəsizlik arxitekturasına, xüsusilə də Azərbaycanın milli maraqlarına birbaşa təsir göstərmişdir. Ermənistanın İran vasitəsilə öz təbliğat və təsir imkanlarını genişləndirməsi, İranın isə bu münasibətlərdən istifadə edərək Cənubi Qafqazda təsir imkanlarını gücləndirmək cəhdləri yeni regional reallıqlar formalaşdırmışdır. Tədqiqatın başlıca məqsədi 1991–2025-ci illər ərzində İran və Ermənistan arasında təhsil və elm sahəsində əlaqələrin əsas istiqamətləri, məqsədləri və nəticələrini təhlil etmək, bu əməkdaşlığın pərdəarxası siyasi məqamlarını üzə çıxarmaq, onun Azərbaycan üçün doğurduğu təhdidləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqat elm və təhsil sahələrində iki ölkə arasında əməkdaşlığı konstruktivist nəzəriyyə əsasında təhlil edilməsini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə identiklik, ideologiya kimi sosial amillərin – İranın və Ermənistanın dövlət kimi davranışlarına necə təsir göstərdiyinə xüsusi diqqət yetirilir.

Əsas hissə. İran–Ermənistan münasibətlərinin humanitar əməkdaşlıq istiqamətləri içərisində təhsil və elm sahəsindəki əlaqələr xüsusi yer tutur. Təhsil və elmi əməkdaşlığın genişləndirilməsi hər iki dövlətin özünü regionda "mədəniyyətlərarası körpü" kimi təqdim etməsi cəhdlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. Bu kontekstdə İran Ermənistanda fars dilin tədrisinin genişlənməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bunu özünün bu ölkədə təsirlərini genişləndirmək üçün vasitələrdən biri olaraq görmüşdür. Əgər XXI əsrin əvvəllərində Ermənistanda 10-a yaxın məktəbdə fars dili tədris olunurdusa [12, s.78], son illərdə onların sayı 15-ə çatmışdır. Bundan əlavə, İrəvanda fəaliyyət göstərən Göy Məsciddə İranın Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən pulsuz fars dili kurslarının təşkili, İrəvan Dövlət Universitetində İranşünaslıq kafedrasının fars dili üzrə təşkil etdiyi yay məktəbləri humanitar alətlərdən istifadə etməklə təsiri gücləndirmək siyasətinin tərkib hissəsi hesab edilə bilər.

Ermənistanın da İranın dövlət və hökumət orqanları üzərində müəyyən təsirə malik olmaq üçün oxşar alətdən istifadə etdiyini iddia etmək olar. İranın Tehran, Təbriz, İsfahan və Urmiya kimi şəhərlərində fəaliyyət göstərən erməni məktəbləri [7, s.29] 1991-ci ildən sonrakı dönəmdə Ermənistan üçün diaspor vasitəsilə ideoloji təsir imkanları artırmağa imkan verən vasitə olmuşdur. 2000-ci illərin əvvəllərində İrandakı erməni məktəblərinin sayı 30-dan artıq olmuşdur [3, s.85]. Hazırda isə təkcə İran

paytaxtı Tehranda təxminən 7000 şagirdi olan 25 erməni məktəbi vardır [5, s.20]. Tehranda Aharonian Erməni Bağçası və İbtidai Məktəbi (8-ci rayon, Zərrinqabayi küçəsi), Erməni Ararat Məktəbi (İsna-əşəri küçəsi), Şant Erməni Məktəbi (8-ci rayon, Rəhməti küçəsi), Məryəmiyan Məktəbi (8-ci rayon, Rəhməti küçəsi), Araks Erməni Qız Məktəbi (Abdeh), Gohar Erməni Məktəbi (4-cü küçə); Təbrizdə Əsədi Erməni Məktəbi (Kilsə xiyabanı, Baron Avak küçəsi); İsfahanın Şahinşəhr bölgəsində İsfahan Erməni Məktəbi, Müqədəs Vartan İbtidai Məktəbi fəaliyyət göstərir.

Ali təhsil sahəsində də əlaqələr mövcuddur. İrandan Ermənistana ali təhsil almağa gedən tələbələrin sayı 2000-ci illərin ortalarında xeyli artsa da son illərdə burada geriləmə qeydə alınmışdır. Məsələn, 2005-2006-cı tədris ilində onların sayı 3700 nəfərə yaxın idi. Onlar əsasən İranşünaslıq, tibb və incəsənət ixtisaslarında təhsil alırdılar [6, s.113-114]. 2022-ci ildə aparılmış bir araşdırmada isə Ermənistanda təhsil alan İran vətəndaşlarının sayı 3000 civarında göstərilmişdir [1].

İranda təhsil alan erməni tələbələrin sayı isə müqayisədə daha azdır. 2016-2017-ci tədris ilində İranda yalnız 6 erməni tələbə təhsil almışdı ki, bunlardan da 2-si fəlsəfə doktoru, 3-ü magistratura, 1 nəfəri isə bakalavr pilləsində idi. İran İslam Respublikası Elm, Tədqiqat və Texnologiya Nazirliyinin 2016-cı ilə qədər olan statistikasına görə, İran İslam Respublikasındakı ali təhsil müəssisələrinin məzunu olan ermənilərin sayı cəmi 10 olmuşdur [6, s.113]. Bu kontekstdə yanaşdıqda İranın təhsil sahəsindəki siyasətinin asimetrik xarakter daşıdığı məlum olur. İran Ermənistana daha çox tələbə göndərməklə onların keyfiyyətli təhsil almasından daha çox, təsir imkanlarını genişləndirməyi hədəfləyir.

İki ölkə arasında imzalanan elmi və texniki əməkdaşlıq sazişləri – xüsusilə 1992 və 1994-cü illərdə bağlanmış müqavilələr [6, s.112-113], eləcə də 2000-ci ildə Elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıqla bağlı iki ölkənin müvafiq nazirliklərinin rəhbərləri M.Moin və E.Kazaryan tərəfindən imzalanan razılaşma İranın Ermənistanda elmi mühitə təsir imkanlarını artırması üçün yeni fürsətlər yaratmışdır. Hələ 1992-ci ildən etibarən Ermənistanda "İrannamə" adlı elmi jurnal nəşr edilməyə başlamışdı. 1996-cı ilin dekabrında İran dövlətinin maddi dəstəyi ilə İrəvanda Qafqaz İranşünaslıq Mərkəzi yaradılmışdı. Mərkəzin direktoru iranşünas Qarnik Asatryan idi. Mərkəzin açılışında İİR prezidentinin köməkçisi Həsən Həbibian iştirak etmişdi [10, s.401].

Təhlillər göstərir ki, 1991-2025-ci illəri əhatə edən dövrdə İran elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə əslində geosiyasi məqsədlərini reallaşdırmaq üçün baza yaratmağa çalışmışdır. Ermənistan isə bu əməkdaşlıqdan həm iqtisadi, həm də informasiya–ideoloji dəstək qazanmaqla regional təcrid vəziyyətini yumşaltmağa cəhd etmişdir.

1991-ci ildən sonrakı dövrdə İranda Ermənistanı və Cənubi Qafqazı, Ermənistanda isə İranı öyrənən bir sıra mərkəzlər yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdir. İranın Ermənistandakı elmi mərkəzlərdə, xüsusilə də İrəvan Dövlət Universitetinin İranşünaslıq kafedrasında və Ermənistan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda apardığı fəaliyyətlər diqqəti cəlb edir. Bu institutlar vasitəsilə İran özünü regionda "sivilizasiya mərkəzi", Ermənistan isə "İranla ortaq mədəni-tarixi irsə malik tərəfdaş" kimi təqdim etməyə çalışmış, hər iki dövlət bu mərkəzlərdə öz məqsədlərinə uyğun olan, eləcə də Azərbaycana qarşı yönəlmiş alternativ tarixi və mədəni narrativlər yaratmağa çalışmışlar. İDU-nun İranşünaslıq kafedrasının Tehran, İsfahan, Yəzd, "Cundişapur", Nişapur və Təbriz universitetləri ilə əməkdaşlıq əlaqələri vardır. 2023-cü ilin iyununda İrəvan Dövlət Universiteti və Tehran Dövlət Universiteti arasında imzalanmış memoranduma əsasən Tehran Universitetinin Qafqaz Araşdırmaları Mərkəzinin tədqiqatçılarının İrəvanda İranşünaslıq kafedrasının fəaliyyətində iştirak etməsi, birgə bakalavr və magistr proqramlarının hazırlanması barədə razılıq əldə olunmuşdur.

İrəvan Dövlət Universitetinin İranşünaslıq kafedrası və Ermənistan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun tədqiqat fəaliyyətlərini analiz etdikdə bəlli olur ki, onlar ilk növbətə İran və Ermənistan alimləri arasında birgə nəşrlər və konfranslar vasitəsilə "ortaq tarixi köklər" konsepsiyasının legitimləşdirilməsinə çalışmışlar. Bu mərkəzlərdə aparılan "tədqiqat"ların bir qismi Azərbaycan mədəni irsinin təhrifinə yönəlmiş diskursunun formalaşdırılması məqsədi daşıyır.

İranda Qafqaz və Ermənistanla bağlı tədqiqat mərkəzlərinin (İRAS, Strateji Tədqiqatlar İnstitutu, Təbriz Universitetinin Qafqaz Mərkəzi və s.) fəaliyyəti formal olaraq elmi xarakter daşısa da, onların əsl funksiyası İranın Cənubi Qafqaz siyasətinin ideoloji əsaslandırılmasıdır. Bu mərkəzlər əsasən iki funksiyanı yerinə yetirirlər:

1. İran İslam Respublikası dövlətinin Qafqazla bağlı siyasətinin formalaşması üçün tədqiqatlar aparırlar və onlardan rəsmi dövlət qurumları istifadə edir;
2. Qafqaz regionunda İranın təsirini gücləndirmək üçün təbliğat məqsədi daşıyan materiallar hazırlayırlar.

Hazırda İİR-də üç ali təhsil müəssisəsində yalnız ermənişünaslıq tədqiqatları üzrə ixtisaslaşmış mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərdən ikisi ölkənin paytaxtı Tehran, biri isə İsfahan şəhərindədir [11, s.45]. Belə ki, Tehran Dövlət Universitetində Ermənişünaslıq kafedrası, Azad İslam Universitetinin Tehran Bölməsində Erməni dili və ədəbiyyatı kafedrası, İsfahan Universitetində isə Ermənişünaslıq Fakültəsi fəaliyyət göstərir.

İsfahan Universitetinin Ermənişünaslıq fakültəsi İranda Pəhləvi hakimiyyəti zamanında - 1960-cı ildə erməni icmasının səyləri ilə yaradılmışdır. Fakültə üçün erməni kilsəsi, Kalust Gülbəkyan Fondunun dəstəyi ilə 1970-ci ildə bina inşa edilmiş, binanın inşasına fond tərəfindən 25 min dollar vəsait ayrılmışdı. Kalust Gülbəkyan Fondu XX əsrin 60-cı illərində İsfahan Universitetində Ermənişünaslıq kitabxanasının yaradılması üçün 5.000 dollar pul vermişdi [2].

Tehran Azad İslam Universitetində Erməni dili və ədəbiyyatı fakültəsi 1995-ci ildə [11, s.45], Tehran Universitetinin Ermənişünaslıq kafedrası isə 2011-ci ildə yaradılmışdır [2].

Ermənilər daha çox ermənişünaslıq tədqiqatlarını İran-Ermənistan əlaqələrinin tarixi yönündə istiqamətləndirirlər. Burada güdülən məqsədlər kifayət qədər mürəkkəbdir. Belə ki, bununla ermənilər özlərinin də İran qədər qədim dövlətçilik tarixinə malik olmalarını şüurlara yeritməyə çalışırlar. Bunun üçün bəzi hallarda onlar ermənişünaslığı İranşünaslığın tərkib hissəsi kimi göstərməkdən belə çəkinmir, bu yolla İran dövlətinin ermənişünaslıq tədqiqatlarını dəstəkləməsini təşviq edirlər.

Ermənişünaslıq mərkəzlərində əsas öyrənilən istiqamətlərdən biri qədim erməni dili – qrabardır. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, orta əsrlərdə Qafqazda və İranda yaradılmış xristian yazılı mənbə və sənədləri sonrakı dövrlərdə qrabara köçürülmüşdür. Kilsə bunu həyata keçirməklə müasir dövrdə bu əsərlərin "qədim erməni ədəbiyyatının nümunələri", onların qeyri-erməni müəlliflərinin isə erməni kimi təqdim olunmasına nail olmuşdur. Musa Xorenatsi, Yeğişe, Ğazar Parpetsi, Favtos Buzand, Arakel Təbrizli, kimi müəlliflər və onların yazdıqları mənbələr bir çox tədqiqatçıların iddialarına görə sonradan qrabarlaşdırılmış və saxtalaşdırılmışdır.

Bir çox hallarda İran hakimiyyəti ermənişünaslıq tədqiqatlarının davam etdirilməsi, bu istiqamətdə kadrların yetişdirilməsi üçün güzəştlər də tətbiq edir. Məsələn İsfahan Universitetində tələbələrin bu fakültədə təhsil almasına marağını artırmaq üçün ali təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi kafedranın maliyyələşməsini öz üzərinə götürmüş və təhsil haqqını aşağı salmışdı. İranın dövlət maraqları ilə əlaqədar olaraq bu fakütlərdə təhsilə xeyli sayda fars millətindən olan gənc İran vətəndaşları da cəlb edilmişdir.

Həm Ermənistan, həm də müxtəlif xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən erməni təşkilatları İranda ermənişünaslıq mərkəzlərinin fəaliyyətini dəstəkləyirlər. Təsadüfi deyildir ki, Tehran Universitetinin Ermənişünaslıq kafedrasının yaradılması İrandakı Ermənistan səfirliyinin və İrəvan Dövlət Universitetinin birgə təşəbbüsünün nəticəsi olmuşdur [9]. Tehran Azad İslam Universitetindəki Erməni dili və ədəbiyyatı fakültəsi isə Yerevan Hraçya Açaryan Universiteti ilə imzalanmış əməkdaşlıq müqaviləsi əsasında yaradılmışdır.

İrandakı ermənişünaslıq mərkəzləri əsasən dörd istiqamət üzrə fəaliyyət göstərirlər: tədqiqatların aparılması, təhsil, konfrans və digər elmi toplantıların təşkili, nəşriyyat fəaliyyəti.

Ermənişünaslıq mərkəzlərində çalışan tədqiqatçıların sırasında Məhəmməd Məlikməhəmmədi, Andarik Simonyan (Tehran Azad İslam Universitetinin Erməni dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri), Mehdi Cəfərzadə xüsusilə seçilirlər. M.Məlikməhəmmədi və M.Cəfərzadənin ermənicə və Avestanın yazıldığı dil arasında müqayisəli təhlillərə həsr olunmuş əsərləri ("Avesta və qədim erməni dillərində isim dəyişikliyinin tədqiqi") erməni dilini qədimləşdirmək, gələcəkdə "Avesta"ya qarşı irs iddiaları irəli sürmək üçün ermənilərə "əsaslar" verə bilər. Son dövrlərdə isə Məhəmməd Məlikməhəmmədinin tədqiqatlarında xüsusi bir istiqamət kimi Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizlik, erməni-türk münaqişəsinin gələcəyi mövzusu üstünlük təşkil etməkdədir.

Mərkəzlərin fəaliyyəti təkcə tədqiqat və təhlillərlə məhdudlaşmır. İki ölkənin ermənişünas alimlərinin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi üçün birgə toplantılar və konfranslar təşkil olunur. İlk

belə konfranslardan biri hələ 1998-ci ilin dekabr ayının 19-da İran Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzi, Tehrandakı Erməni Tədqiqatları İnstitutu və İrəvandakı Qafqaz İranşünaslıq Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə Tehranda keçirilmişdir. Bu 1991-ci ildən bəri iki ölkə arasında əlaqələrin müzakirə edildiyi ilk irimiqyaslı "elmi" tədbir idi. Həmin konfrans "İran-Ermənistan: dünən, bu gün və sabah" adlanırdı [11, s.86]. Konfransda Ermənistan Prezidentinin müşaviri V.Hovanesyanın və İranın xarici işlər nazirinin müavini K.Xərrazinin iştirak etməsi toplantının elmilikdən daha çox, siyasi xarakter daşıdığını sübut edirdi. Konfransda tarixi mövzulardan daha çox siyasi mövzular müzakirəyə çıxarılmışdı. Bu mövzular Qərb və Cənubi Qafqaz ölkələrinin siyasi problemləri, onlardan istifadə imkanları, İranın Ermənistan və Azərbaycanla münasibətləri, Cənubi Qafqazda geosiyasi proseslərdə rolu, iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin mümkün gələcəyi ilə bağlı idi.

İrəvanda Qafqaz İran Araşdırmaları Mərkəzi tərəfindən 1999-cu il mayın 18-19-u tarixlərində "Rusiya, Ermənistan, İran: sivilizasiyaların dialoqu" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdi [8, s.45].

Tehran Azad İslam Universitetində 2000-ci ilin oktyabrında İran və Qafqaz antropologiyası elmi forumu keçirilmişdi. "İnsan – tədqiq – mədəniyyət – əlaqələr" adlanan forumun keçirilməsi ideyası İran Prezidenti Seyid Məhəmməd Xatəmi tərəfindən 1999-cu ildən irəli sürülən mədəniyyətlərarası dialoq konsepsiyasına əsaslanırdı. Forumda edilən məruzələrdə İran və erməni xalqlarının hansısa "çoxəsrlik" mədəni əlaqələrindən bəhs edilirdi [11, s.87].

İsfahan Universitetində 2006-cı ildə "İran-Ermənistan ədəbi körpülər konfransı", 2008-ci ilin noyabrında "I Ermənişünaslıq və İranşünaslıq konfransı" keçirilmişdi. Konfrans İsfahan Universitetinin Erməni dili və Ədəbiyyatı Fakültəsinin 50, ermənilərin müsəlman İran mədəniyyətinə və cəmiyyətinə qoşulmasının 400 illiyinə həsr olunmuşdu. Təbii ki, ermənilərin İran islam cəmiyyətinə qovuşmasının 400 illiyi dedikdə, ermənilər I Şah Abbas tərəfindən guya Qafqazdan İsfahana "Böyük sürgün" prosesi nəticəsində köçürülmələrinə nəzərdə tuturdular. Böyük sürgün zamanı Qafqazdan köçürülənlər ermənilər olmamışlar [4, s.141-160].

Konfransda aşağıdakı bölmələrdə müzakirələr aparılmışdı: İran-erməni ədəbi və mədəni əlaqələri, erməni coğrafiyası və mənbələrinin İranşünaslıq, İslamşünaslıq və Şərqşünaslıq tədqiqatları üçün əhəmiyyəti, təktanrılı dinlərin teologiyası və dialoqu, ikitərəfli əlaqələrinin strateji tədqiqi, dilçilik, İran və erməni dilləri.

Qeyd edək ki, II Ermənişünaslıq və İranşünaslıq Konfransı 2011-ci ildə Matenadaranda Mesrop Maştos adına Elmi tədqiqat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilmişdir. Konfransların təşkilatçıları sonrakı illərdə digər adlar altında "elmi toplantılar" da keçirmiş və bu toplantılar əksər hallarda Ermənistanda təşkil edilmişdir. 2023-cü ilin mayın 31-də İrəvan Dövlət Universitetində keçirilən "Ermənistan-İran minillik dostluq və regional proseslər" adlı dəyirmi masada Vardan Voskanyan (İDU İranşünaslıq kafedrasının müdiri), Ruben Melkonyan (İDU Şərqşünaslıq Fakültəsinin dekanı), Artyom Tonoyan, Qarik Misakyan, Liana Petrosyan, Siranuş Vardanyan kimi erməni tədqiqatçıları ilə yanaşı, İrandan olan tədqiqatçılardan İbrahim Mottaği (Tehran Universitetinin Hüquq və siyasi elmlər fakültəsinin dekanı), Cəfər Xaşe (TU Qafqaz Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru), Zəhra Postinj də məruzələr etmişlər.

Nəticə. Tədqiqatlar aydın şəkildə göstərir ki, İran və Ermənistan arasında elm və təhsil sahəsindəki əməkdaşlıq, humanitar əməkdaşlıq formasında təzahür etsə də, mahiyyət etibarilə dərin və məkrli məqsədlər daşıyır. Xüsusən elm sahəsində əməkdaşlıq etməklə hər iki tərəf "ortaq tarixi irs" və "sivilizasiya körpüsü" narativlərindən istifadə edir, elmi fəaliyyət pərdəsi altında Azərbaycanın tarixi və mədəni irsinə qarşı yönəlmiş təhrif olunmuş tarixi anlayışların yayılmasına çalışırlar.

İran Ermənistandakı təhsil və elmi mərkəzlər vasitəsilə öz təsirini gücləndirir, Ermənistan isə İrandakı erməni diasporu və məktəbləri vasitəsilə öz ideoloji təsir dairəsini genişləndirməyə çalışır. Bu proses Azərbaycanın milli maraqlarına və regional təhlükəsizliyinə birbaşa təsir göstərir. Regionda qarşılıqlı anlaşmanın və sülhün deyil, etnik və mədəni qütbləşmənin dərinləşməsinə səbəb olur.

Nəticə etibarilə İran və Ermənistan arasında bu sahədə əməkdaşlıq nəticəsində, elm və təhsil siyasətin xidmətində olan, onun həyata keçirilməsi üçün alət kimi istifadə edilən bir sahəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abadi, M.C. What Iranians seek in war scarred Armenia: alchol, social freedom and maybe a new life: [Digital resource] / Equal times, October 7, 2022. URL: https://www.equaltimes.org/what-iranians-seek-in-war-scarred?lang=en [01.10.2025].
2. Hovyan, V. The Armenian studies in modern Iran: [Digital resource] / "Globus" analytical bulletin, №10, –2014. URL: www.noravank.am/eng/issues/detail .php?element_id=12984 [01.10.2025].
3. İftixari, A.H. İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasəti (1991-2005-ci illər): / tarix elmləri namizədi dis./ –Bakı, 2007. –161 s.
4. Kəlbizadə, E.H. İranda erməni icması, "Böyük sürgün": həqiqətlər və miflər // "Ortaçağ Azərbaycan tarixinin aktual problemləri" mövzu-sunda respublika konfransının materialları, -Bakı, Qərbi Kaspi Universiteti, -2021. –s. 141-160/
5. Kelbizadeh, E.H. Armenian community and diaspora factor in Iran-Armenia relations // –Baku: Caucasus studies, –2020, № 1, –pp. 20-22.
6. Koolaee, E., Hosseini, S.M. Science Diplomacy of the Islamic Republic of Iran in the South Caucasus // International Studies Journal (ISJ), –Spring 2019. Vol. 15, № 4 (60), –pp. 99-131.
7. Onullahi, S.M. Erməni millətçiləri və İran / S.Onullahi. –Bakı: Maarif, –2002. –87 s.
8. Арабаджян, А.З. Россия, Армения, Иран: диалог цивилизаций // Исламская революция в Иране: прошлое, настоящее, будущее (Сборник статей). –Москва: Институт Востоковедения РАН, –1999. –214 с.
9. В университете Тегерана откроется кафедра арменоведения: [Электронный ресурс] / –Ереван: Yerkrmas, –19 октября, 2011. URL: http://www.yerkramas.org/ 2011/10/19/v-universitete-tegerana-otkroetsya-kafedra-armenovedeniya/ [01.10.2025].
10. Куртов, А.А. Армяно-иранские отношения // Армения: проблемы независимого развития / Ред. Е.М.Кожокин. –Москва: РИСИ, –1998. –с. 383-448.
11. Месамед, В.И. Иран и немусульманские страны Южного Кавказа (Армения и Грузия) / В.И. Месамед. –Москва, –2015. –254 с.
12. نظام آبادی، م. روابط فرهنگی ایران و ارمنستان: ظرثیت‌ها و پتانسیل‌ها// -تهران: قصلنامهانجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، -1395، سال دوازدهم، شماره ۱۴۴، ص. 66-87

ЭЛНУР КЕЛБИЗАДЕ
Кандидат исторических наук, доцент
Бакинский славянский университет

ЗАКУЛИСНЫЕ АСПЕКТЫ И РЕАЛИИ СОТРУДНИЧЕСТВА ИРАНА И АРМЕНИИ В СФЕРЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

В статье исследуется подлинная сущность сотрудничества между Ираном и Арменией в области науки и образования — одного из ключевых направлений их «гуманитарного и культурного взаимодействия» в 1991–2025 гг. Проведённый анализ показывает, что сотрудничество в сфере науки и образования, хотя формально осуществлялось под прикрытием гуманитарного партнёрства, фактически служило региональным и геополитическим целям обеих сторон. Более того, совместная деятельность нередко была направлена против Азербайджанской Республики, чьи интересы пересекаются и сталкиваются с интересами Ирана и Армении. Для Ирана это взаимодействие стало эффективным инструментом расширения влияния на Южном Кавказе, особенно через Армению, с целью утвердить себя в качестве «цивилизационного центра» и сформировать альтернативные историко-культурные нарративы, направленные против Азербайджана. Для Армении же оно представляло возможность получить экономическую и идеологическую поддержку со стороны Ирана и использовать армянскую диаспору на его территории для усиления собственной пропаганды.

Ключевые слова: Иран, Армения, гуманитарное сотрудничество, наука, образование, геополитика, исторический нарратив.

ELNUR KELBIZADE
PhD in History, Associate Professor
Baku Slavic University

BEHIND-THE-SCENES ASPECTS AND REALITIES OF IRAN-ARMENIA COOPERATION IN THE FIELD OF SCIENCE AND EDUCATİON

This article examines the true nature of cooperation between Iran and Armenia in the fields of science and education - one of the main directions of their so-called “humanitarian and cultural collaboration” during the period 1991–2025. The study reveals that although this cooperation was formally framed as humanitarian interaction, in practice it served the regional and geopolitical objectives of both states. Joint activities in these areas were, in many cases, directed against the Republic of Azerbaijan, whose interests intersect and conflict with those of Iran and Armenia. For Iran, such cooperation represented a strategic tool to expand its sphere of influence in the South Caucasus – particularly through Armenia - by positioning itself as a “civilizational center” and constructing alternative historical and cultural narratives aimed at Azerbaijan. For Armenia, it provided an opportunity to gain economic and ideological support from Iran and to disseminate its propaganda through the Armenian diaspora residing on Iranian territory.

Keywords: Iran, Armenia, humanitarian cooperation, science, education, geopolitics, historical narrative.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Kəmalə Ruintən, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94’19/…

AYNURƏ MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, t.ü.f.d.
ORCİD İD: 0000-0002-5835-4798
aynura_mammedova@bk.ru

NƏRMİN ƏHMƏDLİ
Bakı Dövlət Universitetinin Slavyan ölkələri tarixi kafedrasının doktorantı
ORCİD İD: 0009-0003-1541-7386
ehmedlinermin1@gmail.com

RUSİYA FEDERASİYASINA QARŞI TƏTBİQ OLUNAN SANKSİYALAR (2022-2024)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/140-144

Məqalədə Rusiya-Ukrayna müharibəsi dövründə Qərb dövlətlərinin bu müharibəni sonlandırmaq və Rusiyanı danışıqlara sövq etmək üçün həm koalisiya, həm də ayrı şəkildə Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiqindən bəhs olunur. Bu sanksiyalar Rusiyanın iqtisadiyyatına müəyyən zərərlər vurmuşdur. Həmçinin bu sanksiyalar Rusiyanın həm daxili, həm xarici siyasətinə də güclü təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən Rusiya Federasiyasına qarşı sanksiyalar beynəlxalq münasibətlər sistemində böyük müzakirə mövzusudur. Bu məqalənin əsas məqsədi məhz bu sanksiyaların xüsusiyyətlərini və bunlara qarşı Rusiyanın gördüyü tədbirləri araşdırmaqdır.

Açar sözlər: Rusiya Federasiyası, Avropa İttifaqı, ABŞ, sanksiyalar, iqtisadiyyat.

Giriş. Rusiya Federasiyası 2014-cü ildə Krımı və Ukraynanın şərqini işğal edəndə Qərb Rusiyaya qarşı sanksiyalar qəbul etmişdir. Buna baxmayaraq, Rusiyaya qarşı ümumi reaksiya zəif və qətiyyətsiz olmuşdur. 24 fevral 2022-ci ildə Rusiyanın Ukraynanı işğal etməyə başlaması Qərbi daha çox sanksiyalar qəbul etmək üçün səfərbər etdi. Və Rusiyanı dünyanın ən çox sanksiyaya məruz qalan ölkəsinə çevirdi. Rusiyanın cavabı isə bütün Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələri, ABŞ, Kanada, Yaponiya və sair ölkələri Rusiyaya qarşı dost olmayan ölkələrin siyahısına qatmaq oldu. Sanksiyalara məruz qalan Rusiya isə bunların təsirini azaltmaq üçün müəyyən fəaliyyət istiqaməti seçmiş oldu.

Rusiya Federasiyasına qarşı tətbiq edilən sanksiyalar. Sanksiyalar Rusiyanın əhəmiyyəti texnologiyalara və bazarlara çıxışdan məhrum etmək və onun müharibə aparmaq imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq məqsədi daşıyırdı. Hətta sanksiyalar müəyyən şəxslərə qarşı da yönəlmişdir. Belə ki, 2023-cü ilin ilk aylarında 1800 fiziki və hüquqi şəxsə şamil edilmişdir. Həmçinin 2023-cü ilin iyun ayında Aİ daha 71 fiziki şəxsə və 33 quruma sanksiya tətbiq etmişdir. Müəyyən şəxslərə qarşı sanksiyalar ölkəyə giriş qadağaları və aktivlərin dondurulmasından ibarətdir [8, s.54]. Dondurulmuş Rusiya Mərkəzi Bankının 33 milyard dollardan çox aktivlərinin üçdə ikisi Aİ-də, xüsusilə, Belçikada yerləşir [11].

İqtisadi sanksiyalar nəticəsində Qərb ölkələri Rusiyaya bir sıra idxal və ixrac məhdudiyyətləri qoymuşdur. Qadağan olunmuş məhsulların siyahısı elə müəyyən edilmişdir ki, sanksiyaların Rusiya iqtisadiyyatına mənfi təsirini maksimum dərəcədə artırsın, eyni zamanda Aİ şirkətləri və vətəndaşları üçün arzuolunmaz təsirləri məhdudlaşdırsın. Müharibə başlayandan sonra Rusiya əhalisini nəzərə alaraq bir sıra istehlak üçün nəzərdə tutulan məhsulları, o cümlədən tibbi, əczaçılıq və kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac və idxal məhdudiyyətlərindən çıxarılmışdır. 2022-ci ilin fevral ayından etibarən Aİ Rusiyaya 43,9 milyard avro dəyərində ixracı və Aİ-yə 91,2 milyard avro dəyərində idxalı qadağan etmişdir. Hətta Aİ digər həmfikir tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq edərək, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) Rusiyaya qarşı ən əlverişli ölkə maddəsinin tətbiqini dayandırmaq hüququnu özündə saxlayan bir bəyannamə qəbul etdi. Aİ Belarusiyanın ÜTT-ə daxil olması ilə bağlı bütün işləri dayandırmışdır. Aİ tərəfindən 4 iyun 2022-ci il tarixi ilə mühasibat uçotu xidmətləri, vergi, biznes, idarəetmə məsləhətləri və ictimaiyyət ilə əlaqəli xidmətlər Rusiya üçün qadağan etdilmişdir. Həmçinin 2022-ci ilin dekabrından Aİ qurumları tərəfindən reklam, bazar və rəy araşdırması xidmətlərinin göstərilməsi, məhsulların sınaqdan keçirilməsi və texniki baxış xidmətlərinin göstərilməsi qadağası qüvvəyə mindi [5, s.102].

Aİ tərəfindən xam neft üçün qadağa 5 dekabr 2022-ci il tarixindən, emal olunmuş neft məhsulları üçün isə 5 fevral 2022-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir. Sanksiyalar 2022-ci ilin sonundan etibarən Rusiya neftinin Avropaya idxalının demək olar ki, 90%-ni əhatə edirdi [5, s.103]. Həmçinin Rusiyanın mayeləşdirilmiş təbii qaz (LNG) layihələrinə investisiyalar qoymaq qadağan edilmişdir. Rusiyanın LNG-in daşınması üçün Aİ portlarının istifadəsinə qadağa qoyulmuşdur [10]. Lakin bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Rusiya qaz üçün yeni müştərilər tapmağı getdikcə çətinləşəcəkdir. Çünki boru kəmərlərinin çoxu qərbə yönəlmişdir və asanlıqla yenidən təşkil edilə bilməz [1, s.112].

Rusiya və Belarusiya avtomobil daşıyıcılarının Aİ ölkələrinə daxil olmasına icazə verilmir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, 2022-ci ilin fevralından bütün Rusiya aviadaşıyıcılarına Aİ ölkələrinin hava limanlarına daxil olmağı və onun hava məkanından üçmağı qadağan etmişdir. Bu o deməkdir ki, Rusiyada və ya başqa yerdə qeydiyyatdan keçmiş, lakin Rusiya qurumu tərəfindən icarəyə götürülmüş təyyarələr heç bir Aİ ölkələrinin hava limanına enə və ya Aİ ölkələri üzərindən keçə bilməz. Qadağa biznes təyyarələri kimi şəxsi təyyarələrə də şamil edilirdi.Sanksiyalar nəticəsində artıq Rusiya aviaşirkətləri təyyarə, ehtiyat hissələr və ya avadanlıqları ala bilməzdi. Onlara lazimi təmir və texniki baxış keçirməyə də icazə verilmir [5, s.103, 107].

Aİ sanksiyaları demək olar ki, ABŞ-la əməkdaşlıq çərçivəsində tətbiq etmişdir. Aİ-nin sanksiyaları ABŞ-ın tətbiq etdiyi sanksiyalarına bənzəyir, lakin onlar eyni deyil. Belə ki, Aİ-nin sanksiyaları müəyyən müddətə tətbiq edilir. Və sanksiyaların tətbiqi yekdil rəy tələb edir. Digər maraqlı cəhət isə odur ki, geniş sanksiya koalisiyalarının mövcudluğudur. Bu Qərbin Rusiyaya qarşı sanksiyalarının əsas xarakterik cəhətidir. Xüsusilə, bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, 2022-ci ilə qədər Qərb ölkələrinin koalisiya halında sanksiyaları tətbiq etməsi nadirən baş verən vəziyyət idi.

ABŞ-da Rusiyaya qarşı bir sıra sanksiyalar tətbiq etmişdir. Bunlardan 14024 nömrəli sanksiya Rusiya Federasiyasının dövlət qurumları və vəzifəli şəxslərə (onların həyat yoldaşları və aileləri), texnologiya sektorunda, Rusiya iqtisadiyyatının müdafiə və əlaqəli material sektorunda və ya iqtisadiyyatın digər sektorlarında fəaliyyət göstərən şəxslərə qarşı sanksiyaların tətbiqinə icazə verilirdi. Sonradan ABŞ-ın Xəzinədarlıq Departamenti müəyyən etdi ki, 14024 nömrəli sanksiya Rusiya iqtisadiyyatının bəzi sahələrinə də şamil edilməlidir. Məsələn: elektronika, dənizçilik, mədənçıxarma, memarlıq, mühəndislik və s. [9].

14114 Nömrəli sanksiyaya əsasən, xarici maliyyə qurumları Rusiya Federasiyası iqtisadiyyatının texnologiya, müdafiə, tikinti, istehsal sektorlarında fəaliyyət göstərən şəxslər üçün əhəmiyyətli əməliyyatlar apararsa və ya onlara kömək edərsə, ABŞ maliyyə sisteminə girişdən məhrum edilə bilərlər. 8 Mart 2022-ci ildə 14066 nömrəli sanksiyaya görə, Rusiya mənşəli neft, neft məhsulları, içkilər və müəyyən edilmiş digər məhsulların Birləşmiş Ştatlara idxalını qadağan edən qərar qəbul edilmişdir [2, s.9].

24 fevral 2023-cü ildə ABŞ Prezidenti Bayden Rusiya alüminimumuna və əksər Rusiya metal və metal məhsullarına, həmçinin kimyəvi maddələr və minerallar daxil olmaqla əlavə məhsullara olan rüsumları da artırmaq üçün iki Bəyannamə vermişdir. Bayden 24 aprel 2024-cü ildə "Ukraynalılar üçün iqtisadi rifah və imkanlar aktı"nı imzalamışdır. Bu akt Prezidentə Ukraynaya kompensasiya və yardım təmin edilməsi məqsədi ilə ABŞ-ın yurisdiksiyasına tabe olan və bloklanmış və ya faktiki olaraq immobilizasiya edilmiş Rusiyanın suverən aktivlərini "müsadirə etmək və ya təhvil vermək" səlahiyyətini vermişdir. Akta görə ABŞ Prezidenti Rusiya ilə Ukrayna arasında hərbi əməliyyatların dayandırıldığını və ya Rusiyanın "hüquqlu beynəlxalq mexanizimdə iştirak etdiyini" təstiq edənə qədər səlahiyyətli hallar istisna olmaqla, Rusiyanın suverən aktivlərinin sərbəst buraxılmasını qadağan etmişdir [2, s.11].

Sanksiyalar hərbi sahəni də əhatə etmişdir. Məsələn: 2022-ci ilin dekabrında Qərb bəzi hərbi texnikanın Rusiya Federasiyasına və İrana ixracını qadağan etməyə razılaşmışdır. Həmçinin dünyanın aparıcı yarımkeçirici istehsalçısı olan Tayvan dronlarda və hərbi texnikada istifadə oluna bilən hesablama çiplərinin Rusiyaya ixracını məhdudlaşdıracağını bildirmişdir [11].

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, Rusiyaya istər Avropa İttifaqının, istərsə də ABŞ-ın tətbiq etdiyi sanksiyalar iqtisadiyyatın bir çox sferasına təsir etməyə yönəlmişdir. Lakin sonralar aydın olmuşdur ki, Rusiyaya qarşı sadəcə sanksiyalar irəli sürməklə onu müharibədən kənarlaşdırmaq mümkün deyil. Bunun səbəbi isə Rusiyanın müharibə başlamazdan öncə və həmçinin müharibə dövründə apardığı ehtiyat tədbirləridir ki, biz aşağıda bu məsələlər ilə bağlı geniş şəkildə məlumat verəcəyik.

Rusiyanın sanksiyalardan gələcək zərərin qarşısını almaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər. Əlbəttə ki, Rusiya da bu sanksiyaların zərərindən qaçmaq üçün müəyyən addımlar atmışdır. Məhz bu addımlar sayəsində Rusiya Federasiyası Ukrayna ilə müharibəni sanksiyalara rəğmən davam etdirmişdir.

Moskva valyuta ehtiyatlarını gücləndirməklə və Çin Xalq Respublikası ilə dostluq etməklə xarici maliyyə təziqlərinə tab gətirmək üçün illər əvvəl hazırlaşmağa başlamışdır. Rusiya hökuməti iqtisadiyyatı izolyasiya etmək və Qərbin gözlənilən cavablarının təsirlərini yumşaltmaq üçün ehtiyatlı maliyyə və pul planları hazırlamışdır. Rusiyanın dözümlülüyünə tövhə verən əsas amillərdən biri Mərkəzi Bank tərəfindən mühafizəkar fiskal siyasətinin həyata keçirilməsidir. Mərkəzi Bank inflyasiyanın qarşısını almaq və rublu dəstəkləmək üçün işğaldan dərhal sonra faiz dərəcələrini 20%-ə qaldırmışdır. Digər tədbirlərdən biri də hökumət xərclərinə nəzarət olunması idi. Davamlı qənaət tədbirləri borc səviyyəsini nəzarət altında saxlamağa kömək edirdi. Lakin dövlət investisiyaları infrastrukturun inkişafı və ya sosial rifah və s. kimi məsələlərə ciddi təsir göstərərək ölkə daxilində potensial olaraq sosial-iqtisadi gərginliklərə səbəb olarsa, ləng artım riski də yaradır. Buna görə də əsas investisiya sahələrinə maneçilik törətmədən xərclərə nəzarət vacibdir. Rusiyanın fiskal sabitliyi gəlir əldə etmək üçün karbohidrogen ixracından çox asılıdır. Hökumət qaz və neftin qiymətini elə müəyyən etmişdir ki, büdcədə tarazlıq yaransın. Çünki qiymətdə həddən artıq artım və ya azalma problemlərə səbəb ola bilər [3, s.2].

Digər önəmli məsələ isə rublun göstəricisidir. Müharibə başladıqdan sonra kəskin ucuzlaşma ilə bağlı ilkin qorxulara baxmayaraq, qismən Mərkəzi Bankın müdaxilələri və mühafizəkar pul siyasəti sayəsində rubl nisbətən sabit qalmışdır. Habelə vətəndaşların rublu xarici valyutaya dəyişməsinə qoyulan məhdudiyyətlər xarici investisiyaların və s. azalmasına baxmayaraq, valyutanın çökməsinin qarşısını almışdır [6].

Müharibə başlayandan sonra Rusiya öz mal və xidmətləri üçün, əsasən, Asiyada alternativ bazarlar tapa bilmişdir. Bu, həmçinin yerli sənayelərin inkişafında, idxaldan asılılığın azaldılmasında və özünü təmin etmək də mühüm rol oynamışdır. Məsələn: Dünya İqtisadi Formunun verdiyi məlumata görə, Çinin və Hindistanın Rusiyadan neft alışı xeyli artmışdır. Çin Ümumi Gömrük İdarəsindən rəsmi məlumatları Rusiya idxalının 2022-ci ildə 114 milyard dollara qədər artımını göstərmişdir. Eyni mənbə, 2022-ci ildə Çinin neft idxalında 8,2% artım olduğunu bildirmişdir [4, s.3]. Lakin bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Rusiya qaz üçün yeni müştərilər tapmağı getdikcə çətinləşəcəkdir. Çünki boru kəmərlərinin çoxu qərbə yönəlmişdir və asanlıqla yenidən təşkil edilə bilməz [1, s.112].

Hökumət Rusiyanın xaricilərin üstünlük təşkil etdiyi maliyyə sektorundan qopmasının nəticələrini yüngülləşdirmək üçün bir sıra strateji tədbirlər həyata keçirmişdir. Xüsusilə, ödənişlər üçün yuanın istifadəsi də bu məsələdə mühüm rol oynamışdır [3, s.3].

Ümumiyyətlə, bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya-Ukrayna müharibəsi başladıqdan sonra Rusiyanın Mərkəzi Asiya, Çin və s. ölkələrlə əlaqələri,əsasən də, iqtisadi sahədə genişlənmişdir ki, bu da Qərbin sanksiyalarının Rusiyaya olan təsirini yüngülləşdirmişdir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın iqtisadiyyatının zəifləməsinin qarşısını alan amillərdən biri də "Qazprom"un fəaliyyətidir. Belə ki, Rusiya Federasiyasının Maliyyə Nazirliyinin dərc etdirdiyi məlumatlar göstərir ki, 2022-ci ilin ikinci yarısında Rusiya ixracatının aşağı düşməsinə baxmayaraq, bütövlükdə həmin il üçün büdcə gəlirləri 2,5 trilyon rubl təşkil etmişdir ki, bu da 2021-ci ilə nisbətən yüksəkdir. Bu, əsasən, "Qazprom"un üzərinə qoyulan yükün artması ilə mümkün olmuşdur. "Qazprom" dövlət xəzinəsinə ən böyük tövhə verən qurumdur. Çünki bu şirkət federal və regional büdcələrə 1,2 trilyon rubl əlavə birdəfəlik mədən vergisi daxil olmaqla ödəmiş və ümumilikdə 5 trilyon rubldan çox (demək olar ki, 73 milyard ABŞ dolları) ödəmişdir. Bu da büdcəyə əlavə 600 milyard rubl daxil olmasına səbəb olmuşdur [5, s.113]. Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, "Qazprom"dan ödənişlər neft-qaz sektorundan azalan müntəzəm gəlirləri əvəz etmişdir.

Sanksiyalara baxmayaraq, Rusiyada bəzi sahələrdə inkişafda mövcud idi. Məsələn: İnşaat sənayesində də yaxşı nəticələr əldə olunmuşdur. Belə ki, 2022-ci ildə bu sektorda işin dəyəri rəsmi olaraq 5% artmışdır. Hökümətə dəstək proqramları, güzəştli ipoteka kreditləri, köhnə yaşayış evlərinin təmiri, bu nəticəyə qəti şəkildə töhfə verdi. Bütün tikinti işlərinin demək olar ki, 8%-i dövlət fondları ilə maliyyələşdirilmişdir. Büdcə xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə (təxminən 5% -i) artmasında 2022-ci ildə Rusiyada hasilatının davamlı təsiri də var idi. Digər inkişafı biz kənd təsərrüfatında da görə bilərik.

Belə ki, 2022-ci ildə kənd təsərrüfatı istehsalının dəyəri 10% -dən çox artmışdır. Həmin ildə 154 milyon ton taxıl istehsal edilmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafı daxili bazarda qiymətlərin düşməsi ilə nəticələndi [5, s108].

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sanksiyaların tətbiq edərkən Qərb güman edirdi ki, Moskvaya vurmağa hazırladığı əzab Rusiya rəhbərliyini Ukrayniyanın işğalını davam etdirməkdən çəkindirə biləcək. Hesablama Rusiyanın rasional hərəkət edəcəyi və iqtisadi nəticələrinin çox ağır olacağı üçün öz qoşunlarını Ukrayna sərhədlərindən çıxaracağı fikrinə əsaslanırdı. Əslində ilk əvvəl Qərb Ukraynanın Kreml üçün əhəmiyyətini lazımınca dəyərləndirmirdi. Təhdidlərin etibarlılığını həddən artıq qiymətləndirmişdir. Qərb təkcə sanksiyalar ilə effektiv nəticə əldə edəcəyinə inanırdı. Lakin Rusiya gözləniləndən daha yüksək xərclərə dözməyə hazır idi. Qərb liderləri arasında Moskvanın məğlub olub-olmaması və ya nəzarət altına alınması ilə bağlı fikir ayrılıqları praktiv siyasətdən daha çox ayrı-ayrı və reaktiv siyasətə gətirib çıxarmışdır. Və aydın olmuşdur ki, təkcə sanksiyaların Rusiyanı işğaldan çəkindirə biləcəyinə dair yüksək gözləntilərin yersizdir. Hərbiləşmiş münaqişədə iqtisadi tədbirlə uzunmüddətli maliyyə və texnoloji imkanlarını məhdudlaşdıran mühüm amil ola bilər, lakin onlar müharibəni qısa müddətdə dayandırmaq üçün zəif təchiz olunmuşdur [7, s.1-5].

Nəticə. Qərb ölkələri, xüsusilə ABŞ, Avropa İttifaqı Rusiyaya qarşı 2014-cü ildə Krımın ilhaqından sonra sanksiyalar tətbiq etməyə başlamış, 2022-ci ildə Ukraynaya genişmiqyaslı hərbi müdaxilədən sonra isə bu məhdudiyyətləri daha da sərtləşdirmişdir. Sanksiyalar enerji sektoru, maliyyə qurumları, texnologiya tədarükü, ticarət və fərdi şəxslərə qarşı məhdudiyyətləri əhatə etmişdir. Rusiya isə bu sanksiyaların zərrərlərindən yayınmaq üçün müxtəlif addımlar atmışdır. Xüsusilə, Asiya ölkələri ilə Rusiyanın əlaqələri Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra daha da artmışdır ki, bu da Rusiyanın sanksiyalara qarşı durmasına yardım etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Esteves. The Russia-Ukraine confilict- the impact of economic sanctions on Russia- a narrative literature review. MSPJ, vol 9, No 2, 2023. p.107-128.
2. C.Welt. U.S. Sanctions on Russia: Legal authorities and related actions. CRS Report, 2024. p.1-43.
3. F.Demetrius. Explaining the limited impact of sactions on Russia. MPRA, No 122660, 2023. p.1-6.
4. F.Shamsfakhr. How successful have western sanctions against Russia actually been? CEPS, No 3, 2023. p.1-11.
5. J.Pera. The War in Ukraine and the risk of low impact of western sanctions imposed on Russia. EFCER, vol 3, 2023. p.99-124.
6. Macroeconomic survey of the Bank of Russia/https://www.cbr.ru/eng/statistics/ddkp/mo_br/ . [18.01.2025].
7. M.Shagina. Lessons learned from Western sanctions on Russia: Knowing your target well. Hybrid CoE, 2024. p.1-12.
8. N.Mulder. The Economic weapon: The rise ofsanctions as a tool of modern war. London, 2022. p.614.
9. Russian harmful foreign activities sanctions/https://ofac.treasury.gov/faqs/topic/6626 [19.01.2025].
10. Sanctions on energy/https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-sanctions-against-russia-following-invasion-ukraine/sanctions-energy_en. [19.01.2025].
11. Two years of war in Ukraine: Are sanctions against Russia making a difference/https://www.cfr.org/in-brief/two-years-war-ukraine-are-sanctions-against-russia-making-difference [19.01.2025].

АЙНУРА МАМЕДОВА
Преподаватель Бакинского государственного университета

НАРМИН АХМЕДЛИ
Докторант Бакинского государственного университета

САНКЦИИ ПРОТИВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ (2022-2024)

В статье рассматриваются применение санкций против России западными державами во время российско-украинской войны как в коалиции, так и по отдельности, с целью положить

конец этой войне и подтолкнуть Россию к переговорам. Эти санкции нанести определенный ущерб российской экономике. Также эти санкции оказали сильное влияние как на внутреннюю, так и на внешнюю политику России. По этой причине санкции против Российской Федерации являются основной темой обсуждения в системе международных отношений. Основная цель данной статьи - рассмотреть специфику этих санкций и мер, принимаемых Россией против них.

Ключевые слова: Российская Федерация, Европейский Союз, США, санкции, экономика.

AYNURA MAMMADOVA
Lecturer of Baku State University

NARMIN AHMADLI
Doctoral student of Baku State University

SANCTIONS IMPOSED AGAINST RUSSIAN FEDERATION (2022-2024)

The article discusses the use of sanctions on both coalition and separately to end this war during the Russian-Ukrainian warfare. These sanctions have struck certain graces in Russia's economy. These sanctions have also had a strong impact on both the domestic and foreign policy of Russia. For this reason, sanctions against the Russian Federation are a great topic of discussion in the system of international relations. The main purpose of this article is to investigate the features of these sanctions and the measures taken by Russia against them.

Keywords: Russian Federation, European Union, USA, sanctions, economy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d.Abutalıb Cəlilov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94

ELGÜN QƏHRƏMANOV
Bakı Dövlət Universiteti, Erməni Araşdırmaları və Təlim Mərkəzi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
elgun041@gmail.com

GÜNAY AŞUROVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Dünya Azərbaycanlıları: Tarixi-demoqrafiya ETL-nin elmi işçisi, dissertant
asurovagunai@gmail.com

AVROPANIN TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ TÜRKİYƏNİN YENİ ROLU

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/145-150

Soyuq müharibə dövründə Avropa təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan Türkiyə uzun müddət NATO-nun cənub cinahındakı mövqeyini qoruyub saxladı. Sosializm təhlükəsinə qarşı mübarizədə ideoloji vizyonu və hərbi qüdrəti sayəsində Türkiyə NATO üçün strateji əhəmiyyətli bir dövlət hesab olunurdu. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropa təhlükəsizliyinin təşkilində rol oynayan ABŞ Avropa ölkələrinin iqtisadi inkişafı üçün şərait yaratdı. Əslində, ABŞ uzun müddət Avropa üçün "təhlükəsizlik çətiri" kimi çıxış etdi. Bu, Avropa ölkələrini rifah dövlətləri yaratmağa, hərbi xərcləri minimuma endirməyə və sosial xərcləri artırmağa səbəb oldu. ABŞ-ın maliyyə yardımı ilə yenidən qurulan Avropa müdafiə xərclərini azaldıb, infrastrukturunu inkişaf etdirib və sosial-iqtisadi cəmiyyət qurmağa çalışıb. Hazırda Avropa ölkələrini yenidən müdafiələrini düşünməyə məcbur edən hadisə Rusiyanın aqressiv və imperialist istəklərinin yenidən canlanması oldu.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, Rusiya-Ukrayna müharibəsi, təhlükəsizlik məsələləri, NATO, Türkiyə Respublikası.

Giriş. Soyuq müharibə dövründə Avropanın təhlükəsizliyində mühüm rol oynayan Türkiyə NATO-nun cənub qanadında mövqeyini uzun müddət qoruyub saxlamışdır. Sosializm təhlükəsinə qarşı Türkiyə həm ideoloji baxışı, həm də hərbi gücü ilə NATO üçün vacib strateji dövlət hesab edilirdi. II Dünya müharibəsindən sonra Avropa təhlükəsizliyinin təşkilində rol oynayan ABŞ, Avropa ölkələrinin iqtisadi olaraq inkişafına şərait yaratmışdır. ABŞ faktiki olaraq uzun müddət Avropa üçün "təhlükəsizlik çətiri " rolu oynamışdır. Bu Avropa ölkələrinin hərbi xərclərini minimuma endirərək, sosial xərcləri artıraraq rifah dövlətləri qura bilməsinə gətirib çıxartmışdır. ABŞ maliyyə yardımı ilə yenidən qurulan Avropa öz infrastrukturun qurulmasında müdafiə xərclərini azaltmış və sosial-iqtisadi cəmiyyət qurmağı hədəfləmişdir. Avropa ölkələrini yenidən öz müdafiəsi haqqında düşünməsini sürətləndirən hadisə, Rusiyanın işğalçı və imperialist istəklərinin yenidən alovlanması ilə bağlı oldu. Xüsusilə, Tramp Avropa təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ABŞ-ın artıq xərcləri azaltdığını və Avropa öz müdafiə xərclərini özü təmin etməsini bildirmişdir. Əhəmiyyətli iqtisadi gücünə baxmayaraq, İkinci Dünya müharibəsindən sonra müstəqil hərbi güc inkişaf etdirməyən bacarıqlı liderlər yetişdirə bilməyən Avropa yenə də əsas təhlükə olaraq Rusiyanı qarşısında görməkdədir.

Rusiyanın Ukraynaya tammiqyaslı müdaxiləsi Moskva ilə Avropa arasında uzunmüddətli qarşıdurmanın başlanğıcı oldu. Bu hadisə Avropa təhlükəsizliyinin parametrlərini əsaslı şəkildə dəyişir. Donald Trampın yenidən prezident seçilməsi və onun Ukraynadakı müharibəni tez bir zamanda dayandırmaq və Avropa müttəfiqlərinə Ukrayna da daxil olmaqla öz təhlükəsizliyi üçün daha çox məsuliyyət daşımaları üçün təzyiq göstərmək istəyi, Avropanı yenidən öz müdafiəsi ilə bağlı qayğıları artırmış oldu. Yaranmış bu təhlükəsizlik mənzərəsində Avropa Ukraynanın, Baltikyanı ölkələrin və Qara dəniz regionunun uzunmüddətli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Avropa İttifaqının müdafiə və hərbi potensialının gücləndirilməsi kimi ikili problemlə üz-üzədir. Türkiyə hər iki kontekstdə rolu siyasi baxımdan mübahisəli olsa da, strateji əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Ankaranın eyni zamanda Aİ-yə üzv dövlətlər üçün tərəfdaş, rəqib və hətta siyasi təhlükə olduğunu nəzərə alsaq, Aİ və Türkiyə

arasında hansı uyğunlaşma ola bilər? Avropa İttifaqı öz növbəsində Türkiyəni dəyişən Avropa təhlükəsizlik arxitekturasına inteqrasiyası üçün mərhələli, praqmatik və maraqlara əsaslanan yanaşma tətbiq etməlidir. Türkiyəni Avropada strateji və bacarıqlı aktor kimi rolu güclənməkdədir. Avropa İttifaqı Ankara ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlığın genişləndirmək istəkləri günümüzdə daha da aktuallaşmaqdadır. Lakin Türkiyənin Aİ-yə daxil olma prosesinin dalana dirənməsi ilə, müdafiə sahəsində əməkdaşlığı iki ayrı məsələ olduğunu tərəflər anlamalıdır [2, 119].

2022-ci fevralında Rusiyanın Ukraynaya hücumu başlayanda, Türkiyə təhlükəsizlik və iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün Qərb müttəfiqləri ilə Rusiya arasında balanslaşdırma siyasətini həyata keçirir. 2014-cü ildə Rusiyanın Krımı ilhaq etməsindən bəri, Türkiyə Ukraynanın ərazi bütövlüyünə olan dəstəyini dəfələrlə bildirmişdi və Ukrayna ilə birgə müdafiə qurğularının istehsalı ilə Kiyevə öz açıq dəstəyini göstərmişdi. Bununla belə Türkiyənin imzaladığı NATO-nun 2025-ci ilin iyun ayında Haaqa zirvə Bəyannaməsinə "Rusiyanın Avro-Atlantik təhlükəsizliyə uzunmüddətli təhdid" istinad edilməsinə baxmayaraq, Türkiyə Rusiyanı əsas təhlükə hesab etmir [4]. Üstəlik, Moskva kimi Türkiyə rəhbərliyi də Ukraynadakı müharibəni Soyuq müharibədən sonra yaranmış nizamı yenidən qiymətləndirmək üçün fürsət kimi görür. Bundan əlavə, Türkiyə Qərbin Rusiyaya qarşı sanksiyalarında iştirak etməyib (O, prinsip etibarı ilə yalnız BMT sanksiyalarına qoşulduğunu iddia edir). Bütün bu strateji qeyri-müəyyənliklər arasında, Rusiyanın Ukraynaya təcavüzündən sonra Türkiyənin Qərb müttəfiqlərinə yaxınlaşması ilə bağlı ilkin gözləntilərin özünün doğrultmaması təəccüblü deyil.

Hazırkı Tramp administrasiyasının Ukraynadakı müharibə ilə bağlı asimmetrik mövqeyi, Ankara və Brüssel arasında genişlənmiş əməkdaşlıq üçün yeni impuls yaradıb. 2025-ci ilin mart ayında Böyük Britaniya və Fransanın rəhbərliyi ilə yaradılmış və Ukraynaya açıq şəkildə dəstəyi bildirən "Coalition of the willing" (istəklilər koalisiyası) iclaslarında Türkiyə fəal iştirak etmişdi. Hətta o, müharibədən sonra Ukraynada potensial atəşkəsə nəzarət etməyə hazır olduğunu bildirmişdi [5]. Ankara, həmçinin Qara dənizdə çoxmillətli sülhməramlıların yerləşdirmənin məsuliyyətini öz üzərinə götürməyi hazır olduğunu bildirmişdir. Bu yaxınlarda Türkiyə İstanbulda Rusiya və Ukrayna nümayəndə heyətləri arasında danışıqlara ev sahibliyi etdi, lakin atəşkəs razılaşması istiqamətində konkret irəliləyiş əldə olunmadı.

NATO-nun ikinci ən böyük ordusu və Qara dənizdə ən uzun sahil xəttinə malik dövlət kimi Türkiyə mühüm strateji rol oynayır. Montre konvensiyasında nəzərdə tutulduğu kimi, müharibə zamanı, hərbi gəmilərin Qara dənizə çıxışına nəzarət onun əhəmiyyətini daha da artırır. Türkiyənin böyüyən müdafiə sənayesi və xüsusən də döyüş sursatı və pilotsuz uçuş aparatlarında (PUA) rəqabət üstünlüyü, ölkənin Aİ-nin müdafiə müzakirələrindəki əhəmiyyətini artırır. 2010-cu ildən bəri Türkiyənin müdafiə və aerokosmik ixracatı da durmadan artmaqdadır. 2024-cü ildə bu əvvəlki illərlə müqayisədə 29% artımla ümumillikdə, 7,15 milyard ABŞ dollarına çatıb. Əsasən PUA istehsalı ilə tanınsa da, Türkiyə müdafiə sənayesi quru, dəniz və hava hücumundan müdafiə sahələrində də uğur qazanıb. Türkiyə rəhbərliyi iqtisadi çətinliklərə və texnoloji asılılığa baxmayaraq, müdafiə investisiyalarına sadiq qalır. Aİ-nin müxtəlif üzv dövlətləri və Ukrayna ilə müdafiə əlaqələri intensivləşməkdə davam edir [4].

Tramp administrasiyasının geosiyasi imperativlərinə görə, Türkiyə rəhbərliyi özünü əlverişli mövqedə hesab edir. Onun iştirakı olmadan Avropa təhlükəsizliyinin qeyri-mümkün olduğuna əmin olan Ankara, nəinki Aİ-nin müdafiə satınalmalarında fəal işirak etmək istəyir, həm də müdafiə sahəsində əməkdaşlıqdan Aİ-yə üzvlük üçün təsir rıçaqları kimi istifadə etməyə çalışır. Türkiyənin strateji və geosiyasi əhəmiyyəti ölkənin daxili siyasi qarşıdurmalarını kompensasiya edir. Avropa Parlamenti öz normativ ənənəsinə sadiq qalaraq Türkiyəni həmfikir tərəfdaş kimi qəbul etməkdən çəkinir, daha doğrusu, Ankaranı strateji tərəfdaş, NATO müttəfiqi və təhlükəsizlik, ticarət, iqtisadiyyat və miqrasiya sahələrində Aİ ilə sıx lakin mürəkkəb əlaqələri olan ölkə kimi görür. Aİ isə öz növbəsində Ankaranın öz sərhədlərindən kənarda təsir etmək üçün strateji istəklərində ehtiyatlanır, lakin Türkiyə ilə əməkdaşlığın qaçınılmaz olduğunu etiraf edir. Brüsseldə müdafiə məsələlərinə görə Türkiyəyə həddən artıq güvənməklə narahatlıqları əhəmiyyətsiz deyil. Eyni zamanda Aİ Türkiyəni təhlükəsizlik üzrə tərəfdaş kimi cəlb etmək üçün hələ də tutarlı strateji yanaşma ifadə etməyib [6].

Avropa İttifaqı üzv dövlətləri arasında Türkiyəyə baxışında olan fərqlər. Belə bir yanaşmanın yaradılması Aİ-yə üzv dövlətlər arasında Türkiyə ilə müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa dair müxtəlif yanaşmalar səbəbindən çətinləşir. Burada rol oynayan amillər müxtəlif prioritetlərindən

və Avropanın strateji muxtariyyəti ilə bağlı fikir ayrılıqlarından tutmuş, rəqabət aparan hərbi sənaye maraqları kimi amilləri göstərmək mümkündür. Ankaranın geosiyasi ambisiyaları və xarici siyasəti ilə bağlı təsəvvürləri, üzv dövlətlərin Türkiyə ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələri və onların türk diaspor icmalarının böyüklüyü və nüfuzu kimi digər amillərlə bağlıdır [1, 31]. Dəyişən Avropa təhlükəsizlik mühitində Aİ-yə üzv dövlətlərin Türkiyə ilə müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı fərqli formada inkişaf etmişdir. Türkiyə ilə nisbətən əməkdaşlıq və dostluq münasibətləri olanlar- Polşa, İspaniya və İtaliya; Daha ehtiyatlı və ya təmkinli mövqe tutanlar- İsveç, Finlandiya və Almaniya ; Türkiyə ilə əlaqə qurmaqda maraqlı olmayan ölkələr-Fransa və Yunanıstan.

Polşa, İspaniya və İtaliyanın Türkiyə ilə ikitərəfli münasibətləri, hər şeydən əvvəl təhlükəsizlik imperativləri və hərbi-sənaye maraqları ilə formalaşır. Varşava Türkiyə ilə əlaqələrin dərinləşdirilməsini bu günki, qeyri-sabit təhlükəsizlik mühitində NATO-nun şərq cinahını gücləndirməyə yönəlmiş strateji diqqətinə uyğun hesab edir. 2021-ci ildə Polşa Türkiyənin Bayraktar TB2 pilotsuz təyyarələrini alan ilk Aİ və NATO ölkəsi oldu. Eyni zamanda Türkiyənin ASELSAN müdafiə şirkəti Polşanın AM2 Kutno firmasının kəşfiyyat və müşahidə sistemləri ilə təchiz edir. Hər şeydən əvvəl, polşalı qərar qəbul edənlər Türkiyə ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlığa münasibətlərin əsası kimi baxırlar [2, 116]. Bu fikirə görə Ankara Rusiyanı cilovlamaq üçün həlledici tərəfdaş kimi "Üç Dəniz təşəbbüsünə" qoşuldu. Təşəbbüs 2015-ci ildə Xorvatiya və Polşa tərəfindən Baltik, Adriatik və Qara dənizlər ətrafında yerləşən 12 Aİ üzv dövləti arasında nəqliyyat, enerji və rəqəmsal infrastruktur əlaqələrini gücləndirmək məqsədilə irəli sürülüb. Polşa kimi İspaniya da Türkiyə ilə əməkdaşlığı NATO-nun institutsional çərçivəsində həyata keçirir. Lakin Varşavadan fərqli olaraq, Madridin əsas marağı NATO-nun cənub cinahındadır. Mərkəzi, Şərq və Şimal Avropa müttəfiqlərinin şərq cinah yönümlü prirotetlərini tarazlaşdırmaq üçün Türkiyənin iştirakı strateji baxımından mühüm hesab olunur [4]. İspaniya nöqteyi-nəzərindən Türkiyə Şərqi Aralıq dənizinin təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır, eyni zamanda Ankaranın qərbi Aralıq dənizində, xüsusən Mərakeş və Əlcəzairlə bağlı nisbətən məhdud fəaliyyəti milli həssaslıqlardan qaynaqlanan ikitərəfli gərginlik riskini azaldır. İki ölkənin HƏMAS-a fərqli yanaşmalarına baxmayaraq Madridin Netanyahu hökumətinin Qəza siyasətini tənqid etməsi Ankarada müsbət qarşılanır. İspaniya da Türkiyə ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlıq edir. O , Türkiyənin ən yaxşı müdafiə təchizatçılarından və ortaq istehsal tərəfdaşlarından birinə çevrilib. 2024-cü ilin dekabrında İspaniya Hərbi Hava Qüvvələr üçün "Hürfet" qabaqcıl təlim təyyarəsini birgə inkişaf etdirmək üçün anlaşma memorandumu imzaladıqdan sonra, Madrid bu yaxınlarda 1,375 milyard avroluq investisiya elan etdi. Bundan əlavə, Türkiyənin pilotsuz uçuş apara bilən amfibiya hücum gəmisi olan TGG Anadolu, İspaniyanın "Juan Carlos I" təyyarə gəmisinin dizaynına əsaslanırdı. Madridin Ankaraya "müdafiə ixracını artırmaq və daha dominant Avropa şirkətlərinin və üzv dövlətlərin təsirini tarazlaşdırmaq" məqsədilə xarici tərəfdaşlıqların genişləndirilməsi üzrə daha geniş strategiyasının bir hissəsidir. İspaniya kimi İtaliya da Ankaranı mühüm müdafiə tərəfdaşı kimi görür. İtaliyanın Türkiyə ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlığı onun sənaye məqsədləri ilə güclü şəkildə motivasiya edilir. 2025-ci ilin mart ayında İtaliyanın Leonardo şirkəti və Türkiyənin Baykar Texnologiya şirkəti Avropanın nisbətən zəif olaraq qaldığı bir sektor olan PUA istehsalı üçün birgə müəssisə yaratmaq üçün Anlaşma Memorandumu imzaladılar. Roma müdafiə sektorundan başqa Ankaranı enerji təhlükəsizliyi, miqrasiya axınlarının idarə edilməsi və Afrikada təhlükəsizliyin təmin edilməsində potensil tərəfdaş kimi görür. Amma eyni zamanda iki ölkə Liviya və Aralıq dənizinin şərqində nüfuz uğrunda yarışır [6].

İkinci qrup Aİ-yə üzv dövlətlər Türkiyə ilə münasibətlərinə daha ehtiyatlı, lakin nisbətən açıq yanaşma nümayiş etdirirlər. İsveç və Finlandiyanın NATO-ya daxil olma təcrübələri, xüsusilə də bu ölkələrin Türkiyə ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında təsəvvürlərini böyük ölçüdə formalaşdırıb. Onlar Ankaranı gözlənilməz hesab etsələr də, coğrafi mövqeyinə və hərbi imkanlarına görə onun NATO daxilində strateji əhəmiyyətini dərk edirlər. Lakin bu dövlətlərin hələ də Türkiyəyə olan baxışlarında qeyri-müəyyənlik münasibətlərə də təsirsiz ötüşmür. Almaniyada da oxşar baxış var. Bununla belə onun Türkiyə ilə münasibətləri hər şeydən əvvəl daha dərin diplomatik iqtisadi və ictimai əlaqələrlə səciyyələnir. Ən böyük türk diasporuna malik Aİ üzvü olan Almaniyanın Türkiyə ilə mürəkkəb münasibətləri var. Son illərdə Berlinin Ankara ilə bağlı siyasətində nəzərəçarpacaq dərəcədə yavaş və ehtiyatlı da olsa dəyişiklik müşahidə olunur. Almaniya Türkiyəyə getdikcə daha çox praqmatik

prizmadan baxır və bu üç əsas amil əsas götürülür: Rusiyanın Ukraynaya müdaxiləsi nəticəsində yaranan və Tramp administrasiyasının Avropa təhlükəsizliyi ilə bağlı qeyri-sabit mövqeyi ilə gücləndirilən geosiyasi vəziyyət; Prezident Ərdoğanın və onun hakim partiyasının yenidən seçilməsi (2023-cü il): Türkiyənin hərbi və strateji əhəmiyyəti [4].

Almaniya bu yaxınlarda Türkiyə Hərbi Dəniz Qüvvələri üçün silah ixracını təsdiqləməsi bu inkişaf edən vəziyyətlə əlaqədardır. Bu addım Türkiyənin 2019-cu ildə Suriyanın şimalında hərbi əməliyyatlardan sonra Almaniya və digər Aİ-yə üzv ölkələr tərəfindən ilkin olaraq tətbiq edilən embarqonun ləğvindən sonra atılıb. Üstəlik Berlin hökuməti bu yaxınlarda "Eurofighter" təyyarələrinin Türkiyəyə çatdırılması ilə bağlı vetosunu geri götürüb. Bu siyasi dəyişikliyin üç əsas motivi var: Qara dənizdə Rusiyanın təsirini saxlamaq, Türkiyənin Qərbə yaxın olması və Türkiyə ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlığın tam pozulmasının qarşısının alınması idi.

Üçüncü qrup ölkələr Fransa və Yunanıstanın da Türkiyəyə siyasi etimadı aşağıdır. Paris Ankaraya getdikcə daha çox strateji rəqib kimi baxır. Afinanın isə Türkiyə ilə bağlı təhdid anlayışı daha yüksəkdir. Son ildə Fransa və Türkiyə arasında çoxsaylı gərginliklər, o cümlədən Suriya, Aralıq dənizinin şərqi, Türkiyənin diaspor siyasəti və erməni məsələsi səbəblərindən iki ölkə arasında əlaqələr durmadan korlanıb [3, 39]. İkitərəfli münasibətlər dialoqun yeni mərhələsinə qədəm qoysa da-Avropa təhlükəsizlik arxitekturasının yenidən təşkil səyləri və Yaxın Şərqdə dəyişən regional dinamiklər fonunda Paris və Ankara arasında yaxınlaşma, təhlükəsizlik və müdafiə əməkdaşlığına dair mümkün şəraiti yarada bilərdi. Fransa ilə Türkiyə arasındakı strateji rəqabət və Fransanın bu rəqabətə dair təsəvvürləri ilə fərqlidir. Paris Ankaranın Moskva ilə Qərb müttəfiqləri arasında balanslaşdırma aktı və Rusiyadan S-400 hava hücumundan müdafiə sistemi alması səbəbindən Ankaranı etibarsız və ikitərəfli hesab edir. Eyni zamanda Fransada sabitliyi pozan və qütbləşdirən amil kimi gördüyü islamın dirçəlişinin türk müsəlman təşkilatları tərəfindən idarə olunduğuna inanır. Üstəlik Fransa və Türkiyənin rəqabət aparan geosiyasi ambisiyaları var. Hər ikisinin Afrika və Yaxın Şərq ölkələri ilə təhlükəsizlik və siyasi əlaqələri inkişaf etdirmək və iqtisadi fayda əldə etmək kimi uzunmüddətli perspektivləri var. Fransanın Türkiyə ilə təhlükəsizlik və müdafiə əməkdaşlığına dair təsəvvürlərini formalaşdıran amillərdən biri Parisin Avropanın strateji muxtariyyətini vurğulanması və bununla əlaqədar olaraq Avropa sənayesində üstünlüyü ilə bağlıdır. Fransanın 2024-cü ildə Çexiyanın üçüncü ölkələrdən döyüş sursatı almaq təşəbbüsünə ilkin etirazı bu mövqeyi əks etdirir. Həmin ildə Fransa, Kipr Respublikası və Yunanıstanla birlikdə, Türkiyənin Ukraynaya PUA və artilleriya mərmilərinin tədarükünün maliyyələşdirilməsinə mane oldu. Yunanıstan da öz növbəsində Türkiyə ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlıq etməkdə maraqlı olmayan üzv dövlətdir. Afina və Ankara bir-birilərinə tarixi düşmənçiliyi davam etməkdədir [5]. Egey dənizindəki adaların statusu, hava məkanı ilə bağlı problemlər, həm də Egey və Aralıq dənizindəki dəniz sərhədləri ilə bağlı həll olunmamış mübahisələr hələ də qalmaqdadır. Bundan başqa, Ankaranın Yunanıstana Egey adalarını hərbiləşdirdiyi iddiası ilə bağlı fikirləri münasibətləri gərgin saxlayan amillərdəndir. 1995-ci ildə Türkiyə parlamenti Yunanıstanın Egey dənizindəki ərazi sularını altı dəniz milindən kənara birtərəfli şəkildə genişləndirməsi halında, hökumətə casus belli (müharibəyə səbəb) elan etmək üçün yaşıl işıq yandırdı. Bu səbəbdən Afina tələb edir ki, Ankaranın Aİ-nin müdafiə proqramlarında iştirakı Türkiyənin müharibə təhlükəsini aradan qaldırması şərti ilə olmalıdır. 2021-ci ildə 1970-ci illərdən bəri bölgədə ən uzun hərbi qarşıdurmadan sonra Afina və Ankara kəşfiyyat danışıqlarını bərpa etdi [2, 120]. Keçmişdə ABŞ Afina ilə Ankara arasında gərginliyin yumuşaldılmasında həlledici rol oynasa da, son illərdə Vaşinqton və Ankara arasında artan çəkişmələr fonunda Vaşinqtonun bu rolu oynaya bilməsini şübhə altına alır. Beləliklə, NATO-nun Afina ilə Ankara arasında münaqişənin aradan qaldırılması üçün platforma kimi əhəmiyyəti irəlidə çox mühüm olacaq. Soyuq müharibə bitdikdən sonra Türkiyənin Qara dənizdəki siyasəti Moskva ilə birbaşa qarşıdurmadan qaçaraq, Rusiyaya qarşı güc balansını qorumaq olmuşdu. Nə güclü, nə də zəif Rusiya Ankaranın maraqlarına uyğun deyil. Rusiyanın Şimali Afrika, Qafqaz və Yaxın Şərqdəki mövqelərinin zəifləməsində əsas rol oynayan Türkiyə, indi geosiyasi cəhətdən güclənmə ehtimalı olan Rusiya ilə üz-üzədir. Belə bir senari nə Aİ-nin, nə də Ukraynanın maraqlarına uyğun deyil. Kiyev öz növbəsində Türkiyəni Qara dəniz regionunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və sabitləşdirilməsində əsas oyunçu kimi görür. Trampın NATO və Vaşinqtonun Avropa və Ukrayna üçün təhlükəsizlik zəmanətlərini şübhə altına almaq siyasəti, Ankara tərəfindən həm fürsət, həm də risk kimi qiymətləndirilir. Yuxarıda qeyd edildiyi

kimi, Türkiyə rəhbərliyi qəti şəkildə inanır ki, Türkiyənin Avropa təhlükəsizliyinə cəlb olunması seçim deyil, zərurətdir. Ancaq Ankara təkcə iştirak etmək istəmir, həm də Avropa təhlükəsizliyinin gələcəyini fəal şəkildə formalaşdırmaq istəyir. NATO Türkiyənin təhlükəsizlik kimliyində mərkəzi rol oynayır. NATO-ya üzvlük Türkiyəyə Rusiya və Qərb müttəfiqləri arasında balanslaşdırma hərəkətini həyata keçirməyə imkan yaradır. Beləliklə, Ankara təkcə Avropanın deyil, həm də özünün təhlükəsizliyi üçün əsas çərçivə rolunu oynamağa davam edən NATO-da yüksək paya malikdir [4]. 2022-ci ilin iyun ayında Türkiyə NATO-nun çox yüksək hazırlıqlı birgə fəaliyyət Qüvvəsinin komandanlığını öz üzərinə götürdü. 2024-cü ilin yanvarında Ruminya və Bolqarıstanla Qara dənizində üzən minaların təmizlənməsi üçün müqavilə imzalandı. Bundan əlavə, Türkiyə Qara dənizində gecə-gündüz hava və dəniz kəşfiyyatı missiyaları həyata keçirir və bütün vəziyyətlə bağlı məlumatların 67% qədərini NATO və Ukraynaya təqdim edir [5]. Tramp Vaşinqtonun Avropa təhlükəsizliyinə sadiqliyi, Yaxın Şərqə (Qəzza və İran) müdaxiləçi yanaşması və Rusiyanın potensial güclənməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi səbəbindən Ankara indi qonşuluğunda iki revanşist böyük güclə üz-üzədir. Çox güman ki, bu vəziyyətdə və təhdid qavrayışlarının artması ilə Türkiyə bu günkü qeyri-müəyyən və alovlu beynəlxalq mühitdə Avropaya sabitləşdirici qüvvə və proqnozlaşdırılan bilən bir mənbə kimi baxır.

Nəticə. Türkiyə və Aİ-nin, Avropanın müdafiə və təhlükəsizlik gələcəyinin yenidən qurulması fonunda yenidən ortaq maraqlar zərurətinin kəsişməsində dayanıblar. Avropanın Türkiyəni müdafiə və təhlükəsizlik təşəbbüslərinə, proqramlarına və mexanizmlərinə inteqrasiya etmək üçün diqqət yetirməli məqamlar var. Avropa Türkiyənin strateji təhlükəsizlik aktoru kimi rolunu gücləndirmək üçün, Ankara ilə iqtisadi, təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində əməkdaşlığı tədricən genişləndirməlidir. Bu məqsədlə Avropa Şurası, Avropa Komissiyası ilə birlikdə bütün üzv dövlətlərin Türkiyəyə qarşı rəsmi və qeyri-rəsmi silah embarqolarını aradan qaldırmasını təmin etməklə, Türkiyə ilə əsaslı müdafiə əlaqəsi üçün lazımi şərait yaratmalıdır. Avropa İttifaqı Türkiyə ilə müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində qurulacaq əməkdaşlığa, Türkiyənin Aİ-yə daxil olması prosesindən ayrı bir məsələ kimi baxmaq istəyir. Türkiyə ilə birgə istehsal edilən silahların Aİ-nin təhlükəsizlik maraqlarını və normlarını pozmamasını təmin etmək üçün silah ixracı idarəçiliyinə ciddi şəkildə nəzarət etməyə çalışır. Xüsusilə bu o deməkdir ki, Aİ-yə və NATO-ya daxil olmayan dövlətlərə silah satışı bütün istehsal tərəfdaşlarının təsdiqini tələb edir. Bu kontekstdə Aİ Türkiyə ilə 2018-ci ilin noyabr ayından bu yana çağrılmayan yüksək səviyyəli siyasi dialoq görüşlərini yenidən başlamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Ayata, Elif Sütcü. Avrupada bir güvenlikleştirme konusu olarak göç, Ankara-İksad publications-2022, 96 s.
2. Serden Onur Karaca. Avrupa Birliğinin Türkiye ile ortak güvenlik politikaları, araştırma makalesi, dergipark AUSBD, 2021; 4(8): s.113-128
3. Siret Hürsoy . Avrupa Güvenlik ve Savunma politikası kıskacında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, Güvenlik Stratejileri Dergisi,2005 s.34-41
4. Sinem Adar, Hürcan Aslı Aksoy. Alignment of Necessity Turkey's Role in the Future European Security Architecture https://www.swp-berlin.org/en /publi cati on/ali gnment-of-necessity
5. Turkey's Ambivalence Is a Threat to European Security. https://carnegieendowment.org/posts/2025/04/turkeys-ambivalence-is-a-threat-to-european-security?lang=en [10.10.2025].
6. John paul Rathbone. Military briefing: How Turkey became vital to European Security, Financial Times https://www.ft.com/content/1de61da8-2481-4371-a0cd-b24ffba8b210 [10.10.2025].

ЭЛЬГЮН КАХРАМАНОВ
Бакинский государственный университет,
Центр арменоведения и подготовки кадров,
Доктор философии по историческим наукам

ГЮНАЙ АШУРОВА
Научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории
«Азербайджанцы мира: историческая демография»
Бакинского государственного университета, диссертант

НОВАЯ РОЛЬ ТУРЦИИ В БЕЗОПАСНОСТИ ЕВРОПЫ

Турция, игравшая важную роль в обеспечении европейской безопасности в годы холодной войны, долгое время сохраняла свои позиции на южном фланге НАТО. Турция считалась важным стратегическим государством для НАТО благодаря своему идеологическому видению и военной мощи в борьбе с угрозой социализма. Соединенные Штаты, сыгравшие роль в организации европейской безопасности после Второй мировой войны, создали условия для экономического развития европейских стран. Соединенные Штаты фактически долгое время играли роль «зонтика безопасности» для Европы. Это привело к тому, что европейские страны создали государства всеобщего благосостояния, минимизировав военные расходы и увеличив социальные. Европа, восстановленная при финансовой помощи США, сократила расходы на оборону, развивая свою инфраструктуру, и стремилась к построению социально-экономического общества. Событие, которое вновь заставило европейские страны задуматься о своей обороне, было связано с возрождением агрессивных и империалистических устремлений России.

Ключевые слова: Евросоюз, российско-украинская война, проблемы безопасности, НАТО, Турецкая Республика.

ELGUN GAHRAMANOV
Baku State University, Center for Armenian Studies and Training,
PhD in History

GUNAY ASHUROVA
Researcher at the Scientific Research Laboratory
"World Azerbaijanis: Historical Demography" of Baku State University,
dissertation candidate

TURKEY'S NEW ROLE IN EUROPE'S SECURITY

Turkey, which played an important role in European security during the Cold War, maintained its position on the southern wing of NATO for a long time. Turkey was considered an important strategic state for NATO with both its ideological vision and military power against the threat of socialism. The United States, which played a role in organizing European security after World War II, created conditions for the economic development of European countries. The United States actually played the role of a “security umbrella” for Europe for a long time. This led European countries to establish welfare states by minimizing their military spending and increasing their social spending. Europe, which was rebuilt with US financial assistance, reduced defense spending in building its infrastructure and aimed to build a socio-economic society. The event that accelerated the European countries' thinking about their defense again was related to the rekindling of Russia's aggressive and imperialist desires.

Keywords: European Union, Russia-Ukraine war, security issues, NATO, Republic of Turkey.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Bахışov, t.e.d. Sani Hacıyev.

UOT 327

XATİRƏ MEHDİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri kafedrası, s.e.f.d.
ORCID 0000-0002-5302-0385
Xatira07@mail.ru

AZƏRBAYCANIN GEOSİYASƏTİ: ENERJİ DİPLOMATİYASINDAN STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIQLARA

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/151-160

Bu məqalədə Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və enerji diplomatiyasının qarşılıqlı təsiri təhlil edilmişdir. Azərbaycan Avropa və Asiya arasında strateji yerləşməsi və zəngin enerji resursları sayəsində regional və qlobal enerji bazarında mühüm aktora çevrilmişdir. Enerji siyasəti ölkənin xarici siyasətinin əsas komponenti kimi strateji tərəfdaşlıqların qurulması və möhkəmləndirilməsində həlledici rol oynayır. Məqalədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan, TANAP və digər enerji layihələri, enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi siyasəti, həmçinin "yaşıl enerji" və karbonsuz iqtisadiyyata keçid istiqamətində Azərbaycanın təşəbbüsləri vurğulanmışdır. Strateji tərəfdaşlıqlar çərçivəsində Türkiyə, Avropa İttifaqı, ABŞ, İsrail, Birləşmiş Krallıq və Çinlə enerji və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq əsas mövzudur. Eyni zamanda, regionda Rusiya və İranla münasibətlərin enerji aspektləri, Ermənistanla sülh prosesləri və Zəngəzur dəhlizinin rolu, Orta Asiya qazının tranziti və Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarında dayanıqlı mövqeyinin qorunması məsələləri araşdırılmışdır. Məqalədə geosiyasi risklər, o cümlədən münaqişə zonaları, enerji təhlükəsizliyi və kiber təhdidlər, eləcə də iqlim dəyişikliyi və "yaşıl enerji" keçidi kimi çağırışlar da təhlil olunmuşdur. Nəticədə, Azərbaycan enerji diplomatiyası və geosiyasi strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində Cənubi Qafqazda və Avrasiya məkanında güc mərkəzinə çevrilmə potensialına malik olduğu vurğulanır. Bu, ölkənin regional sabitlikdə və qlobal enerji bazarında dayanıqlı rolunun təmin edilməsində əsas amil kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: geosiyasət, enerji diplomatiyası. strateji tərəfdaşlıqlar, enerji resursları. cənub qaz dəhlizi, yaşıl enerj, regional inteqrasiya, enerji təhlükəsizliy, enerji tranziti, iqlim dəyişikliyi.

Giriş. Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi: Avropa və Asiya arasında yerləşməsi. Azərbaycan Avrasiya materikinin geosiyasi baxımdan kritik bölgəsində Cənubi Qafqazın mərkəzində yerləşərək həm Avropa, həm də Asiya arasında körpü rolunu oynayır. Bu strateji mövqe ona regional və qlobal güclərin maraq dairəsində qalmaqla yanaşı, tranzit və enerji marşrutlarının kəsişmə nöqtəsinə çevrilmək imkanı qazandırır [5]. Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən Azərbaycan, şimalda Rusiya, cənubda İran, qərbdə Gürcüstan və Ermənistan, cənub-qərbdə isə Türkiyə ilə sərhəddə yerləşir ki, bu da ölkəyə həm böyük imkanlar, həm də ciddi geosiyasi çağırışlar yaradır [11]. Azərbaycanın bu mövqeyi onu yalnız enerji resurslarının ixracatçısı kimi deyil, eyni zamanda beynəlxalq nəqliyyat və ticarət dəhlizlərinin əsas iştirakçısına çevirir. Xüsusilə "Orta Dəhliz" (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) layihəsi çərçivəsində Azərbaycanın ərazisindən keçən Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat arteriyaları ölkənin geostrateji əhəmiyyətini daha da artırır [14].

Eyni zamanda, Azərbaycanın yerləşdiyi regionda Rusiya, İran, Türkiyə və Qərb dövlətləri arasında geosiyasi maraqların toqquşması onun balanslaşdırılmış xarici siyasət yürütməsini zəruri etmişdir. Azərbaycan bu mövqedən irəli gələn çətinlikləri yumşaltmaq üçün "denge siyasəti" yürüdərək müxtəlif güc mərkəzləri arasında manevr etmək strategiyasını tətbiq edir [8]. Belə bir siyasət, həm regional sabitliyin qorunması, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq platformalarında fəal iştirakla nəticələnmişdir.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ona həm də enerji təhlükəsizliyi kontekstində mühüm rol qazandırır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) qaz kəməri və Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) layihələri Azərbaycanın yerləşmə mövqeyindən geosiyasi üstünlük kimi istifadə etdiyini göstərir [13]. Bu layihələr vasitəsilə Azərbaycan Avropa enerji

bazarına alternativ və etibarlı enerji mənbəyi təqdim edir. Bu səbəbdən Azərbaycanın geosiyasi yerləşməsi yalnız fiziki məkan anlamında deyil, həm də geoiqtisadi və geostrateji bir dəyər olaraq qiymətləndirilməlidir. Bu amil onun xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini formalaşdırmaqda və beynəlxalq sistemdə aktiv rol oynamasında mühüm təsirə malikdir.

Məqalənin məqsədi. Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın enerji siyasətinin geosiyasi strategiyaya çevrilməsi prosesini elmi əsaslarla təhlil etmək və bu siyasətin ölkənin regional və qlobal səviyyədə strateji tərəfdaşlıqlar qurmasında oynadığı rolu araşdırmaqdır. Azərbaycanın zəngin enerji ehtiyatları və əlverişli geosiyasi mövqeyi onu təkcə enerji ixracatçısı kimi deyil, həm də geosiyasi aktor kimi ön plana çıxarmışdır. Bu kontekstdə enerji siyasəti ölkənin xarici siyasətinin mühüm alətinə çevrilmiş, diplomatik təsir imkanlarını genişləndirmiş və müxtəlif güc mərkəzləri ilə balanslı münasibətlər qurmağa şərait yaratmışdır [13].

Məqalə, ilk olaraq Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini və bu mövqenin enerji resurslarının istifadəsi baxımından əhəmiyyətini təhlil edir. Daha sonra enerji diplomatiyasının formalaşma mərhələləri, alətləri və vasitələri araşdırılır. Bu çərçivədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan, TANAP və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələrin yalnız iqtisadi deyil, siyasi və geostrateji nəticələri də qiymətləndirilir. Məqalənin əsas analitik oxunu Azərbaycanın bu enerji əsaslı siyasətini regional tərəfdaşlıqlara və beynəlxalq əməkdaşlıq formatlarına necə çevirməsi təşkil edir. Bu araşdırma həmçinin Azərbaycanın enerji siyasətinin "yumşaq güc" və "sərt güc" strategiyaları arasında necə balans qurduğunu, müxtəlif güc mərkəzləri Rusiya, Qərb, Türkiyə, İran və Çinlə münasibətlərin bu siyasət üzərindən necə formalaşdığını da göstərməyi qarşısına məqsəd qoyur [8]. Beləliklə, məqalə Azərbaycanın enerji siyasətinin sadəcə iqtisadi strategiya deyil, geniş mənada geosiyasi və diplomatik strategiya kimi fəaliyyət göstərdiyini əsaslandırmağa çalışır.

Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyətini artıran əsas amillərdən biri, onun zəngin enerji ehtiyatları – xüsusilə neft və təbii qaz resurslarıdır. Xəzər dənizi hövzəsində yerləşən Azərbaycanın enerji potensialı təkcə milli iqtisadiyyatın dayağı olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda ölkənin beynəlxalq nüfuzunu və geosiyasi çəkisini artıran əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir [13]. 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" ilə Azərbaycanın enerji resursları beynəlxalq investorlar üçün əlçatan olmuş və ölkə qlobal enerji bazarına sürətli inteqrasiyaya başlamışdır [5]. Məhz bu strateji qərar Azərbaycanın geosiyasi rolunu daha geniş miqyasda tanıtdı və enerji resurslarını diplomatik alətə çevirdi. Azərbaycan enerji resurslarını yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi kimi deyil, həm də regional və qlobal enerji təhlükəsizliyində mühüm bir aktor kimi təqdim etməyə nail olmuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) qaz kəməri və Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) kimi mühüm enerji infrastrukturları Azərbaycanın rolunu daha da gücləndirmişdir [10]. Bu layihələr Azərbaycanı enerji ixracında Rusiya və İran kimi güclü oyunçulardan müstəqil, alternativ bir təchizatçı kimi təqdim edir. Xüsusilə Avropa İttifaqı üçün enerji resurslarının şaxələndirilməsi çərçivəsində Azərbaycan etibarlı və strateji tərəfdaş kimi ön plana çıxır. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın təbii qaz resursları Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verməklə yanaşı, ölkənin Avroatlantik məkandakı inteqrasiyasını da dərinləşdirir [4]. Bu enerji siyasəti Azərbaycanın xarici siyasətində "yumşaq güc" (soft power) və "sərt güc" (hard power) arasında körpü rolunu oynayır. Enerji resursları ölkəyə həm iqtisadi müstəqillik, həm də geosiyasi manevr imkanları verir. Bu kontekstdə Azərbaycanın enerji siyasəti yalnız daxili inkişaf vasitəsi deyil, həm də beynəlxalq siyasi münasibətləri formalaşdıran bir strategiya kimi çıxış edir.

Enerji resursları və geosiyasi potensial. Azərbaycanın enerji resursları xüsusilə neft və təbii qaz ehtiyatları onun yalnız iqtisadi inkişafında deyil, həm də regional və qlobal geosiyasi mövqeyinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Xəzər dənizindəki zəngin enerji yataqları sayəsində Azərbaycan müstəqillikdən sonra beynəlxalq enerji bazarına çıxış əldə etmiş və özünü enerji ixracatçısı kimi təqdim etmişdir [13]. Bu resurslar ölkəyə iqtisadi üstünlüklərlə yanaşı, diplomatik və strateji alətlər də qazandırmışdır. 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" ilə Azərbaycan enerji sahəsində transmilli korporasiyalarla əməkdaşlığa başladı. Bu müqavilə nəticəsində ölkə beynəlxalq enerji bazarına inteqrasiya olunmaqla yanaşı, geosiyasi aktor kimi də tanınmağa başladı [5]. Azərbaycanın neft və qaz resurslarının istismarı, nəqli və ixracı üzrə həyata keçirilən layihələr – Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC), Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE), TANAP və Cənub Qaz Dəhlizi – ölkənin geosi-

yasi potensialını artıran əsas vasitələrə çevrilmişdir [4].Bu enerji infrastrukturları vasitəsilə Azərbaycan öz enerji resurslarını yalnız region ölkələrinə deyil, həm də Avropa bazarına etibarlı şəkildə çatdırmaq imkanı əldə etmişdir. Beləliklə, Azərbaycan tədricən enerji təhlükəsizliyi sahəsində Avropa İttifaqının strateji tərəfdaşına çevrilmişdir. Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan qazının Avropaya nəqli, həm enerji asılılığını azaltmaq, həm də enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [17].

Azərbaycanın enerji siyasəti, eyni zamanda, onun geosiyasi manevr imkanlarını genişləndirmişdir. Rusiya, İran, Türkiyə, Qərb və Çin kimi aktorlarla paralel əməkdaşlıq formatlarının qurulması bu siyasətin çoxvektorlu və balanslı olduğunu göstərir. Enerji resursları vasitəsilə Azərbaycan nəinki iqtisadi rifahını artırır, həm də öz milli maraqlarını qorumaq və beynəlxalq aləmdə təsir gücünü artırmaq imkanı əldə edir [8]. Bundan əlavə, Azərbaycanın geosiyasi potensialı təkcə enerji resurslarının mövcudluğu ilə deyil, həm də bu resursların nəqlindəki tranzit mövqeyi ilə də güclənir. Orta Dəhliz və digər nəqliyyat-logistika layihələri ilə birlikdə enerji dəhlizlərinin üst-üstə düşməsi ölkənin geostrateji əhəmiyyətini daha da artırır [14].

Neft və qaz ehtiyatlarının bölgə və dünya üçün əhəmiyyəti. Azərbaycanın neft və təbii qaz ehtiyatları təkcə ölkənin iqtisadi inkişafının əsası deyil, həm də regional və qlobal enerji təhlükəsizliyi sisteminin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Xəzər dənizinin enerji resursları ilə zənginliyi və Azərbaycanın bu resurslara çıxış imkanları regionda enerji bazarının strukturuna, güc münasibətlərinə və diplomatik balanslara birbaşa təsir göstərir [13]. Azərbaycan dünyada tanınmış neft ölkələrindən biri olaraq təbii ehtiyatlarını istismar etməklə həm öz milli maraqlarını təmin etmiş, həm də qonşu və tərəfdaş ölkələr üçün alternativ enerji mənbəyi rolunu oynamışdır. Xüsusilə Avropa İttifaqının Rusiya qazından enerji asılılığını azaltmaq məqsədilə həyata keçirdiyi enerji siyasəti çərçivəsində Azərbaycan mühüm alternativ təchizatçı kimi ön plana çıxmışdır [4]. Cənub Qaz Dəhlizi çərçivəsində TANAP və TAP layihələri Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının yalnız regional deyil, eyni zamanda qlobal əhəmiyyət daşıdığını təsdiqləyir. Bölgə üçün isə Azərbaycanın enerji resursları Cənubi Qafqazda sabitliyin və iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Neft və qaz layihələri vasitəsilə Gürcüstan və Türkiyə ilə qurulan əməkdaşlıq formatları yalnız enerji sahəsində deyil, həm də siyasi və hərbi sahədə strateji tərəfdaşlıqların dərinləşməsinə səbəb olmuşdur [5]. Bu, Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının yalnız maddi sərvət deyil, həm də geosiyasi kapital olduğunu göstərir. Dünya enerji bazarında Azərbaycan, xüsusilə təbii qazla bağlı "şaxələndirmə" (diversification) siyasətinin mərkəzi fiqurlarından biri kimi çıxış edir. Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA) və Avropa Komissiyası dəfələrlə Azərbaycanın bu sahədəki rolunu qeyd etmiş, onu etibarlı və sabit tərəfdaş kimi dəyərləndirmişdir (European Commission, 2020). Hazırkı qlobal enerji böhranı, Ukrayna müharibəsi və Rusiya qazına qoyulan sanksiyalar fonunda Azərbaycanın enerji resurslarının əhəmiyyəti daha da artmışdır. Azərbaycanın qaz hasilatını artırması və Avropaya qaz tədarükünün genişləndirilməsi istiqamətində atdığı addımlar bu ehtiyatların yalnız iqtisadi deyil, strateji dəyərə malik olduğunu bir daha sübut edir [1].

Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC), Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE), TANAP, TAP layihələri. Azərbaycanın enerji siyasətində həyata keçirilmiş əsas infrastruktur layihələri – Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC), Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE), Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) – ölkənin enerji resurslarını beynəlxalq bazarlara çıxarmaqla yanaşı, onun geosiyasi çəkisini də əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu layihələr Azərbaycanı həm Şərq-Qərb enerji dəhlizinin əsas aktoruna, həm də Avropa enerji təhlükəsizliyinin əsas təminatçılarından birinə çevirmişdir [13].

2006-cı ildə istismara verilmiş BTC boru kəməri Xəzər dənizi neftinin Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçməklə Aralıq dənizi sahilinə – Ceyhan limanına çatdırılmasını təmin edir. Bu, Xəzər hövzəsində hasil olunan neftin Rusiya və İran marşrutlarından yan keçməklə Qərb bazarlarına çıxışını təmin edən ilk böyük layihə olmuşdur [5]. 2007-ci ildə fəaliyyətə başlayan Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) qaz kəməri isə Azərbaycanın "Şahdəniz" yatağından çıxarılan təbii qazın Türkiyəyə nəqlini təmin etmiş, bu isə Azərbaycanın qaz ixracatçısı kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir [10].

2018-ci ildə TANAP-ın, 2020-ci ildə isə TAP-ın tam işə düşməsi ilə Azərbaycan qazı artıq Avropa bazarına çatdırılmış və Cənub Qaz Dəhlizi reallığa çevrilmişdir. TANAP Azərbaycanın qazını Türkiyə ərazisindən Avropaya daşıyır, TAP isə bu qazı Yunanıstan, Albaniya və Adriatik dənizi

vasitəsilə İtaliyaya ötürür. Bu kəmərlər Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarlarında etibarlı tərəfdaş kimi tanınmasında mühüm rol oynamışdır [4]. Bu layihələrin hər biri təkcə iqtisadi deyil, həm də strateji və siyasi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın bu layihələrdə təşəbbüskar və koordinasiyaedici rol oynaması onu enerji geosiyasətində əsas oyunçulardan birinə çevirmişdir.

Enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi siyasəti. Azərbaycanın enerji siyasətində əsas prioritetlərdən biri enerji marşrutlarının və təchizat istiqamətlərinin şaxələndirilməsidir. Bu yanaşma ölkəyə həm ixrac risklərini azaltmaq, həm də geosiyasi asılılıqdan yayınmaq üçün mühüm imkanlar yaradır [13]. Enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi Azərbaycanın enerji resurslarının yalnız bir ölkəyə və ya regiona deyil, bir neçə istiqamət üzrə ixrac olunması siyasətini əks etdirir. Bu siyasətin əsas məqsədi – enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, Azərbaycanın geosiyasi müstəqilliyini və beynəlxalq bazarlardakı manevr imkanlarını artırmaqdır. Rusiya və İran kimi enerji aktorlarının hegemonluğundan yayınmaq, Avropa və Asiyanın müxtəlif bazarlarına çıxış əldə etmək bu siyasətin mərkəzində dayanır [8]. Cənub Qaz Dəhlizi bu baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycan qazı Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Balkan regionuna, İtaliyaya və digər Avropa ölkələrinə çatdırılır. Beləliklə, Azərbaycan həm marşrut, həm də mənbə şaxələnməsində həlledici rola malik olur [17]. Bundan başqa, Azərbaycan enerji marşrutlarının gələcəkdə Orta Asiya və Yaxın Şərq qazının da bu boru kəmərləri vasitəsilə daşınmasına xidmət edə biləcəyini nəzərə alaraq, logistik və diplomatik təşəbbüslərlə çıxış edir. Bu, Azərbaycanın yalnız enerji təchizatçısı deyil, həm də enerji tranzit ölkəsi kimi rolunu gücləndirir [14].

Enerji Diplomatiyasının alətləri və strategiyası. Enerji resurslarının iqtisadi əhəmiyyətindən əlavə, onların diplomatik və geosiyasi təsir vasitəsinə çevrilməsi Azərbaycanın xarici siyasətində əsas strateji xəttlərdən birini təşkil edir. Azərbaycanın enerji diplomatiyası neft və qaz ehtiyatlarını yalnız ixrac məhsulu kimi deyil, eyni zamanda beynəlxalq əlaqələrin qurulması, möhkəmləndirilməsi və mövqe gücləndirilməsi üçün geosiyasi alət kimi səfərbər edir [13].

Azərbaycanın enerji diplomatiyası çoxvektorlu xarakter daşıyır. Bu strategiya həm regiondakı güc mərkəzləri (Rusiya, İran, Türkiyə), həm də Qərb dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlarla paralel əməkdaşlıq formatları qurmağa əsaslanır. Azərbaycan bir tərəfdən Avropa İttifaqı ilə enerji təhlükəsizliyi sahəsində strateji tərəfdaşlıq qurmuş, digər tərəfdən isə Rusiya ilə enerji sahəsində koordinasiyalı münasibətləri qoruyub saxlamışdır [8]. Bu balanslaşdırma siyasəti Azərbaycanın enerji resurslarından "denge aləti" kimi istifadə etdiyini göstərir.

Enerji diplomatiyasının əsas alətlərinə aşağıdakılar daxildir:

Transmilli enerji layihələri: BTC, BTE, TANAP və TAP kimi layihələr həm texniki-iqtisadi, həm də diplomatik alətlər kimi çıxış edir. Bu layihələr vasitəsilə Azərbaycan tərəfdaş ölkələrlə uzunmüddətli əlaqələr qurur və strateji qarşılıqlı asılılıq formalaşdırır [4].

İnstitusional əməkdaşlıq: Azərbaycan Avropa İttifaqı, NATO-nun Enerji Təhlükəsizliyi Proqramı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (EBRD) və digər qurumlarla enerji mövzulu əməkdaşlıq mexanizmlərində iştirak edir. Bu cür platformalarda iştirak ölkənin diplomatik nüfuzunu artırır [17].

İkili və çoxtərəfli enerji razılaşmaları: Azərbaycan enerji ixracatını təkcə boru kəmərləri ilə deyil, həm də hüquqi və siyasi razılaşmalar vasitəsilə təmin edir. TANAP layihəsində Türkiyə ilə imzalanan sazişlər, TAP layihəsində Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq memorandumları bu baxımdan nümunəvidir [5].

Azərbaycanın enerji diplomatiyası həmçinin "yumşaq güc" (soft power) strategiyasının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Enerji vasitəsilə qurulan infrastruktur, humanitar layihələr və sosial proqramlar vasitəsilə Azərbaycan regional sabitliyin təşviqinə töhfə verir və özünü etibarlı və proqnozlaşdırıla bilən tərəfdaş kimi təqdim edir [1]. Azərbaycanın enerji diplomatiyasının mühüm cəhətlərindən biri də təşəbbüskar roldur. Bakı tez-tez beynəlxalq enerji forumlarına ev sahibliyi edir (məsələn, "Bakı Enerji Həftəsi"), bu isə diplomatik platforma kimi istifadə olunmaqla yanaşı, Azərbaycanın enerji siyasətini beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq üçün mühüm vasitədir.

Enerjini yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi təsir vasitəsi kimi. Azərbaycanın enerji strategiyası təkcə iqtisadi qazanc məqsədi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda enerji resursları siyasi təsir və diplomatik manevr vasitəsinə çevrilir. Bu yanaşma, xüsusilə enerji ixracatçısı kimi Azərbaycanın

beynəlxalq münasibətlərdəki mövqeyini gücləndirir və ona regional balans yaratmaq imkanı verir [13]. Enerji siyasəti vasitəsilə Azərbaycan həm Qərb, həm də Rusiya, İran və Türkiyə kimi regional güclərlə əlaqələrini nizamlamaqla öz geosiyasi müstəqilliyini qorumağa çalışır [8]. Enerji ixracı Azərbaycanın xarici siyasətində "yumşaq güc" elementi kimi çıxış edir. Bu, enerji vasitəsilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, texniki əməkdaşlıq və enerji təhlükəsizliyi sahəsində tərəfdaşlığın möhkəmləndirilməsi ilə ifadə olunur. Eyni zamanda enerji resursları bəzi hallarda "sərt güc" aləti kimi də istifadə edilərək, müəyyən siyasi təzyiqlər və danışıqlarda vasitə rolunu oynaya bilər [4]. Bu ikitərəfli funksionallıq Azərbaycan üçün enerji resurslarını diplomatik alətə çevirməkdə mühüm amil olmuşdur. Ölkə enerji ixrac marşrutlarını və tərəfdaşlarını şaxələndirərək regional güclər arasında balans yaratmağa və öz təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır.

Azərbaycanın "enerji körpüsü" rolu: Xəzər Qara dəniz Aralıq dənizi marşrutu. Azərbaycan coğrafi mövqeyi ilə Xəzər dənizindən başlayaraq Qara dəniz və Aralıq dənizinə qədər uzanan enerji nəqli marşrutunun mərkəzində yerləşir. Bu, ölkəni Avropa ilə Asiyanı birləşdirən və enerji mənbələrini qlobal bazarlara çatdıran "enerji körpüsü" kimi təqdim edir [5]. BTC, TANAP, TAP kimi enerji layihələri bu marşrutun əsas elementləridir və Azərbaycanın strateji rolunu möhkəmləndirir. Xəzər dənizində hasil olunan enerji resursları ölkənin qərb bazarlarına çıxışını təmin edir, bu da onun enerji siyasətində etibarlılıq və alternativlik imicini formalaşdırır [13]. Bu marşrut eyni zamanda Azərbaycanın regional tranzit potensialını artıraraq enerji nəqli sahəsində strateji aktora çevrilməsinə şərait yaradır. Xəzər Qara dəniz Aralıq dənizi enerji dəhlizi yalnız iqtisadi layihə deyil, həm də geosiyasi platformadır. Bu marşrut Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında əməkdaşlıq üçün əsas bazadır və bölgədə siyasi sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, bu marşrut Rusiya və İranın enerji bazarlarına alternativ olmaqla, regiondakı enerji hegemonluğunu balanslaşdırır [14]. Beləliklə, Azərbaycan enerji resurslarını beynəlxalq enerji bazarlarına çatdırmaqla yanaşı, enerji marşrutlarının təşkili və idarə edilməsində də əsas aktorlardan biridir. Bu, ölkənin enerji diplomatiyasının və geosiyasi mövqeyinin təməl prinsiplərindən biridir.

Azərbaycan-Avropa İttifaqı enerji dialoqu. Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında enerji əməkdaşlığı regional enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycanın enerji resurslarının Avropa bazarlarına çıxışı və enerji marşrutlarının diversifikasiyası əsas mövzulardandır [17]. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə enerji dialoqunun ən uğurlu nümunələrindən biridir. Bu layihə Avropanın enerji təhlükəsizliyi strategiyasına xidmət etməklə, Azərbaycanın enerji ixracatçısı kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Avropa İttifaqı Azərbaycanın enerji sektorunda şəffaflıq, davamlı inkişaf və "yaşıl enerji" prinsiplərinin tətbiqinə xüsusi önəm verir. Bu istiqamətdə tərəflər birgə proqramlar və layihələr həyata keçirir, enerji səmərəliliyinin artırılması və karbon emissiyalarının azaldılması üçün əməkdaşlıq edir. Azərbaycan-Avropa İttifaqı enerji dialoqu həm də siyasi və iqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsi, regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün platforma rolunu oynayır. Enerji sahəsində əməkdaşlıq həmçinin Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasını dəstəkləyir və regional sabitliyin qorunmasına töhfə verir [13].

"Yaşıl enerji" keçidində Azərbaycanın planları. Azərbaycanın enerji siyasətində "yaşıl enerji" keçidi son illərdə prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Dövlət proqramları və strateji planlar çərçivəsində bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, xüsusilə külək və günəş enerjisinin tətbiqi sahəsində mühüm addımlar atılır [1]. Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində külək enerjisi layihələrinin həyata keçirilməsi bu istiqamətdə aparılan işlərin nümunələridir. Bu layihələr təkcə enerji təminatını artırmaqla kifayətlənmir, həm də regionun iqtisadi və sosial inkişafına təkan verir. Eyni zamanda, Xəzər dənizində külək enerjisi potensialının tədqiqi və layihələrin icrası Azərbaycanın enerji sektorunun diversifikasiyası üçün yeni imkanlar yaradır [8]. Azərbaycanın "yaşıl enerji" strategiyası həm də beynəlxalq iqlim razılaşmalarına və Avropa İttifaqının enerji və iqlim siyasətinə uyğun şəkildə formalaşdırılır. Bu, ölkənin enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, davamlı və ekoloji təmiz enerji istehsalına keçidini təmin edir. Azərbaycanın bu sahədə irəliləyişi regionda yaşıl enerji potensialının artırılması və regional əməkdaşlıq üçün də mühüm faktor kimi qiymətləndirilir [17].

Strateji tərəfdaşlıqların qurulması. Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetlərindən biri strateji tərəfdaşlıqların qurulmasıdır. Bu tərəfdaşlıqlar ölkənin geosiyasi mövqeyini gücləndirir, regional sabitliyi təmin edir və enerji diplomatiyasının effektivliyini artırır.

Türkiyə ilə strateji müttəfiqlik: enerji, hərbi, diplomatic. Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlər müttəfiqlik xarakteri daşıyır və çoxşaxəlidir. Enerji sahəsində əməkdaşlıq xüsusilə önəmlidir; Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC), Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE), TANAP kimi birgə enerji layihələri iki ölkənin strateji enerji tərəfdaşlığına nümunədir [13]. Bu layihələr Azərbaycanın enerji resurslarını dünya bazarlarına çıxarmasında Türkiyənin tranzit rolunu möhkəmləndirir. Hərbi sahədə isə Azərbaycan və Türkiyə birgə təlimlər, müdafiə sənayesi əməkdaşlığı və təhlükəsizlik sahəsində strateji dialoq həyata keçirirlər. Bu əməkdaşlıq regional təhlükəsizlik balansının qorunmasına və qarşılıqlı müdafiə imkanlarının artırılmasına xidmət edir (Cornell, 2011). Diplomatik baxımdan isə iki ölkə beynəlxalq platformalarda bir-birinin mövqeyini dəstəkləyir, həm regional, həm də qlobal məsələlərdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq siyasəti aparır. Bu müttəfiqlik Azərbaycanın həmçinin Qafqaz regionunda mövqeyini gücləndirməyə imkan verir [8].

Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq: enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat layihələri. Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıq Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi ilə simvolizə olunur. Bu layihə Avropanın enerji şaxələndirilməsi strategiyasının əsas hissəsi olaraq Azərbaycanın Avropa bazarına qaz ixracını təmin edir [17]. Nəqliyyat sahəsində isə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizi Avropa ilə Asiya arasında yükdaşımaların effektivliyini artırır və regional inteqrasiyanı gücləndirir. Bu layihə Avropa İttifaqının Trans-Avrasiya nəqliyyat strategiyası ilə uyğunlaşır və Azərbaycanı mühüm tranzit ölkəsinə çevirir [1]. Avropa İttifaqı Azərbaycanın enerji sektorunda şəffaflıq, davamlı inkişaf və "yaşıl enerji" keçidi sahəsində də tərəfdaşdır. Bu əməkdaşlıq enerji təhlükəsizliyini artırmaqla yanaşı, Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasını dərinləşdirir və regional sabitlikdə mühüm rol oynayır [17].

İsrail, ABŞ və Birləşmiş Krallıqla enerji və təhlükəsizlik əlaqələri. Azərbaycanın İsrail, ABŞ və Birləşmiş Krallıqla enerji və təhlükəsizlik sahəsində əlaqələri strateji xarakter daşıyır və ölkənin geosiyasi mövqeyini gücləndirir. ABŞ və Birləşmiş Krallıq Azərbaycanın enerji sektorunda əsas investorlar və tərəfdaşlar kimi çıxış edir. Xüsusilə "Əsrin müqaviləsi" nin imzalanmasından sonra bu ölkələr Azərbaycanın enerji resurslarının beynəlxalq bazarlara çıxarılmasında fəal rol oynayırlar [13]. Təhlükəsizlik sahəsində isə ABŞ və Birləşmiş Krallıqla əməkdaşlıq Azərbaycanın hərbi potensialının gücləndirilməsi, kəşfiyyat və antiterror fəaliyyətlərinin koordinasiyası, həmçinin regional sabitliyin təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir [5]. İsrail ilə isə xüsusilə müdafiə və kiber təhlükəsizlik sahəsində yaxın əlaqələr mövcuddur. Hər üç ölkə ilə olan strateji əməkdaşlıq Azərbaycan üçün həm enerji təhlükəsizliyi, həm də regional geosiyasi balansın qorunması baxımından önəmlidir [8].

Çinlə Orta Dəhliz və enerji tranziti üzrə əməkdaşlıq. Çinlə əməkdaşlıq Azərbaycanın enerji diplomatiyasının yeni və strateji istiqamətlərindən biridir. "Bir Kəmər, Bir Yol" təşəbbüsü çərçivəsində Çin Azərbaycanın nəqliyyat və enerji tranzit imkanlarından geniş istifadə etməyi planlaşdırır [14]. Orta Dəhliz marşrutu Azərbaycan vasitəsilə Avropa ilə Çin arasında qısa və etibarlı enerji və yük daşımaları üçün alternativ yol kimi formalaşır. Azərbaycanın Xəzər dənizi enerji resurslarının Çin bazarına çıxarılması və həmçinin enerji infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi bu əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindəndir. Çin şirkətləri Azərbaycanın enerji sektorunda investisiyalar həyata keçirir və ölkə ilə əməkdaşlıqda nəqliyyat-logistika layihələrinin inkişafı xüsusi önəm daşıyır [1]. Bu əməkdaşlıq Azərbaycan üçün enerji tranziti baxımından yeni imkanlar açır, ölkənin strateji mövqeyini daha da möhkəmləndirir və regional inteqrasiyaya töhfə verir. Çinlə əməkdaşlıq həmçinin Azərbaycan üçün enerji bazarının şaxələndirilməsi və qlobal enerji siyasətində yeni tərəfdaşlıq formatlarının yaradılması baxımından önəmlidir [13].

Regional və qlobal geosiyasi rəqabət müəyyənlikləri: Rusiya və İranla münasibətlərin enerji aspektləri. Azərbaycanın enerji siyasətində Rusiya və İranla münasibətlər mühüm yer tutur və bu əlaqələr həm regional, həm də qlobal geosiyasi rəqabətin əsas elementlərindən biridir. Rusiya, uzun müddət regionun enerji bazarının dominant aktoru kimi çıxış etmiş, eyni zamanda enerji tranziti və ixracı sahəsində strateji mövqeyə sahib olmuşdur [13]. Azərbaycan isə öz enerji marşrutlarını şaxələndirməklə və Avropa bazarına birbaşa çıxış əldə etməklə Rusiyanın regional enerji hegemonluğunu balanslaşdırmağa çalışır [14]. Rusiya ilə münasibətlərdə enerji əməkdaşlığı paralel şəkildə aparılsa da, geosiyasi rəqabət də mövcuddur. Rusiya, xüsusilə qaz bazarında Azərbaycan və Cənub Qaz Dəh-

lizinə alternativ olaraq öz boru kəmərləri vasitəsilə Avropa bazarını qorumağa çalışır [4]. Bu, Azərbaycanın enerji diplomatiyasını daha çevik və çoxvektorlu olmağa məcbur edir.

İranla münasibətlərdə isə enerji sektoru həm əməkdaşlıq, həm də rəqabət sahəsidir. Azərbaycan və İran arasında sərhəd bölgəsində enerji resurslarının birgə istismarı məsələləri gündəmdədir, lakin həmçinin rəqabət də mövcuddur, çünki hər iki ölkə regional enerji tranziti və bazar payı uğrunda mübarizə aparır [8]. Azərbaycanın Avropaya birbaşa enerji nəqli imkanları İran üçün ciddi rəqabət hesab olunur. Bu kontekstdə Azərbaycan, Rusiya və İranla münasibətlərdə balanslaşdırılmış və çoxşaxəli yanaşma tətbiq edir. Enerji resursları və marşrutları vasitəsilə regionda güc münasibətlərini tənzimləmək, regional sabitliyi təmin etmək və öz geosiyasi mövqeyini gücləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan enerji diplomatiyasını geniş spektrdə qurur [5].

Ermənistanla sülh və Zəngəzur dəhlizi kontekstində enerji və logistika. 2020-ci ilin sonlarında Qarabağ münaqişəsinin nəticəsində əldə olunan atəşkəs və sülh prosesləri Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar yaratmışdır. Bu kontekstdə Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanın enerji və nəqliyyat siyasətində mühüm strateji elementə çevrilmişdir [1]. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan və Türkiyə üçün Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat marşrutlarını birləşdirən əsas tranzit keçidi rolunu oynayır və bu, regional inteqrasiyanın dərinləşməsinə şərait yaradır. Bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycan öz enerji resurslarını Türkiyə və Avropaya daha effektiv şəkildə çatdırmaq imkanlarını artırır. Eyni zamanda, dəhlizin açılması Ermənistanla münasibətlərdə iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün potensial yaradır. Enerji və logistika sahəsində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq bölgədə sabitliyi və inkişafı təşviq edə bilər [5]. Zəngəzur dəhlizi enerji tranziti üçün əlavə imkanlar təqdim etməklə yanaşı, regionda yeni iqtisadi nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşmasına zəmin yaradır. Bu, Azərbaycanın enerji diplomatiyasında və regional inteqrasiyada yeni mərhələ hesab edilir [13].

Orta Asiya qazının Azərbaycan üzərindən daşınması təşəbbüsləri. Orta Asiya ölkələrinin zəngin qaz ehtiyatlarının Avropa və dünya bazarlarına çıxarılması Azərbaycanın enerji tranziti potensialını daha da artırır. Azərbaycan "Şimal-Cənub" və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələrlə Orta Asiya qazının Qafqaz və Avropa bazarlarına daşınması üçün strateji tranzit ölkəsinə çevrilməkdə maraqlıdır [8]. Bu təşəbbüslər Azərbaycanın regional enerji inteqrasiyasını gücləndirməklə yanaşı, Orta Asiya qazının dünya bazarlarına çıxışını şaxələndirir və Avropa üçün enerji təhlükəsizliyini artırır. Enerji tranzitində bu rolu Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini yüksəldir və onu qlobal enerji xəritəsində önəmli aktora çevirir [4]. Bununla yanaşı, Orta Asiya qazının Azərbaycan üzərindən tranziti Rusiya və İranın enerji bazarındakı dominantlığını balanslaşdırmaq baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan bu istiqamətdə təşəbbüskar və koordinasiyaedici rol oynayaraq regional əməkdaşlığın inkişafına töhfə verir [14].

Çağırışlar və perspektivlər: geosiyasi risklər. Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi onun enerji strategiyasına həm üstünlüklər, həm də ciddi çağırışlar gətirir. Əsas geosiyasi risklər sırasında münaqişə zonalarının mövcudluğu, enerji təhlükəsizliyi və kiber təhlükələr yer alır.

Birincisi, Cənubi Qafqaz regionunda uzun müddətdir davam edən münaqişələr – xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi – enerji infrastrukturu və nəqliyyat dəhlizlərinin təhlükəsizliyinə birbaşa təhdid təşkil edir [5]. Münaqişənin həlli prosesi irəliləsə də, regionda gərginlik və təhlükəsizlik riskləri hələ də mövcuddur və bu, enerji marşrutlarının sabitliyinə təsir göstərir.

İkincisi, enerji təhlükəsizliyi sahəsində risklər həm təbii, həm də süni xarakter daşıyır. Enerji kəmərlərinə hücumlar, sabotaj və regional güclər arasında siyasi gərginliklər enerji nəqli proseslərini pozmaq potensialına malikdir [13]. Bu səbəbdən Azərbaycan enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi və müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə tədbirləri davam etdirir. Üçüncüsü, müasir dövrdə kiber təhlükələr enerji sektoruna ciddi risklər yaradır. Enerji infrastrukturlarına qarşı kiberhücumlar sistemlərin fəaliyyətini pozmaq, məlumat sızıntısı və iqtisadi zərərlər verə bilər. Azərbaycan kiber təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq standartlara uyğunlaşmaq üçün addımlar atır və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirir [8] Bu çağırışlara qarşı Azərbaycan enerji siyasətində innovativ yanaşmalar tətbiq etməklə, həm daxili təhlükəsizliyi, həm də regional sabitliyi təmin etməyə çalışır. Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması ölkənin davamlı inkişafı və beynəlxalq mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün əsas amildir.

İqlim dəyişikliyi və karbonsuz iqtisadiyyata keçid. Qlobal iqlim dəyişikliyi çağırışları fonunda Azərbaycanın enerji siyasəti davamlı və ekoloji təmiz enerji mənbələrinə yönəlmək zərurətini yaradır. BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasına (UNFCCC) üzv olaraq, Azərbaycan milli strategiyalarında karbonsuz iqtisadiyyata keçid istiqamətində tədbirlər həyata keçirir (European Commission, 2021). Ölkə "yaşıl enerji" layihələrini – xüsusilə külək, günəş və hidroenerji sahələrində – genişləndirir. Qarabağ, Zəngəzur və Xəzər dənizində həyata keçirilən külək enerjisi layihələri bu istiqamətdə əhəmiyyətli nümunələrdir [1]. Bu layihələr Azərbaycanın enerji sektorunun diversifikasiyasını təmin etməklə yanaşı, karbon izini azaltmaq və iqlim öhdəliklərinə əməl etmək məqsədinə xidmət edir. Karbonsuz iqtisadiyyata keçid həm də enerji səmərəliliyinin artırılması, yeni texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma vasitəsilə reallaşdırılır. Bu proses Azərbaycanın enerji diplomatiyasında "yaşıl enerji" aspektini gücləndirərək, qlobal enerji bazarlarında rəqabət qabiliyyətini artırır [13].

Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarında dayanıqlı mövqe qoruma strategiyası. Azərbaycan enerji bazarında dayanıqlı mövqe tutmaq üçün strateji planlar həyata keçirir. Enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi, müxtəlif bazarlara çıxışın təmin olunması və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi bu strategiyanın əsas komponentləridir [4]. Cənub Qaz Dəhlizi, TANAP və TAP kimi layihələr Azərbaycanın Avropa və dünya bazarlarında mövqeyini gücləndirir. Eyni zamanda, enerji təhlükəsizliyi və şəffaflıq prinsiplərinə riayət edərək, beynəlxalq investisiya mühitini cəlbedici edir (European Commission, 2020). Azərbaycan "yaşıl enerji" proqramlarını beynəlxalq əməkdaşlıqla uzlaşdıraraq, həmçinin iqlim dəyişikliyi çağırışlarına cavab verir və qlobal enerji keçidinin aktiv iştirakçısına çevrilir. Bu, ölkənin enerji diplomatiyasını gücləndirir və beynəlxalq bazarlarda uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin edir [1].

Nəticə. Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və enerji diplomatiyası bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı təsir göstərən əsas faktorlar kimi çıxış edir. Ölkənin Avropa və Asiya qitələri arasında strateji yerləşməsi, zəngin neft və qaz ehtiyatları onun beynəlxalq arenada xüsusi önəm qazanmasına səbəb olur. Enerji resursları Azərbaycanın həm iqtisadi inkişafını təmin edir, həm də onun xarici siyasətində güclü alət rolunu oynayır. Enerji diplomatiyası vasitəsilə Azərbaycan regional və qlobal actorlarla strateji tərəfdaşlıqlar qurur, enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi və "yaşıl enerji" sahəsindəki təşəbbüslərlə öz mövqeyini möhkəmləndirir. Eyni zamanda, enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat dəhlizləri və regional inteqrasiya kimi məsələlər Azərbaycanın geosiyasi təsir dairəsini genişləndirir.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi onun enerji siyasəti ilə sıx bağlıdır və bu ikili yanaşma ölkənin beynəlxalq əlaqələrdə dayanıqlı və balanslaşdırılmış strategiya formalaşdırmasına imkan verir. Gələcəkdə enerji resurslarının davamlı və ekoloji təmiz istifadəsi, həmçinin regional əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi Azərbaycan üçün geosiyasi və iqtisadi sferada uğurların əsas açarı olacaqdır.

Enerji siyasəti ilə strateji tərəfdaşlıqların gücləndirilməsi. Azərbaycanın enerji siyasəti onun xarici siyasətinin əsas sütunlarından biridir və strateji tərəfdaşlıqların qurulması və möhkəmləndirilməsində həlledici rol oynayır. Enerji resurslarının ixracı və nəqli Azərbaycanın Avropa, Asiya və Qafqaz regionundakı əsas dövlətlərlə əlaqələrini gücləndirir [13]. Bu siyasət çərçivəsində enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi, yeni bazarlara çıxış və regional əməkdaşlıq layihələri strateji tərəfdaşlıqların daha möhkəm təməl üzərində qurulmasına imkan verir. Bundan başqa, "yaşıl enerji" və davamlı inkişaf sahəsində əməkdaşlıq Azərbaycanın beynəlxalq tərəfdaşları ilə münasibətlərini yeni səviyyəyə qaldırır, onun qlobal enerji transformasiyasındakı rolunu artırır [17]. Enerji siyasətinin bu inteqrativ xarakteri Azərbaycanın həm iqtisadi, həm də siyasi mövqeyini gücləndirir.

Azərbaycanın Cənubi Qafqazda və Avrasiya Məkanında güc mərkəzinə çevrilmə potensialı. Azərbaycanın zəngin enerji resursları və strateji coğrafi mövqeyi onu Cənubi Qafqazda və geniş Avrasiya məkanında regional güc mərkəzinə çevirmək potensialı ilə təmin edir [5]. Enerji və nəqliyyat dəhlizləri üzərindən qurulan əlaqələr ölkənin həm iqtisadi, həm də siyasi təsir dairəsini genişləndirir. Cənubi Qafqazda Azərbaycanın tərəfdaşlıqları və tranzit rolu onun regional liderlik imkanlarını artırır, xüsusilə Zəngəzur dəhlizi və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr bu prosesdə həlledici faktorlardır [1]. Eyni zamanda, Çin və Avropa ilə əməkdaşlıq ölkənin qlobal enerji və nəqliyyat şəbəkələrində mühüm aktora çevrilməsinə şərait yaradır. Bu potensial Azərbaycan üçün iqtisadi inkişaf və

geosiyasi nüfuzun artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir və ölkənin gələcəkdə regional balansda aparıcı rol oynamasına zəmin yaradır.

ƏDƏBIYYAT

1. Aliyev, R. (2023). *Regional Connectivity and Economic Diplomacy in the South Caucasus*. *Journal of Eurasian Studies*, 12(3), 45–63.
2. Aslanlı, A. (2013). Azerbaijan's Foreign Policy: Between East and West. Caucasus International, 3(2), 35–45.
3. Balcı, A. (2021). Energy and Foreign Policy: Turkey and the Caspian. Springer
4. Bilgin, M. (2009). Geopolitics of European Natural Gas Demand: Supplies from Russia, Caspian and the Middle East. *Energy Policy*, 37(11), 4482–4492.
5. Cornell, S. E. (2011). *Azerbaijan Since Independence*. M.E. Sharpe.
6. Cornell, S. E., & Karaveli, H. M. (2015). Azerbaijan's Balancing Act. The American Interest, 10(5), 54–62.
7. Ibrahimov, R. (2011). Azerbaijan's Foreign Policy: Between East and West. Turkish Policy Quarterly, 9(4), 113–123
8. Ismayilov, E., & Papava, V. (2010). A New Concept for the Caucasus. *Southeast European and Black Sea Studies*, 10(2), 141–156.
9. Kuchins, A., & Mankoff, J. (2012). Power and Purpose in the Caucasus. Center for Strategic and International Studies (CSIS).
10. Kalyuzhnova, Y., & Nygaard, C. (2009). Transition and Development in Azerbaijan: The Role of Oil and Gas Resources. *Central Asian Survey*, 28(2), 129–145
11. Hunter, S. (2017). *Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Resisting the New International Order*. Praeger.
12. Pashayeva, G. (2012). Azerbaijan's Role in the East-West Energy Corridor. European View, 11(1), 69–77.
13. Shaffer, B. (2011). *Energy Politics*. University of Pennsylvania Press.
14. Stronski, P., & Sokolsky, R. (2017). *The Return of Global Russia: An Analytical Framework*. Carnegie Endowment for International Peace.
15. Svante, C. (2020). Energy and Conflict in the South Caucasus. In R. Menon & E. Bakke (Eds.), Geopolitics of the Caspian Region (pp. 105–123). Routledge.
16. Tagliapietra, S. (2017). Energy Relations in the Euro-Mediterranean: A Political Economy Perspective. Palgrave Macmillan.
17. European Commission. (2020). *Southern Gas Corridor: EU energy security priorities*. Retrieved from https://ec.europa.eu [10.10.2025].
18. European Commission. (2021). *EU Green Deal and Energy Transition*. Retrieved from https://ec.europa.eu [10.10.2025].
19. Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. (2022). Energy Strategy of Azerbaijan 2022–2050. Retrieved from https://energy.gov.az [10.10.2025].
20. SOCAR. (2023). Annual Report 2022. State Oil Company of the Republic of Azerbaijan. Retrieved from https://socar.az [10.10.2025].

ХАТИРА МЕХТИЕВА
Кафедра «Дипломатия и процессы современная интеграция»
Бакинского Государственного Университета,
доктор философии по политическим наукам

ГЕОПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА: ОТ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ К СТРАТЕГИЧЕСКОМУ ПАРТНЕРСТВУ

В данной статье анализируется взаимосвязь между геополитическим положением Азербайджана и его энергетической дипломатией. Благодаря стратегическому расположению между Европой и Азией и богатым энергетическим ресурсам Азербайджан стал важным игроком на региональных и глобальных энергетических рынках. Энергетическая политика играет

решающую роль как ключевой компонент внешней политики страны в установлении и укреплении стратегических партнерств. В статье выделяются энергетические проекты, такие как трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД), ТАНАП и диверсификация энергетических маршрутов, а также инициативы Азербайджана в области зеленой энергетики и перехода к низкоуглеродной экономике. Стратегические партнерства с Турцией, Европейским Союзом, США, Израилем, Великобританией и Китаем в сферах энергетики и безопасности являются центральными темами. Кроме того, рассматриваются энергетические аспекты отношений с Россией и Ираном, мирный процесс с Арменией и роль Зангезурского коридора, транзит центральноазиатского газа через Азербайджан, а также стратегии сохранения устойчивой позиции на международном энергетическом рынке. В статье также рассматриваются геополитические риски, включая зоны конфликтов, энергетическую безопасность, киберугрозы, а также вызовы, связанные с изменением климата и переходом на зеленую энергетику. В заключение отмечается, что энергетическая дипломатия и геополитические стратегии Азербайджана дают ему потенциал стать центром силы в Южном Кавказе и Евразийском пространстве. Это рассматривается как ключевой фактор обеспечения стабильной роли страны в региональной стабильности и на мировых энергетических рынках.

Ключевые слова: геополитика, знергетическая дипломати, стратегические партства, знергетические ресурсы, южный газовый коридор, зеленая энергия, низкоуглеродная экономика, региональная интеграция, днергетическая безопасность, энергетический транзит**,** изменение климата.

XHATIRA MEHDIYEVA
Department of Diplomacy and Processes modern integration
Baku State University, PhD in political science

AZERBAIJAN'S GEOPOLITICS: FROM ENERGY DIPLOMACY TO STRATEGIC PARTNERSHIPS

This article analyzes the interrelation between Azerbaijan's geopolitical position and energy diplomacy. Due to its strategic location between Europe and Asia and its rich energy resources, Azerbaijan has become a significant actor in regional and global energy markets. Energy policy plays a decisive role as a core component of the country's foreign policy in establishing and strengthening strategic partnerships. The article highlights energy projects such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline, TANAP, and diversification of energy routes, as well as Azerbaijan’s initiatives toward green energy and the transition to a low-carbon economy. Strategic partnerships with Turkey, the European Union, the United States, Israel, the United Kingdom, and China in energy and security sectors are central themes. Additionally, it examines the energy-related aspects of relations with Russia and Iran, the peace process with Armenia and the role of the Zangezur corridor, transit of Central Asian gas through Azerbaijan, and strategies to maintain a sustainable position in the international energy market. The article also addresses geopolitical risks including conflict zones, energy security, cyber threats, as well as challenges such as climate change and green energy transition. In conclusion, Azerbaijan’s energy diplomacy and geopolitical strategies provide it with the potential to become a power center in the South Caucasus and Eurasian space. This is regarded as a key factor in ensuring the country’s stable role in regional stability and global energy markets.

Keywords: geopolitics, energy diplomacy, strategic partnerships, energy resources, southern gas corridor, green energy, low-carbon economy, regional integration**,** energy security**,** energy transit**,** climate change.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Yusifzadə, t.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94

XATİRƏ HACIYEVA
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADU, Qafqazşünaslıq və Azərbaycan tarixi kafedrası
ORCID ID: 0000 0002 3962 6612
hajiyeva_1506@mail.ru

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AVROPA İTTİFAQININ CƏNUBİ QAFQAZ MARAQLARI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/161-166

Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən Cənubi Qafqaz regionunda Avropa İttifaqının xarici siyasəti Avropanın strateji maraqlarını əks etdirən siyasətinin tərkib hissəsidir . Son onilliklər ərzində siyasi və iqtisadi dəyiişikliklər meydanına çevrilən bu region, burada öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışan Avrupa İttifaqı üçün mühüm xarici siyasət obyektinə çevrilmişdi. Cənubi Qafqazla bağlı, Aİ-nin siyasətinin formalaşmasına bir sıra coğrafi, iqtisadi, təhlükəsizlik, tarixi amillər təsir göstərmişdi. Avropa İttifaqının xarici siyasət kontekstində onun maraqlarına təsir edən amillərin müəyyənləşməsi, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Avropa Ittifaqı; Cənubi Qafqaz; enerji; əməkdaşlıq; region; Xəzər və Qara dəniz.

Giriş. SSRİ-nin süqutu postsovet məkanında 200 ilə yazın müddətdə yeganə hegemon qüvvə olan Rusiyanın mövqelərinin dəyişməsini və beynəlxalq münasibətlər sisteminin yenidən qurulmasını zəruri etmişdi.Beynəlxalq güc mərkəzlərinin rəqabəti kontekstində dünyada gedən qloballaşma və inteqrasiya prosesi Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaza xüsusi marağının artmasına səbəb olmuşdu .Artıq 30 ildən çoxdur ki, Cənubi Qafqaz adlı kiçik region özünün mühüm geosiyasi mövqeyinə görə dünyanın aparıcı regional oyunçularının diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir

1. ***Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasətini şərtləndirən amillər***. Cənubi Qafqaz dövlətlərinə regiondan kənar aktorların marağı bir sıra amillərlə izah edilirdi. Avropa İttifaqı üçün Cənubi Qafqaza maraq ilk növbədə onun əlverişli geostrateji mövqeyi ilə şərtlənirdi. Regiona nəzarətin əhəmiyyəti öz siyasətini Xəzər və Qara dəniz regionlarında fəal şəkildə realizə etməklə tamamlanmırdı. Əvvəla bu, müasir mərhələdə inkişaf dinamikası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən Yaxın Şərq regionuna çıxış imkanı idi. İkincisi, Cənubi və Şimali Qafqazın qarşılıqlı əlaqəsi, Rusiyanın milli təhlükəsizliyinin təminatı nöqteyi-nəzərindən regionu xüsusi maraq dairəsinə çevirmişdi. Buna uyğun olaraq regiona nəzarət beynəlxalq oyunçulara Rusiyaya təsir üçün əlavə imkanlar verirdi. Üçüncüsü, Türkiyə və İran kimi regional aktorlara coğrafi yaxınlıq Cənubi Qafqazın Avropa İttifaqı üçün əhəmiyyətini artırmış olurdu. Türkiyənin Avropa İttifaqı üzvlüyünə iddiası Brüsselin nəzərindən kənarda qala bilməzdi. İranın nüvə siyasəti isə öz növbəsində Avropada narahatlıq doğururdu. Aİ-nin regionda irəliləyişi Ankara və Tehranla dialoqunda da öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Regionun təbii və xüsusən də enerji ehtiyyatları, həmçinin Asiya – Sakit okean regionuna çıxışının tranzit imkanları Avropanın xüsusi maraq dairəsində idi. Bununla əlaqədar olaraq regionun stabilləşdirilməsi məsələsi həm enerji ehtiyatlarının stabil ixracı və tranziti, həm də ümumiyyətlə Avropa təhlükəsizliyinin ən mühüm amillərindən biri olan postsovet məkanının stabilliyinin təmin edilməsi cəhətindən vacib əhəmiyyətə malik idi.1990-cı illərdə Cənubi Qafqazda əsas oyunçulardan birinə çevrilən Aİ-nin "Qafqaz Siyasəti" ABŞ-dan fərqli olaraq hərbi siyasi istiqamətə deyil, sosial-iqtisadi sahəyə yönəlmişdi. Stabil enerji təminatı Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin iqtisadiyyatının inkişafı üçün müasir mərhələdə əsas şərtlərdən biri idi. Bu məqsədin həyata keçməsi ilə bağlı Aİ dövlətləri Xəzər dənizi hövzəsinə fəal investisiya yatırmışdılar. Buradakı ehtiyatların Avropaya çatdırılması onun xüsusi diqqət mərkəzində idi. Enerji diplomatiyasında onun aparıcı qurumları tərəfindən hazırlanan xüsusi fond və proqramlar (TACİS və TRASECA) mühüm yer tuturdu. Bu qurumların nəzarəti altında enerji və nəqliyyat əməkdaşlığının parametrləri işlənib hazırlanır, karbohidrat ehtiyatlarının Avropaya çatdırılmasının əsas layihə və marşrutları dəyərləndirilirdi. Aİ ölkələrindən enerji ehtiyatlarının əsas istehlakçıları Böyük

Britaniya, Almaniya, Fransa və İtaliya idi [7]. 500 milyon istehlakçısı olan və dünyanın yüksək alıcılıq qabiliyyətinə malik bazarlarından hesab edilən Avropa dövlətləri Cənubi Qafqazla əməkdaşlıqda ilk növbədə enerji tələbatlarını ödəmək maraqlarından çıxış edirdilər. Avropa statistik məlumatlarına görə Avropa İttifaqı enerji ehtiyyatlarının istehlakına görə dünyada ikinci yeri, idxalın həcminə görə birinci yeri tuturdu. Aİ-nin əhalisi yer kürəsi əhalisinin 6%-ni və enerji bazarında dünya istehlakının 14-15%-ni təşkil edirdi. Avropa İttifaqı dünyada istehsal olunan neftin 19%, təbii qazın 16%-ni, kömürün 10%-ni istehlak edirdi [8].

1990-cı illərdən etibarən Aİ-də başlanan genişlənmə bu rəqəmlərin daha da artmasına səbəb olmuşdu. Bu Aİ-nin xarici enerji ehtiyatlarından artan asılılıq problemini nəinki aradan qaldırmış, əksinə daha da güclənməsinə səbəb olmuşdu. Aİ-nin yeni üzv dövlətlərində qazın idxal payı (72%), Aİ-dən (41,7%) daha yüksək olmuşdu. Eyni tendensiyaya neftin idxalı vəziyyətində də rast gəlinirdi (müvafiq olaraq 87,7% və 76,8%) [11].

2 . İqtisadi maraqlar. Enerji böhranlarının qarşısının alınmasına yönələn səylər, 1990-cı illərin çoxsaylı disskussiyaların əsas mövzusuna çevrilmişdi. 1990-cı ildə Dublində Avropa Şurasının iclasında Hollandiyanın Baş nazirinin enerji sahəsində ümumi siyasətin həyata keçirilməsi təşəbbüsü Avropa Komissiyasının işləyib hazırladığı Avropa Enerji Xartiyası konsepsiyasında öz həllini tapmışdı. Avropanın enerji təhlükəsizliyinin hüquqi əsaslarını yaradan, 1994-cü ilin dekabrında Lissabonda imzalanan Enerji Xartiyası Müqaviləsini (EXM) Aİ-nin bütün üzvləri, birlikləri, İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının bir sıra dövlətləri (İƏİT), Mərkəzi və Qərbi Avropa və postsovet dövlətləri, İsveçrə, Kipr, Malta, Türkiyə imzalamışdılar.

Xartiyanın mahiyyəti enerji sahəsində ticarət və investisiyaların azadlığının təmin edilməsindən ibarət olmuşdu. Xartiyanın III maddəsində EXM-n məqsədinin enerji daşıyıcıları bazarında açıq və azad rəqabət olduğu bildirilirdi. Maddə 10 (b.1) tərəfləri investisiyaların yatırılmasında əlverişli şərait yaratmağa, fəaliyyətlərində və müqavilələrin bağlanmasında qanunvericilik çərçivəsinə rəayət etməyə (b.12) çağırırdı [11].

Ticarətə aid olan hissədə tranzit qaydalarına xüsusi yer ayrılmışdır. Maddə 7-yə görə tərəflər həm milli, həm də xarici enerji daşıyıcılarının nəql edilməsi ilə bağlı əlverişli şəraitin yaradılması sahəsində öhdəlik götürmüşdülər [11]. Bu maddənin müddəalarının konkretləşdirilməsi məqsədi ilə hazırlanmış Tranzit protokolu enerji daşıyıcılarının tranzitini nəzərdə tutan layihələr, investorların inamını artırmağa xidmət edirdi. 10 dekabr 2003-cü ilə qədər EXM və onunla bağlı olan sənədləri, Aİ və 51 dövlət imzalamışdır. SSRİ-nin bütün keçmiş respublikaları, 46 dövlət [10, s.205] və Aİ müqaviləni ratifikasiya etmişdilər. Bu günə kimi EXM-i Rusiya, Belarusiya, İslandiya, Avstraliya və Norveç ratifikaya etməmişdilər. Eyni zamanda Avropada enerji siyasətinin koordinasiyasi üzrə fəaliyyətə başlanmışdır.1995-ci ildə Avrokomissiya tərəfindən aparıcı Avropa institutlarında müzakirə edilmiş "Avropa ittifaqının enerji siyasətinə" dair ilk rəsmi sənəd «Yaşıl və Ağ kitab»lar qəbul edilmişdi. Bu sənəddə qeyd edilirdi ki, *"enerji sektoru sənaye rəqabət qabiliyyətinin, enerji təhlükəsizliyinin, iqtisadi və ictimai inkişaf vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş Avropa ittifaqının ümumi səylərində hakim mövqe tuturdu"* [8, s.287-342]. "Ağ kitabda" Avropa enerji sahəsində qlobal rəqabət qabiliyyəti, enerji ehtiyyatları ilə təhlükəsiz təchizat, ətraf mühitin mühafizəsi kimi üç məqsəd ifadə olunmuşdu [9]. Aydındır ki, ikinci məqsəd enerji təchizatı sahəsində bilavasitə koordinasiya edilmiş siyasətə yönəlmişdi.

Belə sənədlərin nəşri Avropa İttifaqının enerji siyasətinin mühüm problemlərinin geniş surətdə müzakirə edilməsinin başlanğıcını qoymuşdu.

2020-ci ilə qədər «Avropa enerji sektorunun inkişafı barəsində icmal» nəşr edilmiş sənədlər içərisində mühüm və əhəmiyyətli yer tutmuşdu [12]. İcmalda göstərilirdi ki, nəzərdə tutulan dövr ərzində Avropanın enerji sektorunda ildə orta hesabla 1% olmaqla daimi artım müşahidə olunmuşdu [12].

İcmalda 2020-ci ilə qədər enerji ehtiyatlarının idxalının artım proqnozları göstərilmişdi. Enerji ehtiyyatlarına artan tələbatın və daxili enerji istehsalı göstəricilərinin aşağı düşməsi, üçüncü ölkələrdən enerji ehtiyatlarının təchizatında artan asılılıq meylinin yaranmasına səbəb olmuşdu. İcmala görə 1995-ci ildə enerji ehtiyatlarının idxalı ümumi istehlakın 48%-ni təşkil etdiyi halda 2020-ci ildə 69% olmalı idi. Bu artım bütün enerji ehtiyatlarına aid olmalı idi. Neftin idxalı 1995-ci ildəki 85%-ə qarşı 2020-ci ildə ümumi istehlakın 90%-ni təşkil etməli idi [12].

Xüsusi diqqət əsas enerji mənbəyi kimi təbii qazın idxalının artmasına yönəlmişdi. Təbii qazın həcmi bəhs edilən dövrdə 35%-dən 2020-ci ildə artaraq ümumi istehlakın 75%-ni təşkil etməli idi [12, s.24-47].

2000-ci ildə Aİ-nin 15 ölkəsi istehlak etdikləri enerji ehtiyatlarının 49%-ni idxal edirdilər. Tədqiqatçılar belə hesab edirdilər ki, 2020-ci ilə qədər bu rəqəm 62% artmalı idi [12] Aİ üzr" əyaşıl kitab" 2020-ci ildə bu rəqəmin 51% olacağını göstərmişdi. Cənubi Qafqaz dövlətləri məhz belə alternativ ixrac mənbəyi idilər.

Yuxarıdakı proqnozlardan göründüyü kimi Aİ-nin enerji idxalından asılılığı artan xətlə inkişaf edirdi. Bu isə öz növbəsində xarici idxalın təhlükəsizliyinin təmin edilməsini Aİ-nin enerji siyasətinin əsasına çevrilməsinə səbəb olmuşdu.

Bu baxımdan Xəzər regionu karbohidrogen yataqlarının lazımınca istifadə edilməyən mənbəyi kimi Avropa İttifaqının iqtisadi maraqlarında idi. 1990-cı illərin əvvəllərində Xəzəryanı ehtiyatlara marağın artması SSRİ-nin süqutunun yekunu ilə şərtlənmişdi. Nəticədə Qafqazın yeni Yaranmış dövlətləri müstəqil xarici siyasət yürütmək imkanı əldə etmişdilər.

Xəzər dənizinin statusu məsələsi ətrafında gedən müzakirələrə baxmayaraq Azərbaycan öz milli sektoruna iddiasına əsasən buradakı enerji ehtiyatlarından istifadə etmək imkanını nümayiş etdirmişdi.

Bu imkandan istifadə edən Azərbaycan 1994-cü ildə beynəlxalq konsorsiumla birgə Xəzər neft yataqlarının istifadəsi üzrə "Əsrin müqavilə"sini imzalayaraq Azərbaycanın Qərbdəki, Qərbin isə Xəzər hövzəsindəki mövqelərini xeyli möhkəmləndirmişdi [13, s.76].

Avropa İttifaqı 1990-cı illərin əvvəllərində Xəzəryanı ölkələrin enerji potensialına böyük ümidlər bəsləyirdi. Regionun neft-qaz potensialının qiymətləndi–rilməsində mövcud məlumatlar müxtəlif olub bir birindən fərqlənmişdi.

Regionun enerji potensialının qiymətləndirilməsindən bəhs edərkən karbo-hidrogen ehtiyatlarını: proqnoz edilən (undiscovered resources) və kəşf edilən (proved reserves) ehtiyatlara bölmək daha düzgün olardı [3].

Xəzər dənizi ehtiyatlarından neftin qiymətini dəyərləndirən ABŞ enerji Departamenti Konqresə məruzəsində bu rəqəmin 24 milyard ton təşkil etdiyini bildirirdi. Avropa İttifaqında Xəzər dənizinin mümkün ehtiyatlarının Yaxın Şərqin aşkar edilmiş ehtiyatlarının 25%-ni təşkil etdiyi bildirilir və 200 milyard barrel (təxminən 27 milyard ton) dəyərində qiymətləndirilirdi [6, s.147-162].

Lakin bu qədər neftin olma ehtimalını bir çox mütəxəssislər, o cümlədən Avropa siyasətçiləri şübhə altına almışdılar. Aparılmış tədqiqatlar Xəzər hövzəsində 40 milyard barrel neft (təqribən 5 milyard ton) ehtiyatları olmasını sübut edirdi. Qeyd edilirdi ki, Xəzər dənizinin ehtiyatlarına ABŞ-ın rəsmi sənədlərində verilən proqnoz 1990-cı ilin ortalarında Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaza qarşı tutduğu mövqeyi kəskin surətdə dəyişdiyi bir zaman meydana gəlmişdir. Ona görə də verilmiş məlumatlar məqsədyönlü şəkildə artırılmışdı [1].

Xəzəryanı ölkələrdən dörd respublika xeyli enerji ehtiyatına malik olmuşdu. Qazaxıstan və Azərbaycanda əsasən neft, Türkmənistan və Özbəkistanda qaz ehtiyatları üstünlük təşkil edirdi. Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə bu dörd respublikanın ümumi ehtiyatları 6 milyard maye karbohidrogenlər və 7 trilyon kub metr qaz təşkil edirdi [1]. Bu rəqəmlər Avropada göstərilən rəqəmlərdən praktiki olaraq fərqlənmirdi.

Cədvəl 1.3.1.1.

Ölkələr	*Nəzarət edilən sahə (%)*	*Aşkar edilmiş ehtiyyatlar (milyard barrel)*	*Proqnoz ehtiyyatlar (milyard barrel)*
Qazaxıstan	29,9	10	85
Azərbaycan	20,7	3,6	27
Türkmənistan	19,2	1,4	32
İran	14,6	0	12
Rusiya	15,6	0,2	12

Mənbə: ABŞ-ın enerji Departamenti, 1997, sitat: Le Monde, 11.07.1998 [15, s.277].

Göründüyü kimi Xəzəryanı ölkələr müxtəlif növ enerji ehtiyatlarının potensial mənbəyi kimi Aİ analitiklərinin diqqətini daha çox cəlb etmişdi.

Avropa İttifaqı enerji ehtiyatlarının potensial istehlakçısı kimi regionda mühüm geopolitik və iqtisadi maraqlara malik olmuşdu [14]. Aİ fəaliyyətinin əsas inkişaf istiqamətləri regionda təkcə yeni qaz və neft kəmərlərinin deyil, həmçinin, nəqliyyat yollarının işlənməsi və inşası təşkil etmişdi.

Qara dəniz iqtisadi Alyansının (QİA) üzvü idi olan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan eyni vaxtda Avropa İttifaqı ilə Əməkdaşlıq və Tərəfdaşlıq sazişi imzalamış (1996) və əsas motivinin Aİ-nin enerji maraqları təşkil edən əməkdaşlığa başlamışdılar [4, s.38].

Cənubi Qafqaza rəsmi səfərə gələn Fransa gənclər və idman naziri Fransua Lamuru, 2004-cü il noyabrın 3-də Bakıda Azərbaycan Prezidenti İ.H.Əliyevlə görüşərkən enerji daşıyıcılarının Avropaya ixracının çoxvariantlı təminatı kontekstində regionla əməkdaşlığa Aİ-nin xüsusi marağını qeyd edərək bildirmişdi ki, Ai-nin məqsədi regionla uzunmüddətli əməkdaşlığın həyata keçirilməsidir. Bu işdə əsas zəmanət regionda stabilliyin təminatıdır [6, s.86].

Xəzər ətrafında böyük maraqların cəmlənməsində əsas rolu isə Azərbaycan oynamışdı. Azərbaycan təkcə karbohidrat ehtiyatlarının mənbəyi kimi deyil, həm də Xəzər hövzəsindən Qərb istiqamətində neft və qazın ixracı üçün əlverişli coğrafi mövqedə yerləşirdi.

Ermənistanın iqtisadi inkişaf yolunda əsas maneələrdən biri onun təbii ehtiyatlarla məhdud olması idi. Bu öz əksini Ermənistanın Gürcüstan vasitəsilə tranzit olunan Rusiya nefti və qazından tam asılı olmasında tapmışdır. Buna görə də Ermənistan Aİ-nin iqtisadi maraqlarında Azərbaycan kimi mühüm yer tuta bilməmişdi. Yalnız Qarabağ münaqişəsinin həlli və nəqliyyat kommunikasiya təcridliyinin aradan qalxması nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmış ola bilərdi. Xəzər neftinin Ermənistan ərazisindən keçərək tranziti rəqabəti gücləndirə bilərdi. Lakin Qarabağ münaqişəsinin mövcudluğu, Azərbaycanla və Türkiyə ilə qarşıdurma şəraitində bunun realllığa çevrilməsi qeyri-mümkün idi.

Gürcüstanın mühüm strateji ehtiyatı onun əlverişli coğrafi mövqeyi, Qara dəniz sahilində Poti və Batumi limanlarının olması idi. Bu Gürcüstana karbohidrat ehtiyatlarının bölgüsündə, neft və qaz nəqli və tranziti layihələrində mühüm yer tutmağa imkan vermişdi. Gürcüstanın Xəzər neftinin nəqlinin kompleks layihəsində iştirakı onun yaxın və uzaq xarici dövlətlər içərisində ön səhnəyə çıxmasına, Avroasiya nəqliyyat dəhlizi olan "Avropa-Qafqaz-Asiya"nın (TRASECA) reallaşması isə onun müvəffəqiyyətlə dünya təsərrüfatına inteqrasiyasına səbəb olmuşdu. Bu istiqamətdə ilk addım Bakı-Supsa neft kəmərinin açılışı və gürcü limanı Poti ilə Bolqar limanı Burqas arasında daimi bərə xidməti olmuşdu [5, s.149].

Aİ-nin region dövlətləri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişaf strategiyasını hazırlayarkən regionda təhsilin və əhalinin peşəkarlıq səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Beləliklə Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaz regionunda müstəqil və koordinasiya edilmiş siyasət həyata keçirməkdə ilk növbədə enerji sahəsində əhəmiyyətli maraqlara malik olmuşdu [13, s.35]. İqtisadi motivlərdən savayı regiona münasibətdə vahid strategiyanın məqsədlərindən biri Avropa təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olmuşdu. MDB məkanında yeni yaranmış dövlətlər bu təhlükəsizliyin mənbəyi olmuşdular.

Nəticə. Beləliklə, Aİ enerji resurslarının ideal mənbələrinin genişlənməsinə enerji bazarının liberallaşmasına yönəlmiş diversifikasiya strategiyasının əsası kimi baxırdı. Bu strategiya neft və qazın idxalının həcmindən asılı olmayaraq müntəzəm davam etdirilirdi. Belə yanaşma Aİ-nin Cənubi Qafqaz siyasətinin əsasını təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Aİ-nin xarici siyasət fəaliyyətinin Avropa xidmətləri saytı // URL: http://eeas.europa.eu/blacksea/doc/jointstatement.blackseaen.pdf [25.09.2025].
2. AR Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları. 2006-2010-cu illər.
3. Барсегов,Ю.Г. Каспий: в Международном праве и мировой политике и МЭМО РАН / Ю.Г.Барсегов. – Москва: – 1998.

4. Беридзе, Г.А. Центральный Кавказ и экономика / Г.А.Беридзе, Э.М.Исмаилов, В.Г.Папава. – Грузии-Баку: Издательство “Нурлан”, – 2004. – 248 с
5. Гаджиев, К.С. Геополитика Кавказа / К.С.Гаджиев. – Москва: Международные отношения, – 2001. – 464 с.
6. Гулиев, М.Е. Энергетическая проблема во внешнеэкономической стратегии стран СНГ / М.Е.Гулиев. – Санкт-Петербург: Издательство СПбГУЕФ, – 2005. – 99 с.
7. Садыгов, Р.А. Европейский Союз и Южный Кавказ: геополитические и экономические интересы и механизмы их осуществления // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, 2009, №9. http://jurnal.org/articles/2009/politl7.html [25.09.2025].
8. Comission Europeenne, Livre Vert, Vers une strategie europeenne de securite d’approvisionnement energetique, Com (2000) 769 final, Bruxelles, 29.11.2000.
9. Commission of The5European Communities, Brussels, 13.12.1995. com (95) 682 final white paper. An Energy Policy for the European Union (Presented bu the Commission) 45 p.
10. European Parlament, Resolution on the communication from the comission entitled Towards a European Union strategu for relations with the Transcaucasian Republics (COM (95) 02 05-C4-02 42/96), 24 September 1996.
11. European comission, DG TREN, “Enlargement and European energy policy” 12
12. “European energy to 2020-a scenario approach” ECSE –EC-EAEC, Bruseels, 1996
13. Hajiyeva, Kh.Z. Interests of Euroepan Union in the Caucasus // Geopolitica, – Bucharest: – 2011. – p.33-37.
14. Politi,A.European security: The NewTransnational Risks //Chaillot Paper/insf.For Secuurste studies, Western European Union–1997.№29 oct.Reflection Group’s Report. Messina 2 June 1995. Brussels 5th December 1995.
15. Le Monde, 11.07.1998, Energy Departament of USA,1997.

ХАТИРА ГАДЖИЕВА
доктор философии по истории, доцент АУЯ,
кафедра Кавказоведение и История Азербайджана

ИНТЕРЕСЫ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Внешняя политика Европейского Союза в регионе Южного Кавказа, расположенном на перекрестке Европы и Азии, является составной частью его политики, отражающей стратегические интересы Европы. Этот регион, ставший за последние десятилетия ареной политических и экономических изменений, стал важным объектом внешней политики Европейского Союза, который стремится укрепить здесь свои позиции. На формирование политики ЕС в отношении Южного Кавказа оказал влияние ряд географических, экономических, факторов безопасности и исторических факторов. В контексте внешней политики Европейского Союза большое значение имеет определение факторов, затрагивающих его интересы.

Ключевые слова: Европейский Союз; Южный Кавказ; энергетика; сотрудничество; регион; Каспийское и Черное море;

KHATIRA HAJIYEVA
PhD in history, assosiate professor of Azerbaijan University of Languages

THE EUROPEAN UNION'S INTERESTS IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The European Union's foreign policy in the South Caucasus region, located at the crossroads of Europe and Asia, is a component of its policy reflecting Europe's strategic interests. This region, which

has become an arena of political and economic changes over the past decades, has become an important foreign policy object for the European Union, which is trying to strengthen its position here. A number of geographical, economic, security, and historical factors have influenced the formation of the EU's policy regarding the South Caucasus. In the context of the European Union's foreign policy, it is of great importance to determine the factors affecting its interests.

Keywords: European Union; South Caucasus; energy; cooperation; region; Caspian and Black Sea.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Şahismayıl İsmayılov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

NAZİM MUSTAFA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0007-0709-5689
nazimmustafa@mail.ru

İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏN AZƏRBAYCANLILARIN 1948-1953-CÜ İLLƏR DEPORTASİYASI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/167-175

Bu məqalədə 1948-1953-cü illərdə İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası araşdırılır. Ermənilər 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar və soyqırımları törətmiş, İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə mərkəzi Sovet hakimiyyətinin köməyi ilə azərbaycanlılar öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilməsinə nail olmuşlar. Paralel olaraq xaricdən ermənilər köçürülüb gətirilərək deportasiyaya məruz qoyulan azərbaycanlıların evlərində məskunlaşdırlmışlar. Təhlillər göstərir ki, 1948-1953-cü illər deportasiyası nəticəsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisi yarı azalmışdır. Həmçinin bütövlükdə 1948-1953-cü illərdə 100 minə yaxın azərbaycanlı əhali öz tarixi vətənləri olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmişdir.

Açar sözlər: Ermənistan, Qərbi Azərbaycan, azərbaycanlılar, İrəvan, Bakı, Gəncə, deportasiya.

Giriş. İstər Çar Rusiyası dövründə, istərsə də Sovet hakimiyyəti illərində erməni siyasi dairələri tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmişlər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1905-1906-cı və 1918-1920-ci illərdə həyata keçirdikləri kütləvi qırğınlar və soyqırımı aksiyaları məhz müəyyən tarixi şəraitin onlara verdiyi fürsətin nəticəsi idi. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası ermənilərin və onların havadarlarının İkinci Dünya müharibəsinin sonunda Sovet İttifaqının üstün mövqeyə çıxması ilə yaranan şəraitdən bəhrələnmək siyasətinin növbəti mərhələsi idi.

Deportasiya və yaxud əhalinin zorakılıqla miqrasiyası sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif üsullarla həyata keçirilən siyasi repressiyanın xüsusi forması idi. Etnik təmizləmə məqsədini güdən bu aksiya həm administrativ xarakter daşıdığı üçün, həm də Ermənistanda yaşayan xalqlardan yalnız azərbaycanlılara şamil edildiyi üçün siyasi repressiya kimi xarakterizə edilməlidir. Min illər ərzində müəyyən arealda formalaşmış toplumun gözlənilməz bir qərarla tarixi köklərindən qoparılaraq yurdsuzlaşdırılması isə bu aksiyanın qeyr-insani, anti-humanist xarakterinə dəlalət edirdi.

1944-cü ilin iyununda Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Qriqori Arutinov məşhur sovet tarixçisi akademik Yevgeni Tarleni İrəvana dəvət edərək, onunla "Qərbi Ermənistan"ın (*yəni Türkiyənin Şərqi Anadoludakı ərazisinin bir hissəsinin – N.M.*) Sovet Ermənistanına "qovuşdurulması" aspektlərini müzakirə etmişdi. Nəticədə akademik Tarlenin Sov.İK(b)P MK-ya təqdim etdiyi arayış SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İosif Stalinin yanında müzakirə edilsə, də heç bir qərar qəbul edilməmişdi [20].

Qərbi Azərbaycandan, o cümlədən də İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyasının səbəblərini müəyyən etmək üçün həmin dövrdə gedən proseslərə nəzər salmaq lazımdır. İkinci Dünya müharibəsinin sonuna yaxın SSRİ-nin Türkiyə ilə münasibətləri həddindən artıq kəskinləşmişdi. 1945-ci il martın 19-da SSRİ hökuməti hələ 17 dekabr 1925-ci ildə imzalanan və sonradan müddəti dəfələrlə uzadılan iki ölkə arasında dostluq və neytrallıq haqqında müqaviləni birtərəfli qaydada denonsasiya etmişdi. Ləğv edilən həmin müqavilədə bir-birinə hücum etməmək və neytrallığa əməl etmək barədə öhdəliklər var idi. Bu addım ona işarə idi ki, Sovet İttifaqı Türkiyəyə hücuma hazırlaşır. Sadəcə olaraq, Almaniya cəbhəsində müharibənin qurtarmasını gözləmək lazım gəlirdi. SSRİ rəhbərliyi öz hərəkətini onunla izah edirdi ki, 1942-ci ildə almanlar Şimali Qafqaza gəlib çıxanda, Türkiyə öz qoşunlarını Cənubi Qafqaz sərhədlərinə cəmləşdiribmiş və Sovet qoşunlarının həmin cəbhədə məğlub olacağı təqdirdə, guya hücuma keçmək istəyirmiş. Türkiyənin 1944-cü ilin

avqustunda Almaniya ilə əlaqələrini kəsməsini və 1945-ci il fevralın 23-də ona qarşı müharibə elan etməsini SSRİ rəhbərliyi gecikmiş addım kimi qiymətləndirir və Türkiyəni "cəzalandırmaq" istəyirdi [19, c.192-195].

Müharibədən qalib çıxan SSRİ-nin öz sərhədlərini genişləndirmək siyasəti müharibədən sonra formalaşmağa başlayan Stalin-Molotov doktrinasının əsasını təşkil edirdi. 1945-ci il iyunun 7-də SSRİ xalq xarici işlər komissarı V. Molotov Türkiyənin SSRİ-dəki səfiri S. Sarperi dəvət edərək Boğazlara birgə nəzarət, Bosfor və Dardanel rayonunda Sovetlərə hərbi baza verilməsi, Qars və Ərdahanın SSRİ-yə qaytarılması haqqında Sovet hökumətinin tələblərini elan etmişdi. İyunun 18-də V. Molotov S. Sarperlə yenidən görüşərək "tarixi ədalətsizliyin bərpa edilməsi üçün Qars və Ərdahanın qaytarılmasını" ultimativ qaydada yenidən irəli sürmüşdü [16, c.230-240].

Belə bir məqamda ermənilərin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə SSRİ-nin sərhədlərini genişləndirmək planları üst-üstə düşürdü. İ.Stalin Rusiya ilə Türkiyənin 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək, yəni Qars və Ərdahan vilayətlərini yenidən Türkiyədən qoparmaq istəyirdi. Lakin Türkiyədən qoparılması nəzərdə tutulan ərazilərin məskunlaşdırılması problemi qarşıya çıxmışdı. Bu problemin xaricdə məskunlaşan Türkiyə əsilli ermənilərin hesabına həll edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qarşıdan isə bütün ermənilərin katolikosunu seçmək kampaniyası gəlirdi.

1945-ci il aprelin 3-də bütün ermənilərin katolikosunun seçkiləri ərəfəsində Eçmiədzin kilsəsinin arxiyepiskopu Gevorq VI Çörəkçyan mövcud problemlərin həlli ilə bağlı İ.Stalinə məktubla müraciət etmişdi [21, c.64-66]. İ.Stalin bu məqamdan istifadə edərək, arxiyepiskop Gevorq Çörəkçyanı Moskvaya çağırır.

1945-ci il aprelin 19-da Gevorq Çörəkçyan SSRİ Nazirlər Sovetinin nəzdindəki Dini İşlər Şurasının sədri Polyanskinin müşayiəti ilə Stalinlə görüşür. Stalin əvvəllər Eçmiədzin kilsəsinə məxsus olmuş torpaqların qaytarılması tələbindən başqa, arxiyepiskopun bütün xahişlərinin yerinə yetiriləcəyini bildirir. Çünki həmin torpaqlar artıq kolxozlara məxsus idi və qaytarılması böyük narazılıqlar yarada bilərdi. Görüşün sonunda Stalin deyir: "Tezliklə müharibə qurtaracaq. Bizim hökumət 1920-ci ildə Ermənistanın Türkiyəyə verilmiş qərb quberniyalarını geri qaytarmaq istəyir. Aydındır ki, həmin torpaqlarda ermənilər yaşamalıdırlar. Arzu olunandır ki, onlar Türkiyədən qaçmış və hazırda xaricə səpələnmiş ermənilər olsunlar. Ona görə də təqribən 100 min ermənin immiqrasiyasını təşkil etmək lazımdır. Tezliklə bu barədə hökumətin qərarı olacaq. Siz də öz növbəsində bu işdə bizə kömək etməlisiniz". Bunları eşidən Gevorq sevincini gizlədə bilmir. O, bu məsələnin həllində hər cür köməklik ediləcəyini vəd edir və eyni zamanda bildirir ki, Ermənistanda iqtisadi vəziyyət ağırdır və xaricdən gələcək bu qədər ermənini mənzillə və ərzaqla təmin etmək mümkün olmayacaq. Stalin cavab verir: "Eybi yoxdur, biz hər şeyi edərik, təki repatriantlar sıxıntı çəkməsinlər" [17]. Məhz bu görüşdən sonra ermənilərin xaricdən Ermənistana köçürülməsinə ciddi hazırlıq görülür. "Hər şeyi edərik" dedikdə isə Stalin xaricdən köçürülüb gətiriləcək ermənilərin mənzil problemlərinin azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsi yolu ilə həll edilməsini nəzərdə tuturdu.

Məhz bu görüşdən sonra ermənilərin xaricdən Ermənistana, o cümlədən də İrəvan şəhərinə köçürülməsinə, paralel olaraq, azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə ciddi hazırlıq görülür. Sovet hökuməti azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsinin (*əslində, deportasiya edilməsinin – N.M.*) zəruriyyətini Mingəçevir su anbarı tikilib istifadəyə verildikdən sonra Kür-Araz ovalığında yeni suvarılan torpaq sahələrinin yaranacağı və həmin torpaqlarda pambıq yetişdirmək üçün işçi qüvvəsinə ehtiyac olacağı ilə əsaslandırmağa çalışrdı.

İyunun 22-də arxiyepiskop Gevorq Çörəkçyan bütün ermənilərin katolikosu seçilir. Katolikosun seçilməsi münasibətilə müxtəlif ölkələrdən Eçmiədzinə gələn din xadimləri fürsətdən istifadə edərək Sovet hökumətinə müraciət edirlər ki, Qars və Ərdahanın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini həll etsin.

1945-ci il mayın 15-də Ermənistan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Q.Arutinov məktubla İ.Stalinə müraciət edərək, xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına "qaytarılması" haqqında qərarın qəbul edilməsini xahiş edir. İyunun 6-da Stalin Kremldə Arutinovu qəbul edir. Arutinov Stalinə Türkiyə ilə 1914-cü ildəki vəziyyətə uyğun sərhədləri bərpa etmək haqqında məktubunu təqdim edir. İ.Stalin xarici işlər naziri Vyaçeslav Molotova tapşırır ki, ona 1914-cü il və 1921-ci il xəritələrini təqdim etsin. Oktyabrın 27-də Arutinov yenidən Stalinin qəbulunda

olarkən Stalin ona Sovet hökumətinin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasının gündəlikdən düşmədiyini bildirir. Arutinov 300 mindən artıq ermənin Sovet Ermənistanına can atdığını, lakin ilk öncə "mövcud ədalətsizliyin" aradan qaldırılmasını – yəni Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələsinin həll edilməsini xahiş edir. Arutinov görüşün sonunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında növbəti məktubunu Stalinə təqdim edir [20].

SSRİ Xalq Komissarları Soveti 21 noyabr 1945-ci il tarixdə "Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qərar qəbul edir. Ermənistan hökuməti yanında "repatriantların" qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə xüsusi komitə yaradılır və ermənilərin köçürülməsi nəzərdə tutulan ölkələrə respublika hökuməti öz nümayəndələrini göndərir.

Noyabrın 28-də ÜİK(b)P MK-nın katibi G.Malenkov Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi barədə Arutinovun Stalin qarşısında qaldırdığı vəsatəti Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırova göndərir [8, v. 7]. 1945-ci il dekabrın 10-da M.C.Bağırov həmin məktuba cavab olaraq göndərdiyi məktubda bildirir ki, o, Arutinovun təklifi ilə o şərtlə razıdır ki, Şuşa istisna olmaqla, Ermənistanın əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Əzizbəyov, Vedi və Qarabağlar rayonları Azərbaycana birləşdirilsin [8, v.8-12]. Bundan sonra həmin məsələ qapadılmış, əvəzində azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası məsələsi aktuallaşmışdı.

SSRİ Ali Sovetinin 19 oktyabr 1946-cı il tarixli fərmanına əsasən xaricdən Ermənistana "repatriasiya" edilən ermənilərə Sovet İttifaqının ərazisinə daxil olduqları andan etibarən SSRİ vətəndaşı statusu verilməsi qərara alınmışdı. Əslində, xaricdən köçürülüb gətirilən ermənilər "repatriant" adlandırmaq elmi nöqteyi-nəzərdən düzgün deyildi. Çünki köçürülüb gətirilən ermənilər heç vaxt indiki Ermənistan ərazisində yaşamamışdılar. Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İraq, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50 min 900 nəfər erməni Ermənistana köçürülür. 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilərək Ermənistanda yerləşdirilir [18, c.366]. Ermənistan rəhbərliyi 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə xaricdən köçürülüb gətirilən ermənilərin sayının azalmasının səbəbini onunla izah edirdi ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə yalnız İrəvan və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər. Ümumiyyətlə, 1946-1949-cu illərdə xarici ölkələrdən Ermənistana 96 min erməni köçürülmüşdü ki, onların da bir hissəsi İrəvanda məskunlaşmışdıı. Onlar əsasən şəhər ətrafındakı Nor-Areş, Zeytun, Nor Kilikiya massivlərində məskunlaşdırılmışdılar [18, c.365].

Tarixçilər SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasını İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ ilə Qərb dövlətləri arasında "soyuq müharibənin" başlanğıc mərhələsi kimi izah edirlər. Sovet hökuməti ilə ABŞ və İngiltərə arasında aparılan uzun sürən diplomatik danışıqlar nəticəsində nəhayət ki, Sovet hökuməti Türkiyəyə hücum etmək niyyətindən əl çəkmişdi [13, s. 595]. Ermənilər Sovet hökumətinin köməyi ilə Qars və Ərdahanı ələ keçirmək fürsətini əldən versələr də, azərbaycanlı əhalinin tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilməsinə nail oldular.

1947-ci il dekabrın əvvəlində Azərbaycan və Ermənistan K(b)P MK-larının birinci katiblərinin adından İ.Stalinin adına məktub göndərilir. Birgə məktubda Ermənistanda yaşayan 130 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi məsələsini həll etmək xahiş olunurdu. Surəti Azərbaycan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılan həmin məktubun altında imza, imzalanma tarixi və göndərilmə nömrəsi qeyd olunmamışdır [12, s.80].

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar qəbul edir. Həmin qərarda göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Qərarın 1-ci bəndində 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsinlər [10, v. 14-17]."Digər azərbaycanlı əhali" kateqoriyasına açıqlıq gətirilməsə də, aydın olurdu ki, bu kateqoriya altında Ermənistanın şəhərlərində yaşayan fəhlələr və kolxozçu olmayan azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

2 fevral 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsiinə hazırlıq tədbirləri haqqında" məxfi qərar qəbul edir, 1948-ci ildə köçürülənlərin Azərbaycan SSR-in kolxozlarına bölüşdürülməsi planını təsdiq edir [1, v.55-59]. Həmin plana görə, İrəvan şəhərindən yaz mövsümündə 60 ailənin (230 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

10 mart 1948-ci il tarixdə SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarına əlavə olaraq "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" ikinci qərar qəbul etmişdir. 14 maddədən ibarət olan bu qərarda köçürmə ilə əlaqədar olaraq SSRİ hökumətinin, habelə Azərbaycan və Ermənistan Nazirlər Sovetlərinin qarşısında konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu [10, v. 21-25].

Azərbaycanda köçürmə işlərinə bilavasitə Nazirlər Sovetinin milliyyətcə erməni şöbə müdirləri Nerses Brutens (*N.Brutens uzun müddət Sov.İKP MK-nın beynəlxalq əlaqələr şöbəsi müdirinin birinci müavini olmuş Karen Brutensin atasıdır – N.M.*) və Ruben Sevumyan *(R.Sevumyan təqribən 25 il Nazirlər Sovetində kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir – N.M.)* rəhbərlik etmişdilər.

Ermənistan SSR- dən Gəncə şəhərinə və rayonlarına icazəsiz köçmüş ailələrin vəziyyəti və Gəncə zonasının rayonlarında onların yerləşdirilməsi və qeydiyyatlarının aparılması üçün işlənmiş tədbirlər planı haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə şöbəsinin müdiri N.Brutensin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ. Quliyevə 15 mart 1948-ci il tarixli məxfi məlumatında qeyd edilirdi ki, 1947-ci ilin sonu və 1948-ci ilin yanvar-fevral aylarında Kirovabad (Gəncə) şəhərinin Yeni İrəvan qəsəbəsində təqribən 50 ailə İrəvan şəhərindən gələrək məskunlaçmışlar. İrəvan şəhərindən gələnlərin əksəriyyətinin Ermənistan Ticarət və İctimai İaşə Nazirliyi sisteminin işçiləri olduqları və əsasən işsiz olduqları həmin məlumatda qeyd edilir [3, v. 8-14].

18 mart 1948-ci il tarixində Azərbaycan KP (b) MK Bürosunun iclasında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi vəzifəsinə Məmməd Cəfərov, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də müvəkkili vəzifəsinə isə Mürsəl Məmmədov təsdiq edilmişdir. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də 5 ştat vahidi ilə Nümayəndəliyi yaradılmışdı. Nümayəndəlik İrəvan şəhərindəki Kamo küçəsi, 2 ünvanında yerləşirdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-dəki nümayəndəsi M.Məmmədovun Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə və AK(b)P MK-in katibi M.C.Bağırova göndərilən 12 aprel 1948-ci il tarixli məlumatında qeyd edilirdi ki, 1948-ci ildə Ermənistanın əsasən azərbaycanlıarla ermənilərin qrışıq yaşadıqları 53 yaşayış məntəqəsindən 2378 ailənin (11244 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin qeyd edilirdi ki, İrəvan şəhəriniun azərbaycanlıları xahiş edirlər ki, onları Azərbaycan SSR-in iri şəhərlərinə - Bakıya və Gəncəyə köçürsünlər və mənzillərinin Azərbaycanın şəhərlərindəki mənzillərlə dəyişdirilməsi üçün mətbuatda elan verilməsinə icazə verilsin. İrəvanlı azərbaycanlıların arasında çoxlu sayda bağçılıq və tərəvəzçiliklə məşğul olduqları üçün onlar Abşeron rayonunda məskunlaşdırılmalarını istəyirdilər ki, Bakı şəhərini müəyyən qədər tərəvəzlə və göygöyərti ilə təmin edə bilsinlər [12., s.133-135]. Bununla əlaqədar İrəvan şəhərindən köçürülən kolxozçuların Abşeron kolxozlarında yerləşdiriləcəkləri evlərin cari vəziyyəti və onların əsaslı surətdə yenidən qurulması məqsədilə yaradılmış komissiyanın Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədrinin adına göndərdiyi arayışda qeyd edilirdi ku, Abşeron rayonunun Şüvəlan, Qala, Mastağa, Binə, Zirə, Mərdəkan, Türkan, Keşlə, Buzovna və Nardaran qəsəbə və kəndlərində kapital təmirdən sonra 295 ailənin yerləşdirilməsi mümkündür [2, v. 56-57].

Bakı şəhər Sovetinin əməkdaşı Allahverdiyevin, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin əməkdaşı N.Brutensin, İrəvan şəhərinin təmsilçiləri Şirinov və İsmayılovun imzaları ilə "İrəvan şəhərindən köçürülən kolxozçuların Abşeron kolxozlarında yerləşdiriləcəkləri evlərin cari vəziyyəti və onların əsaslı surətdə yenidən qurulması haqqında komissiyanın Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədrinin adına hazırlanan arayış"da qeyd edilirdi ki, 1948-ci il aprelin 17-18-də İrəvan şəhərindən köçürülənlərin təmsliçiləri Şirinov və İsmayılovun iştirakları ilə Maştağa və Əzizbəyov rayonlarını gəzmiş, boş evlərdə məskunlaşma üçün onların yararlılıq vəziyyətini yoxlamışlar. Müəyyən edilmişdir ki, kapital bərpa-təmir işlərindən sonra 295 ailəni həmin rayonların ərazisində məskunlaşdırmaq olar. Şirinov və İsmayılov bildirmişlər ki, Türkan, Zirə, Nardaran və Şüvəlanın təbii şəraiti

köçürülmə üçün münasib deyil və xahiş etmişlər ki, köçürülən əsas kütlə Maştağa, Buzovna, Mərdəkan və Şüvəlanda yerləşdirilsinlər, hansı ki həmin kəndlərdə zəruri torpaq sahələri var ki, orada yeni evlər tikmək mümkündür [5, v. 273-274].

13 aprel 1948-ci ildə Azərbaycan K(b)P MK-nın Bürosu "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə əlaqədar kütləvi təbliğat tədbirləri haqqında" qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarın preambula hissəsində SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı Stalinin Azərbaycan SSR-ə və Azərbaycan xalqına göstərdiyi qayğının təzahürü kimi qiymətləndirilirdi. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalini köçməyə təşviq etmək üçün "Sovet Ermənistanı" qəzetində Sovet Azərbaycanının sosializm quruculuğundakı nailiyyətləri haqqında dərc edilməsi üçün məqalələr hazırlamaq, Mingəçevir sisteminin inşası nəticəsində Kür-Araz ovalığında yeni yaranacaq suvarılan ərazilərin perspektivi haqqında kütləvi tirajla broşürlərin çap edilməsi tapşırılırdı. Həmçinin mədəni-maarif müəssisələrinin rəhbərlərinə tapşırılırdı ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhali arasında təbliğat aparmaq üçün mühazirəçilər, yazıçılar, şairlər, artistləri səfərbər etsinlər [11, v.19-20].

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin ilin yaz mövsümündə Ermənistan SSR-in kənd rayonlarının kolxozçuları ilə bərabər, İrəvan şəhərindən 105 azərbaycanlı ailəsinin (400 nəfər) Bakı ərazisinə köçürülməsi nəzərdə tutulurdu [4, v. 241].

Rayon və qəsəbələr	*Ailə*	*Nəfər*	*Yerlədirilməəsi nəzərdə tutulan rayon*	*Yerlədirilməəsi nəzərdə tutulan kənd, qəsəbə*
Malatya qəs.	21	70	Əzizbəyov	Mərdəkan
Qoxb qəsəbəsi	19	110	Əzizbəyov	Mərdəkan
Stalin rayonu	40	154	Maştağa	Maştağa
Spandaryan rayonu	25	76	Əzizbəyov	Şüvəlan

Lakin İrəvan şəhərindən köçürülərək Bakı ətrafında yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan evlər yaşamaq üçün yarasız vəziyyətdə olan idarə-müəssisələrin uçuq-sökük inzibati tikililərdən ibarət idi. İrəvan şəhərində yüz illər boyu yaşayan, özlərinə imarətlər inşa edən azərbaycanlı əhalinin Bakının ətrafında yararsız vəziyyətdə olan tikililərdə yerləşdirilməsi sözün həqiqi mənasında cinayət idi. Bu cinayətə həmin dövrün Ermənistan və Azərbaycan rəhbərləri birlikdə imza atırdılar.

"Pedoqoji institutun Azərbaycan bölməsinin və Azərbaycan pedaqoji texnikumunun Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi haqqında" Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1 iyul 1948-ci ildə qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə tapşırılmışdır ki, İrəvan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı sektorunun ədəbiyyat, coğrafiya və fizika-riyaziyyat fakültələrində təhsil alan 149 tələbə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun müvafiq fakültələrinə köçürülsünlər. İrəvan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı sektorunun ədəbiyyat, tarix və fizika-riyaziyyat fakültələrində qiyabi təhsil alan 257 müəllim təhsillərini davam etdirmək üçün Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun müvafiq fakültələrinə qəbul edilsinlər. Ermənistandan köçürülən İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Məktəbi müstəqil təhsil müəssisəsi kimi əyani şöbəsinin 232 şagirdi və qiyabi şöbəsinin 108 şagirdi pedaqoji kontingentlə birlikdə Xanlar (Göygöl) şəhərinə köçürülsün və pedaqoji məktəb Xanlar şəhərindəki uşaq evində yerləşdirilsin [12, s.193-194].

İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Məktəbində işləyən 18 müəllimin ailəsi (83 nəfər) Xanlar şəhərinə (indiki Göygöl şəhəri) deportasiya edilmişdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyev 13 dekabr 1948-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini V.Malenkova ünvanlandığı SSRİ Nazirlər Sovetinin 27 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarının yerinə yetirilməsinin vəziyyəti haqqında hesabat xarakterli məktubunda Kür-Araz ovalığına köçürülən əhali üçün bütün zəruri şəraitin olmadığı - yaşayış üçün mənzillərin olmaması, torpağın yararlı hala salınmaması, su təchizatının həll edilməməsi, sanitar-profilaktik müəssisələrinin olmaması vurğulanırdı. Bütün bunları nəzərə alaraq, Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürülmə planında dəyişiklik edilərək bu rəqəmin 1949-cu ildə 12000-15000 nəfərdən artıq

nəzərdə tutulmaması, Ermənistanın dağlıq rayonlarından köçürülənlərin Azərbaycanın dağlıq rayonlarında yerləşdirilməsinə icazə verilməsi SSRİ Nazirlər Sovetindən xahiş edilir və həmin şəxslərə də SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli güzəştlərin şamil edilməsinin məqsədəmüvafiq olması qeyd edilirdi [6, v. 71-74].

Lakin SSRİ Nazirlər Soveti dəfələrlə edilən bu cür müraciətlərə bir qayda olaraq cavab verirdi ki, təsdiq edilmiş köçürmə qrafikindən kənara çıxmaq olmaz.

SSRİ hökumətinin azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında verdiyi qərarlar Ermənistan hökumətinə şans vermişdi ki, İrəvan ətrafında və Ermənistanın sərhədləri boyunca mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini köçürmək yolu ilə birdəfəlik xəritədən silə bilsin. Ermənistan hökumətinin nümayəndələri azərbaycanlı əhalinin psixoloji cəhətdən köçürülməyə hazırlanması üçün müxtəlif şayiələr yayırdılar. Ermənistan SSR-in daxili işlər naziri general-mayor Xoren Qriqoryanın imzası ilə 3 may 1948-ci ildə Mir Cəfər Bağırova ünvanlanmış "Azərbaycan SSR-ə qarşıdakı köçürülmə ilə əlaqədar Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi arasındakı əhval-ruhiyyə haqqında arayış"da təkcə köçürülməsi nəzərdə tutulan rayonların azərbaycanlı əhalinin deyil, bu işdə marağı olan, Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsini arzulayan ermənilərin söylədikləri də öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlı əhalinin dədə-baba yer-yurdlarından köçmək istəmədiklərini söyləmələri təbii idi. Ermənilərin Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə bağlı söylədikələrinə arayışda yer verilməsi isə dolayısı ilə rəsmi İrəvanın mövqeyini ifadə edirdi. Məsələn, İrəvanda Sosial Təminat Nazirliyi sistemində işləyən bir ermənin söylədiyi aşağıdakı fikirlər arayışda öz əksini tapmışdır: "Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi şübhə doğurmur. İlk növbədə, Araz və Axuryan (Arpaçay) çaylarının sahilləri boyu yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək, sonra Yerevandakı azərbaycanlıların köçürülməsinə başlanacaq. Sərhəd rayonlarının kəndləri də azərbaycanlılardan təmizlənəcək..." Başqa bir erməni isə öz arzularını belə ifadə edirdi: "Azərbaycanlıları təkcə Ermənistandan deyil, eləcə də Naxçıvan MSSR-dən köçürmək və Naxçıvanı Ermənistan ərazisinə birləşdirmək lazımdır" [9, v. 21].

Arxiv sənədlərində İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların deportasiyasına dair faktlar öz əksini tapmışdır. 1948-ci ildə İrəvan şəhərinin Stalin, Kirov, Molotov və Spandaryan rayonlarında yaşayan 437 ailə (1886 nəfər) Azərbaycana köçürülmüşdü [12, s. 245]. 1949-cu ildə isə İrəvan şəhərinin Beriya rayonundan 8 ailə (39 nəfər) Azərbaycana köçürülmüşdü [12, s. 376]. 1950-ci ildə İrəvan şəhərinin Stalin, Kirov, Spandaryan,və Mikoyan rayonlarından 43 ailə (181 nəfər) Azərbaycana köçürülmüşdü [12, s. 490-491]. 1951-ci ildə isə İrəvan şəhərindən daha 9 ailə (42 nəfər) Azərbaycana deportasiya edilmişdi [12, s. 588]. 1952-ci ildə İrəvan şəhərindən 22 ailə (73 nəfər) deportasiya edilmişdi [12, s. 635]. 1953-ci ildə də İrəvan şəhərindən 22 ailə (73 nəfər) deportasiya edilmişdi [12, s. 681].

Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə İrəvan şəhərindən 541 ailə (2294 nəfər) Azərbaycana deportasiya edilmişdi [15, 99].

İrəvan şəhərindən deportasiya edilən azərbaycanlılar Bakının əsasən Maştağa və Əzizbəyov rayonlarında, Kirovabad (Gəncə) və Əli Bayramlı (Şirvan) şəhərində, Sabirabad, Xanlar (Göygöl), Şamxor (Şəmkir), Quba, Jdanov (Beyləqan), Dəstəfur (Daşkəsən), Yevlax, Sabirabad, Saatlı və Salyan rayonlarında məskunlaşdırılmışdı.

İrəvan şəhərindən köçürülən azərbaycanlı əhalinin bir qismi Azərbaycanın aran rayonlarında iqlim şəraitinə uyğunlaşmadıqlarına görə və o dövrdə yayılmış yoluxucu xəstəliklərə düçar olaraq tələf olmuşdular.

Köçürülənlər üçün yeni mənzillər tikilib istifadəyə verilmədiyindən onlar əsasən ictimai binalarda, yararsız tikililərdə, anbarlarda, tövlələrdə, yerli əhalini sıxışdırmaq yolu ilə onların mənzillərində yerləşdirilmişdi.

1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasına son qoyulmuş və yaşayış şəraiti ağır olan əhalinin az bir qismi Ermənistanın kəndlərindəki boş qalan evlərinə qayıda bilmişdilər. İrəvan şəhərindən köçürülən azərbaycanlıların evlərində xaricdən gələn ermənilər məskunlaşdığı üçün onların heç biri geri qayıda bilməmişdi.

Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası başa çatdırıldıqdan sonra digər bir prosesə start verildi. Ermənistanda yaşayan əhalinin azalmasını bəhanə edərək respublika və rayon miqyasında müəyyən vəzifələr tutan azərbaycanlı kadrların ermənilərlə əvəz edilməsi aksiyası həyata keçirildi. İlk növbədə bu proses paytaxt İrəvandan başlandı. Ermənistan KP MK-nın məsul işçiləri Məmməd İsgən-

dərov və Cümşüd Sultanov, kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini Rəhim Allahverdiyev, kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Hüseyn Məmmədov vəzifələrindən azad edildilər. Ermənistan SSR Ali Soveti sədrinin müavini Mirzə Bəşirov Ali Sovetin 9 aprel 1949-cu il tarixli sessiyasının qərarı ilə tutduğu vəzifədən azad edildi. Onların bəzilərini ali partiya təhsili almaq üçün Bakıya göndərdilər ki, bir daha geri qayıtmaq şansları olmasın [14, s.167].

Cəfər Cabbarlının adını daşıyan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı da azərbaycanlıların deportasiyası haqqında qərarlardan öz payını aldı. Deportasiya illərinin hər cür təzyiq və sıxıntılarına baxmayaraq, teatr 1948-1949-cu illərdə "Məşədi İbad", "Leyli və Məcnun", "Eşq və İntiqam", "Şah İsmayıl" kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, 1949-cu ildə teatr azərbaycanlıların yaşamadığı Basarkeçər rayonunun mərkəzinə köçürülmüş, 1952-ci ildə isə maliyyələşdirilməməsi səbəbindən bağlanmışdı. Teatrın istedadlı kollektivinin üzvləri Bakı və Gəncə teatrlarında özlərinə yeni iş yerləri tapmaq məcburiyyətində qalmışdılar. İrəvan teatrı düz 15 ildən sonra - yəni 1967-ci ildə yenidən İrəvanda fəaliyyətini bərpa etmişdi [14, s.167].

Təbii ki, İrəvan şəhərində azərbaycanlı ali məktəb və texnikum müəllimlərinin öz ailələri ilə birlikdə şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalması ümüumtəhsil prosesində ciddi problemlər yaratmışdı. Bir çox azərbaycanlı ailələri öz övladlarına normal təhsil vermək üçün Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına köçmək məcburiuyyətində qalmışdı.

1948-53-cü illər deportasiyası nəticəsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisi yarıbayarı azalmışdı. Bunu 1939-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı İrəvan şəhərində 6569 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması müqabilində, 1959-cu ildə 3413 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması əyani göstərir. (1949-cu ildə siyahıyaalma keçirilməməşdir) [15, s.101].

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarında Ermənistanın 22 rayonundan 100 min azərbaycanlının köçürülməsi (*əsində, deportasiyası*) nəzərdə tutulmuşdusa da, adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları zorakı üsullarla həyata keçirilmiş, 24 rayondakı 200-dən artıq yaşayış məntəqəsindən və İrəvan şəhərindən təqribən 100 min nəfər azərbaycanlı deportasiya edilmişdir [15, 101].

Ermənistandan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar o dövr Ermənistan mətbuatı, o cümlədən "Sovet Ermənistanı" qəzeti heç bir iz buraxmamışdır. 1948-1953-cü illərdə "Sovet Ermənistanı" qəzetinin səhifələrində yalnız onu müşahidə etmək olur ki, kəndlərdə əhalinin milli tərkibi tədricən dəyişir, müsəlman kəndləri erməni kəndlərinə çevrilir.

İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyası Sovet Ermənistanının rəhbərlərinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin növbəti mərhələsi idi.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası son 220 ildə soydaşlarımızın başlarına gətirilən faciələr silsiləsinin bir həlqəsidir. Etnik təmizləmə məqsədini güdən bu aksiya həm də administrativ xarakter daşıdığı üçün siyasi repressiya aktı kimi xarakterizə edilməlidir. Qərarda "könüllü köçürülmə" ifadəsi yazılsa da, əslində min illər boyu həmin ərazidə yaşayan əhalinin yer-yurdlarından sürgün edilməsi demək idi.

1989-cu ildə SSRİ hökuməti 1940-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi.

Prezident Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" imzaladığı fərman xalqımıza qarşı siyasi qərarla həyata keçirilən bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması məqsədini daşıyır.

Tədqiqatçılardan Ataxan Paşayev, Bəxtiyar Nəcəfov, Lətifə Həsənova, İlqar Niftəliyev, Əsəd Qurbanlı azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasının səbəblərini, faciənin miqyasını və onun nəticələrini xronoloji çərçivədə araşdırmışlar. Azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından 1948-1953-cü illər deportasiyası haqqında qəbul edilən sənədlərin toplusu çap edilmişdir [12].

Çox təəssüf ki, beynəlxalq ictimaiyyət hələ də Azərbaycan xalqının başına gətirilən bu faciənin

miqyasından xəbərsizdir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Sovet hakimiyyəti illərində repressiyaya məruz qalan xalqlar haqqında son dövrlərdə Rusiyada çoxlu tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin azərbaycanlıların Ermənistandan 1948-1953-cü illər deportasiyası faktı hələ də xarici tədqiqatçıların əsərlərində özünə yer tapmamışdır.

ƏDƏBIYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 411, siy. 33, iş 112.
2. ARDA, fond 1984, siy. 1, iş 85.
3. ARDA, fond 411, siy. 26, iş 34.
4. ARDA, fond 411, siy. 28, iş 678.
5. ARDA, fond 411, siy. 9, iş 601.
6. ARDA, fond 411, siy. 9, iş 734.
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), fond 1, siy. 169, iş 249.
8. ARPİİSSA, fond 1, siy. 169, iş 249.
9. ARPİİSSA, fond 1, siy. 221, iş 1.
10. ARPİİSSA, fond 1, siy. 222, iş 48.
11. ARPİİSSA, fond 1, siy. 33, iş 27.
12. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Sənədlər toplusu. Bakı, 2013.
13. Həsənli. C. SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı. Bakı, 2005.
14. Mustafa N., Qurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018.
15. Mustafa Nazim. İrəvan şəhəri. Bakı, 2020.
16. Армения и Советско-Турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг. Под редакцией Армана Киракосяна. Ереван, 2010.
17. Геворгян Паргев. В борьбе за существование. “Армянский вестник” qəzeti, Moskva, sentyabr, 1993.
18. История армянского народа: С древнейших времён до наших дней. Ереванский Университет, 1980.
19. Новичев А. Турция. Краткая история. Москва, 1965.
20. “Ноев Ковчег” qəzeti, № 3, (138), март, Moskva, 2009,
21. “Отечественные Архивы» jurnalı , № 3, Moskva, 1995.

НАЗИМ МУСТАФА
Доктор философии по историческим наукам,
Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ ИРЕВАНА В 1948-1953 ГОДАХ

В данной статье рассматривается массовая депортация азербайджанцев из города Иревана в 1948–1953 годах. В 1905–1906 и 1918–1920 годах армяне совершили массовые погромы и геноциды против азербайджанцев, а после Второй мировой войны при содействии центральных Советских властей азербайджанцы были депортированы со своих исторических земель. Параллельно с этим армяне переселялись из-за рубежа и селились в домах депортированных азербайджанцев. Анализ показывает, что в результате депортаций 1948–1953 годов азербайджанское население города Иревана сократилось вдвое. Кроме того, в 1948–1953 годах из своей исторической родины, Западного Азербайджана, было депортировано около 100 тысяч азербайджанцев.

Ключевые слова: Армения, Западный Азербайджан, азербайджанцы, Иреван, Баку, Гянджа, депортация.

NAZIM MUSTAFA
PhD on History,
Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS

DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM IREVAN IN 1948-1953

This article examines the mass deportation of Azerbaijanis from the city of Ierevan in 1948-1953. Armenians committed mass massacres and genocides against Azerbaijanis in 1905-1906 and 1918-1920, and after World War II, with the help of the central Soviet authorities, Azerbaijanis were deported from their historical and ethnic lands. In parallel, Armenians were resettled from abroad and settled in the homes of deported Azerbaijanis. Analyses show that as a result of the deportations of 1948-1953, the Azerbaijani population of the city of Ierevan decreased by half. Also, in total, about 100 thousand Azerbaijanis were deported from their historical homeland, Western Azerbaijan, in 1948-1953.

Keywords: Armenia, Western Azerbaijan, Azerbaijanis, Irevan, Baku, Ganja, deportation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Cəbi Bəhramov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24)

İLQAR ABDULLAYEV
Bakı şəhəri Nərimanov rayonu, MLK-nın
tarix müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim
ilqar.heyderoglu@mail.ru

AZƏRBAYCANDA DƏMİR YOLUNUN İNKİŞAF TARİXİNDƏN (1969 – 1982-ci illər)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/176-180

"Azərbaycanda dəmir yolunun inkişaf tarixindən 1969-1982-ci illər)" adlı bu məqalədə Ulu Öndərimizin ölkəmizə rəhbər təyin olunana qədər respublikada sənaye və kənd təsərrüfatının Ümumittifaq səviyyəsindən geri qalmasına müvafiq olaraq dəmir yolunun da zəif inkişaf etməsi konkret faktlarla göstərilir. Yalnız xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev cənablarının ölkəmizə rəhbər təyin edilməsindən sonra digər sahələrdə olduğu kimi dəmir yolunda da irəliyə doğru əhəmiyyətli addmlar atılması məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, nəqliyyat, dəmir yolları, Heydər Əliyev, inkişaf.

Giriş. Danışılan dövrdə respublikada nəqliyyatın digər sahələri kimi dəmir yolları şəbəkəsi də xeyli dərəcədə inkişaf etmişdir. Məlumdur ki, ölkəmizdə dəmir yolları şəbəkəsinin çox qədim tarixi vardır. Belə ki, Xəzər və Qara dənizi birləşdirən Zaqafqaziya Dəmir Yolunun baş magistralı Batumi – Bakı – Tiflis xəttinin çəkilişi 1883-cü ildə başa çatdırıldıqdan beş il öncə 1878-ci ildə uzunluğu 20 km. olan Suraxanı – Sabunçu xəttinin inşası başlanmış və 1880-cı il yanvarın 20-də başa çatdırılmışdır. Bu tarix Azərbaycan Dəmir Yolunun yaranması gün hesab olunur. O vaxtdan ötən 120 il ərzində Azərbaycan Dəmir Yolu fədakar, zəhmətkeş **AZƏRBAYCAN İNSANININ** zəhməti, əziyyəti hesabına hazırda keçmiş SSRİ məkanında ən öncül və inkişaf etmiş dəmir yollarından biri hesab olunur.

Azərbaycan Dəmir Yolunun ən parlaq inkişaf dövrü Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev cənablarının respublikamıza rəhbərlik etdiyi dövrə təsadüf edir. Belə ki, bu illərdə istehsalatda əsas fəaliyyətlə yanaşı, 14300 texnki yeniləşmə metodları tətbiq edilmiş və bunlar dəmir yolunun bütün sahələrini əhatə etmişdir. (1, s.16) 1970-1980-cı illərdə respublikada nəqliyyat şəbəkəsi də üstün sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. 1969-cu ildə 243,1 mln. ton yük və 527,8 mln. sərnişin daşınmışdısa, 1982-ci ildə 477,9 mln. ton yük, 961,5 mln. sərnişin daşınmışdır. 1969-cu illə müqayisədə daşınan yüklərin həcmi təxminən 2 dəfə, sərnişinlərin daşınması sayı 82,2%, yükdaşınması 21,1%, hava yolu ilə daşınma 25% artmışdır. (8, s.12)

1969-cu ilə qədər olan dövrdə bütün SSRİ miqyasında dəmir yolları sistemində elektrikləşmə, müasir rabitə və işarəvermə, elektrik dartı qüvvəsinin tətbiqi, müasir təmir bazalarının tikintisi, lokomotiv və vaqon parklarının yeniləşməsi, əlavə dəmir yolu xətlərinin çəkilişi, stansiyaların texniki inkişafı sürətlə həyata keçirilirdi. Azərbaycan Dəmir yolu isə heç də bu proseslərlə tam ayaqlaşa bilmir, ümumi inkişaf fonunda qabaqcıllar sırasına aid edilmirdi. Çünki o vaxtkı dövrdə sənayesi bir o qədər də inkişaf etməmiş Azərbaycan, aqrar respublika simasında olaraq qalırdı və dəmir yolunun inkişafına da bu müstəvi üzərində baxılmalı idi.

Heydər Əliyev cənablarının 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlişi ilə hər şey kökündən dəyişildi. Belə ki, sənayenin bütün sahələrində özünü göstərən coşqun tərəqqi dəmir yolunun inkişafında da öz inikasını tapmalı idi. Belə ki, sənaye sahəsində istehsal edilən məhsulların daşınması üçün sözsüz ki, ilk növbədə dəmir yolları şəbəkəsinin geniş miqyasda inkişafı tələb olunurdu. Buna görə də H.Əliyev cənablarının dəmir yollarına verdiyi əhəmiyyət tezliklə özünü göstərdi. Təsadüfi deyildir ki, hələ Azərbaycan KP MK-nın 1971-ci il martın 14-də keçirilən büro iclasında Ulu Öndərimiz özünə xas prinsipiallıqla son iki ildə dəmir yollarında yük və sərnişin daşınmasında müəyyən irəliləyişlər olsa da bu sahədə hələ də bir çox problemlərin və nöqsanların qaldığını göstərmişdir. Xüsusilə Gəncə (Kirovabad) və İmişli stansiyalarında sərnişinlər üçün heç bir elementar şəraitin yaradılmamasını Ulu Öndərimiz ciddi nöqsan kimi göstərmişdir. (4)

Bu baxımdan təsadüfi deyildir ki, dəmir yolları üçün ən əsaslı sayılan yol təsərrüfatının və stansiyaların inkişafı ön plana çəkildi. Bunu gündən - günə artan yük həcmi və bununla əlaqədar yo-

lun buraxılış qabiliyyətinin gücləndirilməsi zərurəti kəskin şəkildə tələb edirdi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu dövrdə baş yolların istismar uzunluğu 1835,3 km.dən 2117,3 km-ə, uzunluğu isə 2486,8 km. -dən 2943,5 km.-ə çatdırıldı. Stansiya yollarının ümumi uzunluğu 954 km.dən 1343,5 km.-ə qədər artırıldı. P-43 və P-50 tipli relslərdən ibarət bu yollarda 1969-cu ildən başlayaraq 2416,8 km. uzunluğunda P -65 tipli relslər qoyularaq yollar tam yeniləşdirildi. Bununla bərabər 4372 ədəd yeni yoldəyişdirici quraşdırıldı. (1, s.20)

Göstərilməlidir ki, 1968-ci ilin birinci yarısında filiz, kimyəvi və mineral gübrələrin, tikinti materiallarının, sement, un, balıq və idxal mallarının daşınması planı yerinə yetirilməmiş, ümumilikdə dəmir yolları ilə yük daşınması planı yalnız 91,8% yerinə yetirilmişdir. Bütövlükdə 1968-ci ildə Azərbaycan dəmir yollarında müştərilərin günahı üzündən 411 min vaqonun normadan artıq boşdayanmalarına görə 1,6 milyon manat cərimə kəsilmişdir. 1969-cu ilin birinci yarısında da vəziyyət heç də düzəlməmişdir. Sumqayıt superfosfat zavodu, Bakı şəhər soyuducu zavodu, sintetik kauçuk zavodu, Bakı şin zavodu, Marqarin zavodu, Azərbaycan truboprokat zavodu və s. zavodları daha çox boşdayanma hallarına yol vermişlər. (5, c.38) Göstərilən sitat respublika dəmir yollarında olan əvvəlki vəziyyətin necə olduğunu əyani şəkildə göstərir. Ulu Öndərimiz respublikada hakimiyyətə gələndən sonra görülmüş bir sıra təxirəsalınmaz və vacib tədbirlərdən sonra vəziyyət tədricən düzəlməyə başlamışdır. Artıq bir sıra yeni xətlər çəkilməyə başlanmış, bir sıra əhəmiyyətli təmir işləri görülməyə başlanmışdır.

Yeni xətlərin çəkilişi ilə yanaşı, 3733 km. yolda əsaslı, 2818 km. yolda orta təmir işləri görülmüşdür. Bu müddət ərzində 308 ədəd yeni körpü tikilmiş və bunların sayı 1939-a çatdırılmışdır. 30 körpüdə aşırımlar dəyişdirilmişdir. Yol təsərüfatına aid olan və Avropa Birliyi tərəfindən maliyyələşdirilən Poylu və Tovuz körpülərinin əsaslı rekonstruksiyası və yenidən tikilməsi, Avropa – Qafqaz – Asiya dəhlizinin üzərində yerləşən bu qurğuların sürətlə bərpa edilməsi də məhz Heydər Əliyevin şəxsi səyi və təşəbbüsü ilə mümkün olmuşdur.

Yol təsərrüfatında 228 saylı Kürək-çay, 260 saylı Mincevan yol – maşın stansiyalarının təşkili, Şəmkir karxanasında illik gücü 400 min m^3 olan səyyar daşdoğrayan çeşidləyici qurğunun (PDSU) quraşdırılması da bu dövrə aiddir.

Danışdığımız dövrdə Güzdək stansiyasında sərnişin vaqonlarının ehtiyatda saxlanılması üçün 14 yoldan ibarət park tikilmiş, yolun torpaq yatağının yuyulduğu Lənkəran- Astara, Danba –Pirallahı, Bilgəh – Yeni Suraxanı sahələrindəki 36 km. ərazidə irimiqyaslı əsaslı sahil – bərkitmə işləri aparılmışdır. Bu dövrdə baş yolların istismar uzunluğu 1853,3 km. – dən 2117,3 km.ə, ümumi uzunluğu isə 2486,8 km.dən 2943,5 km.ə çatdırıldı. Stansiya yollarını ümumi uzunluğu 954 km – dən 1343,5 km - ə çatdırıldı. (2, s.3)

Azərbaycan Dəmir Yolunda stansiya təsərrüfatının tikintisi və inkişafı ən önəmli yer tutur. Əgər 1969-cu ilə qədər dəmir yolunda 159 stansiya vardısa, indi bunların sayı 176-ya catdırılmışdır. Bu dövrdə 17 yeni stansiya tikilib istismara verilmişdir. Bunların sırasında Dübəndi, Şirvan, Güzdək – neftdoldurma kimi nəhəng stansiyalar və yeni xətlər təkcə dəmir yolu üçün yox, bütövlükdə Respublika və Cənubi Qafqaz regionu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əlamətdar hadisələr kimi tarixə yazılmışdır. 1969-cu ildə uzunluğu 245 km. olan Bakı – Ucar sahəsində avtoblokirovka və elektrik mərkəzləşməsi yenidən qurulmuş, 1976-79-cu illərdə 183 km. olan və 254 yoldəyişəni əhatə edən Osmanlı – Astara sahəsində avtoblokirovka və elektrik mərkəzləşdirilməsi tikilmişdir. Lakin aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, o dövrlərdə heç də hər şey arzu edilən səviyyədə deyildi. Bütövlükdə götürdükdə istər ölkə, istərsə də respublika səviyyəsində dəmir yol nəqliyyatı sistemində bir sıra nöqsanlar özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Bu baxımdan Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 13 yanvar 1977-ci il tarixli 49 №li qərarına uyğun olaraq Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 6 aprel 1977-ci il tarixli B-34/10 nömrəli qərarı xüsusilə xarakterikdir. Belə ki, burada göstərilir ki, 1971-1976 cı illərdə ölkədə yük daşınmasında əsas rol oynayan dəmir yolu bütövlükdə öz işinin öhdəsindən gəlmişdir. Lakin bu sahədə bir çox ciddi nöqsanlar hələ də qalmaqdadır.

Respublikanın bir sıra nazirlikləri, birlik və müəssisəsi yükvurma – yükboşaltma işlərinə, dəmir yollarnın təmirinə, anbar binalarının və boşaltma meydançalarının mexanikləşdirilməsinə az diqqət yetirilir, yüklü vaqonlarla olan əməliyyatda boşdayanmaya yol verilir, vaqonların yük götürmə qabiliyyətindən və tutumundan kifayət qədər istifadə edilmir.

1976-cı il və 1977-ci ilin birinci kvartalında respublikanın sənaye müəssisələri və təşkilatlarda 405740 vaqon normadan artıq dayanmışdır. Boş dayanma norması 3,6 saat olduğu halda, faktiki olaraq bu rəqəm 8,0 saata çatmış, nəticədə itirilmə vaqon ehtiyatları 55 min vaqondan artıq olmuşdur. Respublikanın ayrı-ayrı nazirliyi, Birliyi və müəssislərinin nöqsanı üzündən yüklər vaxtında boşalmadığından yüklərin hər ay qalığı 30 min tondan artıq olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qəbul etdiyi qərarda bildirilirdi ki, respublikanın nazirlik və birlikləri birlikdə yüklərin, birinci növbədə yanacaq, mədən metallurgiya və sənaye xammalı, kənd təsərrüfatı məhsulları, habelə müəssisələrdə yığılıb qalmış hazır məhsulların daşınması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görsünlər. (5)

Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, dəmir yolundakı işlər sonralar da diqqət mərkəzində olmuş və bu sahədə olan nöqsanların aradan qaldırılması üçün ən sərt və qəti tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, 1979-cu ilin 9 ayı ərzində vaqonların vaxtından çox yüklü vəziyyətdə qalması və vaxtında boşaldılmaması ucbatından 27540 vaqon istifadədən kənarada qalmış, nəticədə 1314min ton xalq təsərrüfatı yükü daşınmamışdır. Vaqonların daha çox əlavə yük altında qalması əsasən bazar və bayram günlərində şin, sintetik kauçuk, superfosfat sintetik yuyucu vasitələri zavodlarında, "Orqsintez", "Kimyasənaye" Birliklərində, Dövlət Kənd Təsərrüfatı Texnikası Komitəsi, Azərbaycan SSR neft emalı və neft kimyası Nazirliyində, Kənd təsərrüfatı nazirliyində və Tədarük Nazirliyi müəssisələrində özünü göstərmişdir.

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan KP MK-sı və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti vaqonların nəzərdə tutulan yüklərin daşınması işində daha optimal şəkildə istifadə edilməsinə cəlb edilməsinin təmin edilməsini, vaqonların yüklənməsi və boşaldılması işinin müəyyən edilmiş normada təşkil olunmasını, Tədarük Nazirliyinin, Kənd Təsərrüfatı Tikintisi Nazirliyinin, Azərbaycan SSR Neft emalı və Neft Kimya Sənayesi Nazirliyinin, Dövlət Kənd Təsərrüfatı Texnikası Komitəsinin, "Kimyasənaye" və "Orqsintez" Birliklərinin, Sintetik Yuyucu vasitələri, Superfosfat, Sintetik Kauçuk, Şin, habelə digər nazirlik və Birliklərin, müəssisə və təşkilatların dəmir yollarındakı vaqonların dərhal və təxirəsalınmadan boşaldılmaları üçün bütün və hər cür tədbirlərin görülməsini zəruri hesab edirdi.

Aydındır ki, Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi belə qərarlar respublikada dəmir yollarının inkişafında çox böyük rol oynayırdı. (6)

Haqqında söz gedən məsələdən danışarkən qeyd edilməlidir ki, dəmir yolundakı, vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması nisbətən sonrakı dövrlərdə də həm SSRİ, həm də respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuş, bu məsələlərə aid bir sıra taleyüklü qərarlar qəbul edilmişdir. Belə ki, Sov. İKP MK-nın 30 dekabr 1979-cu il tarixli "1980-cı ildə dəmir yolunda inkişafın təmin edilməsi tədbirləri haqqında" qərarına uyğun olaraq Azərbaycan KP MK Büosunun 25 yanvar 1980-cı il tarixli iclasının 127 №li Protokolundan məlum olur ki, 1970-1980-cı illərdə dəmir yollarının texniki cəhətdən yenidən qurulmasına 250 mln. manat vəsait xərclənmiş, 25 iri obyekt tikilmiş və yenidən qurulmuş, 77 km. yeni dəmir yol xətti çəkilmiş, 312 km.lik sahə elektrikləşdirilmiş, 330 km.lik yol avtomatik blokirovka sistemi ilə təchiz edilmiş, 1158 elektrik mərkəzləşdirilmiş göstəricisi olan ötürücülər, hesablayıcı yol mərkəzi təşkil edilmişdir.

Bütün bunlarla bərabər Azərbaycan KP MK Bürosu belə hesab edir ki, bu sahədə bir sıra ciddi nöqsanlar hələ də qalmaqdadır. Belə ki, 1976-1980-cı illər üçün dəmir yolunda yük dövriyyəsinin artımı 5,2% əvəzinə 2,1% artmışdır. 1976-1979-cu illər ərzində yük dövriyyəsində geriləmə planda nəzərdə tutulduğundan 4,9 % çox olmuşdur. Yük vaqonlarından istifadənin bir qədər yaxşılaşmasına baxmayaraq, onların 1976-1979-cu illərdə boşdayanma halları iki qat artmış, vaqonlqrın dövriyyəsi bir sutka gecikmişdir. Tikinti – montaj işlərini orta hesabla 60 % yerinə yetirən Azərbaycan dəmir yolu yol tikinti, "Zaqafqaziyatranstikinti", "Azərbaycantranstikinti" trestlərinin müəssisələri tərəfindən dəmir yolları obyektlərinin tikintisində çox böyük geriləmə hallarına yol verilmişdir.

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan KP MK-sı qərara alırdı ki, Azərbaycan Dəmir yolları rəhbərliyi və "Azərbaycantranstikinti" tresti Dövlət Plan Komitəsi, Respublika Təchizat Komitəsi, eləcə də digər əlaqədar nazirliklər və birliklər tərəfindən dəmir yolu obyektlərinin sonrakı inkişafı üçün təşkilat-texniki tədbirlər kompleksini hazırlayıb həyata keçirsinlər. (7)

Aydındır ki, dəmir yollarında olan nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətində nəzərdə tutulan bu səpkili tədbirlər, respublika rəhbərliyi səviyyəsində qəbul edilən qərarlar nöqsanların daha tez və səmərəli şəkildə aradan qaldırılmasına, irəliləyişə səbəb olurdu.

1980-cı ildə H.Əliyev cənablarının təklifi ilə Şirvan çeşidləmə stansiyasının tikintisinə başlanıldı. Bu stansiya təkcə Azərbaycanda yox, həm də o zamanlar üçün bütün SSRİ Yollar Nazirliyi səviyyəsində ən böyük çeşidləmə stansiyalarından biri oldu. O zaman SSRİ üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan bu stansiyanın sutkada 60 cüt qatarı qəbul edib – göndərmək imkanı vardı. (1, s.21)

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dəmir yolunda sərnişinlərin daşınması və onlara qulluq edilməsi də həmişə respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan KP MK-nın 1972-ci il 22 avqust tarixli Büro iclasının 48 №li Protokolundan aydın olur ki, 1972-ci ilin iyulunda Noraşen – Bakı dəmir yolunda aparılan yoxlama zamanı 229 biletsiz sərnişin aşkar olunmuşdur. Ümumiyyətlə aydın olur ki, dəmir yollarında sərnişinlərin biletsiz daşınmaları, onlara stansiyalarda çox açağı səviyyədə qulluq göstərilməsi və s. neqativ cəhətlər çox yayılmışdır. Lakin belə neqativ cəhətlərin aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görülürdü.

Respublikanın şimal-qərb zonasında yaşayan əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, həmçinin bu regionun iqtisadi inkişafında son dərəcə önəmli hadisələrdən biri də Yevlax – Balakən dəmir yolu xəttinin 1980-cı ildən başlanan tikintisi olmuşdur.

Çətin dağlıq relyefi olan bu sahədən keçən 165 km.-lik dəmir yolu xəttinin tikintisi zamanı 6 yeni stansiya və vağzal binaları (Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Səbuhi, Xanabad), yaşayış evləri, uşaq bağçası, məktəb binası inşa edilimiş və bütün tikinti işləri 1985-ci ildə başa çatdırılmışdır. (1, s.21)

Həmçinin, 1970-ci illərin sonlarında uzunluğu 26 km. olan Ağdam – Xankəndi dəmir yolu xəttinin də Ulu Öndətimizin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə tikilməsinə başlanılmış və 1977-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Bu dövrlərdə Ələt-Astara, Naxçıvan-İmişli və digər sahələrdəki stansiyalarda yoldəyişdirici və işarəvermə qurğuları tam dispetçer mərkəzlərinə qoşulmuşdur. Belə neqativ cəhətlərin aradan qaldırılması Azərbaycan dəmir yolları idarəsinin rəhbərliyi qarşısında vacib bir tələb kimi qoyulmuşdu. (3)

Azərbaycan Dəmir Yolu inkişaf etdikcə lokomotoiv parkının yeniləşməsi prosesi də aydındır ki, davam etdirilirdi. Belə ki, sonrakı illərdə İmişli –Mincivan – Culfa, Yevlax – Balakən sahələrində işlədilməsi nəzərdə tutulan 6000 və 9000 at gücünə malik 22 ədəd 2 TEİOM, 24 ədəd 3TEİOM seriyalı teplovozlar və 4600 Kvt (6256 at qüvvəsi) gücə malik olan və müasir tələblərə cavab verən 40-dan çox VLİM seriyalı elektrovozlar alındı (1, s.32). Yeni lokomotivlər və elektrik qatarları alındıqca, depolarda təmir texnologoyasının inkişaf etdirilməsi üçün rekonstruksiyalar aparılmış və yeni sexlər tikilib istifadəyə verilmişdir.

1978-1979-cu illərdə Biləcəri lokomotiv deposunda elektrovozların cari təmiri üçün elektrovoz sexi inşa olunmuşdu. Bu sexlər isə lokomotivlərin təmirdə boş dayanmasını azaltmaq məqsədinə xidmət edirdi. 1979-1982-ci illərdə Gəncə lokomotiv deposunda yeni elektrovoz sexi tikilib istifadəyə verilmişdir. 1979-cu ildə sutka ərzində 60 ədəd elektrovoza texniki baxış keçirməyə imkanı olan Şirvan dövriyyə deposu tikilmiş, bununla da texniki baxışda boş dayanmanın vaxtı xeyli azalmışdır.

Azərbaycan Dəmir Yolunun vaqon təsərrüfatının inkişaf illəri də 1969-cu ildən sonra başlanmışdır. Belə ki, 1969-cu ilədək vaqon təsərrüfatı cəmi 2 vaqon deposu və bir yuyucu – buxarlayıcı stansiyadan ibarət olduğu halda, 1970-ci illərdə artıq 9 vaqon deposu və 1 yuyucu – buxarlayıcı stansiya fəaliyyət göstərirdi.

Keçmiş SSRİ Respublikalarının cəmi bir neçəsində konteynerlərin təmiri üzrə depo olduğu halda, 1975-ci ildə Bakıda konteynerlərin təmiri üzrə ixtisaslaşmış müasir texnologiyalı depo tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu deponun tikilməsi və istifadəyə verilməsi ilə cari ilin plan üzrə 10300 və əsaslı plan üzrə 3600 universal konteynerlərin təmiri üçün şərait yarandı və 35 nəfər ixtisaslı mütəxəssis işlə təmin olundu.

Azərbaycan Resublikası kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən zəngin ölkə olmasına baxmayaraq, dəmir yolunda o vaxt texniki cəhətdən zəif, cəmi 37 ədəd refrijatoru istismar edən vaqon deposu fəaliyyət göstərirdi. Ələt refrijator və Gəncə vaqon depolarında yük vaqonlarının, həmçinin refrijator seksiyalarının əsaslı təmir texnologiyası tətbiq edilməsi nəticəsində əhəmiyyətli nailiyyətlərə imza atıldı.

Nəticə. Bəli, 1969-cu ilə qədər Azərbaycanın dəmir yolunda yaranmış vəziyyəti Ümumittifaq səviyyəsi ilə müqayisə etsək, xeyli dərəcədə geriliyin şahidi olarıq. Bu gerilik yuxarıda göstərilən faktlarda özünü kifayət qədər qabarıq şəkildə göstərir. Lakin Ulu Öndərimizin hakimiyyətə gəlişindən sonra bu sahədə görülən əhəmiyyətli tədbirlər nəticəsində digər sahələrdə olduğu kimi dəmir yolu sahəsində də önəmli nailiyyətlərə imza atılmışdır. Təbii ki, bu da xeyli dərəcədə ümumiyyətlə götürdükdə xalq təsərrüfatında baş verən inkişafla, tərəqqi ilə bağlı idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Z. Heydər Əliyev və Azərbaycan dəmir yolları. Bakı:1999, "Azərnəşr", 304 s.
2. Vətənə, xalqa, dövlətə həsr olunmuş 30 illik fəaliyyət salnaməsi (1969-1999). Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın 30 illik inkişaf və tərəqqi yolu. "Azərbaycan Dəmir yolu". Bakı,1999, 24s.
3. AR Pİİ SSA, f.1, siy. 59, iş 76. V.99- 100, 102
4. AR Pİİ SSA. F.1. Siy. 59. İş 105. V.1-5, 22-29, 213, 237,239
5. AR Pİİ SSA f.1. Siy. 64. İş 30. V. 15-17, 21-24
6. AR Pİİ SSA f.1. Siy.66. İş 100. V. 201, 205 - 207
7. AR Pİİ SSA f.1. Siy.67. İş 24. V.87-90, 205, 207-208
8. Промышленность, транспорт и связь в Азербайджане. Постановление бюро и секретариата ЦК КП Азербайджана (июль 1969-ноябрь 1982). Т.II (февраль 1972-декабрь 1974). Баку: 1972, 340 с.

ИЛЬГАР АБДУЛЛАЕВ
Учитель истории Школьно-лицейного комплекса Наримановского района города Баку, доктор философии по истории, Заслуженный учитель

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1969-1982 гг.)

В этой статье, «Из истории развития железной дороги в Азербайджане (1969-1982 гг.)» конкретными фактами показывается слабое развитие железной дороги в связи с отстованием промышленности и сельского хозяйства республики от Всесоюзного уровня до назначения на руководство страны Общенационального уровня. должности республики Всеобщего лидера Г. Алиева. В статье нашло отражение то, что только после назначения на руководство Великого сына народа господин Г.Алиева начались значительные шаги вперед и в развитии железной дороги как и в других отраслях страны.

Ключевые слова: Азербайджан, транспорт, железные дороги, Гейдар Алиев, развитие.

ILGAR ABDULLAYEV
History teacher of the School Lyceum Complex of Narimanov district of Baku city, Doctor of Philosophy in History, Honored Teacher

FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE RAILWAY IN AZERBAIJAN (1969-1982)

In the article "From the history of the development of the railway in Azerbaijan" in has been mentioned with concrete facts that railway like industry and agriculture stayed behind the level of the Soviet Union according to its indicators until our great nationwide lider H.Aliyev was appointed as the leader og our country. But only after H.Aliyev's coming to power remarkable changes look plase in the development of the railway in Azerbaijan

Keywords: Azerbaijan, transport, railways, Heydar Aliev, development.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

İSRAİL ƏMİRLİ
Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi,
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının müəllimi
amirovisrail04@gmail.com

İSLAMDA DİNİ-SİYASİ TƏRİQƏTLƏR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/181-183

Planetimizdə yaşayan insanlar müxtəlif dini inanclara sitayiş edirlər. İslam dini də bu cür sitayiş olunan dinlərdən biridir. Zamanla İslam dinində yeni təriqətlər meydana gəlmişdir. Bunlar dini siyasi təriqətlər olmuşdur. Bu təriqətlərə aid etmək olar, Xariciliyi, Şiəliyi, Sünniliyi, Sufiliyi və onlardan ayrılan bir sıra təriqətləri. Bunlar öz xarakterinə görə dini siyasi təriqətlərdir. Bu amil uzun müddət müsəlman dövlətlərində əsas ideoloji xətt olmuşdur.

Açar sözlər: Din, təriqət, siyasi baxış, İslam, xristianlıq.

Giriş. Təriqətçilik İslam dinində yeni meyllərin yaranması nəticəsində meydana gəlmişdi. İlk təriqətlər İslam dinində yaranan təzadlar nəticəsində yaranmışdı. Bunlara xaricilik, şiəlik, sünnilik və sufiliyi aid etmək olar. Bunlar İslam dininin əsas təriqətləri idi. Lakin sonralar müxtəlif cəmiyyətlərin, fərqli məqsədlər uğrunda birləşməsi yeni dini siyasi təriqətlərin yaranmasına şərait yaratdı. Bütün bunlar İslam dini ilə yanaşı feodalizm dövründə dövlətlərin bölünməsinə və feodal dağınıqlığının yaranmasına əsas yaratdı.

İslamda dini-siyasi təriqətlərinin yaranması. İnsanlıq var olduğu gündən müxtəlif inanc növlərinə inanmışdır. Tək allahlı dinlər yaranana qədər politeizmin dini qanunları ilə, tək allahlı dinlər yarandıqdan sonra isə tək allahlı dinlərin qanunları ilə yaşamışlar. XIX əsrə qədər dünya ölkələri şəriət qanunları ilə idarə olunmuşdur. Burada isə təriqət qanunları meydana çıxmışdır. Təriqətlər dövlətlərin qanunları şəklində əks olunmuşdur.

İlk olaraq təriqətlər, İslam dinində yaranmışdır. İslam dinində ilk yaranan təriqət xaricilik olmuşdur. Bunun ardınca şiəlik, daha sonra isə sünnilik və sufilik təriqətləri yaranmışdır. Bu təriqətlər erkən feodalizm və inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə siyasi təşkilatlar funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu dövrdə şərq ölkələrində siyasi təşkilatların meydana gəlməməsi insanların təriqətlər ətrafında birləşməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində İslam dinində mövcud olan bu dörd təriqət bölünmüş, bu dini-siyasi təşkilatlardan yeni təriqətlər yaranmışdır. Bunun nəticəsində İslam dinin tərkibində yetmişdən çox təriqət meydana gəlmişdir. Bu təriqətlərin hər biri siyasi məqsədlərlə qurulmuş, feodalizmin siyasi partiyaları və qanunları olmuşdur.

İslam dininin bu cür təriqətlərə bölünməsi, dini və siyasi cəhətdən parçalanmış cəmiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də müxtəlif xalqlar və cəmiyyətlər fərqli dini-siyasi təriqətlərdə birləşmişlər. Bu təriqətlərin müxtəlif məqsədlər ətrafında birləşməsi, yeni siyasi davranışların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində bu təriqətlər mərkəzi hakimiyyətlərə qarşı çıxışlar etmiş, bir sıra ölkələrdə isə onların bu fəaliyyətləri uğurlu nəticələnmişdir.

Şərq ölkələrində dini-siyasi təriqətlərin meydana gəlməsi qərbi Avropa ölkələrinə də təsir etmiş 1054-cü ildə xristian dini də yeni təriqətlərə bölünmüşdür. Bunların içərisində pravoslavlığı və katolikliyi xüsusilə qeyd etmək olar. Bundan sonra bir sıra Avropa ölkələrində qanunverici orqanlar yaransa da (1265 İngiltərədə parlament, 1302 Fransada Baş ştatlar) ümumiyyətlə Avropa ölkələri də təriqət qanunları ilə idarə olunmuşdur. Ondan sonra zamanla xristian dinində də yeni təriqətlər katoliklər, protestantlar, pravoslavlar, lüteranlar, babtistlər və s, yaranmış və digər meyllər meydana gəlmişdir. Lakin demək olar ki, xristian təriqətlərinin bölünməsi, bu dövlətlərin tezliklə birləşməsinə, 1096-1099-cu ildən başlayaraq Şərq ölkələrinə qarşı xaçlı yürüşlərinə səbəb olmuşdur.

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, dini siyasi təriqətlər əgər bir tərəfdən bölünməyə səbəb olursa, digər tərəfdən birləşməyə səbəb olur. Bu amil özünü zamanla Şərq ölkələrində büruzə vermişdir.

İslamda yaranan yeni dini-siyasi hərəkatlar və təriqət dövlətləri. İslam dinində yeni dini-siyasi təriqətlərin meydana gəlməsi onların müxtəlif məqsədlər uğrunda birləşməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu məqsədlər uğrunda mübarizə onların bəzilərinin yeni dövlətlər yaratmasına, bununla yanaşı həm də feodalizm dövründə siyasi hərəkatların baş verməsinə səbəb olmuşdur.

Yaxın və Orta Şərq kitabında göstərilir ki, VIII əsrin II yarısında xilafətdə yeni cərəyanlar meydana gəldi. Bu cərəyanların üzvləri Abbasi xəlifələrindən narazı olan qruplar idi. Onlar müxtəlif məzhəblərdə birləşərək fəaliyyət göstərirdilər. Bu təriqətlərdən ən geniş yayılmışı İsmaililər idi. İsmaililər VIII əsrin ortalarında İslamın ən böyük təriqətlərindən olan şiə məzhəbindən ayrılmışdılar. Bu təriqətin yaranması, şiə imamı Cəfər əs Sadiqin böyük oğlu İsmayılı varislikdən məhrum edib, Musa Kazımı vəliəhd təyin etməsindən sonra meydana çıxmışdır. Belə ki, İmamın ölümündən sonra, yeddinci imam Musa Kazımı qəbul edənlər imamilər adlanmağa başlamışdır. İsmaililər X əsrdə Qərmətilər və Fatimilər adlanan yeni qollara bölündülər. Onlar 910-1171-ci illərdə mövcud olan Fatimilər xilafətini qurdular.

Qərmətilər isə Əbu Səid-əl Cənəbi adlı şəxsin rəhbərliyi ilə üsyan qaldırmış 899-cu ildə Bəhreyndə özlərinə dövlət qurmuşlar. Onun mərkəzi şəhəri Əl-Aksa idi (1, s.83-84). Bunlar dini siyasi təriqət dövlətləri idi.

Ümumiyyətlə feodalizm dövründə bir amili qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Şərqdə yaranan dövlətlərin əksəriyyəti dini dövlətlər idi. Çünki mövcud qanunlar dini- təriqət qanunları idi.

Avropa xaçlılarının səlib yürüşləri nəticəsində, Şərqdə qurduğu dövlətlərin əksəriyyəti də məhz xaçlı dini təriqət dövlətləri idi.

Şərq ölkələrində yaranan müsəlman dövlətləri də təriqət ölkələri idi. Bunlardan Sufilərin qurduğu Səfəvilər dövlətinin və sünnülərin qurduğu Osmanlı dövlətini göstərmək olar. Bu dövlətlərdə özlərinin əsas qanunları kimi təriqət qanunlarını əsas götürürdülər. Məhz dövlətdə yaşayan xalqlar da təriqət qanunları çərçivəsində birləşmişdilər. Ona görə də eyni kökdən olan Osmanlı və Səfəvilər dövləti bu cür təriqətçi meyllərin təsiri nəticəsində bir neçə dəfə XVI-XVII əsrdə müharibələr aparmışlar.

Məqalədə məlumat verilir ki, yeni dövrdə İslamda yaranan təşkilatlrdan biri də Vəhabizm idi. İslamın sünni təriqətinin cərəyanlarından biri kimi tanınan vəhabilik XVIII əsrin ortalarında Ərəbistan yarımadasının mərkəzi ərazilərindən olan Nəcddə meydana çıxıb və tezliklə bölgədə güclü, siyasi hərəkata çevrilib. 1744-cü ildə ibn Səud vəhabiliyi qəbul edir və Əbdülvəhabla "Dəriyyə ittifaqı" adlı bir ittifaq bağlayır. Yeni ittifaqın açdığı imkanlar sahəsində ibn Əbdülvəhab öz təlimini təbliğ edir, ətrafına ardıcıllar toplayır, ibn Səud isə şan-söhrət qazanaraq Ərəbistanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmək fürsəti qazanır.

XVIII əsrin 40-cı illərinin ortalarından etibarən Əbdülvahab açıq-aşkar siyasi mübarizəyə qoşulur (2).

Bu mübarizənin nəticəsində XX əsrin 30 cu illərində Vəhabilər Səudiyyə Ərəbistanı adlı dini siyasi təriqətə əsaslanan dövləti yaradırlar.

İslamda yaranan yeni dini-siyasi təriqət hərəkatlardan biridə Babilər idi. Babiçilik bir çox ölkələrdə (Sudanda, Hindistanda və s) tarixin müxtəlif dövrlərində baş vermiş Mehdiçilik hərəkatının davamı idi. Onun rəhbəri Seyid Əli Məhəmməd idi. O, əvvəlcə imam Mehdinin zühur edəcəyini, sonra isə özünün Mehdi olduğunu bildirir. Babilər İran ərazisinə daxil olan mövcud ərazilərdə öz dövlətlərini qurmaq istəyirdilər. Babilər bu dövlətdə yaşamalı digər xalqlar Babi dövlətinə buraxılmamalı idilər. XIX əsrin 40-50 ci illərini əhatə edən bu hərəkatın kökündə şeyxilər təriqətinin fəaliyyətləri dayanırdı. Əsərdə göstərilir ki, şeyxilər təriqəti Səfəvilər dövlətinin dövründən mövcud olmuşdur. Onun yaradıcısı Şeyx Əhməd olmuşdur və Səfəvilərin tənəzülü dövründə daha da fəallaşmışdır (3, s.143).

Ümumiyyətlə feodalizm dövründə İslam dini və xristian dinində yaranan təriqətlər dini siyasi xarakterli olmuşdur. Müasir dövrdə də müsəlman dövlətlərində təriqət münasibətlərinə xüsusi önəm verilir. Hətta bəzi müsəlman ölkələri özlərinin daxili siyasətlərini təriqət qanunları ilə idarə edirlər. Bu hökümətlərdən bəziləri, özlərinin təriqətlərini təbliğ edirlər. Buraya Vəhabizm, Şiəlik, Sünnilik və digər təriqətləri aid etmək olar.

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, İslam dininin qoyduğu qayda qanunlardan biri də təriqətə (Üsuliddin) malik olmaqdır.

Təriqətçilik isə müasir dövrdə əsasən dini siyasi xarakter daşımaqdadır. Bu təriqətlərin hər birinin dini-siyasi məqsədləri var. Ona görə İslam dininə inancı olan ölkələrdə, bu dövlətlər haqqında məlumat verilərkən onların təriqətləri haqqında da məlumat bildirilir.

Nəticə. Məqalədə İslam dinində mövcud olan təriqətlərin dini siyasi xarakteri analiz edildi. İslamda yaranan təriqətçilik meyllərinin xristian dininə də təsiri göstərilidi. Dini siyasi təriqətlərin, müasir dövrdə də bir sıra dövlətlərin ideoloji xəttinə çevrildiyi qeyd edildi. Təriqətçiliyin müsəlman cəmiyyətində islam dini qayda qanunlarından biri olduğu vurğulandı. Məqalədə bir sıra müsəlman ölkələrində təriqətlərin, dini siyasi xarakterli olması və tarixin müxtəlif dövrlərində bunun əsasında yeni dini siyasi təriqət dövlətlərinin yaranması nəzərdən keçirildi.

ƏDƏBİYYAT

1. İsrail Cəlal oğli Əmirli. Yaxın və Orta Şərq ölkələri tarixi III-XVII əsrlər. Bakı, Poliqraf, 2016, 224 s.
2. Pərvin Abasov. Vəhabilik necə və hansı məqsədlə yaradılıb? / https://lent.az/news/42300 [07.07.2025].
3. Metin Bozkuş. Bahailigin Arka Planı ve Söylemi Üzerine Bir Degerlendirme (Sivas Örneği) // Cumhuriyet Universitesi. İlahiyyat fakültesi dergisi, Yıl: 2002, Cilt: 6, Sayı: 2, s.139-156. - https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/223025 [07.07.2025].

ИСРАИЛ АМИРЛИ
Преподаватель Бакинского государственного университета

РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ СЕКТЫ В ИСЛАМЕ

Люди, живущие на нашей планете, поклоняются разным религиозным верованиям. Ислам – одна из таких религий. Со временем в исламской религии возникли новые секты. Среди них также существовал ряд религиозных и политических сект. Это можно объяснить инородностью и шиизмом. От них отделились сунниты, суфизм и ряд сект. По своей природе это религиозно-политические секты. Этот фактор долгое время был основной идеологической линией в мусульманских государствах.

Ключевые слова: Религия, секта, политические взгляды, ислам, христианство.

ISRAIL АМИРЛИ
Lecturer of Baku State University

RELIGIOUS AND POLITICAL SECTS IN ISLAM

People living on our planet worship various religious beliefs. Islam is one of these religions. Over time, new sects have emerged in Islam. Among them, there have also been a number of religious and political sects. These include Khazriyyah, Shiism. Sunnism, Sufism and a number of sects that have separated from them. These are religious and political sects by their nature. This factor has long been the main ideological line in Muslim states.

Keywords: Religion, sect, political view, Islam, Christianity.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. İqbal Ağayev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94(479.24)

MAHİR QƏRİBOV
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti
Milli mətbuat tarixi kafedrasının doktorantı
https://orcid.org/0009-0002-8183-5802
mahir_garibov@yahoo.com

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN BİRİNCİ TÜRK TARİX KONQRESİNDƏ İŞTİRAKI VƏ SİYASİ-İDEOLOJİ DÜŞÜNCƏLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/184-190

XX əsrin əvvəllərində mətbuat cəmiyyətin siyasi fikrinin formalaşmasında, onun biliklərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Jurnalist kimliyi ilə tanınan Əhməd Ağaoğlu siyasi fikirlərini də jurnalist baxışları işığında şərh edərək, Türkiyədə və xüsusilə Ankarada baş verən ictimai-siyasi hadisələri dəyərləndirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Ağaoğlunu əvvəlcə Maarif müfəttişi, sonra Süleymaniyə Kitabxanası müdiri vəzifəsinə təyin edən Qazi Mustafa Kamal, Cümhuriyyət hökümətinin Mətbuat Müdiri vəzifəsinindən sonra Ankaranın səsini bütün dünyaya eşitdirən Anadolu Agentliyinin də yenidən qurulmasını Əhməd bəyə tapşırmış, 1924-cü ildə isə Əhməd Ağaoğlu Anadolu ASC-nin İdarə Heyətinin Baş müdiri və İdarə Heyətinin sədri vəzifələrində çalışmışdır. 1932-ci ildə Ankarada keçirilən I Türk Tarixi Konqresi türk millətinin tarixi köklərini və mədəni birliyini vurğulayan mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Milli Mübarizənin ən ağrılı dövründə üzərinə götürdüyü məsuliyyəti ən yaxşı şəkildə yerinə yetirməyə çalışan Əhməd Ağaoğlu bu konqresdə iştirakı ilə türk tarixinə baxışlarını və ideoloji mövqeyini açıq şəkildə ortaya qoymuş, türk cəmiyyətinin qədim hüquq sistemlərinindən bəhs etmiş və xüsusilə ailə hüququnu, Qərb və Hind-Avropa anlayışı ilə müqayisə edərək türk tarixi ilə bağlı fikirlərini, orijinal türk cəmiyyəti anlayışı ilə müqayisə etmişdir. Bu yazıda Ağaoğlunun Konqresdəki rolu və fikri töhfələri millətçilik, modernləşmə və dünyəvilik mövqeyi çərçivəsində təhlil ediləcək. Məqalə Əhməd Ağaoğlunun Birinci Türk Tarixi Konqresində iştirakını və onun ideoloji düşüncələrini akademik aspektdən araşdırmaq məqsədini daşıyır.

Açar sözlər: Əhməd Ağaoğlu, I Türk Tarixi Konqresi, Türk Tarixi Tezi, milliyətçilik, modernləşmə, Laiqlik.

Giriş. Əhməd bəy Ağaoğlu XX əsrin əvvəllərində həm Azərbaycan, həm də ümumtürk ictimai-siyasi və mədəni həyatında dərin iz qoymuş maarifçi, ictimai xadim, publisist və ideoloq kimi tanınır. Onun fikirləri və fəaliyyəti xüsusilə Türk tarixi düşüncəsi və milli ideoloji istiqamətində mühüm yer tutur. Əhməd Ağaoğlunun idarəçiliyində qurulan Türk zehniyyətində mühüm yer tutan Anadolu Agentliyi bəzi şərtlərə rəğmən üzərinə düşən vəzifəni bacardığı qədər yerinə yetirmiş və xüsusilə mətbuat orqanlarının çətin şərtlər altında ayaqda qalmasında mühüm təsir göstərmişdir. Ağaoğlunun Birinci Türk Tarixi Konqresində iştirakı onun türk milli tarix düşüncəsini və ideoloji mövqeyini dərk etməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk millətinin qədim tarixi və ənənəsi ilə bağlı fikirləri ilə tanınan Ağaoğlunun Birinci Türk Tarixi Konqresində iştirakı bir ziyalı olaraq türk tarixi ilə bağlı fikirləri diqqəti cəlb edib. Ağaoğlu, o dövrdə türk millətinin tarixini araşdırarkən qədim türk cəmiyyətlərinin hüquq strukturlarının Qərbdəki hüquq sistemləri ilə müqayisəsi və türk cəmiyyətinin ənənəvi ailə hüququ sahəsində Hind-Avropa cəmiyyətlərinin ailə hüququndan nə ilə fərqləndiyinə dair dərin təhlillər aparmışdır. Onun fikirləri və fəaliyyəti Türk tarixi düşüncəsi və milli ideologiyası istiqamətində mühüm yer tutur.

Əhməd Ağaoğlu Türk millətinin tarixini və mədəniyyətini dərindən öyrənmiş, onu Avropa sivilizasiyası ilə müqayisəli analiz etmişdir. O, türklərin qədim dövrlərdən bəri öz dövlətçilik ənənələrinə və yüksək mədəni dəyərlərə sahib olduğunu vurğulamışdır. Ağaoğluna görə, türk xalqının zəngin keçmişi onun gələcək milli dirçəlişi üçün mühüm təməl rolunu oynayır. O, tarixi yalnız keçmişin öyrənil-

məsi kimi deyil, həm də milli şüurun formalaşması və gücləndirilməsi üçün əsas vasitə kimi qiymətləndirirdi.

Ağaoğlu Osmanlı İmperiyasının son dövrlərində və Cümhuriyyət Türkiyəsinin formalaşma mərhələsində Türkçülüyün əsas ideoloqlarından biri kimi çıxış edir. O, türklərin ortaq tarixi yaddaşını önə çıxararaq, müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türklər arasındakı mənəvi və mədəni birliyi gücləndirməyə çalışırdı. Onun milli ideologiyası əsasən üç əsas prinsip üzərində qurulmuşdur: Milliyyətçilik, maarifçilik və liberalizm.

1. Milliyyətçilik: Ağaoğlu üçün millət anlayışı dil, din və mədəni birliyə əsaslanırdı. O, Osmanlı cəmiyyətindən fərqli olaraq, milli dövlət quruluşunu və milli kimliyin qorunmasını vacib sayırdı. Türk millətinin öz mədəniyyətini və dilini inkişaf etdirməsinin tərəfdarı idi.

2. Maarifçilik: O, cəmiyyətin tərəqqisinin əsas yolunu maarifçilikdə görürdü. Əhməd bəy düşünürdü ki, savadlı xalq milli dirçəlişin aparıcı qüvvəsinə çevrilə bilər. Bu baxımdan, o, Qərb təhsil modelinin faydalı tərəflərinin mənimsənilməsini, eyni zamanda milli dəyərlərlə uzlaşdırılmasını vacib hesab edirdi.

3. Liberalizm: Ağaoğlu azad düşüncəni, şəxsi təşəbbüsü və hüquqi dövlət prinsiplərini dəstəkləyirdi. O, fərdin azadlığını və mülki hüquqlarını cəmiyyətin inkişafında əsas şərt kimi görürdü. Bu baxımdan onun ideyaları həm də müasir demokratik cəmiyyət quruculuğuna istiqamətlənmişdi.

Əhməd Ağaoğlu həm tarixi irsə bağlılığı, həm də müasir düşüncələri ilə Türk dünyasında mühüm ideoloqlardan biri kimi tanınır. Onun Türk tarixi düşüncəsi və milli ideoloji görüşlərini gələcək nəsillər üçün işıqlı yol kimi dəyərləndirmək olar. Ağaoğlunun ideyaları bu gün də Azərbaycan və Türk dünyasında milli özünüdərk baxımından olduqca qiymətlidir.

Birinci Türk Tarix kongresi və Əhməd Ağaoğlunun iştirakı. 1932-ci ildə Ankarada keçirilən Birinci Türk Tarixi Konqresi türk millətinin tarixi köklərini və mədəni birliyini araşdırmaq məqsədi daşıyan mühüm elmi tədbir idi. Konqresdə təqdim olunan məruzələr və müzakirələr türk tarixinin Orta Asiyadakı köklərini və türklərin dünya sivilizasiyasına verdiyi töhfələri araşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Bu konqresdə fəal iştirak edən Ağaoğlu "İlkin Türk Ailə Qanunu ilə İlkin Hind-Avropa Ailə Qanununun Müqayisəsi" adlı təqdimatında Türk tarixinin elmi əsaslar üzərində qurulması lazım olduğunu müdafiə etdi və İlkin Türk Ailə Qanunu ilə Hind-Avropa Ailə Qanunu arasında etdiyi müqayisəni ətraflı şəkildə müzakirə etdi. "Əsəri ilhamlandıran əsas ideya türkün bəşər sivilizasiyası tarixində və insan taleyinin rifahında təsirli amil olduğunu göstərir" [1, s.261]. Ağaoğlu, Türk Ailə Qanununun ənənəvi olaraq kişilərin üstünlük təşkil etdiyi bir quruluşa malik olmasına baxmayaraq, qadınların qanuni hüquqlarından istifadə edə, müəyyən hüquq və azadlıqlara sahib ola biləcəyi bir sistem olduğunu bildirdi. O, xüsusilə vurğulamışdır ki, qədim türk hüququnda qadınların mülkiyyət hüququ kimi azadlıqlar Qərb cəmiyyətlərindəkindən daha unikaldır. Hind-Avropa cəmiyyətlərinin ailə quruluşu çox fərqli xarakter daşıyır. Hind-Avropa cəmiyyətlərində daha çox patriarxal quruluşun hakim olduğunu və qadınların qanuni hüquqlarının kifayət qədər məhdud olduğunu söyləmək mümkündür. Əhməd Ağaoğlu xüsusilə Romalıların və Yunanların ailə hüququnu araşdırmış və bu cəmiyyətlərdə qadınların sadəcə "fərd" kimi qəbul edildiyi bir quruluşdan bəhs etmişdir. O, ailədə bütün hüquqların ata və ya oğullarda cəmləşdiyi bir sistem olduğunu, qadınların qanuni hüquqlarının çox dar olduğunu bildirdi. "Məlumdur ki, Romada "Patres potestas" adlanan ata qəyyumluğu mütləq idi: yəni ata ailənin, o cümlədən arvadın mütləq hökmdarı idi. Yəni atanın ailə üzvlərini öldürmək, satmaq, qovmaq, istənilən yaşda ərə vermək, onlara ot və su yeməyi qadağan etmək səlahiyyəti var idi.Təfərrüatların dəyişməsinə baxmayaraq, digər irqlərdə də demək olar ki, bütün türk irqlərində vəziyyət eyni idi. Ən qədim türk adət-ənənələrini qoruyub saxlayan "yakutları" tədqiq edən Serejovski deyir: "Ata qəyyumluğu mütləqdir. Ataya hörmət və itaət dini və müqəddəs bir vəzifədir" [1, s.264]. Ağaoğlunun müqayisələri türklərin hüquqi quruluşunun kollektiv anlayışa əsaslandığını, ailədə qərarların təkcə kişilər tərəfindən verilmədiyini, bəzən qadınların da Gültenin ruhunun da mühüm yer tutduğunu ortaya qoyur Hökmdarın "Ağlın hikməti" xalqının rifahıdır, başqa sözlə, ədalətli olmaq hökmdarın xalqa verdiyi bir hökm və ya lütf deyil, onun başlıca vəzifəsidir [2, s.47].

Əhməd Ağaoğlunun Türk Ailə Hüququ ilə Hind-Avropa Ailə Hüququ arasındakı fərqləri vurğulayarkən etdiyi ən mühüm müşahidə, Türk cəmiyyətinin hüquqi quruluşunun daha çevik və əhatəli olmasıdır. Ağaoğlunun sözlərinə görə, Hind-Avropa cəmiyyətlərində ailə fərdi hüquqlarla formalaşdı-

ğı halda, türklərdə daha çox kollektiv quruluşa malikdir. Türk cəmiyyətlərində ailə üzvlərinin birlikdə qərar verdiyi daha demokratik bir hüquq anlayışının olduğu ifadə edilib. Bu, türklər üçün özünəməxsus ailə hüququ strukturunun mövcudluğunu ortaya qoyur [3, s.120]. Ağaoğlu bu kongresdə türk aydınlarının tarix sahəsində üzərlərinə götürmələri lazım olan vəzifələrə diqqət çəkərkən, gənclərə və müəllimlərə xüsusi bir missiya da verdi. Onun sözlərində təkcə bir dövrün ideoloji yönümlərini deyil, həm də bir millətə mənsubluğun bilik və əməklə necə gücləndirilə biləcəyini göstərən mühüm mesajlar var.

Əhməd Ağaoğlunun siyasi, ideoloji düşüncələri və türk tarixçiliyinə münasibəti. Əhməd Ağaoğlu yüksək savadı və dünyagörüşü ilə daim maarifləndirici fikirlər irəli sürmüş, millətin sosioloji inteqrasiyasının dil və mədəniyyət birliyini təmin edəcəyi fikrini müdafiə etmişdir. Onun ideyaları əsasən türklüyə nüfuz qazandırmaq, türklüyə türklüyünü xatırlatmaq, türklüyü birləşdirici və inteqrativ siyasət mərkəzinə gətirmək, Şərqlə Qərb arasında siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafını təmin etmək idi. O deyirdi ki, millət ideyası insanın qarşısına qoya biləcəyi ən böyük məqsəddir və ona görə millət idealı; O, cəmiyyəti birləşdirəcək ümumi duyğu və məqsəd birliyinin təmin edilməsinin vacibliyini göstərmiş, milli məqsədi olmayan cəmiyyətin dağınıq bir kütlə kimi zəif və gücsüz olduğunu bildirmişdir. Bu dövrdə millətçi düşüncədə dominant ideya səpələnmiş kütləni ortaq ideallar ətrafında birləşdirmək, onları təsdiqləmək və milli sədaqət yaratmaq idi. Ağaoğlunun sözlərinə görə, millət dağınıq bir kütlədən ortaq məqsədə yönəlmiş inteqrasiya olunmuş cəmiyyətə çevrilib. Ağaoğlu millətçilik ideyasının Avropa siyasi tarixinə təsirindən danışıb. Onun fikrincə, millətçilik sinfindən asılı olmayaraq bütün millətləri bərabər qəbul edirdi. Başqa sözlə desək, millətçilik cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni bölünmələrindən kənar inteqrasiyanı təmin etmişdir. millət; O, bunu ümumi şüur, milli iradə və məqsəd birliyi olaraq təyin edərək, "Bu, ancaq ictimai vicdanları inkişaf etmiş, öz idarəsi ilə hərəkət edən, təfəkkür və maraq sahələrində üzvləri məqsədcə birləşmiş icmalara verilir" dedi [4. s.24]. Əvvəllər İstanbulda nəşr olunan və Ağaoğlunun fikir və düşüncələrinə uyğun gələn "İslam Məcmuası"nın bir neçə sayında da məqalələri dərc edilmişdir. Qəzetin 26 fevral 1914-cü il tarixli 54-cü sayında Ağayev soyadı ilə dərc etdirdiyi "İslam dünyasında görünən tənəzzülün səbəbləri" başlıqlı məqaləsində hər bir xalqın adıçəkilən təbəqələrin xeyirxahlığı nəticəsində tərəqqi və yüksəlişin mümkün olduğu, eyni zamanda birlik və həmrəyliyin ilk növbədə ümmət olduğu göstərilmişdir [5, s.4].

Ağaoğlunun çıxışında yer alan "İndi biz minnətdarlıqla görürük ki, qarşımızda yeni bir yol açılıb. Bu yola qədəm qoymaq, onu daha da genişləndirmək, daha əhatəli şəkildə araşdırmaq türk ziyalılarının, gənclərinin vəzifəsi deyilmi? Köhnə biganəliyimizi bir kənara qoyub bütün sevgimizlə, həyəcanımızla iş sahəsinə tökülmək bizim borcumuz deyilmi? Və bu sevinci, şövqü bizə əmanət edilən türk gəncliyinə aşılamaq biz müəllimlər üçün müqəddəs və qəbuledilməz peşə borcu deyilmi?" fikirləri ilə ailə hüququna baxışları, Qərbdəki hüquq sistemlərindən fərqli olaraq, türklərin tarixən çox daha unikal ailə quruluşuna malik olduğunu iddia edir. O, türklərin mənşəyi və tarixi proseslərində ailə quruluşunun mühüm rol oynadığını iddia edərək, türklərin ilk cəmiyyətlərində patriarxal ailə quruluşunun mövcud olduğunu, lakin zaman keçdikcə bu quruluşun cəmiyyətin özünəməxsus mədəni xüsusiyyətlərinə uyğun formalaşdığını bildirib [6, s.26]. Ağaoğlu "Sırat-ı Müstakim" qəzetindəki məqaləsində İslam dünyasındakı tənəzzül və geriliyin üləmadan, ümmətdən və qələm əhlindən qaynaqlandığını qeyd edərək, hər bir xalqın təkamül tərəqqisinin o xalqın ziyalıları sayəsində mümkün olduğunu, lakin bu qruplaşmanın öz üzərinə düşən vəzifəni, prinsipləri yerinə yetirməməsi həm ənənəvi, həm də ənənəvi mühitə sövq edəcəyini bildirib [7, s.347].

Ağaoğlu çıxışında "Millətinə sarıl, çünki türk milləti böyükdür və dünya tarixində bir inkişaf amili olmuşdur. Öz dilinə sarıl, çünki bu dil sənin ana dilindir, ən qədim dildir, ona görə də irqinin tarixində bir rol oynamışdır. həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən dünyanın ən gözəl, ən mükəmməl şəxsiyyətləridir" [1, s.262]. Əhməd Ağaoğlunun İbtidai Türk Ailə Hüququ ilə İbtidai Hind-Avropa Ailə Hüququ arasında müqayisəsi, Türk cəmiyyətinin tarixi hüquqi quruluşuna işıq tutan əhəmiyyətli bir araşdırmadır. Ağaoğlu türklərin mədəni və hüquqi strukturlarının Qərbdən fərqli olaraq daha özünəməxsus və kollektiv xarakter daşıdığını vurğulayıb. Bu baxış türk millətinin tarix boyu qazandığı liberal anlayışların hüquq sistemində dərin kök saldığını göstərir.

Sivilizasiya termini müxtəlif formada izah olunur. Fikrimizcə, bütün tərifləri əhatə edən və bu sözə ən geniş məna verən bu ifadəyə "həyat tərzi" mənasını verməyi qəbul edirik. Yəni: Sivilizasiya "həyat tərzi" deməkdir. Ancaq "həyat" sözünü ən geniş mənada götürmək lazımdır. Həyatın bütün

ölçüləri, bütün maddi və mənəvi işlər o anlayışa daxil edilməlidir. Ona görə də sivilizasiya düşüncə və araşdırma tərzindən tutmuş, geyim tərzinə qədər həyatın bütün sahələrini əhatə edir [4, s.32].

Avropada millətçiliyin inkişafını xüsusilə müzakirə edən Ağaoğlunun fikrincə, Avropada feodalizmin dağılması, maarifçilik, elmin inkişafı köhnə siyasi quruluşu məhv etdi. Yeni təşkilat formasına ehtiyac var idi. Burjuaziyanın güclənməsi, kilsənin və aristokratiyanın gücünü itirməsi, şübhəsiz ki, buna öz təsirini göstərdi [8, s.36]. Yeni təşkilat forması Fransa İnqilabından sonra meydana çıxdı. Milli suverenlik və millət anlayışlarına əsaslanan millətçilik Fransa İnqilabından sonra bütün dünyada sürətlə yayılmağa başladı. Ağaoğlu türk millətinin tarixi köklərinin Orta Asiyaya gedib çıxdığını və türklərin dünya sivilizasiyasına mühüm töhfələr verdiyini müdafiə edib. Bu fikirlər Birinci Türk Tarixi Konqresində səsləndirilmiş və Türk Tarixi Tezisinin təməl daşlarını təşkil etmişdir [1, s.17].

Ağaoğlunun millətçilik anlayışı türk millətinin mədəni və tarixi birliyinə əsaslanır. Onun Türk Tarixi Tezisinə verdiyi töhfələr təkcə tarixi perspektivlə məhdudlaşmamış, həm də hüquq sistemlərinin müqayisəsi yolu ilə türk millətinin özünəməxsus kimliyini və keçmişini işıqlandırmaq məqsədi daşıyırdı. Əhməd Ağaoğlu "İran və İnqilabı" əsərində türk sülalələri mövzusunu daha da genişləndirmişdir. Əsərdə çatdırılan fikirlər Azərbaycan məsələsinin tarixini dərk etmək üçün əsasdır. "İranı min illərdir idarə edən, bəzən ona ümumbəşəri dəyər verən türklərdir" deyən Ağaoğlu haqlı olaraq "İran tarixinin son min ilini əslində və birbaşa türk tarixinin bir parçası" kimi görür [6, s.27]. Ağaoğlu da Qərb sivilizasiyasının mənimsənilməsinin vacibliyini vurğulamış və bu kontekstdə dünyəviliyin zəruriliyini müdafiə etmişdir. O, bildirdi ki, din fərdi əqidə məsələsidir, lakin dövlət işlərindən ayrı olmalıdır. Bu fikirlər onun modernləşmə anlayışını əks etdirir.

Ağaoğlu, Cümhuriyyətin tarixin yazılmasında açdığı yeni bir qapı olan "İndi şükür və minnətdarlıqla görürük ki, qarşımıza bir yol açıldı..." kimi yeni bir yolun açılmasını, ziyalıların borcunu vurğulayır. Bu yol təkcə keçmişi öyrənmək üçün deyil, həm də keçmişdən keçərək milli şüur yaratmaq üçün açılıb. Ağaoğlunun sözlərinə görə, bu yolu elmi şəkildə genişləndirmək, dərinləşdirmək və davam etdirmək türk ziyalılarının və gəncliyinin tarix qarşısındakı əsas vəzifəsidir. Bu açıqlama onu göstərir ki, o, tarixşünaslığı təkcə akademik cəhd kimi deyil, həm də "Millət olma" prosesinin təməl daşı kimi dəyərləndirib.

Ağaoğlu çıxışında köhnə "laqeydlik"dən əl çəkmək lazım olduğunu xüsusilə vurğulayaraq, türk ziyalılarını və gənclərini "millətə sevgi və həyəcanla" meydana atılmağa çağırır. Buradakı çağırış sadəcə vətəndaşlıq vəzifəsinə çağırış deyil; həm də milli şüurun inkişafının zəruriliyinə diqqəti çəkir. Bu çağırış ziyalının dövrün modernləşmə prosesində passiv yox, fəal və yaradıcı subyekt olması lazım olduğunu ortaya qoyur. Müəllimlərin müqəddəs borcunun gənclərə tarixi şüur aşılamaq olduğunu deyən Ağaoğlu çıxışının ən diqqətçəkən yerində müəllimlərin üzərinə düşən vəzifələri önə çəkir. "Bu sevinci və iş həvəsini bizə əmanət edilmiş türk gəncliyinə aşılamaq biz müəllimlər üçün müqəddəs bir vəzifədir" sözləri tarixi şüurun nəsildən-nəslə ötürülməsinin bir tərbiyə işi olduğunu ortaya qoyur. Pedaqoqlar təkcə biliklərin ötürücüləri deyil, həm də tarixi şüuru yüksəldən, gələcəyin milli xarakterini formalaşdıran bələdçilərdir [1, s.269].

Əhməd Ağaoğlunun Birinci Türk Tarix konqresində söylədiyi nitq Cümhuriyyətin tarix siyasətinin və bu siyasətlərdə ziyalılara verilən missiyanın əyani nümunəsidir. Keçmişə biganə qalmayan, onunla ciddi məşğul olan və gələcəyə daşıyan nəsillər yetişdirmək həm ziyalıların, həm də pedaqoqların üzərinə düşən mühüm bir vəzifədir. Bu çıxış, bu gün də tarixi şüurun və milli yaddaşın təbliğində bizə düzgün istiqamət göstərən dərin məna daşıyır.

Ağaoğlu Cümhuriyyətin elan edilməsi ilə türk millətinin tarixi bir oyanış prosesinə girdiyini göstərir. Ağaoğlu bu yeni dövrün başlanğıcını "yeni yolun açılması" kimi təyin edir və bu yolun türk millətinin öz tarixi kimliyini yenidən dərkin simvolu olduğunu vurğulayır. Bu yanaşma göstərir ki, onun tarixi dərk etməsi təkcə keçmişi öyrənmək deyil, həm də bu biliklərdən millətin gələcəyi üçün istifadə etmək tələbidir. "Bu yola qədəm qoymaq, onu daha da inkişaf etdirmək, genişləndirmək, onu daha əhatəli və əhatəli şəkildə araşdırmaq, araşdırmaq türk ziyalılarının, gənclərinin vəzifəsi deyilmi? deyən Ağaoğlu türk ziyalılarının və gənclərinin üzərinə böyük bir məsuliyyət qoyur. Onun fikrincə, tarixi şüur təkcə qorunub saxlanmamalı, həm də dərinləşdirilməli, əhatə dairəsi genişləndirilməli, metodologiyası zənginləşdirilməlidir [1, s.269].

Nəticə. Əhməd Ağaoğlunun Birinci Türk Tarixi Konqresində iştirakı və təqdim etdiyi fikirlər onun türk millətinin tarixi-mədəni birliyinə və bu birliyin elmi əsaslar üzərində qurulmasına inamını ortaya qoyur. Ağaoğlunun ideoloji düşüncələri Türkiyə Cümhuriyyətinin modernləşmə prosesinə mühüm töhfələr verib. Onun Birinci Türk Tarixi Konqresindəkı təqdimatı həm dövrün fikri atmosferinin, həm də türk tarixi tezisinin formalaşma prosesinin başa düşülməsi baxımından əhəmiyyətli bir dönüş nöqtəsidir. Ağaoğlunun sözlərinə görə, Millət ortaq iradəyə əsaslanan və birlikdə yaşamaq iradəsini göstərən bir quruluşdur. Millət ideya və fəaliyyət sahəsində ortaq məqsəd daşıyan insanlardan ibarətdir və bu birlik güclü ictimai quruluşun meydana gəlməsini təmin edəcək. Onun Konqresə verdiyi töhfələr onun təkcə siyasətçi və ya jurnalist deyil, həm də tarixi şəxsiyyətin qurulması istiqamətində intellektual səylərdə mühüm fiqur olduğunu ortaya qoydu. Milliyyəti din üzərində qurmağa çalışanların olduğunu bildirən Ağaoğlu, bunun tək bunun kifayət etmədiyini bildirərək, milliliyin əsasının birinci olaraq dil və onun bütün növlərinin, yəni ədəbiyyat, incəsənət, musiqi, ikincisi din, üçüncüsü irq olduğunu, milliliyin də bu üç fərqli keyfiyyətin birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərir. Ağaoğlu türk millətinin tarix səhnəsindəki varlığını önə çəkən mülahizələri ilə türk tarixinin ümumbəşəri sivilizasiyalardakı yerini müdafiə etmiş, elmi tarix anlayışının qurulmasına böyük töhfə vermişdir. Ağaoğlu milləti könüllü nəsnələr üzərində quraraq etnik millətçiliyin tərəfdarı olmadığını göstərir. Bu baxımdan Ağaoğlunun Birinci Türk Tarixi Konqresindəkı çıxışını həm Cümhuriyyət dövrü tarixşünaslığında, həm də milli kimlik mövzusuna mühüm töhfə kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Ağaoğlunun "Köhnə biganəliyi bir kənara qoyub bütün sevgimizlə, həyəcanımızla iş sahəsinə köklənmək bizim borcumuz deyilmi?" çağırışında türk millətinin keçmişə laqeydliyini aradan qaldırmalı və üzərinə düşən tarixi vəzifələri yerinə yetirməli olduğu ifadə edilir. “Sevgi və həyəcan” ifadəsi bu prosesin emosional və intellektual bağlılıq tələb etdiyini göstərir. Bu, tarixi şüurun təkcə akademik intizam deyil, həm də milli varlıq, milli şüur məsələsi olduğunu ortaya qoyur. “Bu sevinci, iş həvəsini, xüsusən də bizə əmanət olunan türk gənclərinə aşılamaq biz müəllimlər üçün müqəddəs vəzifə və peşə borcu deyilmi? deyən Ağaoğlu müəllimləri təkcə biliklərin ötürücüləri deyil, həm də tarixi şüurun yaradıcıları kimi görür, bu məsuliyyətin müqəddəs bir vəzifə olduğunu vurğulayır. O, həmdə bu tarixi şüurun nəsildən-nəslə ötürülməsində müəllimlərin rolunu yüksək qiymətləndirir.

Əhməd Ağaoğlunun Birinci Türk Tarix Konqresindəki çıxışında türklərin tarix anlayışının təkcə keçmişi öyrənmək deyil, həm də bu biliklərdən millətin gələcəyi üçün təbliğat vasitəsi kimi istifadə etmək düşüncəsi aydın görünür. Bu yanaşma onun tarixi şüurunu bir milli şüur məsələsi kimi gördüyünü və bu şüurun millətə çatdırılmasında müəllimlərin rolunun ölçüyəgəlməz və əvəzsiz olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ahmet, *“İptidaî Türk Aile Hukuku ile İptidaî Hindo-Avrupaî Aile Hukuku Arasında Mukayese”* Türk Tarih Kongresi, Ankara 1932, s.261-269.
2. Aydın Sayılı,Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Sayı Ankara 2014, s.365.
3. Ağaoğlu Ahmet, Türk Hukuku Üzerine Makaleler Ankara: 1933, s.120-125.
4. Ağaoğlu Ahmet, Üç Medeniyet, İstanbul: 1927, s.113.
5. Mahir Garibov, "İslam Mecmuesi’nde Ahmet Ağaoğlu'nun Dini-İdeoloji Görüşleri", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 1, Ankara 2024, s.87-95.
6. Ağaoğlu Ahmet, İran ve İnkilabı, Ankara 1941, 118 s.
7. Ağaoğlu Ahmet,Alem-i İslam ve Siyasiyyat-ı Umumiyye,“Sırat-ı Müstakim” Gazetesi, İstanbul, 1910, s.347.
8. Salih Zeki Haklı, "Erken Dönem Cumhuriyet’te Ahmet Ağaoğlu’nun Kemalizm’i Liberal Perspektiften Yorumlama Çalışmaları", Liberal Düşünce Dergisi, Cilt: 23, Sayı: 90, 2018, ss.35-59.

МАХИР ГАРИБОВ
Кандидат исторических наук,
Докторант кафедры История национальной прессы
Бакинского Государственного Университета

УЧАСТИЕ АХМЕДА АГАОГЛУ НА В ПЕРВОМ ТУРЕЦКОМ ИСТОРИЧЕСКОМ КОНГРЕССЕ И ЕГО ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ МЫСЛИ

В начале 20 века пресса играла важную роль в формировании политического мнения общества и формировании его знаний. Ахмет Агаоглу, известный как журналист, интерпретировал свои политические взгляды в свете журналистских взглядов и поставил перед собой цель оценить общественно-политические события, происходящие в Турции и особенно в Анкаре. Гази Мустафа Кемаль, назначивший Агаоглу сначала инспектором по образованию, а затем директором библиотеки Сулеймание, поручил Ахмету Бею реорганизовать агентство Anadolu, что сделало голос Анкары услышанным во всем мире после его назначения на должность пресс-директора республиканского правительства, а в 1924 году Ахмет Агаоглу занял пост генерального директора и председателя совета директоров АО Anadolu. Первый конгресс истории Турции, состоявшийся в Анкаре в 1932 году, стал важным поворотным моментом, подчеркнувшим исторические корни и культурное единство турецкой нации. Пытаясь наилучшим образом выполнить ответственность, которую он взял на себя в самый болезненный период Национальной борьбы, Ахмет Агаоглу открыто раскрыл свои взгляды на историю Турции и идеологическую позицию посредством своего участия в этом конгрессе, рассказал о древних правовых системах турецкого общества и сравнил свои идеи по истории Турции, особенно семейного права, с западным и индоевропейским пониманием, а также сравнил их с изначальным турецким обществом. В этой статье роль и интеллектуальный вклад Агаоглу в конгресс будут проанализированы в рамках национализма, модернизации и секуляризма. Цель статьи - рассмотреть участие Ахмета Агаоглу в Первом конгрессе истории Турции и его идеологические мысли с академической точки зрения.

Ключевые слова: Ахмет Агаоглу, I. Турецкий исторический конгресс, диссертация по истории Турции, национализм, модернизация, секуляризм.

MAHIR GARIBOV
Doctor of Philosophy in History
PhD doctorant at the Department of National Press History of Baku State University

AHMED AGAOGLUN'S PARTICIPATION IN THE FIRST TURKISH HISTORY CONGRESS AND POLITICAL-IDEOLOGICAL THOUGHTS

At the beginning of the 20th century, the press played an important role in the formation of the political opinion of the society and the formation of its knowledge. Ahmet Ağaoğlu, known as a journalist, interpreted his political opinions in the light of journalistic views and set himself the goal of evaluating the socio-political events taking place in Turkiye and especially in Ankara. Gazi Mustafa Kemal, who appointed Ağaoğlu first as the Education Inspector and then as the Director of the Süleymaniye Library, assigned Ahmet Bey to reorganize the Anadolu Agency, which made Ankara's voice heard throughout the world after his appointment as the Press Director of the Republican government, and in 1924, Ahmet Ağaoğlu served as the General Manager and Chairman of the Board of Directors of Anadolu JSC. The First Turkish History Congress held in Ankara in 1932 was an important turning point that emphasized the historical roots and cultural unity of the Turkish nation. Trying to fulfill the responsibility he took on in the most painful period of the National Struggle in the best possible way, Ahmet Ağaoğlu openly revealed his views on Turkish history and ideological

position through his participation in this congress, talked about the ancient legal systems of Turkish society and compared his ideas on Turkish history, especially family law, with the Western and Indo-European understanding, and compared them with the original Turkish society. In this article, Ağaoğlu's role and intellectual contributions to the congress will be analyzed within the framework of nationalism, modernization and secularism. The article aims to examine Ahmet Ağaoğlu's participation in the First Turkish History Congress and his ideological thoughts from an academic perspective.

Keywords: Ahmet Ağaoğlu, I. Turkish History Congress, Turkish History Thesis, nationalism, modernization, secularism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 iyun 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: f.e.d. Vüqar Əliyev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94(479.24)

MIRVARI QURBANOVA

PhD Student, Faculty of History, Baku State University
Teacher at C. Nakhchivanski Military Lyceum
mirvariqurbanova@mail.ru

ETHNIC CLEANSING AGAINST THE AZERBAIJANI POPULATION IN THE NORTHERN AND WESTERN REGIONS OF THE ARMENIAN SSR (1988–1990): MAIN FORMS AND METHODS

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/191-198

This article examines the policy of ethnic cleansing carried out in the Armenian SSR between 1988 and 1990, particularly targeting Azerbaijanis living in the northern and western regions. Drawing on archival documents, eyewitness testimonies, and local sources, the analysis demonstrates that these actions were not spontaneous but rather premeditated and implemented with both direct and indirect support from state authorities. The study highlights key aspects of the campaign, including violence, forced deportations, the destruction of cultural heritage, and the renaming of settlements in Amasya, Zangibasar, Kalinino, Hamamli, and other areas. It also notes that the Spitak (Hamamli) earthquake was used as a means to further suppress the Azerbaijani population, with even humanitarian aid being manipulated for this purpose. Research demonstrates that the events of 1988–1990 were not merely an ethnic conflict, but rather part of a systematic policy of ethnic cleansing and cultural genocide, implemented with the support of both the leadership of the Armenian SSR and the Soviet central authorities.

Keywords: Azerbaijanis, Armenian SSR, ethnic cleansing, deportation, Spitak earthquake, cultural genocide, internally displaced persons, Amasya, Zangibasar, Kalinino, Hamamli.

Introduction. A significant part of the population of the Amasya region, located in the northwest of Western Azerbaijan, on the border with Turkey, had suffered the severe consequences of the deportations of 1948-1953. However, the Azerbaijani population continued to live in a number of areas and settlements of this region. The densely populated regions of the Armenian SSR, such as Canbagcha, Loru-Pembek, and Jalaloglu, had access to Azerbaijan through Borchali. Vedi and Gamarli were located on the border with Nakhchivan. Goycha, Gafan, Zangezur, and Mehrin had direct access to the main part of the Azerbaijan SSR. Amasya, however, had no direct connection with the Azerbaijan SSR. The only territory where the Azerbaijani population of this region could take refuge was Turkey. There was a state border between Turkey and the Soviet Union.

Following the events of 1980–1988, pressure on the Azerbaijani population in these regions intensified. The Spitak (Hamamlı) earthquake of December 1988 further worsened the situation of the Azerbaijani community in the Amasya region, providing both the authorities of the Armenian SSR and Armenian nationalist groups with an opportunity to complete the expulsion of Azerbaijanis from the area. Exploiting the chaos caused by the earthquake, Armenian armed groups and terrorist formations carried out massacres in Azerbaijani-inhabited settlements while simultaneously looting homes. Many of those killed during this period were falsely presented as earthquake victims. Under growing pressure and threats, the Azerbaijani population of Amasya received assistance from Azerbaijanis living in Borchali (Georgian SSR), who helped them cross into Georgian territory via mountain roads. This intervention played a crucial role in preventing larger-scale massacres in Amasya [1].

Aircraft entering Armenia from the airspace of the Republic of Turkey and the Azerbaijan SSR to deliver humanitarian aid were also targeted. During this period, a Yugoslav Antonov-12 plane en route to Armenia on the Belgrade–Ankara–Yerevan route was mistaken for a Turkish aircraft and shot down by Armenian forces. All seven people on board were killed in the crash. Armenian sources attempted to present the incident as an error by the Yugoslav pilots. However, reports published in the

international press claimed that this crash-similar to that of a Soviet military plane that went down near Leninakan two days earlier-had been the result of technical problems [2].

An Il-76 aircraft flying from Baku with medical equipment and food supplies for the earthquake-stricken region was also attacked by terrorists. The plane crashed, killing all 77 people on board. This tragedy not only endangered the lives of those attempting to provide humanitarian assistance but also underscored the terrorists' ruthless disregard for human life [3].

During the earthquake, a large number of Azerbaijanis remained near the Amasya region's border with Turkey. These people were subsequently ordered to be resettled in Azerbaijan. According to representatives of the USSR Komsomol, this resettlement was carried out on the direct orders of Mikhail Gorbachev. This demonstrates that the Soviet government not only sought to remove Azerbaijanis from Armenia, but also indirectly supported the Armenian policy of ethnic cleansing [4, p.307-308].

Ethnic cleansing against the Azerbaijani population in the western regions of the Armenian SSR during 1988-1990. Archival registration cards of the population deported from Duzkend, a village in the Amasya region, preserved by the West Azerbaijan Community, reveal that the deportees were able to bring with them only a small portion of their belongings and suffered significant material losses. Their homes were appropriated by Armenians without any compensation, while the places where they were resettled were often highly unsuitable. Some of the families displaced from Duzkend eventually settled in the Lokbatan settlement near Baku [5].

During the ethnic cleansing carried out in Armenia in 1988, more than 200 residents of the village of Baligli in the Amasya region were expelled by Armenians, and their property was confiscated. The village's cultural heritage was also destroyed. In the Baligli cemetery, Azerbaijani calligraphers had carved bright red stars (sometimes with a crescent) on old stones made from local red tufa, while poems and *bayats* in Azerbaijani adorned modern tombstones. These elements served as important evidence of the autochthonous Azerbaijani population in the area. Following the ethnic cleansing, Armenians initiated the destruction of both tangible and intangible heritage, demolishing more than 80 percent of the graves. After the deportation of the Azerbaijani population, ethnic Armenians from Georgia's Samtskhe-Javakheti region were resettled in the now-empty houses. In the same year, the Baligli mosque was destroyed, and in 1991, by order of Armenian President Levon Ter-Petrosyan, the village was renamed Zorakert.

In the Noyemberyan (Barana) region, discrimination against the Azerbaijani population had also begun by late 1988. In the village of Lambali (Bagratashen), the Armenian terrorist group "Girghilar" ("Borodachi") used intimidation and violence to expel the Azerbaijani inhabitants from their homes. Mikhail Tyagunov, then military commandant of Baku, stated in an interview published in *Pravda* on December 23, 1988, that Armenians had forcibly expelled 747 Azerbaijani families -around three thousand people- from this single village in just two days, and described the dire conditions faced by the victims of ethnic cleansing [6, p.57].

One of the regions densely populated by Azerbaijanis was the Zangibasar district. After the establishment of the Armenian SSR on the territories of Western Azerbaijan, the villages of Zangibasar were initially divided between the Uchkilsa and Gamarli districts. By a decree adopted on December 31, 1937, Zangibasar district was formally established, comprising 18 villages from Gamarli and 14 villages from Uchkilsa. The village of Ulukhanli, the main socio-cultural center of the region and an important site in the history of Azerbaijani education and culture, was renamed Zangibasar and, after 1969, Masis.

Historical sources confirm that, prior to the deportations of 1948–1953, 21 of the 32 villages in the district were inhabited entirely by Azerbaijanis. In six villages, Armenians and Azerbaijanis lived together, though Azerbaijanis remained the majority, while five other villages were settled at various times by Armenians relocated from abroad. Although nearly all villages -except Ranjbar- were subjected to forced resettlement under the deportation policy of the late 1940s and early 1950s, many Azerbaijanis eventually returned to their native lands. By the 1980s, Azerbaijanis continued to live in villages such as Ulukhanli, Mehmandar, Ashaghi and Yukhari Nechili, Hachapara, Rahimabad, Sarvanlar, Habilkend, Garagishlag, Donuziyeyen, Demirchi, Ranjbar, Shollu, and the Kalinin settlement.

On April 24, 1983, Dashnak terrorist groups, invoking the so-called "Armenian genocide" as a pretext, launched attacks on Azerbaijani settlements, including Ulukhanli and other villages in the Masis (Zangibasar) region. During these raids, village cemeteries were desecrated, and serious damage was inflicted on the historical and cultural heritage of Azerbaijanis. The defenseless Azerbaijani population, faced with fear and danger, was forced to seek refuge at outposts along the Turkish–USSR border [7].

On June 7, 1988, Armenian terrorists, led by Gevorkyan, chairman of the Masis (Zangibasar) District Executive Committee, and Iskandaryan, head of the district's internal affairs department, burned down 86 houses inhabited by Azerbaijanis and inflicted serious damage on the local economy. The authorities of the Armenian SSR attempted to portray this atrocity as "the act of a group of hooligans" [8]. Of course, such events did not occur spontaneously and were clearly planned in advance. As Rafael Kazaryan, a corresponding member of the Armenian Academy of Sciences and a member of the "Karabakh" Committee, admitted a few months later at a rally in Yerevan on November 7, regular groups and units were deliberately employed to carry out these actions [9, p.65].

In the late 1980s, as pressure on the Azerbaijani population intensified once again, many were forced to leave their ancestral lands. Most resettled in the western regions of the Azerbaijan SSR bordering Armenia.

Archival documents also record those who moved to the Nakhchivan Autonomous Republic, an integral part of Azerbaijan. Records from the Executive Committee of the Nakhchivan City Council of People's Deputies contain extensive information regarding housing applications submitted by numerous residents of the village of Kalinin seeking accommodation in the city of Nakhchivan [10].

A large number of villagers lost all their possessions, and their property was forcibly confiscated. One resident of Kalinin village in the Masis district wrote in a petition dated May 10, 1990, to the chairman of the Azerbaijan Refugee Society:

"I am writing to inform you that in October 1988, for obvious reasons, we fled from the Armenian SSR. … I would also like to inform you that we owned 1,800 acres of arable land in the Masis district. Consequently, we were unable to sell the crops we had purchased from that area in 1988" [11].

An application dated March 15, 1999, submitted to the UN High Commissioner for Human Rights by a resident of the Masis settlement, indicates that insults and oppression by Armenians were widespread and systematic. In 1988, Azerbaijanis living in the Masis settlement were forcibly removed from their homes under armed pressure. Some of the displaced residents later resettled in the city of Sumgayit and its surrounding areas [12].

Representatives of the Armenian SSR government were directly involved in the process of ethnic cleansing, as evidenced by events in the Hamamli (Spitak) region. On November 23, 1988, at approximately 4 p.m., all district leaders, including the chief of militia Sargsyan and his deputy Mehrabyan, arrived in the village of Gursali in the Hamamli region and ordered the villagers to evacuate within two hours. The villagers, however, refused to comply. At that time, 2,200 Azerbaijanis resided in the village.

Although buses were dispatched under the orders of chief of militia Mehrabyan to relocate the population, the villagers blocked them using various agricultural tools (yaba, bel, etc.), preventing the buses from entering the settlement. That night, from November 23 to 24, an armed attack was launched on the village, with shooting lasting up to an hour. The villagers appealed for assistance to the Soviet military unit stationed in Boyuk Karakilsa (then Kirovakan, now Vanadzor). The timely arrival of the military prevented a larger-scale massacre [13, p.165].

Despite this, armed attacks on the village of Gursali continued in the following days. Pressure and threats were also directed against the neighboring village of Saral. Authorities of the Armenian SSR facilitated conditions that allowed extremist groups to create an atmosphere of terror and fear among the population. On the one hand, they demanded that residents abandon their homes, while on the other hand, they committed atrocities against those who had already fled, instilling fear in the populations of other villages.

On November 28, Mushvig Taghiyev, a 22-year-old resident of Garagishlag village in the Zangibasar district, was attacked by Dashnak terrorists near the village of Chubuglu while returning to

Azerbaijan. He was brutally murdered, his body mutilated beyond recognition, and his property looted [14, p.5].

Ethnic cleansing against the Azerbaijani population in the northern regions of the Armenian SSR during 1988-1990. On December 4, 1988, during the evacuation of residents from the village of Saral by buses, the convoy was intercepted in the Dilijan Gorge, and all passengers-including children and adults-were shot [15].

The earthquake that struck the Hamamli (Spitak) region on December 7, 1988, also inflicted significant damage on the Azerbaijani population. Residents of the village of Gursali, whose homes were destroyed by the earthquake, were subsequently forced to abandon the settlement [16].

The displaced population was neither able to return to their homes in the following period, nor did they receive any compensation from the government of the Armenian SSR [17].

At that time, the authorities diverted humanitarian aid entering the Armenian SSR to the Armenian population, openly discriminating against Azerbaijanis. According to an application submitted by one internally displaced person, Sayyad Aliyev, to the Refugee Society of the Azerbaijan SSR on May 10, 1990, although his house had been destroyed by the earthquake, the authorities of the Armenian SSR did not provide him with full compensation. Due to harsh winter conditions and inadequate living arrangements, Aliyev was forced to relocate first to the village of Jafarli in the Gazakh region of the Azerbaijan SSR in December 1989, and later to the Lokbatan settlement near Baku [18, p.66].

Another archival document indicates that residents of the village of Chakhmakh in the Amasya region experienced similarly brutal treatment following the earthquake. In December 1989, the villagers barely managed to escape the escalating pressure and sought refuge in Tovuz [19, p.3].

One of the northern districts of the Armenian SSR was the Kalinino district, historically known as Dashir and later as Varantsovka. The district was formally established in December 1937 within the Loru district, on the territory of Dag Borchali. It was one of the regions densely populated by Azerbaijanis and comprised 22 villages. The village of Shahnazar was the largest in the Armenian SSR, though its name was later changed to Medzavan. While Kurds, Armenians, and other ethnic groups also resided in the district, Azerbaijani was the main language of communication. After the formation of the USSR, the Armenian population in the district gradually increased, and by the eve of the events of 1988, the demographic balance had shifted in favor of Armenians [20, p.5-6].

Statements from Zakir Gurbanov, born in 1961 and a resident of the village of Qizilshafag, indicate that Armenians employed various provocations to intimidate and suppress the Azerbaijani population in the region. The local Azerbaijanis continued to believe that the authorities-particularly Moscow, considered the center of the Soviet Empire-would not make decisions detrimental to them. Meanwhile, Armenians reportedly told Azerbaijanis who were constructing houses in the area at the time that any buildings they erected would ultimately belong to Armenians [10].

According to Hummat Huseynov, a former chairman of the Gizilshafag village council, since November 1988, armed Armenians attacking Kalinino -particularly Gizilshafag village- were primarily transported by buses from Yerevan and Kirovakan. These groups assaulted, insulted, and abused Azerbaijani residents, declaring, “You should leave; this is Armenia, and only Armenians should live here” [11].

Despite intense pressure, the village of Qizilshafag was one of the settlements where Armenians faced serious resistance. The local Azerbaijani population refused to abandon their homeland. To organize the village’s defense, they blocked the road from Shahnazar to Qizilshafag using agricultural machinery and established night guards. Azerbaijani defenders set up a checkpoint on a high hill near the village to monitor incoming and outgoing vehicles, enabling them to anticipate danger and respond to attacks by Armenian armed groups. The population was armed with primitive weapons for self-defense.

Attacks were typically launched at night, with the village lights turned off, making defense especially difficult during dark and cold winter nights. Despite their efforts, Armenian attacks intensified, and the villagers were eventually forced to leave. Several Azerbaijanis were killed during these conflicts, including Garabogaz Mahammad. While defending the village, Garabogaz Mahammad reportedly killed two Armenians; his funeral the following day was attended by all Azerbaijanis in the district.

A representative of Armenian nationality, the first secretary of the district party committee, also attended the funeral. His presence aimed to prevent a mass massacre, but it angered Armenian nationalists. He was beaten by nationalist groups, expelled to Yerevan, and subsequently dismissed from his post by the authorities of the Armenian SSR without a proper investigation.

Following this incident, conditions for Azerbaijanis in the district became dire, and migration intensified. Among the villages and settlements in Kalinino district with compact Azerbaijani populations, Qizilshafag was the last settlement to be abandoned. Migrants from neighboring villages passed through it as they relocated.

At that time, the local governing body of the Communist Party was the district party committee, while the district executive committee served as the executive authority, implementing the instructions of the Communist Party. Colonel Telentev, commander of the military unit in Stepanavan (then Jalaloglu), visited Qizilshafag and conveyed the firm decision of the Armenian SSR authorities to the village's Azerbaijani representatives:*"Not a single Azerbaijani should stay here. If you do not leave, a very difficult situation will arise for you; your life will be in danger. Do not even think about staying here"* [10].

Following these events, the village elders traveled to the Azerbaijan SSR to find a suitable location to resettle the displaced population. They eventually decided on the village of Kerkenj in the Shamakhi region. An agreement was reached regarding the relocation between the local Armenian population, who had previously been resettled in Kerkenj by Tsarist Russia, and the representatives from Gizilshafag. In May 1989, the first group of Armenians arrived in the village of Gizilshafag [6]. By this time, the majority of Azerbaijanis had already packed their belongings and relocated to the neighboring village of Irganchay, leaving approximately 50 people in the village [18, p.66]. After the Azerbaijani population departed, the Armenians changed the village's name to Dzunashokh, giving it a new identity and erasing its original Azerbaijani heritage.

One of the most tragic events occurred in the village of Vartanly (also called Vardana) in the Boyuk Garakils (Kirovakan, now Vanadzor) region. On November 27, 1988, the village was subjected to an armed attack by Dashnak groups operating from Kirovakan. During this assault, Armenian terrorist groups committed particularly brutal atrocities against the local population.

An armed group led by Samvel Gazanstyan mercilessly killed resident Gara Bayramov for refusing to leave his home. Brothers Lyova and Lendrum Khachaturyan tortured and murdered resident Leyli Huseynova. Another group, led by Samvel Vanesyan, committed acts of violence against Mehraly and Khanim Isgandarova; reports indicate that Khanim was publicly insulted before being killed alongside two family members. The group led by Grigory Chavushyan and Hamlet Gasparyan killed Abdullah Aliyev, born in 1924. Villagers Suleyman Mammadov and Ahmed Aliyev were killed by groups led by Suren Yosmedyan and Vazgen, respectively, for refusing to leave their homes. In a particularly heinous act, Suren Zehranyan deliberately ran over villager Fatma Aliyeva with a "Niva" car.

The residents of Vartanly were forced to flee their homeland under systematic threats, physical violence, and destruction. During this period, Armenians looted over 200 houses in the village and killed at least 15 Azerbaijanis [4, p.308].

Journalist Mane Papyan, currently residing in Vanadzor, published an article titled *"Events in Gugarka: How Azerbaijanis Were Beaten in Armenia"* on April 29, 2015, on the website www.epress.am. The article included a number of firsthand accounts regarding the tragic events in the village of Vartanly. Papyan visited Vartanly and interviewed eyewitnesses of the events. The article was also based on information provided by Grigory Shahveridyan, who served as the prosecutor of Kirovakan (Boyuk Garakils) at the time of the massacres.

Conclusion. Research indicates that in the Armenian SSR, beginning in the mid-20th century - particularly during the wave of deportations in 1948-1953- ethnic cleansing of the Azerbaijani population was deliberately carried out, culminating in the mass expulsions of the late 1980s. Analysis of archival documents, witness accounts, and official records confirms that the violence and deportations in the northern and western regions of the Armenian SSR were not random acts, but a systematic process of ethnic cleansing, planned in advance and supported, directly or indirectly, by state authorities. Local officials, militia leaders, and even the central Soviet leadership (under instructions from

Mikhail Gorbachev) were actively involved. Moscow effectively endorsed the ethnic cleansing policies of Armenian nationalists.

The 1988 Spitak earthquake, while a natural disaster, was exploited by Armenian armed groups to intensify pressure on the Azerbaijani population. Targeting humanitarian aid further exposed the inhumanity of this policy. The chaos caused by the earthquake was deliberately used to conceal massacres, looting, and the misappropriation of property.

State institutions and law enforcement agencies of the Armenian SSR were not passive observers but active participants in the ethnic cleansing. The displaced population was stripped of property, farmland, and housing, without receiving any compensation. The self-defense efforts of villagers in Qizilshafag and other settlements demonstrate that traditions of resistance existed against deportations and massacres. Evidence from personal applications of internally displaced persons, registration cards, decisions of local Soviet bodies, and witness statements confirms these findings.

The research also shows that the authorities' actions toward Azerbaijanis in regions not directly bordering the Azerbaijan SSR were particularly harsh. The ethnic cleansing extended across nearly all northern and western regions of the Armenian SSR, including Amasya, Masis, Kalinino, Hamamli, Noyemberyan, and others.

Cultural genocide accompanied these acts of violence. Cemeteries were destroyed, mosques were demolished, and historical village names were changed (e.g., Balığlı → Zorakert; Ulukhanli → Masis; Qizilshafag → Dzünashok). In some cases, the Soviet leadership attempted to portray the deportation process as a population exchange. For example, Azerbaijanis from Qizilshafag in the Kalinino (Dashir) region were ostensibly "exchanged" with Armenians living in Kerkenj in the Shamakhi region of Azerbaijan. In reality, this exchange involved the forced displacement of a large number of Azerbaijanis in exchange for a small number of Armenians. Research demonstrates that this was effectively a secret deportation, with Azerbaijanis compelled to leave their homeland under threat and coercion.

BIBLIOGRAPHY

1. Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin sədri K.M.Tağıyev yoldaşa Ermənistan SSR Masis r-nun Kalinin qəsəbəsindən məlum səbəblərə görə qaçmış məcburi ev əşyalarını tərk etmiş hal-hazırda Qaradağ rayonunun Sahil qəsəbəsinin Severnıy proyezd küçəsi bina 16, mənzil 60-da yaşayan Tağıyev Əsgər Həsən oğlu tərəfindən yazılmış Ərizə. 13 may 1990-cı il // Qərbi Azərbaycan İcmasının Arxivi, vərəq – 2.
2. Azərbaycan SSR Qaçqınlar Cəmiyyətinin sədri H.Tağıyev yoldaşa Ermənistandan qaçqın, hal-hazırda Lökbatan qəzəsəbində yaşayan Alıyev Səyyad Abdulla oğlundan ərizə. 10 mart 1990-cı il // Qərbi Azərbaycan İcmasının Arxivi, vərəq – 1.
3. Azərbaycan SSR Qaçqınlar Cəmiyyətinin sədri H.Tağıyev yoldaşa Qaradağ rayonunun Lök-batan qəsəbəsi massiv 5, ev 4-də yaşayan Məhərrəmov Əsəd Səməd oğlu tərəfindən ərizə // Qərbi Azərbaycan İcmasının Arxivi, Kitab 1, vərəq – 316.
4. Bayramov, Aslan. Tarixi faciələrimiz: deportasiya, repressiya və soyqırımı /A.Bayramov. –Bakı: AM965, -2015. -416 s., -s. 307-308.
5. BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarı Polons Des Nationsa, 1211 Cenevrə 10 sn. İsveçrə. Sumqayıt şəhəri 17-ci mikrorayon ev 25, mənzil 77-də yaşayan Qədimalıyev Cəfər Vəli oğlundan ərizə. 15 mart 1999-cu il. // Qərbi Azərbaycan İcmasının Arxivi, Kitab 11, vərəq – 387, v. 304.
6. Budaq, Z. Talelər / Z.Budaq. –Bakı: 3 saylı Bakı Mətbəəsi, -2018. -202 s.
7. Ermənistan SSR-dən gəlmiş ailələlər barəsində uçot kartoçkası 1№-li forma. Ramazanov Telman Həşim oğlunun ailəsinə məxsus kartoçka. 3 may 1990-cı il. // Qərbi Azərbaycan İcmasının Arxivi, vərəq – 3.
8. Ermənistana keçən azərbaycanlı ilə müsahibə: "Bizə heç kəs dayaq olmadı": [Video] / Femida.az, -2017, 17 mart. URL: https://femida.az/az/news/50189 [17.09.2025].
9. Əroğul, Əlisahib. Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyasi (bədii, tarixi publisistika) / Ə.Əroğul. –Bakı:Təknur, -2009. -149 s., -s. 65.
10. Kalinino rayonu, Qızılşəfəq kəndi sakini 14.07.1961 tarixində doğulmuş Qurbanov Zakir Meydan oğlunun verdiyi məlumat.

11. Kalinino rayonu, Qızılşəfəq kəndi sakini 1945-ci il təvəllüdlü Hüseynov Hümmət Əhməd oğlunun verdiyi məlumat.
12. Naxçıvan şəhər XDS İcraiyyə Komitəsinin Qərarı №435. 09 sentyabr 1988-ci il // Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, Fond 260, siyahı 7, iş 2118. –vərəq 200-201.
13. Səlimbəyli, Ş.Ə., Zamanov, N.Z., Əliyev, R.Y. Erməni terroru Qarabağda müharibənin başlaması hadisələr..faktlar / I kitab. –Bakı: Avropa nəşriyyatı, -2008. -400 s.
14. Süleymanov, N. Sağalmaz yara // Vətən səsi, -1991, 13 fevral, -s. 5.
15. Şörəyel mahalı Oxçuoğlu kəndində anadan olmuş Muxtar Məmmədtağı oğlu Həsənovun verdiyi məlumat.
16. Yugoslav Pilots Blamed in Crash of Quake Relief Plane:[Electron resource] // L.A. Times Archives, -December 24, 1988. URL: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1988-12-24-mn-522-story.html [17.09.2025].
17. Армения: двадцать месяцев борьбы: сборник документов / -Ереван: Самиздат АОД, -1989. -s. 15.
18. Гусейнова, С., Акопян, А., Румянцев С. Кызыл-Шафаг и Керкендж: история обмена селами в ситуации Карабахского конфликта / С. Гусейнова, А. Акопян, С. Румянцев. –Тбилиси: ФГБ, -2008. -148 с. -66.
19. Кадымбеков, З., Яковлев, Г. Зона доверия // Правда, -23 декабр, 1988. №358, -с.3.
20. Погромы в Армении в 1988-1989 годах // Azadlıq, -1991, 19 aprel. –s. 5-6.

MİRVARİ QURBANOVA
Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsinin doktorantı,
C. Naxçıvanski adına Hərbi Liseydə müəllim

ERMƏNİSTAN SSR-İN ŞİMAL VƏ QƏRB RAYONLARINDA AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI ETNİK TƏMİZLƏMƏ (1988-1990): ƏSAS FORMA VƏ ÜSULLAR

Məqalədə 1988–1990-cı illərdə Ermənistan SSR-in, xüsusilə şimal və qərb rayonlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə siyasəti araşdırılır. Arxiv sənədləri, şahid ifadələri və yerli mənbələr əsasında aparılan təhlillər göstərir ki, bu proses təsadüfi deyil, əvvəlcədən planlaşdırılmış və dövlət orqanlarının birbaşa və dolayı dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Araşdırmada Amasiya, Zəngibasar, Kalinino, Hamamlı və digər bölgələrdə zorakılıq, deportasiya, mədəni irsin məhvi, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi kimi faktlar təqdim olunur. Qeyd olunur ki, Spitak (Hamamlı) zəlzələsi azərbaycanlı əhalini sıxışdırmaq üçün alətə çevrilmiş, humanitar yardımlar belə hədəfə alınmışdır. Tədqiqatlar sübut edir ki, 1988–1990-cı illərdəki hadisələr yalnız etnik qarşıdurma deyil, Ermənistan SSR rəhbərliyinin və sovet mərkəzi hakimiyyətinin dəstəyi ilə həyata keçirilən sistemli etnik təmizləmə və mədəni soyqırımı siyasətinin bir hissəsi olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycanlılar, Ermənistan SSR, etnik təmizləmə, deportasiya, Spitak zəlzələsi, mədəni soyqırımı, məcburi köçkünlər, Amasiya, Zəngibasar, Kalinino, Hamamlı.

МИРВАРИ ГУРБАНОВА
Докторант исторического факультета Бакинского государственного университета,
Преподаватель Военного лицея имени Дж. Нахчыванского

ЭТНИЧЕСКАЯ ЧИСТКА ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В СЕВЕРНЫХ И ЗАПАДНЫХ РАЙОНАХ АРМЯНСКОЙ ССР (1988–1990 ГГ.): ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ

В статье исследуется политика этнических чисток, проведённая в 1988–1990 гг. в Армянской ССР, в частности в северных и западных районах, против азербайджанцев. Анализ, основанный на архивных документах, свидетельских показаниях и местных источниках, показывает, что данный процесс не был случайным, а был заранее спланирован и осуществлялся при

прямой и косвенной поддержке государственных органов. В исследовании приводятся факты насилия, депортации, уничтожения культурного наследия, изменения названий населённых пунктов в Амасии, Зангибасаре, Калинино, Хамамлы и других регионах. Отмечается, что Спитакское (Хамамлы) землетрясение было превращено в инструмент вытеснения азербайджанского населения, а гуманитарная помощь также стала объектом давления. Исследования доказывают, что события 1988–1990 гг. были не просто этническим противостоянием, а частью системной политики этнических чисток и культурного геноцида, реализованной руководством Армянской ССР при поддержке центральной советской власти.

Ключевые слова: азербайджанцы, Армянская ССР, этническая чистка, депортация, Спитакское землетрясение, культурный геноцид, вынужденные переселенцы, Амасия, Зангибасар, Калинино, Хамамлы.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24); UOT 32:93/94

HƏVVA ORUCOVA
Bakı Dövlət Universitetinin
"Beynəlxalq münasibətlər" kafedrasının doktorantı
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8384-7108
havva.orucova@bsu.edu.az

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN DÖVLƏT QURUCULUĞU VƏ İNKİŞAF STRATEGİYASI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/199-206

Bu məqalədə Prezident İlham Əliyevin dövlət idarəçiliyi strategiyasının əsasları və onun müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilməsi elmi əsaslarla təhlil olunur. Əsas diqqət, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji kursun çağdaş dövrdə məntiqi davamı kimi dəyərləndirilən dövlət quruculuğu fəlsəfəsinə yönəlmişdir. Prezident İlham Əliyev bu kursu zamanın tələblərinə uyğun şəkildə modernləşdirərək milli maraqlara əsaslanan çevik və nəticəyönlü idarəetmə modeli formalaşdırmışdır. Tədqiqat çərçivəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, institusional islahatlar, iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığının azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafı kimi mühüm istiqamətlər elmi metodlarla araşdırılmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın beynəlxalq arenada mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, çoxtərəfli diplomatik fəallıq və regional güc statusunun təmin olunması kimi məsələlər də bu strateji idarəetmə konsepsiyasının əsas nəticələri kimi dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: İlham Əliyev, dövlət quruculuğu, Heydər Əliyev irsi, qanunvericilik, iqtisadiyyat, diversifikasiya, xarici siyasət.

Giriş. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunması və davamlı şəkildə möhkəmləndirilməsi, ölkənin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi və beynəlxalq müstəvidə milli maraqlara əsaslanan aktiv mövqe sərgilənməsi, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında aparılan dövlət siyasətinin strateji və sistemli istiqamətlərini təşkil edir. Bu siyasət öz mahiyyətinə görə, yalnız mövcud problemlərə reaksiya vermək məqsədi daşımır, eyni zamanda uzunmüddətli inkişafın təmin olunmasına yönəlmiş elmi cəhətdən əsaslandırılmış dövlət idarəçiliyi modelinin tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Bu modelin ideya-mənəvi və konseptual baza nöqtəsi isə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əsası qoyduğu milli dövlətçilik strategiyasıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 1993-cü ildən etibarən həyata keçirilən və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin təhlükəsizlik, sabitlik və iqtisadi dayanıqlılıq əsasında qurulmasını nəzərdə tutan dövlət quruculuğu fəlsəfəsi, Prezident İlham Əliyevin siyasi fəaliyyəti dövründə yeni mərhələyə keçmiş və çağdaş dövrün qlobal və regional çağırışlarına uyğun formada yenidən təhlil edilərək inkişaf etdirilmişdir. Prezident İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən etibarən bəyan etdiyi kimi, Heydər Əliyev yolunun davam etdirilməsini prioritet məsələ olaraq qəbul etmiş və bunu konkret siyasi, iqtisadi və sosial qərarlarla gerçəkləşdirmişdir. Bu baxımdan, dövlətin idarə olunması yalnız administrativ strukturun funksionallığı ilə deyil, həm də milli ideya ilə təchiz olunmuş strateji baxışla formalaşdırılmışdır.

Bu strategiyanın əsasını təşkil edən konsepsiya yalnız siyasi rəhbərlik səviyyəsində idarəçilik təcrübəsi ilə deyil, həm də dövlətin əsas sütunlarının – qanunvericilik, iqtisadiyyat, diplomatiya və sosial siyasətin bütövlükdə yenilənməsi və dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə izah olunur. Prezident İlham Əliyevin dövlət idarəçiliyi modelində əsas diqqət milli suverenliyin qorunması, vətəndaş rifahının artırılması, hüququn aliliyi prinsipinin təmin olunması və idarəetmədə şəffaflığın, səmərəliliyin yüksəldilməsi kimi elementlər üzərində cəmlənmişdir. Bu çərçivədə həyata keçirilən çoxsaylı islahatlar dövlətin funksional imkanlarını artırmaqla yanaşı, onun sosial və beynəlxalq legitimliyini də gücləndirmişdir.

Bu məqalədə Prezident İlham Əliyevin dövlət idarəçiliyi və inkişaf strategiyası dörd əsas istiqamət üzrə təhlil olunur: birincisi, hüquqi və institusional əsasların möhkəmləndirilməsi yolu ilə dövlət

idarəçiliyinin effektivliyinin artırılması; ikincisi, iqtisadiyyatın təkcə neft sektoru ilə məhdudlaşmaması üçün diversifikasiya siyasətinin aparılması və postneft dövrünə hazırlıq istiqamətində struktur islahatların həyata keçirilməsi; üçüncüsü, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə balanslaşdırılmış, çoxtərəfli və ikitərəfli münasibətlər üzərində qurulmuş xarici siyasət strategiyası ilə regional və qlobal miqyasda nüfuzunun artırılması; və nəhayət, dördüncüsü, milli maraqlara əsaslanan, xalqın maraqlarını və tarixi kimliyini mərkəzə alan bir inkişaf modelinin formalaşdırılması və sistemli tətbiqi. Bu istiqamətlərin hər biri müstəqil şəkildə öyrənildikdə belə, Azərbaycan Respublikasının son illərdə əldə etdiyi uğurların və artan beynəlxalq nüfuzunun arxasında məhz planlı və ardıcıl bir dövlət strategiyasının dayandığını sübut edir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında reallaşdırılan bu konsepsiya, Azərbaycanı regionda sabitliyin dayağına çevirmiş, eyni zamanda milli dövlətçiliyin çağdaş təzahür forması kimi akademik dairələrdə tədqiq edilən mühüm bir model halını almışdır.

Heydər Əliyev irsinin davamı və konsepsiyanın mahiyyəti. Prezident İlham Əliyev siyasi fəaliyyətində və dövlət idarəçiliyi praktikasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi dövlətçilik konsepsiyasını əsas strateji xətt kimi qəbul etmiş və onu müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirmişdir. Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, dövlət institutlarını gücləndirmək, vətəndaş cəmiyyəti qurmaq və milli maraqlar əsasında daxili və xarici siyasət yürütmək kimi fundamental istiqamətləri əhatə edirdi. Bu irs, eyni zamanda, dövlət idarəetməsində milli-mənəvi dəyərlərə söykənən, tarixi yaddaşa əsaslanan, lakin modern texnokratik yanaşmalardan da istifadə edən çevik və realist bir strategiyanın formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Prezident İlham Əliyev 2003-cü ildə ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildiyi zaman verdiyi çıxışında açıq şəkildə bəyan etmişdi ki, onun başlıca məqsədi Heydər Əliyev siyasətinin davam və inkişaf etdirilməsi olacaqdır. Bu çıxış təkcə siyasi ritorika səviyyəsində qalmamış, sonrakı illərdə həyata keçirilən struktur islahatları, idarəetmədə şəffaflıq, səmərəlilik və məsuliyyət prinsiplərinin tətbiqi, sosial rifahın artırılması və iqtisadi modernləşmə sahəsində atılan sistemli addımlar vasitəsilə konkret və praktiki məzmun qazanmışdır. İlham Əliyev üçün dövlətçiliyin əsas sütunlarını qorumaqla yanaşı, bu sütunları möhkəmləndirmək və dövrün reallıqları fonunda çevik şəkildə transformasiya etmək əsas idarəetmə fəlsəfəsinə çevrilmişdir.

Bu kontekstdə İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən siyasi və institusional islahatlar Heydər Əliyevin qoyduğu təməl prinsiplərə istinad etməklə bərabər, həmin prinsiplərin XXI əsrin çağırışlarına uyğun yenidən şərh edilməsini və tətbiq sahəsinin genişləndirilməsini təmin etmişdir. Heydər Əliyevin "Dövlət hər şeydən üstündür" fikrini əsas götürən İlham Əliyev, dövlətin güclü, dayanıqlı və xalqın rifahına xidmət edən bir qurum kimi fəaliyyət göstərməsi üçün idarəetmənin bütün səviyyələrində sistemli və mərhələli islahatlar həyata keçirmişdir. Bu islahatlar yalnız idarəetmə aparatının optimallaşdırılması ilə məhdudlaşmamış, həmçinin ictimai xidmətlərin əlçatanlığının və keyfiyyətinin artırılması, e-idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi və sosial ədalətin bərpası kimi sahələri də əhatə etmişdir.

Eyni zamanda, İlham Əliyev Heydər Əliyev siyasi irsinin mahiyyətini sadəcə keçmişin qorunması kimi deyil, həm də gələcəyin inşası üçün istifadə ediləcək dinamik bir idarəetmə resursu kimi dəyərləndirmişdir. Bu səbəbdən o, dövlətçiliyin təməlini təşkil edən sabitlik, təhlükəsizlik və milli həmrəylik kimi prinsipləri qorumaqla bərabər, bu prinsipləri yeni qlobal tendensiyalar və texnoloji inkişaflarla sintez etməyə çalışmışdır. Bu yanaşma, xüsusilə post-pandemiya dövründə, geosiyasi gərginliklər fonunda və 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra ölkənin təhlükəsizlik arxitekturasının yenidən qurulması prosesində özünü açıq şəkildə göstərmişdir.

Prezident İlham Əliyevin idarəçiliyi dövründə həyata keçirilən bütün strateji proqram və islahat paketləri bir tərəfdən Heydər Əliyev siyasi kursunun prinsiplərinə söykənərək sabitlik və davamlılığı təmin etmiş, digər tərəfdən isə yeni reallıqlar və gələcək hədəflər əsasında dəyişiklik və yeniliklərə adaptasiya olunmuş müasir dövlət idarəetmə modelini formalaşdırmışdır. Beləliklə, İlham Əliyev təkcə bu irsin davamçısı deyil, eyni zamanda onun yaradıcı şəkildə inkişaf etdiricisi kimi çıxış etmiş və milli dövlətçiliyin keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəlməsini təmin etmişdir.

Hüquqi və institusional islahatlar. Prezident İlham Əliyevin siyasi rəhbərliyi dövründə hüquqi və institusional islahatlar Azərbaycan Respublikasının müasir dövlət quruculuğu modelinin əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. Dövlətin hüquqi əsaslarının gücləndirilməsi, idarəetmədə şəffaflığın

təmin olunması, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin institusional təminatı və hüquqi təhlükəsizliyin sistemli şəkildə formalaşdırılması dövlət idarəetməsinin mərkəzi prioritetləri sırasındadır. Bu məqsədlə Prezident İlham Əliyev dövründə həyata keçirilən hüquqi islahatlar təkcə qanunvericilik səviyyəsində deyil, həm də institusional strukturun yenidən təşkili, funksional təkmilləşmə və idarəetmənin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində mühüm dönüş nöqtələri yaratmışdır.

Ən mühüm hüquqi islahatlardan biri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında edilmiş dəyişikliklərdir. 2009, 2016 və 2019-cu illərdə keçirilmiş referendumlar vasitəsilə Konstitusiyaya edilən əlavə və dəyişikliklər dövlətin idarəetmə modelinin çevikliyini, hüquqi sistemin səmərəliliyini və vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi iştirakını artırmağa yönəlmişdir. Məsələn, **2016-cı il Konstitusiya islahatları (7)** çərçivəsində vitse-prezident institutunun yaradılması (Konstitusiyanın 103^1-ci maddəsi), prezident seçilmə müddətinin 5 ildən 7 ilə qaldırılması və parlamentin buraxılması hüququnun genişləndirilməsi kimi müddəalar qəbul edilmişdir. Bu dəyişikliklər dövlətin idarəetməsində məsuliyyətin və operativliyin artırılmasını hədəfləmişdir.

Bundan əlavə, **2019-cu il Konstitusiya dəyişiklikləri** çərçivəsində hüquqi islahatların əsas məqsədi insan hüquqlarının daha effektiv müdafiəsi və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin artırılması olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin 3 aprel 2019-cu il tarixli "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" **Fərmanı (8)**, bu sahədə transformasiya prosesini dərinləşdirmiş və bir sıra konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini şərtləndirmişdir. Həmin fərman çərçivəsində aşağıdakı istiqamətlər üzrə kompleks tədbirlər planı icraya yönəldilmişdir:

- Məhkəmə yükünün azaldılması üçün elektron məhkəmə sisteminin tətbiqi ("e-Məhkəmə" informasiya sistemi),
- Hakimlərin peşəkarlığının artırılması və seçim mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi,
- Məhkəmə qərarlarının icrası mexanizmlərinin sürətləndirilməsi və şəffaflığın artırılması,
- İqtisadi mübahisələr üzrə ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin yaradılması (məsələn, Bakı Kommersiya Məhkəməsi).

Eyni zamanda, qanunvericilik bazasının yenilənməsi istiqamətində də fundamental addımlar atılmışdır. **"İnzibati icraat haqqında" (2005)**, **"İnzibati Xətalar Məcəlləsi" (2015-ci ildə yeni redaksiyada)**, **"Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" (2004)** və **"İctimai iştirakçılıq haqqında" (2013)** qanunlar vasitəsilə idarəetmə və hüquq sistemində şəffaflıq, hesabatlılıq və iştirakçılıq prinsipləri institusional mahiyyət qazanmışdır. Bu qanunlar vətəndaşların dövlət orqanlarının fəaliyyəti üzərində nəzarət imkanlarını genişləndirmiş, eyni zamanda dövlət orqanlarını fəaliyyətlərini daha qanunauyğun və hesabatlı aparmağa məcbur etmişdir.

Müasir hüquqi islahatların simvolik təzahürlərindən biri də Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan **"ASAN xidmət"** modelidir. 2012-ci ildə fəaliyyətə başlayan və qısa müddətdə beynəlxalq miqyasda nümunə kimi qəbul olunan bu sistem, dövlət xidmətlərinin operativ, şəffaf və vətəndaş yönümlü əsaslarla təşkilini təmin etmişdir. **"ASAN xidmət haqqında" Qanun** 2014-cü ildə qəbul edilmiş və bu modelin hüquqi bazasını möhkəmləndirmişdir (2). Hazırda bu model bir çox digər sahələrdə də tətbiq edilir – "ASAN Kommunal", "ASAN Viza", "ASAN Kadr" və "ASAN Məktub" kimi əlavələr vətəndaş məmnunluğunu artırmağa yönəlib.

Hüquqi islahatlar təkcə daxili qanunvericiliyin modernləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin Azərbaycanın beynəlxalq hüquq sisteminə inteqrasiyası istiqamətində də genişlənməkdədir. Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv olduğu gündən etibarən insan hüquqları və məhkəmə müstəqilliyi sahəsində bir sıra öhdəliklər götürmüş və **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ** ilə uyğunlaşdırma prosesini davam etdirmişdir. Bununla bağlı olaraq, **"Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında"** qanunun tətbiqi (6), habelə **Milli İnsan Hüquqları Fəaliyyət Planlarının (2006 və 2011)** qəbulu bu sahədə görülən ardıcıl işlərin göstəricisidir.

İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan institusional islahatlar da hüquqi strukturun effektivliyinə yönəlmişdir. 2019-cu ildən başlayaraq bir sıra dövlət qurumları ləğv edilmiş, bəziləri birləşdirilmiş, digərləri isə modern idarəetmə prinsiplərinə uyğun yenidən təşkil olunmuşdur. **İqtisadiyyat Nazirliyi**

yanında Dövlət Vergi Xidməti, **Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu**, **Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi** kimi yeni strukturlaşmalar idarəetmədə ixtisaslaşmanı və xidmətlərin keyfiyyətini artırmağa yönəlmişdir.

Bütün bu tədbirlər bir daha sübut edir ki, Prezident İlham Əliyev dövründə hüquqi və institusional islahatlar sadəcə formal dəyişikliklər deyil, mahiyyət etibarilə dövlətin funksionallığını, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edən, idarəetməni isə effektivləşdirən strateji xəttin əsas komponentlərindəndir. Məhz bu səbəbdəndir ki, hüquq sistemində tətbiq olunan yeniliklər Azərbaycanı regionda qabaqcıl hüquqi islahatlar modeli ilə fərqləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası və postneft dövrünə hazırlıq. Dövlət başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycanın iqtisadiyyatını neft sektorundan asılılıqdan qurtarmaq, qeyri-neft sahələrinin inkişafını təmin etmək və regional bərabərliyi gücləndirmək olmuşdur. Bu məqsədlə 2004-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafını hədəfləyən ardıcıl və sistemli dövlət proqramları qəbul edilmiş və icra olunmuşdur. Bu proqramlar milli iqtisadiyyatın strukturunda balans yaratmaqla yanaşı, regionların infrastruktur imkanlarını genişləndirmiş, iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdırmış və ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun çəkisini artırmışdır.

İlk mərhələ 2004–2008-ci illəri əhatə edən "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" ilə başlamışdır (3). Bu proqram, regionların sosial və iqtisadi göstəricilərindəki tarazsızlığı aradan qaldırmaq, infrastrukturun bərpasını təmin etmək və iqtisadi fəallığı artırmaq məqsədi daşıyırdı. Bu dövrdə regionlarda minlərlə kilometr avtomobil yolları yenidən qurulmuş, çoxsaylı məktəblər, xəstəxanalar və sosial obyektlər inşa olunmuş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün subsidiyalar və texniki dəstək genişləndirilmiş, sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət dəstəyi gücləndirilmişdir. Bu tədbirlər nəticəsində regionlarda iqtisadi aktivlik artmış, işsizlik səviyyəsi azalmış və insanların həyat səviyyəsində nəzərəçarpacaq yüksəliş baş vermişdir.

İkinci mərhələni əhatə edən 2009–2013-cü illər üzrə Dövlət Proqramı (4). daha konkret və sektorial yanaşmalar əsasında hazırlanmışdır. Bu mərhələdə əsas diqqət sənayeləşmə siyasətinin regionlara tətbiqinə və aqrar sektorun texnoloji əsaslarla modernləşdirilməsinə yönəlmişdir. Regionlarda yeni sənaye müəssisələri açılmış, kənd təsərrüfatında kooperativlər və iri təsərrüfat strukturları təşviq olunmuş, suvarma sistemləri yenilənmiş və turizm sahəsində böyük layihələr həyata keçirilmişdir. Sumqayıt, Mingəçevir, Gəncə kimi şəhərlərdə sənaye parkları və texnologiya mərkəzlərinin yaradılması regional sənaye potensialının inkişafına mühüm təkan vermişdir. Həmçinin, bu dövrdə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə güzəştli kreditlər verilməsi və investisiya təşviqi mexanizmləri sadələşdirilmişdir.

2014–2018-ci illəri əhatə edən üçüncü mərhələdə artıq keyfiyyətli inkişaf və texnologiyaya əsaslanan struktur dəyişiklikləri ön plana çəkilmişdir (4). Bu mərhələdə "Made in Azerbaijan" brendi altında yerli məhsulların xarici bazarlara çıxarılması üçün dövlət dəstəyi genişləndirilmişdir. İxracın şaxələndirilməsi, logistika və sertifikatlaşdırma xidmətlərinə dövlət dəstəyi göstərilmiş, azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün normativ-hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması istiqamətində "Elektron kənd təsərrüfatı" informasiya sistemi istifadəyə verilmiş, regionlarda aqroparkların və logistik mərkəzlərin sayı artırılmışdır. Bu proses qeyri-neft sektorunda məhsuldarlığın yüksəlməsinə və ixrac imkanlarının artmasına şərait yaratmışdır. Bu dövrün son proqramı isə 2019-2023-cü illəri əhatə etmişdir (5).

2023-cü ilə qədərki dövrü əhatə edən dördüncü mərhələdə isə artıq "Smart region" modeli, yaşıl enerji, rəqəmsal iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf konsepsiyaları gündəlik siyasətə daxil edilmişdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpası və reinteqrasiyası da məhz bu proqramların davamı kimi həyata keçirilmişdir. Zəngilan, Laçın və Füzuli rayonlarında ağıllı kənd layihələri reallaşdırılmış, təmiz enerji potensialı əsas götürülərək "yaşıl zonalar" konsepsiyası icra olunmağa başlanmışdır. Bununla paralel olaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə beynəlxalq sərmayədarların cəlb edilməsi üçün hüquqi və iqtisadi mexanizmlər yaradılmışdır.

Eyni zamanda, bu proqramların icrası dövründə milli iqtisadiyyatın neft gəlirlərindən asılılığı nəzərəçarpacaq dərəcədə azalmışdır. Dövlət Neft Fondundan büdcəyə transferlərin payı tədricən azalmış, qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki çəkisi artmış və ixracda qeyri-neft məhsullarının payı yüksəlmişdir. Bu prosesin mühüm dayaqlarından biri də Prezident İlham Əliyevin 2016-cı ildə təsdiqlədiyi

"Strateji Yol Xəritələri" olmuşdur. Sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm, kiçik və orta biznes, logistika və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahələri üzrə konkret hədəflər və indikatorlar müəyyənləşdirilmiş və onların icrası üçün hüquqi, institusional və maliyyə mexanizmləri yaradılmışdır.

2003–2023-cü illər arasında həyata keçirilmiş regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları yalnız infrastrukturun yaxşılaşdırılması və həyat şəraitinin yüksəldilməsi ilə məhdudlaşmamış, həm də Azərbaycanın bütövlükdə iqtisadi xəritəsinin yenidən formalaşdırılması, istehsal və istehlak münasibətlərinin bölgələr üzrə balanslaşdırılması və regional iqtisadi mərkəzlərin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan sənədlər olmuşdur. Bu proqramlar Prezident İlham Əliyevin postneft dövrünə hazırlıq və iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması kimi strateji məqsədlərinə uyğun həyata keçirilmiş və Azərbaycanın milli iqtisadi modelinin möhkəmlənməsində əsas dayaqlardan birinə çevrilmişdir.

Xarici siyasət: İki və çoxtərəfli diplomatiya strategiyası. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında formalaşan xarici siyasət strategiyası müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin mürəkkəb və dəyişkən reallıqları fonunda Azərbaycanın milli maraqlarını qorumağı və ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırmağı hədəfləyən, balanslaşdırılmış və praqmatik bir yanaşma ilə səciyyələnir. Bu siyasət Azərbaycanın coğrafi mövqeyindən, iqtisadi imkanlarından və təhlükəsizlik prioritetlərindən çıxış edərək həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli münasibətlər sistemində aktiv iştirakını təmin etmişdir. İlham Əliyevin xarici siyasət vizyonu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi kursuna əsaslanmaqla yanaşı, çağdaş qlobal çağırışlara cavab verən dinamik və çevik diplomatik xəttin formalaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın xarici siyasətində əsas prinsip **balanslaşdırılmış münasibətlər modelidir**. Bu model, heç bir güc mərkəzinə tabe olmadan, müxtəlif siyasi qütblərlə eyni zamanda əməkdaşlıq etmək və regional ziddiyyətlərin kənarında dayanmaq məqsədini güdür. Prezident İlham Əliyev bu siyasəti həyata keçirərkən Azərbaycanı həm Qərb, həm də Şərq ölkələri ilə tərəfdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirən, müstəqil siyasi xətt yürüdən bir dövlətə çevirmişdir. Bu yanaşmanın əsasında milli maraqların müdafiəsi, suverenliyin təminatı və beynəlxalq hüquqa əsaslanan qarşılıqlı hörmət prinsipləri dayanır.

Avropa İttifaqı ilə münasibətlər bu siyasətin vacib sütunlarından biridir. Azərbaycan bu qurumla enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat, ticarət və insan hüquqları sahələrində əməkdaşlıq etmiş, lakin digər bəzi tərəfdaş ölkələrdən fərqli olaraq assosiasiya sazişinə deyil, bərabərhüquqlu və balanslı əsasda əməkdaşlıq modelinə üstünlük vermişdir. 2022-ci ildə Aİ ilə imzalanan "Strateji tərəfdaşlıq üzrə enerji sahəsində anlaşma memorandumu" Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyindəki rolunu daha da gücləndirmişdir (10). Bu əməkdaşlıq təkcə təbii qaz tədarükü ilə məhdudlaşmamış, həm də bərpa olunan enerji, nəqliyyat dəhlizləri və "yaşıl keçid" sahələrini əhatə etmişdir.

Digər tərəfdən, Azərbaycan **Rusiya Federasiyası** ilə də tarazlı və praqmatik münasibətlər qurmuşdur. Bu münasibətlər iqtisadi əməkdaşlıq, nəqliyyat-logistika əlaqələri və regional təhlükəsizlik məsələləri ətrafında inkişaf etmişdir. 2022-ci ildə iki ölkə arasında imzalanan "Müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında Bəyannamə" Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə keçidin rəsmi göstəricisi olmuşdur (9). Bu bəyannamə, eyni zamanda Azərbaycanın digər ölkələrlə əlaqələrini məhdudlaşdırmamış, əksinə onun çoxvektorlu siyasət xəttini daha da möhkəmləndirmişdir.

Prezident İlham Əliyevin xarici siyasətində xüsusi yer tutan strateji tərəfdaşlıq **Türkiyə Respublikası** ilə olan münasibətlərdir. Bu əlaqələr tarixi, mədəni və dil birliyinə əsaslansa da, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı nümayiş etdirilən həmrəylik, bu münasibətləri daha da dərinləşdirmişdir. 2021-ci ildə imzalanan **Şuşa Bəyannaməsi** ilə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri rəsmi olaraq müttəfiqlik səviyyəsinə çatdırılmış və bu sənəd hərbi, enerji, iqtisadiyyat, nəqliyyat və təhsil sahələrində inteqrasiya prosesini daha da sürətləndirmişdir. Bununla yanaşı, Zəngəzur dəhlizinin açılması təşəbbüsləri də Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının regional geosiyasi çəkisini artıran faktora çevrilmişdir.

Azərbaycanın xarici siyasətində **Çin və Mərkəzi Asiya ölkələri** ilə münasibətlər də mühüm yer tutur. Çinlə əlaqələr "Bir kəmər – bir yol" təşəbbüsü çərçivəsində inkişaf etdirilərək Azərbaycanın nəqliyyat-tranzit imkanlarının beynəlxalq logistik sistemə inteqrasiyasını gücləndirmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Ələt Beynəlxalq Dəniz Limanı və Transxəzər dəhlizi kimi layihələr Azərbaycanın Avrasiya nəqliyyat xəritəsində mühüm aktora çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Özbəkistan, Qazaxıstan,

Qırğızıstan və Türkmənistan kimi türkdilli ölkələrlə əlaqələr isə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə sıx inteqrasiyaya əsaslanır və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində genişlənir.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanı eyni zamanda **çoxtərəfli diplomatiyada da fəal oyunçuya çevirmişdir**. BMT, ATƏT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası və xüsusilə **Qoşulmama Hərəkatı** kimi beynəlxalq təşkilatlarda fəallıq Azərbaycanın diplomatik nüfuzunu artırmışdır. Xüsusilə 2019-cu ildə Azərbaycanın **Qoşulmama Hərəkatına sədr seçilməsi** və 2023-cü ilə qədər bu sədrliyin uğurla davam etdirilməsi, İlham Əliyevin çoxqütblü dünyada Azərbaycanın balanslı və dialoq yönümlü mövqeyini təsdiqləyən mühüm hadisə olmuşdur. Bu müddət ərzində Azərbaycan pandemiya ilə mübarizə, beynəlxalq ədalətin müdafiəsi və qlobal çağırışlara qarşı kollektiv cavab sahələrində təşəbbüskar mövqe nümayiş etdirmişdir.

Bütün bu siyasət addımları sübut edir ki, Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın milli maraqlarını qoruyaraq, beynəlxalq münasibətlər sistemində özünəməxsus və fəal yer tutmasını təmin etmişdir. Onun xarici siyasət konsepsiyası nə yalnız bir ittifaqa, nə də yalnız iqtisadi maraqlara əsaslanır; bu konsepsiya həm də Azərbaycanın müstəqil, suveren və qlobal aktor kimi çıxış etməsinə imkan verən çoxşaxəli və dərin strateji yanaşmadır.

Nəticə. Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin dövlət idarəçiliyi və inkişaf strategiyası, Ümummilli Lider Heydər Əliyev yolunun müasir dövrdə uğurla davam etdirilməsi və yeni çağırışlara uyğunlaşdırılması kimi səciyyələndirilir. Bu strategiya Azərbaycanda hüquqi, iqtisadi və xarici siyasət sahələrində aparılan ardıcıl və sistemli islahatların məntiqi yekununu təşkil edir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən qanunvericilik və institusional dəyişikliklər dövlətin hüquqi bazasını möhkəmləndirmiş, idarəetmənin şəffaflığı və effektivliyini artırmışdır. Eyni zamanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası, xüsusilə regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəlmiş proqramların icrası, qeyri-neft sektorunun genişlənməsi və ixrac potensialının artırılması Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini və dayanıqlığını təmin etmişdir.

Xarici siyasətdə aparılan balanslaşdırılmış, milli maraqlara əsaslanan və praqmatik yanaşma Azərbaycanı beynəlxalq münasibətlər sistemində müstəqil və nüfuzlu aktora çevirərək, həm regionda, həm də qlobal səviyyədə strateji tərəfdaşlıq və çoxtərəfli əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmişdir. Azərbaycan BMT, ATƏT, Qoşulmama Hərəkatı və digər beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirak etməklə beynəlxalq hüquq və çoxşaxəli dialoqun möhkəmlənməsinə töhfə vermiş, xüsusilə 2019-cu ildə Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi ilə diplomatik aktivliyini yüksək səviyyəyə qaldırmışdır.

Prezident İlham Əliyevin dövlət idarəçiliyi modeli milli maraqların qorunması, daxili siyasi sabitliyin təmin olunması və vətəndaşlarla iqtidar arasında etimadın möhkəmləndirilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Bu model strateji baxışın reallaşdırılması, sosial rifahın yüksəldilməsi və milli suverenliyin qorunması ilə yanaşı, Zəngəzur dəhlizi və Qarabağın reinteqrasiyası kimi böyük infrastruktur və yenidənqurma layihələrinin uğurla həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır.

Ümumilikdə, İlham Əliyev strategiyası yalnız Azərbaycanın bugünkü regional gücə çevrilməsini təmin etməklə qalmamış, həm də dövlət idarəçiliyinin çevikliyi, davamlılığı və müasir beynəlxalq tələblərə uyğunlaşması baxımından nümunəvi model kimi qiymətləndirilə bilər. Bu yanaşma gələcəkdə Azərbaycan dövlətinin dayanıqlı inkişafını və beynəlxalq arenada mövqeyinin möhkəmlənməsini təmin edən fundamental əsas kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı: (2004- 2008-ci illər): Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11fevral tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir //Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu.- 2004.- № 2.- S.339-358.
2. Adilov N. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA "ASAN XİDMƏT"İN FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF TENDENSİYASI VƏ QLOBAL SƏVİYYƏDƏ ONUN QABAQCIL TƏCRÜBƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ. // QANUN 03 (269), 2017, s.87-98.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı DÖVLƏT PROQRAMI. https://files.preslib.az/projects/regions/r2/a1.pdf [07.09.2025].

4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı DÖVLƏT PROQRAMI. https://files.preslib.az/projects/regions/r3/a1.pdf [07.09.2025].
5. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı DÖVLƏT PROQRAMI. https://files.preslib.az/projects/regions/r4/a1.pdf [07.09.2025].
6. Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu. https://e-qanun.az/framework/1407#_edn1 [07.09.2025].
7. Əliyev F. Konstitusiyaya təklif olunan dəyişikliklər ölkəmizdə inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsinin başlanğıcıdır. // Xalq qazeti, 9 sentyabr 2016-cı il, cümə, s.8.
8. Mirzəbəyli İ. Azərbaycandakı hüquq islahatları beynəlxalq aləmdə yüksək qiymətləndirilir. // Xalq qəzeti.-2019.-5 sentyabr.-№194.-S.1, 3.
9. Mustafa Kamal. Azərbaycan-Rusiya: strateji tərəfdaş və müttəfiqlər. // Respublika. - 2024.- 10 oktyabr. - № 222. - S. 1, 3.
10. Sadıqlı F. Avropa İttifaqı ilə enerji əməkdaşlığı yeni pilləyə qədəm qoyub. https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/avropa-ittifaqi-ile-enerji-emekdasligi-yeni-pilleye-qedem-qoyub-1671923576 [07.09.2025].

ХЕВВА ОРУДЖОВА
Докторант кафедры «Международные отношения»
Бакинского государственного университета

СТРАТЕГИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА И РАЗВИТИЯ ПРЕЗИДЕНТА ИЛЬХАМА АЛИЕВА

В данной статье анализируются основы стратегии государственного управления Президента Ильхама Алиева и её реализация в различных направлениях. Основное внимание уделяется философии государственного строительства, рассматриваемой как логическое продолжение стратегического курса, заложенного Национальным Лидером Гейдаром Алиевым. Президент Ильхам Алиев модернизировал этот курс в соответствии с современными вызовами, сформировав гибкую и ориентированную на результат модель управления, основанную на национальных интересах. В рамках исследования рассматриваются ключевые направления, такие как совершенствование законодательной базы, институциональные реформы, снижение зависимости от нефтяных доходов и развитие ненефтяного сектора, с применением научного подхода. Кроме того, в статье оценивается укрепление позиций Азербайджана на международной арене, его активное участие в многосторонней дипломатии и формирование статуса региональной державы как основные результаты стратегической модели управления, реализуемой Президентом Ильхамом Алиевым.

Ключевые слова: Ильхам Алиев, государственное строительство, наследие Гейдара Алиева, законодательство, экономическая диверсификация, внешняя политика.

HAVA ORUJOVA
Doctoral student at the Department of "International Relations"
of Baku State University

PRESIDENT ILHAM ALIYEV'S STATE BUILDING AND DEVELOPMENT STRATEGY

This article analyzes the foundations of President Ilham Aliyev’s governance strategy and its implementation across various domains. The core focus is the state-building philosophy perceived as a continuation of the strategic course laid down by National Leader Heydar Aliyev. President Ilham Aliyev has modernized this course in line with contemporary challenges, establishing a flexible and results-oriented governance model based on national interests. The study examines key areas such as

the improvement of the legislative framework, institutional reforms, reduction of dependence on oil revenues, and the development of the non-oil sector using academic methodologies. Furthermore, the article evaluates the strengthening of Azerbaijan's position in the international arena, its active engagement in multilateral diplomacy, and the consolidation of its status as a regional power. These elements are presented as the core outcomes of Ilham Aliyev's strategic governance vision in the context of modern state administration.

Keywords: Ilham Aliyev, state-building, Heydar Aliyev's legacy, legislation, economic diversification, foreign policy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: s.ü.f.d. Kərəm Məmmədov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 327; UOT 32:93/94

ZEYNAB KAZIMOVA
Bakı Slavyan Universitetinin dissertantı
zeynabyusif@gmail.com

AZƏRBAYCANIN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATINDA FƏALİYYƏTİNİN GENİŞLƏNMƏSİNƏ FRANSA MEDİASININ YANAŞMASI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/207-210

Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə də daxil olmaqla təsisçi üzv dövlətlər tərəfindən 2009-cu ildə yaradılmış Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) 4,5 milyon kvadrat kilometr ərazidə təxminən 300 milyon insanı təmsil edir və beləliklə, 2 trilyon dollarlıq təxmin edilən iqtisadi potensiala malik regional və qlobal oyunçu kimi ortaya çıxır. Təşkilata 2019-cu ildə Özbəkistan qoşulmuş, Macarıstan, Türkmənistan və Şimali Kipr Türk Respublikası da müşahidəçi statusu almışdır. 2011-ci ildən bəri üzv ölkələrin liderləri keçmiş fəaliyyətləri qiymətləndirmək və növbəti il üçün hədəfləri müəyyən etmək üçün hər il bir araya gəlirlər.

TDT siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq rolundan əlavə, müxtəlif mədəniyyət qurumları üçün çətir təşkilatı rolunu oynayır. Bunlara Bakıda Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası (TÜRKPA), Ankarada Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY), Nur-Sultanda Beynəlxalq Türk Akademiyası, Bakıda Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Bişkekdə Köçəri Sivilizasiyalar Mərkəzi, İstanbulda Türkdilli İşlər üzrə Şura daxildir.

Bu məqalədə Azərbaycanın TDT-dakı rolu, bu istiqamətdə geosiyasi və mədəni aspektlər, eləcə də Fransa mediasının bu proseslərə dair informativ və siyasi yanaşmaları təhlil olunur. Məqalə TDT çərçivəsində Azərbaycanın artan nüfuzu fonunda Fransa mətbuatında müşahidə olunan qərəzli diskursu araşdırır və informasiya mübarizəsi kontekstində strateji təkliflər təqdim edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türk Dövlətləri Təşkilatı, TDT, Fransa mediası, media.

Giriş. Azərbaycan 2020-ci ildə II Qarabağ müharibəsində qazandığı qələbədən sonra Cənubi Qafqazda lider dövlət mövqeyini daha da möhkəmlətmiş, uzun illər davam etmiş münaqişə artıq tarixə qovuşmuşdur. Məlum olduğu kimi, otuz il ərzində Ermənistanın işğalı nəticəsində ölkə ağır sosial-iqtisadi yüklərlə üzləşmiş, azərbaycanlılar öz torpaqlarından qovulmuş, sosial-iqtisadi problemlər artmış, işğal olunmuş torpaqlarda ermənilər tərəfindən bütün infrastruktur dağıdılmış, milli-mədəni irsə qarşı vandalizm aktları törədilmişdir. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq, onsuz da ağır olan sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi çətinliklərlə yanaşı, 1 milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri də ağır yük olmuşdur.

Bununla belə, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri dövlətin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Sülh danışıqlarının nəticə verməliyi təqdirdə, nəhayət, Azərbaycan xalqının birliyi və Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə işğal altında olan torpaqlar hərb yolu ilə azad edilmişdir.

Müharibədən sonrakı dövrdə Ermənistan daxildə millətçi qüvvələrin, habelə Rusiya və Qərbin xaricdən təsirləri ilə regionda sülhə maraqlı görünməmişdir. Bu xüsusda, Qərbi Avropa dövlətləri içərisində Fransa daha açıq şəkildə Ermənistana dəstək nümayiş etdirmişdir. Fransanın Azərbaycana qarşı qərəzli münasibəti, bu iki ölkə arasında əlaqələrin soyuması ilə yanaşı, Azərbaycanın TDT çərçivəsində fəallığının artması fonunda daha da diqqət çəkmişdir.

TDT 2009-cu il Naxçıvan Sazişi əsasında yaradılmış və türkdilli dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əməkdaşlığı dərinləşdirməyi hədəfləmişdir [11]. Azərbaycan təşkilatın həm təşəbbüskarlarından, həm də aparıcı iştirakçılarından biridir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2024-cü il noyabrın 6-da Bişkekdə keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçılarının 11-ci Zirvə görüşündə qeyd etmişdir ki, "Bu il Türk Dövlətləri Təşkilatının əsasını qoymuş Naxçıvan Sazişinin 15-ci ildönümüdür. Təşkilatımız bu dövr ərzində uğurlu inkişaf yolu keçib. İyul ayında Şuşa şəhərində keçirilmiş Dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşündə imzalanmış Qarabağ Bəyannaməsi əməkdaşlığın daha da dərinləşməsinə töhfə verir" [12].

Bu təşkilatın yaradılması tarixi şəraitdən və unikal regional ittifaq yaratmaq üçün birləşən müəyyən amillərdən irəli gəlir. Bu əsas elementləri bir neçə aspektdən vurğulamaq mümkündür. Birinci amil budur ki, Mərkəzi Asiyada bir neçə türkdilli ölkənin müstəqilliyinə yol açan Sovet İttifaqının dağılması burada yeni müstəqil dövlətlər arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün əlverişli şərait meydana çıxarmışdır. İkincisi, qurucu üzvlər yaxın mədəni, linqvistik və tarixi əlaqələri bölüşür, bu da dil, ədəbiyyat və ənənələr kimi sahələrdə daha sıx əməkdaşlıq üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Üçüncüsü, ümumi çağırışları həll etmək, iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və regional təsirləri artırmaq üçün ümumi arzunun olmasıdır. Nəhayət, regionda artan siyasi sabitlik çoxtərəfli əməkdaşlıq üçün əlverişli mühitin yaradılması üçün əlverişli olmuşdur. Beləliklə, qurucu üzvlər (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə) arasında ilk müzakirələr bu hadisələrdən sonra yaranıb. İlkin dialoqlar əməkdaşlığın potensial faydalarının qarşılıqlı etirafı ilə yadda qalmış, birgə bəyannamələr və ilkin razılaşmalar TDT-nin yaranmasına zəmin yaradan institutsional əməkdaşlığın əsasını qoymuşdur [1].

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan təşkilatın möhkəmlənməsi istiqamətində maliyyə dəstəyi göstərməklə yanaşı, TDT-nin institusional güclənməsinə də töhfə verməkdədir. Bu isə regionda yeni əməkdaşlıq müstəvisinin formalaşmasına şərait yaradır. Azərbaycanın TDT-də rolu bir neçə aspektdə mühüm əhəmiyyət daşıyır:

- Geosiyasi mövqe: Azərbaycan Avropa ilə Asiya arasında strateji körpü rolunu oynayır. Orta Dəhliz təşəbbüsü və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi ilə regionun tranzit mərkəzinə çevrilmişdir [13].
- Enerji təhlükəsizliyi: Azərbaycan zəngin enerji ehtiyatları ilə TDT məkanında enerji təhlükəsizliyinin təminində həlledici rol oynayır [5].
- Mədəni-humanitar əməkdaşlıq: Azərbaycan mədəni və təhsil layihələrinin təşəbbüskarı kimi çıxış etmiş, türk xalqlarının inteqrasiyasına mühüm töhfələr vermişdir [13].
- Siyasi və diplomatik istiqamət: Prezident İlham Əliyevin türk birliyi ideyasını dəstəkləməsi Azərbaycanın təşkilat daxilində nüfuzunu artırmışdır [12].

Sadalanan arqumentləri əsas götürərək nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Azərbaycan yalnız təşkilat çərçivəsində deyil, ümumilikdə türk dünyasının strateji gələcəyinin formalaşdırılmasında aparıcı rol oynayır.

TDT-nin fəaliyyətinin fəallaşması, eləcə də Azərbaycanın TDT çərçivəsində fəallığı Fransa mediasında əsasən qərəzli şəkildə işıqlandırılmış, Azərbaycana qarşı dezinformasiya ittihamları irəli sürülmüşdür. "Le Monde" qəzetində Azərbaycanın Fransanın keçmiş müstəmləkələrində baş verən hadisələri işıqlandırması "anti-kolonial dezinformasiya" kimi təqdim edilir [6, 8].

Bununla yanaşı, Fransa mediasında təqdim olunan məqalələrdə təşkilatın regional gücə çevrilməsi "narahatlıqla" qarşılanmışdır. 12 noyabr 2021-ci ildə İstanbulda keçirilən Zirvə toplantısında təşkilatın adının Türk Dövlətləri Təşkilatı adlandırılmasına diqqət çəkən "Le Courrier international" aylıq siyasi jurnalı yazırdı ki, "Türk Şurasının yeni adı və yeni proqramı var. Mərkəzi Asiyanın və Cənubi Qafqazın 5 türkdülli ölkəsi qlobal geosiyasətə təsir etmək əzmini göstərirlər" [2].

Fransız mətbuatı Azərbaycanın Türkiyə ilə strateji yaxınlaşmasını və türkdilli dövlətlərlə əlaqələrinin genişlənməsini bir növ geosiyasi çağırış kimi təqdim edir. [9, 10].

Bundan başqa, Fransa mediası Azərbaycanı bu ölkənin daxili işlərinə müdaxilə ilə suçlamışdır. "Le Monde" yazırdı ki, Fransa daxili işlər naziri G.Darmanin Azərbaycanın Yeni Kaledoniyadakı etirazlara "müdaxilə etdiyini" iddia etmişdir [7].

Digər tərəfdən, fransız mediası tərəfindən Azərbaycanın Fransa ilə informasiya mübarizəsi apardığı vurğulanmışdır [3, 4].

Bu yanaşmalar göstərir ki, Fransa mediası Azərbaycanın TDT daxilində fəallığını, xüsusilə Türkiyə ilə yaxınlaşmasını, eləcə də türkdilli ölkələrlə əlaəqlərinin genişlənməsini regionda öz geosiyasi maraqlarına təhdid kimi qiymətləndirmişdir.

Nəticə. Fransa mediasında TDT çərçivəsində Azərbaycanın fəallığına dair ayrıca analitik yazılar az olsa da, ümumi diskurs fonunda bu əməkdaşlığa isti münasibət olmadığı aydın görünür.

Təhlillər göstərir ki, Fransa mediasında Azərbaycanla bağlı qərəzli yanaşma iki istiqamətdə formalaşır. Bunlardan biri, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, fransız mediasında Azərbaycanın Fransanın keçmiş müstəmləkə ərazilərində baş verən hadisələrin işıqlandırılmasına görə "dezinformasiya kampani-

yası"nda ittiham olunmasıdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanın türk dövlətləri ilə əlaqələrinin güclənməsi, ölkənin nüfuzunun artması, regionda lider dövlətə çevrilməsi Fransa tərəfindən Cənubi Qafqaza mümkün təsir imkanlarının məhdudlaşdırılması kimi qəbul edilir. Nəticə etibarilə, Azərbaycanın TDT-də rolu artdıqca, Fransa mediasında qərəzli yanaşmalar da daha çox görünəcək. Bu isə Azərbaycanın yalnız diplomatik deyil, həm də media strategiyalarını gücləndirməsini zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ad fontes realis. La géopolitique au plus près du réalisme (2024 ,11 février). *Fiche technique – L'Organisation des États turciques.* - https://www.adfontesrealis.fr/2024/02/11/fiche-technique-lorganisation-des-etats-turciques/ [24.08.2025].
2. Courrier International. (2021, 12 novembre). *Geopolitique: L'organisation des Etats turcophones se consolide.* - https://www.courrierinternational.com/article/geopolitique-istanbul-lorganisation-des-etats [24.08.2025].
3. Euractiv. (2024, February 20). *Azerbaijan intensifies anti-colonial rhetoric targeting France.* - https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/azerbaijan-intensifies-anti-colonial-rhetoric-targeting-france/ [24.08.2025].
4. France24. (2024, February 20). *How France became target of Azerbaijan smear campaign.* - https://www.france24.com/en/europe/20240220-how-france-became-target-azerbaijan-smear-campaign [24.08.2025].
5. İsmayılov, R. (2022). *Azərbaycan və Türk Dövlətləri Təşkilatında enerji əməkdaşlığı perspektivləri.* Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
6. Le Monde. (2024, June 24). *Azerbaijan's anti-colonial disinformation against France: A legacy of KGB methods.* - https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2024/06/24/azerbaijan-s-anti-colonial-disinformation-against-france-a-legacy-of-kgb-methods_6675575_23.html [24.08.2025].
7. Le Monde. (2024, May 17). *Azerbaijan's interference operations in New Caledonia is only part of the story.* - https://www.lemonde.fr/en/pixels/article/2024/05/17/azerbaijan-s-interference-operations-in-new-caledonia-is-only-part-of-the-story_6671708_13.html [24.08.2025].
8. Le Monde. (2024, November 11). *COP29: An unprecedented crisis between France and Azerbaijan.* -https://www.lemonde.fr/en/international/article/2024/11/11/cop29-an-unprecedented-crisis-between-france-and-azerbaijan_6732367_4.html [24.08.2025].
9. L'Orient du jour. (2024, 7 novembre) *À Bichkek, Erdogan plaide pour le renforcement et l'unité du « monde turcique»* - https://www.lorientlejour.com/article/1434576/a-bichkek-erdogan-plaide-pour-le-renforcement-et-lunite-du-monde-turcique-.html [24.08.2025].
10. Mediapart. (2024, 6 novembre) *En Asie centrale, Erdogan plaide pour le renforcement et l'unité du «monde turcique»* - https://www.mediapart.fr/journal/fil-dactualites/061124/en-asie-centrale-erdogan-plaide-pour-le-renforcement-et-l-unite-du-monde-turcique [24.08.2025].
11. Naxçıvan Sazişi. (2009, 3 oktyabr). *Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılması haqqında saziş.* Naxçıvan.
12. Prezident.az. (2024, 6 novabr). *Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət Başçılarının 11-ci Zirvə Görüşündə çıxışı.* - https://president.az/az/articles/view/67211 [24.08.2025].
13. Əliyev, F. (2022). *Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatındakı rolu və regional əməkdaşlıq perspektivləri.* Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

ЗЕЙНАБ КАЗИМОВА
Диссертант Бакинского славянского университета

ПОДХОД ФРАНЦУЗСКИХ СМИ К РАСШИРЕНИЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

Организация тюркских государств (ОТГ), учреждённая в 2009 году основателями – Азербайджаном, Казахстаном, Кыргызстаном и Турцией, в настоящее время объединяет около 300

миллионов человек на территории площадью свыше 4,5 млн кв. км и формируется как значимый региональный и глобальный актор с прогнозируемым экономическим потенциалом порядка 2 трлн долларов США. В 2019 году к организации присоединился Узбекистан, тогда как Венгрия, Туркменистан и Турецкая Республика Северного Кипра получили статус наблюдателей. С 2011 года саммиты глав государств - членов ОТГ проводятся на регулярной основе, в ходе которых подводятся итоги проделанной работы и определяются приоритетные направления деятельности на последующий период.

Помимо политической, экономической и военно-безопасностной составляющей, ОТГ выполняет функции координирующей структуры для ряда культурно-гуманитарных институтов. К таковым относятся Парламентская Ассамблея тюркоязычных стран (ТЮРКПА, Баку), Международная организация тюркской культуры (ТЮРКСОЙ, Анкара), Международная тюркская академия (Астана/Нур-Султан), Фонд тюркской культуры и наследия (Баку), Центр кочевых цивилизаций (Бишкек), а также Совет по делам тюркоязычных стран (Стамбул).

В настоящей статье предметом анализа является роль Азербайджана в Организации тюркских государств (ОТГ) в контексте геополитических и культурно-цивилизационных аспектов, а также специфика освещения данных процессов во французских СМИ. Особое внимание уделяется исследованию предвзятого дискурса, формируемого французской прессой на фоне укрепления позиций Азербайджана в рамках ОТГ, и разработке стратегических рекомендаций в контексте информационного противоборства.

Ключевые слова: Азербайджан, Организация тюркских государств, ОТГ, французские СМИ, медиа.

ZEYNAB KAZIMOVA
PhD student at Baku Slavic University

THE APPROACH OF THE FRENCH MEDIA TO THE EXPANSION OF AZERBAIJAN'S ACTIVITIES IN THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

The Organization of Turkic States (OTS), established in 2009 by its founding member states - Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Türkiye - represents nearly 300 million people across an area of 4.5 million square kilometers and thus emerges as a regional and global actor with an estimated economic potential of 2 trillion USD. In 2019, Uzbekistan joined the organization, while Hungary, Turkmenistan, and the Turkish Republic of Northern Cyprus obtained observer status. Since 2011, the leaders of the member states have convened annually to assess past activities and set priorities for the following year.

In addition to its role in political, economic, and security cooperation, the OTS also serves as an umbrella structure for various cultural institutions. Among them are: the Parliamentary Assembly of Turkic-Speaking Countries (TURKPA) in Baku, the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY) in Ankara, the International Turkic Academy in Nur-Sultan (Astana), the Turkic Culture and Heritage Foundation in Baku, the Nomadic Civilizations Center in Bishkek, and the Council on Affairs of Turkic-Speaking States in Istanbul.

This article analyzes Azerbaijan's role within the Organization of Turkic States (OTS), focusing on geopolitical and cultural aspects, as well as the informative and political approaches of the French media to these processes. It examines the biased discourse observed in the French press in the context of Azerbaijan's growing influence within the OTS and offers strategic recommendations in the framework of the information struggle.

Keywords: Azerbaijan, Organization of Turkic States, OTS, French media, media.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 avqust 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.f.d. Kəmalə Ruintən, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327

SƏKİNƏ BABAZADƏ
Bakı Dövlət Universtinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı
sakinababazadehhh@gmail.com

HEYƏTİ TƏHRIR ƏŞ-ŞAM QRUPLAŞMASININ FƏALİYYƏTİ NƏTİCƏSİNDƏ HAKİMİYYƏTDƏN UZAQLAŞDIRILAN SONUNCU DİKTATOR- BƏŞƏR ƏSƏD

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/211-217

Beynəlxalq münasibətlərdə mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Yaxın Şərq regionu uzun illərdir ki, böyük dövlərin maraqlarının toqquşduğu əsas platformaların birinə çevrilmişdi. 2011-ci ildə regionda baş verən və "Ərəb baharı" kimi tanınan xalq hərəkatları bir sıra ərəb ölkələrində ciddi siyasi dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu proses çərçivəsində Suriyada hökümət genişmiqyaslı etiraz aksiyaları ilə üzləşdi. Digər ərəb ölkələrində etirazların nəticəsi olaraq hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi, lakin Suriyada isə əksinə, 2025-ci ilin əvvəllərinə qədər Bəşər Əsəd uzun müddət öz hakimiyyətini qoruyub saxladı. 13 ildən artıqdır davam edən vətəndaş müharibəsi uğraması ilə nəticələndi və Heyəti Təhrir əş-Şamın lideri Colani indiki adla Əhmət Şaraanın paytaxtda qələbə çalması ilə Bəşər Əsədin 24 illik davam edən rejiminin süquta uğradı.

Bu məqalədə Ərəb baharının Suriyaya təsiri, cəmiyyətə və ölkənin siyasi strukturuna təsirini, vətəndaş müharibəsininin yaranma səbəbləri, Bəşər Əsədin hakimiyyəti dövründə fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət aktorları ilə mübarizə (daxili qüvvələr) və bu qeyri aktorlarının dəstəkləyən xarici qüvvələrlə mübarizəsi, həmçinin Əsədin diktator obrazı çərçivəsində hakimiyyətini necə qoruduğu barəsində araşdırılma aparılıb. Qeyri-dövlət aktorlarının hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, xüsusilə region və qərb dövlətlərindən maliyyə dəstəyilə yaradılmış bu qruplaşmalar (İŞİD, YPG) nəyinki Suriyada, həmçinin bir sıra ölkələrdə belə fəaliyyət göstərməsi Yaxın Şərq regionuna ciddi təsir göstərmişdir. Eyni zamanda Suriya vətəndaş müharibəsinin nəticələri, Heyəti Təhrir Əş-Şamın Əsəd üzərində qalib gəlməsi və beynəlxalq münasibətlərə təsiri analiz olunmuşdur.

Açar sözlər: qeyri-dövlət aktorları, Bəşər Əsəd, diktator rejimi, beynəlxalq müdaxilə, vətəndaş müharibəsi.

Giriş. Qloballaşan dünyamızda xaos və müharibənin mərkəzlərindən biri olan, həmçinin, zəngin tarixə və enerji ehtiyatlarına malik olan Yaxın Şərq dünya siyasətində böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2010-cu ilin dekabr ayında Tunisdə işsizlikdən əziyyət çəkdiyindən səyyar satıcılıqla məşğul olan Məhəmməd Buazzi adlı şəxs mövcud sosial vəziyyətə etiraz edərək özünün yandırdı. "Ərəb baharı" nın başlaması üçün kiçik qığılcım olan bu hadisə region dövlətlərində də etiraz dalğasının əsasını qoydu.

Atlantik okeanından Ərəb dənizinə qədər 20 ölkəni əhatə edən bu regionda işsizlik, diktator siyasəti, korrupsiya, qida inflyasiyası, bürokratik əngəllər, söz azadlığın məhdudlaşdırılması və s. məsələlər insanlar arasında böyük narazılıq yaratmışdı. Əlavə olaraq, ərzaq qiymətlərinin bahalaşması, yüksək inflyasiya əhalinin maddi rifahın daha da zəiflətdi. Bu vəziyyət nəticəsində etiraz dalğası Yaxın Şərq regionunda, xüsusən Tunis başda olmaqla bəzi ölkələrdə iqtidar dəyişikliklərinə səbəb oldu (Misir prezidenti Hüsnü Mübarəkin 30 ildən çox davam edən hakimiyyəti sona çatması və Liviyada Müəmmər Qəddafinin devrilməsi). Bəzi hökumətlərdə isə etirazların qarşısını almaq məqsədilə islahatlar həyata keçirməyə məcbur oldular. Lakin bu etirazlar və hərəkatlar yalnız müsbət dəyişikliklər gətirmədi, həm də Suriyada vətəndaş müharibəsi ilə nəticələndi [6, s.1-7].

Bəşər Əsəd 14 il hakimiyyətdə qalaraq, "Ərəb Baharı" nın yaşandığı ölkələrdə hakimiyyətdə uzun müddət qalan diktator liderlərdən biri oldu. 4 fevral 2011-ci ildə başlanan etirazlar Suriyada daha geniş bir sosial və siyasi narazılığın nəticəsi idi. Hökumətin həyata keçirdiyi ilk addım isə 48 illik fövqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi oldu. Lakin bu addım əhalinin geri çəkilməsi üçün kifayət etmədi və aprelin 22-si 72 nəfərin qətlə yetirməsi ilə etiraz aksiyası daha da şiddətləndi. Suriya xalqının 2011-

ci ildə başlayaraq mütərəqqi tələblər üçün etiraz aksiyalarına başlamış, lakin əhali hökumət tərəfindən ciddi siyasi təzyiqlə üzləşmişdi. Bu proses və qeyri-dövlət aktorlarının rolunun artması vətəndaş müharibəsinə çevrilməsi, böyük insan tələfatına, Avropada miqrant probleminə və bəzi bölgələrin tamamilə xarabaxanaya çevrilməsinə səbəb oldu.

Əsəd rejimin həm bəzi qeyri-dövlət aktorlardan, həm beynəlxalq aləmdən (Rusiya və İran) geniş dəstək alması, hakimiyyətdə daha uzun müddət davam etməsinə zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan, Bəşər Əsədin hakimiyyətdə qalması çox mürəkkəb və çoxsaylı faktorlardan asılı olmuşdur və bu faktorların təhlil edilməsi olduqca vacibdir [13].

Bəşər Əsədin hakimiyyətə gəlişi. Suriyanın 19-cu prezidenti olan Bəşər Əsəd, 2000-ci ildə atası Hafiz Əsədin vəfatı ilə hakimiyyətə gəlmiş və 24 il ölkəni idarə etmişdir. 1965-ci ildə Dəməşqdə dünyaya gələn Əsəd, İslam dininin Ələvi qoluna məxsus ailədə böyümüşdür. Dəməşq Universitetində göz həkimi ixtisası üzrə təhsil alan Əsəd, daha sonra təhsili Londonda davam etdirmişdir. Təhsilə, texnologiya marağı olan Əsəd, həmçinin həqiqi hərbidə xidmət edərək hərbi biliyə də yiyələnmişdir. Böyük qardaşı Basil Əsədin avtomobil qəzasında həyatını itirməsi, Bəşər Əsədin həyatını tamamilə dəyişdi. Hafiz Əsədin ölümündən sonra konstitusiyada dəyişiklik edilərək qeyd olunan prezident seçkilərində iştirak etmək üçün yaş həddi 40 yaşdan 34 yaşa endirildi. Bəşər Əsədin Avropada təhsili və texnologiyaya marağının olması prezident seçkilərində qalib gəlməsi ilə yekunlaşdı və yeni prezidentə xalq tərəfindən böyük ümidlər bəslənirdi [1, s.56-57].

Hakimiyyətin ilk illərində Bəşər Əsədin qarşısında iki seçim var idi: ya atası kimi diktator siyasətini davam etmək, və yaxud da ölkəni yeni strategiya ilə idarə etməkdir. Əsəd, Suriyanı sekulyar dövlət olduğunu iddia etsə də, sonrakı illərdə atasının yolundan gedərək totalitar-polis dövləti kimi idarə etməyə başladı və bu səbəbdən qərb dövlətləri onu diktator kimi qəbul etdi. Əsəd, başçısı olduğu Bəəs partiyasının gücünə mənfi təsir göstərəcək hər hansı bir təhlükə istəmirdi, lakin söz və mətbuat azadlığına dair yeni müsbət addımlar atdı və bir sıra siyasi məhbusları azad etdi. Bu hadisə gedişində Əsəd müsahibəsində iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni strategiyanın yaradılması və həyata keçirilməsinin, yeni siyasi addımlardan daha vacib olduğunu vurğulamışdı. Suriya tarixində bu müsbət addımlar "Dəməşq baharı" kimi qəbul olunmuşdu. Lakin bu sekulyar dövlət olmaq yolunda atılan addımlar çox qısa müddət davam etdi və Əsəd hökuməti siyasi kursunu dəyişərək, digər ərəb ölkələri kimi, diktator siyasəti ilə ölkəni idarə etməyə başladı.

Tarixdə "Dəməşg baharı" adı kimi tanınan bu hadisə, cəmiyyətdəki demokratik dəyişikliklər üçün bir çağırış olan mühüm bir prosesdir. İnsanlar birləşərək qruplar yaradır, xüsusi otaqlarda siyasi fikir mübadiləsi və problemlərlə bağlı müzakirələr aparıldılar. Müzakirələrin nəticəsi olaraq, jurnalistlər və sıra siyasətçilər tərəfindən siyasi tələblərdən ibarət "99 Manifestosu" hazırlanmışdı. Müxalifətin bu siyasi sənədində əsas tələblər polis və əsgərlərin məhəllələrdə nəzarətin sona yetməsi, xüsusi məhkəmələrin aradan qaldırılması, qadınların təhsil hüquqları, İsrail-Fələstin münaqişəsi ilə bağlı problemlər, siyasi məhbubların azad olunması və s. yer alırdı. Ayrıca, Suriya Konstitusiyasının 8-ci maddəsinin aradan qaldırılması ən əsas tələblərdən biri hesab olunurdu.

"Dəməşg baharı" Suriyanın daha demokratikləşməsi yolunda xüsusi kəsb edirdi və bu proses digər ərəb ölkələrində də marağa səbəb olmuşdur. Bu tələblər hakimiyyət tərəfindən qəbul edilmədi, lakin qarşısını almaq da mümkün olmadı. Qonşu dövlət olan Livanda da bu tələblərdən ibarət yazılar qəzet və jurnallarda dərc edilmişdir. Tələbləri hazırlayan bəzi şəxslər həbs olundu. Əsas şəxslərdən biri olan Riad 71 yaşında həbs edildi, iqtisadi problemləri dilə gətirən Arif Dalilla isə 10 il müddətində azadlıqdan məhrum edildi. Lakin bu həbslər "Şam baharı"nın təsir gücünü azaltmadı və kürdlər, liberallar, Müsəlman Qardaşlar, nüsrəçilərdən ibarət müxalif qruplar Əsəd rejiminə qarşı tələbləri hələ də davam edirdilər və bu qruplar birlikdə "Şam Deklarasiyası" hazırlamışdı. Şam deklarasiyası nədir? Buraya milliyyətindən asılı olmayaraq, birlik olub azad Suriya dövləti yaratmaq, demokratiyaya keçid, insan haqlarının qorunması, kürd probleminin həll edilməsi və hökumətlə ortaq yol üçün dialoq tələb edilməsi daxildir və onlar həmçinin kürdlərə vətəndaşlığın verilməsi və ana dilində təhsil almasını da dəstəkləyirdilər.

Şam deklarasiyası, müxalifətin ortaq təşəbbüsü olaraq ölkədə ciddi dəyişiklərə səbəb olsa da, bu proses uzun müddət davam etmədi və 2005-ci ilə qədər fəaliyyətini dayandırdı. 2006-ci ildən sonra Əsəd siyasi kursunu dəyişərək atasının yolundan davam etməyi üstün tutdu beləliklə partiyalar üzərin-

də ciddi nəzarət, bəzi siyasətçilərin həbsi, xüsusilə Nusayri partiyasının üzvlərinə qarşı siyasi təzyiq və müxalifətin "cihatçı terrorçular" kimi adlandırılması kimi bəzi məsələlər ortaya çıxdı. Əsəd, həmçinin manipulyasiyadan istifadə edərək hakimiyyətdən getsə belə, milli azlıqların təhlükədə olacağı ritorikasını gündəmə gətirirdi. Nusayri partiyasının üzvü olan Əbdul-əziz al-Xairi, Çində olduğu zaman əlaqə kəsilərək itkin düşdü və indiyə qədər onunla bağlı məlumat tapılmadı. Bəzi politoloqların fikrincə, onun öldürülməsi iqtidarın əli ilə baş vermişdir. Son olaraq, müxalif qruplara üz olan bəzi şəxslər öldürülmüş və ya ölkədən deportasiya olunmuşdur, həmçinin rejim tərəfindən müxalif partiyalara qarşı da siyasi təzyiq vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Rejim əleyhinə olan siyasi təzyiqlər davam etsə də, Əsəd rejimi devrilməsinə nail ola bilmədi, bu səbəbdən müxalif qruplar Əsədin hakimiyyətdən devrilməsinə şahid olmağa müvəffəq ola bilmədilər [9].

Bəşər Əsədin hakimiyyəti dövründə Suriya, bir tərəfdən yeni iqtisadı strategiya həyata keçirir, digər tərəfdən siyasi islahatlar aparılırdı. Siyasi islahatlar çərçivəsində dövlət orqanlarında uzun müddət fəaliyyət göstərən şəxslərin işdən azad edilərək həmin vəzifələrdə gənclər təyin edilməsi, gənclərə dəyər verərək ön plana çıxarılması kimi addımlar atılırdı, həmçinin gücün balanslaşdırılması kimi məsələlər öz yerini tapmışdı. 2001-ci ildə 1000-ə yaxın [10] ziyalı çoxpartiyalı demokratiya və azadlığa dair petisiya imzaladığı üçün polislər tərəfindən həbs edildi. İqtisadi islahatlara isə iqtisadiyyatın bəzi sahələrini özəlləşdirilməsi kimi yeniliklər özündə əks etdirsə də, əvvəldən belə bəzi problemlər mövcud idi. Bu iqtisadi inkişaf dan xalq xeyir əldə edə bilmirdi, məmur və elit təbəqə bu inkişafdan istifadə etdilər. Həmçinin, beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən banklar Suriyada yeni filialların açmağa başladı və özəl sektorun inkişafı üçün bir sıra qərarlar qəbul olundu və bu proseslərin nəticəsində Suriya da özəl bankların, sığorta şirkətlərin, yeni ticarət və əyləncə mərkəzlər, restoranların sayı artdı və Hafiz Əsədin dövründən fərqli olaraq, Suriya daha müasir dövlətə çevrildi. Lakin iqtisadiyyatda tətbiq olunan yeni strategiya müsbət nəticələr vermədi. Xüsusilə, beynəlxalq müqavilələrə əsasən, Əsəd rejimi Avropa ölkələrindən Suriyanın iqtisadiyyatının liberallaşdırılmasına dəstək gözləyirdi.

Bəşər Əsədin dövründə Suriyanın xarici siyasəti, ölkənin ənənəvi ərəb millətçiliyi mövqeyi ilə iqtisadı islahatlar proqramının tələb etdiyi qərbyönümlü siyasət arasında iki fərqli istiqamət mövcud idi. İsraillə davam edən münaqişə və ABŞ-ın İraqa müdaxiləsi, davam edən millətçi müqaviməti daha da gücləndirdi. Lakin Suriyanın bazar iqtisadiyyatına yönəlməsi, ABŞ-ın hegemonluq etdiyi dünya kapitalist sisteminə inteqrasiyasını tələb edirdi. Bəşər, hakimiyyətin ilk illərində Suriyaya təzyiqlərin azaltmaq və ittifaqlara daxil olmaq məqsədilə həm qonşu ölkələrlə, (xüsusilə Türkiyə), həm də böyük dövlətlərlə normal münasibət yaratdı. Çünki bu dövrdə region dövlətlərdən yalnız İsraillə Suriya arasında normallaşma siyasəti baş tutmadı. Lakin proseslər öz müsbət nəticəsini də vermədi. 2003-cü ildə İraqda və 2006-ci il Livanda başlayan müharibələr, Yaxın Şərqdə siyasi proseslər daha da gərginləşdirdi. Livanın keçmiş lideri Refik Hariri, Suriyada baş verən hadisələrə münasibət bildirərkən, Əsəd rejiminin idarəetmə üsulunu da tənqid etmişdi. Bu hadisədən sonra Haririn 2005-ci ildə öldürülməsi Suriyada təsirsiz ötüşmədi və livanlılar, Suriya hakimiyyətini liderin öldürülməsində günahlandıraraq, Suriya ordusunu Livandan geri çəkməyə məcbur oldu. Bəşər, Misir və Səudiyyə Ərəbistan kimi ənənəvi ərəb tərəfdaşlarından da uzaqlaşdı. Beləliklə, siyasi manevr edərək, Yaxın Şərqdə Qərb dövlətlərin qarşısında duraraq, İran-Suriya birliyi güc uğrunda mübarizəyə başladılar. Yaxın Şərqdə güc uğrunda mübarizədə bir tərəfdən ABŞ, Avropa İttifaqı tərəfindən dəstəklənən Misir, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistan və digər tərəfdən Livan, Fələstin, İran, Suriya iştirak edirdilər.

Hər iki tərəflə münasibətləri inkişaf etdirmək Suriyanın xarici siyasətin əsas məsələsi idi . Bir tərəfdən, Suriya, xüsusilə Avropa ölkələrindən iqtisadi liberallaşması üçün maddi və siyasi dəstək gözləyirdi. Çünki Əsəd hökuməti dünya kapitalist sisteminə daxil olmağa can atırdı, Fransa ilə detente, Türkiyənin dəstəyi ilə isə İsrail-Suriya arasında sülh danışıqların yenidən başlaması və ABŞ-da yeni prezident seçilən Barak Obama ilə dialoq yer alırdı, həmçinin, bu prosesdə Avropa-Aralıq Dənizi müqaviləsidə xüsusi yer tuturdu. Digər tərəfdən, Suriyanın xarici siyasətində İranla müttəfiqlik edərək Asiya ölkələri ilə, xüsusilə Rusiya ilə birlikdə təhlükəsizlik və iqtisadi əlaqələr qurulurdu.. Burada əsas məsələ Suriya dövlətinin milli maraqları idi və əgər hər hansı bir təhdid yarandıqda, Suriya digər tərəfi seçərək öz siyasi kursunu həyata keçirirdi. Corc Buş administrasiyasının tətbiq etdiyi iqtisadi sanksiyalar nəticəsində xarici şirkətlər Suriyada fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldular, bank sistemi, neft

və telekommunikasiya kimi həyati vacib sahələrdə fəaliyyət çətinləşdi. Obama isə Suriya hökumətini "terrorçuların maaliyyəşdirilməsi və İraqa axını" ittiham edərək bu iqtisadi sanksiları daha da artırdı. Həmçinin, BMT-nin Nüvə Enerjisi Agentliyi tərəfindən İsrailin şikayətilə Deir-ez-Zorda nüvə silahı ilə bağlı Suriyaya ittiham irəli sürüldü. Beləliklə, Bəşər Əsəd Suriya xarici siyasətdə mümkün olan bütün yollarda öz maraqlarını qorumağa çalışırdı [2, s.13-15, 25].

Ərəb Baharının Suriya üzərindəki təsiri və diktatora çevrilməsi. 2011-ci ildə Suriyada başlayan "Ərəb baharı" yekunda Bəşər Əsədin devrilməsinə qədər gətirib çıxartdı. Bu etirazlar daha sonra digər şəhərləri də əhatə edərək, Bəşər Əsəd üçün bir xəbərdarlıq oldu. Hökumət, xalqın qəzəbindən qorunmaq məqsədilə bir sıra islahatlar keçirdi – bəzi məmur və millət vəkillərinin istefa verməsi, siyasi məhbusların həbs olunması, kürt əsilli insanlara vətəndaşlığın verilməsi və s. Lakin bu islahatlar o qədər də işə yaramadı. Xalq, yüksək vəzifəli məmurlara və polislərə qarşı narazılığı daha da artıraraq, etiraz aksiyalarını vətəndaş müharibəsinə çevirdi. Müxalifət qrupları tərəfindən iyun ayında Bəşər Əsədin devrilməsi üçün təkan edilsə də, bu cəhd uğursuz oldu və Əsəd qüvvələri tərəfindən ilk dəfə qarşı tərəfə hərbi müdaxilə həyata keçirildi. 20 martda Öməri məscidində hökumət tərəfindən silahlı basqın nəticəsində 9 nəfər öldürüldü və bu hadisə ilk qanlı basqın kimi yaddaşlara yazıldı. 24 mart tarixli aksiyada isə 20.000 insan iştirak etmiş və 1 ay içində 50 insandan çox insan həyatını itirmişdi [3, s.206]

Bəs bu müxalifət qüvvələrə kimlər daxildir? Etiraz edən qruplara uzun müddət Ələvi zülmü altında yaşayan, bir çox məhdudiyyətləri olduğu üçün dövlət orqanlarında təmsil olunmayan Sünnilər, xristianlar və dürzilər, illərdir fəaliyyət göstərməsi qadağan edilən Müsəlman Qardaşları, cəmiyyətdə nüfuzlu nümayəndələri, işsizlikdən əziyyət çəkən gənclər və keçmiş dövlət məmurları və s. daxildir. Hama şəhərində iki aya yaxın bir zaman müddətində hakimiyyət tanklar vasitəsilə insanlara nəzarət edirdi və hətta məscidlərdə belə ibadət edən insanlara təzyiq göstərilirdi. Lakin böyük şəhərlərdə, xüsusilə, İdlib və Homs şəhərlərində ticarətlə məşğul olan sünnilər, radikal islamçılarının qorxusuna görə, Əsəd hökumətinə dəstək olaraq xüsusi qrup halında fəaliyyət göstərirdi. Etiraz dalğası 5 cəbhədə fəaliyyət göstərirdi: Şimaldan hökumətə havadan zərbə vurulurdu və ən sonunda Hələp-Şam yolunu nəzarətə almasına, şərqdən hidroelektrik stansiyaların ələ keçirilməsi və beləliklə, yeni strateji qazanclar nəticəsində Rəqqa şəhəri müxalifətçilər tərəfindən 2023-cü il mart ayından ələ keçirildi. Müxalifət daha da irəliləyərək artıq paytaxtda rejimlə qarşı-qarşıya qalmışdı. Müxalifət tərəfindən mübarizə aparan Azad Suriya Ordusuna rütbəli əsgərlər iştirak edirdi [4, s.134].

2014-cü il Suriyada hərbi və siyasi cəhətdən kritik bir dövr idi. Yeni terror qruplarının meydana çıxması Bəşər Əsəd üçün vəziyyəti daha da çətinləşdirirdi. İŞİD-in ərazilərini genişləndirməsi və döyüşlərin təkcə Suriya daxilində deyil, eyni zamanda ətraf ölkələrdə də təsir yaratması regionun gərginliyi daha da artırmışdı. İŞİD terror təşkilatı Suriya və İraqın böyük hissəsinin nəzarətini ələ keçirmişdi və İŞİD-in yalnız müxalifətlərə deyil, həm də Əsəd rejiminə və YPG-yə qarşı hücumları müharibənin çox tərəfli və dəyişkən olduğunu göstərirdi. Kobani döyüşü, xüsusilə diqqət cəlb edir, çünki bu mübarizə yalnız yerli qüvvələr arasında deyil, həm də beynəlxalq güclər arasında bir sınağa çevrildi. ABŞ-ın koalisiyasının hava hücumları İŞİD-in genişlənməsinin qarşını almaq üçün atılan mühüm addımlardan birini təşkil edirdi. İranın Suriyadakı hərbi varlığı isə xüsusilə diqqət çəkirdi. İranın İnqilab Keşikçiləri və Hizbullah kimi qüvvələri Əsəd rejiminin yanında yer alaraq, Suriyadakı və regiondakı siyasi və hərbi dinamikanı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi. İranın bu hərbi varlığı Suriyanın gələcəyi barədə bir çox mübahisələrə və narahatlıqlara səbəb olmuşdu. Bu dövr həmçinin beynəlxalq siyasət və müharibə nəzəriyyəsi baxımından da çox əhəmiyyətli elementlərə malik idi. Bu hadisələrin nəticələri yalnız Suriyada deyil, bütün Yaxın Şərq regionunda uzunmüddətli təsir yaratdı. Bu dövrdə Əsəd Dəməşg, Homs, Hama şəhərlərində möhkəmlənmədi və rütbəli hərbiçilər YPG terror təşkilatının tərkibində döyüşlərdə iştirak edirdilər. Artıq Suriyada Əsəd qüvvələri, Azad Suriya Qüvvələri, İŞİD, YPG hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar. Hər bir qrupun bu münaqişədə fərqli maraqları, strategiyası və xarici dəstəçiləri mövcud idi ki, bu da ölkədəki güc balansını qeyri-stabil hala gətirir və hərbi qarşıdurmaların sona çatmasını çətinləşirdirirdi [5, s.40].

Suriya vətəndaş müharibəsinin inkişafı və beynəlxalq müdaxilələr. İstər geosiyasi mövqeyi, istər nəhəng enerji ehtiyatları ilə zəngin olması səbəbindən Suriyada vətəndaş müharibəsi zamanı böyük dövlətlərin diqqət mərkəzinə olmuşdur. Bu vətəndaş müharibəsi beynəlxalq münasibətlər sistemində üç fərqli yanaşmanı ortaya çıxartdı - 1) Bəşər Əsədi dəstəkləyən İran və Rusiya; 2) müttəfiq

olan qərb dövlətləri və ABŞ və 3) terrorizmlə mübarizə aparan və sərhəd təhlükəsizliyini adı altında Suriyada hərbi əməliyyatlar aparan Türkiyə. Həmçinin, Səudiyyə Ərəbistan, İsrail burada milli maraqları səbəbilə aktiv olan ölkələr hesab olunur. 2015-ci ildən etiraz Rusiya İŞİD-ə qarşı birgə mübarizə apararaq, ilk dəfə hava qüvvələri vasitəsilə zərbələr etməyə başladı, hərbi bazası Tarsu hakim qüvvələrə dəstək verməsi məqsədi ilə yaradılmışdı və bir sıra vacib məntəqələrini terror təşkilatının işğalından azad etdi (Palmira şəhəri). Rusiyanın əsas məqsədlərindən biri də Yaxın Şərqdəki hərbi-strateji və iqtisadi maraqlarını qorumaqdır, milli maraqların qorunması və güc mübarizəsində öz rolunu göstərmək üçün Əsəd rejimini dəstəkləyirdi. İran-Rusiya-Əsəd qüvvələri kimyəvi silahlardan istifadə etdiklərinə görə beynəlxalq arenada ittiham olunurdu. ABŞ və qərb dövlətləri ilə birgə yaratdığı koalisiya qüvvəsi isə digər tərəfdən İŞİD-ə hücum edərək, bəzi istinad nöqtələrini, xüsusilə də Deir El-Zor öz nəzarəti altına aldı. Lakin Ukrayna-Rusiya müharibəsinin başlanması və Rusiyanın bu münaqişəyə diqqətini ayırması, ayrılan hərbi və maliyyə yardımın azalmasına da səbəb oldu. İran və Rusiyanın Suriyadan geri çəkilməsi Əsədin Şamdakı nəzarətini ciddi sürətdə zəiflətdi [16].

İran, münaqişənin başlandığı gündən Əsəd rejimin hakimiyyətdə qalması üçün həm maddi yardım, həm də hərbi yardım edirdi. 2012-2014-cü illər arasında Qasım Süleymanın rəhbərliyi daxilində Qüdsdə hərbi əməliyyatlarda iştirak edən bir sıra hərbiçilər, həmçinin İran İnqilab keşikçiləri və Hizbullah terror təşkilatının üzvlərini müxalifətə qarşı mübarizədə Əsədə tabe olan "Xalq ordusu" daxilində fəaliyyət göstərirdi və bu, iki qrupdan ibarət olan əsas mərkəzlərdən biridir. İlk qrup, 2016-ci ildən etibarən İran ordusunun tabeliyində olan İnqilabi Keşikçilər tərəfindən idarə olunurdu və əsasən Hələp və ətraf regionlarda bir çox döyüşlərdə iştirak etmişdir. Digər qrup isə əsasən ehtiyatda olan könüllü şəxslər tərəfindən yaradılmış və onların əsas məqsədləri döyüşlərdə deyil, Əsəd hökumətinin təhlükəsizliyini təmin etmək və daha sadə hərbi əməliyyatda iştirak etmək idi. İran, Suriyaya quru qoşun göndərən yeganə ölkədir. 2016-ci ildə 1000-dən çox şəxsin Suriyada öldürüldüyü barədə mətbuatda məlumat yayıldı, 2017-ci yanvar ayında isə İran Şəhidlər Fondu tərəfindən verilən məlumata görə bu rəqəm 2100-a çatmışdı. Lakin Əsəd rejimi mübarizəsi getdikcə zəifləyirdi. İran, Əsəd hökumətini dəstəkləyən yeganə regiondakı ölkə olsa da, İran- İsrail qarşıdurmasının alovlanması və iqtisadiyyatın zəifləməsi Suriyada güc balansında İranın mövqeyinin zəiflənməsinə səbəb olmuşdur. Rəsmi Tehranın hazırkı marağı öz sərhəd təhlükəsizliyini qorumaqdır [7, s.9-13.]

Türkiyə tərəfindən dəstəklənən Suriya Milli Ordusu "Fərət qalxanı", "Barış pınarı" adı altında şimal-şərqində fəaliyyət göstərən, əsas məqsədi muxtariyyət YPG qarşı döyüşlərdə iştirak edir. Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə aparmaq və strateji mövqeləri qorumaq ABŞ-ın əsas milli maraqlarıdır ki, bu səbəbdən Suriyanın şimalında əsas mövqeləri ələ keçirən YPG İŞİD-lə mübarizədə həm maddi, həm hərbi köməyi əsirgəmir. Bu dəstək Türkiyə-ABŞ münasibətlərində də öz gərginliyini göstərib, çünki R.T. Ərdoğan hökuməti tərəfindən YPG -ni PKK-nın davamçısı kimi qəbul edilir və bu səbəbdən iki dövlət arasındakı strateji tərəfdaşlıq zəiflədi. Hökumət qüvvələri bəzi mövqelərdən zəifləməsi müxalifət üçün, məsələn, Heyət Təhrir əş-Şam hərbi qruplaşma üçün şans yaratdı və daxili müdafiə xətlərini məhv edib sıradan çıxaran əməliyyatlar həyata keçirməyə çalışırdılar. Müxalif qüvvələrinin artan gücü və beynəlxalq güclərin göstərdiyi təzyiqlər və Rusiya, İranın təsir gücünün azalması 4O illik səltənətin devrilməsini sürətləndirdi [11].

Qərb dövlətləri tərəfindən dəstəklənən müxalifət, Əsəd rejiminə qarşı tələblər irəli sürülsə də, Əsəd Rusiya və İranın hərbi və siyasi dəstəyi ilə hakimiyyətdə qalması mümkün oldu. Lakin 8 dekabr 2024-cü ildə Əsəd hökuməti müxalifət qrupu tərəfindən devrildi, onun hakimiyyətdən getməsi müxalifət və beynəlxalq güclərin arasındakı birlik və əlaqənin olmaması ilə də əlaqəlidir. 9 dekabr 2024-cü ildə Heyəti Təhrir əş-Şam qrupunun lideri Dəməşg şəhərinin fəthi ilə bağlı açıqlama verərək, şəhərin artıq onların nəzarətində olduğunu və Əsədin ölkəni tərk etdiyini bildirdi. Suriya Demokratik Gücləri adlı kürdlərin qrupunun lideri Mazlum Abdi isə verdiyi müsahibədə isə Əsədin devrilməsini tarixi an kimi qiymətləndirdi [14].

Nəticə. Bəşər Əsədin hakimiyyətdən getməsi Suriyada vətəndaş münaqişəsinin sona çatdığını anlamına gəlmir. Əksinə, hazırkı vəziyyət daha da mürəkkəbləşib və ölkə uzun müddətdir ki, ciddi sosial, iqtisadi və siyasi böhranla mübarizə aparır. Vətəndaş müharibəsi zamanı ölkənin parçalanması və mülki itkilərlə yekunlaşmayıb, həm də Avropa və Türkiyədə qaçqın problemlərinə və ciddi humanitar problemlər də yaradıb.

Suriyada münaqişənin eskalasiyası vətəndaşların həyatını da çətinləşdirib. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində şəhərlər və kəndlər xarabaxana çevrilib, dünya əhəmiyyətli tarixi abidələr məhv olub, elektrik və su təchizatı, təhsil və xidmətləri çox zəifləmiş və infrastruktur ciddi şəkildə ziyan görüb. Beynəlxalq humanitar yardım edilsə də, hərbi qarşıdurmaların davam etməsi və təhlükəsizlik məsələlərin həll olunması bu yardımların effektliyini azaldır. Çünki BMT və digər təşkilatlardan göndərilən yardımlar münaqişə bölgələrinə çatdırılmasında təhlükəsizlik və digər problemlərlə üzləşir.

Suriyanın gələcəyinə dair böyük ümidlər daxili dialoq və beynəlxalq əməkdaşlıqdan keçir. Sülhə nail olmaq üçün həm münaqişədə iştirak edən müxalifət qrupları arasında razılığa gəlmək, həm də regional dövlətlər və dünya miqyasında güclərin əməkdaşlığı vacibdir [8, s.81].

Bütün bunlar göstərir ki, Suriyanın gələcəyi 3 faktordan, həm daxili qrupların birləşməsindən, həm də beynəlxalq qüvvələrin əməkdaşlığından və hər iki tərəfin maraqlarının uyğunlaşdırılmasından asılıdır. Mövcud vəziyyətin qeyri-sabit olması münaqişənin gələcək də necə inkişaf edəcəyini söyləmək çətindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Skvorc C, Drumhiller N. Physician, then Political Dictator Bashar al-Assad, President of the Syrian Arab Republic, Global Seciurtiy and Intelligence Studies, Vol 7, N 1, 2022, p.56-57.
2. Hinnebusch, R. Syrian Foreign Policy under Bashar al-Assad// Ortadoğu Etütleri, №1, 2009, p. 13-15, 25
3. Karkın V, Yazıcı Ö. Arap Baharı" nın Suriye" ye Yansıması ve Türkiye"yü sığınan Mülteciler (Gaziantep Örneği)//21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum, №12, 2015, 206 s.
4. Acar H. Suriye Halkının Beşar Esad"a Direnme Hakkı: 3 Sözleşmeci Bakış // Araşdırma Görevlisi, Kocaeli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, №37, 2013, 134 s.
5. Gökçe Ö.T. Arap Baharı Sürecinde Suriye İç Savaşı ve Esad Rejiminin Ayakda Kalma Nedenleri (2011-2014) // Sosyel Bilimler Enstitüsü Dergisi, №2, 2021, 40 s.
6. Azfal M, Qadir Mushtaq A. Arab Spring: Its Causes and Consequences, Vol.30, №1, 2017, p.1-7.
7. Kam E, Iranian Military Intervention in Syria//Strategic Assessment, №2, 2019, p. 9-13
8. Atlıoğlu Y. Suriye Dış Politikasında Güc ve Güvenlik İlişkisi// Bilge Strateji, №1, 2009, 81 s.
9. https://serbestiyet.com/gunun-yazilari/sama-bahar-gelecek-mi-191527/ [11.08.2025].
10. https://tr.euronews.com/2024/12/08/esadin-dususu-suriyedeki-50-yillik-hanedan-yonetiminin-sonunu-getirdi [11.08.2025].
11. https://report.az/analitika/suriya-gerginliklerin-merkezi-ve-beynelxalq-guc-mubarizesi-analiz/ [11.08.2025].
12. https://www.tuicakademi.org/arap-bahari-ve-nedenleri/ [11.08.2025].
13. https://www.aljazeera.com/news/2018/4/14/why-is-bashar-al-assad-still-in-power [11.08.2025].
14. https://www.nytimes.com/live/2024/12/08/world/syria-war-damascus [11.08.2025].
15. https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/conflict-syria [11.08.2025].

САКИНА БАБАЗАДА
Докторант Бакинского государственного университета

ПОСЛЕДНИЙ ДИКТАТОР, ОТСТРАНЕННЫЙ ОТ ВЛАСТИ В РЕЗУЛЬТАТЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГРУППИРОВКИ ХАЙАТИ ТАХРИР АЛЬ-ШАМ - БАШАР АСАД

Ближневосточный регион, имеющий важное стратегическое значение в международных отношениях, на протяжении многих лет становится одной из основных площадок столкновения интересов крупнейших держав. Народные движения, произошедшие в регионе в 2011 году, известные как «Арабская весна», привели к серьёзным политическим изменениям в ряде арабских стран. В рамках этого процесса правительство в Сирии столкнулось с масштабными про-

тестами. В результате протестов в других арабских странах произошла смена власти, но в Сирии, напротив, Башар Асад сохранял власть в течение длительного времени, вплоть до начала 2025 года. Гражданская война, продолжавшаяся более 13 лет, завершилась поражением лидера «Хайят Тахрир аш-Шам» Ахмеда Шараа и победой в столице 24-летнего режима Башара Асада.

В данной статье рассматривается влияние «арабской весны» на Сирию, её влияние на общество и политическую структуру страны, причины гражданской войны, борьба с негосударственными субъектами (внутренними силами), действовавшими в период правления Башара Асада, и борьба с внешними силами, поддерживающими эти негосударственные субъекты, а также то, как Асад сохранял свою власть в рамках своего диктаторского имиджа. Борьба негосударственных субъектов за власть, особенно деятельность этих группировок (ИГИЛ, YPG) не только в Сирии, но и в ряде стран, оказала серьёзное влияние на ближневосточный регион. Одновременно анализируются последствия сирийской гражданской войны, победа «Хайят Тахрир аш-Шам» над Асадом и её влияние на международные отношения.

Ключевые слова: диктаторский режим, международная интервенция, гражданская война.

SAKINA BABAZADA
Doctoral student of Baku State University

THE LAST DICTATOR WHO WAS REMISSED FROM POWER AS A RESULT OF THE ACTIVITIES OF THE HAYATI TAHRIR AL-SHAM GROUP – BASHAR ASSAD

The Middle East region, which has a significant strategic importance in international relations, has for many years become one of the main platforms where the interests of major powers clash. The popular movements that took place in the region in 2011, known as the “Arab Spring”, led to serious political changes in a number of Arab countries. As part of this process, the government in Syria faced large-scale protests. As a result of the protests in other Arab countries, a change of government took place, but in Syria, on the contrary, Bashar al-Assad retained his power for a long time until early 2025. The civil war that had been going on for more than 13 years ended with the defeat of the leader of Hayat Tahrir al-Sham, Ahmed Sharaa, and the victory in the capital of Bashar al-Assad's 24-year-long regime.

This article examines the impact of the Arab Spring on Syria, its impact on society and the political structure of the country, the causes of the civil war, the struggle with non-state actors (internal forces) operating during the rule of Bashar al-Assad and the struggle with external forces supporting these non-state actors, as well as how Assad maintained his power within the framework of his dictatorial image. The struggle of non-state actors for power, especially the operation of these groups (ISIS, YPG) not only in Syria but also in a number of countries, has had a serious impact on the Middle East region. At the same time, the consequences of the Syrian civil war, the victory of Hayat Tahrir al-Sham over Assad, and its impact on international relations are analyzed.

Keywords: dictator rejime, international intervention, civil war.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 11 avqust 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.f.d. Əlimusa İbrahimov, t.ü.f.d. Məmmədağa Bəxışov.

UOT 327

ELMIRA TALIBZADE
Doctoral student in International Relations department
of Baku State University
elmiratalybzadeh@gmail.com

A BRIDGE ACROSS THE CAUCASUS: THE ROLE OF WESTERN EUROPEAN COUNTRIES IN ADVANCING THE "BRUSSELS FORMAT" OF NEGOTIATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND ARMENIA

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/218-222

The prospects for the development of the Brussels Format largely depend on the European Union's ability to adapt its diplomatic instruments to new realities. Since the first meetings in 2021, when talks between the leaders of Azerbaijan and Armenia were mediated by European Council President Charles Michel, more than ten key issues have been added to the agenda, ranging from unblocking transport corridors to humanitarian initiatives. Despite the slow pace of implementation, the EU continues to maintain the negotiating platform, especially after the escalation in September 2022 and the subsequent intensification of efforts in May 2023, when two consecutive meetings were held in Brussels.

The integration of economic and transport projects, including the initiative to develop the Trans-Caspian route, which has been actively discussed since 2022, could significantly contribute to the further strengthening of the format. For the EU, this aspect is particularly important given that energy supplies from Azerbaijan to Europe via the Southern Gas Corridor reached almost 12 billion cubic meters in 2023, a record high since its launch. The economic component gives Brussels the opportunity to align the negotiation process with long-term interests in energy and transport security. Expert recommendations increasingly emphasize the need to create trust-building mechanisms, including joint humanitarian projects, post-conflict rehabilitation programs, and civil society engagement. Similar measures were considered back in 2022, but have yet to receive the necessary institutionalization. Drawing on the experience of the Eastern Partnership, the EU could offer systemic funding for such initiatives through its foreign policy funds, which are estimated at €79.5 billion in the new budget cycle through 2027.

Keywords: Western European countries, South Caucasus, peace negotiation, Eastern Partnership, Karabakh War, EU, mediatory mechanisms, energy security.

Introduction. The South Caucasus is currently experiencing a new period of stability following the end of the conflict between Azerbaijan and Armenia, during which Azerbaijan regained control over its territories, including liberated Karabakh. The historical contradictions that underpinned the protracted conflict remain part of the region's memory, but their military component has been resolved, opening up space for constructive diplomatic dialogue and economic development. The establishment of the "Brussels Format" was an important initiative by Western European countries aimed at consolidating the peace achieved and creating a structured platform for negotiations. This format provides Azerbaijan with the opportunity to conduct dialogue with Armenia in a neutral and predictable environment, minimizing the risk of renewed tensions and promoting trust between the parties. The role of Western European countries in this process is primarily in supporting the diplomatic mechanism and ensuring the transparency of negotiations [4].

European states act as guarantors of compliance with international law, including the principle of respect for the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan. Their participation is aimed at building trust and creating conditions for the speedy signing of a peace agreement, rather than imposing external solutions, allowing Azerbaijan to defend its national interests within the framework of legal and diplomatic norms [9].

Thus, the "Brussels Format" today serves as a tool for systematically strengthening the peace process, combining the historical lessons of the conflict with contemporary security and regional cooperation objectives. For Azerbaijan, this primarily represents an opportunity to implement economic and transport projects previously blocked by military tensions, and a strategic means of securing long-term peace in the region [8].

Goals and interests of Western European countries. Western European countries are interested in stabilizing the South Caucasus primarily for strategic and economic reasons. The end of the conflict between Azerbaijan and Armenia has opened a new stage for the implementation of regional projects, including transport corridors, energy routes, and trade links, which directly address the EU's interests in ensuring reliable and predictable supply chains and economic integration in the region [10].

Furthermore, Western European countries are seeking to strengthen their role as peacekeepers and mediators in the region, demonstrating their ability to facilitate the peaceful resolution of long-term conflicts. In the context of multipolar competition with Russia and Türkiye, it is important for the EU to support mechanisms that ensure strategic stability in the South Caucasus and strengthen the influence of European institutions on decision-making in the region. The EU's economic and political interests intersect with the need to consolidate the peace achieved between Azerbaijan and Armenia. Stability allows for the advancement of infrastructure integration projects, including transport corridors through Azerbaijan and Georgia, and also stimulates investment and trade. At the same time, the EU is focused on maintaining a neutral and constructive approach that does not infringe on Azerbaijan's national interests while promoting regional cooperation. The motivation of Western European countries is determined by a combination of pragmatic interests in the economy and transport, strategic calculations in the context of geopolitical competition, and a desire to consolidate a peaceful settlement. In this context, the "Brussels format" becomes a tool for the systematic coordination of these goals, providing Azerbaijan and Armenia with a platform for negotiations in a secure and predictable diplomatic environment [7].

Institutional structure of the Brussels format. The institutional structure of the Brussels Format demonstrates a systematic approach to resolving relations between Azerbaijan and Armenia in the post-conflict period. The format is built on the participation of permanent representatives of Western European countries—ambassadors, diplomats, and experts—who coordinate the negotiation process, ensuring transparency and predictability. Coordination mechanisms include regular multilateral consultations, bilateral expert-level meetings, and coordinated schedules for plenary and working sessions. This structure allows the parties to exchange proposals and adjust their positions without pressure or sudden changes, creating an atmosphere of constructive dialogue. The neutrality and independence of the process are ensured primarily by the oversight of the European participants, who act as mediators and guarantors of compliance with international norms. Their role is to create a level playing field for discussing contentious issues, moderate discussions, and develop recommendations, without imposing the content of the peace agreement on third-party decisions. This is particularly important for Azerbaijan: the institutional structure of the Brussels Format allows for the consolidation of the achieved peace, minimizing the risks of political or diplomatic instability. The format creates a platform for consistent and systematic discussion of all aspects of bilateral relations, including security, economics, and transport projects, thereby promoting long-term regional integration and the development of mutually beneficial cooperation [1].

The influence of external factors on the negotiation process Analysis of the impact of external players (USA, Russia, Türkiye) and regional events on the dynamics of negotiations. In the post-conflict period, external players and regional developments continue to influence the process of resolving relations between Azerbaijan and Armenia. The United States, with its significant diplomatic clout, plays the role of a strategic partner, supporting peacebuilding efforts and stimulating economic cooperation between the parties. Its influence is exercised through consultations, security recommendations, and investment initiatives that foster trust [6].

Russia remains a key factor in regional dynamics: its position influences the balance of power and the perception of stability in the South Caucasus. At the same time, Moscow demonstrates a wil-

lingness to engage with Azerbaijan and Armenia, seeking to ensure compliance with the agreements reached and prevent any attempts at escalation, which creates additional conditions for diplomatic predictability [12].

Türkiye, in turn, actively supports Azerbaijan, providing strategic assistance in the implementation of joint economic and transport projects. This presence ensures regional coordination and enhances opportunities for integrating the South Caucasus into transit and energy routes.

Under these circumstances, Western European countries are adjusting their strategies, taking into account the influence of external players and the geopolitical situation. Their approach combines diplomatic mediation with the provision of a neutral platform for dialogue, which minimizes the risk of pressure on Azerbaijan and Armenia and promotes the consistent advancement of peace processes, economic cooperation, and regional integration [2].

***Observation of difficulties in implementing initiatives: disagreement between the parties on key issues, slow implementation of agreements, diplomatic and bureaucratic barriers, limited EU influence on internal processes in Azerbaijan and Armenia*.** Despite significant progress in stabilizing relations between Azerbaijan and Armenia, the diplomatic settlement process faces a number of objective challenges and limitations. One of the key difficulties is the parties' differing approaches to the details of a future peace agreement: issues of infrastructure, transport corridors, and regional cooperation require careful coordination, slowing the pace of implementation. Additional obstacles include bureaucratic and diplomatic barriers at both the national and international levels. Difficulties in coordinating meeting schedules, exchanging documents, and developing joint decisions sometimes lead to protracted procedures, which may be perceived as a lack of progress by external observers [11].

The limited influence of the EU and Western European countries on internal processes in Azerbaijan and Armenia also places certain limits on the possibilities of external mediation. European participants can create a neutral platform and offer recommendations, but final decisions rest with the parties, requiring a high level of mutual trust and a willingness to compromise. For Azerbaijan, understanding these limitations is important for strategic planning: the effectiveness of diplomatic initiatives depends not only on external support but also on the internal readiness of the parties to implement agreed-upon steps. Overcoming these challenges requires a systemic approach, consistent monitoring of agreement implementation, and the active engagement of all stakeholders to consolidate peace and ensure long-term stability in the region [5].

Conclusion. Prospects for the further development of the Brussels Format appear positive and promising for regional stability. The format creates a platform for deepening bilateral cooperation between Azerbaijan and Armenia, allowing them to focus on practical areas such as the restoration and development of transport infrastructure, the integration of economic projects, and the coordination of energy routes. The EU's role in this process remains crucial: European countries can act as a guarantor of compliance with existing agreements and as a moderator of new initiatives, which strengthens trust between the parties and reduces the likelihood of political or diplomatic tensions. Strengthening the EU's involvement as a constructive mediator will facilitate a systemic approach to regional cooperation, including monitoring the implementation of agreements and supporting joint projects [3].

For Azerbaijan and Armenia, the continued use of the Brussels Format is important not only as a diplomatic tool but also as a mechanism for ensuring sustainable peace. Recommendations include regular consultations, transparent reporting on the implementation of agreements, active engagement of the expert community, and support for initiatives aimed at economic integration. This approach will consolidate the peace achieved, expand opportunities for mutually beneficial cooperation, and create the foundation for long-term stability in the South Caucasus.

REFERENCES

1. Cornell S. Azerbaijan since Independence, Routledge, 2015, p. 221-270.

2. Simão L. EU Engagement in the South Caucasus: From Peace Mediation to Energy Geopolitics, European Foreign Affairs Review, Vol.27, №3, 2022, p. 317-336.
3. Delcour L, Wolczuk K. The EU and Armenia: Charting a New Path?, Eurasian Geography and Economics, Vol.62, №2, 2021, p. 142-163.
4. Nuriyev E. The EU and Azerbaijan: New Patterns of Cooperation in the Post-2020 Geopolitical Landscape, Journal of Eurasian Studies, Vol.14, №2, 2023, p. 75-88.
5. Tocci N. Navigating Complexity: EU Mediation in the South Caucasus, Global Policy, Vol.11, №4, 2020, p. 487-500.
6. Wolczuk K, Dragneva R. The EU and the Wider Black Sea Region: Defining a Role?, Southeast European and Black Sea Studies, Vol.20, №1, 2020, p. 43-61.
7. Baev P. Russia, the EU, and the South Caucasus: Competing Agendas in the Post-War Period, Caucasus Survey, Vol.10, №1, 2022, p. 35-52.
8. Mekhdiev I. Brussels Mediation Efforts in the South Caucasus: Prospects and Challenges, Baku Research Papers, Vol.7, №2, 2023, p. 22-36.
9. Fălăuş A. The European Union's Eastern Partnership: Between Ambition and Limitations in the South Caucasus, Eastern Journal of European Studies, Vol.13, №1, 2022, p. 101-119.
10. Freizer S. Twenty Years After: International Mediation and the Nagorno-Karabakh Conflict, International Negotiation, Vol.15, №1, 2010, p. 93-108.
11. Youngs R. The EU's Global Role: A Normative Power in the South Caucasus?, Carnegie Europe, Policy Paper, 2021, p. 1-19.
12. Böttger K, Buras P. Europe's Geopolitical Awakening: The EU in the South Caucasus after 2020, European Council on Foreign Relations (ECFR), Report, 2023, p. 1-24.

ELMİRA TALIBZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı

QAFQAZ ÜZRƏ KÖRPÜ: AZƏRBAYCAN VƏ ERMƏNISTAN ARASINDA DANIŞIQLARIN "BRÜSSEL FORMATI" NIN INKIŞAFINDA QƏRBI AVROPA ÖLKƏLƏRININ ROLU

Brüssel formatının inkişaf perspektivləri əsasən Avropa Birliyinin diplomatik alətlərini yeni reallıqlara uyğunlaşdırmaq qabiliyyətindən asılıdır. 2021-ci ildə ilk görüşlərdən bəri, Azərbaycan və Ermənistan liderləri arasında danışıqlar Avropa Şurasının prezidenti Şarl Mişel tərəfindən vasitəçilik edildikdə, nəqliyyat dəhlizlərinin açılmasından ondan çox əsas məsələ əlavə edildi, humanitar təşəbbüslərə qədər. Tətbiqin yavaş tempinə baxmayaraq, Aİ, xüsusən də 2022-ci ilin sentyabrında eskalasiyadan sonra, 2023-cü ilin may ayında baş verən səylərin sonrakı artımının ardından, Brüsseldə ardıcıl iki görüş keçirildikdən sonra davam edir.

2022-ci ildən bəri fəal şəkildə müzakirə olunan Trans-Xəzər marşrutu hazırlamaq təşəbbüsü də daxil olmaqla iqtisadi və nəqliyyat layihələrinin inteqrasiyası, formatın daha da möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər. AB üçün bu cəhət xüsusilə əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, Cənubi Qaz Dəhlizi ilə Azərbaycandan Avropaya enerji tədarükünün 2023-cü ildə təxminən 12 milyard kubmetrə çatdığını, istifadəyə verildiyi gündən bəri yüksək səviyyədədir. İqtisadi komponent Brüsselə danışıqlar prosesini enerji və nəqliyyat təhlükəsizliyində uzunmüddətli maraqlarla uyğunlaşdırmaq imkanı verir. Mütəxəssis tövsiyələri getdikcə artan humanitar layihələr, münaqişədən sonrakı reabilitasiya proqramları və vətəndaş cəmiyyəti iştirak etmək üçün etimad bina mexanizmləri yaratmaq ehtiyacını vurğulayır. Oxşar tədbirlər 2022-ci ildə geri baxıldı, lakin hələ lazımi institusionalizasiya almamışdır. Şərq Tərəfdaşlığının təcrübəsinə yönəldilməsi, AB, 2027-ci ilə qədər yeni büdcə dövrü ərzində 79.5 milyard avro qiymətləndirilən xarici siyasət fondları vasitəsilə bu cür təşəbbüslər üçün sistemli maliyyə xidmətləri təklif edə bilər.

Açar sözlər: Qərbi Avropa ölkələri, Cənubi Qafqaz, Sülh Danışıqları, Şərq Tərəfdaşlığı, Qarabağ müharibəsi, AB, vasitəçilik, enerji təhlükəsizliyi.

ЭЛЬМИРА ТАЛЫБЗАДЕ
Докторант кафедры Международных Отношений
Бакинского государственного университета

МОСТ ЧЕРЕЗ КАВКАЗ: РОЛЬ СТРАН ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ В ПРОДВИЖЕНИИ «БРЮССЕЛЬСКОГО ФОРМАТА» ПЕРЕГОВОРОВ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И АРМЕНИЕЙ

Перспективы развития формата Брюсселя в значительной степени зависят от способности Европейского Союза адаптировать свои дипломатические инструменты к новым реалиям. С момента первых встреч в 2021 году, когда переговоры между лидерами Азербайджана и Армения были опосредованы президентом Европейского совета Шарль Мишель, в повестку дня было добавлено более десяти ключевых вопросов, начиная от разблокировки транспортных коридоров до гуманитарных инициатив. Несмотря на медленные темпы реализации, ЕС продолжает поддерживать платформу переговоров, особенно после эскалации в сентябре 2022 года и последующей интенсификации усилий в мае 2023 года, когда в Брюсселе проводились две встречи подряд.

Интеграция экономических и транспортных проектов, включая инициативу по разработке транс-каппийского маршрута, который активно обсуждался с 2022 года, может значительно способствовать дальнейшему укреплению формата. Для ЕС этот аспект особенно важен, учитывая, что поставки энергии из Азербайджана в Европу через Южный Газовый Коридор достиг почти 12 миллиардов кубических метров в 2023 году, что является рекордным с момента его запуска. Экономический компонент дает Брюсселю возможность согласовать процесс переговоров с долгосрочными интересами в области энергетики и транспортной безопасности. Экспертные рекомендации все чаще подчеркивают необходимость создания механизмов построения доверия, включая совместные гуманитарные проекты, программы реабилитации после конфликта и вовлечение гражданского общества. Аналогичные меры были рассмотрены еще в 2022 году, но еще не получили необходимую институционализацию. Опираясь на опыт восточного партнерства, ЕС может предложить системное финансирование для таких инициатив в рамках своих внешнеполитических средств, которые оцениваются в 79,5 млрд. евро в новом бюджетном цикле до 2027 года.

Ключевые слова: западноевропейские страны, Южный Кавказ, мирные переговоры, Восточное партнерство, Карабахская война, ЕС, посредственные механизмы, энергетическая безопасность.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.d. Xalid Niyazov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94; UOT 32:93/94

ХАГАНИ ДЖАФАРЛЫ
Бакинский Государственный Университет
xaqani.ceferli.1990@mail.ru

ПОЯВЛЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИГИЛ В АФГАНИСТАНЕ (2014-2017)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/223-230

Научна статья «Появление и деятельность ИГИЛ в Афганистане (2014-2017)» начинается с изложения фактов появления ИГИЛ в Афганистане. Затем, описывается последующая активизация ИГИЛ с момента его официального провозглашения на территории Афганистана 26 января 2015 год под названием ИГИЛ – провинция Хорасан. Одновременно с этим немаловажную роль сыграло и взаимоотношения с Талибан, а именно переход его некоторых сторонников в ИГИЛ, а затем и война между двумя боевыми организациями, чему в статье отводится особое значение. Уделяется внимание и борьбы с ИГИЛ правительством Афганистана и НАТО. Статья изобилует датами и основными событиями террористических атак ИГИЛ и борьбы с ней. Затем в статье освящаются методы вербовки и финансирования, что представляет важность для научного исследования данной темы. Цель автора данной статьи, в том чтобы выявить причины и результаты деятельности ИГИЛ в Афганистане в период с 2014 по 2017 годы, а также в рассматриваемый отрезок времени, проследить эволюцию появления, постепенного усиления и его последующей нейтрализации при активном содействии Сил коалиции во главе с США.

Ключевые слова: ИГИЛ, Афганистан, Талибан, терроризм, боевики, группировка.

Введение. К началу XXI века важнейшей проблемой международного сообщества являлось то, что Афганистан, фактически являлся «несостоявшимся государством», правительство которого не контролировало свою территорию. Афганистан давно стал базой для международных террористов [3, с.36]. Что представляет угрозу для мира и региона в целом. Не стал исключением и ИГИЛ.

Появление отдельных небольших групп сторонников ИГИЛ началось на афганской территории осенью 2014 г. [4, с.31]. В течение 2014 года в средствах массовой информации выдвигались предположения о том, что в стране присутствуют группы, связанные с организацией «Исламское государство Ирака и Леванта» (ИГИЛ). Правительство Афганистана сообщало о том, что оно серьезно относится к исходящей от ИГИЛ угрозе и намеревается препятствовать укреплению этой группировки в стране.

Была подтверждена информация о том, что несколько афганских командиров «Талибана» заявили о своей лояльности ИГИЛ, и, согласно сообщениям, все большее число командиров обращались к ИГИЛ за финансовой поддержкой и рассматривают возможность сотрудничества с этой организацией [1, с.6]. В октябре 2014 г. получил распространение документ, который называли письмом от движения «Талибан» к ИГИЛ. В нем выражалось признание успехов ИГИЛ в Ираке и Сирии, предлагалось оставить распри мусульман и объединить усилия в борьбе с неверными. Даже если допустить достоверность этого послания, вскоре игиловцы развернулись в Афганистане в такой манере, которая спровоцировала разногласия с талибами [5, с.22].

Не было никаких указаний на то, что ИГИЛ получает широкую или систематическую поддержку в Афганистане или присутствует в этой стране [1, с.6]. Одновременно с появлением боевиков, в Афганистане началась пропагандистская кампания ИГИЛ, в ходе которой афганских талибов стали уговаривать присягнуть на верность «Исламскому государству». У ИГИЛ в Афганистане появились даже свои СМИ, в частности в провинции Нангархар действовала радиостанция, вещающая на пушту, дари и даже на английском языке. Уничтожить ра-

диостанцию не удавалось, так как она являлась мобильной и вещала из приграничных районов [3, с.34].

Основная часть. 28 декабря 2014 года в Кабуле состоялась церемония по случаю завершения деятельности Международных сил содействия безопасности. Процесс передачи ответственности за обеспечение безопасности официально завершился 31 декабря 2014 года. Афганские силы взяли на себя всю полноту ответственности, а под руководством НАТО начала осуществляться новая миссия под названием «Решительная поддержка». Новая небоевая операция НАТО, которая занималась обучением и консультированием, работала в тесном взаимодействии с правительством Афганистана и на начальном этапе базировалась в Кабуле и в четырех региональных отделениях: в Кандагаре, Герате, Мазари-Шарифе и Джелалабаде. А это привело к значительному сокращению численности военных контингентов США и НАТО. Воспользовавшись такими условиями 26 января 2015 года ИГИЛ официально объявил о создании на территории Афганистана регионального подразделения (филиала) под названием «ИГИЛ - провинция Хорасан», которая включает территории Афганистана, Пакистана, части Индии и Ирана, государства постсоветской Центральной Азии и китайский провинции Синьцзян, а главой подразделения (вали) был объявлен Хафиз Саид Хан [1, с.4]. Также этому способствовало и то, что после сокращения иностранных контингентов в Афганистане, талибы стали явно теснить правительственную армию, Ашраф Гани старался использовать угрозу со стороны ИГИЛ, чтобы добиться увеличения международной поддержки (впрочем, неудачно). Через некоторое время появились косвенные признаки того, что спецслужбы правительства, наоборот, пытаются наладить отношения с игиловцами, чтобы использовать их как противовес набиравшему силу «Талибану» [5, с.22].

Эти подозрения подтвердил первый заместитель спикера нижней палаты афганского парламента Абдул Захир Кадир. В ноябре 2015 г. он выдвинул обвинения в адрес Совета Национальной Безопасности Исламской Республики Афганистан (спецслужба) в поддержке ИГИЛ. Согласно Кадиру, командиры ИГИЛ свободно проживали в Кабуле и нередко посещали иностранные посольства и государственные учреждения, в том числе правоохранительные ведомства.

В 2015 г. эксперты говорили об усиливавшемся внутреннем конфликте в афганском Талибане и в связи с этим указывалось на постепенный переход отрядов Талибана в ряды ИГИЛ [4, с.36]. В качестве примера можно назвать Абдула Рауфа Хадема, который ранее сменил религиозную принадлежность и неоднократно вступал в конфликт с руководством «Талибана». В ходе своей бурной карьеры он не раз становился «теневым губернатором» провинции Урузган. Он был также главой комиссии по разведке «Талибана» и специальным советником муллы Мохаммеда Омара. Согласно сообщениям, в октябре 2014 года он посетил Ирак и по возвращении набрал последователей из числа талибов в провинциях Гильменд и Фарах, выплатив им крупные суммы денег. В качестве еще одного примера можно сослаться на Абдулу Рахима Муслимдоста, который до принесения присяги на верность ИГИЛ неформально примыкал к движению «Талибан».

Борьба ИГИЛ с Талибаном и другими группировками велась и финансовой сфере. По данным сотрудников афганских служб безопасности, в провинции Нангархар группы, верные ИГИЛ и «Талибану», вели борьбу за доходы, получаемые от местного производства наркотиков и торговли ими. С другой стороны, в провинции Логар лица, верные ИГИЛ, занимались созданием местной контактной сети и воздерживались от боевых столкновений с другими повстанческими группами, действующими в этой провинции [6, с.10]. ИГИЛ в Афганистане подвергся также нападкам со стороны местной элиты и боевиков, занимающихся незаконным оборотом наркотиков.

В 2015 году действующие в Афганистане международные силы по борьбе с терроризмом начали систематически принимать целенаправленные меры против ИГИЛ. К примеру, 9 февраля 2015 года в провинции Гильменд в результате авиаудара США был ликвидирован высокопоставленный лидер ИГИЛ Абдул Рауф Ализа. Столкнувшись с такой оппозицией, ИГИЛ

совершил тактическое отступление: отвел своих боевиков из основных районов базирования в горные окраины вдоль афгано-пакистанской границы.

Самый крупный террористический акт 2015 года произошел 18 апреля в Джелалабаде, где террорист-смертник осуществил нападение на банк, в результате чего погибло свыше 30 человек.

В 2015 году ИГИЛ смог взять под свой контроль районы Ачин, Дих Бала, Кот и Назуйан в провинции Нангархар вдоль границы с Пакистаном. По оценкам ООН осенью 2015 года в провинции Нангархар в рядах ИГИЛ насчитывалось от 1400 до 2000 боевиков [7, с.11].

В 2016 году отряды ИГИЛ в Афганистане пытались закрепиться в ряде областей, в районе афгано-пакистанской границы, но их численность сильно уменьшилась в результате проведенных афганскими и международными силами военных операций, осуществлявшихся при широкой международной авиационной поддержке. Отмечалось присутствие этой группы лишь в трех районах провинции Нангархар вдоль границы с Пакистаном [8, с.14]. В июне 2016 г. губернатор провинции Балх Атта Мохаммад Нур заявил, что боевики ИГИЛ пытаются создать свои базы на территории провинции. Об этом свидетельствовали захваченные в ходе спецоперации документы, а также уничтожение 7 и взятие в плен 23 боевиков ИГИЛ. В марте 2016 г. начальник полиции провинции Кундуз Мохаммад Касим Джангалбаг заявил, что в уезде Чахардара появился отряд из примерно 120 боевиков ИГИЛ. При этом их характеризует узнаваемый стиль: чёрная одежда и черные флаги. Важную роль в просачивании ИГИЛ в провинцию, сыграл переход под его знамена части группировки «Джундулла» (изначально это была финансировавшаяся из Саудовской Аравии группировка, располагавшаяся на пакистанской территории) [4, с.35].

После того как 1-2 февраля 2016 года в результате авиаударов США была уничтожена стационарная радиостанция ИГИЛ, действовавшая в диапазоне FM, организация - во избежание обнаружения, возобновила вещание своей программы «Голос халифата» с мобильной платформы. Террористическая группа имела доступ к Интернету и продолжала регулярно выпускать качественно снятые пропагандистские фильмы [7, с.11].

Очень знаменательной датой является 12 июля 2016 года, когда в результате удара авиации США был ликвидирован глава ИГИЛ-Х Хафиз Саид Хан. Вместе с тем, этот же анализ показывал, что несмотря на потери в провинции Нангархар, ИГИЛ во второй половине 2016 г. смогло расширить географию своей деятельности на северо-востоке и восточной части страны [4, с.33].

2016 год также, отмечается острой борьбой Талибана с ИГИЛ. К этому времени, наряду с притоком средств с Ближнего Востока и поддержкой ИГИЛ через логистические каналы из соседних стран на руку игиловцам были конфликты между различными отрядами талибов из-за контроля над доходами от плантаций мака и лабораторий по производству героина. Дело в том, что убийство главы Талибан Ахтара Мансура не привело к миру внутри Талибана [4, с.34]. С момента назначения 25 мая 2016 года новым лидером «Талибана» Хайбатуллы Ахундзады в высшем руководстве движения продолжались дискуссии [8, с.3]. К примеру, группа талибов под командованием Мохаммада Расула отказалась его признавать [4, с.34]. Суть разногласий сводился к оценке способности Хайбатуллы Ахундзады осуществлять военное руководство и вопросу о распределении финансовых средств, в частности средств, которые ранее контролировал мулла Мансур (бывший глава Талибан). Также, в руководстве «Талибана» не стихали споры относительно того, каким образом Хайбатулла Ахундзада был выдвинут в лидеры движения. Кроме того, некоторые командиры «Талибана» продолжали жаловаться на слабость навыков Хайбатуллы Ахундзады в области военного командования [8, с.6]. Одно из крупных побед Талибана над ИГИЛ произошло 30 октября 2016 года, в результате которого был ликвидирован крупный командир ИГИЛ Абдул Разак Мехди в провинции Фарах (на западе Афганистана).

Тем не менее, поступали сообщения о закреплении отрядов ИГИЛ на севере страны, в частности в провинциях Бадахшан, Кундуз, Фарьяб, Джаузджан, Сари-Пуль, Балх, располо-

женных в непосредственной близости от границ бывших советских республик Центральной Азии [4, с.35].

Военные успехи правительства и Сил Коалиции в борьбе с подразделением ИГИЛ в провинции Нангархар позволили сократить численность группировки и ослабить ее боеспособность, однако ИГИЛ удалось оправиться от боевых потерь [8, с.15]. ИГИЛ в Афганистане доказал, что способен удерживать под своим контролем ограниченные территории и осуществлять террористические нападения в крупных городах как в пределах так и за пределами основного района своих операций [7, с.11]. 13 января 2016 года было осуществелено нападение на консульство Пакистана в Джелалабаде. 23 июля ИГИЛ удалось организовать крупное нападение, которое привело к многочисленным жертвам среди участников демонстрации этнических хазарейцев в Кабуле.

21 ноября в Кабуле боевики данной группировки совершили нападение с использованием самодельного взрывного устройства на шиитскую мечеть [8, с.16].

В октябре 2016 г. первый вице-президент Афганистана Абдул Рашид Дустум со ссылкой на отчёты спецслужб предупредил о планах ИГИЛ к весне 2017 г. перебросить на север Афганистана тысячи боевиков из Ирака и Сирии. По его словам, речь шла в основном о выходцах из Таджикистана, Узбекистана, Кыргызстана и Северного Кавказа [4, с.35].

Итак, к концу 2016 года несмотря на то, что в результате военных операций афганских и международных сил уровень активности ИГИЛ в Афганистане снизился, эта организация все активнее конкурировала с «Талибаном» и планировала расширить свою деятельность. Так, ядро ИГИЛ поручило афганской группе продвигаться на север Афганистана. Однако, несмотря на предпринимаемые в последние два года усилия по вербовке пополнения, ИГИЛ не удалось создать там боеспособное формирование.

В начале 2017 года ИГИЛ по-прежнему располагал материально-техническими и тренировочными базами в районе, расположенном на границе между Афганистаном и Пакистаном, и вспомогательными объектами в провинции Кунар. Поскольку ядро ИГИЛ в Ираке и Сирийской Арабской Республике по-прежнему находилось под постоянным военным давлением, иностранные боевики-террористы, которые базировались в Ираке и Сирийской Арабской Республике, пытались перебраться в Афганистан и присоединиться к действующим в стране группам ИГИЛ.

В январе 2017 года делегация ядра ИГИЛ посетила подразделение в провинции Нангархар. Эта информация заставляет предположить, что между ядром и отрядами ИГИЛ в Афганистане поддерживалась постоянная связь. Подразделение ИГИЛ в провинции Нангархар поддерживал строгую дисциплину, связь и регулярно отслеживал телефонные звонки своих боевиков для проверки их контактов.

Крупнейшие террористические акты ИГИЛ в 2017 году в Афганистане произошли 8 марта и 20 октября. 8 марта 2017 года подразделение ИГИЛ в Афганистане взяло на себя ответственность за крупное нападение — на военный госпиталь в Кабуле, в результате которого, по сообщениям, погибло более 50 человек и которое, впоследствии освещалось в международных средствах массовой информации. Второй крупнейший теракт произошёл 20 октября в Кабуле, где террорист смертник совершил нападение на шиитскую мечеть. Погибло 56 человек. Эти и другие террористические акты свидетельствовали о потенциальной угрозе ИГИЛ в Афганистане [8, с.16].

В начале 2017 г. группировка «Лашкаре-Тайба», пыталась посредничать в контактах между «Талибаном» и «ИГИЛ-Хорасан», чтобы вывести их на объединение усилий в борьбе с проамериканским режимом Ашраф Гани, но, опять же, безуспешно. К тому же нужно учесть, что в 2017 г. президент США Дональд Трамп, который заявлял о намерении вывести войска из Афганистана, наоборот, их немного увеличил [5, с.22].

В начале марта 2017 года началась совместная военная операция «Хамза» сил Коалиции во главе с США и правительством Афганистана с целью выбить ИГИЛ с востока Афганистана. Операция продлилась до апреля. 13 апреля 2017 года авиация США нанесла мощнейший авиаудар в провинции Нангархар (округ Ачин). Целью авиаудара было разрушение подзем-

ных тоннелей. В результате авиаудара погибло свыше 90 боевиков и 13 высокопоставленных командиров ИГИЛ. 26 апреля в результате рейда сил специального назначения США и Афганистана погиб второй по счету глава (вали) ИГИЛ-Х Абдул Хасиб Логари. 11 июля в результате авиаудара в провинции Кунар погиб новый, уже третий по счёту глава ИГИЛ-Х Абдул Рахман Галеб.

Не утихала также борьба Талибана с ИГИЛ. Самое крупное противостояние произошло 24 мая недалеко от иранской границы. В ходе противостояния Талибан атаковал лагерь ИГИЛ-Х, погибли 13 игиловцев.

В начале апреля 2017 года до начала совместной военной операции «Хамза», в районах Ачин и Кот провинции Нангархар, и до нанесения воздушных ударов международными силами в этой провинции, численность боевиков ИГИЛ составляла примерно 2400 человек, однако впоследствии снизилась в результате гибели и перемещения боевиков, и их численность к тому времени составляло от 750 до 2000 человек [8, с.15].

По мнению ряда сотрудников афганских служб безопасности, группы в Афганистане, заявившие о верности ИГИЛ, можно разделить на три категории; наибольшее число лиц (первая категория) было завербовано из уже существующих повстанческих групп (к примеру Сеть Хаккани) и часть которых, были недовольны центральным руководством «Талибана» [6, с.10]. Дело в том, что 25 января 2015 г. «Халиф» ИГИЛ Абубакр аль-Багдади назвал лидера талибов муллу Омара «безграмотным и непросвещённым боевиком, не обладающим необходимыми качествами духовного лидера и политика» [4, с.34]. Впоследствии ИГИЛ воспользовался благоприятной для него ситуацией, сложившейся в связи с расколом «Талибана» после смерти муллы Омара [3, с.36]. 16 июня 2015 г. руководство Талибана в лице муллы Ахтара Мансура (нового главы Талибан) направило Абубакру аль-Багдади письмо, в котором выразило обеспокоенность появлением ИГИЛ в Афганистане. В обращении делался упор на религиозную общность двух группировок и содержалась просьба к руководству ИГИЛ добровольно отказаться от вмешательства в дела талибов. После того как был обнародован скрывавшийся какое-то время факт смерти главы талибов муллы Омара, в Талибане усилился раскол и началась серьёзная междоусобная война. Ряд полевых командиров и семья муллы Омара отказались поддержать муллу Ахтара Мансура [4, с.34]. Это и привело к расколу Талибан и постепенному переходу некоторых его сторонников в ИГИЛ.

Вторая по величине группа лиц, действующих под знаменами ИГИЛ в Афганистане, состояло из боевиков, которых вынудили бежать в Афганистан военные операции, проводимые пакистанскими вооруженными силами в приграничных районах. Эти лица ранее входили в состав таких групп, как «Техрик-и-Талибан Пакистан» (ТТП) или Исламское движение Узбекистана (ИДУ). Многие из них имели тесные связи с движением «Аль-Каида» или симпатизировали ему [6, с.10].

В приграничных с Центральной Азией северных районах, ИГИЛ присутствует, в основном, за счет этнических группировок международного происхождения, в том числе, связанных с Центральной Азией. При этом они периодически то поднимают белый флаг Талибана, то черный флаг ИГИЛ, в зависимости от военно-политической конъюнктуры и источников финансирования. Также именно в этих районах, у Талибана недостаточно сильная этническая база (пуштуны были в меньшинстве) [2, с.6].

К третьей категории лиц, относилось весьма небольшое число неафганских лиц, которые прибыли в Афганистан, непосредственно из Ирака или Сирийской Арабской Республики и по мнению афганских должностных лиц, составляли ядро ИГИЛ в этой стране [6, с.10]. В связи с этим одной из ключевых проблем являлась миграция боевиков и их последующее возвращение из Сирии и Ирака. Боевики как правило, были в основном выходцами из стран СНГ и России (преимущественно из Северного Кавказа). Согласно докладу Международного центра исследований проблем радикализма и политического насилия (ICSR), оценивающему участие граждан иностранных государств в конфликтах в Сирии и Ираке, на конец 2014 г. из Казахстана выехало 250 боевиков, из Киргизии – 100, Таджикистана – 190, Туркмении – 360, Узбекистана – 500. В более позднем докладе, подготовленном американским Brookings Institution

(исследовательский институт) и относящимся к августу 2015 г., в числе 20 стран, которые послужили основными «поставщиками» живой силы для ИГИЛ, названы Узбекистан (500 человек), Туркмения (360) и Киргизия (350). Следует отметить и определенную неточность оценок количества лиц государствами региона, связанных с выезжающими боевиками.

Кроме количественных оценок следует обратить внимание на имеющуюся информацию о качественном составе боевиков – выходцев из Центральной Азии, воюющих в ИГИЛ. В их числе бывшие опытные офицеры (как, например, полковник таджикского ОМОН Гулмурод Халимов) и студенты духовных учебных заведений. Помимо них, в ИГ были женщины и дети (в Интернете, например, был ролик о казахском детском садике в ИГ).

Так, 16 октября 2015 г. на заседании Совета глав государств – участников СНГ было заявлено, что по разным оценкам, на стороне ИГИЛ уже воюют от пяти до семи тысяч выходцев из России и других стран СНГ. Эта наиболее поздняя по времени оценка заставляет пересмотреть в сторону существенного повышения и данные, имеющиеся по другим постсоветским странам. Она, в частности, означает, что кроме 2 400 боевиков из России (сентябрь 2015 г.) на стороне ИГИЛ в Сирии и Ираке воюют еще порядка 2600–4500 боевиков из других постсоветских стран, преимущественно центральноазиатских. А значит это затрудняло усилия международного сообщества по борьбе с террористической угрозой в регионе [3, с.35].

Уже в 2015 г. ИГИЛ-Х развернуло активную деятельность и стало пополнять свои ряды пуштунами. «ИГИЛ-Хорасан» отличали стабильное финансирование, независимость в действиях и жестокость к противникам [5, с.19]. Число групп и лиц, открыто заявляющих о верности ИГИЛ или симпатизирующих этой организации, в ряде провинций Афганистана продолжало расти. По оценкам афганских сил безопасности, около 10 процентов лиц, активно участвующих в повстанческой деятельности под эгидой «Талибана», симпатизировали ИГИЛ. Вместе с тем этот показатель не являлся статичным: занимаемые позиции и звучащие в этой связи заявления менялись. В то же время, по данным афганских правительственных источников, наблюдалось стремительное увеличение числа открытых сторонников ИГИЛ, и, согласно сообщениям, в 25 провинциях Афганистана были замечены группы, которые в той или иной форме заявили о своей поддержке или симпатизировали ИГИЛ. На протяжении 2015 года Афганские национальные силы обороны и безопасности сообщили о том, что они встречали или наблюдали связанные с ИГИЛ группы в следующих провинциях: Бадахшан, Бадгис, Балх, Вардак, Газни, Герат, Гильменд, Гор, Джаузджан, Забуль, Кандагар, Каписа, Кунар, Кундуз, Логар, Нангархар, Нуристан, Пактика, Пактия, Сари-Пуль, Тахар, Урузган, Фарах, Фарьяб и Хост.

Согласно оценке правительства Афганистана в начале 2015 года, целью ИГИЛ в Афганистане являлась вербовка сторонников и последователей и создание сети контактов. В этой связи афганские силы безопасности, не отнесли появление групп, верных ИГИЛ, к категории факторов непосредственно возрастающей угрозы, тем не менее, продолжали внимательно следить за развитием ситуации [6, с.11].

Важным источником финансирования ИГИЛ в Афганистане являлись средства, поступающие от ИГИЛ, действовавших в Ираке и Сирийской Арабской Республике. Эти средства поступали благодаря денежным переводам, направляемым через третьи страны [7, с.11]. Многие афганские наблюдатели говорили об очень хорошем снабжении ИГИЛ. Например, заместитель главы нижней палаты парламента Афганистана Абдул Захир Кадир в ноябре 2015 г. Выразил обеспокоенность в связи с высоким уровнем оснащения боевиков ИГИЛ в провинции Нангархар. По его словам, им недоставало только танков и вертолётов, а все остальное у них было [4, с.33].

При этом ИГ активно использовало свои значительные финансовые ресурсы. В общем, боевикам ИГ платили существенно больше, чем боевикам «Талибана» (по информации «Аль-Джазиры»), разница в оплате достигало в 10 раз – 700 и 70 долларов, соответственно [3, с.36]. ИГИЛ платил своим боевикам от 200 до 500 долл. США в месяц: часть этих средств, как представляется, предоставлялась ядром ИГИЛ. Отряды ИГИЛ в Афганистане поддерживали регулярные контакты с ядром организации в Ираке и Сирийской Арабской Республике. В частности, ядро ИГИЛ ежемесячно переводил в Афганистан около 100 000 долл. США. Группи-

ровка платила своим боевикам около 500–600 долл. США в месяц на ранних этапах после их вступления в ее ряды, однако затем размер окладов менялся. Изначально более высокий, чем у боевиков «Талибана», оклад использовался в качестве одного из инструментов вербовки. Со временем размер окладов боевиков снижался примерно до 200 долл. США в месяц, то есть, до уровня среднего оклада боевиков «Талибана». Наряду с выделением финансовой поддержки, ядро ИГИЛ начало все активнее предъявлять своим филиалам, включая в Афганистане, определенные требования. Ядро ИГИЛ заявило, что ожидает от своих филиалов активизации деятельности и потребовало, чтобы они изыскивали собственные источники финансирования [8, с.15].

В целом, ИГИЛ получал до 70 % средств для своей деятельности из-за рубежа, а доходы от деятельности в Афганистане (в том числе, связанной с наркоторговлей) покрывали порядка 30 % затрат [4, с.33]. Этих средств оказалось достаточно, чтобы ИГИЛ в Афганистане собрал в первом квартале 2015 года значительную часть урожая опийного мака в четырех районах провинции Нангархар, и их объем составлял, по оценкам, несколько миллионов долларов США. Впоследствии игиловцы сожгли посевы опийного мака. Это наглядно свидетельствовало о том, что у террористической группы имелись достаточные финансовые активы в Афганистане и у нее не было необходимости полагаться на наркоторговлю для финансирования своей деятельности в стране [7, с.11]

Заключение. Как видно, основным приоритетом ИГИЛ в Афганистане в 2014-2017-ых годах, было создание плацдарма для последующего распространения Джихада не только в Афганистан, но и на соседние регионы – Центральную Азию и Пакистан. Однако, благодаря интенсивным мерам предпринимаемыми правительством Афганистана в союзе с силами коалиции во главе с США с одной стороны и противодействием Талибана с другой, ИГИЛ не смог прочно закрепиться в Афганистане. ИГИЛ лишь смог обосноваться на востоке страны и в приграничных районах Пакистана, откуда они могли совершать маневр при возникновении опасности.

Эксперты обращают внимание, прежде всего, на противостояние ИГИЛ и Талибана на традиционных пуштунских территориях на Востоке Афганистана. Из этого делается вывод, что ИГИЛ с его идеологией интернационального Ислама не смог укорениться в Афганистане [2, с.6]. Следует отметить то, что их идеология не находила отклика у большинства афганцев и группировка не пользовалась поддержкой населения, в частности по причине жестокого обращения с местным населением и негибкого подхода к законам Шариата [8, с.14].

ЛИТЕРАТУРА

1. Генеральная Ассамблея ООН Совета Безопасности Шестьдесят девятая сессия Пункт 37 повестки дня Положение в Афганистане 27 февраля 2015 г. – 49 с.
2. Кирхнер М., Казанцев А. Публикация Фонда имени Фридриха Эберта. Европейский и российский взгляд на ситуацию в Афганистане. М., 2020 – 15 с.
3. Орлов А.А. Аналитические доклады (приложение к периодическому изданию «Ежегодник ИМИ») Выпуск 1 (45), январь 2016 – 43 с.
4. Панарина И.Н. Угроза международного терроризма и религиозного экстремизма государствам – членам ОДКБ на центральноазиатском и афганском направлениях. М., 2017 – 50 с.
5. Сафранчук И.А. Афганистан после смены режима: внутренняя и международная неопределенность. М., 2022 – 31 с.
6. Совет Безопасности ООН. Шестой доклад Группы по аналитической поддержке и наблюдению за санкциями, представленный в соответствии с резолюцией 2160 (2014) по движению «Талибан» и связанным с ним лицам и организациям, представляющим угрозу миру, стабильности и безопасности в Афганистане 26 августа 2015 г. – 25 с.
7. Совет Безопасности ООН. Доклад Генерального секретаря об угрозе для международного мира и безопасности, которую создает ИГИЛ (ДАИШ), и о масштабах усилий Организации

Объединенных Наций по оказанию поддержки государствам-членам в борьбе с этой угрозой 31 мая 2016 г. – 28 с.
8. Совет Безопасности ООН. Восьмой доклад Группы по аналитической поддержке и наблюдению за санкциями, представленный в соответствии с резолюцией 2255 (2015) по движению «Талибан» и связанным с ним лицам и организациям, представляющим угрозу миру, стабильности и безопасности в Афганистане 25 мая 2017г. – 23 с.

XƏQANİ CƏFƏRLİ
Bakı Dövlət Universiteti

İŞİD-İN ƏFQANISTANDA YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ (2014-2017-ci illər)

"İŞİD-in Əfqanıstanda yaranması və fəaliyyəti (2014-2017-ci illər)" adlı elmi məqalə, İŞİD-in Əfqanıstanda aşkarlanma faktlarının təhlilindən başlayır. Sonra onun Əfqanıstan ərazisində 26 yanvar 2015-ci ildə "İŞİD-Xorasan vilayəti" adı altında rəsmən elan edildikdən sonra aktivləşməsindən bəhs edilir. Bununla bərabər, İŞİD-in Taliban ilə münasibətləri nəzərdən keçirilir, xüsusən, Talibanın bəzi yaraqlılarının İŞİD tərəfinə keçməsi və iki qruplaşma arasında olan toqquşma qeydə alınır. Bu elmi materialda NATO və əfqan hakimiyyəti ilə birgə İŞİD-ə qarşı fəaliyyətinə diqqət yetirilir. Məqalə terror hücumları və İŞİD-ə qarşı mübarizəsinə dair tarixi hadisələrlə boldur. Sonra, burada terror qruplaşmasına cəlb olunma və maliyyələşmə üsullarından yazılır. Məqalədə müəllifin məqsədi İŞİD-in Əfqanıstanda 2014-cü ildən 2017-ci ilə qədər fəaliyyətinin səbəb və nəticələrini araşdırmaq, həmçinin, göstərilən zaman kəsiyində onun tarixi təkamülünü izləməkdir.

Açar sözlər: İŞİD, Əfqanıstan, Taliban, terrorizm, yaraqlılar, qruplaşma.

KHAGANI JAFARLI
Baku State University

THE EMERGENCE AND ACTIVITIES OF ISIS IN AFGHANISTAN (2014–2017)

The scholarly article titled "The Emergence and Activities of ISIS in Afghanistan (2014–2017)" begins with an analysis of the initial instances of ISIS's appearance in Afghanistan. It then examines the group's activation following its official proclamation on 26 January 2015 under the name "ISIS–Khorasan Province." The study further explores the relations between ISIS and the Taliban, particularly noting the defection of certain Taliban militants to ISIS and the recorded clashes between the two organizations. Special attention is given to the joint operations of NATO and the Afghan government against ISIS. The article is rich in references to historical events concerning terrorist attacks and the struggle against ISIS. Furthermore, it discusses recruitment methods and mechanisms of financial support for the terrorist organization. The author's main objective is to investigate the causes and consequences of ISIS's activities in Afghanistan from 2014 to 2017, as well as to trace its historical evolution during this period.

Keywords: ISIS, Afghanistan, Taliban, terrorism, militants, group.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 327

ELGÜN İBRAHİMZADƏ
Qərbi Kaspi Universitetinin doktorantı
Orcid: 0009-0001-2881-4757
ibrahimovelgun.2000@gmail.com

MÜASİR TƏHLÜKƏSİZLİK TƏHDİDLƏRİ VƏ PREZİDENTLİK İNSTİTUTUNUN ROLU: AZƏRBAYCAN ÖRNƏYİNDƏ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/231-238

Müasir beynəlxalq sistemdə təhlükəsizlik təhdidləri ənənəvi hərbi risklərdən çoxölçülü risklərə transformasiyaya uğramışdır. Geosiyasi dəyişikliklər, iqtisadi asılılıq, texnoloji inkişaf və transsərhəd çağırışlar təhlükəsizlik mühitini dəyişdirərək adaptiv idarəetmə və çevik qərarqəbuletmə mexanizmlərini zəruri etmişdir. Bu kontekstdə prezidentlik institutu milli təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə müasir təhlükəsizlik təhdidləri ilə prezidentlik institutunun qarşılıqlı əlaqəsini Azərbaycan nümunəsində təhlil edir. Araşdırma, xüsusilə 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonrakı mərhələdə mərkəzləşdirilmiş icra hakimiyyətinin böhranlara reaksiyasını və təhlükəsizlik siyasətində konsensus elementlərinin rolunu nəzəri və praktiki aspektlərdən qiymətləndirir. Azərbaycanın strateji mövqeyi, enerji resursları və regional dinamika prezidentlik liderliyinin təhlükəsizlik idarəçiliyindəki funksiyasını öyrənmək üçün mühüm zəmin yaradır. Məqalə konstitusiya islahatlarının, institusional inkişafın və prezidentlik sistemində qəbul edilən strateji qərarların təhlükəsizlik arxitekturasına təsirini, həmçinin hərbi, enerji, kiber və diplomatik müstəvilərdə prezidentlik institutunun rolunu hərtərəfli şəkildə araşdırır.

Açar sözlər: Prezidentlik institutu, Milli təhlükəsizlik, Müasir təhlükəsizlik təhdidləri, Dövlət idarəetməsi, Regional sabitlik, Geosiyasi dinamika, Təhlükəsizlik siyasəti, Konstitusiya islahatları, Strateji qərarvermə.

Giriş. Müasir dövrdə təhlükəsizlik təhdidləri hər bir dövlət üçün vacib və prioritet məsələlərdən biridir. Bu təhdidlərin növləri təsir dərəcəsinə görə müxtəlif olsa da, bütün istiqamətlərdən dövlətləri təhdid edirlər. Müasir dünyada geosiyasi, iqtisadi, sosial, texnoloji dəyişikliklərin sintezindən yaranan çoxşaxəli təhlükəsizlik təhdidləri hibrid müharibələr, kiberhücumlar, informasiya manipulyasiyası, beynəlmiləl təşkilatların fəaliyyətinin pozulması, təbii fəlakətlər, pandemik xəstəlikləri kimi sahələri əhatə edir. Bu istiqamətdə, qeyd etdiyimiz təhdidlər hər biri dövlətin müstəqilliyini, suverenliyini və sosial-əxlaqi birliyini əhəmiyyətli dərəcədə təhdid edir. Nəticədə dövlətlərin təhlükəsizlik siyasətləri, idarəetmə strukturları və strategiyaları bu təhdidlərin dərin analizinə və sürətli cavab mexanizmlərinə əsaslanmağa yaxud adaptiv davranmağa yönləndirir.

Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi coğrafiya qeydlərimizdə öz əksini tapan regionlardan biridir. Qafqazda cəmi 3 müstəqil dövlət varlığını qorusa da regionda maraqlı olan tərəflərin iştirakı ilə region olduqca ciddi təhlükələrlə, müdaxilələrlə və ümumilikdə təhdidlərlə üzləşir. Bu əsasda regionda siyasi hesablamalar, siyasi və iqtisadi stabillik çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Regionun hərbi, iqtisadi və siyasi baxımdan ən güclü dövləti olan Azərbaycan Respublikası proqnostik müşahidələr əsasında regional təhlükəsizlik mühitinin inkişaf trayektoriyasını müəyyənləşdirən əsas aktor kimi çıxış edir. Bu prosesdə dövlət idarəçiliyi sisteminin mərkəzi elementi olan prezidentlik institutu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Prezidentlik institutu həm qərarların operativ qəbulunu, həm də strateji istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsini təmin etməklə milli təhlükəsizliyin qorunmasında və regional sabitliyin möhkəmləndirilməsində həlledici funksiyanı icra edir.

"Prezident" (lat: Praesidens) sözü latıncada "öndə oturan" deməkdir. Müasir dövrdə prezidentlik institutu özlüyündə əsas qərarverici mexanizmin prezidentdə olması mənasına gəlir [10, s.238]. Məsələn Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 9-cu maddəsinin 3-cü bəndində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin eyni zamanda da Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı olması dəqiq şəkildə təsbit edilmişdir [5]. Bu əsasda, ölkəmizdə prezidentin səlahiy-

yətlərini vurğuladığımız qısa örnəkdə prezidentlik institutunun mərkəzində prezidentin dayandığını qeyd etmək olar. Başqa bir nümunəni də ABŞ-dan örnək göstərmək olar ki, ABŞ Konstitutiyasının 2-ci maddəsinin 2-ci və 3-cü bölmələrində qeyd olunduğu kimi prezident geniş icra səlahiyyətlərinə malikdir. Belə ki, prezident ölkənin Silahlı Qüvvələrinin ali baş komandanı olmaqla yanaşı, icra departamentlərinin rəhbərlərindən hesabat tələb etmək hüququna sahibdir. Prezident, Senatın razılığı ilə beynəlxalq müqavilələr bağlamaq, səfirlər və digər diplomatik nümayəndələri, həmçinin Ali Məhkəmənin hakimlərini və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər yüksək vəzifəli şəxsləri təyin etmək səlahiyyətinə malikdir. Bununla yanaşı, o, Konqresə mütəmadi olaraq "İttifaqın vəziyyəti" barədə hesabat verir və qanunvericilik təşəbbüsləri irəli sürə bilər. Zəruri hallarda prezident Konqresin hər iki Palatasını çağırmaq və sessiyaların vaxtını müəyyən etmək hüququna da sahibdir [10, s. 239].

Prezidentlik institutunun mahiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biri də dövlət hakimiyyətinin qolları arasında münasibətlərin tənzimlənməsində onun roludur. Prezident yalnız icra hakimiyyətinin başçısı olmaqla kifayətlənməyib, həm də dövlətin daxili və xarici siyasət kursunun formalaşdırılmasında əsas aktor funksiyasını yerinə yetirir. Bu mənada prezidentlik institutu siyasi sistemin sabitliyi, idarəetmə proseslərinin mərkəzləşdirilməsi və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan prezidentlik idarəetmə forması həm "tam prezidentlik" modelinin elementlərini, həm də milli konstitusion xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu, bir tərəfdən prezidentin güclü legitimlik bazasına malik olmasını təmin edir, digər tərəfdən isə dövlətin bütün sahələrində koordinasiyanın vahid mərkəzdən həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, prezidentlik institutu yalnız formal idarəetmə mexanizmi deyil, həm də dövlətin siyasi, hüquqi və təhlükəsizlik arxitekturasının əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir.

2025-ci il etibarilə dünyada 46 dövlət (31,9%) dövlət tam prezidentlik idarəetmə forması, 36-sı (25%) yarım-prezidentlik idarəetmə forması, 45-i (31,3%) parlament respublika idarəetmə forması ilə idarə edilir [19]. Ümumilikdə yarı və tam prezidentli idarəetmə forması 50%-dən yüksək olduğu görünür ki, bu idarəetmə forması həm ümumi idarəetmə təcrübəsini, həm də geosiyasi reallığı göstərir.

Müasir təhlükəsizlik təhdidləri: nəzəri çərçivə. Təhlükəsizlik anlayışı beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində ən çox müzakirə olunan və zamanla məzmun baxımından transformasiyaya uğrayan kateqoriyalardan biridir. Klassik yanaşmalarda təhlükəsizlik daha çox dövlətin hərbi gücü və ərazi bütövlüyünün qorunması ilə eyniləşdirilmişdir [16]. Bu çərçivədə təhlükəsizlik, əsasən, dövlətlərin müharibə və ya silahlı toqquşma riskindən müdafiəsi kimi dərk olunurdu.

Lakin XX əsrin sonlarından etibarən təhlükəsizlik konsepsiyasına münasibətdə yeni – müasir yanaşmalar formalaşmağa başlamışdır. Bu yanaşmalar dövlət-mərkəzli anlayışdan kənara çıxaraq, qeyri-hərbi ölçüləri də nəzərə almağa yönəlmişdir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik dövlətin davamlı inkişafı və iqtisadi asılılıqlardan müdafiəsini, enerji təhlükəsizliyi resursların etibarlı və davamlı təminatını, kiber təhlükəsizlik isə rəqəmsal məkanın qorunmasını ifadə edir [2].

Bu baxımdan, müasir təhlükəsizlik nəzəriyyəsi daha kompleks və çoxölçülü xarakter daşıyır. Təhlükəsizlik artıq yalnız hərbi gücün qorunması deyil, həm də iqtisadi sabitlik, enerji resurslarının davamlılığı, informasiya mühitinin müdafiəsi kimi elementləri özündə ehtiva edən geniş spektrli bir anlayış kimi qəbul edilir [4].

Prezidentlik institutunun təhlükəsizlik siyasətində rolu barədə nəzəri modellər. Prezidentlik institutunun təhlükəsizlik siyasətində rolu dövlətin idarəçilik modelindən, siyasi mədəniyyətindən və beynəlxalq təhlükəsizlik mühitindən asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edir. Bu kontekstdə siyasi elmdə əsas nəzəri çərçivələrdən ikisi – Xuan Linz və Arend Lijphart nəzəriyyələri – geniş müzakirə olunur. Xuan Linz prezidentlik institutunu güclü icra hakimiyyətinə əsaslanan idarəçilik modeli kimi qiymətləndirərək, böhran və təhlükəsizlik çağırışları qarşısında çevik qərarvermə imkanlarını xüsusi vurğulayır [7]. Onun fikrincə, prezidentlik sistemi fövqəladə hallarda milli təhlükəsizlik strategiyasının sürətlə hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təmin edir. ABŞ nümunəsində olduğu kimi, prezidentin "Ali Baş Komandan" statusu təhlükəsizlik siyasətində qətiyyətli liderlik imkanları yaradır [3]. Linz eyni zamanda bu modelin risklərini – gücün həddindən artıq mərkəzləşdirilməsini

və avtoritar meyllərin yaranmasını - da önə çəkir[8]. Fəqət, prezidentlik institutu doğru tətbiq edildiyi zaman sabitliyə və inkişafa da aparır ki, Azərbaycan örnəyində biz bunu görürük. Linzin fikrlərinə başqa bir arqument isə güc haçalanması qeyd edilə bilər. Belə ki, dövlət daxilində həddindən artıq güc mərkəzlərinin mövcudluğu, daxili ixtilaflar və münaqişələrə sürüklənmə ehtimalını artırır. Bu istiqamətdə Azərbaycan örnəyində prezidentlik institunun uğurlu olduğunu qeyd etmək olar.

Arend Lijphart isə konsensus demokratiyası nəzəriyyəsində təhlükəsizlik siyasətini yalnız icra hakimiyyətinin deyil, həm də qanunverici orqanların, məhkəmə hakimiyyətinin və cəmiyyətin digər institutlarının iştirakı ilə həyata keçirilməsini vacib sayır [1]. Onun nəzərinə görə, təhlükəsizlik siyasətində legitimliyin təmin edilməsi üçün siyasi qüvvələrin geniş konsensusu tələb olunur. Avropa İttifaqında və NATO-da kollektiv qərarvermə mexanizmləri bu yanaşmanın praktik nümunələridir [15].

Azərbaycan nümunəsində prezidentlik institutu milli təhlükəsizlik siyasətində mərkəzi mövqeyə malikdir. Konstitusiyaya əsasən, Prezident Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır və dövlətin milli təhlükəsizlik strategiyasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. 1990-cı illərin əvvəllərində siyasi qeyri-sabitlik və Qarabağ münaqişəsinin kəskinləşməsi fonunda prezidentlik institutunun gücləndirilməsi ölkənin milli təhlükəsizliyinin təminində həlledici rol oynamışdır. Xüsusən, 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" enerji təhlükəsizliyi ilə yanaşı, Azərbaycanın xarici tərəfdaşlarla təhlükəsizlik əməkdaşlığını da gücləndirmişdir. Bundan əlavə, 2020-ci ildə 44 gün davam edən Vətən müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi) zamanı Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qəbul etdiyi strateji qərarlar sürətli və koordinasiyalı hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsində həlledici rol oynamışdır.

Beləliklə, Azərbaycan nümunəsi Linz modelinin çevik qərarvermə və güclü icra hakimiyyətinə dair arqumentlərini təsdiq edir. Bununla yanaşı, müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq təşkilatlarla və regional aktorlarla təhlükəsizlik əməkdaşlığında Lijphartın konsensus yanaşmasının elementləri də özünü göstərməkdədir. Bu, onu göstərir ki, prezidentlik institutunun təhlükəsizlik siyasətində rolu yalnız nəzəri modellərlə məhdudlaşmır, həm də real tarixi və regional kontekstlərdə formalaşır.

Post-2020 dövründə Azərbaycan prezidentlik institutunun təhlükəsizlik siyasətində rolu. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi) Azərbaycanın milli təhlükəsizlik mühitində yeni reallıqlar yaratdı və prezidentlik institutunun bu sahədəki rolunu daha da gücləndirdi. Müharibə kontekstində Prezident və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qəbul etdiyi strateji qərarlar operativ hərbi fəaliyyətlərin koordinasiyasının təmin edilməsində, eləcə də informasiya, diplomatik və hərbi resursların inteqrasiyasında həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu dövrdə prezidentlik institutunun gücün mərkəzləşdirilməsi xüsusiyyəti Linz modelində vurğulanan çevik qərarvermə mexanizmlərinin təsdiqi kimi qiymətləndirilə bilər.

Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan prezidentlik institutu yalnız hərbi deyil, həm də diplomatik və iqtisadi təhlükəsizlik siyasətində aktiv mövqeyini qorudu. 2021-ci ildə imzalanmış Azərbaycan-Türkiyə "Şuşa Bəyannaməsi" regionda təhlükəsizlik təminatında strateji müttəfiqlik elementlərini daha da gücləndirdi [12]. Bu bəyannamə prezidentlik institutunun regional təhlükəsizlik arxitekturasında birbaşa həlledici aktor olduğunu göstərir.

Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizinin gündəmə gətirilməsi və regiondakı yeni kommunikasiya xətlərinin açılması təşəbbüsləri prezidentlik institutunun milli təhlükəsizliklə yanaşı, iqtisadi təhlükəsizlik və geosiyasi balans yaratma funksiyasını da ön plana çıxarmışdır. Prezidentin bu məsələdə qətiyyətli mövqeyi Azərbaycanın regional nəqliyyat və enerji layihələrində aparıcı mövqeyini möhkəmləndirir [18]. Eyni zamanda, post-2020 mərhələsində beynəlxalq diplomatiyada Azərbaycan prezidentlik institutu təhlükəsizlik siyasətini legitimləşdirmək və beynəlxalq əməkdaşlığı dərinləşdirmək məqsədilə çoxşaxəli siyasət yürütmüşdür. Avropa İttifaqı, Rusiya, İran və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə paralel danışıqlar və balanslaşdırılmış siyasət Lijphartın konsensus yanaşmasının regional adaptasiyası kimi qəbul oluna bilər.

Nəticə etibarilə, post-2020 dövrü göstərir ki, Azərbaycan prezidentlik institutu həm Linz modelinin çevik icraetmə üstünlüklərini, həm də Lijphartın legitimlik və konsensus əsaslı yanaşmalarını sintez edərək milli və regional təhlükəsizlik siyasətində həlledici mövqeyə sahibdir.

Azərbaycan kontekstində prezidentlik institutu. Konstitusiya və qanunvericilik bazası: 1995

Konstitusiyası və sonrakı dəyişikliklər (2002, 2009, 2016). Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçiliyinin hüquqi əsaslarını formalaşdıran 1995-ci il Konstitusiyası ölkədə prezidentlik institutunun mərkəzi rolunu təsbit etmişdir. Konstitusiya prezidentin dövlətin başçısı, icra hakimiyyətinin rəhbəri və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı statusunu müəyyənləşdirməklə onun milli təhlükəsizlik siyasətində əsas aktor kimi çıxış etməsini təmin etmişdir [14]. Konstitusiyanın 9-cu maddəsində milli təhlükəsizlik dövlətin suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması ilə birbaşa əlaqələndirilmişdir.

2002-ci il konstitusiya dəyişikliyi dövlət idarəçiliyində daha çevik qərarvermə mexanizmlərini təmin etmiş, seçki sistemi və hakimiyyət bölgüsü məsələlərində müəyyən islahatlara gətirib çıxarmışdır [17]. 2009-cu il referendumunda prezidentlik müddətinə qoyulan limitin aradan qaldırılması idarəetmədə davamlılığı gücləndirmişdir və eyni zamanda siyasi müzakirələrdə prezidentliyin institusional balans üzərində dominant mövqeyini artırdığına dair arqumentləri önə çıxarmışdır. 2016-cı il konstitusiya islahatları nəticəsində vitse-prezidentlik institutu yaradılmış və Prezidentə əlavə icra səlahiyyətləri verilmişdir. Bu dəyişikliklər, xüsusilə milli təhlükəsizlik siyasətində koordinasiya və idarəçilik effektivliyini artırmaq baxımından mühüm rol oynamışdır.

Prezidentin səlahiyyətləri: qanunvericilik təşəbbüsü, milli təhlükəsizlik, müdafiə və diplomatiya sahəsində rolu. Azərbaycan Prezidenti yalnız icra hakimiyyətinin rəhbəri deyil, həm də qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir [14]. Bu səlahiyyət ona təhlükəsizlik siyasətində normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasına bilavasitə təsir imkanı verir. Prezident həmçinin milli təhlükəsizlik strategiyalarını təsdiqləyir, Silahlı Qüvvələrin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir və beynəlxalq müqavilələr bağlamaq səlahiyyətinə malikdir [6].

Diplomatiya sahəsində Prezident ölkənin xarici siyasət kursunu müəyyən edir və beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycanın maraqlarını müdafiə edir. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən enerji layihələri – Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi – həm milli, həm də regional təhlükəsizlik siyasətində strateji dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu layihələr vasitəsilə Azərbaycan yalnız enerji ixracatçısı kimi deyil, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm tərəfdaş kimi çıxış etmişdir.

Müdafiə sahəsində Prezident Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı kimi hərbi əməliyyatların idarə olunmasında əsas qərarverici şəxsdir. 2020-ci il Vətən müharibəsi Prezidentin bu funksiyasının praktik reallaşmasını göstərmişdir. Strateji qərarların qısa müddətdə qəbul edilməsi və diplomatik müstəvidə paralel fəaliyyət hərbi əməliyyatların effektivliyini artırmışdır [13].

Tarixi inkişaf və son islahatlar: Ümummilli lider Heydər Əliyevin və layiqli davamçısı İlham Əliyevin dövrləri, prezident səlahiyyətlərinin gücləndirilməsi. Heydər Əliyev dövründə (1993–2003) prezidentlik institutu dövlətin sabitliyinin təminatçısı kimi çıxış etmişdir. Ölkədə siyasi parçalanma və müharibə şəraitində prezidentin hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi istiqamətində atdığı addımlar dövlətçiliyin bərpasında mühüm rol oynamışdır. 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" yalnız enerji təhlükəsizliyi deyil, həm də Azərbaycanın beynəlxalq müttəfiqlərlə strateji tərəfdaşlıq qurmaq imkanlarını genişləndirmişdir [12].

İlham Əliyev dövründə (2003–indiyədək) prezidentlik institutunun rolu daha da güclənmişdir. Onun dövründə aparılan hərbi islahatlar, ordu quruculuğu və müdafiə sənayesinin inkişafı nəticəsində Azərbaycan regional güc mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir [13]. 2016-cı ildə keçirilmiş konstitusiya islahatları prezidentin idarəetmə mexanizmlərini daha da möhkəmləndirmiş, milli təhlükəsizlik siyasətində qərarların qəbulunu operativləşdirmişdir.

Azərbaycan təhlükəsizlik siyasətinin əsas prioritetləri: Dağlıq Qarabağ, enerji təhlükəsizliyi, regional diplomatiya. Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin mərkəzində uzun illər ərzində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dayanmışdır. Ərazi bütövlüyünün bərpası dövlətin milli təhlükəsizlik konsepsiyasının əsas hədəfi olmuşdur [17]. 2020-ci il Vətən müharibəsində əldə edilmiş qələbə bu prioritetin strateji nəticəyə çevrilməsini təmin etdi.

Enerji təhlükəsizliyi Azərbaycanın ikinci əsas prioritetidir. Enerji resurslarının ixracı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini gücləndirməklə yanaşı, beynəlxalq münasibətlərdə də əhəmiyyətli rıçaq rolunu oynamışdır.

Regional diplomatiya isə Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasətində balanslaşdırılmış yanaşma kimi təzahür edir. Azərbaycan həm Rusiya, həm Türkiyə, həm də Qərb ölkələri ilə paralel əməkdaşlıq edərək regional sabitlikdə tarazlaşdırıcı mövqe tutmağa çalışır [6]. Bu siyasət post-2020 dövründə daha da aktuallaşmışdır: Şuşa Bəyannaməsi ilə Türkiyə ilə müttəfiqlik əlaqələrinin dərinləşdirilməsi, eyni zamanda Rusiya və Avropa ilə əməkdaşlığın davam etdirilməsi buna nümunədir [13].

Müasir təhlükəsizlik təhdidləri və Azərbaycan prezidentliyi. Azərbaycanın müasir təhlükəsizlik mühiti regional geosiyasi dinamikanın və qlobal proseslərin kəsişmə nöqtəsində formalaşır. Bu kontekstdə təhlükəsizlik yalnız hərbi aspektlə məhdudlaşmır; enerji təhlükəsizliyi, informasiya təhlükəsizliyi, kiberməkanda yaranan risklər, iqlim dəyişiklikləri və transsərhəd çağırışlar kimi çoxölçülü faktorlarla şərtlənir.

Enerji infrastrukturu milli iqtisadiyyatın dayanıqlığını və Azərbaycanın beynəlxalq sistemdəki strateji mövqeyini müəyyən edən başlıca elementdir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri və Cənub qaz dəhlizi kimi transregional layihələr təkcə iqtisadi inkişafın təminatçısı deyil, həm də ölkənin geosiyasi çəkisini möhkəmləndirən alətlər kimi çıxış edir. Bu səbəbdən, həmin infrastrukturun təhlükəsizliyinin qorunması yalnız fiziki müdafiə mexanizmləri ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda kiberhücumların qarşısının alınması, informasiya axınının sabitliyi və beynəlxalq tərəfdaşlarla koordinasiyalı təhlükəsizlik siyasəti tələb olunur.

Prezidentlik institutu bu mürəkkəb təhlükəsizlik mühitində strateji qərarların qəbulunda mərkəzi funksiyanı yerinə yetirir. Güclü icra hakimiyyətinə malik olan prezidentlik modeli, milli maraqların qorunması, enerji infrastrukturunun müdafiəsi və təhlükəsizlik konsepsiyasının adaptiv şəkildə formalaşdırılması baxımından əsas siyasi-institusional dayaqlardan biri hesab olunur.

Bundan başqa, Azərbaycan–NATO əməkdaşlığı "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramı (Partnership for Peace) çərçivəsində regional təhlükəsizlik məsələlərində praktik imkanlar yaradır. NATO ilə tərəfdaşlıq həm texniki-əməliyyat, həm də siyasi dialoq üçün platforma təmin edir, lakin bu əməkdaşlıq Azərbaycanın balanslaşdırılmış xarici siyasəti fonunda selektiv və məhdud xarakter daşıyır [11].

Prezidentlik institutunun cavab tədbirləri: Prezidentlik institutu təhlükəsizlik çağırışlarına müxtəlif mexanizmlərlə cavab verir: strateji qərarların sürətli qəbulu, diplomatik təşəbbüslər, hərbi və enerji təhlükəsizliyinin təminatı, beynəlxalq əməkdaşlığın təşkili. Xüsusilə, Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlığın Şuşa Bəyannaməsi ilə yeni mərhələyə çıxarılması prezidentlik institutunun regional təhlükəsizlik arxitekturasında həlledici aktor olduğunu göstərir [12].

Analitik müqayisə: nəzəri çərçivə ilə Azərbaycan təcrübəsi: Linz və Lijphart nəzəri modellərinin prizmasından yanaşdıqda, Azərbaycan prezidentlik institutunun təcrübəsi hibrid forma alır. Bir tərəfdən, Linz modelinə uyğun olaraq icra hakimiyyətinin mərkəzləşməsi və çevik qərarvermə imkanları 2020-ci il müharibəsi dövründə özünü göstərmişdir [7]. Digər tərəfdən, Lijphartın vurğuladığı konsensus yanaşması elementləri beynəlxalq aktorlarla dialoq və çoxtərəfli razılaşmalar vasitəsilə təhlükəsizlik siyasətində hiss olunur [11].

Prezidentlik institutunun effektivliyi

1. **Operativlik və koordinasiya.** Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında prezidentlik institutu böhranlı şəraitlərdə çevik qərarvermə qabiliyyətini nümayiş etdirmişdir. Xüsusilə, 2020-ci ildə hərbi əməliyyatlar zamanı siyasi, diplomatik və hərbi resursların koordinasiyası ölkənin təhlükəsizlik sisteminin effektivliyini əyani şəkildə sübut etmişdir.
2. **Strateji diplomatiya.** Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsləri nəticəsində Azərbaycan yalnız regional deyil, həm də beynəlxalq miqyasda balanslaşdırılmış və çoxşaxəli xarici siyasət yürüdür. Enerji layihələrinin təşviqi və strateji tərəfdaşlıqların qurulması (o cümlədən Şuşa Bəyannaməsi) ölkənin təhlükəsizlik arxitekturasında mühüm zəmanət kimi çıxış edir [12].

İdarəetmə modelinin xüsusiyyətləri: Prezidentlik institutunun mərkəzləşdirilmiş idarəetmə xüsusiyyəti bəzi hallarda institusional yükü artırsa da, Azərbaycan reallığında bu, daha çox effektivlik, çeviklik və liderlik göstəricisi kimi qiymətləndirilir. İlham Əliyevin uzunmüddətli strateji baxışları və şəxsi diplomatik fəallığı sayəsində təhlükəsizlik siyasəti həm milli maraqlara, həm də beynəlxalq legitimlik prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilir.

Ümumi qiymətləndirmə: Müasir mərhələdə prezidentlik institutu, xüsusilə İlham Əliyevin si-

yasi liderliyi ilə, Azərbaycanı regional təhlükəsizlik sistemində etibarlı və təsirli aktora çevirmişdir. Onun rəhbərliyi altında ölkə milli maraqlarını müdafiə etməklə yanaşı, həm də beynəlxalq əməkdaşlığa və dayanıqlı təhlükəsizlik mühitinin formalaşmasına mühüm töhfələr verir.

Nəticə. Məqalənin nəticələri göstərir ki, müasir dövrdə prezidentlik institutu yalnız formal idarəetmə strukturu deyil, həm də dövlətin təhlükəsizlik arxitekturasının əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir. Azərbaycan nümunəsi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Prezidentlik institutu ölkədə milli maraqların qorunması, strateji sabitliyin təmin edilməsi və regional güc balansının formalaşdırılmasında həlledici rol oynamışdır.

2020-ci il Vətən müharibəsi göstərdi ki, güclü icra hakimiyyətinə əsaslanan prezidentlik modeli fövqəladə vəziyyətlərdə çevik qərarvermə və resursların effektiv koordinasiyası üçün geniş imkanlar yaradır. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qəbul edilən strateji qərarlar hərbi əməliyyatların operativliyini təmin etməklə yanaşı, informasiya müharibəsi, diplomatik təşəbbüslər və beynəlxalq kommunikasiya vasitələri ilə də dəstəklənmişdir. Bu, prezidentlik institutunun yalnız hərbi deyil, həm də siyasi və diplomatik müstəvidə milli təhlükəsizliyin təminatçısı olduğunu sübut etmişdir.

Müharibədən sonrakı dövrdə prezidentlik institutu Azərbaycanın regional və beynəlxalq siyasətində daha geniş strateji missiya icra etmişdir. Şuşa Bəyannaməsi, Zəngəzur dəhlizi təşəbbüsləri, enerji və kommunikasiya layihələrinin təşviqi, NATO və Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq formatları göstərir ki, Azərbaycan prezidentliyi həm Linz-in çevik icraetmə modelinin, həm də Lijphart-ın konsensus yanaşmasının elementlərini sintez edərək yeni təhlükəsizlik reallıqlarına adaptasiya olunmuşdur.

Eyni zamanda, konstitusiya islahatları, idarəetmə mexanizmlərinin institusional möhkəmləndirilməsi və vitse-prezidentlik institutunun yaradılması prezidentlik sistemini daha çevik və adaptiv hala gətirmişdir. Bu dəyişikliklər yalnız daxili sabitliyi deyil, həm də regional təhlükəsizlik arxitekturasında Azərbaycanın mövqelərinin güclənməsinə xidmət etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, prezidentlik institutu müasir təhlükəsizlik çağırışlarına cavab vermək üçün milli səviyyədə effektiv idarəetmə, regional səviyyədə strateji tərəfdaşlıq, qlobal səviyyədə isə çoxşaxəli diplomatiya vasitəsilə dayanıqlı model formalaşdırır. Nəticə etibarilə, post-2020 dövrdə Azərbaycan prezidentliyi həm milli maraqların qorunmasında, həm də regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində etibarlı aktor kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Lijphart, “Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries”. New Haven: Yale University Press, 1999, p. 368.
2. B. Buzan, O. Waever, J. de Wilde, “Security: A New Framework for Analysis”, Boulder CO: Lynne Rienner, 1998, p. 239.
3. B. R. Barber, “Fear’s Empire: War, Terrorism, and Democracy”. New York: W.W. Norton & Company, 2003, p. 192.
4. D. A. Baldwin, “The Concept of Security”, Review of International Studies, vol. 23, no. 1, pp. 5–26, 1997.
5. E-Qanun, “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası,” E-qanun.az. URL: https://e-qanun.az/framework/897 [01.10.2025].
6. F. Chiragov, “Azerbaijan’s Foreign Policy - Navigating Regional Security in a Fragmented World - CIRSD,” CIRSD, 2018. URL: https://www.cirsd.org/en/horizons/horizons-winter-2024--issue-no-25/azerbaijans-foreign--policy---navigating-regional-security-in-a-fragmented-world [01.10.2025].
7. J. J. Linz, “The Perils of Presidentialism,” Journal of Democracy, vol. 1, no. 1, pp. 51–69, 1990, URL: https://muse.jhu.edu/article/225694 [01.10.2025].
8. J. J. Linz, A. Valenzuela, “The Failure of Presidential Democracy”. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994, p. 192.

9. L. Broers, “Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry”. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019, p. 352.
10. N. İbrahimov, “Prezidentli və Parlamentli respublikalarda prezidentliyin əsas xüsusiyyətləri,” Oct. 2018, s. 238-248. URL: https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2018_750.pdf [01.10.2025].
11. NATO, “Relations with Azerbaijan / Partnership for Peace,” NATO. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49111.htm [01.10.2025].
12. President.az, “Shusha Declaration on Allied Relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey,” June 15, 2021. URL: https://president.az/en/articles/view/52122 [01.10.2025].
13. R. Gurbanov, “Military Operations in the Second Karabakh War: Azerbaijan’s Strategy, Russia’s Stance, and Türkiye’s Role”. Rusya Araştırmaları Dergisi, vol. 13, pp. 237–273, Jun. 2025, doi: https://doi.org/10.48068/rusad.1636079.
14. S. Həsənova, “Heydər Əliyev və Müstəqil Azərbaycanın İlk Konstitusiyası”. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2011, p. 304.
15. S. Keukeleire, T. Delreux, “The Foreign Policy of the European Union”. London: Macmillan, 2022, p. 460.
16. S. M. Walt, “The Renaissance of Security Studies,” International Studies Quarterly, vol. 35, no. 2, pp. 211–239, 1991.
17. T. de Waal, “Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War”. New York: New York University Press, 2003, p. 349.
18. V. Quliyev, “Zangezur Corridor Emerges as Key to Azerbaijan-Armenia Reconciliation,” Aircenter.az, 2025. URL: https://aircenter.az/en/single/zangezur-corridor-emerges-as-key-to-azerbaijan-armenia-reconciliation-1876 [01.10.2025].
19. World Population Review, “Countries with Presidents 2022,” worldpopulationreview.com, 2025. https://worldpopulationreview.com/country-rankings/countries-with-presidents

ЭЛГУН ИБРАГИМЗАДЕ
Докторант Западно-Каспийского университета

СОВРЕМЕННЫЕ УГРОЗЫ БЕЗОПАСНОСТИ И РОЛЬ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА: НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

В современной международной системе угрозы безопасности претерпели трансформацию от традиционных военных рисков к многомерным рискам. Геополитические изменения, экономическая зависимость, технологическое развитие и трансграничные вызовы изменили среду безопасности, сделав необходимыми адаптивное управление и гибкие механизмы принятия решений. В этом контексте институт президентства приобретает решающее значение в формировании политики национальной безопасности. Статья анализирует взаимосвязь между современными угрозами безопасности и институтом президентства на примере Азербайджана. Исследование оценивает, особенно в период после Отечественной войны 2020 года, реакцию централизованной исполнительной власти на кризисы и роль элементов консенсуса в политике безопасности с теоретических и практических аспектов. Стратегическое положение Азербайджана, энергетические ресурсы и региональная динамика создают важную основу для изучения функции президентского лидерства в управлении безопасностью. Статья всесторонне исследует влияние конституционных реформ, институционального развития и стратегических решений, принятых в президентской системе, на архитектуру безопасности, а также роль института президентства в военных, энергетических, кибер- и дипломатических измерениях.

Ключевые слова: Институт президентства, Национальная безопасность, Современные угрозы безопасности, Государственное управление, Региональная стабильность, Геополитическая динамика, Политика безопасности, Конституционные реформы, Стратегическое принятие решений.

ELGUN IBRAHIMZADE
PhD Student, Western Caspian University

MODERN SECURITY THREATS AND THE ROLE OF THE PRESIDENCY: THE CASE OF AZERBAIJAN

In the modern international system, security threats have undergone a transformation from traditional military risks to multidimensional risks. Geopolitical changes, economic dependencies, technological development, and transborder challenges have altered the security environment, making adaptive governance and agile decision-making mechanisms necessary. In this context, the presidential institution holds decisive importance in the formation of national security policy. The article analyzes the interrelation between modern security threats and the presidential institution using the case of Azerbaijan. The research evaluates, particularly in the post-2020 Patriotic War period, the centralized executive power's response to crises and the role of consensus elements in security policy from theoretical and practical aspects. Azerbaijan's strategic position, energy resources, and regional dynamics create an important foundation for studying the function of presidential leadership in security governance. The article comprehensively examines the impact of constitutional reforms, institutional development, and strategic decisions adopted in the presidential system on the security architecture, as well as the role of the presidential institution in military, energy, cyber, and diplomatic dimensions.

Keywords: Presidential institution, National security, Modern security threats, State governance, Regional stability, Geopolitical dynamics, Security policy, Constitutional reforms, Strategic decision-making.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 32:93/94

CAVİD SƏMƏDOV
Azərbaycan Dillər Universitetinin doktoranatı
https://orcid.org/0009-0004-9356-5621
cavidsamad@gmail.com

İQTİSADİ SANSKİYALARIN İRANIN BEYNƏLXALQ MÖVQEYİNƏ TƏSİRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/239-243

Məqalədə iqtisadi sanksiyaların İranın beynəlxalq mövqeyinə təsiri əhatəli şəkildə təhlil olunur. Araşdırmada göstərilir ki, tətbiq edilən sanksiyalar ölkənin iqtisadi potensialını zəiflətsə də siyasi rejimin davamlılığını tamamilə sarsıda bilməmişdir. Əksinə bəzi hallarda xarici təzyiqlər daxili birliyi gücləndirmiş və hakimiyyətin legitimliyinə əlavə dayaq yaratmışdır. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, iqtisadi təzyiqlərin regional siyasətə təsiri ziddiyyətli nəticələr doğurmuş bir tərəfdən qonşularla münasibətləri zəiflətmiş digər tərəfdən isə qeyri rəsmi əməkdaşlıq kanallarını təşviq etmişdir. Nəticə etibarilə İran nümunəsi göstərir ki, iqtisadi sanksiyalar birmənalı siyasi nəticələr doğurmur onların təsiri həm zəiflədici həm də gücləndirici elementləri ehtiva edir.

Açar sözlər: İqtisadi sanksiyalar, İran, xarici siyasət, siyasi legitimlik, JCPOA.

Giriş. XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri dövlətlərarası rəqabətdə iqtisadi vasitələrin hərbi və diplomatik alətlərlə yanaşı aparıcı rol oynamasıdır. Bu vasitələr içərisində iqtisadi sanksiyalar xüsusi yerə malikdir. Sanksiyalar bir tərəfdən beynəlxalq hüququn qorunması və təhlükəsizlik mühitinin formalaşdırılması üçün tətbiq olunan mexanizm kimi əsaslandırılır, digər tərəfdən isə hegemon güclərin öz maraqlarını qorumaq üçün istifadə etdikləri siyasi təzyiq aləti kimi dəyərləndirilir.

İqtisadi sanksiyaların ən çox və ən uzunmüddətli tətbiq olunduğu ölkələrdən biri İran İslam Respublikası olmuşdur. 1979-cu il İslam İnqilabından sonra ABŞ ilə münasibətlərin kəskin şəkildə pisləşməsi, İranın bölgədəki geosiyasi iddiaları və nüvə proqramı onun Qərb dünyası ilə münasibətlərini daim gərgin saxlamaqda davam etmişdir. 1980-ci illərdən etibarən ABŞ və sonradan Avropa İttifaqı tərəfindən tətbiq edilən çoxşaxəli sanksiyalar İran iqtisadiyyatının əsas dayağı olan neft sektorunu hədəf almış, nəticədə ölkənin beynəlxalq mövqeyində ciddi dəyişikliklərə yol açmışdır [4, s.49].

Mövcud ədəbiyyat göstərir ki, sanksiyaların təsiri yalnız iqtisadi göstəricilərlə məhdudlaşmaqla qalmır, onların siyasi nəticələri də olduqca ağır olmuşdur. Bir tərəfdən, sanksiyalar İranın daxili siyasətində rejimin legitimliyinə və sosial-iqtisadi sabitliyə təzyiq göstərmiş, digər tərəfdən isə İranı Qərbdən uzaqlaşdıraraq Çin, Rusiya və regiondakı digər aktorlarla əməkdaşlığa vadar etmişdir. Bu baxımdan iqtisadi sanksiyalar İranın beynəlxalq münasibətlərdəki manevr imkanlarını məhdudlaşdırmaqla yanaşı, yeni ittifaqlar qurmasına da səbəb olmuşdur.

İran nümunəsində iqtisadi sanksiyalar siyasi vasitə kimi onun effektivliyini qiymətləndirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və mövzunun aktuallığını artırır. Dövlətlərin xarici siyasi davranışlarının iqtisadi sanksiyalar vasitəsilə dəyişdirilmə məsələsi nəzəri müzakirələrin əsas mövzularından biri olaraq qalmaqdadır və İran bu müzakirələrdə xüsusi yer tutmaqdadır.

Tədqiqat. İqtisadi sanksiyalar beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində həm realist, həm də liberalist yanaşmalar çərçivəsində geniş müzakirə olunmuşdur. Realistlər sanksiyaları güc siyasətinin davamı, dövlətlərin rəqiblərini zəiflətmək üçün seçdiyi vasitə kimi görürlər. Liberalistlər isə sanksiyaları beynəlxalq təşkilatlar və normativ mexanizmlər vasitəsilə dövlətləri əməkdaşlığa və ya qaydalara riayət etməyə məcbur edən alət kimi izah edirlər. Bu baxımdan sanksiyalar həm güc balansının qorunması, həm də kollektiv təhlükəsizlik mexanizminin işlədilməsi vasitəsi kimi qiymətləndirilir [2, s.26].

Mövcud ədəbiyyatlarda göstərilir ki, İran nümunəsi bu nəzəri mübahisələr üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki İran üzərinə tətbiq edilən sanksiyalar həm beynəlxalq hüquqi əsaslara söykənən (BMT Təhlükəsizlik Şurası qərarları çərçivəsində), həm də birtərəfli (xüsusilə ABŞ tərəfindən tətbiq edilən) xarakter daşıyır. Bu ikili məzmun sanksiyaların təsirlərini daha da mürəkkəbləşdirmişdir.

Klassik ədəbiyyatda sanksiyaların effektivliyi barədə ciddi mübahisələr mövcuddur. Johan Galtung (1967) iqtisadi sanksiyaların çox vaxt siyasi məqsədlərə nail olmadığını, əksinə, hədəf ölkədə rejimin sərtləşməsinə və əhalinin hökumət ətrafında birləşməsinə gətirdiyini göstərmişdir. David Baldwin (1985) isə iqtisadi vasitələrin dövlət siyasətində mühüm rolunu vurğulasa da, onların nəticələrinin çox vaxt gözləniləndən fərqli ola biləcəyini qeyd etmişdir [2, s.26].

Nəzəri mübahisələrdə mühüm məsələ sanksiyaların dövlətlərin xarici siyasət davranışlarını dəyişib-dəyişməməsi ilə bağlıdır. Galtung (1967) və Baldwin (1985) kimi klassik müəlliflər sanksiyaların çox vaxt siyasi məqsədlərinə nail olmadığını, əksinə, hədəf ölkələrin rejimlərini daha da sərtləşdirdiyini vurğulayırlar. Bu yanaşma İran nümunəsində də öz təsdiqini tapır. Majidi və Zarouni (2020) isə əlavə edirlər ki, sanksiyalar İranın iqtisadiyyatını zəiflətsə də, ölkəni yeni regional və beynəlxalq ittifaqlar qurmağa sövq etmişdir [2, s.27].

Eyni zamanda, Joseph Nye (1990) sanksiyaları "yumşaq güc" anlayışı ilə əlaqələndirərək onların diplomatik və ideoloji təsir mexanizmləri ilə birlikdə işlədildikdə daha effektiv ola biləcəyini qeyd edir. Robert Gilpin (1981) isə iqtisadi gücün beynəlxalq sistemdə hegemonluq uğrunda mübarizədə əsas vasitələrdən biri olduğunu vurğulayır. Bu yanaşmalar İranın sanksiyalar altında davranışını izah etmək üçün nəzəri baza təmin edir [3].

Müasir araşdırmalar isə göstərir ki, sanksiyalar İranın iqtisadiyyatında ciddi nəticələr doğurmuş, xüsusilə də ÜDM-in azalması, rialın dəyərinin zəifləməsi, neft ixracının kəskin şəkildə düşməsi və inflyasiyanın yüksəlməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Digər tərəfdən, bu proses İranı Qərbdən uzaqlaşdıraraq Çin və Rusiya ilə əməkdaşlığa, həmçinin region ölkələri ilə alternativ ticarət kanalları qurmağa məcbur etmişdir.

Ümumilikdə, iqtisadi sanksiyalar İranın beynəlxalq mövqeyinə çoxtərəfli təsir göstərmişdir. Lakin onların əsas siyasi məqsədlərə, yəni rejim dəyişikliyi və ya xarici siyasət kursunda əsaslı dəyişikliklərə nail olması hələ də mübahisəli olaraq qalır.

Beynəlxalq münasibətlərdə sanksiyalar çox vaxt iqtisadi alət kimi təqdim olunsa da, əslində onların mahiyyəti siyasi məqsədlərə yönəlir. Dövlətlər bu vasitə ilə hədəf ölkənin davranışını dəyişməyə, onu müəyyən fəaliyyətlərdən çəkindirməyə və ya daxili siyasətində transformasiyaya nail olmağa çalışırlar. Klassik nəzəriyyəçi Johan Galtung göstərirdi ki, sanksiyaların nəticəsi yalnız iqtisadi çətinliklərlə məhdudlaşmır. Onlar bəzən "milli müqavimət" yaradır və rejimin legitimliyini gücləndirə bilir (Galtung, 1967). Bu baxımdan İran nümunəsində də bu paradoksal təsirin təzahürlərini görə bilirik. On illərlə davam edən məhdudiyyətlər ölkənin iqtisadi həyatını zəiflətmiş, lakin siyasi rejimin möhkəmlənməsi üçün zəmin yaratmışdır.

İranın daxili siyasi mühitində sanksiyaların təsiri ikiqat xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, inflyasiyanın yüksəlməsi, milli valyutanın dəyərdən düşməsi, işsizliyin artması və rifah səviyyəsinin azalması kimi nəticələr cəmiyyətdə sosial narazılıqları dərinləşdirmişdir. Bu proses kütləvi etiraz dalğalarına zəmin yaratmış, lakin hakimiyyət həmin narazılıqları "xarici düşmənin təzyiqi" ilə əsaslandıraraq milli birliyi möhkəmləndirməyə çalışmışdır. Xarici təhlükə faktoru daxili mübarizələrdən diqqəti yayındıraraq milli birliyin güclənməsinə xidmət etmişdir.

İranın milli valyutasının dollara nisbətdə xeyli zəifləməsi ilkin tələbat mallarının qiymətlərinin yüksəlməsinə səbəb olub. Lakin eyni prosesləri yaşayan Argentina və Venesuela kimi dövlətlər ilə müqayisədə İranda ərzaq, dərman qıtlığı müşahidə edilmir ki, bu da İranın güclü iqtisadi potensialı və istehsal həcminin böyük olması ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İran üçün iqtisadi sanksiyalar yeni bir hal deyil. Çünki İranın iqtisadiyyatı artıq beynəlxalq qadağalara uyğunlaşıb**.** Hələ 1980-ci ildən tətbiq edilən sanksiyaların nəticəsi olaraq, ölkədə bütün növ istehsalın həcmi artıb. Ərzaq məhsulları, tibbi ləvazimatlar, avtomobil, neft məhsulları yerli istehsaldan ibarətdir və bütün ölkəni təmin edir [8].

Sanksiyaların ən mühüm siyasi nəticələrindən biri İranın xarici siyasət istiqamətlərini dəyişdirməyə məcbur qalmasıdır. ABŞ və Avropa ilə münasibətlərin zəiflədiyi dövrlərdə Tehran alternativ güc mərkəzlərinə (Rusiya və Çinə) daha çox yaxınlaşmışdır. Bu əməkdaşlıqlar sadəcə iqtisadi olmayıb, həm də strateji xarakter daşımışdır. Çin ilə enerji sahəsində imzalanan uzunmüddətli müqavilələr, Rusiya ilə hərbi və təhlükəsizlik müstəvisindəki əməkdaşlıq İranın Qərbdən asılılığını azaltmaq cəhdlərindən hesab oluna bilər.

Joseph Nye-nin "yumşaq güc" anlayışına görə, beynəlxalq münasibətlərdə yalnız hərbi və iqtisadi güc deyil, həm də təsir vasitələrinin cazibə gücü əhəmiyyətlidir. İranın diplomatik davranışı göstərir ki, Qərbdən təcrid olunsa da, Asiya gücləri ilə əməkdaşlıq ona beynəlxalq aləmdə yeni manevr imkanları yaratmışdır.

İrana qarşı tətbiq edilən sanksiyalarda mühüm mərhələ 1979-cu il İslam İnqilabı və ardınca yaşanan ABŞ səfirliyi girov böhranı ilə başlamışdır. Bu hadisədən sonra ABŞ tərəfindən İranın maliyyə aktivləri dondurulmuş, neft hasilatı isə ciddi şəkildə azalmışdır. 1980-ci illərdə İran–İraq müharibəsi dövründə də Qərb dövlətləri silah embarqosu tətbiq etmiş və İran tədricən beynəlxalq iqtisadiyyatdan təcrid olunmuşdur [2, s.28].

2000-ci illərin ortalarından etibarən İranın nüvə proqramı ilə bağlı narahatlıqlar artmış, bu isə 2006-cı ildən başlayaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası və ABŞ tərəfindən yeni sanksiyaların qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. 2012-ci ildən isə Avropa Birliyi də bu siyasətə qoşularaq İran bank sistemini SWIFT-dən çıxarmış, enerji sektorunda ciddi məhdudiyyətlər tətbiq etmişdir. Beləliklə, İran iqtisadiyyatı qlobal maliyyə sistemindən kəskin şəkildə təcrid olunmuşdur. 2015-ci ildə İran ilə 5+1 ölkələri (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Rusiya, Çin və Almaniya) arasında imzalanmış JCPOA (Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı) beynəlxalq münasibətlərdə mühüm dönüş nöqtəsi hesab olunurdu. Bu razılaşmaya əsasən, İran nüvə proqramını ciddi məhdudiyyətlərə məruz qoymağı, uranın zənginləşdirmə fəaliyyətini məhdudlaşdırmağı və nüvə obyektlərini beynəlxalq nəzarətə açmağı öhdəsinə götürdü. Əvəzində isə ona qarşı tətbiq olunan iqtisadi sanksiyaların əhəmiyyətli hissəsi aradan qaldırıldı. Bu dövr qısa müddət ərzində İran iqtisadiyyatına müəyyən nəfəsalma imkanı verdi: neft ixracı artdı, beynəlxalq maliyyə sisteminə qismən qayıdış təmin olundu, Avropa şirkətləri ilə yeni əməkdaşlıq müqavilələri imzalandı. Bundan başqa, İranın qlobal sistemdə diplomatik legitimliyi də gücləndi. Bununla belə, ABŞ-ın 2018-ci ildən sonra "maksimum təzyiq" siyasətinə qayıtması İranın diplomatik imkanlarını ciddi şəkildə daraltmış, Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı (JCPOA) çərçivəsində əldə edilən müvəqqəti yumşalmanı tamamilə aradan qaldırmışdır. Siyasi baxımdan bu hadisə iki mühüm nəticə doğurdu. Birincisi, İran daxilində "Qərblə yaxınlaşma" siyasəti etibarsız hesab olundu. İkincisi, beynəlxalq səviyyədə JCPOA təcrübəsi göstərdi ki, böyük güclərin daxili siyasi dəyişiklikləri beynəlxalq müqavilələrin davamlılığını şübhə altına alır [1, s.43].

Yaxın Şərq regionu İranın xarici siyasətində prioritet mövqeyə malikdir və sanksiyaların burada doğurduğu təsirlər xüsusi diqqətə layiqdir. Enerji gəlirlərinin azalması İranın regional layihələrini məhdudlaşdırsa da, Tehran Suriyada, İraqda və Livanda öz təsir imkanlarını qorumağa nail olmuşdur. Eyni zamanda, qonşu ölkələrlə əlaqələrdə müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Türkiyə və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri bəzən İran məhsullarının tranzitində vasitəçi rolunu oynamış, lakin bu, münasibətlərin davamlılığına zəmanət verməmişdir. Qonşularla ticarət əlaqələrinin zəifləməsi İranın regiondakı iqtisadi dayaqlarını zəiflətmiş olsa belə, bəzi ölkələrlə qeyri-rəsmi əməkdaşlıq kanalları yaratmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadi sanksiyaların konkret nəticələri – neft ixracının azalması, investisiya axınının dayanması, bank sektorunun təcridi – İranı qlobal iqtisadi sistemdən kənarlaşdırmışdır. Lakin bu nəticələrin siyasi şərhi daha mürəkkəbdir. Bir tərəfdən, zəif iqtisadi baza İranın beynəlxalq təsirini məhdudlaşdırmışdır. Digər tərəfdən, daxili istehsalın stimullaşdırılması və alternativ ticarət yollarının axtarışı rejimə müəyyən dərəcədə çeviklik qazandırmışdır. Burada sanksiyaların ikili təsiri aydın görünür: bir tərəfdən İranın təsir dairəsi zəifləyir, digər tərəfdən isə o, mövcud resurslarını daha effektiv yönəltməyə məcbur qalır.

Gilpinin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, iqtisadi gücün zəifləməsi beynəlxalq nüfuzun azalmasına səbəb olur. Lakin İran nümunəsi göstərir ki, iqtisadi zəiflik hər zaman siyasi zəiflik demək deyil. Əksinə, ideoloji əsaslı mobilizasiya və "özünütəminat siyasəti" sanksiyaların yaratdığı boşluğu qismən doldura bilir. Bu isə sanksiyaların nəticələrinin yalnız iqtisadi göstəricilərlə ölçülməsinin yetərli olmadığını ortaya qoyur.

İran üzərinə tətbiq olunan iqtisadi sanksiyalar onun beynəlxalq mövqeyinə çoxşaxəli təsir göstərmişdir. Qlobal sistemdə təcrid olunma və iqtisadi zəifləmə ölkənin beynəlxalq gücünü azaltsa da, regional siyasətdə və alternativ ittifaqlarda yeni imkanlar yaratmışdır. Bu ikili nəticə göstərir ki, sanksiyalar yalnız iqtisadi vasitə deyil, həm də siyasi alətdir və onların təsiri müxtəlif istiqamətlərdə fərqli nəticələr doğura bilir.

Nəticə. İran iqtisadiyyatının ən zəif nöqtəsi onun enerji sektorundan – xüsusilə də neft və qaz ixracından yüksək asılılığıdır. Bu səbəbdən də sanksiyaların ilk hədəfi məhz enerji sektoru olmuşdur. 2006-cı ildən etibarən qəbul edilən BMT Təhlükəsizlik Şurası qərarları və ABŞ-ın birtərəfli məhdudiyyətləri başlanğıcda İran iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurmasa da, 2012-ci ildən sonra Avropa Birliyinin də sanksiyalara qoşulması ilə bu tədbirlər daha təsirli hala gəlmişdir. Enerji, nəqliyyat, bankçılıq və digər sektorları kəskin şəkildə təsir etmiş, nəticədə İran iqtisadiyyatı böyük ölçüdə sanksiyalardan zərər görmüşdür [9, s.4].

Aparılan təhlil göstərir ki, iqtisadi sanksiyalar İran nümunəsində sadəcə iqtisadi çətinliklər doğuran vasitə deyil, eyni zamanda mürəkkəb siyasi nəticələrə yol açan mexanizmdir. Onlar ölkənin iqtisadi potensialını zəiflətmiş, beynəlxalq maliyyə və ticarət əlaqələrini məhdudlaşdırmışdır. Lakin bu zəiflik gözlənildiyi kimi siyasi rejimin çökməsinə gətirməmiş, əksinə, müəyyən hallarda mövcud hakimiyyətin legitimliyini möhkəmləndirən amilə çevrilmişdir.

Sanksiyalar həmçinin İranın xarici siyasət kursunu dəyişməyə məcbur etmişdir. Qərblə münasibətlərin zəifləməsi ölkəni alternativ güc mərkəzlərinə yaxınlaşdırmış, regional siyasətdə isə siyasi imkanlarını məhdudlaşdırsa da, təsir dairəsini tamamilə itirməsinə səbəb olmamışdır. Bu, iqtisadi təzyiqlərin hər zaman siyasi transformasiya ilə nəticələnmədiyini göstərir.

Ümumilikdə, İran nümunəsi sanksiyaların təsir mexanizmlərinin mürəkkəb xarakter daşıdığını sübut edir. Onlar həm zəiflətmə, həm də müqaviməti gücləndirmə potensialına malikdir. Bu səbəbdən iqtisadi sanksiyalar beynəlxalq siyasətdə birmənalı nəticə verən alət deyil, əksinə, müxtəlif şərtlərdən asılı olaraq fərqli nəticələr doğuran strateji vasitə kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aghamohammadi M. 1980–2020 Dönemi: Yaptırımların İran'ın Uluslararası Ticaretine Etkileri. // İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Dergisi, 2024, Cilt 2, Sayı 2, s. 42–60.
2. Aslan R. ABD Yaptırımlarının İran Ekonomisine Etkileri. // Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (Journal of Social Sciences Researches), 2023, Cilt 3, Sayı 2, s. 25–49.
3. İran Ekonomik Yaptırımlarının Türkiye Açısından Bağlayıcılığı: Lojistik Sektorüne Etkisi(İran Ambargosu). OzgünLaw \URL:https://www.ozgunlaw.com/makaleler/iran-ekonomik-yaptirimlarinin-turkiye-acisindan-baglayiciligi-lojistik-sektorune-etkisi-iran-ambargosu-3225 [10.09.2025]
4. Kayalp M.E., Türkmenoğlu Köse D. ABD–İran İlişkileri: İran'ın Rolü ve Ekonomik Yaptırımlar Üzerine Bir Değerlendirme. // InTraders International Trade Academic Journal, 2022, Cilt 5, Sayı 1, s. 47–67.
5. Majidi A.F., Zarouni Z. The Impact of Sanctions on the Economy of Iran. // The Open Access Journal of Resistive Economics (OAJRE), 2020, Vol. 8, No. 4, s. 49–65.
6. Majidi A.F., Zarouni Z. The Impact of Sanctions on the Economy of Iran. // The Open Access Journal of Resistive Economics (OAJRE), 2022, Vol. 10, s. 11–27.
7. Rəhimlu Benis, A. (2014). İran İslam Respublikasının iqtisadi inkişafında kiçik sənayenin rolu və perspektivi (dissertasiya işi,). Bakı Dövlət Universiteti. - https://aak.gov.az/upload/dissertasion/iqt/iqt_n_rab_22_04_14.pdf [10.09.2025].
8. Sanksiya hədəsi ilə yaşayan Tehran – İran iqtisadiyyatının böhrandan çıxış yolu varmı? // Ovqat.com. – 17.09.2018. – URL: https://ovqat.com/dunya/24647-sanksiya-hdsi-il-yaayan-tehran-ran-iqtisadiyyatnn-bohrandan-cx-yolu-varm.html [10.09.2025].
9. Telci İ.N. Ağırlaştırılmış Ekonomik Yaptırımlar: Trump İran'dan Ne İstiyor? // SETA Perspektif, 2018, Sayı 208, s. 1–6.

ДЖАВИД САМАДОВ
Докторант Азербайджанского университета языков

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ САНКЦИЙ НА МЕЖДУНАРОДНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИРАНА

Данная статья рассматривает влияние экономических санкций на международное положение Ирана, с особым акцентом на их политические аспекты. Подход сочетает синтез литературы с сопоставительным анализом трёх этапов: ужесточение после 2012 года, ослабление в рамках

СВПД в 2016–2018 гг. и новая эскалация после 2018 года. Результаты показывают, что длительные санкции привели к значительным экономическим потерям — обесцениванию валюты, инфляции, снижению инвестиций и сужению торговых каналов. Однако в политическом плане последствия не являются однозначными: повествование о внешнем давлении иногда усиливает внутреннюю мобилизацию и устойчивость режима, тогда как «экономика сопротивления» выдвигает на первый план местное производство и альтернативные пути снабжения. Во внешней политике ослабление связей с Западом сокращает дипломатические возможности Ирана, но одновременно углубляет сотрудничество с такими центрами, как Россия и Китай. На региональном уровне отношения с соседями колеблются и появляются неформальные механизмы. В целом санкции оказывают как ограничивающее, так и адаптационное воздействие; следовательно, их эффективность в достижении политических целей во многом зависит от контекста, последовательности и наличия параллельных дипломатических каналов.

Ключевые слова: экономические санкции, Иран, внешняя политика, политическая легитимность, СВПД.

JAVID SAMADOV
Doctoral student at Azerbaijan University of Languages

THE IMPACT OF ECONOMIC SANCTIONS ON IRAN'S INTERNATIONAL POSITION

This article examines the impact of economic sanctions on Iran's international position, with a particular focus on their political dimensions. The approach combines a synthesis of the literature with a comparative reading of three phases: post-2012 tightening, the 2016–2018 JCPOA relief, and the re-escalation after 2018. The findings indicate that prolonged sanctions have produced significant economic losses-currency depreciation, inflation, declining investment, and narrowing trade channels. Politically, however, outcomes are not unidirectional: the narrative of external pressure at times bolsters domestic mobilization and regime resilience, while a "resistance economy" foregrounds local production and alternative supply routes. In foreign policy, diminished ties with the West reduce Iran's diplomatic options yet simultaneously deepen cooperation with centers such as Russia and China. Regionally, relations with neighbors fluctuate and informal mechanisms emerge. Overall, sanctions exert both constraining and adaptation-inducing effects; hence their effectiveness in achieving political objectives depends strongly on context, sequencing, and the presence of parallel diplomatic channels.

Keywords: Economic sanctions, Iran, foreign policy, political legitimacy, JCPOA.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.d. Aida Yusifzadə, s.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 327

ЛЕЙЛА НАДЖАФОВА АЛИЗАДЕ
Докторант Бакинского Государственного Университета
leyla.nacafova-2@bsu.edu.az

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/244-251

Современный период характеризуется ростом различных угроз и рисков для политической безопасности любого государства, в том числе и Азербайджанской Республики. Эти угрозы могут быть как внутренними, так и внешними, и каждое направление требует тщательного анализа и разработки соответствующих мер по нейтрализации. Азербайджан находится в стратегически важном регионе, являясь ключевым энергетическим и транспортным узлом, что привлекает внимание мировых держав. Конкуренция за влияние в регионе создаёт риски вмешательства во внутренние дела страны, попытки манипулирования внутренней политикой и ослабления позиций Азербайджана на мировой арене.

Ключевые слова: политическая безопасность, Азербайджанская Республика, внутренние угрозы, внешние угрозы, энергетический и транспортный узел.

Введение. Политическая безопасность государства представляет собой один из важнейших аспектов его суверенитета и устойчивого развития. В условиях глобализации и быстрорастущих изменений в мировой политике каждое государство сталкивается с многочисленными угрозами, которые могут подорвать его стабильность, как на внутреннем, так и на внешнем уровне. Азербайджанская Республика, находясь на перекрёстке геополитических интересов крупных мировых и региональных игроков, также сталкивается с множеством рисков, которые могут угрожать её политической безопасности. Располагаясь в регионе с высоким уровнем стратегической важности, Азербайджан привлекает внимание многих международных сил. Это может привести к попыткам вмешательства во внутренние дела страны, давления на её политическую систему или использования страны в качестве арены для реализации внешнеполитических интересов крупных держав. Более того, в условиях современной глобальной информационной среды, Азербайджан сталкивается с новыми вызовами, связанными с кибербезопасностью и информационной войной. Противостояние дезинформации и манипуляциям общественным мнением становится важной задачей для сохранения политической стабильности. Не менее значимым аспектом является необходимость укрепления национальных институтов и повышения уровня доверия граждан к ним. В условиях, когда мировые политические процессы всё больше зависят от внутренней устойчивости и способности государства справляться с вызовами, Азербайджан должен уделять особое внимание укреплению своих демократических институтов, развитию экономической стабильности и улучшению качества жизни населения.

Актуальность настоящего исследования обусловлена возрастающей значимостью политической безопасности для обеспечения стабильности и устойчивого развития государства в условиях современных глобальных вызовов. Азербайджанская Республика, находящаяся на пересечении геополитических интересов различных стран и международных организаций, сталкивается с множеством угроз и рисков, которые могут подорвать её внутреннюю стабильность и международные позиции. Изучение вопросов обеспечения политической безопасности приобретает особую важность для разработки эффективных стратегий реагирования и предотвращения кризисов. Это исследование направлено на совершенствование механизма государственного обеспечения политической безопасности в современный период развития государства, а также на системный анализ различных угроз политической безопасности, что позволит выявить эффективные механизмы их нейтрализации и обеспечения стабильного развития государства.

Проблема политической безопасности в контексте Азербайджанской Республики привлекала внимание многих исследователей. Вопросы внутренней политической стабильности, а также внешние угрозы со стороны международных акторов изучались в рамках различных политологических, социологических и экономических теорий. Однако значительная часть существующих исследований посвящена отдельным аспектам политической безопасности, таким как вооружённые конфликты или социально-экономические факторы, без учёта комплексности и взаимосвязанности угроз. Научная литература по данной теме включает работы местных и зарубежных авторов, однако требуется более комплексный анализ всех факторов, влияющих на политическую безопасность Азербайджана, с учётом новых вызовов современности, таких как киберугрозы и информационные войны.

Целью данного исследования является выявление основных угроз и рисков для политической безопасности Азербайджанской Республики и разработка рекомендаций по их нейтрализации. В процессе достижения поставленной цели были сформулированы следующие задачи:

- провести анализ внутренних и внешних угроз политической безопасности Азербайджанской Республики;
- исследовать влияние геополитических процессов на устойчивость государства;
- оценить воздействие информационных войн и киберугроз на политическую стабильность;
- разработать рекомендации по повышению эффективности мер по обеспечению политической безопасности.

Объектом исследования является политическая безопасность Азербайджанской Республики в современных условиях. Предметом исследования выступают внутренние и внешние угрозы политической безопасности, а также механизмы их нейтрализации.

Основной вопрос исследования заключается в следующем: какие внутренние и внешние угрозы представляют наибольшую опасность для политической безопасности Азербайджанской Республики и какие меры необходимо предпринять для их эффективной нейтрализации?

Теоретическую основу исследования составляют работы в области политологии, социологии и международных отношений, посвящённые вопросам обеспечения национальной безопасности. В качестве ключевых теорий используются концепции политической стабильности, теории геополитики и кибербезопасности. Важную роль играют также теории информационных войн и конфликтологии, применимые к современным вызовам и угрозам.

Научная новизна исследования заключается в комплексном подходе к изучению угроз и рисков политической безопасности Азербайджанской Республики. Впервые в рамках одного исследования был проведён системный анализ всех значимых факторов, влияющих на политическую безопасность, с учётом современных вызовов, таких как киберугрозы и информационные войны. Разработаны рекомендации по усилению мер по обеспечению стабильности и защиты национальных интересов.

Практическая значимость работы заключается в разработке конкретных рекомендаций для органов государственной власти и политических институтов Азербайджанской Республики. Полученные результаты могут быть использованы для разработки стратегий обеспечения политической безопасности и защиты от различных угроз.

Таким образом, современная политическая безопасность Азербайджанской Республики зависит от множества факторов, требующих системного и многопланового подхода. Для обеспечения стабильности и защиты своих национальных интересов каждое государство должно активно работать над укреплением своих оборонных, экономических и политических возможностей, а также взаимодействовать с международным сообществом, сохраняя при этом свою независимость и суверенитет.

Внутренние угрозы включают социально-экономическую нестабильность и т.п. Эти факторы получили оценку риска 8 из 10, что означает высокий уровень угрозы. Например, социальное неравенство и протестные настроения, вызванные недовольством экономической ситуацией, могут дестабилизировать политическую систему страны. Внешние угрозы, такие как, геополитическое давление со стороны других государств и кибератаки, имеют ещё более высокую оценку риска - 9 из 10 [3].

Таблица 1:

Типы угроз политической безопасности и их влияние

Тип угрозы	*Описание*	*Оценка риска (1-10)*	*Пример*
Внутренние угрозы	социально-экономическая нестабильность	8	Социальное неравенство и протесты
Внешние угрозы	геополитическое давление, кибератаки	9	Территориальные споры и международные санкции

Источник: Кардашова И.Б. «Основы теории национальной безопасности: учебник для вузов». Москва, издательство «Юрайт», 2024 г., 334с.

Таблица 2:

Геополитические риски и акторы

Геополитический актор	*Оценка риска для Азербайджана (1-10)*	*Риски для Азербайджана*	*Пример воздействия*
Россия	7	Политическое давление, вмешательство	Поддержка определённых политических сил
Турция	6	Экономическая и военная конкуренция	Конкуренция в вопросах транспорта и энергетики
Иран	8	Региональные конфликты и религиозные вопросы	Усиление влияния шиитской общины
США	9	Энергетическая политика, влияние на внутреннюю политику	Влияние на энергетические коридоры

Источник: Алиев М.Т. Экономика Азербайджана. Баку, издательство «Институт УНХ», 1998г., 218с.

Таблица фокусируется на четырёх ключевых геополитических акторах, которые оказывают влияние на политическую безопасность Азербайджана: Россия, Турция, Иран и США. Россия получает оценку риска 7 из 10, что отражает политическое давление и вмешательство в дела Азербайджана. Это проявляется в поддержке определённых политических сил внутри страны и влиянии на региональную политику. Турция, с оценкой риска 6 из 10, является конкурентом Азербайджана в экономической и военной сферах, особенно в вопросах транспортировки и энергетики. Иран, с оценкой риска 8 из 10, представляет собой угрозу в контексте региональных конфликтов и религиозных вопросов, таких как усиление влияния шиитской общины. США оцениваются на 9 из 10, что связано с их значительным влиянием на энергетическую политику и внутренние политические процессы в Азербайджане, а также конкуренцией в энергетических коридорах [1].

Таблица 3:

Влияние киберугроз на политическую безопасность

Тип киберугрозы	*Частота инцидентов (в год)*	*Последствия*	*Пример*
Хакерские атаки	12	Нарушение работы государственных систем	Атака на правительственные веб-сайты
Дезинформация	20	Дестабилизация политической обстановки	Фейковые новости и политические кампании
Утечка данных	5	Утечка конфиденциальной информации	Публикация секретных документов
Кибершпионаж	8	Сбор данных о государственных деятелях	Кража данных политиков и чиновников

Источник: Пириев А.М. Политическая стратегия и проблемы национальной безопасности (на азерб. яз). Баку, издательство «БГУ», 2002г., 534с.

Таблица описывает четыре типа киберугроз и их частоту в год. Хакерские атаки происходят примерно 12 раз в год и могут нарушить работу государственных систем, что является серьезной угрозой для стабильности. Например, атаки на правительственные веб-сайты могут вызвать временные сбои в функционировании государственных служб. Дезинформация, которая возникает около 20 раз в год, оказывает дестабилизирующее воздействие на политическую обстановку через распространение фейковых новостей и манипуляцию общественным мнением. Утечка данных, с частотой 5 инцидентов в год, представляет угрозу конфиденциальной информации, публикация секретных документов может нанести ущерб национальной безопасности [4].

Таблица 4:

Экономические факторы и политическая нестабильность

Экономический фактор	*Политические последствия*	*Уровень воздействия (1-10)*	*Пример*
Безработица	Рост протестных настроений	9	Массовые протесты из-за экономического кризиса
Инфляция	Социальная нестабильность	8	Резкий рост цен на товары первой необходимости
Низкий уровень доходов	Недовольство правительством	7	Увеличение бедности
Коррупция	Утрата доверия к государственным институтам	10	Скандалы с участием политических деятелей

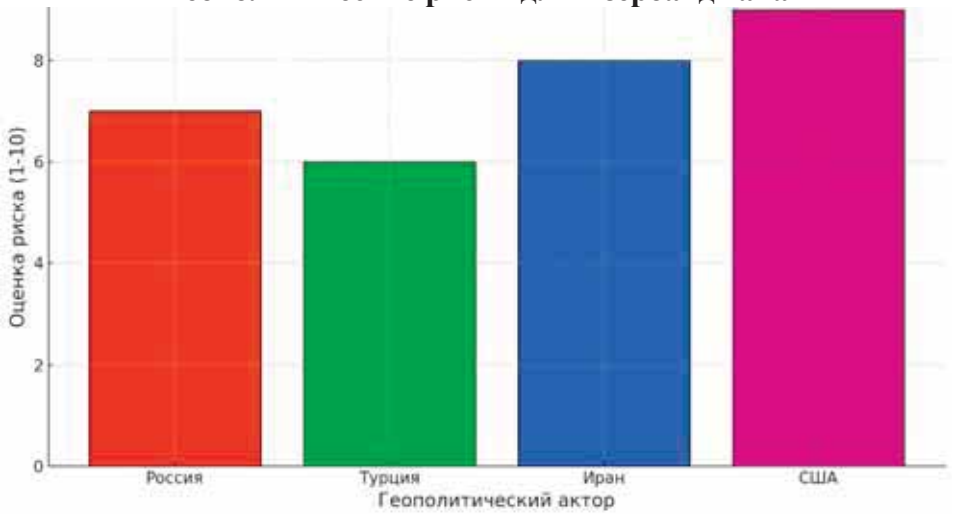
Источник: Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. Москва, издательство «СПб.: Вектор», 2005г., 251с.

Таблица рассматривает экономические факторы, которые могут вызывать политическую нестабильность, такие как безработица, инфляция, низкий уровень доходов и коррупция. Безработица получает оценку воздействия 9 из 10, что свидетельствует о её значительном влиянии на рост протестных настроений. Массовые протесты, вызванные экономическим кризисом, могут значительно подорвать стабильность страны. Инфляция, с оценкой 8 из 10, может вызвать

социальную нестабильность через резкий рост цен на товары первой необходимости, что вызывает недовольство у населения. Низкий уровень доходов с оценкой 7 из 10 связан с недовольством правительства, так как ухудшение условий жизни приводит к росту социальной напряженности. Коррупция, с самым высоким уровнем воздействия - 10 из 10, ведет к утрате доверия граждан к государственным институтам и может стать причиной серьезных политических скандалов, таких как участие высокопоставленных лиц в коррупционных схемах [2].

График 1.

Геополитические риски для Азербайджана

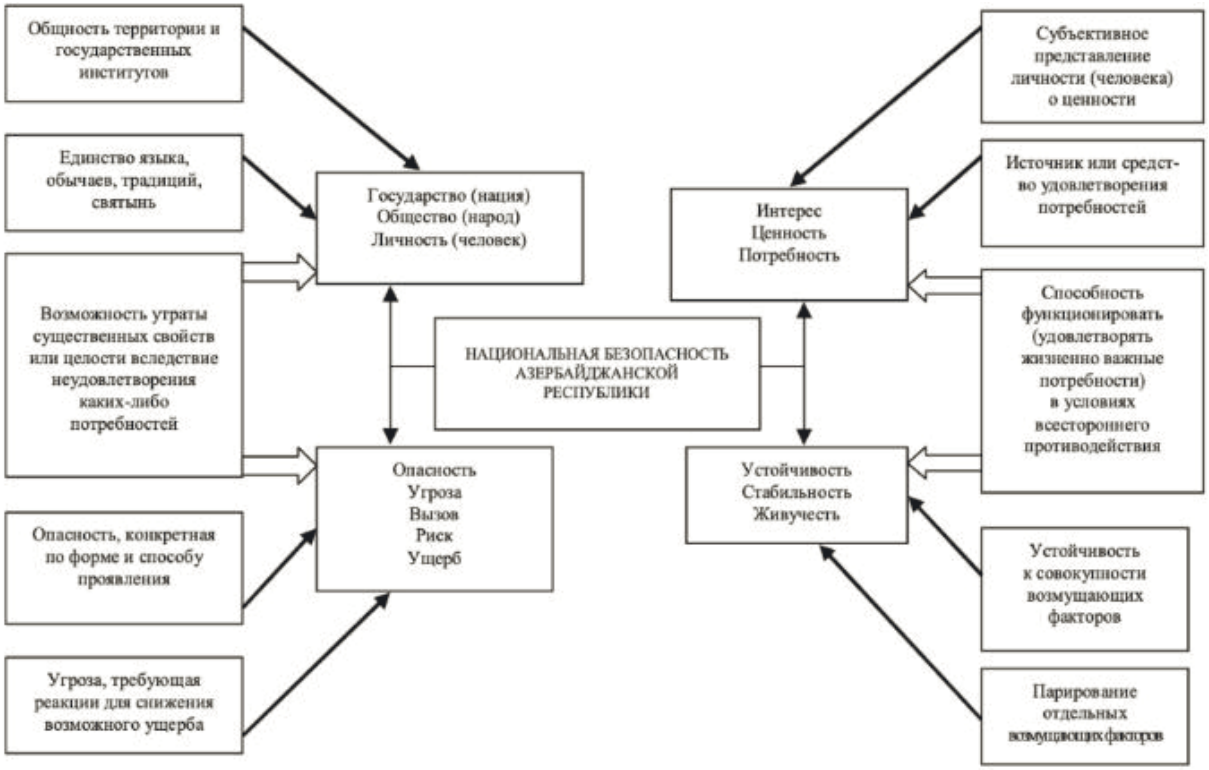
Источник: Рзаев И.Б. Экономическая стратегия Азербайджана в сфере внешних связей / Мировая экономика в XXI веке: проблемы и перспективы. Сборник научных трудов. Москва, издательство «РУДН ИМЭБ», 2004г., 104с.

На графике представлена визуализация геополитических рисков для Азербайджана, связанных с четырьмя ключевыми международными игроками: Россией, Турцией, Ираном и США. Каждая страна оказывает различное воздействие на политическую безопасность Азербайджана, причём степень этого воздействия оценивается по шкале от 1 до 10. США представляют наибольшую угрозу для Азербайджана, получив оценку 9 из 10. Главными факторами здесь являются энергетическая политика и вмешательство во внутренние дела страны. США активно участвуют в политических и экономических процессах, связанных с энергетическими ресурсами Азербайджана, что ставит под угрозу стабильность в энергетической сфере и создаёт дополнительные вызовы для внешнеполитического маневрирования. Влияние на энергетические коридоры и стратегические интересы Азербайджана делает эту угрозу особенно значимой. Иран получил оценку 8, что также свидетельствует о высоком уровне риска. Этот риск связан с региональными конфликтами и религиозными факторами. Азербайджан находится в непосредственной близости от Ирана, и взаимодействие с шиитской общиной внутри страны усиливается под влиянием иранской политики. Помимо этого, региональная нестабильность, вызванная конфликтами на Ближнем Востоке, имеет потенциал перетекания на территорию Азербайджана, что усиливает политические риски. Россия оценивается на уровне 7 из 10, что отражает значительное, но несколько более умеренное политическое давление. Россия традиционно играет роль крупного геополитического игрока в регионе Южного Кавказа и активно использует своё влияние для продвижения собственных интересов. Поддержка определённых политических сил в Азербайджане и участие в международных инициативах, влияющих на региональные балансы, создают серьёзные вызовы для суверенитета и политической стабильности Азербайджана. Однако по сравнению с США и Ираном, влияние России несколько менее агрессивно, что и объясняет более низкую оценку риска. Турция, с оценкой риска 6 из 10, представляет собой умеренную угрозу. Основные риски исходят из экономической и военной конкуренции. Турция - один из важнейших партнёров Азербайджана, но также является соперником в таких сферах, как транспортировка энергоносителей и обеспечение регионального влияния. Конкуренция в

вопросах энергетики и транспортных коридоров может привести к осложнениям во взаимоотношениях, но историческая и культурная близость этих двух стран смягчает влияние этих рисков. Это делает Турцию меньшей угрозой по сравнению с другими акторами, представленными на графике [6].

Рисунок 1.

Структура национальной безопасности Азербайджанской Республики

Источник: Рзаев И.Б. Проблемы социально экономического развития регионов Азербайджана / Роль государства в развитии отраслевых рынков. Сборник научных трудов. Москва, издательство «РУДН», 2004г., 125с.

Изображение отражает структуру национальной безопасности Азербайджанской Республики, где показаны различные виды угроз и рисков, которые могут оказывать влияние на политическую безопасность страны. Схема делит угрозы на несколько ключевых аспектов, которые касаются государства, общества и личности.

Во-первых, указаны угрозы, связанные с территориальной целостностью и суверенитетом страны. В современных условиях Азербайджан сталкивается с рисками, связанными с внешними акторами, которые могут попытаться ослабить государственные институты или нарушить единство территории. Это особенно актуально в контексте геополитических вызовов, таких как региональные конфликты.

Во-вторых, значительное внимание уделяется угрозам, касающимся единства народа, языка, обычаев и традиций. Эти угрозы могут быть как внешними (например, попытки вмешательства через информационные или киберугрозы), так и внутренними, когда социально-экономическая нестабильность, коррупция или этнические конфликты могут дестабилизировать ситуацию в стране.

Следующий ключевой элемент схемы - это риски, связанные с потерей устойчивости государства, вызовы и угрозы, которые могут нанести урон стабильности. Политическая безопасность Азербайджана тесно связана с устойчивостью его политической системы и способностью противостоять внешним и внутренним вызовам, включая информационные войны, киберугрозы и влияние глобальных акторов на внутреннюю политику страны [5].

Заключение. Политическая безопасность является одной из ключевых составляющих национальной безопасности государства, особенно в условиях современных глобальных вызовов и угроз. В ходе проведённого исследования были выявлены и проанализированы как внутренние, так и внешние факторы, оказывающие влияние на политическую стабильность и безопасность Азербайджанской Республики. В условиях глобализации, геополитической нестабильности и активного информационного противостояния политическая безопасность становится всё более сложной и многогранной задачей, требующей комплексного подхода и скоординированных усилий. Одним из основных выводов данного исследования является то, что Азербайджанская Республика сталкивается с множеством внутренних угроз, таких как социально-экономическая нестабильность и т.п. Внутренние угрозы могут стать катализатором политической нестабильности, которая способна ослабить устойчивость государства и его способность эффективно реагировать на внешние вызовы. Неравномерное развитие регионов, безработица, снижение уровня жизни в отдельных слоях населения могут приводить к социальному напряжению и подрывать доверие к государственным институтам, что делает вопрос внутренней стабильности критически важным. Среди внешних угроз особое внимание в исследовании было уделено конкуренции за влияние в регионе со стороны внешних акторов, таких как Россия, Турция, Иран и западные страны, создаёт дополнительные угрозы для политической безопасности страны. Ещё одной важной угрозой, выявленной в ходе исследования, являются кибератаки и информационные войны. С развитием цифровых технологий и интернета государства становятся всё более уязвимыми перед киберугрозами, которые могут дестабилизировать внутренние процессы и нарушить функционирование критической инфраструктуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев М.Т. Экономика Азербайджана. Баку, издательство «Институт УНХ», 1998г., 218с.
2. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. Москва, издательство «СПб.: Вектор», 2005г., 251с.
3. Кардашова И.Б. Основы теории национальной безопасности: учебник для вузов. Москва, издательство «Юрайт», 2024 г., 334с.
4. Пириев А.М. Политическая стратегия и проблемы национальной безопасности (на азерб. яз). Баку, издательсвто «БГУ», 2002г., 534с.
5. Рзаев И.Б. Проблемы социально экономического развития регионов Азербайджана / Роль государства в развитии отраслевых рынков. Сборник научных трудов. Москва, издательство «РУДН», 2004г., 125с.
6. Рзаев И.Б. Экономическая стратегия Азербайджана в сфере внешних связей / Мировая экономика в XXI веке: проблемы и перспективы. Сборник научных трудов. Москва, издательство «РУДН ИМЭБ», 2004г., 104с.

LEYLA NƏCƏFOVA ƏLİZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

DÖVLƏTİN MÜASİR İNKİŞAF DÖVRÜNDƏ SİYASİ TƏHLÜKƏSİZLİK MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Müasir dövr istənilən dövlətin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının siyasi təhlükəsizliyinə təhdidlərin və risklərin sayının artması ilə xarakterizə olunur. Bu təhdidlər həm daxili, həm də xarici ola bilər və hər biri təhlil edilməsini və müvafiq tədbirlərin tətbiq edilməsini tələb edir. Azərbaycan strateji əhəmiyyətli regionda yerləşir, əsas enerji və nəqliyyat qovşağı kimi xidmət edir, qlobal güclərin diqqətini cəlb edir. Regionda nüfuz uğrunda rəqabət ölkənin daxili işlərinə qarışmaq kimi, o cümlədən daxili siyasətdə manipulyasiya cəhdləri, Azərbaycanın qlobal səhnədə mövqelərinin zəifləməsi kimi risklər yaradır.

Açar sözlər: siyasi təhlükəsizlik, Azərbaycan Respublikası, daxili təhdidlər, xarici təhdidlər, enerji və nəqliyyat qovşağı.

LEYLA NAJAFOVA ALIZADA
PhD of the Baku State University

WAYS TO IMPROVE THE MECHANISM OF STATE POLITICAL SECURITY IN THE MODERN PERIOD OF STATE DEVELOPMENT

The modern era is characterized by a growing number of threats and risks to the political security of any state, including the Republic of Azerbaijan. These threats can be both internal and external, and each requires careful analysis and the development of appropriate mitigation measures. Azerbaijan is located in a strategically important region, serving as a key energy and transportation hub, attracting the attention of global powers. Competition for influence in the region creates risks of interference in the country's internal affairs, attempts to manipulate domestic politics, and a weakening of Azerbaijan's position on the global stage.

Keywords: political security, Republic of Azerbaijan, internal threats, external threats, energy and transportation hub.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Kərəm Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327

ELVİN TALIŞINSKİ
Azərbaycan Universiteti Siyasi və ictimai elmlər kafedrasının müdiri, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elvin.talishinsky@au.edu.az

ŞÜURUN MANİPULYASİYASI İNFORMASİYA MÜHARİBƏSİNİN PSİXOLOJİ SİLAHI KİMİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/252-256

Məqalədə ictimai şüurun manipulyasiyası fenomeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və onların siyasi sistemə təsiri kontekstində araşdırılır. Qeyd olunur ki, internet, kütləvi informasiya vasitələri və mobil rabitənin inkişafı nəticəsində yaranan informasiya axınının sürətlə artması insanların emosiyalarına, iradəsinə və sosial davranışlarına gizli təsir üçün əlverişli şərait yaradır. "Manipulasiya" anlayışının leksik-semantik və tarixi təhlili verilmiş, manipulyasiya, inandırma, təklif və təsir arasındakı fərqlər aşkar edilmişdir. G.Le Bon, J. Ortega y Gasset, A.Gramsci, G.Lassuell, eləcə də H.Franke, G.Schiller və T. van Dijkin tədqiqatlarında təqdim olunan manipulyasiyanın öyrənilməsinə elmi yanaşmalara xüsusi diqqət yetirilir. Manipulyasiyanın həm mənfi, həm də konstruktiv aspektləri, o cümlədən A.Jivaleviç tərəfindən "müsbət manipulyasiya" anlayışı müəyyən edilir.

Açar sözlər: manipulyasiya, ictimai şüur, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, təsir, müsbət manipulyasiya.

Giriş. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə siyasi sistemə müasir təsir imkanları siyasi münasibətləri keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çıxarıb, hakimiyyətlə vətəndaşlar arasında əks əlaqəni təmin edib. Dünyada, xüsusən də son onilliklərdə baş verən müasir siyasi hadisələr şüurun manipulyasiyasının öyrənilməsi probleminin aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyətdə şüurun manipulyasiyası konsepsiyalarına xas olan potensial diqqətlə təhlil edilməlidir ki, onlardan cəmiyyətə təsir etmək üçün istifadə olunsun.

Kompüter texnologiyalarının, İnternetin inkişafı və təkmilləşdirilməsi, habelə kütləvi informasiya vasitələrinin (radio, televiziya və mobil rabitə) yüksək əlçatanlığı informasiya axınının sürətləndirilmiş hərəkətinə kömək edir. İctimai yaddaşın müasir mexanizmləri və onlara əsaslanan informasiya mühiti ictimai şüurun müxtəlif forma və səviyyələrini manipulyasiya etmək üçün imkanlar yaradır. Bu, insanın psixikasına və sosial davranışına nəzarət etmək üçün onun emosiya və iradəsinə müxtəlif təsir üsullarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Beləliklə, şüurun manipulyasiyası həyatın bütün sahələrini əhatə edən və müxtəlif formalarda özünü göstərən sistemli xüsusiyyətə çevrilir.

Manipulyasiya anlayışının təhlili. Bir çox lüğətləri nəzərdən keçirərkən görürük ki, "manipulyasiya" anlayışı adətən "xüsusi niyyət, məqsədlərlə, obyektlərlə işləmək" kimi müəyyən edilir. "Manipulasiya" sözünün kökü latınca "manus" – əl (manipulus – manus – əl və ple – doldurmaq) sözündəndir. Oksford İngilis dili lüğəti manipulyasiyanı kiminsə və ya nəyinsə ustalıqla idarə etməsi kimi müəyyən edir. Bundan başqa, əgər tibbdə "manipulyasiya" bədənin bəzi hissəsinin əllərin köməyi ilə yoxlanılması və ya əllə edilən tibbi prosedurlar deməkdirsə və burada diqqət çevikliyə, manipulyasiya hərəkətlərini yerinə yetirməkdə çevikliyə verilirsə, texniki sferada "manipulyasiya" anlayışının nəzərdən keçirilməsi əllə hazırlanmış mexanizmin rıçaqları ilə müəyyən hərəkətləri göstərir.

Belə çıxır ki, ilkin "manipulyasiya" anlayışı əl ilə yerinə yetirilən və bacarıqlı icra tələb edən müəyyən mürəkkəb hərəkətləri nəzərdə tuturdu. Bu cür manipulyasiya hazırda demək olar ki, hər yerdə, xüsusən də texnologiya, incəsənət, tibb və digər sahələrdə tətbiq olunur. Bununla belə, əksər polisemantik anlayışlar kimi, "manipulyasiya" sözü də məcazi məna daşıyır, burada o, aldadıcı xarakterli fokal və ya eqoist hərəkət kimi müəyyən edilir, məqsədi reallığın hər hansı bir hadisəsini dərk edərkən manipulyasiya obyektinin şüurunda müxtəlif illüziyalar yaratmaqdır. Burada manipulyatorun hərəkətlərinin mahiyyəti hansısa mexanizmi məharətlə idarə etmək deyil, müxtəlif üsullar-

dan istifadə etməklə insanın diqqətinə və şüuruna virtuoz təsir göstərməkdən ibarətdir. Məhz bu mənada siyasi manipulyasiyadan tez-tez istifadə olunur. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində siyasi manipulyasiya fenomeni onun təhlilinə müxtəlif yanaşmalarla zənginləşdi. Ümumiyyətlə, müasir elmi-publisistik ədəbiyyatda "manipulyasiya" anlayışının çoxlu şərhləri var ki, bu da bu terminin qeyri-müəyyənliyindən və onun siyasi prosesdə nəzərə alınmasına xeyli sayda yanaşmadan xəbər verir.

Qeyd etmək vacibdir ki, "manipulyasiya" termini çox vaxt informasiya müharibəsi, "yumşaq güc", təbliğat, "beyin yuyulması", "makiavelizm", dezinformasiya, siyasi oyunlar və s. kimi hadisələrlə əlaqələndirilir. "Manipulyasiya" çox vaxt "təsir", "təklif", "inandırma" sözlərinin sinonimi kimi istifadə olunur. Təqdim olunan "manipulyasiya" termini anlayışları onların bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğunu göstərir. Aydındır ki, təklif, təsir və inandırma birbaşa subyekt-obyekt ünsiyyətini nəzərdə tutur. Onların hamısı prosessual, dinamik xarakter daşıyır və bir insanın və ya bir qrup insanın daxili vəziyyətini dəyişdirməyə yönəldilmişdir. Eyni zamanda, onların da əhəmiyyətli fərqləri var. Birincisi, təsir təklifdən fərqli olaraq təkcə psixoloji hərəkəti nəzərdə tutmur. Zərbə fiziki məkanda da həyata keçirilir. Təsir, təklifdən fərqli olaraq, insanın şüurunun məqsədyönlü proqramlaşdırılmasını nəzərdə tutmur; təbliğat kimi xüsusi bir niyyətlə birbaşa ola bilər [1, 175], lakin çox vaxt dolayı yolla olsa da təsadüfən həyata keçirilir.

Manipulyasiyanın məqsədi müəyyən psixoloji, fiziki, birbaşa və ya dolayı təsir vasitəsilə obyektə münasibət, məqsəd və davranış aşılamaqdır. Buna baxmayaraq, manipulyasiya və inandırma qütb anlayışlarıdır, çünki inandırma, manipulyasiyadan fərqli olaraq, təsir subyektinin öz məqsəd və mövqelərini gizlətmədiyi açıq təbiətlidir.

İctimai şüurun manipulyasiyası anlayışına yanaşmalar. XIX əsrin sonu – XX əsrin ortalarında kütləvi hərəkatların mahiyyətini və spesifikliyini tədqiq edən o dövrün məşhur tədqiqatçıları – Q.Le Bon, J.Orteqa y Qasset, A.Gramsci, H.Lassuell ictimai şüurun manipulyasiyası problemlərinə toxunmuşlar. Fransız psixoloqu, sosioloqu və antropoloqu Q.Le Bon "Kütlələrin psixologiyası" əsərində yazırdı ki, insanların idarə olunmasının əsasını ideyalar, hisslər və adətlər təşkil edir, onların daşıyıcıları müəyyən cəmiyyətin nümayəndələridir. [2, 175] O, insanları idarə etmək üçün imkanlar açan kütlələrin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdi. Birincisi, ədədi kütlənin təsiri altında olan fərdin şüurunda yaranan qarşısıalınmaz qüvvə hissi; insanın öz hərəkətlərinə görə fərdi məsuliyyətini aradan qaldırır, çünki onu bütövlükdə kütləyə ötürür. İkincisi, yoluxuculuq: izdihamda yaranan hər hansı hisslər onun bütün iştirakçılarını əhatə edir. Üçüncüsü, izdihamda bir fərdin rasional düşüncələrinin sıxışdırılması nəticəsində yaranan insanların təklifə qarşı həssaslığı. Bu xüsusiyyətlər istənilən ideya və baxışın kütləvi şüura daxil olması üçün əlverişli zəmin yaradır.

Öz növbəsində ispan filosofu Xose Orteqa y Qasset "Kütlələrin üsyanı" əsərində qeyd edirdi ki, "Kütlə xüsusi ixtisasa malik olmayan insanların məcmusudur. Deməli, kütlə dedikdə təkcə və ya əsasən "işçi kütlə" başa düşülməməlidir. Kütlə orta insandır. Beləliklə, adi kəmiyyət olan çoxluq keyfiyyət müəyyənliyinə çevrilir: o, ümumi ictimai keyfiyyətə çevrilir, digər insanlardan fərqlənməyən, lakin özündə ümumi bir tipi təkrarlayan kimi". [3, 6-7] Bu sözlər kütlənin siyasi prosesdə rolunu vurğulayır, onların şüurunu və davranışını məharətlə idarə etməyin mümkünlüyündən xəbər verir. Lassuel, Le Bon, Ortega y Gasset və Gramscinin ideyalarına qayıdaraq vurğulamaq olar ki, onlar manipulyasiyaya fərdi şüurun kütləviləşməsi prosesində özünü göstərən fenomen və böyük sosial qrupların idarə edilməsi aləti kimi baxırdılar.

Lider və nəzəriyyəçi Gramsci tərəfindən hegemonluq anlayışının daha ətraflı tədqiqi nəticəsində məlum olur ki, onun fikrincə, xalqın idarə olunmasında hakimiyyətin əsas mexanizmi məcburiyyətdən çox, inandırmaqdır. Gramsci hesab edirdi ki, hökumətin iki sütunu var: güc və razılıq. Bu kontekstdə əsas amil hegemonluq fenomenidir ki, Gramsciyə görə, onu idarə etmək üçün cəmiyyətdən müəyyən səviyyədə "aktiv" razılıq əldə etmək lazımdır. Hegemonluq bütün cəmiyyətə dinamik (statik olmayan) dövlət - daimi, davamlı proses kimi təsir edir. [4, 205] Gücün məcburiyyət elementlərindən istifadə etmədən cəmiyyətə təsir etdiyi zaman isə ona "yumşaq güc" elementi kimi baxmaq olar.

XX əsrin ikinci yarısında manipulyasiyanın bilavasitə tədqiqinə həsr olunmuş alimlərin (H.Franke, G.Schiller, T.N.Dijk) ilk əsərləri nəşr olundu. Bilavasitə şüurun manipulyasiyasına həsr olunmuş ilk kitablardan biri alman sosioloqu Herbert Frankenin "Manipulyasiya edilmiş insan"

(1964) kitabıdır. O, manipulyasiyaya belə tərif vermişdir: "Əksər hallarda manipulyasiya gizli şəkildə həyata keçirilən və deməli, onun yönəldildiyi şəxslərin zərərinə olan psixi təsir kimi başa düşülməlidir. Bunun ən sadə nümunəsi reklamdır". [5, 16] Sonradan amerikalı tədqiqatçı G.Schiller "Şüurun manipulyatorları" (1980) əsərində manipulyasiya vasitəsilə "gizli məcburiyyət, düşüncələrin, niyyətlərin, hisslərin, münasibətin, davranışın proqramlaşdırılması" fikrini irəli sürmüşdür. [6, 12] Beləliklə, bu alimlər üçün "manipulyasiya" mənfi məna daşıyır və birmənalı olaraq həmişə etik normaların pozulmasıdır. Niderlandlı dilçi-alim T.Dijk sosial normaların pozulması ilə əlaqədar manipulyasiyanı qeyri-qanuni təsir forması, hakimiyyətdən sui-istifadə forması, gizli yol və vasitələrlə insanlara hökmranlıq etmək istəyi kimi hesab edir. [7, 360]

Bu fikirlətin təhlili göstərir ki, qərb alimləri G.Schiller, T.Dijk və başqaları manipulyasiyanı insana və cəmiyyətə zərər vuran dağıdıcı hadisə kimi qiymətləndirirlər. Öz növbəsində, amerikalı alim R.Holiday "manipulyasiya" və "təsir" anlayışlarını bir-birindən fərqləndirərək vurğulayır ki, "biz hamımız öz məqsədlərimizə nail olmaq üçün başqa insanlara təsirdən istifadə edirik və bu, sağlam sosial fəaliyyətin əlamətlərindən biridir. Manipulyasiya o zaman başlayır ki, biz gizli şəkildə insanı müəyyən bir hərəkət etməyə məcbur etməyə, onu istismar etməyə və bununla da onun hüquqlarını nəzərə almamağa çalışırıq" [8].

Fikrimizcə, manipulyasiya insanın psixi strukturlarına yönəlmiş, gizli şəkildə həyata keçirilən və insanların düşüncələrini, motivlərini və məqsədlərini hakimiyyət orqanlarının istədiyi istiqamətdə dəyişmək məqsədini güdən hərəkətdir.

Bəzən mənbələrdə Yeni Zelandiya filosofu A.Jivaleviçin pozitiv manipulyasiya nəzəriyyəsinə rast gəlinir ki, onun fikrincə, "müsbət manipulyasiya növü çox vaxt müxtəlif istehsal təşkilatlarında gizli motivasiya vasitəsi ilə istifadə olunur. Burada motivasiya o qədər güclü olmalıdır ki, insanları etmək istəmədiklərini etməyə məcbur etsin. Əks halda, işçinin üzərinə düşən vəzifələr arzuolunan olmayacaq". [9] Bu halda manipulyator təşkilatın işçisinin funksionallığını və məhsuldarlığını artırmaq məqsədini güdür. Bu istiqamətdə manipulyasiya vasitələri və texnologiyalarından istifadənin nəticəsi təşkilata (işin yüksək keyfiyyətli icrasını təmin etmək) və işçilərə (iş və mükafat sisteminin təmin edilməsi) fayda verə bilər. Beləliklə, bu nəzəriyyə manipulyasiyaların konstruktiv ola biləcəyinə inanmağa imkan verir ki, onların həyata keçirilməsinin mövzusu təkcə öz xeyrinə deyil, həm də gizli şəkildə təsir etmək istədiyi şəxs üçün faydaya malikdir.

Bununla belə, bəzi alimlər manipulyasiyaya psixoloji təsir kimi baxırlar, bunun məharətlə həyata keçirilməsi başqa bir insanda onun faktiki mövcud istəkləri ilə üst-üstə düşməyən niyyətlərin gizli ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Onlar manipulyasiyanı psixoloji təsirin ən geniş yayılmış və humanist vasitələrindən biri hesab edirlər, çünki bu, zorakılıqdan qaçmağa və mənəvi cəhətdən şübhəli də olsa, dinc yolla istənilən nəticəni əldə etməyə imkan verir. Onlar bu fenomeni cəmiyyətin qərarlarına, rəylərinə və sosial davranışlarına təsir göstərən sosial və kommunikativ akt kimi qəbul edirlər. Belə çıxır ki, manipulyasiya sosial aktyorlar arasında ünsiyyət üçün stimul, motivasiya da ola bilər.

Nəticə. Yekun olaraq, tədqiqat nümayiş etdirir ki, ictimai şüurun manipulyasiyası informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və siyasi mühitdə baş verən dəyişikliklərlə sıx bağlı olan mürəkkəb və çoxşaxəli hadisədir. İnternet, kütləvi informasiya vasitələri və mobil rabitə vasitəsilə informasiya axınının sürətlənməsi insanların emosiyalarına, iradəsinə və sosial davranışlarına gizli təsir göstərmək üçün yeni imkanlar yaradır. "Manipulyasiya" anlayışının leksik-semantik və tarixi təhlili, eləcə də manipulyasiya, inandırma, təklif və təsir arasındakı fərq onun fəaliyyət mexanizmlərini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Klassiklərin və müasir tədqiqatçıların əsərlərində təqdim olunan elmi yanaşmalar manipulyasiyanın həm mənfi, həm də konstruktiv tərəflərini, o cümlədən "müsbət manipulyasiya" anlayışını göstərir ki, bu da onun sosial praktikada və siyasətdə etik və məqsədyönlü tətbiqi üçün perspektivlər açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamassa M. Socio-political manipulation – incidental pathology or immanent component of international realm?/ Przeglad Stratigiczny Adam Mickiewicz University. 2012. No2. P. 171-189.
2. Лебон Г. Психология масс. Мн.: Харвест, М.: АСТ 2000. 320 с.

3. Gasset, Jose Ortega Y. The revolt of the masses. Publisher George Allen and Unwin, London. 1932, p.138.
4. Грамши А. Избранные сочинения: в 3 т. Т. 3. Тюремные тетради. М.: Изд-во иностр. лит, 1959. 558 с.
5. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. М.: Эксмо, 2012. 256 с.
6. Machiavelli Niccolo. The-Prince-en-1513-239 p. https://dn790003.ca.archive.org/0/items/MachiavelliNiccoloThePrinceEN1513239P./Machiavelli%2C%20Niccolo%20%20The%20Prince%20%28EN%2C%201513%2C%20239%20p.%29.pdf [10.06.2025].
7. Van Dijk T. Discourse and manipulation. Discourse & Society. 2006. Vol. 17(2). P. 359-383.
8. Holiday R. What is Media Manipulation? A Definition and Explanation. URL: https://www.forbes.com/sites/ryanholiday/2012/07/16/what-is-media-mani-pulation-a-definition-andexplanation/#1d060c439 [10.06.2025].
9. Zivaljevic A. Positive Manipulation as a Base for Constant Motivation at the Workplace. February 25, 2011. URL: https://www.managementexchange.com/hack/positive-manipulation-base-constant-motivation-workplace. [10.06.2025].

ЭЛЬВИН ТАЛЫШИНСКИЙ
Доктор философии по политическим наукам, доцент
Зав.кафедрой «Политические и общественные науки»
Азербайджанского университета

МАНИПУЛЯЦИЯ СОЗНАНИЕМ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОРУЖИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается феномен манипуляции общественным сознанием через призму развития информационно-коммуникационных технологий и их влияния на политическую систему. Отмечается, что резкое увеличение потока информации в результате бурного развития Интернета, средств массовой информации и мобильной связи расширяет возможности скрытого воздействия на эмоции, волю и социальное поведение людей. Представлен лексико-семантический и исторический анализ понятия «манипуляция», выявлены различия между понятиями «манипуляция», «убеждение», «внушение» и «воздействие». В исследованиях Г.Лебона, Х.Ортеги-и-Гассета, А.Грамши, Г.Лассуэлла, а также Х.Франке, Г.Шиллера и Т. ван Дейка особое значение придаётся научным подходам к изучению манипуляции. Выделяются как негативные, так и конструктивные аспекты манипуляции, в том числе концепция «позитивной манипуляции», предложенная А.Живалевичем.

Ключевые слова: манипуляция, общественное сознание, информационно-коммуникационные технологии, влияние, позитивное манипулирование

ELVİN TALISHINSKY
PhD in Political Science, Associate Professor
Head of the Department of Political and Social Sciences
Azerbaijan University

MANIPULATION OF CONSCIOUSNESS AS A PSYCHOLOGICAL WEAPON OF INFORMATION WARFARE

The article examines the phenomenon of manipulation of public consciousness through the prism of the development of information and communication technologies and their impact on the political system. It is noted that a sharp increase in the flow of information as a result of the rapid development of the Internet, mass media and mobile communications expands the possibilities of hidden influence on people's emotions, will and social behavior. The lexical-semantic and historical

analysis of the concept of “manipulation” is presented, the differences between the concepts of “manipulation”, “persuasion”, “suggestion” and “influence” are revealed. In the studies of G. Le Bon, J.Ortega y Gasset, A.Gramsci, G.Lasswell, as well as H.Franke, G.Schiller and T. van Dijk, special attention is paid to scientific approaches to the study of manipulation. Both negative and constructive aspects of manipulation are highlighted, including the concept of “positive manipulation” proposed by A.Zhivalevich.

Keywords: manipulation, public consciousness, information and communication technologies, influence, positive manipulation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Habil Məmmədov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 32:93/94

ŞƏHLA XƏLƏFOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
xalafovasahla@gmail.com

BMT-NİN QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLİYİNƏ QARŞI MÜBARİZƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞTİRAKI (COP-29-UN NÜMUNƏSİNDƏ)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/257-261

"Azərbaycan Şərqlə Qərbin, Şimalla Cənubun qovuşduğu ölkədir-biz müxtəlif beynəlxalq faktorlar arasında körpülər qura bilərik".

Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyev.

Məqalədə 2024-cü ilin noyabrın 11-dən 22-dək Bakıda keçirilmiş 29-cu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişiklikləri Konfransı araşdırılır. Konkpet faktlar əsasında bu konfransda əsas müzakirə mövzusu olan inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün maliyyə dəstəyi göstərməsi məsələsi, 2035-ci ilə qədər inkişaf etmiş ölkələrin hər il ən azı 300 milyard ABŞ dolları məbləğində maliyyə vəsaiti ayırması qərarı, karbon kreditləri üçün qaydaların müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı irəliləyiş əldə edilməsi və bu ölkələrin karbon emissiyalarını azaldaraq maliyyə vəsaiti cəlb etmələrinə və ya ticarət etmələrinə imkan verməsi kimi məsələlər öyrənilir.

Açar sözlər: Konfrans, istixana, emissiya, antropogen, konvensiya, adaptasiya, saziş, iqlim dəyişikliyi.

Giriş. COP (Tərəflər Konfransı) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası çərçivəsində yaradılmış ali qərarverici orqandır. Bu konfransın əsas məqsədi iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək və istixana qazı emissiyalarını azaltmaqdır. Çərçivə konvensiyası 1992-ci ildə Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilən BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə konfransında qəbul edilmişdir. Konvensiyanın məqsədi istixana qazlarının atmosferdəki konsentrasiyasını təhlükəli antropogen müdaxilənin qarşısını alan səviyyədə sabitləşdirməkdir [1, s.211]. COP-un ilk sessiyası 28 mart - 7 aprel 1995-ci ildə tarixlərində Berlində keçirilmişdir. Həmin dövrdən COP hər il təşkil olunur və konvensiyaya tərəf olan ölkələrin nümayəndələrini bir araya gətirir.Tərəflər konfransının funksiyalarına iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq siyasəti və tədbirləri müəyyənləşdirmək, istixana qazı emissiyalarının azaldılması üçün öhdəliklər və mexanizmlər yaratmaq, iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə qarşı uyğunlaşma tədbirlərini təşviq etmək, inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə və texniki dəstək göstərmək daxildir [2, s.172].

Tərəflər konfransı çərçivəsində qəbul edilmiş əsas razılaşmalardan biri 2015-ci ildə 21-ci sessiyada qəbul edilmiş Paris sazişidir. Sazişin məqsədi qlobal temperatur artımını sənaye öncəsi dövrlə müqayisədə 2°C-dən aşağıda saxlamaq və mümkün qədər 1.5°C ilə məhdudlaşdırmaqdır.COP sessiyaları iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə qlobal səylərin əlaqələndirilməsi və gücləndirilməsi üçün vacib platformadır [2, s.180].

BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası 2024-cü ilin noyabrında Bakıda keçirilib. Tədbirdə 75.984 nəfər iştirakçı qeydiyyatdan keçmişdi ki, onun 57.160 nəfəri xarici nümayəndələr olmaqla 197 ölkə konfransda təmsil olunmuşdu . Bu COP-26 (44.165 iştirakçı) və COP-27 (54.109 iştirakçı) ilə müqayisədə daha yüksək iştirakçı sayını göstərdi. COP-29-un açılışı və başladığı gün BMT-nin baş katibi A.Qutyerreş Bakıda olmuş,sessiyada çıxış etmişdi. Konfransda dünya liderləri, mütəxəssislər, vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri və digər maraqlı tərəflər bir araya gələrək iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində müzakirələr apardı. COP-29-un məqsədi iqlim dəyişikliyinin qarşısını almaq, adaptasiya tədbirləri görmək və maliyyə resurslarını təmin etmək üçün beynəlxalq səyləri gücləndirmək idi. Bu cəhətdən Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin acılış mərasimindəki çıxışıda diqqət çəkir. Belə kı, Prezident Əliyev COP-29-un Bakıda keçirilməsini Azərbaycanın dünya siyasətində rolunun və ölkəyə olan hörmətin təzahürü

kimi qiymətləndirdi. O, Azərbaycanın Şərq və Qərbin, Şimal və Cənubun kəsişdiyi bir ölkə olduğunu vurğulayıb müxtəlif beynəlxalq tərəfdaşlar arasında körpü rolunu oynamağa davam edəcəyini bildirdi. İlham Əliyev çıxışında neft və qazın "Allahın hədiyyəsi" olduğunu qeyd edərək, bu təbii sərvətlərə görə ölkəsini tənqid etməyin ədalətli olmadığını bildirdi. O, neft və qazın bazarda tələb olduğunu və insanların bu resurslara ehtiyacı olduğunu vurğuladı.

Prezident İlham Əliyev yaşıl keçidi dəstəklədiklərini, lakin onun real yanaşma ilə həyata keçirilməsinin zəruriliyini qeyd etdi. O, ölkəsinin yaşıl enerji layihələrinə investisiya yatızdırdığın, lakin bu keçidin mərhələli və balanslı olmasının zəruriliyini vurğuladı. İlham Əliyev bəzi Qərb ölkələrinin Azərbaycanın neft və qazını alıb, eyni zamanda ölkənin fosil yanacaqlardan asılılığını tənqid etməsini "ikiüzlülük" və "siyasi hipokritlik" kimi qiymətləndirdi. O, ABŞ-ı və Avropa İttifaqını bu mövzuda xüsusilə tənqid etdi. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın BMT-nin Təhlükəsizlik şurasının qeyri-üzv ölkələr qrupunun sədri olduğunu və bu vəzifədə 120 ölkənin yekdil qərarı ilə seçildiyini xatırlatdı. O, Azərbaycanın həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında körpü rolunu oynamağa davam edəcəyini bildirdi [3, s.1]. Prezident İlham Əliyevin çıxışı Azərbaycanın enerji siyasətini və xarici ölkələrlə münasibətləri əks etdirən mühüm bir bəyanat oldu. Prezident ölkəmizin təbii sərvətlərini müdafiə və beynəlxalq tənqidlərə qarşı mövqeyini sərt şəkildə ifadə etdi. Prezdent İlham Əliyev Azərbaycan dövlətinin bu istiqamətdə görəcəyi tədbirləri açıqladı,bildirdi ki,2030-cu ilə qədər elektrik enerjisinin 30 %-ni bərpa olunan enerji mənbələrindən – günəş, külək, hidro – təmin etməyi planlaşdırır. Azərbaycan Resublikasının Xəzər dənizində külək enerjisi potensialını artırıb bu enerjini Avropa ölkələrinə ixrac etmək niyyətindədir. Fosil yanacaqlara əlavə bir vergi tətbiq etmək planını ləğv edib COP-29 zamanı kasıb ölkələr üçün yaşıl investisiyalara yönəlmiş 1 milyard ABŞ dolları məbləğində iqlim fondu yaratmağı təklif etdi. Ölkə 29-cu sessiyası çərçivəsində “Climate Finance Action Fund” (CFAF) adlı yaradığı iqlim fondu gələcəkdə neft-qaz ölkələrinin və şirkətlərin könüllü töhfələri vasitəsilə yaşıl layihələr həyata keçiriləcək. Milli İqlim Planı çərçivəsində emissiyaların azaldılması üzrə 2030-cu il üçün hədəfi artırmaq və 2050-ci ilə qədər 1990-a nisbətən 40 %-lik azalma təmin etmək üzərində işləyir. Süni olaraq beynəlxalq müəssisələrlə – BP, Masdar və digər strateji tərəfdaşlarla ortaq günəş, külək və hidrolayihələr (məsələn, 240 MW “Şəfəq” Cəbrayıl) həyata keçiriləcək.Zəlzələ, quraqlıq, daşqın kimi iqlim təsirlərinə uyğunlaşma tədbirləri gücləndiriləcək; enerji səmərəliyi iki dəfə artırılacaq. UN-nin “Loss & Damage” fondu aktivləşdiriləcək, çünki iqlim dəyişikliyi nəticəsində zərər çəkən inkişaf etməkdə olan ölkələrə dəstək verilməlidir .Bu tədbirlər Azərbaycan Respublikasının iqlim siyasətində real addımlar, maliyyə dəstəyi, enerji keçidi və beynəlxalq əməkdaşlıq baxımından strateji xəritəsidir [3, s.10].

Tərəflər konfransının 29-cu sessiyasında yeni bir maliyyə hədəfi – Yeni Kollektiv Kəmiyyətləşdirilmiş İqlim Maliyyələşməsi Məqsədi qəbul edildi. Bu qərar inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə dəstək olmaq məqsədilə 2035-ci ilə qədər illik 300 milyard ABŞ dolları məbləğində maliyyə vəsaitinin səfərbər edilməsini nəzərdə tutur.Bu yeni hədəf əvvəlki illik 100 milyard dollar məbləğində öhdəliyin üç qatına bərabərdir və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə qarşı dayanıqlılığını artırmaq, təmiz enerji keçidini sürətləndirmək və karbon emissiyalarını azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur [4, s.2]. COP-29-da "Bakı Maliyyə Məqsədi" adlı daha geniş bir təşəbbüs qəbul edildi. Bu təşəbbüs 2035-ci ilə qədər həm dövlət, həm də özəl sektor mənbələrindən illik 1.3 trilyon ABŞ dolları məbləğində iqlim maliyyələşməsini həzərdə tutur. Məqsəd inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə daha geniş və səmərəli tədbirlər görməsini təmin etməkdir. 29-cu sessiya iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə qarşı daha həssas ölkələrə, xüsusilə kiçik ada dövlətlərinə və zəif inkişaf etmiş ölkələrə xüsusi diqqət yetirib maliyyə vəsaitlərinin əlçatanlığını və şəffaflığını təmin etməyi öhdəlik kimi qəbul etdi. Bu yeni maliyyə hədəfləri qlobal iqlim maliyyələşməsi arxitekturasında əhəmiyyətli bir dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə daha güclü və dayanıqlı tədbirlər görməsinə imkan yaradacaq [5, s.3].

Paris Sazişinin 6.4-cü maddəsi, beynəlxalq karbon kreditləşdirmə mexanizmi olan Paris Sazişi Kreditləşdirmə Mexanizmini təsis etmişdir. Bu mexanizm ölkələrin təsdiqlənmiş emissiya azaldılması və ya karbonun çıxarılması layihələri vasitəsilə karbon kreditləri yaratmasına və bu kreditləri digər ölkələrə satmasına imkan verir. Beləliklə, ölkələr öz Milli Müəyyən Edilmiş Töhfələrinə nail olmaq

üçün beynəlxalq əməkdaşlıqdan faydalana bilər [6, s.155]. COP29-da 6.4-cü maddənin həyata keçirilməsi üçün əsas standartlar qəbul edildi. Bu standartlar karbon kreditlərinin keyfiyyətini və etibarlılığını təmin etmək məqsədilə layihələrin metodologiyasını, emissiya azaldılmalarının və ya çıxarılmalarının qiymətləndirilməsini və insan hüquqları ilə bağlı tədbirləri əhatə edir. Bu qərarlar qlobal karbon bazarının formalaşmasında mühüm addım hesab olunur və karbon kreditlərinə olan inamı artırmaqla yanaşı, karbon azaldılması təşəbbüslərinə investisiyaları təşviq edir [6, s.170]. 6.4-cü maddənin həyata keçirilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün maliyyə imkanlarını genişləndirir və onların iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və uyğunlaşma tədbirlərini həyata keçirmələrinə dəstək verir. Bu mexanizm həmçinin təbii iqlim həlləri kimi layihələrin maliyyələşdirilməsini təşviq edib ekosistemlərin qorunmasına və bərpasına töhfə verir. Bəzi tənqidçilər 6.4-cü maddənin tətbiqində potensial boşluqların mövcud olduğunu və bu mexanizmin karbon azaldılması məqsədlərinə çatmaq əvəzinə bəzi hallarda əks təsir göstərə biləcəyini qeyd edirlər. Bu səbəbdən mexanizmin səmərəli və ədalətli şəkildə həyata keçirilməsi üçün ciddi nəzarət və şəffaflıq təmin edilməlidir. Ümumilikdə, Paris Sazişinin 6.4-cü maddəsi qlobal karbon bazarının inkişafında və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə əhəmiyyətli bir alət olaraq qəbul edilir. Onun uğurlu tətbiqi ölkələrin iqlim hədəflərinə çatmasına və qlobal istiləşmənin məhdudlaşdırılmasına töhfə verir [7, s.9].

COP-29 zamanı iqlim dəyişikliyindən ən çox təsirlənən ölkələrin maliyyə vəsaitlərinə çıxışını asanlaşdırmaq məqsədilə "Zəif Vəziyyətdə Olan Ölkələrin Şəbəkəsi" yaradıldı. Bu şəbəkə iqlim maliyyələşməsi institutları ilə əməkdaşlıq etmək, üzv dövlətlərdə maliyyə vəsaitlərinin mənimsənilməsini artırmaq və investorlar üçün yüksək təsirli layihələri asanlıqla tapmaq üçün ölkə platformaları yaratmaq məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, "Qlobal Qoruma" təşəbbüsü çərçivəsində, iqlim risklərinə qarşı əvvəlcədən maliyyələşdirmə və sığorta mexanizmləri vasitəsilə zəif vəziyyətdə olan ölkələrə dəstək göstərilməsi planlaşdırılır. Bu təşəbbüs iqlim və fəlakət risklərinə qarşı maliyyə və sığorta strukturlarının qurulması, qoruma boşluqlarının müəyyənləşdirilməsi və uyğun maliyyələşdirmə həllərinin inkişaf etdirilməsi məqsədini daşıyır. COP-29-un nəticələri zəif vəziyyətdə olan ölkələrin iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə qarşı mübarizədə daha güclü və dayanıqlı tədbirlər görməsinə imkan yaratmaq üçün atılmış mühüm addımlar kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda bu ölkələr üçün maliyyə vəsaitlərinin həcmi və əlçatanlığının artırılması istiqamətində əlavə tədbirlərin görülməsi zəruridir [8, s.198].

Tərəflər konfransının 29-cu sessiyasında fosil yanacaq lobbilərinin təsiri ciddi narahatlıq doğurdu.Tədbirdə 1773 kömür, neft və qaz lobbiçisi iştirak edirdi. Bu konfransda ən böyük nümayəndə heyətlərindən biri edər. Bu rəqəm iqlim dəyişikliyindən ən çox təsirlənən on ölkənin nümayəndələrinin ümumi sayını (1033 nəfər) belə üstələdi. Lobbiçilərin əksəriyyəti ExxonMobil, Shell, BP və TotalEnergies kimi böyük enerji şirkətlərinin nümayəndələri idi. Bəzi ölkələr, məsələn Belçika rəsmi nümayəndə heyətinə fosil yanacaq şirkətlərinin nümayəndələrini daxil etmişdi. Bu lobbiçilərə danışıqlarda daha çox təsir imkanı verdi və şəffaflıqla bağlı suallar doğurdu. COP29-un təşkilat komitəsində fosil yanacaq təmsilçilərinin olması əlavə narahatlığa səbəb oldu. Bu hadisələr iqlim danışıqlarında fosil yanacaq lobbsinin təsirini azaltmaq və danışıqların şəffaflığını artırmaq üçün daha sərt tədbirlərin görülməsi zərurətini yaratdı.

COP-29-a rəhbərlik və onun olunması Azərbaycan Respublikası və onun prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirildi. Konfransın prezidenti vəzifəsini Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər naziri Muxtar Babayev icra etmişdi. O, SOCAR-da uzun illər ərzində ekologiya üzrə vitse-prezident vəzifəsində çalışmışdı. M.Babayevin rəhbərliyi altında COP-29-un əsas prioritetləri iqlim maliyyələşməsi, şəffaflıq və inklüzivlik idi. O, "COP-29 Prezidentinin Dostları" forumunu təsis və müxtəlif maraqlı tərəflərin danışıqlarda iştirakını təmin etdi. Konfransın baş danışıqlarçısı Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinin müavini Y.Rəfiyev idi. O, 198 tərəf ölkə ilə danışıqları koordinasiya etmiş və ədalətli, şəffaf prosesin təmin olunmasına çalışmışdı. COP-29-un baş icraçı direktoru vəzifəsini Azərbaycanın energetika nazirinin müavini E.Soltanov icra etmişdi. O, konfransın gündəliyinin həyata keçirilməsinə cavabdeh idi. Konfransın əməliyyat direktoru vəzifəsini N.Cərçəlova icra etmişdi. O, COP29-un təşkilati məsələlərini və dayanıqlı icrasını təmin etmişdi. Milli Məclisin deputatı N.Arpadarai qeyri-dövlət aktorlarını iqlim tədbirlərinə cəlb etmək və özəl sektorla əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədilə fəaliyyət göstərmişdi. L.Həsənova COP-29-un Gənclər üzrə İqlim Dəyişikliyi Çempionu

kimi gənclərin iqlim məsələlərində iştirakını təşviq etmişdi. COP-29-un Təşkilat Komitəsi Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 13 yanvar 2024-cü il tarixli sərəncamı ilə yaradılmışdı. Komitənin sədri Prezident Administrasiyasının rəhbəri S.Nuriyev idi. Əvvəlcə yalnız kişilərdən ibarət olan komitənin tərkibi sonradan genişləndirilib qadınların və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin iştirakı təmin edildi. COP-29-un liderliyi və idarəetməsi Azərbaycan Respublikasının iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə qlobal səylərə töhfə vermək və inklüziv, şəffaf bir prosesi təmin etmək məqsədi daşıyırdı [9, s.1].

COP-29-un Bakıda keçirilməsi bir sıra geosiyasi gərginliklər və mübahisələrlə müşayiət olundu. Azərbaycan Respublikasının ev sahibliyi etdiyi bu tədbir regional münaqişələr və beynəlxalq münasibətlərdəki gərginliyi iqlim danışıqlarına daşıdı.Azərbaycan COP29-da bərpa olunan enerji layihələrini, xüsusilə Dağlıq Qarabağ bölgəsində həyata keçirilən günəş və külək enerjisi stansiyalarını ön plana çıxardı. Azərbaycan bu layihələrin regional enerji təhlükəsizliyinə töhfə verəcəyini və sülhə xidmət edəcəyini bildirdi. COP-29-da Rusiya Ukraynanın işğal olunmuş bölgələrindəki emissiya məlumatlarını öz hesabatına daxil etdi. Bu addım Ukrayna tərəfindən suverenliyə təcavüz kimi qiymətləndirildi və beynəlxalq hüquq normalarının pozulması kimi tənqid olundu. Bu məsələlər iqlim ədaləti və insan hüquqları arasında sıx əlaqənin vurğulanmasına səbəb oldu. COP-29 iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın zəruriliyini bir daha göstərdi [10, s.1].

COP-29-un yekunları gələcək iqlim siyasətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bakıda keçirilən sessiyada qəbul edilən qərarlar, iqlim maliyyələşməsi, adaptasiya və karbon bazarları sahəsində yeni istiqamətlər müəyyən edildi.Əsas nailiyyətlərdən biri inkişaf etmiş ölkələrin 2035-ci ilə qədər hər il ən azı 300 milyard dollar iqlim maliyyələşməsi təmin etməyi öhdələrinə götürməsidir. İştirakçılar tərəfindən illik 1.3 trilyon dolların səfərbər edilməsi məqsədi ilə "Bakıdan Beləma Yol Xəritəsi" qəbul edildi. Bu vəsaitin həm ictimai, həm də özəl mənbələrdən təmin edilməsi planlaşdırıldı. Lakin bu qərar Hindistan və Nigeriya kimi bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən qeyri-kafi və ədalətsiz hesab edildi. Adaptasiya sahəsində COP-29 "Bakı Adaptasiya Yol Xəritəsi"ni təsdiq etdi. Bu sənəd ölkələrin 2025-ci ilə qədər Milli Adaptasiya Planlarını hazırlamasını və həyata keçirməsini təşviq edir. Bununla yanaşı adaptasiya sahəsində göstəricilərin müəyyən edilməsi və izlənməsi üçün texniki işlərin davam etdirilməsi qərara alındı. Karbon bazarları üzrə COP-29 Paris Sazişinin 6.4-cü maddəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində irəliləyişlər əldə etdi. Yeni mexanizmlər karbon kreditlərinin ticarətinin şəffaf və ədalətli şəkildə aparılmasını təmin etməyə yönəlib. Bu inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əlavə maliyyə imkanları yaradır [11, s.1].

Nəticə. COP-29 Bakıda keçirilən BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının 29-cu Tərəflər Konfransı iqlim maliyyələşməsi və karbon bazarları sahəsində mühüm qərarlarla yadda qaldı. COP-29-un nəticələri növbəti dəfə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə qlobal əməkdaşlığın vacibliyini göstərdi. COP-29-un nəticələri sonrakı iqlim konfransları üçün samballı baza yaratdı. 2025-ci ildə Braziliyada keçiriləcək COP-30-da bu qərarların tətbiqi və inkişaf etdirilməsi gözlənilir. Bu prosesdə iqlim maliyyələşməsinin artırılması, adaptasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi və karbon bazarlarının səmərəli işləməsi əsas prioritetlər olacaq.

"Biz iqlim dəyişikliyinə qarşı əlaqələndirilmiş cavab tədbirlərinin vacibliyini dərk edir, birgə təşəbbüslər vasitəsilə təsirimizi gücləndirməyi və davamlı gələcəyə doğru irəliləyişi sürətləndirməyi hədəfləyirik." Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən səslənən bu fikir COP-29-da hamının razılaşdığı yanaşmanı – iqlim məsələlərində beynəlxalq həmrəyliyi və əlaqələndirilməsi tədbirlərinin zəruriliyini təsdiq etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev S.Ə. "Beynəlxalq ekologiya hüququ." Bakı, Nəş.Şərq-Qərb, 2017, 312 s.
2. Əliyev K.F. "İqlim Dəyişikliyi və Beynəlxalq Təşkilatlar". Bakı, Nəş.İqtisad Evi, 2020, 284 s.
3. Qurbanov S.H. İlham Əliyevin ekoloji siyasəti. Dayanıqlı inkişaf və yaşıl dünya (2003–2023) (üç cildlik) Bakı, Nəş."Elm və Təhsil" 2024 , 3x 336 s.
4. UNFCCC. Summary of Outcomes: COP29 Baku – New Collective Quantified Goal on Climate Finance (NCQG). Nəş.UNFCCC, 2024, 8 s.
5. UNFCCC. COP29 High-Level Summary: Enhancing Climate Finance Access for Vulnerable Countries. Nəş.UNFCCC, 2024, 6 s.

6. Abbasov E.Ə. "Karbon Bazarı və Paris Sazişi: Qlobal Əməkdaşlıq və İqlim Hüququ." Bakı, Nəş. Ekonomika, 2025, 228 s.
7. UNFCCC.Technical Expert Review: Safeguards,Integrity and Challenges in Implementing Article 6.4. Nəş.UNFCCC, 2024,18 s.
8. Əliyeva S.Q. "İqlim Riskləri və Qlobal Maliyyə Təşəbbüsləri." Bakı, Nəş.Elm, 2025, 248 s.
9. Prezident.az. (2024, Yanvar 13). COP29 üzrə Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında Sərəncam. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. https://president.az/articles/3921 [15.09.2025].
10. Lou Del Bello "Tensions Flare at COP29 as Geopolitics Overshadow Climate Talks. Climate Home News", 2024 https://www.climatechangenews.com/cop29-geopolitics-azerbaijan [15.09.2025].
11."C2ES – Key Negotiations & Related Outcomes of the UN Climate Change Conference in Baku" Bakı, Nəş.C2ES, 2025, 13 s.

ШАХЛА ХАЛАФОВА
Азербайджанский Университет Языков

УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В БОРЬБЕ ООН С ГЛОБАЛЬНЫМ ИЗМЕНЕНИЕМ КЛИМАТА (НА ПРИМЕРЕ КС-29)

В статье рассматривается КС 29 - 29-я Конференция ООН по изменению климата, которая прошла в Баку 11–22 ноября 2024 года. Исходя из фактов дела, основными темами обсуждения на этой конференции являются вопрос предоставления развитыми странами финансовой поддержки развивающимся странам для борьбы с изменением климата, решение о выделении развитыми странами не менее 300 миллиардов долларов США финансовых ресурсов ежегодно к 2035 году, прогресс в определении правил для углеродных кредитов и возможность привлечения или торговли финансовыми ресурсами за счет сокращения выбросов углерода.

Ключевые слова: Конференция, парниковый, эмиссия, антропогенный, Конвенция, адаптация, соглашение.

SHAHLA KHALAFOVA
Azerbaijan University of Languages

PARTICIPATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE UN'S FIGHT AGAINST GLOBAL CLIMATE CHANGE (ON THE EXAMPLE OF COP-29)

The article examines COP-29 - the 29th United Nations Climate Change Conference held in Baku on November 11-22, 2024. Based on the facts of the case, the main topics of discussion at this conference are the issue of developed countries providing financial support to developing countries to combat climate change, the decision to allocate at least 300 billion US dollars in financial resources by developed countries annually by 2035, progress in defining rules for carbon credits, and the possibility of attracting or trading financial resources by reducing carbon emissions.

Keywords: Conference, greenhouse, emission, anthropogenic, Convention, adaptation, agreement.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər:c.ü.f.d. Elxan Nuriyev, t.ü.f.d. Məmmədağa Bəxışov.

UOT 327

RAHİDƏ ŞƏRİFOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Dünya siyasəti ixtisası üzrə I kurs magistrant
rrifova@mail.ru

CƏNUBİ KOREYANIN ÇİN XALQ RESPUBLİKASI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/262-267

Cənubi Koreya və Çin Xalq Respublikası arasındakı münasibətlər artıq uzun müddətdir ki, keçmiş düşmənlər arasında qarşılıqlı asılılığı inkişaf etdirmək üçün bir model kimi xarakterizə olunur. "Soyuq müharibə"nin başa çatması nəticəsində Cənubi Koreya və ÇXR arasında bir çox müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıqlar quruldu. Bu dövlətlər arasında münasibətlərin bərpasından sonra Çin və Cənubi Koreya bir çox prezident və hökumət səfərləri təşkil edir, Koreya yarımadasında birgə işləyir, digər Sakit Okean hövzəsi ölkələrinin inkişafına kömək edir və çoxsahəliəməkdaşlıq edirdilər. Çin Xalq Respublikası ikitərəfli münasibətlərdə bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, Cənubi Koreya ilə sağlam tərəfdaşlıq münasibətlərinin inkişafına can atırdı. Hazırda Çin Cənubi Koreyanın əsas ticarət tərəfdaşı, Cənubi Koreya isə Çinin üçüncü ən vacib ticarət tərəfdaşıdır. Məqalədə Çin ilə Cənubi Koreya arasındakı əlaqələrin tarixi, iqtisadi əlaqələri, siyasi vəziyyəti və regional məsələlərə təsiri araşdırılır.

Açar sözlər: iqtisadi əlaqələr, əməkdaşlıq, inkişaf, ticarət dövriyyəsi, sammit, geosiyasi maraqlar, rəqabət, nüvə proqramı, "azad ticarət zonası", qarşılıqlı səfərlər.

Giriş. İkinci Dünya Müharibəsinin sona çatması, ardınca dünyanın kapitalist və sosialist sistemlərə bölünməsi Uzaq Şərq regionunda da yeni geosiyasi mühitin yaranmasını şərtləndirdi. SSRİ ilə birlikdə Çin Xalq Respublikası və Koreya Xalq Demokratik Respublikası sosialist blokunda, ABŞ, Yaponiya və Koreya Respublikası isə kapitalist dövlətləri olaraq yeni münasibətlər qurmağa başladılar. Asiya qitəsinin şərqində bu dövlətlərin qarşıdurması 1950-1953-cü illər arasında baş vermişKoreya müharibəsində öz əksini tapdı. Bundan sonra Çinin Koreya Respublikası ilə siyasi əlaqələri Şimali Koreya (KXDR) vəKoreya Respublikası arasında münasibətlər fonunda inkişaf etməyə başladı.

XX əsrin 70-80-ci illərində SSRİ və Çin arasında yaranan siyasi soyuqluq Pekinə Şimal Şərqi Asiya dövlətləri ilə yeni münasibətlərin formalaşmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, Cənubi Koreya Çin ilə əlaqələri rəsmi formada inkişaf etdirmək üçün 3 mərhələdə həyata keçiriləcək plan hazırladı. Bu planda Cənubi Koreyanın Çin ilə diplomatik,siyasi, iqtisadi,ticarət və idman oyunları sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutulurdu. 1985-ci ilin yanvarında Koreya Respublikası xarici işlər nazirliyi səviyyəsində Çin ilə siyasi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün xüsusi işçi qrupu yaratdı və Honkonqa (Çin) fövqəladə səfir göndərdi. Çin hökuməti Cənubi Koreyanın atdığı bu addımları müsbət qarşıladı. Beləliklə, Çin 1988-ci ildə Cənubi Koreyanın paytaxtı Seul şəhərində keçiriləcək Seul Olimpiya Oyunlarında iştirak etməyə razılıq verdi (1).

Bununla yanaşı, 1988-ci ildə Seulda Koreya-Çin iqtisadi əməkdaşlığına dair Şura fəaliyyətə başladı. İki dövlət arasında 1988-1989-cu illərdə 13.8 mln dollar dəyərindəəhatə edən 11 lahiyə həyata keçirilmişdi. İqtisadi əməkdaşlıq ilə əlaqədar 1991-ci il oktyabrın 19-da Cənubi Koreya və Çin ticarət nümayəndəliklərinin mübadiləsi haqqında razılaşma, 1992-ci il mayın 2-də isə qarşılıqlı investisiyaların qorunması haqqında müqavilələr imzalandı.

Siyasi əlaqələr. Qeyd edək ki, iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı siyasi münasibətlərin də güclənməsinə və inkişaf etməsinə şərait yaradırdı. 1991-ci ilin oktyabr ayında hər iki ölkənin Xarici İşlər Nazirləri arasında danışıqlar başladı. 24 avqust 1992-ci ildə Çinin Xarici İşlər Naziri Sızıyan Sıçen və Koreyanın Xarici İşlər Naziri Lee San Ok hər iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulması və eləcə də səfirliklər çərçivəsində elçilərin mübadiləsi haqqında birgə razılaşma imzaladılar. Razılaşmada qeyd edilirdi ki, hər iki tərəf qarşı dövlətin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü tanıyır və eləcə də uzunmüddətli xoş qonşuluq münasibətlərini inkişaf etdirməyi hədəfləyir (2).

Çin Xalq Respublikası və Cənubi Koreya Respublikası 1992-ci ilin avqust ayından etibarən rəsmi olaraq isti diplomatik münasibətlər qurmağa başlamışdılar. Cənubi Koreya Asiya dövlətləri arasından ÇXR ilə diplomatik əlaqələr quran sonuncu dövlət olmuşdur. İlk siyasi münasibətlər qurulduqdan sonra qarşılıqlı əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirmək məqsədi ilə tarixdə ilk dəfə olaraq 1992-ci ilin sentyabrında Cənubi Koreyanın prezidenti Çinə səfər etdi. Səfər zamanı Koreya prezidenti No Tae Voo qarşılıqlı münasibətlərə dair ticarət razılaşması, qarşılıqlı investisiyaların qoyulması və s. sahələrdə müqavilələr imzaladı. Koreya prezidenti lokal və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də əməkdaşlığı genişləndiriləcəyinə dair planlarını bəyan etdi. Burada bir amili xüsusi vurğulamaq lazımdır ki,Cənubi Koreya prezidenti bu görüşə qədər Çin rəhbərliyi ilə 1991-ci ilin noyabr ayında Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının toplantısında Çinin sədri Tsyan Tsemin və 1992-ci ilin aprel ayında Asiya və Sakit Okean İqtisadi Sosial Komissiyasında Çinin dövlət katibi Lee Pen və Çinin Xarici İşlər Naziri Lee Sun Ok ilə görüşlər keçirmişdi. Bundan sonra yaranan siyasi və iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirmək üçün 1993-1998-ci illərdə Koreya prezidenti olmuş Kim Yong Sam 1994-ci ilin aprel ayında Çinə səfər etmişdir. Səfər zamanı aviasiya, avtomobil və telekommunikasiya sənayesi sahələrində müqavilələr imzalanmış, bu razılaşmalardan irəli gələn məsələləri həll etmək üçün nazirlik səviyyəsində birgə işçi qrupları yaradılmışdı. Eyni zamanda mədəniyyət sahəsində də razılaşma imzalanmışdı (3).

1993-cü ilin noyabrında Çinin Dövlət katibi Lee Pen Cənubi Koreyaya rəsmi işgüzar səfər etmişdir. Səfər zamanı Cənubi Koreyanın Baş naziri Honq Qu ilə görüşmüş, hava sahəsi, hava məlumatı, və atom enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə haqqında müxtəlif razılaşmalar imzalanmışdı. 1995-ci ilin may ayında isə Koreya Respublikasının Baş naziri Lee Honq Qu Pekində işgüzar səfərdə olmuş və səfər zamanı Lee Pen ilə "Hərbi nümayəndələrin mübadiləsi haqqında razılaşma" imzalamışdı.

1995-ci ildə ilk dəfə olaraq Çinin sədri Tsyan Tsemin Cənubi Koreyaya səfər etmişdi. Səfər zamanı siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsi, azad ticarət zonasının yaradılması, qanunverici orqanlar arasında əlaqələrin qurulması mövzuları müzakirə olunmuşdu. Siyasi sahədə problemin olmaması və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı nəticəsində 1996-cı ildə Çin Cənubi Koreyanın ticarət etdiyi ölkələr siyahısında üçüncü yeri ala bilmişdir. 1996-cı ildə Çin və Cənubi Koreya arasında ticarət mübadiləsi 20 mlrd dollar, 2007-ci ildə 159.89 mlrd dollar və nəyahət, 2010-2020 ci illərdə isə 100 mlrd dollardan çox olmuşdur. Bu göstəricilər Koreya Respublikasının idxal və ixrac siyasəti yürütdüyü ölkələr içərisində Çini birinci yerə çıxarmışdır.

İki ölkə arasında çoxşaxəli əməkdaşlıq nəticəsində 1998-ci ilin noyabr ayında Koreya Respublikasının prezidenti Kim De Çujun (1998-2003-cü illər arasında ölkə prezidenti) ilk dəfə Çində rəsmi səfərdə olmuş, səfər zamanı Çinin sədri Tsyan Tseminlə görüşmüşdü. Görüş zamanı XXI əsrdə iki ölkə arasındakı əməkdaşlıq münasibətlərin necə irəliləyəcəyi barədə məsələ müzakirə olunmuşdu. Eyni zamanda görüş nəticəsində iqtisadi və ticarət münasibətlərinə dair razılaşmalar da əldə olunmuşdur. Bu səfərdən sonra Cənubi Koreya şirkətləri Çin bazarında daha böyük ticarət əməliyyatları həyata keçirməyə başladılar. Bu əməliyyatlara ən bariz nümunə kimi, Cənubi Koreyanın ən məşhur şirkətlərindən olan LG Elektronikin 5 il Çin bazarında lider olmasını göstərə bilərik. 2005-ci ildə Cənubi Koreyanın toplamda 30 minə yaxın şirkəti Çin iqtisadiyyatına 27 mlrd dollar yatırım etmişdilər (4).

Cənubi Koreyanın ən məşhur şirkətlərindən olan Lucky Goldstar, Samsung və başqa şirkətlərin istehsal etdiyi elektronika, soyuducu, avtomobil və digər elektronik məhsullar dünya bazarında Çin məhsullarını sıxıştırmağa başlamışdı. Cənubi Koreya Çinə ən böyük avtomobil ixracçısı olmuşdur. Koreyanın avtomobil brendi olan Hyundai şirkəti 2002-ci ildə Çin bazarında 2 mln avtomobil satmıştır.

İqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi siyasi münasibətlərin də inkişaf etməsi üçün münasib şərait yaratmışdı. Bu inkişaf nəticəsində hökümətlər səviyyəsində qarşılıqlı görüşlərin sayı xeyli artmışdı. Belə ki, 2001-ci ilin may ayında Çinin spikeri Lipenin Seulda həmkarı Lee Man Sokla rəsmi görüşü olmuş, görüş zamanı perspektivdə iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında danışıqlar aparılmışdı. Cənubi Koreya prezidenti No Mu Hyon prezidentliyi dövründə (2003-2008-ci illərdə) siyasi və iqtisadi sahələrdə Koreya - Çin əməkdaşlığı daha da genişlənmişdi. 2003-cü ildə No Mu Hyonun Çinə ilk rəsmi səfəri zamanı Çinin sədri Xu Szeintao ilə görüşlər keçirilmiş, bir sıra müxtəlif sahələrdə müqavilələr imzalanmış və razılaşmalar əldə olunmuşdu. Bunlara "Ticarət işlərinə hüquqi və vətəndaş yardımlarının göstərilməsi haqqında","Elmi texniki sahədə memorandum" və digər sənəd-

ləri göstərmək olar ki, həmin razılaşmalar iki ölkə arasında əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynayır. Çin hökuməti 2003-cü ildə Şimali Koreyanın nüvə programına həsr olunmuş "Altıların görüşü"ndə iştirak edəcəyini bildirmişdi. Həmin görüşdə iştirak etməklə Çin, Şimali Koreyanın törətdiyi nüvə təhlükəsinə qarşı çıxış edən və tənqid edən ölkələrin sırasına daxil olmuşdu (5).

2005-ci ilin noyabr ayında Çinin sədri Xu Szintao Koreya Respublikasına ikinci dəfə işgüzar səfər etmişdir. Səfər zamanı qarşılıqlı siyasi inama aid sənəd imzalanmışdır. Çinin sədrinin təklifi ilə Xarici İşlər Nazirliyi çərçivəsində xüsusi əhəmiyyətli problemlərin həll edilməsi üçün qaynar xəttin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Qərarlaşdırılmışdır ki, elmi, texniki, mədəni, səhiyyə və ətraf mühitin qorunması sahəsində, eləcə də iqtisadi sahədə əməkdaşlıq genişləndirilsin. Çin və Cənubi Koreya hökuməti Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çərçivəsində danışıqların aparılmasını əsas hesab etdilər. 2007-ci ildə Çinin dövlət katibi Ven Szyabaunun Seula səfəri zamanı da eyni məsələlər müzakirə olunmuş, əlaqələrin davam etdirilməsi, Şimal Şərqi Asiya və Sakit okean regionunda təhlükəsizlik münasibətlərinin qurulması barədə razılaşmalar əldə olunmuşdur.

2008-ci ilin may ayında Çin, Cənubi Koreya və Yaponiya dövlətlərinin iştirak etdiyi üçtərəfli sammit fəaliyyətə başlamışdır. Sammitin əsas mövzusu maliyyə mövzusuna həsr olunmuşdur. 2009-cu ilin may ayında həmin dövlətlərin nümayəndələri ikinci sammitdə "azad ticarət zonasının" yaradılması üçün texniki və iqtisadi məsələləri razılaşdırmışlar. 2010-cu ilin may ayında Seulda baş tutan üçüncü sammitdə isə avro pul vahidi nümunə kimi götürülərək yeni pul vahidinin yaradılması müzakirə olunmuş, yaxın 10 il üçün əməkdaşlığın genişləndirilməsi barədə bir sıra sahələrdə əməkdaşlığa dair memorandumlar imzalanmışdı. 2007-ci ildə ilk sammitin keçirilməsi ilə hər il təkrarlanan bu görüşlər 2012-ci ilin may ayında sonuncu sammitin keçirilməsi ilə başa çatmışdır. Sonuncu sammitdə 2013-cü ilin may ayında 6-cı sammitin keçirilməsi qərarlaşdırıldı. Şimali Koreya məsələsi ilə bağlı, Cənubi Koreya və Çin 2008-ci ilin mayında "strateji sahələrdə tərəfdaşlığı" qurdular. Bu tərəfdaşlığın məqsədi məqsədi Çin və Cənubi Koreya əməkdaşlığını ikitərəfli əməkdaşlıqdan ilk öncə regional, daha sonra isə inkişaf etdirərək qlobal səviyyəyə genişləndirməkdir (6).

2012-ci il may ayında Çin Xalq Respublikası, Cənubi Koreya Respublikası və Yaponiya dövlətləri arasında investisiya sahəsində aparılan əməkdaşlığın genişləndirilməsi barədə üçtərəfli müqavilə imzalanmışdır. Bununla bərabər, həmin ildə bu 3 dövlətin "azad ticarət zonası" yaratması ilə əlaqədar hazırlıqlara başlanılması bəyan edildi. Çin, Cənubi Koreya və Yaponiyanın razılaşdırdığı 6-cı sammit 2013-cü ilin may ayında Seul şəhərində keçirilməli idi. Ancaq Çin və Yaponiya arasındakı Diaoyu adı ilə də tanınan Senkaku adası və Cənubi Koreya ilə Yaponiya arasındakı Dokto adaları ilə başğlı başlayan ərazi münaqişəsi səbəbindən 6-cı sammit baş tutmadı. Yaponiya Baş nazir Şinzo Abe İkinci dünya müharibəsi zamanı vəfat edən əsgərlərin şərəfinə ucaldılmış Yasukuni məbədini ziyarət etdi. Baş nazir Abenin bu addımı Çin və Cənubi Koreya hökumətlərinin etirazına səbəb oldu.

Üçillik durğunluğun ardında 2015-ci ilin 21 mart tarixində Cənubi Koreya, Çin və Yaponiya dövlətlərinin Xarici İşlər Nazirləri arasındakı siyasi münasibətləri qaydaya salmaq və inkişaf etdirmək məqsədi ilə Seul şəhərində rəsmi görüş keçirdilər. Cənubi Koreyanın Xarici İşlər Naziri Yun Se'nin də iştirak etdiyi bu görüşdə üçtərəfli sammitin bərpa edilməsi və eyni ardıcıllıqla davam etdirilməsi, Koreya yarımadasının nüvə silahından təmizlənməsi, üç ölkə arasında sərbəst ticarət haqqında müqavilənin hazırlanması barədə müzakirələr aparıldı. Bundan əlavə,1 iyun 2015-ci il tarixində Seul şəhərində Çinin Xarici İşlər Naziri Vang Yi ilə Cənubi Koreyanın Xarici İşlər Naziri Yun Se, Cənubi Koreya və ÇXR arasında azad ticarət zonası yaradılması barədə ikitərəfli müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən ticarə dövriyyəsinə çıxarılsn məhsulların 90% dən çoxu yaxın 20 il ərzində gömrük vergisindən qarşılıqlı şəkildə azad edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Üçillik fasilədən sonra, nəhayət 1 noyabr 2015-ci il tarixində Seul şəhərində Cənubi Koreya Prezidenti Park Kın Khe Yaponiyanın Baş naziri Şinzo Abe və Çin Xalq Respublikasının Dövlət katibi Li Keçianın iştirak etdiyi sammit fəaliyyətə başladı. Sammitdə KXDR in nüvə proqramı, Sakit okean regionunda sülh, beynəlxalq münasibətlər, təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq müzakirə olunmuşdu. Cənubi Koreya Prezidenti Park Kın Khe bu sammiti "Regionda böyük sülhə addım" kimi adlandırmışdı. Görüşdə növbəti sammitin Tokioda keçirilməsi qərarlaşdırıldı. 2013-2015-ci il arasında Cənubi Koreya Respublikasının dövlət rəhbəri Park Gın He ilə Çin dövləti, siyasi və partiya lideri Si Tsinpin arasında 6 görüş keçirilmişdi. Bu da xanım Park'a Çin rəhbərliyi ilə ən çox görüş keçirən prezident statusu qazandırmışdı. Mun Çe-inin prezidentliyi dövründə

də (2017-2025-ci illər) Cənubi Koreya Respublikası və Çin Xalq Respublikası arasında siyasi və iqtisadi münasibətlər inkişaf etmişdi. Hazırda Cənubi Koreya ilə ÇXR arasında çoxşaxəli əməkdaşlıq davam edir. Məhz ona görə də iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 215 mlrd dollardan çoxdur. Bu ilk növbədə iki ölkə arasında siyasi problemlərin olmaması ilə bağlı idi (7).

ÇXR və Cənubi Koreya arasındakı müasir əlaqələr əsasən ticarət və iqtisadi əlaqələrlə səciyyəvidir. Çin, hazırda Koreya Respublikasının ən böyük ticarət tərəfdaşıdır. Qeyd edildiyi kimi, 2015-ci ildə Çin və Cənubi Koreya dövlətləri arasında ikitərəfli "Çin-Cənubi Koreya Azad Ticarət Sazişi" imzalanmışdı. Bu ticarət sazişi sadəcə hər iki ölkənin ÜDM-ni yüksəltməklə qalmır, eyni zamanda illik ikitərəfli ticarəti artırmaq məqsədi də daşıyırdı.

Cənubi Koreya ilə Çin arasındakı münasibətlər 2016-cı ilə qədər davamlı inkişaf edən əməkdaşlıq xarakteri daşımışdır. Lakin, 2016-cı ildə Koreya Respublikası ABŞ-ın ballistik raket əleyhinə müdafiə sistemini yerləşdirmək niyyətini elan etdikdən dərhal sonrabu iki dövlət arasındakı münasibətlər pisləşdi. Nəticədə Çin, raket sistemini yerləşdirməsini dayandırmaq üçün bəzi məhsulların, xüsusilə kosmik vasitələrin idxal və ixracını məhdudlaşdırmaqla Cənubi Koreyaya qeyri-rəsmi boykot elan etmişdi. Bununla belə, bir ildən çox davam edən bu mübahisəyə 2017-ci ilin oktyabr ayının sonunda iki dövlətin ortaq qərara gəlməsi nəticəsində son qoyuldu.

Çin və Cənubi Koreya liderləri növbəti dəfə 2019-cu ildə G-20 zirvə görüşü öncəsində görüşdülər. Çin Prezidenti Xi Jinping Cənubi Koreya Prezidenti Mun Jae-inə Şimali Koreya lideri Kim Çen-İnlə nüvə silahlarını aradan qaldırmaq və Koreyalararası barışığa dair qətiyyətinin dəyişmədiyini bildirmişdi (8).

2020-ci ilin noyabr ayında ÇXR və Koreya Respublikası "Regional Hərtərəfli İqtisadi Tərəfdaşlıq" haqqında ticarət sazişi imzaladılar. Bu ticarət sazişi digər 13 Asiya-Sakit Okean hövzəsi dövlətləri ilə birlikdə dünya əhalisinin və iqtisadi məhsulun 30%-ni əhatə edən ən böyük azad ticarət sazişidir.

2024-cü il 2 dekabr tarixində Koreya-Çin Media Forumu keçirildi. Forumda Koreya-Çin münasibətləri, diplomatiya, təhlükəsizlik, iqtisadiyyat və dövlətlərarası münasibətlərdə medianın rolu kimi mövzular barədə geniş müzakirələr aparıldı. Tədbirdə hər iki ölkənin media və müxtəlif dairələrdən 100-ə yaxın insan iştirak edirdi. Mediada belə bir fikir yer almışdı ki, "Koreya və Çin arasındakı münasibətlər 2022-ci ildə qaranlıqda əl çalmaq idi. 2023-cü il sadəcə münasibətləri yaxşılaşdırmaq istəyindən ibarət idi. Lakin 2024-cü ildə artıq iki dövlət arasında isti meh əsməyə başlayır. Elə məhz buna görə də 2025-ci il bu iki dövlət üçün daha ümidlidir.". Koreya-Çin Media forumda hər iki tərəfdən media qurumlarının nümayəndələri, ekspert və alimlər "Koreya-Çin əlaqələrinin qurulması üçün yeni strateji yollar və medianın rolu" mövzusunda geniş müzakirələr aparmışdılar (9).

Cənubi Koreyanın paytaxtı Seulda 2024-cü il 27 may tarixində dörd illik fasilənin ardından Çin, Yaponiya və Şimali Koreyanın (KXDR) iştirak etdiyi sammit yenidən keçirildi. Sammitdə iştirak edən Çinin Baş naziri Li Qianq bu vasitə ilə Cənubi Koreya Prezidenti Yoon Seokyeol ilə də işgüzar görüş keçirib (10). 1 noyabr 2024-cü ildə ÇXR-in Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən 8 noyabr 2024-cü ildən 2025-ci il dekabrın 31-dək Cənubi Koreya da daxil olmaqla doqquz ölkə üçün viza tələblərindən birtərəfli formada imtina etdiyi açıqlanıb. Bu qərar həm diplomatik jest, həm də turizm və iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədi daşıyır. Bu addım, bir tərəfdən COVID-dən sonra xarici turizmi canlandırmağa və daxili bazara valyuta axınını artırmağa yönəlib, digər tərəfdən isə Çinlə geosiyasi baxımdan ya əməkdaşlığa meyilli, ya da qarşıdurmadan uzaq dayanan ölkələrlə münasibətləri dərinləşdirmək məqsədi daşıyır (11).

Şimali Koreya məsələsi. Şimali Koreyanın nüvə proqramı ilə bağlı məsələ Çin və Cənubi Koreya arasındakı münasibətlərin ən mürəkkəb və ən gərgin mövzularından biridir. Hər iki ölkənin Şimali Koreya ilə münasibətləri müxtəlif səbəblərə görə fərqlənir və bu fərqlər, həmçinin iki ölkə arasındakı strateji və diplomatik münasibətləri müəyyən edir. Çin və Şimali Koreya arasında strateji müttəfiqlik mövcuddur. Çin, Koreya yarimadasinda yerləşən Şimali Koreyanın ən böyük iqtisadi və siyasi tərəfdaşıdır. Bu iki dövlət arasındakı münasibətlər həm iqtisadi yardım göstərmək, həm də regiondakı sabitliyi qorumaq məqsədini güdür.

Çin, həm də Şimali Koreyanın nüvə silahları və digər hərbi fəaliyyətlərinə qarşı daha yumuşaq bir yanaşmaya malikdir. Pekin, Koreya yarimadasinda hərbi münaqişə istəmir, çünki belə bir münaqişə regionda sabitliyi poza bilər. Bu da Çinin maraqlarına olduqca ziddir.

Cənubi Koreya 1948-ci ildə Koreya yarimadasinda öz müstəqil dövlətini qurmuşdur. Cənubi Koreya, demokratik sistemə malik bir ölkə olmaqla yanaşı, iqtisadi və texnoloji baxımdan daha yaxşı inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən, Cənubi Koreyanın Şimali Koreya ilə münasibətləri daha çox münaqişə, təhlükəsizlik məsələləri və regional sabitlik ətrafında cəmlənir. Cənubi Koreya, Şimali Koreya'nın nüvə silahları və hərbi proqramlarına qarşı ciddi narahatlıq keçirir. Bu səbəbdən, Cənubi Koreya, ABŞ ilə sıx hərbi ittifaqlar qurmuş və təhlükəsizlik məsələlərində Çindən fərqli olaraq daha sərt mövqe nümayiş etdirmişdir. Cənubi Koreya, Şimali Koreya'nın silahlanma proqramlarına qarşı beynəlxalq təzyiqləri dəstəkləyir və bu mövqedə Çinin təzyiqləri zəiflətdiyinə dair narahatlıq yaşanır.

Hər iki ölkə Koreya yarimadasinda müharibə istəmir və bölgədə sabitliyi qorumağa çalışır. Çin, Şimali Koreyanın süqut etməsinin Yarımadadakı sabitliyi pozacağına inanır, Cənubi Koreya isə Şimali Koreyanın nüvə proqramından qaynaqlanan təhlükələrdən narahatdır. Bu səbəbdən, hər iki tərəf diplomatik vasitələrlə Şimali Koreya'nın hərbi fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmağa çalışır (12).

Mədəni əlaqələrin səciyyəsi. ÇXR və Cənubi Koreya arasında mədəni əlaqələr də uzun bir tarixə malikdir. Çin mədəniyyətinin Koreyanın yazı, fəlsəfə və sənət sahələrinə güclü təsir etmişdir. Məsələn, Koreyanın yazı sistemi olan Hanja, Çindən alınan Çin xərfləri ilə formalaşmışdır. Eyni zamanda, Buddizm və Konfutsiçilik kimi dini və fəlsəfi doktrinlər də Çindən Koreyaya yayılmışdır.

Son illərdə, Çində Koreya'nın "Hallyu" adı altında bilinən Koreya Dalğası mədəniyyətinin yüksəlməsi ilə Koreya filmləri,serialları və musiqiləri geniş şəkildə yayılmağa başlamışdır. Bu, iki ölkə arasındakı mədəni əlaqələrin daha da yaxınlaşmasına və qarşılıqlı təsirin artmasına səbəb olmuşdur.

Əməkdaşlığın perspektivləri. Çin və Koreya arasındakı əlaqələrin gələcəyi, iqtisadi əməkdaşlıq, regional təhlükəsizlik və mədəni qarşılıqlı əlaqələr sahəsindəki inkişaflara bağlıdır. Hər iki ölkə, regional stabilliyi qorumağa və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı davam etdirməyə çalışır. Bununla yanaşı, geosiyasi və strateji məsələlər, xüsusilə Şimali Koreya ilə bağlı mövqelərin uyğunlaşdırılması iki ölkənin münasibətlərində müəyyən çətinliklər yaradır.

Nəticə olaraq, Çin və Koreya arasındakı əlaqələr, çoxqatlı və dinamik bir xarakter daşıyır. Hər iki ölkə arasındakı tarixə dayanan bağlar, mədəni zənginlik və iqtisadi əlaqələr, onların qarşılıqlı anlaşmasını və əməkdaşlığını inkişaf etdirməyə davam edəcək.

Nəticə. Çin Xalq Respublikası və Cənubi Koreya Şərqi Asiya regionunun ən mühüm və dinamik inkişaf edən iki dövlətidir. Bu dövlətlər arasındakı münasibətlər tarixən müxtəlif dövrlər, həm siyasi, həm də iqtisadi sahələrdə inkişaf etmişdir. Çinin beynəlxlaq aləmdə artan rolu və Cənubi Koreyanın inkişaf etmiş iqtisadiyyatı bu dövlətlərin arasındakı əlaqələrin region və dünya üçün əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Çin Xalq Respublikası və Cənubi Koreya Respublikası "soyuq müharibə"nin başa çatmasının etibarən günümüzə qədər münasibətləri bərpaetmək üçün sürətlə işləyir, bir-biri arasında mübadilə və əməkdaşlığı gücləndirir, maraqların harmoniyasını yaradır və bütün sahələrdə əməkdaşlığı bərpa etməyə davam edir. Bütün bunların nəticəsində Çindən Cənubi Koreyaya qarşı bütün iqtisadi qadağalar aradan qaldırıldı. Eyni zamanda, sadəcə siyasi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq yox, mədəni və təhsil sahəsində də əməkdaşlıq xeyli gücləndirildi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Eyüboğlu, M. F. (2014). *Çinin xarici siyasəti üzərinə qısa bir təhlil* (10 səh.). Sakarya Universiteti. Alındığı mənbə: https://www.academia.edu/9909662 [05.06.2025].
2. Çin və Cənubi Koreya münasibətləri: Amerika faktorunun rolu. (n.d.). *Çin və Cənubi Koreya münasibətləri: Amerika faktorunun rolu*.
3. Vikipediya. (n.d.). *Çin–Cənubi Koreya münasibətləri*. Alındığı mənbə: https://ru.wikipedia.org/wiki/Китайско-южнокорейские_отношения [05.06.2025].
4. Avrasiya Araşdırmaları Mərkəzi (AVİM). (2023). *Çin və Cənubi Koreya liderləri G-20 zirvəsi öncəsi görüşdülər*. Alındığı mənbə: https://www.avim.org.tr [05.06.2025].
5. Cənubi Koreyanın Çindəki Səfirliyi. (n.d.). *Çin–Cənubi Koreya münasibətləri*. Alındığı mənbə: https://chn.mofa.go.kr [05.06.2025].
6. NamuWiki. (n.d.). *2020-ci illərdə Çin–Cənubi Koreya münasibətləri*. Alındığı mənbə: https://namu.wiki/w/한중관계/2020 년대[05.06.2025].

7. KCI (Kore Sitasiya İndeksi). (n.d.). *Çinin xarici siyasəti və Çin–Cənubi Koreya münasibətləri*.
8. Xarici Əlaqələr Şurası (Council on Foreign Relations). (2024). *Çin–Cənubi Koreya münasibətlərində gərginliyin artmasının səbəbləri nədir?* Alındığı mənbə: https://www.cfr.org [05.06.2025].
9. 2024-cü ildə Çin və Cənubi Koreya Media Forumu Cənubi Koreyada keçirildi. (2024).
10. Çin–Cənubi Koreya münasibətləri. (n.d.). *Çin–Cənubi Koreya münasibətləri* (Çin dilində). Alındığı mənbə: https://zh.wikipedia.org/wiki/中國—韓國關係[05.06.2025].
11. Van İ-nin Cənubi Koreyaya səfəri ləğv edildi: anti-Çin etirazları və siyasi vəziyyət əsas amillərdir. (2024). *Asiya Gündəlik Qəzeti*.
12. Xarici Əlaqələr Şurası (Council on Foreign Relations). (n.d.). *Çin–Şimali Koreya münasibətləri barədə anlayış*. Alındığı mənbə: https://www.cfr.org [05.06.2025].

РАХИДА ШАРИФОВА
Магистрант первого курса по срецтальности «Мировая политика» Бакинского государственного университета

ОТНОШЕНИЯ ЮЖНОЙ КОРЕИ С КИТАЕМ

Отношения между Южной Кореей и Китаем долгое время характеризовались как модель развития взаимозависимости между бывшими врагами. В результате окончания холодной войны между Южной Кореей и КНР было установлено сотрудничество во многих различных областях. После восстановления отношений между этими государствами Китай и Южная Корея провели множество президентских и правительственных визитов, работали вместе на Корейском полуострове, помогали развитию других стран Тихоокеанского региона и сотрудничали во многих областях. Несмотря на ряд трудностей в двусторонних отношениях, Китайская Народная Республика стремится развивать здоровое партнерство с Южной Кореей. В настоящее время Китай является основным торговым партнером Южной Кореи, а Южная Корея является третьим по значимости торговым партнером Китая. В этой статье будет рассмотрена история отношений между Китаем и Южной Кореей, их экономические связи, политическая ситуация и их влияние на региональные проблемы.

Ключевые слова: экономика, сотрудничество, развитие, торговля, саммит.

RAHIDA SHARIFOVA
First year master's student in World Politics at Baku State University

SOUTH KOREA'S RELATIONS WITH CHINA

The relationship between South Korea and China has long been characterized as a model for developing interdependence between former enemies. As a result of the end of the Cold War, cooperation has been established between South Korea and the PRC in many different areas. Since the restoration of relations between these states, China and South Korea have held many presidential and government visits, worked together on the Korean Peninsula, assisted the development of other Pacific Rim countries, and cooperated in many areas. Despite several difficulties in bilateral relations, the People's Republic of China is committed to developing a healthy partnership with South Korea. Currently, China is South Korea's main trading partner, and South Korea is China's third most important trading partner.This article will examine the history of relations between China and South Korea, their economic ties, political situations, and their impact on regional issues.

Keywords: economics, cooperation, development, trade, summit.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Qurban Məmmədov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24); UOT 94

GÜLNAR RZAYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ORCİD- 0000-0002-3804-846X
Gulnar.rzayeva@sdu.edu.az

HEYDƏR ƏLİYEVİN AQRAR İSLAHATLARINDA BEYNƏLXALQ LAYİHƏLƏRİN ROLU: DÜNYA BANKI TƏCRÜBƏSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/268-272

Sovet İttifaqının süqutundan sonra kənd təsərrüfatı sahəsində dərin böhranla üzləşən Azərbaycanın aqrar sektoru Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra yeni inkişaf yolunu tapmış oldu. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən aqrar islahatlar bu sahənin davamlı inkişafını təmin etmək, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq, xarici bazarlara çıxışı genişləndirmək məqsədi daşıyırdı. Məqalədə aqrar sahədə beynəlxalq əlaqələr, xüsusilə Dünya Bankı kimi nüfuzlu təşkilatla əməkdaşlıq çərçivəsində icra olunan layihələrin kənd təsərrüfatına təsirindən bəhs edilir. Aqrar sektorun modernləşdirilməsi, kredit və məsləhət xidmətlərinin yaradılması, torpaq özəlləşdirməsi, fermer biliklərinin artırılması və kənddə yoxsulluğun azaldılması kimi istiqamətlərdə əldə olunmuş nailiyyətlər təhlil olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Dünya Bankı, aqrar, layihə.

Giriş. Sovet İttifaqının süqutundan sonra müstəqilliyini yeni bərpa etmiş Azərbaycan üçün aqrar sektorun böhrandan çıxarılması qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən idi. Lakin köhnəlmiş infrastruktur problemləri, məhdud texnologiya, kənd təsərrüfatına investisiyaların qoyulmaması, fermerlərin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri ilə zəif tanışlığı, iqtisadi böhran aqrar islahatların həyata keçirilməsində böyük çətinliklər yaradırdı. Ulu öndər Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra 1994-cü ilin dekabrında və 1995-ci ilin martında aqrar islahatları formalaşdırmaq üçün xüsusi komissiyaların yaradılması haqqında göstəriş verdi. Nəticədə 1996-cı ildə qəbul edilmiş "Torpaq islahatı haqqında" və "Azərbaycanda sovxoz və kolxozların ləğvi haqqında" qanunlar əsas qanunvericilik sənədləri oldu. [1, s.30]

Ulu öndərin 1993-2003-cü illərdə həyata keçirdiyi torpaq islahatları Sovet dövründən qalmış vahid, planlı və böyük sahələri əhatə edən kənd təsərrüfatı torpaqlarının daha kiçik, fərdi təsərrüfatlara bölünməsi ilə nəticələndi. Ən əlverişli torpaq sahələri 3,5 milyona yaxın insana verildi ki, bu da şəxsi təsərrüfatın inkişafına, gəlirlərin artmasına, kənd əhalisinin güzəranının yüksəlməsinə, kəndlərdə məşğulluğun artmasına gətirib çıxardı. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən islahatların həyata keçirilməsində müəyyən çətinliklər yaranırdı. Heydər Əliyev aqrar islahatların davamlılığını təmin etmək və yüksək nəticələrə nail olmaq üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı prioritetə çevirdi. Həyata keçirilən beynəlxalq layihələr, xüsusilə Dünya Bankı, Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatının İnkişafı Fondu (IFAD), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun dayanıqlı inkişafına və qlobal bazarlara inteqrasiyasına əhəmiyyətli töhfələr verdi.

Dünya Bankı ilə əlaqələr. Dünya Bankının Azərbaycanla əlaqələri 1992-ci ildən etibarən qurulsa da, davamlı əməkdaşlıq ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında başladı. Dünya Bankının Azərbaycana yardım strategiyasının əsas məqsədi ölkənin davamlı inkişafına köməklik göstərmək, yoxsulluq səviyyəsini aşağı salmaq üçün proqram və layihələrin hazırlanmasını və həyata keçirilməsini sürətləndirmək olmuşdur. Bu layihə və proqramlar isə 4 istiqamətdə həyata keçirilirdi:

- özəl sektorun davamlı inkişafına şəraitin yaradılması;
- kənd təsərrüfatında böhranı aradan qaldıraraq rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- sosial yardımların və sosial xidmətlərin səmərəliliyinin artırılması;
- əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- daxili istehsalın artırılması. [2, s.12]

Sadalanan məqsəd və prinsiplər çərçivəsində İFAD və Dünya Bankının əməkdaşlığı ilə həyata keçirilən aqrar layihə bu strategiyanın təməl daşlarından biri oldu. "Kənd təsərrüfatı özəlləşdirmə" layihəsi hökumətin strateji məqsədləri ilə sıx uyğunlaşdırılmış və aqrar islahat sahəsində böyük təşəbbüsünü dəstəklədiyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İFAD-ın texniki dəstəyi ilə Dünya Bankı tərəfindən 1996-cı ildə hazırlanmış olan "Kənd təsərrüfatı özəlləşdirmə" layihəsi kənd təsərrüfatı və su idarəçiliyində texniki təcrübəni, kredit mexanizmlərini və institusional gücləndirməni birləşdirərək kənd təsərrüfatının bərpasına və inkişafına yönəlmişdi. Layihənin həyata keçirilməsində əsas məqsəd:

- işsizliyi azaltmaq və sosial xidmətləri yaxşılaşdırmaq;
- təsərrüfatdan kənar iş yerləri yaratmaq üçün biznes mərkəzləri qurmaq;
- həssas əhali qruplarını əhatə edən sosial inkişaf təşəbbüslərini göstərmək;
- özəlləşdirmə və kreditlərin ayrılmasına dəstək olmaq idi. [3, s. 1]

Eyni zamanda layihənin həyata keçirilməsində 6 istiqamət müəyyən edilmişdir:

- torpaq qeydiyyatının inkişafı;
- fermer məlumat və məsləhət xidmətləri;
- kredit xidmətləri;
- suvarma və drenaj infrastrukturunun bərpası;
- təsərrüfatlar arasında əlaqələrin qurulması üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- torpaqların özəlləşdirilməsi və təsərrüfatın yenidən qurulması xidmətlərinin inkişafı. [4, s. 5]

Layihə 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərüfatı Nazirliyi tərəfindən icra olunmağa başladı və 2003-cü ilin dekabrında başa çatdı. Layihə modelləri keçmiş kollektiv və dövlət təsərrüfatlarının yerləşdiyi, subtropik zonalardan çöl ovalıqlarına qədər yerli şəraitə uyğunlaşdırılması üçün ölkənin altı rayonunda - Bərdə, Lənkəran, Salyan, Şərur, Ucar və Xaçmaz rayonlarında torpaq özəlləşdirmə proqramının sahədə pilot tətbiqini dəstəkləməklə başlamışdı. Zamanla Dünya Bankı kənd təsərrüfatının təşviqi, kredit, təlim, tədqiqat, suvarma, torpaq qeydiyyatı, icma tərəfindən idarə olunan kənd infrastrukturu və kənd bankçılığı kimi əsas dəstək xidmətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə layihələrini genişləndirmişdir. Azərbaycan Nazirlər Kabinetində layihə idarəetmə bölməsi yaradılmış, hər bir pilot rayonda yerli kənd təsərrüfatı agentlikləri və fermerlərdən ibarət layihə icra bölmələri təşkil edilmişdir. [5, s.2]

Layihənin icrası çərçivəsində fermerlərin özəlləşdirmə, təsərrüfatın yenidən qurulması, biznes planlaşdırması, müstəqil təsərrüfat idarəçiliyi, torpaq bazarları, kredit imkanları sahəsində biliklərini artırmaq üçün Məsləhət və İnformasiya Xidmətləri yaradılmışdır. Beləliklə, layihə məhsuldarlığı artırmaq, mövsümi kapital qoymaq, yeni avadanlıqlar və infrastrukturun bərpası üçün kredit ehtiyaclarını nəzərə alaraq yeni yaradılmış özəl təsərrüfatlara dəstək verdi. Belə ki, həm fermerlərə, həm də kreditorlara təlimlər təklif olundu və mövsümi dövriyyə kapitalı, heyvandarlıq, kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqları, habelə infrastrukturun bərpası və inkişafı üçün Aqroprombank vasitəsilə kreditlər ayrıldı. [3, s.2]

Artıq 1999-cu ilin iyununda bütün torpaq sahələrinə identifikasiya nömrələrinin verilməsi işi tamamlanmışdı. 2001-ci ilin sonuna qədər 869,785 ailədən 838,233-ü torpaq sənədləri almış, özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan 1,391,600 hektar torpağın 97%-i paylanmışdır. [3, s.1]

Layihə çərçivəsində pilot rayonlarda fermerlərinin 80%-i gübrə istifadə edirdisə, digər rayonlarda bu göstərici cəmi 38% təşkil edirdi. Digər kənd fermerlərindən fərqli olaraq layihə fermerlərinin hamısının kənd təsərrüfatı xidmətlərindən yararlanma imkanları var idi. Pilot rayonların fermerlərinin 81%-i suvarma ilə ehtiyaclarına uyğun olaraq təmin olunduqları halda, özəlləşmədə iştirak etməyən fermerlər üçün bu göstərici 23% olmuşdur. [6, s. 26]

Layihə torpaq sahələrinin sürətli və bərabər paylanması mexanizmini, dəqiq və səmərəli torpaq qeydiyyat sistemini yaratdı. Bu modellərin 1998-1999-cu illərdə ölkə üzrə təkrarlanması nəticəsində təxminən 825,000 yeni kiçik ferma yaradıldı. Azərbaycanda "Kənd təsərrüfatı özəlləşdirmə" layihəsi sürətli, geniş və ədalətli şəkildə torpaq islahatının həyata keçirilməsinə dəstək oldu. Layihə qısa zamanda öz müsbət nəticələrini göstərdi. Belə ki, layihənin həyata keçirildiyi pilot rayonlarda 1997-2003-cü illər arasında məhsuldarlıq 50-100%, əkin intensivliyi isə 40% artdı, kənd yerlərində yoxsul-

luq əhalinin 66%-dən 43%-ə endi, 825,000 yeni ferma yaradıldı, kənd təsərrüfatı təxminən 400,000 yeni iştirakçını cəlb etdi və əmək məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. [5, s. 3]

"Kənd təsərrüfatının inkişafı və kredit" layihəsi (1999-2006) aqrar sahədə dönüş nöqtəsi oldu. Layihə hökumətin kənd təsərrüfatı sektorunda inkişaf strategiyasına uyğun olaraq Dünya Bankı ilə birgə işlənib hazırlanmışdı. Layihənin əsas məqsədi fərdi və qrup təsərrüfatlarını yeni sistem çərçivəsində inkişaf etdirmək, əkin sahələrini yüksək məhsuldarlıq səviyyəsinə çatdırmaq, fermer təsərrüfatlarına kreditlər ayırmaq idi. [7, s. 3]

Proqramda dövlətin aqrar islahatlarını dəstəkləmək istiqamətində yeni yaradılmış şəxsi təsərrüfatların və təsərrüfat müəssisələrinin kredit tələblərini ödəmək üçün kənd maliyyə sisteminin və kənd təsərrüfatında dövlət və özəl sektor üçün kənd məsləhət xidmətlərinin yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Bu fəaliyyətlərlə əsasən neftə əsaslanan iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kənd təsərrüfatında yaranan özəl sektorun özəlləşdirmədən sonrakı inkişafının sürətləndirilməsi, ədalətli və rəqabətə davamlı torpaq bazarlarının yaradılmasına nail olunması planlanmışdı. Proqramın üç mərhələdən ibarət olmaqla 10 il müddətinə həyata keçiriləcəyi nəzərdə tutulurdu.

Birinci mərhələdə qanunvericilik bazasının təsərrüfata tətbiqi, təsisatların və prosedurların işlənib hazırlanması, kredit müəssisələrinin fəaliyyəti, məsləhət xidmətlərinin yaradılması kimi işlər həyata keçirilərək 4 ili əhatə etdi. Sonrakı mərhələlərdə isə daha çox bölgələrdə kənd məsləhət və maliyyə xidmətləri yaradılmış və birinci mərhələdə əldə olunmuş təcrübələrə əsasən həmin istiqamətlərdə daha geniş işlər görülmüşdür. [7, s.126]

30 milyon kredit ayrılmış layihə 1999-cu il 8 iyun tarixində təsdiq edilmiş və 2006-cı ilin iyun ayına qədər davam etmişdir. Layihə çərçivəsində 5 region üçün təlimlər, genişləndirici məlumatlar hazırlayan Regional Məsləhət Mərkəzləri yaradılmışdır. Kəndlilərə toxum, gübrə və müasir texnika almaq üçün aşağı faizli kreditlər təklif edilmiş, onlara məhsullarını yerli və xarici bazarlara çıxarmaq üçün marketinq bacarıqları öyrədilmişdir. Lakin beynəlxalq bazarlara çıxışın zəifliyi bu istiqamətdə bir sıra maneələr törədirdi.

Eyni zamanda təsərrüfatın idarə olunması üsulları ilə bağlı məlumat xarakterli kitabçalar hazırlanaraq fermerlərə paylanmışdı. Təlimatların daha çox təsərrüfatçıya əlçatanlığını təmin etmək məqsədilə qəzetlərdən və kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunurdu. Təşəbbüsləri dəstəkləmək üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində İnformasiya və Məsləhət Mərkəzi yaradılmışdı. "Kənd təsərrüfatının inkişafı və kredit" layihəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində təxminən 38000 fermer kredit aldı və ümumi məbləğ 26 milyon dollar təşkil etdi. Lakin kreditlərin verilməsində bəzi boşluqlar da müşahidə olunmuşdur. Belə ki, mövsümi kreditlərin müddətinin qısa olması, mövsümi istehsal ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmaması, kreditlərin fermerlərə gec təqdim olunması, orta və uzunmüddətli kredit çatışmazlığı, fərdi kredit limitlərinin aşağı məbləğdə olması fermerlər üçün bir sıra çətinliklər yaradırdı. [4, s.13]

Kredit layihəsi nəticəsində fermerlər üçün məhsuldarlıq artımı 30% və daha çox olduğu halda, layihənin tətbiq olunmadığı təsərrüfatçılar üçün bu göstərici 10-15% olmuşdur. [4, s. 16]

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Dünya Bankı ilə həyata keçirilən aqrar layihələr Azərbaycanın kənd təsərrüfatında mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə ki, hər iki layihə kənd təsərrüfatının canlanmasında mühüm rol oynamış, yoxsulluğun azaldılmasına və iqtisadi dayanıqlılığın gücləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanın aqrar islahatlarının ilkin illərində bu sahəyə həlledici töhfə vermiş, kənd təsərrüfatı sektoruna təqdim olunan xidmətlərin çeşidini genişləndirən əlavə layihələrin, kənd təsərrüfatına dəstək xidmətlərinin yaradılmasını pilot şəkildə həyata keçirmiş və başlanğıcını qoymuşdur. Kənd inkişafı proqramları kəndlilərin iqtisadi müstəqilliyini gücləndirmiş, məhsuldarlığın artmasına və yoxsulluğu azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Nəticə. Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqına daxil olan ölkələr arasında məqsədli və davamlı torpaq islahatları aparan ilk ölkələrdən olmuş, müxtəlif proqram və layihələrlə bu islahatları dəstəkləmiş və kənd təsərrüfatının inkişafına töhfə vermişdir. Beynəlxalq layihələrin aqrar sahəyə təsirlərinə nəzər yetirsək ilk növbədə görərik ki, layihələr kənd yerlərində məşğulluğun artması, yoxsulluğun azalması ilə nəticələnmiş, tədris mərkəzlərində minlərlə fermerə müasir bacarıqlar vermişdir. Silsilə layihələr çərçivəsində fermerlər 50 mindən artıq mikrokreditlər almış, istehsal potensialı güc-

lənmiş, aqrar sahədə yeni maliyyələşdirmə üsulları tətbiq olunmuş, aqrar elm və təhsil dövrün tələblərinə uyğunlaşırılmış, infrastruktur xidmətləri təkmilləşdirilmiş, suvarma şəbəkələrinin bərpa edilməsi məhsuldarlığın artmasına töhfə vermişdir. Bu layihələr Azərbaycanın aqrar sektorda dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək yolunda mühüm addımları idi və Heydər Əliyevin strateji baxışının nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatına yeni nəfəs gətirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Nora Dudwick, Karin Fock, David Sedik. A Stocktaking of Land Reform and Farm Restructuring in Bulgaria, Moldova, Azerbaijan and Kazakhstan. Environmentally and Socially Sustainable Development, Europe and Central Asia Region. June 2005.
2. Osman Nuri Aras. Elçin Süelymanov. Dünya Bankının Azərbaycanda həyata keçirdiyi infrastruktur layihələri. Journal of Qafqaz University. Number 15. Spring 2005.
3. Michael Thurman. Seeds of Innovation NENA and CEN Regions, Azerbaijan Farm Privatization Project. IBRD, 2004.
4. Project Performance Assessment Report Republic of Azerbaijan Farm Privatization Project (Credit No. 2933), Project Agricultural Development and Credit Project (Credit No. 3236) Document of The World Bank Report No. 44831. July 28, 2008.
5. Michael Thurman. Azerbaijan Farm Privatization Project. A case study from Reducing Poverty, Sustaining Growth□What Works, What Doest, and Why A Global Exchange for Scaling Up Success Scaling Up Poverty Reduction: A Global Learning Process. Conference Shanghai, May 25-27, 2004.
6. Keith R. Oblitas. IEG Working Paper 2011/3. Promoting Azerbaijan's Agricultural Productivity (1997–2010). The World Bank Washington, DC. 2011.
7. The World Bank Report No. 19290. Az project apparaisal document on a proposed credit in the amount os SDR 22.2 million (US$30 million equivlent) to the Azerbaihan Republic for anagricultural development and credit project. Environmentally and Socially Sustainable Development Europe and Central Asia Region.

ГЮЛЬНАР РЗАЕВА
Сумгаитский государственный университет

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРОЕКТОВ В АГРАРНЫХ РЕФОРМАХ ГЕЙДАРА АЛИЕВА: ОПЫТ ВСЕМИРНОГО БАНКА

После распада Советского Союза аграрный сектор Азербайджана, столкнувшийся с глубоким кризисом в сельском хозяйстве, нашёл новый путь развития после прихода к власти Великого лидера Гейдара Алиева. Аграрные реформы, реализованные по инициативе Гейдара Алиева, были направлены на обеспечение устойчивого развития этой сферы, увеличение производства сельскохозяйственной продукции и расширение доступа к зарубежным рынкам.

В статье рассматриваются международные связи в аграрной сфере, в частности влияние проектов, реализованных в сотрудничестве с такими авторитетными организациями, как Всемирный банк. Анализируются достижения в таких направлениях, как модернизация сельского хозяйства, создание кредитных и консультационных служб, приватизация земель, повышение уровня знаний фермеров и снижение уровня бедности в сельской местности.

Ключевые слова: Азербайджан, Всемирный банк, аграрный, проект.

GULNAR RZAYEVA
Sumgayit State University

THE ROLE OF INTERNATIONAL PROJECTS IN HEYDAR ALIYEV'S AGRARIAN REFORMS: THE WORLD BANK EXPERIENCE

Following the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan's agricultural sector faced a deep crisis. However, with the return to power of National Leader Heydar Aliyev, the country's agrarian sector found a new path to development. The agrarian reforms initiated under Heydar Aliyev aimed to ensure the sustainable development of agriculture, increase the production of agricultural goods, and expand access to foreign markets.

The article discusses international relations in the agrarian sector, particularly the impact of projects implemented in cooperation with prominent organizations such as the World Bank. It analyzes the achievements made in areas such as the modernization of agriculture, the establishment of credit and advisory services, land privatization, the enhancement of farmers' knowledge, and the reduction of rural poverty.

Keywords: Azerbaijan, World Bank, agrarian, project.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Adil Baxşəliyev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 902

QANİRA PİRQULİYEVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
ORCID: 0000-0002-2049-7902
p_qanira@hotmail.com

MAYİS CƏFƏROV
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
ORCID: 0000-0003-3040-7146
mayis1968@mail.ru

MUZEY ƏŞYALARININ TƏYİN EDİLMƏSİ ÜSULLARI BARƏDƏ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/273-283

Dünya xalqlarının mədəniyyət tarixinin öyrənilməsinin xəzinəsi olan muzeylərə bir neçə yüz ildir ki, milyonlarla əşyalar daxil olur. Bu eksponatların say təsnifatında önəmli yeri neolit dövründən kəşf edilən saxsı, yaxud keramika nümunələri durur. İnsanların gündəlik məişət həyatının demək olar ki, bütün sahələrində, o cümlədən dini inanc sistemində vacib yerdə duran saxsıdan hazırlanan əşyaların düzgün təyin edilməsi, hazırlanma texnikasının , texnologiyasının öyrənilməsi ümumiyyətlə insanların elmi biliklərinin tarixini özündə daşıyır. Günümüzdə muzeylərdə toplanan keramika məmulatlarının istehsal olunduğu tarixin təyin edilməsi aktual olaraq qalmaqdadır. Yazıların öyrənilməsi ilə eyni dövrdə istehsal olunan saxsılardakı epiqrafiya əlamətlərini təyin etmək mümkündür.Bu baxımdan məqalədə qismən elmə məlum olan metodlardan başqa, həm də uzunillərin təcrübəsinə əsaslanan bəzi mülahizələr öz əksini tapmışdı.

Açar sözlər: arxeoloji artefaktlar və muzeylər, saxsı məmulatları,əlyazmalar, əmtəə nişanları.

Giriş. Muzey əşyalarının atribusiyası zamanı istehsal tarixinin təyin edilməsi üçün müxtəlif metodlar tətbiq olunur. Bu metodlar tarixi, texniki və elmi yanaşmalara əsaslanır. Əsas metodlar aşağıdakılardır:

I.Tarixi və sənədli tədqiqat metodları
II. Stilistik və texnoloji analiz metodları
III. Fiziki-kimyəvi və laborator analiz metodları
IV. Kompüter və rəqəmsal metodlar

I. Tarixi və sənədli tədqiqat metodları – arxiv materiallarının, tarixi mənbələr və biblioqrafiyaların, istehsalçı nişanları və möhürlərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Arxiv materialları – istehsalçı sənədləri, hesab-fakturalar, kataloqlar və digər rəsmi sənədlər əsasında əşyanın istehsal tarixini müəyyən edir.

Tarixi mənbələr və biblioqrafiyanın köməyi ilə – muzey əşyanın müəyyən tarixi dövrdə istifadə olunması və ya yaradılması haqqında yazılı mənbələrdən məlumat əldə edir.

İstehsalçı nişanları və möhürləri tədqiq etməklə – brendlər, istehsalçının möhürləri, imzalar və istehsal tarixini göstərən digər işarələrin yardımı ilə istehsal tarixini təyin edir.

II. Stilistik və texnoloji analiz metodları sənət üslubları və dizayn xüsusiyyətlərinin, istehsal texnologiyalarının, materialların tədqiqi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Sənət üslubları və dizayn xüsusiyyətləri – tarixi dövrlərə xas olan bədii xüsusiyyətlər əsasında əşyanın istehsal dövrünü müəyyən edir.

Materialların tədqiqi – istehsalda istifadə olunan materialların həmin dövrdə mövcud olub-olmaması araşdırılmaqla əşyanın istehsal tarixi haqqında mülahizə yürütmək olar (Məsələn, müəyyən bir boya növü və ya metal ərintisi yalnız müəyyən dövrdən sonra istifadə edilibsə, bu tarix təyinində köməkçi ola bilər).

İstehsal texnologiyaları – əşyanın hazırlanma texnikası və üsulları zamanla dəyişdiyinə görə, istehsal tarixini müəyyənləşdirmək üçün bu üsullardan istifadə edilə bilər.

III. Fiziki-kimyəvi və laborator analizlər metodu – radiokarbon (C-14) analiz, dendroxronologiya (Ağacın illik halqalarının analizi), termolüminessensiya analizi, spektrometrik və izotop analizlərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Radiokarbon (C-14) analiz – Üzvi materiallardan (məsələn, ağac, parça, kağız) ibarət olan əşyaların istehsal dövrünü müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur.

Dendroxronologiya (Ağacın illik halqalarının analizi) – Taxta materialların yaşını və kəsilmə tarixini təyin etməyə imkan verir.

Termolüminessensiya analizi – Keramika və digər minerallarda istifadə olunur. Əşyanın son dəfə nə zaman qızdırıldığını göstərir.

Spektrometrik və izotop analizlər – Metal, keramika və digər materialların tərkibini müəyyən edərək, onların istehsal dövrünü müəyyən etməyə kömək edir.

IV. Kompüter və rəqəmsal metodlar – X-ray və tomoqrafiya, UV və infraqırmızı analiz, 3D modelləşdirmə və süni intellekt vasitəsi ilə həyata keçirilir.

X-ray və tomoqrafiya – əşyanın daxili quruluşunu, qat-qat boya təbəqələrini və gizli detallarını tədqiq etmək üçün istifadə olunur.

UV və infraqırmızı analiz – boyaların, möhürlərin və yazıların orijinallığını və yaşını təyin etməyə kömək edir.

3D modelləşdirmə və süni intellekt – əşyaların rəqəmsal olaraq rekonstruksiyası və müqayisəsi vasitəsilə istehsal dövrünü daha dəqiq təyin etməyə imkan yaradır.

Bu metodların birgə tətbiqi muzey əşyalarının istehsal tarixini daha dəqiq müəyyən etməyə kömək edir. Hər bir metodun seçimi əşyanın materialı, vəziyyəti və elmi araşdırmanın məqsədindən asılı olaraq dəyişə bilir.

Muzeyə təhvil verilən arxeoloji artefaktların seçilməsi. Muzey eksponatlarının atribusiyası zamanı ən mürəkkəb və ziddiyətli problemlərdən biri onların hazırlandığı, yaxud da istehsal edildiyi tarixin təyin edilməsi metodlarıdır. Bu üsullar eksponatın mənşəyi ilə bağlı olduğundan bir çox ixtisas sahiblərinin işə cəlb edilməsi mühüm məsələlərdəndir. Muzeyin bütün qruplarına və bölmələrinə əldə edilməsi və fondların zənginləşdirilməsi işində dəqiq xronologiya işində arxeoloji materialların xronoloji çərçivəsinin təyin edilmə üsulları bəzi tarixi mədəni kateqoriyaya daxil olan artefaktlara da aid edilə bilər. Bu üsulun əsasında aşağıdakı metodları qeyd etmək lazımdır:

–Muzeyə təhvil verilən arxeoloji artefaktların dövlət təhvilvermə sənədlərinə uyğun olaraq ərazidə qazıntı aparan arxeoloqlardan, daha dəqiq, ekspedisiyanın rəhbərinidən təhvil alınmasıdır. Bu artefaktların hər birinin mütləq qəbul edilməsi vacib deyil. Seçimin əsasında nisbətən salamat qalmış, bərpaya, konservasiyaya ehtiyacı olmayan, muzey dəyəri olan, ekspozisiyaya yararlılıq kriteriyası durur;

–Seçim zamanı muzeylərin müvafiq fondlarında lazım olan əşyaların olmadığı halda müəyyən sınıq vəziyyətdə olanı varsa belə, amma hissələri tapılmışsa və bərpa etmək mümkünsə qəbul edilə bilər;

–Muzeydə maketinin hazırlanması üçün bütün artefaktların, yəni qazıntıdan tapılan eksponatların elmi hesabatlarla, ölçülərlə, fotolarla, elmi analizlərlə birgə qəbul edilməsi;

–Tarixin bəzi dövrləri üçün vacib olan dəyərli artefaktların, yaxud yaşayış yerlərinin mini maketinin hazırlanması üçün mühüm olan tapıntılar toplusunun elmi şəkildə yerləşdirilməsi üçün hazırlanmış təxmini layihə ilə birgə qəbul edilməsi;

–Ayırlıqda dövrlərə uyğun dini abidələrin memarlıq quruluşu, dəfn adətlərinin qəbir quruluşlarında əksi mövcuddursa, tapıldığı formada daşınması mümkünsə muzeylərin qapalı və açıq hissələrində nümayiş üçün əldə edilməsi;

–Artefaktlar üzərində (kəmərlər, qablar, bəzək əşyaları, geyim nümunələri və s.) çox mühüm, maraqlı sənətkarlıq izlərinin geniş reproduksiyasının arxeoloqlar tərəfindən hazırlanmış variantının müəllifilər göstərilməklə ekspozisiyaya qəbul edilməsi. Annotasiyalarda süjetlərin adı (məlumdursa), məzmunu, hazırlanma dövrü, ustanın adı, hazırlandığı məkan adı və tarixi verilməlidir;

–Nadir arxeoloji tapıntılar sırasına daxil olan əşya və ya sikkə xəzinələrin təmizlənmiş, bərpa edilmiş və müvafiq elmi, muzey qaydalarına uyğun olaraq qəbul edilməsi zamanı tarixin dəqiqləşdirilməsi üçün eyni mədəni təbəqədən tapılmış digər maddi mədəniyyət nümunəsi və ya nümunələri

ilə birgə qəbul edilərək, arxeoloqların xronologiyanı təsdiq etdikdən sonra fondlara eyni adda daxil edilərək, nümayişə hazır edilə bilər;

Arxeoloji tapıntıların muzeyə təhvil-təslim formaları. Arxeoloji tapıntılar bir çox obyektiv və subyektiv səsəblərdən cüzi hissələrlə torpağın altından tapıla bilər. Belə olduqqda arxeoloqlar təhvil-təslim zamanı analoji formaları da (analogiyalara əsasən) təhvil verməsi arzuolunandır.

– Qazıntılardan aşkar olunan silahların tapılması zamanı tarixin təyin edilməsi üçün yerin dəqiq elmi təsviri tələb olunmalıdır. Belə olduqda silahların təxminən hansı xalq tərəfindən, nə zaman hazırlanması, istifadə edilməsi hqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Bu zaman metalın tərkibi, hazırlanma üsulu, metalın hazırlandığı zamanın təyin edilməsi də mümkündür.

Belə üsulların sayını artırmaq mümkündür. Bununla belə, atribusiyada eksponatların istehsal tarixinin təyin edilməsi üsulları yalnız yuxarıda göstərilənlərlə kifayətlənmir. Belə ki, hər bir muzey əşyasının atribusiyası zamanı kifayət qədər elmi əsərlər, disertasiyalar, elmi hesabatlar diqqətdən keçirilir. Müsir dövrdə informasiya texnologiyalarının geniş məlumat bazası bu işi müəyyən qədər asanlaşdırır. Bununla belə hələ ki, ölkəmizdə muzey eksponatlarının ümumi bazası dəqiq olaraq yaradılmamışdır, bu işin xeyli çətinlikləri akual olaraq qalmaqdadır. Burada ayrı-ayrı, ən azı coğrafiya və etnik baxımdan genetik cəhətdən yaxınlıq təşkil edən xalqların maddi-mədəniyyət nümunələrinin ümumi təsnifatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada artefaktların dəqiq adı məsələsində eyniyyət olmaya bilər. Amma hazırlanma texnologiyasında, yaradılma səbəbinin dəqiqləşdirilməsində, istifadə müddətinin təyin edilməsi kimi sualların cavablandırılmasında yaxınlıq varsa, xronoloji çərçivələrin təyin edilməsində çox az səhv ola bilər: yaxud da, arxeoloji artefaktların daxilində yazılı məlumatlar olan maddi mədəniyyət nümunələri varsa, burda dəqiqliyə şübhə qalmaya bilər. Burda eyni mədəni təbəqə məsələsi diqqətə alınmalıdır. Eyni yazılı məlumatlı artefaktı bütün arxeoloji abidəyə tətbiq etmək düzgün olmaya bilər. Eynilə arxeologiya elmində tətbiq edilən müqayisəli təsvir analizi metodu əsas üsul hesab edilə bilər.

Qədim əlyazmaların tarixinin təyin edilməsi. Qədim əlyazmaların tarixin təyin edilməsində ümumi kitablar haqqında olan tələblərdən başqa, yazıların xətt nümunələrinin paleqrafik xüsusiyyətləri dəqiq tarixin təyin edilməsində müəyyən dəqiq əhəmiyyəti vardır. Məsələn, ərəb dilinin 30-dan artıq xətt nümunələri elmə məlumdur. Bunlardan kufi, süls, nəsx, nəstəlik və digərlərini göstərmək mümkündür. Bu xətt növlərinin təkrar olunmayan xüsusiyyətləri və yayıldığı zamanın dəqiq tarixi haqqında elmi müddəalar vardır. Bu qəbildən, kufə xəttinin iki əsas növü-həndəsi və çiçəkli forması Azərbaycanda IX-XII əsrlərdə yayılması, yayılma arealı əsasən memarlıq abidələri, bəzi məişət əşyaları olması elmə məlumdur. Əgər ustanın adı, hazırlanma ili belə artefakt və ya memarlıq abidələrində yoxudrsa, xəttin paleqrafik əlamətlərinə, yazılış qaydalarının icrasına görə təxmini tarixi qeyd etmək mümkündür. Yaxud da, eyni xətt növlərinin dini əşyalarda yazılması tarixi Azərbycanda metal üzərində XIV-XV əsrlərdən məlumdur. Burda da yazının xətt özəllikləri və diakritik nöqtələri üzrə əşyanın tarixini təyin etmək müəyyən qədər mümkündür (7, 214-218; 8, 143-150).

Biologiya bölməsinə fauna, flora hissəsinə qəbul edilən eksponatların dəqiq tarixinin təyin edilməsində eyni elmdə mövcud olan dəqiq tarixlərdən istifadə etmək mümkündür. Burada təbiətdə baş verən dəyişikliklər, ekoloji tarazlıq, qlobal istiləşmə və ya soyuqlaşma nəticəsində bəzi canlıların tam yox olması, yaxud formasını dəyişməsi kimi məlumatlar önəmli yer tutan məlumat bazasıdır (1, s.3-45; 2, s.2-5).

Beləliklə, bütün hallarda muzey işinin inkişafında elm əsas yerdədir.

Saxsı, metal, şüşə, daş və digər materiallardan hazırlanan əşyaların dəqiq təyin edilmə üsulları barədə:

Keramika məmulatlarının, yaxud saxsı qabların tarixinin müəyyənləşdirilməsi metodologiyasının əsasları:

Keramika məhsullarının təyin edilməsinə aşağıdakı tələblər daxildir:

1. Keramika məhsullarının utilitar praktik məqsədinin tərifi.
2. Keramika məhsullarının istehsalı üçün material və texnologiyanın tərifi.
3. İstehsalın vaxtını, yerini və mərkəzini müəyyən etmə prosesində epiqrafik məlumatlardan bəhrələnmək (1, s.67-89; 3, s.4-16; 5,s.5-28; 7, s.240-242).

Keramikanın utilitar məqsədinin təyin edilməsi: Bütün keramika-saxsı qablar hazırlanma məqsədlərinə görə iki qrupa bölünür. Birincisi və əsasları- gündəlik praktik istifadə üçün nəzərdə tutulan

bütün utilitar və ya məişət keramika obyektlərini əhatə edir. Bu, əsasən çini, saxsı qab, mozaika və dulusçuluq, müxtəlif əşyalar və santexnika məhsullarıdır. İkinci qrupa - dekorativ keramika daxildir: keramika panelləri və memarlıq detalları, geniş vazalar və digər müxtəlif əşyalar, əsasən binaların və ictimai obyektlərin - klubların, mədəniyyət saraylarının, teatrların, dükanların və s. eyni kateqoriyaya kiçik dekorativ plastik və ya keramika heykəltəraşlığı daxildir. Keramika məhsullarının utilitar-gündəlik, məişət məqsədləri ilə təyin edilməsi əsasən xarici təsir və bunun nəticəsində yaranan nəticələr əsasında aparılır. Bir qayda olaraq, əksər keramika məhsullarının məqsədini təyin etmək tədqiqatçı üçün çətinlik yaratmır. Eyni zamanda, XVIII-XIX əsrlərin məsələn zadəgan həyatına xarakterik olan şüşə və şərab şüşələri (nahar zamanı şərab şüşələri və şərab eynəklərini yerləşdirmək üçün xüsusi çini qablar) kimi müasir həyatı tərk edən əşyalar muzey işçisindən maddi mədəniyyət tarixi haqqında biliklər, əşyalarla işləmə praktik bacarıqlarının tələb edir (4, s.6-45; 5, s.167-214; 10, s. 30-42).

Keramika məhsullarının maddi və istehsal texnologiyasına görə müəyyən edilməsi. Angob, Süyrələnmiş, Mayolika, Qlazur, Farfor. Çini.

Maddi və istehsal texnologiyasına görə keramika məhsulları aşağıdakı növlərə bölünür:

Dulusçuluq, mozaika, saxsı qablar və çini. Dulusçuluq məhsulları, heykəltəraşlığı və ya saxsı qablar əsasən dulus çarxında adi qırmızı və ya boz gildən hazırlanmışdır. Onların kifayət qədər qalın məsaməli səthləri var. Dulusçuluq səthinin emalı və bəzədilməsi üsulları çox müxtəlifdir. Ən məşhurları bunlardır: örtmə və angob ilə rəngləmə - maye boya şəklində suda seyrəldilmiş incə torpaq ağ və rəngli gil;

Parıldayan və ya cilalanmış bir əşyanın səthi qara və parlaq olmaq üçün alovda əldə edilməklə.

Daha çox rəngsiz və rəngli şəffaf şüşələr ilə tam və ya qismən örtülmüş saxsı qablar-elmdə süyrələnmiş adlanır. Belə qablar adətən eynəklərdən fərqli olaraq şüşələrin şəffaflığı qalayın yüksək olması ilə yaradılır.

Mayolika - eyni dulusçuluq məhsulları olaraq, üzərinə keramika boyaları ilə rənglənmiş ağ qeyri-şəffaf maye ilə örtülmüş bir səth – alt rəngi və üst rəngi görünmək xüsusiyyətinə malikdir. Qablar üzərində şirələnmiş şəkildə olur. lakin bu şirə yüksək miqdarda qurğuşun tərkibinə malikdir, bu da qabların üzərində şəffaflığı verir. Qırmızı rəngli boyalara odadavamlı boyalar daxildir ki, onlar yandırılmamış şəraitdə tətbiq olunur, sonra şir ilə örtülür və onunla birlikdə hazırlanır. Bu boyalar 1200-1500° aralığında yüksək atəşə dözür və kiçik, lakin çox parlaq və sıx rəng palitrasına malikdir.

Qlazur boyalarına məhsulun artıq şüşələnmiş və yandırılmış səthinə tətbiq olunan, sonra 900 ° -dən yuxarı temperaturda yenidən atəşə tutulan boyanmalar daxildir. Mükəmməl şəkildə parıldayan boyaların palitrası bolluğu və müxtəlif tonları ilə xarakterizə olunur.

Farfor. Bu kateqoriyaya, kütləsi, xüsusi keramika gilləri və ya kaolinlərdən əlavə, kvars, təbaşir və digər komponentləri daxil olan məhsullar daxildir. Saxsı qab məhsulları yüngül, nazik, qeyri-şəffaf və məsaməli bir kölgəyə malikdir; ağ, oxlu, qəhvəyi, mərmər və digər rənglərin şüşəli səthi, tez-tez paralanmış və ya çatlanmış effekti verir (yaxud kiçik çatlar şəbəkəsi). Saxsı qablar əl ilə işlənmiş adi boyalar və ya həddindən artıq parlaq rəngli boyalarla və ya cürbəcür üsullarla məhsulun şüşəli səthinə əmək alətləri ilə cızma, daraqlanma kimi üsullarla bəzədilmiş şəkildə, həmçinin basma, nöqtəvari, dalğavari üsullardan istifadə edilərək bəzədilir. Bu üsulların hər birinin tətbiqi dövrü haqqında elmdə müəyyən məlumatlar vardır (10, s.1-23;11, s.3-9).

Çini keramika məhsullarının ən yüksək kateqoriyasıdır, kütləsinin tərkibi saxsı qabların tərkibi, dəyişdirilmiş formulu ilə eyni komponentləri özündə birləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq, daha yüksək atəş temperaturu (1500° C-yə qədər) fayansdan fərqli olaraq çini qabların rəng sıxlığı , sərtlik və şəffaflıq əldə edilirr. Çini müxtəlif rənglərdə ola bilər. Rənglərin əldə edilməsi saxsı qabların hazırlandığı məkandan, ustanın bacarığından, həmçinin məmulatrı sifariş verən insanların tələbindən asılı ola bilər.

Xammaldan keramika kütləsinin hazırlanması. Mayolika, saxsı qablar, fayans, farfor və çini məhsulların bəzəmdilmə üsulları da mövcuddur. Çilçıraqlar məhsulun şüşəli səthinə tətbiq olunur və təxminən 800° temperaturda atəşə tutulur. Çini heykəllər hazırlayarkən tez-tez bir biskvit istifadə olunur - darıxdırıcı və şəffaf bir saqqallı rəngsiz çini. Keramika məhsullarının istehsalı texnologiyası. İstehsalın əsas mərhələləri.

1. Keramika xammalı (gil, kvars, feldispar və digər komponentlər) satın alınması;

2. Məhsul istehsalına gedən bu xammaldan keramika kütləsinin hazırlanması olduqca mürəkkəb və uzun bir proses;

3. Dulus çarxında əl ilə və ya mexaniki qəliblərdə xüsusi qəliblərdə qəlibləmə yolu ilə məhsulların özlərini bu kütlədən hazırlamaq;

4. Hazır məhsulların quruması;

5. Onları şirə ilə örtmək;

6. Boya örtüyünün təbiətindən asılı olaraq müxtəlif temperatur şəraitində xüsusi sobalarda atəş edilməsi (alt örtük və ya aşırı örtük).

Keramika məhsullarının maddi və istehsal texnologiyasına görə müəyyənləşdirilməsi xarici ekspertizadan istifadə edilir. Tədqiqatçı diqqətini kölgənin qalınlığına, quruluşuna, rənginə, şəffaflığına yönəltməlidir, şardın hər hansı bir pozuntu olmadığını müəyyənləşdirməlidir, şardı örtən şüşəni və rənglənməsini diqqətlə araşdırmalı - parlaqlığını və ya solğunluğunu, rəngini qeyd etməlidir. Tədqiqat tədqiqatçının şəxsi təcrübəsinə və bacarıqlarına əsaslanır. Məhsulun hazırlandığı keramika kütləsinin tərkibi tez-tez aşkar edilmiş çiplərin və ya səthin zədələnməsini müəyyən etməyə kömək edir.

Dulusçuluqda tez-tez rast gəlinən əşyanın altındakı konsentrik relyef zolaqları bunun əl ilə təkər dairəsində edildiyini göstərir - taxta lövhənin relyefi əşyanın hələ də nəm dibinə yapışdırılıb və atəş zamanı sabitlənib. Bir çini və ya saxsı qabın səthindən bir əl keçirərək rəngarəng örtükün aşkar hiss olunan bir relyefini aşkar edərək, rəsmin əl ilə və qeyri-mexaniki (dekalkomaniya, çap və s.) səthinin tamamilə hamar qaldığını iddia etmək olar (1, s.12-18;11, 4-6).

Keramika, saxsı, şüşə qabların rəngləmə texnikası və atribusiyası. Keramika, saxsı, şüşə qabların rəngləmə texnikasının təyin edilməsi obyektin şüşəli səthini parlaq işıqda (pəncərənin yaxınlığında) araşdırmağa kömək edir. Əgər işığın parıltısı boyanmış daxil olmaqla bu səth tərəfindən sərbəst şəkildə əks olunarsa, deməli rəngləmə alt rəngdə işlənmişdir. Rəsm rənginə keçdikdə parıltı bir qədər azalırsa və rahatlığı obyektin səthindəki barmaqların toxunuşu ilə biraz hiss olunursa, bu halda rəsm həddindən artıq parlaq boyalarla hazırlanır. Saxsı qab çini qabdan səthin daha az ağlığı ilə fərqlənir, lakin bəzən saxsı qab məhsulları, əsasən qeyri-şəffaf məhsullardan (tərkibinə keramika çini qədər yaxın olan saxsı qabların ən yüksək növü), çini xarici görünüşündən ayırmaq çətindir. Buna görə məhsulun alt hissəsini güclü işıqda (günəş, parlaq lampa) nəzərə almaq lazımdır. Barmağınızı işıq səthinin alt səthində hərəkət etsəniz, tədqiqatçı arxa tərəfdə bir kölgə aşkar edərsə, bu, saqqalın göründüyü və əşyanın çini üzərində qurulduğunu göstərir. Bir keramika məhsulunda, adətən biskvitdən hazırlanmış bir heykəl, tez-tez bir gips formasının və ya matrisin iki yarısından qalan zəif təmizlənmiş birləşdirici tikişin izləri görünür. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, cisim ayrıla bilən formada qəlibləmişdir. Laboratoriya şəraitində aparılmış kimyəvi analiz daxil olmaqla keramika məhsullarının maddi və istehsal texnologiyasını müəyyənləşdirmək üçün bir çox başqa müxtəlif üsullar mövcuddur. Keramika kütləsinin tərkibini dəqiq müəyyənləşdirmək lazım olduqda (məsələn, onların arxeoloji qazıntı obyektlərinin öyrənilməsində) bu zəruridir.

Keramika məhsulunun istehsal yerini və vaxtını, bu işdə iştirak edən usta və sənətkarın təyini etmək üçün:

1. Əmtəə nişanları və möhürləri.

2. Utilitar məqsəd, məhsulların bəzək forması və xarakteri xüsusiyyətləri.

3. Texnoloji xüsusiyyətləri.

Markalar və işarələr keramika, əsasən çini və saxsı qabların tərifində əhəmiyyətli bir amildir. Onlar ümumiyyətlə məhsulun dibinin xarici səthinə yerləşdirilir. Bir çox hallarda, marka nəinki məhsul istehsal edən fabrik, hətta bir neçə onilliklər ərzində onun istehsal müddətini də müəyyənləşdirməyə imkan verir. Fakt budur ki, bir müəssisənin mövcud olduğu dövrdə markası tez-tez dəyişir (mülkiyyət dəyişikliyindən və ya digər səbəblərdən asılı olaraq). Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda müxtəlif tarixi dövrlərin markaları müəyyən bir fabrikin fəaliyyətində birlikdə olduğu məhsullar var.

Beləliklə, məsələn, İmperator Fabrikasının bəzi məhsullarında (ilk Rusiya dövlət çini fabriki keçmiş İmperator Fabriki idi və 1925-ci ildən günümüzədək M.V.Lomonosov adını daşıyır), 1744-cü ildə Sankt-Peterburqda, İngilis taciri tərəfindən qurulan ilk Rus özəl çini fabriki 1866-cı illərin sonu - 19-cu əsrin əvvəlləri - Moskva vilayətinin Dmitrovsky rayonu, Verbilki kəndində - Franz Yakovle-

vich Gardner, II Ketrin hakimiyyətinin fabrik nişanları ilə, hakimiyyət dövrünün zavod əlamətləri var- Elizaveta Petrovna.

SSRİ dövlətində çini, keramika, saxsı, şüşə qabların istehsalı və təyinatı. 1917-1922-ci illərin ilk sovet çini məhsullarında, Petroqrad çini fabrikinin markası (əvvəllər İmperial) ilə birlikdə, bir oraq və çəkic şəklində və dişli təkər hissəsi 67 sm-səa və dişli olduğu halda, eyni fabrikin markası II Nikolayın hakimiyyəti ilə birlikdə yaşayır. Bunun səbəbi, əvvəlki istehsaldan qalan ağ rənglənməmiş, sözdə qırıntılı məhsulların tez-tez fərqli bir təbiətdə olan zərgərlik əşyaları ilə yeni məhsullar üçün blank kimi xammalın olmaması səbəbindən istifadə edildiyi ilə izah edilə bilər. Eyni zamanda, köhnə marka məhv edilmiş, turşu ilə qarışdırılmış və ya yenisi ilə birlikdə qalmışdı. Bir çox hallarda bəzi fabriklərin sahibləri təcrübəsiz müştərilərə öz markalarını yerləşdirdikləri fabrik məhsullarına öz məhsullarını vermək və bununla da satış dəyərlərini artırmaq üçün ən məşhur keramika müəssisələrinin bəzi markalarını təqlid etməyə çalışırlar.

Tipik olaraq, köhnə abidələrin əksər saxta və təqlidləri əsasən fabrik nişanları, işarələr və zərgərlik şəkillərinə aiddir, yəni ilk növbədə alıcının diqqətini cəlb etmək üçün. Əmtəə nişanlarına əlavə olaraq, bir çox keramika məhsulları çox sayda əlamət, nömrə, məktub və s. adətən mətndə məhsulların səthinin altındakı və ya digər yerlərində yapışdırılmış şəkillər, buna görə onları tapılması çətin olan elementlər yerləşdirilir. Bəzən bu işarələr o qədər incə və diqqətsiz şəklinə gətirilir ki, onları çatlardan və ya şaqqanın digər zədələrindən ayırmaq çətindir. Bütün bunlar zavod markalarının digər markalardan fərqli olaraq sırf praktik əhəmiyyətə malik olması ilə izah olunur. Adətən bunlar bitkinin istehsal etdiyi müəyyən bir sıra məhsullar, məhsulların bəzədilməsində istifadə olunan kütlə və ya qızıl miqdarı və s. üçün mühasibat təyinatı idi. Bir məhsul istehsalında iştirak edən usta soyadının və ya adının ilk hərfinin təyin edilməsi də eksperiza işində əhəmiyyət kəsb edir.

Bəzən gənc və ya təcrübəsiz muzey işçiləri bir məhsulu araşdırarkən ilk növbədə onun markasına və ya işarələrinə diqqət yetirirlər və yalnız marka olmadıqda və ya anlaşılmaz olduqda, onları kənara qoyurlar və ilk baxışdan ikinci dərəcəli detallara - obyektin hazırlandığı materiala baxırlar, formasının quruluşu, materiala və saraşdırmağa başlayırlar. Bu proses həm də insanın psixoloji xüsusiyyətləri ilə kifayət qədər izah olunur: işçi güvənə biləcəyi işarələrə diqqəti yönəldirlər. Lakin bir məhsul markasının və ya işarənin məhsulun orijinallığının sübutu kimi qeyd-şərtsiz qəbul edilməsi çox vaxt əks nəticə verir və tədqiqatçını səhv yola yönəldir. Keramika işlərinə aid filizlərdə bu və ya digər yazı nümunələri olduqda, onların mənşəyini, müəllifini, istehsal tarixini öyrənməyə kömək edir. Keramika məmulatlarında tapılan işarələr və monoqramlar bu məhsulların nə vaxt yaradıldığını dəqiqləşdirməyə imkan vermir, həm də kimə məxsus olduqlarını müəyyənləşdirir. Tədqiqatçının fabrik markalarının, işarələrin, yazıların, gerblərin, monoqramların və s. öyrənilməsi əsasında əldə etdiyi nəticələr stilistik və texnoloji analiz məlumatları ilə təsdiqlənməlidir. Bununla yanaşı, onların mənşəyinin birbaşa və ya dolayı göstəriciləri olmayan məhsullar var, sonra stilistik və texnoloji analiz məlumatları məhsulların istehsal vaxtını və yerini təyin edən yeganə mənbəyə çevrilir. Bu vəziyyətdə keramika məhsullarının istehsal müddətinin və mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində ən vacib metodlardan biri bu məhsulların utilitar məqsədi ilə müəyyən edilən və onların istehsal olunduğu ölkənin mədəniyyətini və həyatını daha çox və ya az dərəcədə əks etdirən formalarının quruluşunu və bəzək xüsusiyyətinin diqqətlə öyrənilməsidir. Eyni zamanda, məsələn, rus keramika məhsullarının forma və bəzəklərinin dəyişdirilməsində çox mühüm rol oynayan cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin əsas bədii cərəyanları və ya üslubları, dəbləri və zövqlərindəki dəyişiklikləri də nəzərə almaq lazımdır.

Keramika məhsulları ilə işləyən hər bir muzey işçisi lazımi biliklərə və praktik bacarıqlara sahibdir, bu məhsulların forma və dekorasiyasını öyrənməsi nəticəsində aldığı məlumatlara əsasən əşyanın istehsal vaxtını və yerini olduqca dəqiq (bəzən hətta on ilədək) müəyyən edə bilər. Lakin bu, keramika məhsullarının tərifində ən çətin məqamlardan biridir, çünki tətbiqin genişliyi və bu bəzəklərin çeşidi həqiqətən məhdudiyyətsizdir. Keramika və xüsusilə çin içərisində bəzəkdən portret, mənzərə, döyüş və janr səhnələrinə qədər müxtəlif çeşidli bəzək əşyaları var. Keramika məhsullarını bəzəyən səhnə və ya portret şəkilləri bəzən bəzəkdən daha yüksək dəqiqliklə bir obyektin yaranma vaxtını təyin etməyə kömək edir, xüsusən tədqiqatçı tanınmış əsərin surətinə və ya məşhur şəxsin (komandir, alim, rəssam və s.) Surətinə rast gəldikdə. əlbəttə ildönüm şəkilləri deyilsə).

Beləliklə, bu məhsullar üzərində təsvir edilən rəsmlərin orijinalının yarandığı vaxtdan əvvəl edilə bilməz.

Keramik məmulatların forma, naxış və digər şəkillərə görə istehsal vaxtı və yeri müəyyənləşdirilməsi. Keramik məmulatların forma, naxış və digər şəkillərə görə istehsal vaxtı və yeri müəyyənləşdirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

Bədii keramika məhsullarının istehsalında tez-tez ustalıqla hazırlanan, orijinal məhsullardan ayırmaq çox çətin olan nüsxələrin, təqlidlərin və bəzən də saxtakarlıqların hazırlanması geniş tətbiq olunurdu. Məsələn, orijinala görə, bir nümunə aparılır, sonra istehsal olunur. Bu, XIX əsrin sonlarında baş verə bilər, İngilis yazılarına görə bir nümunə hazırlanmış və daha sonra Tver Fayanc Fabriki M.S.Kuznetsov bir sıra məhsullar istehsal etdi. Bu cür nümunələr nümunələrə görə müəyyən məhsulların istehsalını tətbiq edən böyük və kiçik çini və fayans fabriklərində meydana gəldi. Bununla yanaşı, bu nümunələrin 70-nin tamamilə dəqiq nüsxələri demək olar ki, tapılmır, çünki onları köçürən sənətkarlar və ustalar həmişə obyektin formasında dəyişikliklər etmiş, rəsm palitrasını dəyişdirmiş və s. saxta yaxud həqiqi keramika məhsullarını saxta və ya dəqiq təqlidlərindən ayırmaq bacarığı çox çətin məsələdir, çox təcrübə və böyük müşahidə tələb edir. Bunun üçün bilikdən əlavə gözü məşq etmək, auksionlarda, sərgilərdə, qalereyalarda və s. keramika məhsulları müəyyən edərkən yalnız stilistik deyil, həm də çox qiymətli məlumat verə biləcək texnoloji xüsusiyyətləri də nəzərə almaq olduqca vacibdir. Xüsusilə uzaq keçmiş məhsulların öyrənilməsinə gəldikdə, o vaxtdan bəri istehsal texnologiyası çox açıq xüsusiyyətlərə malikdir. Böyük əhəmiyyət kəsb edən rəngdir. Belə ki, XVIII-XIX əsrlərə aid Qərbi Avropa çini çalarının isti, bir qədər oxlu kölgəsi, eyni zamanda Uzaq Şərq çini üçün xarakterik olan mavi və ya yaşılımtıl kölgə ilə fərqlənir ki, bu da çini kütləsində əhəngin çox olması ilə izah olunur.

Zərərsiz təmizlənmiş çini kütləsinə dəmir kütlələrinin daxil olma izlərini, çarxın qeyri-bərabər transilluminasiyasını, ərimiş şir izlərini və əşyanın altındakı şişmiş və hisə verilmiş kütlələrin izlərini, əşyanın formasının nəzərə çarpan əyriliyini, içərisindəki bir əyilmiş, çatların və göz yaşlarının görünməsini göstərən kiçik qara nöqtələrin olması. yanlış atəş, müəyyən bir istehsalın erkən, ilkin mərhələsini göstərə bilər. XVIII əsrdə çini qabların səthindəki qara nöqtələr və qabıqlar şəklində çox nəzərə çarpan bir evlilik, adətən bu yerlərdə kiçik çiçəklər və ya yarpaqların təsvirlərini yerləşdirən rəssamlar tərəfindən sənətkarlıqla "maskalanmışdır".

Atribusiya zamanı saxta çini məhsulların texnoloji xüsusiyyətləri. Köhnə çini məhsulların təcrübəli saxtakarları texnoloji xüsusiyyətləri nəzərə alsalar da, süni saxta olsa belə, istehsalın erkən mərhələsinə xas olan və orijinal məhsullardan fərqlənməyən, toxumaların, bu və ya digər nigah növlərinin toxumasını və rəngini etibarlı şəkildə çoxaltmaq həmişə mümkün olmur. Buna görə bir saxta dəqiq texnoloji əsaslarla ayırd etmək daha asandır, lakin böyük praktik bacarıq tələb olunur. İlk baxışdan ikinci dərəcəli əhəmiyyətə sahib görünən müxtəlif dəstəkləyici məlumatlar, vizual materiallardan istifadə edərək əldə edilən məlumatlar da keramika məhsullarının müəyyən edilməsində böyük rol oynaya bilər.

Holland rəssamlarının həyat tərzindən təkcə şüşə, metal və keramikadan olan məişət məhsullarının ümumi təbiətini deyil, həm də onların formalarını, bəzəklərini, rənglərini aydın təsəvvür etmək, hətta süjet şəkillərini və ornamentlərini nəzərə almaq olar (6,s.12-19). Bu cisimlərin əksəriyyəti dövrün real gündəlik şəraitində rəsmlərdə göstərildiyindən, XVI-XVIII əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrinin burgherlərinin, kəndlilərinin və digər cəmiyyətlərinin nümayəndələrinin gündəlik paylanmasında və istifadə edilməsində ümumi bir fikir formalaşdıra bilər. Bir keramika məhsuluna yerləşdirilmiş müəyyən bir görüntünün orijinalını yaratmış müəllifin müəyyənləşdirilməsi və ya təsvirin məzmununu müəyyənləşdirmək lazım gəldikdə, vizual materialların (rəsm, qrafika, heykəltəraşlıq, reproduksiya, fotoşəkil) diqqətlə öyrənilməsi yalnız arzuolunan deyil, əksinə və lazımlıdır. Keramika məhsullarının tərifini yekunlaşdıraraq bir nəticəyə gələ bilərik ki, fabrik markalarına, rəssamların işarələrinə və imzalarına qeyd-şərtsiz istiqamət vermək nisbətən sadə, lakin həmişə etibarlı bir yol deyil, çünki bu, tez-tez saxta obyekt kimi xidmət edirdi.

Atribusiya zamanı artefaktların (çini, keramika, saxsı, şüşə qabların) araşdırılması üsulları. Cisimlərin araşdırılmasının digər üsulları aşağıdakılara bölünür:

1. Əşyaların üzərindəki yazıları növlərinə görə araşdırmaq, orfoqrafiya ilə yazmaq və həmin dövrdə və abidənin aid edilə biləcəyi sosial mühitlə müqayisə etməkdən ibarət epiqrafik analiz.

2. Keçmiş sahiblərinin məhsullardakı emblemlərinin və şüarlarının dekodlanması əsasında heraldik analiz.

3. Təsvirlərin məzmununu, ornamentlərin xüsusiyyətlərini, yazı tərzini, rənglərin seçilməsini, heykəltəraşlıq formasının təfsirini, tədqiq olunan mövzunu əvvəlcədən müəyyən edilmiş şeylərlə müqayisə etməklə və bu dövrün sənətinin ümumi üslubu və ya bədii istiqaməti ilə, ayrı-ayrı sənətkarların iş tərzi ilə olan stilistik analiz. keramika məhsullarının dizaynında nümunə rolunu oynayan oymalar, rəsmlər, rəsm və heykəltəraşlıqlarla istehsal xüsusiyyətləri və s.

4. Texnoloji analiz, o cümlədən qabın, örtüklərin, boyaların, şirələrin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi.

5. Kimyəvi laboratoriya analizi yalnız tədqiqatçının əlində olduğu hallarda tətbiq edilir Tədqiq olunan obyektlərə bənzər, qismən və ya tamamilə məhv edilməsi, kütlələrinin tərkibinin kimyəvi öyrənilməsi üçün zəruri olan məhsulların qalığı, mövcud kolleksiyaya xələl gətirmədən mümkündür.

6. Keramikanın tərifi üçün əlavə mənbələrin istifadəsi - müxtəlif hallarda dərc olunan və arxiv yazılı vizual materialların istifadəsi, bəzi hallarda mövzunu daha az və ya tamamilə öyrənməyə kömək edən qiymətli məlumatlar verə bilər. Mürəkkəb və çətin bir məsələdə, keramika tərifi olaraq, obyektin atribut edilməsinə kömək edən bütün mənbələrdən istifadə etmək lazımdır.

Mövzunu müəyyənləşdirməkdə əsas köməkçi tədqiqatçının şəxsi praktik təcrübəsi, əşyalarla daimi iş əsasında əldə etdiyi bacarıqlar, onların xüsusiyyətlərini, xüsusiyyətlərini, istehsal texnologiyasını bilməsi, yəni birlikdə keramika istehsalının xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən hər şeydən qalır. IX-XIX əsrlərə aid rus keramikasının qısa təsviri dulusçunun təkərinin ixtirası keramika istehsalının inkişafında böyük əhəmiyyətə malik idi (7, s. 214-218; 8, s.143-145).

Dulus çarxında hazırlanan məhsulların texnoloji inkişafı. Dulus çarxında hazırlanan məhsullar IX-X əsrlərdə Kiyev Rus, 15-ci əsrdə isə Moskva Ruslarında meydana çıxır. XII əsrdə - XIII əsrin əvvəllərində Kiyev, Belqorod, Köhnə Ryazan, Vladimir Klyazma və Qədim Rusiyanın digər şəhərlərində şüşəli keramika məmulatları (qablar, soba və memarlıq plitələr və plitələr) görünür. Texnoloji prosesin inkişafı ilə yanaşı, keramika məhsullarının bədii tərəfi də yaxşılaşdırıldı. Köhnə rus keramikası məhsulların yüksək bədii keyfiyyəti, zərgərlik sadəliyi və rəsmlərin parlaq, rəngli palitrası ilə fərqlənirdi. Kiyev Rusunda qaranlıq və ya açıq rəngli nişanların rəssamlığı inkişaf etdirildi, polchrom şir ilə bəzədilmiş divar plitələri, plitələr, gil fiqurlar, yumurta istehsalı baş verdi. Keramika məhsullarının dekorasiyasındakı uğurlar, zərgərlik sahəsindəki irəliləyişlər və hər şeydən əvvəl yerli xammaldan geniş istifadə ilə şüşə istehsalının və emaye istehsalının yüksək səviyyədə olması ilə əlaqədardır. Kiyev emamelləri müxtəlif rəngli və keyfiyyətli emaye üçün reseptlər hazırladı, bəziləri, görünür, keramika məhsullarının bəzəyinə getdi. Qədim rus keramika istehsalının inkişafı tatar-monqol istilası ilə kəsildi (11, s.23-27;12, s.34-37;13, s.45-48).

XIV-XV əsrlər ərzində çox yavaş inkişaf etdi. Monqollardan əvvəlki keramikalarda tez-tez rast gəlinən polixrom şirələr, yalnız XV əsrin sonlarında Qədim Rusiyanın şimal bölgələrində keramikada yenidən meydana çıxır. Monqoldan işğalından sonra Moskva, Novqorod, Pskov və digər böyük şəhərlərdə sürətlə qurulan bir sıra sənətkarlıq, o cümlədən keramika sənətini canlandırdı. Məişət keramika istehsalı ilə yanaşı, memarlıq keramika (kərpic və kafel istehsalı) böyük əhəmiyyətə malikdir.

Rusiyada məişət keramikasının ilə yanaşı, memarlıq keramikası (kərpic və kafel) istehsalı. XVII əsrdə şirli saxsı, soba və örtüklü plitələrin geniş yayılması və əsrin sonlarında ağ emaye səthində keramika boyalarından hazırlanmış və sonradan müxtəlif keramika məhsullarının əsas bəzəklərindən biri olan bir rəsm var. Moskva XVI-XVII əsrlərdə ən yaxşı keramika ustalarının dulusçuluq qəsəbəsində cəmləşdiyi ən böyük keramika mərkəzlərindən birinə çevrildi. Məhsulların bədii keyfiyyəti, xüsusilə plitələr, Moskva, Yaroslavl və digər şəhərlərdə bir çox kilsə və mülki binaların dekorasiyasında geniş istifadə olunur. Relyefdə işlənmiş və parlaq suvarma ilə boyanan ekspressiv naxışlar, heyvanların və quşların inanılmaz dərəcədə inanılmaz şəkilləri bu günə qədər öz əzəmətini və daimi rəng təravətini qoruyub saxlayır. XVIII əsrdə rus keramika istehsalının inkişafında yeni bir mərhələ başladı. O dövrün yerli elm və texnologiya sahəsindəki nailiyyətlər və kəşflər, maddi mədəniyyətdə və Rusiyanın həyatında baş verən dəyişikliklər yeni növlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu keramika – majolica, sonra fayans və nəhayət çini. Rusiyada majolica istehsalını ilk dəfə inkişaf etdirən və həyata keçirən istedadlı Moskva keramisti İvan Grebenshchikov və 1740-cı illərdə çini tərkibinin və

istehsalının sirrini açan görkəmli Peterburq alimi Dmitri İvanoviç Vinoqradovun nailiyyətləri o dövrün daxili keramikasının inkişafında ən mühüm tarixi mərhələlərdir.

Nəticə:

1. Muzey əşyalarinin atribusiyası prosesində arxiv və sənədli tədqiqat metodları tarixi və elmi araşdırmaların ayrılmaz hissəsidir. Bu metodlar informasiyanın obyektivliyini və doğruluğunu təmin etməklə yanaşı, keçmişin düzgün şərh edilməsinə dHəm stilistik, həm də texnoloji analiz metodları müxtəlif sahələrdə araşdırmaların keyfiyyətini artırır, dəqiq nəticələr əldə etməyə kömək edir və praktiki tətbiqlərlə inkişaf proseslərinə töhfə verir. Bu səbəbdən onların istifadəsi elmi və texnoloji inkişaf üçün əhəmiyyətlidir.

2. Tarixi və sənədli tədqiqat, stilistik və texnoloji analiz, fiziki-kimyəvi və laborator analiz, kompüter və rəqəmsal metodlarının birgə tətbiqi muzey əşyalarının istehsal tarixini daha dəqiq müəyyən etməyə kömək edir. Hər bir metodun seçimi əşyanın materialı, vəziyyəti və elmi araşdırmanın məqsədindən asılı olaraq dəyişə bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Пилецкая Л.В. Атрибуция и экспертиза музейных предметов керамика, мебель, металл). Томск, Издательский Дом Томского государственного университета, 2018, – 149 с.
2.Яхонт О.В. Проблемы консервации, реставрации и атрибуции произведений искусства. – М., СканРус, 2010. – 464 с.
3. Шелковников Б.А. Художественное стекло. – Л., Из-во Государственного Эрмитажа, 1962,-176 с.
4.Разгон А.М. Научное описание музейных предметов. М., ГЦМСИР, 2022. – 68 с.
5.Разгон А.М. Изучение и научное описание памятников материальной культуры. Сост.: А.М. Разгон, Н.П. Финягина. М., 1972. 271 с.
6. Одноралов Н. Декоративная отделка скульптур и художественных изделий из металла. М., Изд-во "Искусство”, 1954. 208 с.
7. Пиргулиева Г.Методы изучения эпиграфических памятников, разработанные М.Немат. The 7 th International scientific and practical conference “Modern science: innovations and prospects” (April 3-5, 2022) SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2022, s.214-218
8.Pirquliyeva Q. Azərbaycanda muzey işinin tədrisi problemləri və onların həlli yolları. ADMİU, III Respublika Elmi konfransının materialları, Bakı, 2019, s.143-150.
9. Бех Н.И., Васильев В.А., Гини Э.Ч., Петриченко А.М. Мир художественного литья: История технологии. М., УРСС, 1997. – 260 с.
10. Ключевые понятия музеологии. Составители: André Desvallées и François Mairesse. М., ИКОМ России, 2012. ICOM.brochure.2012.05.indd 9, 104 с.
11. Иманов Г.М., Косое В.С., Смирнов Г.В. Производство художественной керамики. М., Высш. шк., 1985. — 223 с.
12. Разгон А.М. Изучение и научное описание памятников материальной культуры. М-во культуры РСФСР. Науч.-исслед. ин-т культуры. - Москва: [Сов. Россия], 1972. - 272 с.,
13. Яхонт О.В. Проблемы консервации, реставрации и атрибуции произведений искусства. – М., СканРус, 2010. – 464 с.

ГАНИРА ПИРГУЛИЕВА
доктор философии по истории, доцент.
Бакинский Государственный Университет

МАИС ДЖАФАРОВ
доктор философии по истории, доцент.
Ленкоранский государственный университет

О МЕТОДАХ ОПРЕДЕЛЕНИЯ МУЗЕЙНЫХ ПРЕДМЕТОВ

Значение методов определения даты изготовления в процессе атрибуции музейных предметов состоит в следующих аспектах:

Определение исторического периода. Точное определение даты изготовления предмета помогает определить период, к которому он относится. Это важно как для выяснения исторического контекста, так и для правильной классификации музейных экспонатов.

Анализ культурных и ремесленных особенностей. История производства предмета позволяет нам понять, в каком стиле, с использованием каких технологий и в культурных рамках какого общества он был изготовлен. Это имеет большое значение для исследований истории искусств и ремесел.

Подтверждение оригинальности и подлинности – указанная дата производства позволяет проверить, является ли товар подделкой. Иногда поддельные или изготовленные позже предметы можно выдать за подлинные образцы, но современные научные методы помогают выявлять такие случаи.

Определение стоимости предмета. После определения даты определяются дата и материальная стоимость предмета. Это важно для оценки, страхования и реставрации музейных фондов.

Исследования, основанные на анализе материалов и технологий. Методы, используемые для определения даты производства (радиоуглеродный анализ, дендрохронология, термолюминесценция и т. д.), также предоставляют подробную информацию о происхождении материала, технологии производства и использованном сырье.

Научные исследования и подготовка музейных экспозиций. Историческая точность помогает организовывать музейные экспозиции более информативно и научно обоснованно. Это важно как для исследователей, так и для посетителей музеев.

Ключевые слова: археологические артефакты и музеи, гончарные изделия, рукописи, товарные знаки.

GANIRA PIRGULIEVA
PhD in History, Associate Professor
Baku State University

MAYIS JAFAROV
PhD in History, Associate Professor
Lankaran State University

ABOUT METHODS OF DETERMINING MUSEUM OBJECTS

The importance of methods for determining the date of production in the process of attribution of museum objects consists of the following aspects:

Determination of the historical period - Accurate determination of the date of production of the object helps to determine the period to which it belongs. This is important both in terms of clarifying the historical context and in terms of correct classification of museum exhibits.

Analysis of cultural and craft characteristics - The date of production of the object makes it possible to understand in what style, with what technologies and within the cultural framework of which society it was made. This is of great importance for research into the history of art and craft.

Confirmation of originality and authenticity - The determined date of production allows you to check whether the object is a fake. Fake or later-made objects can sometimes be presented as original samples, but modern scientific methods help to detect such cases.

Determination of the value of the object - When the date is determined, the historical and material value of the object is specified. This is important for the assessment, insurance and restoration of museum funds.

Research based on material and technical analysis – Methods used to determine the date of manufacture (radiocarbon analysis, dendrochronology, thermoluminescence, etc.) also provide detailed information about the origin of the material, the production technology and the raw materials used.

Scientific research and the preparation of museum exhibits – Historical accuracy helps to organize museum exhibits more informative and scientifically sound. This is important for both researchers and museum visitors.

Keywords: archaeological artifacts and museums, pottery, manuscripts, trademarks.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Bəhlul İbrahimli, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 902

VÜSALƏ ƏLİYAROVA
AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
"Orta və Son dövrü arxeologiyası " şöbəsinin elmi işçisi
aliyarova_vusala@mail.ru

BORSUNLU VƏ SARIÇOBAN KURQANINDAN TAPILMIŞ NİZƏ UCLUQLARI HAQQINDA

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/284-287

Azərbaycanın hər baxımdan qədim bölgələrindən olan Qarabağ hər addımbaşı tarixi keçmişin bu və ya digər mərhələsi ilə bağlı abidələrlə zəngindir. Qarabağın maddi-mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsinə XIX əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. İlk tədqiqatlar əcnəbi səyyah və tədqiqatçılara məxsus olsa da, daha sonralar yerli alimlərimiz Qarabağda çox saylı qazıntılar aparmış , tariximiz haqqında dəyərli məlumatlar əldə etmişlər. Qarabağda silsilə qazıntılar aparan görkəmli alimimiz Hidayət Cəfərovun kurqanlardan taptığı zəngin artefaktlar həmin dövr üçün təsəvvürlərimizi formalaşdırmağa çox böyük kömək olmuşdur. Bu məqalədə də Qarabağ ərazisindəki məşhur Borsunlu və Sarıçoban kurqanlarından tapılan tunc nizə ucluqları haqqında məlumat veriləcəkdir.

Açar sözlər: Qarabağ, arxeologiya, kurqan, artefakt, nizə ucluqları.

Giriş. 1980-cı ildən başlayaraq Qarabağda yeni sistemli arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Həmin tədqiqatlar zamanı əvvəllər məlum olmayan kurqanlar aşkar edilmişdir. Bu kurqanlara – Borsunlu, Bəyimsarov və Sarıçoban kurqanlarını misal göstərmək olar.

Borsunlu kurqanları - xarici görünüş etibarilə bir neçə tipə bölünür:

1. Örtüyü yalnız iri çay daşlarından ibarət olan kurqanlar.
2. Örtüyü iri parçalı çınqıldan ibarət olan kurqanlar.
3. Ətrafı kromlexlə əhatələnmiş, mərkəzi hissəsi daş örtüyə malik olan kurqanlar.
4. Ətəyi kromlexli, mərkəzi hissəsi gəc qatından ibarət olan kurqanlar.
5. Torpaq örtüklü kurqanlar. [1, s.60-61]

Qəbir kameraları əsasən dördkünc formalı olub, daş lövhələrlə inşa olunmuş və bəzi hallarda giriş yolları olmuşdur.

Dəfn formaları müxtəlifdir: inqumasiya (torpağa dəfn), kremasiya (yandırılaraq dəfn), kollektiv dəfn.

Kurqanlardan tapılmış əşyalara qara cilalı gil qablar, tunc baltalar, nizə ucluqları, şüşə muncuqlar, qızıl düymələr, at yüyüənləri, sümükdən və fil dişindən hazırlanmış bəzək əşyaları, mərmər toppuz və zireh lövhələri göstərmək olar.

Kurqanlar tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərini – erkən, orta, son tunc dövrü və erkən dəmir dövrünü əhatə edir.

Bu maddi nümunələr əsasında kurqanlar e.ə. II – I minilliklərə aid edilmişdir.

Son Tunc dövrü kurqanları e.ə. XIV – VIII əsrləri əhatə edir. Son tunc dövrü kurqanlarından aşkar olunmuş metal əşyalar əsasən tuncdan hazırlanmışdır. Metal əşyalar sırasında silah nümunələrinə daxil olan nizə ucluqları xüsusi yer tutur.

Ümumi nəzər saldıqda nizə ucluqları həm xarici görünüşünə, həm də hazırlanma formalarına görə bir-birindən fərqlənir. Onlardan nisbətən qədimliyi ilə seçilən tiyəsi yarpaqvari formadadır və boru dəstək hissəsi tam bükülü deyildir. Onların dəstəklərində ağac sapın mıxla bərkidilməsi üçün deşik vardır.

Nizə ucluqlarının digər daha inkişaf etmiş formaları tökmə üsulu ilə hazırlanmışlar. Onların yarpaqvari nisbətən gödək tiyələri və konusvari boru dəstəkləri vardır. Borulu dəstəyin aşağı ucunda bir və ya iki deşik açılmışdır ki, burada tunc mıxlar vasitəsi ilə ağac dəstəyi bərkidilirdi.

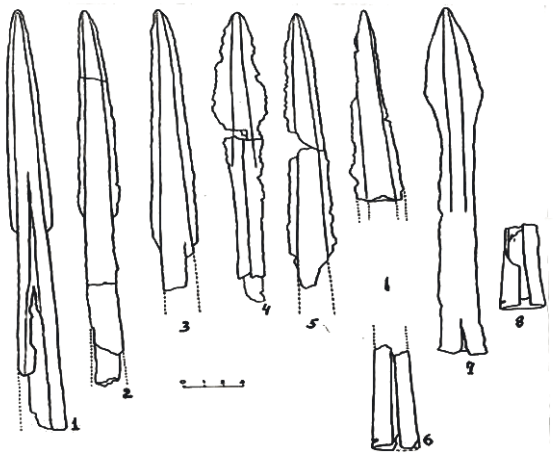
Bəhs olunan nizə ucluqlarının əksəriyyətinin tiyəsinin ortasında qabarıq çıxıntı bir növ borulu dəstəyin davamı olaraq uc hissəsinədək uzanır. [3, s.110]

Tökmə üsulu ilə hazırlanmış nizə ucluqlarının bəzilərinin boru dəstəklərinin sonluğu başlıq formasında qabarıq olub, cızma və ya qabarıq xətlərlə naxışlanmışdır. A.A.İvanovskinin fikrincə, Gədəbəy rayonu ərazisində 56 №-li daş qutu qəbirdən aşkar edilən bu cür nizə ucluğu iki məqsədlə işlədilmişdir : həm xəncər kimi kəsmək , həm də nizə kimi batırmaq mümkündür. [6 , s.128]

Bu tip nizə ucluqları Zəyəmçay [4, s.53], Mingəçevir [5, s.16-22] , Qızılburun [7, s.13], Dovşanlı, Axmağı, Borsunlu, Xankəndi, Dəmqolu, Sarıçoban [2 , tab.46.1, tab.49, 16, tab.50, 14, 15, 25, tab.79, 1-8, tab.97, 4] və digər abidələrdən tapılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan arxeoloji abidələrin bir çoxundan nizə ucluqları ilə bərabər əsa başlıqlarına bənzər tunc əşyalarda aşkar edilmişdir. Belə başlıqlar nizənin dəstəyini bəzəməklə bərabər, həm də onu möhkəmləndirmişdir. [3, s.111]

Borsunlu kompleksindən 5 ədəd nizə ucluğu aşkar olunmuşdur. Kompleksə daxil olan nizə ucluqlarını iki tipə ayırmaq olar : 1) çox uzun və ensiz qanadlı ağaca taxılan hissəsi uzun borulu olanlar; 2) enli qanadlı , uzun borulu olanlar. [1, s.203] (şəkil 1)

Şəkil 1. Böyük Borsunlu kurqanı : 1 – 8 tunc nizə ucluqları.

Nizə ucluqlarının forması, ölçüsü , materialı və bəzəyi onların hansı məqsədlə istifadə olunduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Borsunlu kurqanından tapılan nizə ucluqları döyüş və müdafiə məqsədilə istifadə olunurdu. Döyüş alətlərinin, həmçinin nizə ucluğununda qəbirə qoyulması dəfn edilən şəxsin döyüşçü və ya lider olduğunu vurğulayırdı.

Sarıçoban abidəsi - Tərtər rayonundakı Borsunlu və Bəyimsarov kurqanlarından sonra Azərbaycanda üçüncü möhtəşəm tayfa başçısı kurqanıdır.

Sarıçoban kurqanı beş kameradan ibarətdir: mərkəzi, qərb, şimal, şərq və cənub kamerası. Kurqan qarətçilər tərəfindən qarət olunsada, təsadüf üzündən şərq kamerasının bir hissəsinə və cənub kamerasına toxunulmamışdır.

Mərkəzi kamerada - tunc lövhələrlə bəzədilmiş taxt üzərində tayfa başçısı dəfn olunmuşdur. Qərb və şimal kameralarında isə onun silah daşıyanı və şəxsi mühafizəçisi bükülü vəziyyətdə basdırılmışdır. Tayfa başçısının ətrafında və başqa kameralarda 16 at skeletinin qalıqları aşkar edilmişdir ki, onlardan yeddisi cilovlanmış halda qalmışdır.

Sarıçoban kurqanı digər kurqanlardan zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri ilə seçilir. Buradan tapılan metal məmulatları yalnız tuncdan hazırlanmışdır. Kurqandan 100-dən artıq ox ucluqları, silahlar, əmək alətləri, at əsləhələri, bəzək əşyaları (bilərzik, düymə, sancaq və s.) tapılmışdır.

Sarıçoban kompleksində bəzi silah nümunələri tək-tək nüsxələrə təmsil olunmuşdur. Buraya tunc nizə ucluğu, qılınc və xəncər daxildir. Nizə ucluğunun qalın konusvari sallaq borusu (uzunluğu 8,3 sm), qısa yarpaqvari tiyəsi (uzunluğu 6,5 sm, eni 3,7 sm) var. Göstərilən tip nizə ucluqlarına Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin e.ə.XII-XI əsrlərə aid abiədələrində tez-tez təsadüf edilmişdir. [1, s.226] (şəkil 2)

Sarıçoban kurqanından tapılmış nizə ucluğu tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır.

Şəkil 2. Sarıçoban kurqanı : tunc nizə ucluğu

Azərbaycanda yerli metallurgiya və metalişləmə sənətinin yüksək səviyyədə inkişafını özündə əks etdirən sübutlardan biri də bu ərazidə tapılmış metal məmulatların kimyəvi tərkiblərinin analizlərinin nəticəsidir. Aşağıda göstərilən cədvəldədə arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş müxtəlif dövrlərə aid nizə ucluqlarının analizi və müqayisəsi onların hazırlanma texnalogiyasındakı inkişaf mərhələlərini və ictimai – mədəni dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verir. [53, s.95], (cədvəl 3.1)

№	Əşyanın adı	Tapıldığı yer	Kimyəvi tərkibi % -lə											
			Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ag	Au	Bi	Ni	Co	Fe
1	Nizə ucluğu	I Kültəpə	əsas	0.002	0.03	0.02	4.95	0.15	0.037	0	0	0.005	0	0.1
2	Nizə ucluğu	Telmankənd	əsas	0.02	0.5	0	4.6	0.02	0.052	0	0	0.01	0	0.2
3	Nizə ucluğu	II Kültəpə	əsas	0.05	0.05	0.05	0.2	0.2	0.092	0	0.005	0.028	0	0.1
4	Nizə ucluğu	Daşarx	əsas	0.5	0.3	0.01	0.5	0.05	0	0.2	0.05	0.05	0,3	0.2
5	Nizə ucluğu	Çalxanqala	əsas	12	0.55	0.01	0.5	0.05	0.07	0	0.02	0.015	0.002	0.03
6	Nizə ucluğu	Çalxanqala	əsas	0.05	0.04	0.44	0.3	0	0.051	0	0	0.004	0	2
7	Nizə ucluğu	Zəyəmçay	əsas	0.7	0.7	0.2	0.3	1.2	0	0.03	0.7	0.05	0	0.12
8	Nizə ucluğu	Daşkəsən	əsas	1.4	0.55	0.015	0.1	0.02	0.08	0	0.04	0.08	0.008	0.2
9	Nizə ucluğu	Uzuntəpə	əsas	7	1.2	0.03	0.2	0.006	0.064	0	0.005	0.02	0.003	0.1

Nəticə. Kimyəvi analizlərin nəticələri göstərir ki, nizə ucluqları əsasən, mislə qalayın və az miqdarda digər elementlərin (qurğuşun , arsen, dəmir, gümüş, nikel, qızıl və b.) süni qatışığından hazırlanmışdır. Çox güman ki, nizə ucluqlarının tərkibində metalların miqdarının fərqlilik təşkil etməsi, qədim metal işləmə sənətkarlarının hazırladıqları əşyanın istifadə məqsədindən asılı olaraq, onun möhkəmlik və elastiklik dərəcəsini nəzərə alaraq, misin tərkibinə nə qədər başqa elementin əlavə ediləcəyini əvvəlcədən dəqiq etmələrindən irəli gəlir. [3, s.94-95]

ƏDƏBİYYAT

1.Cəfərov H.F. “Qədim Qarabağ” (Tarixi arxeoloji tədqiqat: tunc və erkən dəmir dövrü). Bakı “Elm”, 2020, 526 s.
2. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə.IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində. Bakı, “Elm”, 2000, 187 s.
3. Cəlilov B.M. Azərbaycanda qədim metallurgiya və metalişləmə Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 240 s.

4. Cəlilov B.M. yeni tikinti sahələrində aparılan arxeoloji qazıntılardan tapılmış metal məmulatları / AMEA AEİ, 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji qazıntıların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, " Nafta-Press", 2005, s.53 -54.
5. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Деревний Мингечаур. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1959, с.191.
6. Ивановский А.А. По Закавказью./ МАК, вып.VI, М., 1911, с.85-185.
7. Спицын А.С. Некоторые Закавкзские могильники // Извест. ИАК СПб, 1909, вып.29, с.3-15.

ВУСАЛА АЛИЯРОВА
Институт Археологии и Антропологии НАНА

О НАКОНЕЧНИКАХ КОПИЙ, НАЙДЕННЫХ В КУРГАНАХ БОРСУНЛУ И САРЫЧОБАН

В результате раскопок в курганах Борсунлу были обнаружены наконечники копий различных форм и технических характеристик, установлено, что они изготовлены как литьём, так и ковкой. Курган Сарычобан выделяется богатством оружия и предметов материальной культуры; найденные здесь наконечники копий соотносятся с культурой Ходжалы-Гадабей и датируются, соответственно XIV – XIII вв до.н.э. (Борснлу) и XII–XI вв. до н.э. (Сарычобан). В исследовании рассматриваются конструктивные особенности, орнаментация и функциональное назначение наконечников, показано, что они использовались преимущественно в боевых и оборонительных целях. Химические анализы доказывают, что наконечники изготовлены из сплава меди, олова и других элементов, что наглядно демонстрирует уровень развития металлургии в древности. В результате данного исследования получены важные научные выводы о технологических особенностях древнего оружейного производства на территории Азербайджана, его целевом назначении и социально-культурном контексте.

Ключевые слова: Карабах, археология, курган, артефакт, наконечники копий.

VUSALA ALIYAROVA
Institute of Archaeology and Antropology of ANAS

A STUDY OF SPEARHEADS UNEARTHED FROM THE BORSUNLU AND SARICHOBAN KURGANS

As a result of excavations in the Borsunlu kurgans, spearheads of various shapes and technical characteristics were discovered. It was established that they were produced using both casting and forging techniques. The Sarichoban kurgan stands out for its wealth of weapons and material culture artifacts; the spearheads found there are associated with the Khojaly-Gadabay culture and are dated to the 12th–11th centuries BCE. The study examines the structural features, ornamentation, and functional purposes of the spearheads, showing that they were mainly used for combat and defense. Chemical analyses confirm that the spearheads were made from an alloy of copper, tin, and other elements, clearly demonstrating the level of metallurgical development in antiquity. As a result of this research, important scientific conclusions were drawn regarding the technological characteristics of ancient weapon production in the territory of Azerbaijan, its intended purposes, and its place within the socio-cultural context.

Keywords: Karabakh, archaeology, kurgan, artifact, spearheads.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Hidayət Cəfərov, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 39

EMİLYA ƏLİYEVA
t.ü.f.d., a.e.i., dosent
Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutu
aliyeva@gmail.com

ŞİRVAN BÖLGƏSİNDƏ BOYAQÇILIQ SƏNƏTİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/288-292

Şirvan bölgəsində inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də boyaqçılıq sənəti olmuşdur. Bu sənət sahəsinin inkişafında təbii boyaq vasitələrinin bolluğu, eləcə də xalçaçılıq, parça toxuculuğu və gön-dəri məmulatı istehsalı kimi sənət sahələrinin geniş yayılması rol oynayırdı. Demək olar ki, bölgənin bütün toxuculuq mərkəzlərində fəaliyyət göstərən boyaqçılar toxuculuq və gön-dəri məmulatlarının bədii tərtibatında mühüm rol oynayırdılar. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də boyaqxanalar təyinatlarına görə 3 yerə – müstəqil boyaqxanalara, toxuculuq emalatxanaları nəzdində fəaliyyət göstərən boyaqxanalara və mövsümi fəaliyyət göstərən ev boyaqxanalarına bölünürdü.

Açar sözlər: Şirvan bölgəsi, boyaqçılıq, toxuculuq, xalçaçılıq, rənglər.

Giriş. Qədim Azərbaycan torpağı olan Şirvan bölgəsi uzun müddət xalqımızın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Bölgə yeddi əsrdən çox bir müddət ərzində Azərbaycan tarixində özünə məxsus rol oynamış Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində olmuşdur. 1538-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyan Azərbaycan Səfəvilər dövləti onun ərazisində yeni inzibati-ərazi vahidi – Şirvan bəylərbəyiliyini yaratdı. XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvələrinə qədər mövcud olmuş xanlıqlar dövründə tarixi Şirvan ərazisində bir neçə xanlıq – Şamaxı, Quba, Dərbənd və Bakı xanlıqları mövcud olmuşdur. Rus müstəmləkəçiliyi dövründə isə Şirvan bölgəsinin özəyini təşkil edən torpaqlar əvvəlcə Şirvan əyalətinin, sonralar isə Şamaxı və Göyçay qəzalarının tərkibində olmudur. Şirvan bölgəsində boyaqçılıq sənətinin vəziyyətini araşdırarkən biz Şamaxı xanlığına, Şirvan əyalətinə, Şamaxı və Göyçay qəzalarına aid materialları əsas götürmüşük.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də boyaqçılıq sənətinin yaranması və inkişafı qədim tarixə malikdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil fəaliyyət göstərən əksər sənət sahələrindən fərqli olaraq boyaqçılığın inkişafı daha çox xalçaçılıq, parça toxuculuğu və gön-dəri məmulatı istehsalı kimi sənət sahələrinin inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Tədqiqatçı C.Mustafayev haqlı olaraq göstərir ki, "boyaqçılıq sənəti əslində toxuculuq və gön-dəri məmulatı istehsalının yekun mərhələsi olub, hazır məhsulların bədii zövqlə tərtib edilməsinə xidmət edirdi" [7, s.96].

Əldə olan materialların təhlili göstərir ki, Şirvan bölgəsi əsrlər boyu yuxarıda adları çəkilən sənət sahələrinin mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bölgə özünün ipək parçaları ilə xüsusilə məşhur idi. XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumata görə hətta siyasi şəraitin olduqca mürəkkəb olduğu bir dövrdə Şamaxı xanlığında 1000-dən çox ipək parça toxuyan dəzgah fəaliyyət göstərirdi [9, s.83]. İstehsal edilən ipək parçaların yalnız Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından uzaqlarda da şöhrət qazanmasında toxucularla yanaşı öz işlərinin mahir ustaları olan boyaqçıların da böyük rolu vardır. XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda olmuş səyyah İ.Lerx Ağsuda-Yeni Şamaxıda məhz boyaqçıların əli ilə yaşıl, qırmızı, göy rənglərlə boyanmış ipək parçalardan böyük heyranlıqla danışır [14, s.489].

Şirvan bölgəsində boyaqçılıq sənətinin inkişafı həm də xalçaçılıq sənətinin inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Əldə olan məlumatlar göstərir ki, bu sənət bögənin bütün yaşayış məntəqələrində geniş yayılmışdı. Rusiya imperiyasında 1897-ci ildə keçirilmiş Birinci ümumrusiya siyahıya alınmasında verilmiş məlumatlar əsasında apardığımız hesablamalara görə bölgənin Şamaxı və Göyçay qəzalarında 4593 nəfər xalçaçı fəaliyyət göstərirdi [15, s.142-145]. Digər bölgələrdə olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də xalça istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş yun ipliklərin müxtəlif rənglərə boyanması zərurəti

boyaqçılıq sənətinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Azərbaycanın müxtəlif xalçaçılıq mərkəzlərində xalça istehsalında 8-dən 12-yə qədər rəng və rəng çalarından istifadə edilirdi. Ümumilikdə isə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən göstərən boyaqçılar 50-yə qədər rəng çaları almağı bacarırdılar [8, s.54].

Bəzi tədqiqatçılar XVIII-XX əsrlərdə Azərbaycanda, o cümlədən Şirvan bölgəsində fəalyyət göstərən boyaqxanaları forma baxımından 3 növə bölürlər. Birinci növ emalatxanalar müstəqil olub daha çox şəhərlər və sənət istehsalının, ilk növbədə isə toxuculuğun inişaf etdiyi böyük kəndlər üçün xarakterik idi. Əksər hallarda hakim təbəqələrin ayrı-ayrı nümayəndələrinin mülkiyyətəndə olan birinci növ emaltxanalar onlar tərəfindən icarəyə verilirdi. Belə emalatxanalar Şamaxı xanlığında da yayılmışdı. Arxiv sənədinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Şamaxı xanlığının Basqal və Qalaqayın kəndlərində bu növ emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Basqal kəndində Şamaxı xanı Mustafa xanın qohumuna məxsus olan boyaqçılıq emalatxanası ildə 120 manata icarəyə verilirdi. Qalaqayın kəndindəki boyaqçılıq emalatxanası isə Mustafa xanın mülkiyətində olub ildə 150 manata icarəyə verilirdi [2, v.2-91; 3, v.4-15]. (Azərb. DTA, f. 24, siy. 1, iş. 60, v. 2-91; iş 93, v. 4-15).

İkinci növ boyaqxanalar daha çox toxuculuq emalatxanalarının nəzdində fəaliyyət göstərib həmin emalatxanalarda toxunan toxuculuq məmulatlarının rənglənməsinə xidmət edirdi. Boyaqxanaların bu növü Şirvanda xüsusilə geniş yayılmışdı. Üçüncü növ emalatxanlar xalçaçılığın xüsusilə geniş yayıldığı kənd yerləri üçün daha xarakterik idi. Sənətkarlıq mərkəzləri kimi tanınan böyük kəndlərdə yerləşən belə emalatxanalarda ipəyin, daha çox isə yun ipliklərin göy, yaşıl və mavi rənglərə boyanması həyata keçirilirdi. Əksər hallarda bu tipli boyaqxanaların fəaliyyət dairəsi yerləşdikləri yaşayış məntəqəsi ilə məhdudlaşmayıb yaxınlıqda yerləşən yaşayış məntəqələrini də əhatə edirdi. Bu emalatxanalarda çalışan sənətkarlar ehtiyac yarandıqda yaxınlıqda yerləşən kəndləri gəzərək yun iplikləri toplayır və müəyyən vaxtdan sonra sifariş verilmiş rənglərə boyayaraq sahiblərinə qaytarırdılar [11, s.90]. Göy, mavi və yaşıl rənglərə boyamaq üzrə ixtisaslaşan və bütün il boyu fəaliyyət göstərən birinci iki növ emalatxanadan fərqli olaraq bu emalatxanaların fəaliyyəti mövsümi xarakter daşıyırdı [7, s.90]. Bu emalatxanaların əsas işçi qüvvəsini xalça toxumaqla məşğul olan qadınlar təşkil edirdi.

Hələ xanlıqlar dövründə Şirvan bölgəsi özünün boyaqxanaları ilə məşhur idi. Bir tərəfdən boyaq bitkilərinin zənginliyi, digər tərəfdən isə parça toxuculuğunun və xalçaçılığın yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması bu bölgədə boyaqçılıq sənətinin geniş yayılması üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Digər xanlıqlardan fərqli olaraq boyaqxanalar Şamaxı xanlığının demək olar ki, bütün ərazisində yayılmışdı. Yuxarıda göstərildiyi kimi, Basqal və Qalaqayın kəndlərində müstəqil, Mücü kənsində isə toxuculuq emalatxanasının nəzdində boyaqxanalar fəaliyyət göstərirdi [5, v.14-16]. Bununla belə, boyaqçılıqla məşğul olan sənətkarların əsas hissəsi Şamaxı şəhərində cəmləşmişdi. 1831-ci ilə aid arxiv sənədində verilən məlumata görə Şamaxı şəhərində 25 nəfər boyaqçı fəaliyyət göstərirdi [4, v.2-235]. Xanlıqlar dövründə boyaqçılıq sənəti Şamaxı xanlarının əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil edirdi. Sənətkarlardan toplanan digər vergilər kimi, boyaqpulu vergisi də ayrı-ayrı şəxslər iltizama verilirdi. XIX əsrin əvvəllərin aid mənbənin verdiyi məlumata görə bütün Şamaxı xanlığını əhatə edən boyaqpulu vergisinin illik iltizam həcmi 1500 manat təşkil edirdi [9, s.83].

Şirvan bölgəsində boyaqçılıq sənəti sonrakı onilliklərdə daha da inkişaf etmişdi. XIX əsrin 40-cı illərində Şamaxı şəhərində fəaliyyət göstərən boyaqçıların sayı artıq 68 nəfərə çatmışdı. Akademik Ə.S.Sumbatzadənin verdiyi məlumata görə bütün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən boyaqçılıq emalatxanalarının dörddə üçü Şirvan bölgəsinin payına düşürdü [17, s.129].

Parça və xalşa toxuculuğunun inkişafı və bu sahələrdə əmək bölgüsünün dərinləşməsi oxşar proseslərin boyaqçılıq sənətində də getməsini zəruri edirdi. XIX əsrin əvvəllərində bez parça istehsalının geniş miqyas alması ona gətirib çıxarmışdı ki, boyaqçıların bir qismi bu parçaların boyanmsı üzrə ixtisaslaşmışdı. Eyni zamanda boyqçıların xeyli hissəsi ipək və yun məmulatlarının boyanması ilə məşğul olurdular. Şirvan bölgəsinin bəzi sənətkatlıq mərkəzlərində pambıq parçaların üzərinə basma naxış vüran sənətkarlar da fəaliyyət göstərirdilər.

Azərbaycanın digər sənətkarlıq mərkəzlərində olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də boyaqxanalar arasında müəyyən əmək bölgüsü özünü aydın şəkildə biruzə verirdi. Digər rənglərlə müqayisədə toxuculuq məmulatlarını göy, yaşıl və mavi rənglərə boyamaq xeyli mürəkkəb olduğundan bu işlə "boyaqçı" adlandırılan sənətkarlar məşğul olurdular. Toxuculuq məmulatlarının yerdə qalan digər rənglərə

boyanması ilə məşğul olan sənətkarlar "şiləçi" adlandırılırdılar [6, s.225]. Şirvan bölgəsində boyaqçılıq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasında həm bölgənin özündə, həm də onunla qonşu olan Azərbaycan ərazilərinin zəngin xammal bazasına malik olması mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanın digər boyaqçılıq mərkəzlərində olduğu kimi, Şirvan boyaqçıları da bitki və heyvan mənşəli boyaq vasitələrindən istifadə edirdilər. Yerləşdikləri təbii-coğrafi şəraitdən asılı olaraq boyaqçılar boyaq vasitəsi kimi nar qabığı, cövüz gərzəyi, tut yarpağı, soğan qabığı, ərik, alma, gavalı, heyva, şaftalı, səndəl ağacı və sairdən istifadə edərək öz məmulatlarına istədikləri rəng və rəng çaları verirdilər. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın boyaqçı sənətkarları 50-yə qədər rəng çaları ala bilirdilər [8, s.35].

Bəzi boyaq bitkiləri istehsal yerindən asılı olmayaraq bütün boyaqçılıq mərkəzlərində, o cümlədən Şirvan bölgəsində istifadə edilirdi. Belə boyaq vasitələrinə misal olaraq rus mənbələrində "marena" adlandırılan boyaq otu bitkisini göstərmək olar. Daha çox qırmızı rəng və onun çalarlarının alınmasında istifadə edilən bu bitki Quba və Dərbənd xanlıqlarının ərazisində becərilirdi. Bu bitkinin Şamaxı xanlığının ərazisində becərilməsi haqqında da məlumat var [9, s.82-83]. XIX əsrin ikinci yarısında boyaq otunu illik istehsalı 400.000 puda çatırdı [16, s.28]. Onu da göstərmək lazımdır ki, boyaq otu bitkisinin qırmızı rəng və onun müxtəlif çalarlarının alınmasında əvəzsiz xammal olması ona ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənarda böyük tələbat yaradırdı. XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbələrdən birində göstərilirdi ki, boyaq otu "yun, ipək və hətta pambığı qırmızı rəngə boyamaqla yanaşı, həm də müxtəlif parçaları digər rənglərə boyamağa kömək edir. Ümumiyyətlə, o Zaqafqaziyada böyük gəlir verir, çünki burada qırmızı rəngdən çox istifadə edirlər" [12, s.116].

Şirvanda fəaliyyət göstərən boyaqçılar istehsal etdikləri məmulatların bədii tərtibatında sarı rəngdən də istifadə edirdilər. Bu rəngin alınmasında sarağan və zəfəran mühüm rol oynayırdı. Onu da göstərmək lazımdır ki, sarağanın boyaq xassəsi XIX əsrin 80-ci illərində Şəki dabbağları tərəfindən aşkar edilmişdi. Həmin vaxta qədər Şəki dabbağları istehsal etdikləri gön-dəri məmulatlarının istər aşqarlanmasında, istərsə də sarı rəngə boyadılmasında çox baha qiymətə İrandan gətirilən "mürəkkəb qozu"ndan istifadə edirdilər [10]. Sarağanın mühüm əməli əhəmiyyətə malik olduğunu görən istər dabbağlar, istərsə də boyaqçılar onda kütləvi şəkildə istifadə etməyə başladılar. Bu isə sarağana olan tələbatı artırmaqla yanaşı onun qiymətinin də artmasına gətirib çıxardı. Artıq XIX əsrin sonlarında sarağanın illik yığımı 100 min puda çatmışdı. Qısa müddət ərzində bu bitkinin qiyməti 20 qəpikdən 1 manat 20 qəpiyə çatmışdı. Nəticədə sarağan yığımı əhalinin mühüm gəlir mənbəyinə çevrildi. Yalnız yaşlı insanların deyil, həm də uşaqların iştirak etdiyi sarağan yazın əvvəllərindən başlayıb payıza qədər davam edirdi [10; 17, s.221].

Şirvan bölgəsində fəaliyyət göstərən boyaqçılar məmulatların sarı rəngə boyadılmasında Abşeron yarımadasında becərilən zəfərandan da geniş istifadə edirdilər. XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbələrin verdikləri məlumata görə Bakı əyalətində şəhər və kənd əhalisinə məxsus 1220 zəfəran bağı var idi [1, v.27-7213, s.54]. İstehsal edilən zəfəranın böyük hissəsi xarici ölkələrə və Azərbaycanın digər bölgələrinə, o cümlədən Şirvana göndərilirdi. Şirvan boyaqçıları sarı rəng almaq üçün "naz" adlanan birlikdən də istifadə edirdilər. Bu bitkidən alınan rəng özünün işığa və yuyulmağa qarşı çox davamlı olması ilə seçilirdi [7, s.98].

Boyaqçılıqda göy rəng almaq üçün geniş istifadə edilən boyaq vasitələrindən biri də indiqo idi. Bu bitki Azərbaycanda yetişmədiyindən Hindistandan gətirilirdi. Bu bitkidən göy rəng almaq qaydalarından bəhs edən A.S.Piralov yazırdı ki, 2 funt əhəng və 4 funt "qələkər" daşı suda həll edildikdən sonra alınmış məhlula 1 funt bal əlavə edilib 50-60 dərəcəyə qədər qızdırılır. Bundan sonra alınmış məhlulun tərkibinə suda yaxşı həll edilmiş indiqo tökülür və qıcqırmaya qoyulurdu. Bir neçə gündən sonra başlayan qıcqırmadan sonra məhlul sarımtıl-yaşıl rəng alırdı. Boyamaq üçün nəzərdə tutulan parçanı və yaxud ipliyi bu məhlula salıb 20-30 dəqiqə saxladıqdan sonra çıxarıb sıxırdılar. Məhluldan çıxarılan vaxt sarı rəngdə olan parça və yaxud ip havanın təsiri altında əvvəlcə yaşıl, sonra isə göy rəng alırdı [16, s.29-30].

Nəticə. Göründüyü kimi, boyaqçılıq Şirvanda kifayət qədər inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Bir tərəfdən bölgənin boyaq vasitələri ilə zəngin olması, digər tərəfdən isə parça toxuculuğunun və xalçaçılığın yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması bu sənətin Şirvan bölgəsində geniş yayılmasını şərtləndirən əsas amillər olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1.Azərb.DTA, f. 24, siy. 1, iş 51.
2.Azərb. DTA, f. 24, siy. 1, iş. 60.
3.Azərb. DTA, f. 24, siy. 1, iş 93.
4.Azərb. DTA, f. 24, siy.1, iş 249.
5.Azərb.DTA, f. 24, siy. 1, iş 372.
6.Mustafayev A,N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 1999, 260 s.
7.Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002, 96 s.
8.Quliyev H.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yun ipin xalq üsulu ilə boyadılmasının tarixi və öyrənilməsi haqqında. AEM, I buraxılış, Bakı, 1964, 158 c.
9.АКАК, т.IV, док. 95.
10.Газета «Кавказ», 1890, № 244.
11.Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказья. Тифлис, 1932, 224 с.
12.ОРВЗК, ч. III, СПб., 1836 (Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях: произведенное и изданное по высочайшему соизволению. - СПб.: Тип. Департамента внешней торговли, 1836).
13.Лерх И.Я. Сведения о втором путешествии в Персии, совершенным в 1745-1747 гг. имп. росс. советником Иоганом Якобом Лерхом. Перевод М.М.Абезгуза. НА ИИ НАН Азербайджана. д. 486, 489 с.
14.Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. т. LXI. Бакинская губерния. Издание центрального комитета МВД. Под ред. Н.А.Тройницкого, 1905 г, 167 с.
15.Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. СПб., 1913, 128 с.
16.Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964, 501 с.

ЭМИЛИЯ АЛИЕВА
Кандидат исторических наук,
Ведущий научный сотрудник, доцент
Институт истории и этнологии имени А.А. Бакиханова НАНА

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ КРАСИЛЬНОГО ДЕЛА В ШИРВАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Одним из направлений искусства, развитых в Ширванской области было красильное дело. В развитии этой области искусства сыграли свою роль обилие натуральных красителей, а также широкое распространение таких искусств, как ковроткачество, ткачество сукна, производство изделий из кожи. Можно сказать, что красильщики, действовавшие почти во всех текстильных центрах региона, сыграли важную роль в художественном оформлении текстильных и кожаных изделий. Как и в других регионах Азербайджана, красильные цеха в Ширванской области по назначению делились на 3 типа – самостоятельные красильни, красильные цеха, работающие при текстильных мастерских, и домашние красильни, работающие сезонно.

Ключевые слова: Ширванская область, крашение, ткачество, ковроткачество, цвета

EMILYA ALIYEVA
PhD in History,
Leading Researcher, Associate Professor
Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov ANAS

ON THE HISTORY OF DYEING DEVELOPMENT IN THE SHIRVAN REGION

One of the art directions that developed in the Shirvan region was dyeing. The abundance of natural dyes played a role in the development of this area of art, as well as the widespread use of such arts as carpet weaving, cloth weaving, and leather goods production. It can be said that dyers, who

operated in almost all textile centers of the region, played an important role in the artistic design of textiles and leather products. As in other regions of Azerbaijan, dyeing workshops in the Shirvan region were divided into 3 types according to their purpose – independent dyeing workshops, dyeing workshops operating at textile workshops, and home dyeing workshops operating seasonally.

Keywords: Shirvan region, dyeing, weaving, carpet weaving, colours.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Ramil Niftəliyev, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 32:93/94; UOT 930

НАИДА ГАДЖИНСКАЯ
доцент Азербайджанского Государственного Педагогического университета
n.hajinskaya@gmail.com

РАФАИЛЬ ДЖАФАРОВ
магистр Сараевского Государственного Университета по специальности «Международные отношения и дипломатия» факультета политических наук
jafarovrafael2001@gmail.com

ЮЖНЫЙ КАВКАЗ И ИМПЕРСКАЯ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОГО САМОДЕРЖАВИЯ: ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/293-299

В статье рассматривается переселенческая политика Российской империи на Южном Кавказе в XIX- начале XX вв. Анализируются цели и последствия имперской демографической политики, направленной на укрепление позиций российского самодержавия в регионе. Особое внимание уделяется трудам зарубежных исследователей, освещающих процесс переселения различных народов, в том числе армян, и его влияние на этно-демографическую структуру Южного Кавказа.

Ключевые слова: Южный Кавказ, переселенческая политика, Российская империя, демографическая структура, историография вопроса.

Введение. Укрепление позиций Российской империи на Южном Кавказе в XIX в. было результатом долгосрочной военно-политической и дипломатической стратегии, связанной с интересами России по расширению своей территории, обеспечению южных границ и усилению влияния в регионе. Отношения России с Персией и Османской империей в рассматриваемый период были напряженными и определялись за влияние в регионе Южного Кавказа, где пересекались их геополитические интересы. В результате русско-каджарских, русско-османских войн XIX века и переселенческой политики Российской империи удалось расширить южные границы своего государства, получить значительные территориальные приращения и укрепить контроль над Южным Кавказом.

Значительный вклад в изучение данной проблемы внесли азербайджанские учение-историки, востоковеды Алиев И.Г. [2] Алиев И.Г., Мамедзаде К. [3]; Алиев И.Г. [4]; Алиев И.Г. [5]; Алиев И.Г. [6]; Алиев. Н.Г. [7]; Буниятов. З.М. [9]; Мамедова Ф.Д. [16]; Мамедова Ф.Д. [17]; Мамедова Э. [18], труды которых стали фундаментальными в этой области. Красной нитью через них проходит мысль об автохтонности албанского населения на территории захваченных Российской империей азербайджанских землях в первой половине XIX в., о существенных отличиях Кавказской Албании от армянского политического и культурного влияния, о существовании независимой от армянской григорианской церкви автохтонной албанской церкви, о постепенной арменизации албанского наследия на территории Карабаха после включения его в состав Российской империи и начале процесса деэтнизации в результате планомерно проводимой царскими властями переселенческой политики.

Вопрос о переселенческой политике Российской империи на Южном Кавказе был также объектом изучения российских и зарубежных авторов. Переселение на Кавказ в XIX – начале XX вв. немцев, греков, армян, русских, курдов и представителей других народов явилось выражением колониальной политикой царизма в регионе, которая преследовала цель русификации, христианизации и ассимиляции народов.

Детальное изучение данного вопроса особенно важно, так как помогает глубже заглянуть в исторические корни возникшей в XX в. так называемой «карабахской проблемы», и позволяет дать объективную оценку событиям той эпохи.

В начале XIX в. в центре колониальной политики царизма стоял вопрос о переселении армян с территорий Турции и Персии на Кавказ, в первую очередь, в Западный Азербайджан и Карабах. Авторами интересных публикаций по этой теме явились русские исследователи С.Глинка, И.Шопен, Н.Шавров и другие. Российские власти смотрели на переселенцев, как на инструмент укрепления своего влияния на мусульманских территориях. Еще со времен Петра I в армянах видели надежный оплот в геостратегических планах, направленных против Ирана и Турции.

Как пишет историк С.Н.Глинка в своем труде «Описание переселения армян в пределы России», в результате массового переселения армян из Персии на Южный Кавказ, в частности, в Карабах, в результате русско-персидских войн 1804-1813 и 1826-1828-х гг. было переселено большое количество армян. Например, «в ходе второй русско-персидской войны 1826-1828 гг. из Персии и Южного Азербайджана на вышеуказанные территории было переселено 18 тыс. армянских семей». А по условиям Туркменчайского мирного договора было разрешено беспрепятственное переселение армян с территории Персии. В результате этого в пределы новых владений Российской империи - на территории завоеванных Нахчыванского, Иреванского и Карабахского ханств были переселены 40000 армян [11].

В действительности Туркменчайский мирный договор создавал широкие возможности для массового переселения армян из Персии на Южный Кавказ. В вопросе переселения армян в Азербайджан, в частности, в Карабах, и влияния этого процесса на демографическую ситуацию на Кавказе, интересно мнение русского кавказоведа, работника Министерства финансов Российской империи Н.Шаврова, который, в частности, отмечал, что «местное татаро-азербайджанское оседлое население, являясь коренным, издавна селилось вдоль берегов Куры и Аракса и у Талышских гор», что являлось доказательством их автохтонности**.** В своем труде - «Русская колонизация на Кавказе», Н.Шавров писал: «Мы начали проводить имперскую политику в Закавказье не с переселения русского населения, а с расселения иных народов. С 1828-1830 гг. мы переселили более 40 тыс. армян из Персии и более 84 тыс. из Турции, и расселили их на лучших казенных территориях Елизаветпольской и Иреванской губерний, где армянское население составляло меньшинство. Для поселения им было выделено более 200 тыс. десятин казенных земель, а также для них были куплены земли у мусульман-землевладельцев на сумму более 2 млн манат. Нагорная часть Елизаветпольской губернии (имеется в виду нагорная часть Карабаха) и берег озера Гейче (ныне озеро Севан, находящееся на территории Республики Армения) были заселены переселенными армянам. Общее число переселенных и тех, кто переселился неофициально, превысило 200 тысяч» [22]. В другом труде «Новая угроза русскому делу в Закавказье» Н.Шавров пишет: «В результате этих переселений в начале XX столетия из 1,3 миллиона армян, проживающих в Закавказье более миллиона, не являлись «коренным населением региона», а были переселены нами» [20].

Инициатором этого переселения считается русский промышленник, известный общественный и государственный деятель, занимавший пост действительного тайного советника в царской канцелярии, армянин по национальности Х.Е.Лазарев. Еще в ходе второй русско-персидской войны в 1827 г. он составил, а в 1828 г. представил правительству Николаю I проект переселения армян в Северный Азербайджан, в котором красной нитью проходила идея «создания Армянского царства» в составе Российской империи. Осуществление этого плана для правящих кругов России служило удобным предлогом в деле образования христианской области на границах с Ираном и Турцией. Причем, в данном проекте в числе «древнеармянских» областей упоминались и территории азербайджанских ханств — Нахчыванского, Иреванского, Шекинского и Шемахинского. Императора Николая I, интересовало, прежде всего, укрепление пограничной полосы с Турцией и Персией, а для этого необходимо было на их границах создать буферную зону. Поэтому особым указом от 21 марта 1828 г. он упразднил Нахчыванское и Ире-

ванское ханства, и учредил на этих территориях искусственную «Армянскую область», которая просуществовала до 1850 г., преобразовавшаяся затем в Эриванскую губернию. Чтобы привлечь армян в свои пределы, Россия выделила денежное пособие в размере 50 тыс. рублей серебром и освободила их на шесть лет от всех податей и повинностей [15].

Приведенные материалы свидетельствуют о том, что мероприятия российских властей в деле переселения армян в Азербайджан носили серьезный и широкомасштабный характер. Армянский историк В.А.Парсамян писал по этому поводу: «В течение нескольких месяцев более 40.000 армян из районов Тебриза, Маку, Мараги, Салмаса, Урмии и Хоя переселились и поселились в Иреванской и Нахичеванской провинциях [21]. В числе важных факторов в процессе переселения армян на Кавказ было финансирование его за счет контрибуции, полученной Россией в результате второй русско-персидской войны 1826-1828 гг. [24].

В связи с этим русский ученый-историк В. Величко в своем известном труде «Кавказ» писал: «И. Паскевич (российский военный и государственный деятель, генерал-фельдмаршал) был послан в Персию, к полковнику Лазареву с тем, чтобы ускорить переселение армян в Закавказье. В этом участвовал и патриарх Эчмиадзина, который дал указание о переселении также армянских священников из Персии. А согласно Адрианопольскому соглашению, более 100 тысяч армян было переселено из Турции. Архиепископ из Эрзерума привел около 70 тыс. армян. После этого переселение армян из мусульманских стран в Россию приняло непрерывный характер, и в последние годы приобрело даже массовый характер» [10].

Действительным же автором идеи переселения армян на Кавказ был А.Грибоедов, являвшийся секретарем российской дипломатической миссии в Персии, писавший о том, что население Карабаха, несмотря на наши заверения в недолговечности тяжелой ситуации, в которой они оказались, испытывало страх из-за того, что армяне станут вечными хозяевами этих территорий, на которые они однажды были допущены [12].

Таким образом, в результате массового переселения армянского населения из Персии и Турции на территорию Иреванского, Карабахского ханств и другие провинции Азербайджана, демографическая ситуация претерпела большие изменения. Интенсивная миграция армян в Карабах в последующие десятилетия XIX века привела к еще большему увеличению удельного веса армян в данном регионе Азербайджана. По данным «Кавказского календаря на 1896 год», в котором содержалось большое количество этнографических и исторических материалов, сведений о нравах кавказских народов, их вероисповеданиях и др., удельный вес армян в общей численности населения Нагорного Карабаха достиг 53%, а доля азербайджанцев снизилась до 42%. По переписи населения Карабаха 1897 г. из 54.841 семей, проживавших здесь, 29.350 были азербайджанскими, а 18.616 - армянскими, остальные же были представителями других народов. В 1917 г. из 574.194 человек, проживавших в Карабахе, 317.861 были азербайджанцами, а уже 243.627 – армянами [3].

Характерной чертой армянской иммиграции было отсутствие каких-либо родственных связей с населением Иревана, Нахчывана, Карабаха. В страну переселялись армяне, которые ни сами, ни их предки никогда не жили на этих территориях. Кроме того, армяне, поселившиеся на этих землях, с разрешения царских властей стали менять географические названия местностей на армянские, т.е. по сути, они сознательно шли на изменение топонимических названий региона [8].

Любопытно заметить, что даже некоторые армянские авторы подтверждали, что, согласно Туркменчайскому договору, из Персии в Россию прибыло не менее 45.000 армян, большинство из которых обосновалось в Азербайджане.

Приведем некоторые отрывки из высказываний армянских авторов. Так, известный армянский ученый, научный сотрудник АН Армянской ССР Авик Исаакян писал: «1828-1829 гг. ознаменовались массовым переездом армянских семей из Персии в Иреванскую, Нахичеванскую, Карабахскую области, в бассейн озера Севан. Со временем число переселенцев перевалило первоначально обозначенное и стало значительно больше. Завершение русско-турецкой войны усилило приток в регион армянских переселенцев» [20].

В исследовании Симона Пайасляна «The History of Armenia. From the Origins to the present» автор упоминает переселение армян в следующих словах: «Параграф 13 Андрианопольского договора предусматривал свободный обмен населением. Массовая миграция армян в Россию сначала (октябрь 1829 г.) коснулась 7.668 семей, позднее прибыли еще 14.047 семей. До русского завоевания армяне здесь составляли ровно 20% всего населения, а мусульмане — 80%; после завоевания было переселено 57.000 армян. Уже в 1828 г. армяне составляли почти половину населения» [20].

Поток армян-переселенцев и просто переезжавших в регион в XIX столетии неуклонно возрастал. После каждой войны России с Османской империей появлялись новые волны переселенцев. Это происходило и после Крымской войны 1853-1856 гг., и после войны 1876-1878 гг. Позднее еще примерно 300.000 армян нашли убежища на Кавказе.

После этого в регионе началась быстрая «арменизация» кавказских албанцев-христиан, их непосредственных потомков — удин, которые к тому времени уже были лишены церковной автономии и самостоятельности. 1 марта 1836 г. император Николай I подписал «Определение», согласно которому албанский католикосат был распущен, а вместо него были учреждены две епархии, отданные в подчинение армянскому католикосату. В дальнейшем все албанцы в России числились как «армяне». В подтверждении данного тезиса приведем высказывание одного из армянских авторов Б.Ишаханьяна: «Армяне, живущие в Нагорном Карабахе, являются частью аборигенами, потомками древних албанцев, а частью беженцами из Турции и Ирана, нашедшими на азербайджанской земле убежище от преследований» [14]. По этому поводу Н.Шавров, о котором упоминалось ранее, писал: «Широко используя лжесвидетельство, армяне из безземельных пришельцев захватили огромные запасы казенных земель» [9].

А некоторые авторы вообще искажают факты и пишут о присоединении к России «армянских территорий», которые на деле никогда не были армянскими, более того, термин «Восточная Армения» употребляется в виде реально существующего государственного образования на территории Персии. И при этом совершенно нет никакого упоминания об азербайджанских ханствах, которые были присоединены к России в результате русско-персидских войн первой половины XIX в., о которых подробно говорилось выше. Примером подобного подхода может служить труд армянского автора В.Ходжабекяна «Население в Восточной Армении (XIX — начало XX века)», который писал: «В Восточной Армении, где господствовала Персия, в первые десятилетия XIX в. начался процесс присоединения к России. В 1813 г., в результате окончания русско-персидской войны, был заключен Гюлистанский мирный договор, в соответствии с которым северные районы Армении, Гугарская ашхар (земля) - Пумбак, Лори, Шамшадин, как и юго-восточные районы — Карабах, Гардманская ашхар (земля) вместе с городом Гандзак (ныне Гянджа), Казах, северная часть Товисского (ныне Товуз) и западная часть Шамхорского районов, позднее переименованные в Елисаветполь, Зангезур, Мегри были присоединены к России» [9].

Таким образом, мы видим, что автор намеренно не называет эти земли ханствами. Хотя как известно, в договорах между Российской империей, Османской империей и Персией речь шла о переходе к России именно азербайджанских ханств, так как никаких других административно-государственных образований в этих местах никогда не существовало.

Давая краткий обзор трудов зарубежных авторов, высказывавшихся по данному вопросу, в той или иной степени отметим, что они также не обходят молчанием так называемый «армянский вопрос» в контексте армяно-азербайджанского противостояния конца XX-начала XXI вв.

Известный американский историк, исследователь истории Южного Кавказа, в том числе Азербайджана, Тадеуш Свиетоховский пишет, что армяне пользовались покровительством русских властей, что позволило им в короткие сроки захватить важные экономические рычаги региона. Автор отмечает, что 29 % компаний в Бакинской губернии принадлежали армянам, в то время как азербайджанцам - только 18 компаний. Многие сектора, такие, как рыболовство, табачное производство и др., перешли в руки армян. Среди армян было больше высококвалифицированных работников, дельцов и торговцев. [30]

Современник событий 1905-1906 гг. Луиджи Виллари отмечал, что «коварный Романов видел в армянском народе, широко расселившемся в Турции и Персии, полезный инструмент для продвижения своей политики на Ближнем и Среднем Востоке, который может быть использован против этих государств в нужный момент. Армянам были дарованы многие привилегии и военные чины русской армии и государственной службы, а также предоставлены коммерческие колонии в главных городах империи. Последователи Петра продолжили схожую политику, и иммиграция армян продолжилась и увеличилась». [26]

По словам профессора Мичиганского университета Стюарта Кауфмана, в результате этой миграционной политики армяне в некоторых районах начали составлять большинство, в то время как азербайджанские тюрки оказались в меньшинстве - в первую очередь это касается Нагорного Карабаха и современной Армении (тогдашнего Эриванского ханства). [29]

С другой стороны, как отмечает американский историк, специалист советской истории, особенно по Азербайджану и Центральной Азии, Одри Ольштадт, де факто азербайджанцы контролировали богатства Баку и в целом Азербайджана. Однако приток армянских переселенцев вкупе с политической дискриминацией вызвали напряжение и недовольство среди азербайджанцев. Армяне были богатым этническим меньшинством, имевшим с русскими особые отношения. Имперские законы давали больше преимуществ им, чем азербайджанцам. Много армян служило в административном и судебном аппарате, в то время как азербайджанцам (вообще мусульманам) было запрещено занимать государственные должности. Нефтяной бум на Апшероне, начавшийся в середине XIX в., привлек в Баку большое количество как армянских, так и азербайджанских (включая из Ирана) трудовых мигрантов. Появилось много армянских миллионеров - нефтепромышленников (Манташев, Гукасов, др.) Экономическая конкуренция обострялась, и это привело в дальнейшем к столкновениям, особенно в сельской местности.[25]

Джастин Маккарти, известный американский историк, профессор одного из старейших научных центров США - университета Луисвилл штата Кентукки, в ряде своих трудов писал о сложных этнополитических конфликтах, имевших место в различных регионах мира в XIX в. Причем глубокие исследования в этой области позволили ему взглянуть на многие проблемы этнических конфликтов изнутри, то есть выявить и изучить их корни. Затрагивая вопрос относительно захвата Россией Северного Азербайджана, он писал, что «в период завоевания русские уничтожили, либо изгнали с земель приблизительно 30 % мусульман Иреванского ханства. Их заменили армянами из России и Османской империи» [27].

Другой ученый, британский историк, профессор современной истории Оксфордского университета в 80-90-х гг. XX столетия, в прошлом советник премьер-министра Великобритании Маргарет Тэтчер, - Норман Стоун в своих трудах также немалое внимание уделял истории международных отношений, этнических конфликтов и их политического урегулирования**.** В частности, он известен как сторонник отрицания геноцида армян: в 2004 г. он написал письмо в редакцию «Times Literary Supplement», где подверг критике «уверения армянских националистов о том, что в классическом определении «геноцид» в отношении них имел место». Также под сомнение было поставлено утверждение армян о том, что они являются коренным населением на Кавказе [28].

Хит Уорд Лоури - профессор Принстонского университета США- является автором ряда книг по истории международных отношений, дипломатии и этнополитических конфликтов в мире**.** Известны его высказывания относительно возникновения так называемого «армянского вопроса» в XIX в. в связи с массовым переселением армян из Османской империи в Россию, их расселением на Кавказе и др. Детально изучив имеющиеся источниковые материалы, Лоури пришел к выводу о том, что армяне впервые появились на Кавказе только в XIX в. [31].

Заключение. Подытоживая вышеизложенное, можно утверждать, что в результате переселенческой политики российского самодержавия этнический состав Карабахского региона был резко изменен. В 80-х гг. XIX века 58,2% всего населения Шушинского уезда Карабаха составляли армяне, а азербайджанцы только 41,5%. Согласно переписи населения в России за

1897 год эти цифры выглядели следующим образом: азербайджанцы - 45%, армяне 53%, в 1917 г. - соответственно 40,2% и 52,3%. [1].

Следующей исторической несправедливостью в отношении азербайджанского народа явилось учреждение в 1923 г. Нагорно-Карабахской Автономной Республики, в которой низменная и нагорная части Карабаха были искусственным способом отделены друг от друга, чем создавались выгодные условия для будущих сепаратистских настроений. Все это не могло не нанести сильный удар по демографическим позициям в регионе.

Резюмируя вышеизложенное, отметим, что живым свидетельством переселения армян в Карабах до недавних пор был памятник в селении Агдере, сооруженный в 1978 г. в связи со 150-летием их переселения в Нагорный Карабах. Однако, в конце 1980-х гг., после начала армяно-азербайджанского конфликта, надпись с памятника о 150-летии переселении армян в этот регион была ими стерта как «ненужное» подтверждение данного факта.

ЛИТЕРАТУРА

1.Адыгезалов Г. Из истории расселения армян на Кавказе. //Литературный Азербайджан. Баку, 2025, № 4, с.124-125).
2.Алиев И.Г. История Азербайджана. С древнейших времен до начала XX века. Баку, 1995.
3.Алиев И.Г., Мамедзаде К. Албанские памятники Гарабага. Баку, 1997.
4. Алиев И.Г. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку, 1989.
5.Алиев И.Г. О некоторых вопросах этнической истории азербайджанского народа. Баку, 2002.
6.Алиев И.Г. Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, 1989;
7.Алиев. Н.Г. Международное право и Нагорно-Карабахский конфликт. М.: Вече. 2013.
8.Будагов Б., Гейбуллаев Г. Объяснительный словарь топонимов азербайджанского происхождения в Армении. Баку, 1965, с.404.
9.Буниятов. З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку: Изд-во. АН. Азерб. ССР. 1965.
10.Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, «Элм», 1990.
11.Глинка С. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России. Баку «Элм». 1990, с.81.
12.Грибоедов А. Записка о переселении армян из Персии в наши области, т.2. Москва, 1971.
13.Искендерова М.С. К истории российской политики в Азербайджане во второй половине XVIII - начале XIXвв. – «Tarix, insan və cəmiyyət. Баку, 2023, № 1(38).
14.Ишханян Б. Народности Кавказа. Петроград. 1916) – 1905.az. http://www.ozon.ru [07.06.2025].
15.Лазарев Х. – Лазаревы. – https://lazar.hayazg.intj [07.06.2025].
16.Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986.
17.Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005.
18.Мамедова Э. Очерки истории Кавказской Албании. Баку, 2023 и др.)
19.На земли Закавказья, в основном заселенные азербайджанцами…… - https: 1905.az [07.06.2025].
20.О переселении армян в азербайджанские ханства (конец XVIII — начало XIX вв.). – https://azerhistory.com [07.06.2025].
21.Парсамян В.А. Грибоедов и переселение армян // История вековой дружбы. Ереван: Айастан, 1983, с135-150.
22.Шавров Н. Русская колонизация на Кавказе (1911). https://azerhistory.com [07.06.2025].
23.Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911») (О переселении армян в азербайджанские ханства (конец XVIII- начало XIX вв.) – https://azerhistory.com [07.06.2025].
24.Юзефович Т. Договоры России с Востоком. М., 2005.
25. Audrey Altstadt. The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule. Hoover Institution Press, Stanford, 1993, p.40.
26. Luigi Villari. Fire and Sword in the Caucasus. London: T. F. Unwin, 1906, p. 145. - http://www.armenianhouse.org/villari/caucasus/fire-and-sword.html [07.06.2025].

27.McCarthy, Justin (2001). The Ottoman Peoples and the End of Empire. A Hodder Arnold Publication. ISBN 0-340-70657-0; McCarthy, Justin (2006). The Armenian Rebellion at Van. University of Utah Press. ISBN 0-87480-870-7.
28. Norman Stone. Eastern Front 1914—1917, 2004 г., ISBN 978-0140267259; Norman Stone. Europe Transformed: 1878—1919, 1999 г., ISBN 978-0631213772; Norman Stone. World War One: A Short History, 2007 г., ISBN 978-1846140136.
29. Stuart Kaufman. Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War. Ithaca: Cornell University Press, 2001. p.50.
30. Tadeusz Swietochowski. Russian Azerbaijan, 1905–1920. The Shaping of a National Identity in a Muslim Community. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. p.39.
31. Witt Lowry "Nineteenth and Twentieth Century Armenian Terrorism: 'Threads of Continuity'," International Terrorism and the Drug Connection, Ankara: Ankara University Press, 1984.

NAHİDƏ HACİNSKAYA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

RƏFAİL CƏFƏROV
Sarayevo Dövlət Universitetinin Siyasi Elmlər Fakültəsinin "Beynəlxalq Əlaqələr və Diplomatiya" ixtisası üzrə magistrantı

CƏNUBİ QAFQAZ VƏ RUSİYA İMPERİYASININ KÖÇÜRMƏ SİYASƏTİ: MƏSƏLƏNİN TARİXŞÜNASLIĞI

Məqalədə XIX – XX əsrlərin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazdakı köçürmə siyasəti araşdırılır. İmperatorluğun bölgədəki mövqelərini möhkəmləndirməyə yönəlmiş demoqrafik siyasətinin məqsədləri və nəticələri təhlil edilir. Xüsusi diqqət müxtəlif xalqların, o cümlədən ermənilərin köçürülməsi prosesini və onun Cənubi Qafqazın etno-demoqrafik quruluşuna təsirini işıqlandıran xarici tədqiqatçıların əsərlərinə yönəldilmişdir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, köçürmə siyasəti, Rusiya imperiyası, demoqrafik quruluş, məsələnin tarixşünaslığı.

NAIDA HAJINSKAYA
PhD of history
Azerbaijan State Pedagogical University

RAFAIL JAFAROV
Master of Arts (M.A) in International Relations Diplomacy, Faculty of Political Science, University of Sarajevo.

THE SOUTH CAUCASUS AND THE IMPERIAL RESETTLEMENT POLICY OF THE RUSSIAN AUTOCRACY: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

The article examines the resettlement policy of the Russian Empire in the South Caucasus during the XIXth and early XXth centuries. It analyzes the goals and consequences of the imperial demographic policy aimed at strengthening the position of Russian autocracy in the region. Special attention is given to the works of foreign researchers highlighting the process of resettlement of various peoples, including Armenians, and its impact on the ethno-demographic structure of the South Caucasus.

Keywords: South Caucasus, resettlement policy, Russian Empire, demographic structure, historiography of the issue.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Afaq Piriyeva, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24); UOT 930

SEVİNC ZEYNALOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının baş müəllimi
sevinc_zeynalova@hotmail.com

AZƏRBAYCAN AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN MİLLİ MƏNSUBİYYƏT MƏSƏLƏSİNİN RUS (SOVET) TARİXŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/300-304

Məqalədə Ağqoyunlu dövlətinin milli mənsubiyyəti məsələsinə rus (sovet) tarixşünaslığında mövcud yanaşma tədqiq olunur. Araşdırma göstərir ki, sovet tarixşünaslığı Ağqoyunluların türk mənşəli tayfa olduğunu qəbul etməsinə baxmayaraq, bu bağlılığı bir sıra hallarda ideoloji yanaşmalarla ya zəiflətmiş, ya da yönünü dəyişdirmişdir. Xüsusilə XX əsrin ortalarına qədər olan dövrün sovet alimlərinin əsərlərində Ağqoyunluların siyasi və mədəni tarixi milli kontekstindən çıxarılaraq, qeyri-milli kateqoriyalarda təqdim etmək cəhdləri müşahidə olunur.

Tədqiqatda rus (sovet) alimlərinin fikirləri təhlil edilərək göstərilir ki, bu tarixçilər Ağqoyunluların tarixi rolunu etiraf etsələr də, onların Azərbaycan tarixi və etnik kimliyi ilə üzvi bağlılığını ya nəzərə almamış, ya da ikincil mövqedə təqdim etmişlər. Bu yanaşmalar, əsasən sovet ideoloji doktrinasının təsiri ilə formalaşmış və imperiya daxilində milli özünüdərkin qarşısını almağa yönəlmişdir.

Açar sözlər: sovet tarixşünaslığı, Ağqoyunlu, Azərbaycan dövlətçiliyi, milli mənsubiyyət.

Giriş. Azərbaycanın orta əsrlər tarixi zəngin dövlətçilik ənənələri, hərbi-siyasi proseslər və mədəni inkişaf baxımından olduqca mühüm mərhələlərlə səciyyələnir. Bu mərhələlər arasında Ağqoyunlu dövlətinin təşəkkülü, yüksəlişi, daxili və xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərinin ortaya çıxması xüsusi yer tutur. Həm tarixi-coğrafi mövqeyi, həm də mədəni və siyasi əlaqələri baxımından bu dövlət yalnız Azərbaycan tarixində deyil, bütövlükdə Yaxın və Orta Şərq bölgəsində mühüm rol oynamışdır.

Ağqoyunlu dövlətinin milli mənsubiyyəti, onun Azərbaycan tarixində yeri və Azərbaycan xalqının etnogenezində Ağqoyunlu tayfalarının rolu uzun illər boyunca müxtəlif tarixşünaslıq məktəblərində, xüsusən də rus (sovet) tarixşünaslığında fərqli prizmalardan araşdırılmış, bir sıra hallarda ideoloji məqsədlərə tabe etdirilmişdir.

Məlumdur ki, sovet tarixşünaslığında tarixi proseslərə yanaşma, əsasən, marksist-leninçi ideologiyanın təsiri altında formalaşmışdır. Bu ideoloji çərçivə, xüsusilə milli kimlik və dövlətçilik məsələlərinə münasibətdə obyektiv elmi analizə manea törətmişdir. XX əsrin ortalarında formalaşan və uzun müddət mövcud olan bu yanaşma, milli dövlətçilik ənənələrinin və xalq kimliyinin açıq şəkildə vurğulanmasından çox, sinfi münasibətlər və iqtisadi faktorların önə çıxarılmasına üstünlük verirdi. Nəticədə, Ağqoyunlular kimi türkdilli və Azərbaycanla tarixi bağlılığı olan tayfalar və onların qurduqları dövlətlər, sovet tarixşünaslığında ya ümumtürk, ya da ümumfars mədəni mühitin tərkib hissəsi kimi təqdim edilirdi. Bu isə Ağqoyunluların Azərbaycan tarixində oynadığı rolun kiçildilməsinə və ya təhrif edilməsinə yol açırdı.

Sovet tarixşünaslığı çərçivəsində türkdilli xalqların dövlətçilik tarixini bölmək, onların etnik və siyasi kimliyini ümumiləşdirici kateqoriyalarla əvəz etmək meyli də güclü olmuşdur. Bu, sovet milli siyasətinin "böl və hökm sür" prinsipinə uyğun gəlir və Qafqaz xalqları arasında etnik sərhədlərin qeyri-müəyyən saxlanılmasına xidmət edirdi. Ağqoyunluların Azərbaycan xalqının tarixi inkişafında tutduğu yerin inkarı da bu ideoloji siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur.

Bu məqalədə məqsəd, Ağqoyunlu dövlətinin milli mənsubiyyət məsələsinin rus (sovet) tarixşünaslığında hansı istiqamətdə öyrənildiyini sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Məqalədə mövcud sovet ədəbiyyatı, dövrün aparıcı tarixçilərinin fikirləri və onların ideoloji meylləri, eləcə də Ağqoyunlularla bağlı təhriflər, ideoloji təzyiqlər və elmi obyektivlikdən yayınma hallarına xüsusi diqqət yetirilməsi önəm daşıyır. Bu yanaşma vasitəsilə məqsədimiz, Ağqoyunlu dövlətinin Azərbaycan tarixindəki əhəmiyyətini və milli kimlik prizmasından necə təqdim olunduğunu obyektiv şəkildə ortaya qoymaqdır.

1920-50-ci illərdə rus (sovet) tarixşünaslığında Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin tarixinin araşdırılması dərəcəsi. 1920-50-ci illər sovet tarixşünaslığında orta əsr dövlətlərinin, o cümlədən Ağqoyunlu dövlətinin tarixi marksist-leninist sinfi-sosial analiz çərçivəsində formalaşdırılmışdır. Tədqiqatlarda bu dövlət feodal dövləti olaraq öyrənilməklə yanaşı, hər hansı bir milli kimlik daşımayan, sadəcə işğalçı siyasət yürüdərək, imperiya şəkilində mövcud olan bir dövlət kimi təqdim edilmişdir.

Əslində Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin etnik mənsubiyyəti, ilk baxışda mübahisə doğurmayan məsələdir: orta əsr mənbələrinin məlumatlarına əsaslanan tarixçilərin böyük əksəriyyəti, Ağqoyunlu tayfalarının Oğuz türklərinin Bayandur qolundan olduğunu qəbul edirlər (2, s.79; 5, s.17-18; 4, s.200-201). Lakin sovet tarixşünaslığında bu məsələnin araşdırılması fərqli istiqamət alaraq, Azərbaycanı Türk İslam dünyasından ayırmaq kimi siyasi məqsədə tabe etdirilmiş, Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoyan tayfaların etnik mənsubiyyəti ya tamamilə gözardı edilmiş, ya da İran dövləti olaraq öyrənilmişdir.

1920-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan tarixinin bir çox məsələsinə, o cümlədən XV-XVI əsrlər tarixinin siyasi məsələlərinə marksist baxışın formalaşması müşahidə olunmaqdadır. Bu əsərlərin içərisində konkret tədqiqatlarla yanaşı, ümumiləşdirici əsərlər üstünlük təşkil edir. Bu dövrün tarixşünaslığında Ağqoyunluların etnik mənsubiyyətinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. V.V.Bartold, İ.P.Petruşevski kimi müəlliflərin yazmış olduqları əsərlərdə Ağqoyunlu dövləti ümumtürk və ya ümummüsəlman dünyasının bir parçası olaraq təqdim edilməmiş, Azərbaycanın bu dövr tarixi ən yaxşı halda ümum Qafqaz tarixi çərçivəsində öyrənilmişdir. Onların içərisində ilk olaraq akademik V.V.Bartoldun məqalələrini qeyd edə bilərik. V.V.Bartold Ağqoyunluları və Qaraqoyunluları əsasən türk tayfaları kimi səciyyələndirsə də, onların fəaliyyətini türk dünyası miqyasında dəyərləndirmiş, Azərbaycanla spesifik əlaqələrə geniş yer ayırmamışdır. Akademikin elmi irsini araşdırmış R.Ş.Şahbazovanın da qeyd etdiyi kimi, Ağqoyunlu dövləti İranın türk mənşəli dövləti kimi təqdim edilmişdir" və "bu cür yanaşma tərzi V.V.Bartoldun əsərlərində də nəzərə çarpır" (7, s.11).

Eyni siyasi baxışı İ.P.Petruşevskinin də əsərlərinə şamil etmək olar. Onun "XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri" adlı məqaləsi, həmçinin "XVI-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Ermənistanda feodal münasibətlərinin tarixi oçerkləri" adlı əsəri bu qəbildəndir. Müəllifin geniş həcmli birinci məqaləsində Qaraqoyunlulardan sonra Ağqoyunluların yüksəlişi, Uzun Həsənin hakimiyyəti, daxili və xarici siyasət məsələləri öz əksini tapmışdır (21, s.144-213; həmçinin bax: 6). Adını qeyd etdiyimiz monoqrafiyası XV əsri əhatə etməsə də, kitabın ikinci fəslində XV əsrdə Azərbaycandakı vəziyyəti təhlil edən müəllif Ağqoyunlu məsələsinə də toxunmuş, Ağqoyunluların türkmən olduğunu yazmasına baxmayaraq, onları istilaçı adlandırmışdır. Başqa sözlə desək, bu tayfaların Azərbaycana gəlmə etnik element olduğunu vurğulamışdır (25, s.64-65).

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsi və illərində adı çəkilən mövzu ilə bağlı tədqiqatlar geniş miqyaslı olmamış, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, daha çox İran tarixi məsələləri içərisində təqdim edilmişdir. Azərbaycan və İran tarixinə həsr edilmiş ümumiləşdirici kitablarda isə Ağqoyunlu dövrü feodal imperiyasının istilaçılıq dövrü olaraq göstərilmişdir. Bu ümumiləşdirici əsərlərdə, eləcə də konkret araşdırmalarda sovet tarix elminin tələblərinə uyğun olaraq sinfi mübarizə məsələləri üstünlük qazanmış, daha çox xalq kütlələrinin feodallara qarşı üsyanlarının tarixinə, həmçinin aqrar münasibətlərin təkamülünə diqqət ayrılmışdır (17). Bu illərdə İ.P.Petruşevskinin yazmış olduğu bəzi məqalələri də bu qəbildəndir (23-24).

1960-80-ci illərdə rus (sovet) tarixşünaslığında XV əsr Azərbaycanın etnosiyasi tarixi məsələləri. Ağqoyunlu mövzusu 1960-cı illərin əvvəllərindən etibarən sovet ortaəsrşünaslarının tədqiqatlarının əsas mövzularından birinə çevrilir. Bu, bir tərəfdən, Ağqoyunlu tarixi üzrə yazılı mənbələrin daha geniş şəkildə elmi dövriyyəyə buraxılması, digər tərəfdən, Azərbaycan və İran tarixinin konkret mərhələlərinin kompleks şəkildə araşdırılmasına ehtiyacın yaranması ilə bağlı idi. Əlbəttə, burada belə bir amili də gözdən qaçırmaq olamz ki, sovet tarix elminin özü də xeyli dəyişikliklərə uğramışdı, bu dəyişikliklər "Stalinin 1953-cü ildə vəfatından sonra Sovet İttifaqındakı siyasi təqiblərin azalması və senzuranın yumşalması ilə bağlı idi, digər tərəfdən isə sovet tarix elminin vertikal inkişafından qaynaqlanırdı" (3, s.135).

Bu mərhələnin ən önəmli tərəflərindən biri isə, heç şübhəsiz, Azərbaycan tarix elmində milli məktəblərin özülünün qoyulması, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin tarixinin Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən daha geniş miqyasda öyrənilməyə başlaması idi. Bu tarixçilərin içərisində Ə.M.Şahmallyev,

O.Ə.Əfəndiyev, Y.M. Mahmudov kimi tədqiqatçıları xüsusi qeyd etməyə dəyər. Məqaləmizin mövzu çərçivəsinə daxil olmasa da, vurğulamaq istərdik ki, bu tədqiqatçıların əsərlərində, bütün qadağalara başmayaraq, XV-XVI əsrlər Azərbaycan dövlətlərinin tarixi o dövrün şərtləri daxilində, milli tarix yönündə yazılmışdır.

Bu illərdə sovet tarixşünaslığı İran və Türkiyə tarixinin də kompleks şəkildə öyrənilməsi istiqamətində intensivlik göstərməyə başlayır. İstər ümumiləşdirici, istərsə də monoqrafik tədqiqatlarda İranın orta əsrlər tarixi çərçivəsində Ağqoyunlu dövrü də əksini tapmışdır. İlk belə əsərlərdən biri 1958-ci ilə aid kollektiv nəşr olan "İran tarixi" kitabıdır; kitabın müvafiq paraqraflarında (VI fəsil) İrandakı feodal münasibətlərinə toxunan İ.P.Petruşevski Ağqoyunlu dövlətinin tarixinə də kifayət qədər yer ayırmışdır. Ağqoyunluların Oğuz türkü olduğu faktını inkar etməyən tarixçi onların XV əsrdə Diyarbəkir torpaqlarından İrana və Azərbaycana köç etdiyini yazır (26, s.236). Ağqoyunluların (eləcə də Qaraqoyunluların) Azərbaycana gəlişi tarixi tarixşünaslıqda mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Lakin müasir tarixçilərin əksəriyyəti belə bir fikirdə yekdildirlər ki, bu tayfaların Azərbaycanda məskunlaşması daha erkən dövrdə baş vermişdir və hətta onların Anadolu ərazisində Azərbaycandan getdiyini iddia edən tarixçilər də vardır (bu barədə bax: 4, s.198-199).

Adı çəkilən əsərdə İ.P.Petruşevski əvvəlki tədqiqatlarında olduğu kimi, Ağqoyunlu dövlətini Azərbaycan dövləti olaraq təqdim etməmiş, türk mənşəli İran dövləti olaraq göstərmişdir. Bu yanaşma 1960-80-ci illərdə nəşr edilən bütün ümumiləşdirici əsərlər ücün səciyyəvidir (1, s.18-19).

1960-cı illərin ortalarından etibarən rus sovet rarixşünaslığında Ağqoyunlu tarixinin müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş monoqrafiyalar və dissertasiyalar yazılmağa başlanır. Onların içərisində M.A.Abidovanın tədqiqatlarını xüsusi olaraq qeyd edə bilərik. Bu əsərlərdə də, səciyyəvi olaraq, Ağqoyunlu dövləti Azərbaycan deyil, İran dövləti olaraq təqdim edilmişdir (8-9). Maraqlıdır ki, bu illərdə Ağqoyunlu dövlətinin tarixinə həsr edilmiş əsərlərin böyük əksəriyyəti erməni və ya gürcü müəllifləri tərəfindən yazılmış, bu səbəblə də obyektivlikdən uzaq olmaqla yanaşı, həm də qərəzli olmuşdur. Onların içərisində N.Q.Gelaşvilinin (15) və M.A.Abramyanın (10) namizədlik dissertasiyalarını qeyd etmək olar. Bu tədqiqatlarda Ağqoyunlu dövləti İran dövləti olaraq təqdim edilmiş, bölgə uğrunda Osmanlı dövləti ilə münasibətləri qərəzlçi bir şəkildə araşdırılmışdır. Eyni yanaşma A.D.Noviçevin monoqrafiyası üçün də səciyyəvidir (20).

Ümumilikdə, 1960-80-ci illər sovet ortaəsrşünaslığı və şərqşünaslığı əvvəlki dövrün senzurasının yumşalması ilə səciyyələnsə də, bəzi məsələlər, o cümlədən Azərbaycanı Türk İslam birliyinin bir hissəsi kimi qəbul etməməsi və Ağqoyunluların da mənşəyinə baxmayaraq İran dövləti kimi təqdim edilməsi davam etmişdir. Bu istiqamətdə istisna sadəcə Azərbaycan tarixçiləri olmuş, onların əsərlərində Ağqoyunlu dövlətinin tarixi Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin tərkibi kimi verilmişdir.

Nəticə. Nəzərdən keçirdiyimiz biblioqrafik icmaldan gördüyümüz kimi, sovet tarixşünaslığı Ağqoyunlu dövlətinin tarixini sinfi və universalist metodlarla təqdim etmiş, milli və regional xüsusiyyətləri ikincil plana çəkmişdir. Tarixi-milli kimlik, diplomatiya və mədəni inkişaf mövzuları sovet ideoloji çərçivədə təhriflə nəql edilmişdir. Rus sovet tarixçiləri daha çox Aqqoyunlu dövlətinin sosial quruluşuna, iqtisadi münasibətlərinə, sinfi mübarizəyə və xarici siyasətinə diqqət yetirmiş, marksist-leninçi metodologiyaya əsaslanaraq bu dövlətin tarixi inkişafının kifayət qədər bütöv və daxili baxımdan məntiqli mənzərəsini qura bilməmişlər.

Nəzərdən keçirdiyimiz tədqiqatlarda Ağqoyunluların tarixinin milli, mədəni və dini aspektləri çox zaman birtərəfli və ya sadələşdirilmiş şəkildə təqdim olunmuş, tarix prosesinə formasiya nəzəriyyəsi prizmasından yanaşılmışdır. Təssüf ki, Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin tarixi müasir Rusiya tarixşünaslığında da İran tarixi çərçivəsində öyrənilməyə davam edir. Azərbaycan dövlət müstəqiliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən bu yanaşma təkrar gözdən keçirilərək, milli və elmi əsaslı analizlər əsasında yenidən formalaşmış, Ağqoyunlu dövlətinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixindəki yeri və rolu obyektiv kontekstdə təqdim edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə. Birinci cild. Ən qədim zamanlardan Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqına qədər (İ.A.Hüseynov və b. redaktorluğu ilə). Bakı, 1958, 277 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. (XIII-XVIII əsrlər). III cild. Bakı, "Elm", 2007, 592 s.

3. Çağlayan, Y. XX. Yüzyılda Rusya Tarih Yazımında Avrupa'nın Ortaçağ Tarihinin Dönemselleştirme Algısı // Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, 7/1 (Haziran 2024), s.125-144. DOI: https://doi.org/10.48120/oad.1380284
4. Çağlayan, Y. & Çağlayan, E. XV əsrdə Şərqi Anadoluda Azərbaycan Türk amilinin güclənməsi (Şərəf xan Bidlisinin "Şərəfnamə" əsəri əsasında). Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2019, 6 (5), s.189-209.
5. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi, Bakı, "Təhsil", 2005, 140 s.
6. Şahbazova R.Ş. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri İ.P.Petruşevskinin tədqiqatlarında // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2002, № 1, s.178-181.
7. Şahbazova R.Ş. Azərbaycanın orta əsrlər tarixi məsələləri V.V. Bartoldun tədqiqatlarında. T.ü.f.d. ... avtoreferatı. Bakı, 2015, 29 s.
8. Абидова М. А. Государство Аккоюнлу в Иране во второй половине XV века. Автореферат ... к.и.н. Ленинград, 1953.
9. Абидова М.А. К истории внешной политики государства Аккоюнлу // Труды САГУ им. В.И.Ленина. Всеобщая история, 1959, с.47-53.
10. Абрамян М.А. К истории внешней политики государства Ак-Коюнлу. Автореферат ... к.и.н. Баку. 1954.
11. Бартольд В.В. Исторический обзор Ирана // Сочинения. Москва, Изд-во восточной литературы, 1974, T.VII, с.230-336.
12. Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана // Сочинения. Москва, Изд-во восточной литературы, 1963, T.II (I), с.775-783.
13. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Сочинения. Москва, Изд-во восточной литературы, 1963, T.II (I), с.651-774.
14. Белова Н.К. Зарождение и формирование феодализма в Иране // Историография стран Востока. Москва, МГУ, 1977, с.225-248.
15. Гелашвили Н.Г. Из истории ирано-грузинских взаимоотношений (30-е гг. XVII века). Автореферат ... к.и.н. Тбилиси, 1978.
16. Иванов М. С. Очерк истории Ирана. Москва, Госполитиздат, 1952, 468 с.
17. Иванов Н.А. О типологических особенностях арабо-османского феодализма // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. Москва, 1982, с.133-149.
18. История стран зарубежной Азии в средние века. Москва, Наука, 1971, 426 с.
19. История сран зарубежного Востока в средние века. Москва, МГУ, 1957, 371 с.
20. Новичев А.Д. История Турции. Т. 1. Ленинград, ЛГУ, 1963, 314 с.
21. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке // Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск 1. Баку, Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1949, с.153-214.
22. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1966 – 400 с.
23. Петрушевский И.П. К вопросу о прикреплении крестьян к земле в Иране в эпоху монгольского владычества // Вопросы истории, 1947, № 4, с.59-70
24. Петрушевский И.П. К истории сельского поселения и сельской общины в Иране в XIII-XV вв. // Ученые Записки Института Востокведения АН СССР, 1958, т.16, с.31-51.
25. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX века. Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1949, 380 с.
26. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П. и др. История Ирана. Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1958, 391 с.

СЕВИНДЖ ЗЕЙНАЛОВА
Старший преподаватель Бакинского государственного университета

О ВОПРОСЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ГОСУДАРСТВА АК-КОЮНЛУ В РОССИЙСКОЙ (СОВЕТСКОЙ) ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проводится научный анализ трактовки национальной принадлежности государства Ак-Коюнлу в российской (советской) историографии. Несмотря на признание тюркского происхождения Ак-Коюнлу, советские исследователи нередко интерпретировали этот факт с

идеологических позиций, стремясь либо нивелировать, либо переосмыслить их этнокультурную и государственную принадлежность. Особенно в историографических трудах первой половины XX века прослеживаются попытки представить Ак-Коюнлу вне контекста азербайджанской истории и тюркской этничности.

Анализируя взгляды ведущих советских историков, автор приходит к выводу, что, несмотря на признание политической значимости династии, её связь с этнополитическим развитием Азербайджана либо игнорировалась, либо искусственно маргинализировалась. Подобная интерпретация объясняется влиянием советской идеологической доктрины, направленной на ограничение процессов национальной самоидентификации в пределах многонационального государства.

Ключевые слова: советская историография, Ак-Коюнлу, азербайджанская государственность, национальная идентичность.

SEVINJ ZEYNALOVA
Senior lecturer at the Baku State University

ON THE NATIONAL IDENTITY OF THE AQQOYUNLU STATE IN RUSSIAN (SOVIET) HISTORIOGRAPHY

This article offers a scholarly examination of how the national identity of the Aqqoyunlu state has been interpreted in Russian (Soviet) historiography. While the Turkic origin of the Aqqoyunlu dynasty is generally acknowledged, Soviet historians often approached this issue through an ideological lens, seeking either to downplay or reinterpret their ethno-political affiliations. Notably, historiographical works from the early to mid-20th century reveal attempts to frame the Aqqoyunlu outside the Azerbaijani historical and cultural context.

Through a critical analysis of the perspectives of prominent Soviet scholars, the study argues that although the political significance of the Aqqoyunlu was recognized, their integral connection to Azerbaijani history and ethnic identity was frequently neglected or relegated to a secondary status. These interpretations are seen as products of Soviet ideological imperatives designed to suppress national self-identification within the broader framework of a multinational empire.

Keywords: Soviet historiography, Aqqoyunlu, Azerbaijani statehood, national identity.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 avqust 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.ü.f.d. Sayad Mehtizadə, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 930.2

ŞƏBNƏM RÜSTƏMOVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun doktorantı
shabnamrustamova23@gmail.com

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN NÜVƏDİ KƏNDİ TARİXİ QAYNAQLARDA

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/305-311

Qərbi Azərbaycanın ruhən ayrılmaz, zorla qoparılmış bir parçası olan Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi qanunsuz olaraq 1921-ci ildə Ermənistana birləşdirdilmişdir. Zəngəzur qəzası Ermənistan SSR-ə verildikdən sonra Nüvədi kəndi inzibati ərazi vahidi kimi Azərbaycan SSR-in Zəngilan rayonunun tərkibində qalmışdır. Kəndin Ermənistan SSR-ə verilməsi barədə qərar 1929-cu ildə qəbul edilsə də, bu məsələ yalnız 1969-cu ildə Azərbaycan SSR tərəfindən rəsmən təsdiqlənmişdir. Arxiv sənədləri sübut edir ki, rayonun ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri olan Nüvədi kəndi tarixən azərbaycanlıların məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Təqdim edilən məqalədə müxtəlif yazılı qaynaqlar və zəngin ədəbiyyat əsasında Zəngəzur torpağının Meğri bölgəsinin qədim Nüvədi kəndinin tarixindən bəhs olunur.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan torpaqları, Zəngəzur qəzası, Meğri bölgəsi, Nüvədi kəndi, Osmanlı dəftəri, kameral siyahıyaalınma.

Giriş. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan Respublikasının ərazisi) bütöv Azərbaycanın ruhən ayrılmaz, zorla qoparılmış bir parçasıdır. Çuxursəd-İrəvan, Şörəyel-Ağbaba, Göyçə-Zəngəzur və onlarla digər qədim yaşayış məskənlərimiz hər zaman həqiqi sahiblərinin yolunu gözləyir. Onlar Azərbaycandan zorla qoparılsalar da daş yaddaşlarda, tarixi qaynaqlarda və xəritələrdə öz tarixi keçmişini əbədi olaraq qoruyub saxlamışlar.

Nüvədi Araz çayının sol sahilində Xudafərin körpüsündən təxminən 200 km məsafədə salınmış qədim kənddir. Mehri rayonunun ərazisindən keçən Bakı-Naxçıvan dəmir yolunun 26 km-i məhz Nüvədinin ərazisindən keçirdi. Əhalinin axırıncı siyahıyaalınmasına əsasən Mehri rayonunda yaşayan 14.400 nəfər əhalinin 4.660 nəfəri azərbaycanlı idi. Onlardan 1384 nəfəri Nüvədidə yaşamışdı (15).

1. Nüvədi oykonimi

Nüvədi oykoniminin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Professor Qəzənfər Kazımov daha düzgün olaraq Nüvədi oykoniminin kəndin relyefi ilə bağlı olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Müəllif yazır ki, "*cənublu-şimallı Azərbaycan ərazisində **Nüvədi kəndləri** çoxdur və bu toponim müxtəlif variantlarda – **Nüvədi, Nügədi, Nöyədi** və s. – işlənir. Meğri ərazisindəki Nüvədi kəndi çay vadisində yerləşir: sıldırım dağlardan axıb gələn çayın hər iki sahilində çaya yaxın ərazidə evlər elə tikilib ki, kənd və onun arasından axıb gedən çay evlərin üstündən tökülən suyun axıb getməsi üçün düzəldilən novları xatırladır, ona görə də kəndin yaşlı və savadlı adamları Nüvədi sözünü "nov vadi" (nov şəklində olan vadi) kimi yadda saxlamışlar. Nüvədi çox yerdə olsa da, hamısı Azərbaycan ərazisindədir və bu sözün fars mənşəli olması inandırıcı deyildir*" (8, s.37).

2. Nüvədi kəndi – daş kitabələr danışır

Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, o cümlədən Zəngəzurdan tapılan daş kitabələr, tarixi abidələr, çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələri buranın aborigen sakinlərinin Azərbaycan türkləri olduğunun təkzibedilməz dəlilləridir.

Ə.Ələkbərli *"Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu ərazisindəki e.ə. II minilliyə aid Qoşundaş tikili qalıqları, e.ə. VIII yüzillikdə İrəvan şəhəri yaxınlığında Qırmızıtəpə adlı yüksəklikdə ucaldılmış Teyşebaini, İrəvan şəhərinin yerində Qanlıtəpə adlı yüksəklikdə salınmış Erebuni, Göyçə mahalının Qaranlıq (indiki Martuni) rayonunun Kolagirən kəndinin kənarındakı Teyşeba qalaları, Zəngəzur mahalının Meğri rayonunun Nüvədi kəndində aşkar edilmiş eradan əvvəlki minilliklərə aid Qarqadaşı kitabələri, Gəmibasar mahalında e.ə. III-II yüzillikdə inşa edilmiş Gəmi qalası və həmin qalada*

eramızın I yüzilliyində Arman hökmdarı I Tridat tərəfindən tikilmiş, "Təxti-Turadat" adı ilə tarixə düşən sarayın xüsusi yer tutduğunu" yazır (4, s.1).

Həmzə Vəli oğlu Əliyevin Nüvədi kəndi ərazisindəki Qarqadaşı dağından tapdığı, Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin eyni olan daş kitabələr xüsusi və təsdiqedici tarixi faktlardır. Bu daş kitabə haqqında ilk məlumatı elmi ictimaiyyətə məhz Nüvədi sakini Həmzə Vəli çatdırmışdır. Müəllifin 1998-ci ildə çap etdirdiyi ***"Nüvədi kitabələri"*** adlı əsərində Nüvədi kəndinin qədim coğrafi obyektləri ilə bağlı elmi ictimaiyyətə maraqlı məlumatlar təqdim edilmiş və həmçinin Qarqadaşı abidəsi haqqında müəllifin maraqlı fikirləri ortaya qoyulmuşdur. Kitabda bu daş kitabənin foto-materialları da ilk dəfə elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir (7).

Həmzə Vəli "Qarqadaşı" toponimini çox doğru olaraq Qarqar tayfalarının adı ilə bağlayır (7, s.14). Ə.Ələkbərli bu kitabə haqqında yazır ki, Qarqadaşı kitabələri göytürk hərfləri ilə yazılmışdır. 1985-ci ildə kənd sakini, şair Həmzə Vəlinin ortaya çıxardığı bu daşlardan böyüyünün ölçüsü 100 x 70 sm, kiçiyinin ölçüsü isə 40x32 sm idi (4, s.8).

3. *Nüvədinin qədim toponimləri*

Nüvədi kəndi və ona bitişik ərazilərdə min illər bundan öncə babalarımız tərəfindən yaradılmış onlarla qədim yer adları, daş mağaralar, çoxsaylı hidronim, oronim, oykonim və s. bir sözlə zəngin onomastik materiallar mövcuddur. Həmzə Vəli bu onomastik vahidlərin bəzilərini qeydə alaraq onların vəziyyəti, mənşəyi haqqında qeyd etdiyimiz kitabında ilk olaraq maraqlı məlumatlar vermişdir.

Həmzə Vəli Nüvədi kəndi ərazisində hər tərəfi qalın meşəlik və qayalıqdan ibarət olan ***Barzaxı*** adlı əkin yeri haqqında məlumat verərək bu yerin qədim türk dilində "barz"// "bars" – qara bəbir, "axı"// "ağı"nın isə – xəzinə demək olduğunu yazır (7, s.11). Tədqiqatçı İ.Bayramov isə Türkiyə tarixçisi Faruk Sümerin "Oğuzlar" əsərinə əsaslanaraq bu toponimin oğuz tayfalarından olan barza etnonimindən əmələ gəldiyini yazır (2, s.349).

Nüvədi toponimlərinin mənşəyi haqqında İ.Bayramovun tədqiqatlarında maraqlı açıqlamalar vermişdir: Müəllif *Nüvədi kəndinin Ternovit yaylağında yerləşən "**Bayandur bulağı**" haqqında məlumat verərək bu hidronimin "Bayandur türk tayfa adından yarandığını"* qeyd edir (2, s.348-349).

Çuğulxuzan dərəsi – Nüvədinin dağ ərazisində qalın meşəli dərin dərədən ibarətdir. Bu söz də türkmənşəli toponim olub, "çuqur" – çuxur deməkdir. "Quz" komponentindəki "q" səsi "x" səsinə çevrilmişdir və "xuz" alınmışdır. Quz isə – kölgə, quzey deməkdir. Çuğulxuzan – Quzey Çuxur, Kölgəli çuxur deməkdir. Çuğulxuzan – Nüvədinin dağ ərazisində seyrək meşəlikdən ibarət sahədir (7, s.11).

Heramaşın – Nüvədinin dağ ərazisində seyrək meşəlikdən ibarət sahədir. Bu toponimi izah edən Həmzə Vəli bunun qədim əkinçiliklə bağlı olduğunu vurğulayaraq yazır: "Bu toponimdəki "hera" hissəsi Nüvədi sakinlərinin dilində ancaq öküz ilə cüt əkəndə işlənərdi: *"Aya öküzün burnundan vur, hera buraxdı"* yəni xış tutmamış, şumlanmamış boş yer qaldı. Demək "hera" – *dən düşməyən, boş, xali* mənasındadır. "Maşın" komponentinin izahı isə maraqlıdır. Əslində bu söz türk dilində "meşe" – *palıd, meşə* sözüdür. Beləliklə, heramaşın – türk mənşəli toponim olub, mənası *seyrək meşə, boş meşə* deməkdir. Doğrudan da bu sahə seyrək palıdlıqdan ibarət meşədir" (7, s.11).

Nığrı – Nüvədi dağında yer adıdır. Nüvədililər səsli-küylü ailəyə və yaxud səsli-küylü yerə: *"filan ailə çox nığnığalı ailədir"* və ya *"filan yer çox nığnığalı yerdir"* deyirlər. Nığrı yaz aylarında qoyun-quzu sürüləri ilə dolu olur, mələrtidən qulaq tutulur. Nığrı əslində nığılıdır mənası səsli-küylü yer deməkdir (7, s.11).

Sapadərə – Nüvədi kəndində dağ adıdır. İ.Bayramov yazır ki, *"H.Vəlinin fikrincə, oronim şumercə "çoban" mənasında işlənən şuba sözü əsasında əmələ gəlmişdir və sonradan həmin söz Saba > Sapa > Sipa şəkilini düşmüşdür. Sapa dərə "çoban dərəsi" mənasını verir"*(2, s. 351).

Nüvədi kəndinin ortasından axan ***Sələng çayı*** hidroniminin mənşəyi ilə bağlı xüsusi araşdırma aparan tədqiqatçı İ.Bayramov yazır: "*E.Əzizovun fikrincə, çayın qədim adı Seleneçay olmuş, sonralar Selengə – Seleng formasına çevrilmişdir Daha sonra yerli şivənin xüsusiyyətinə uyğun olaraq Sələnc şəklinə düşmüşdür ki, Nüvədi kənd şivəsinə g~c səsə əvəzlənməsi qanunauyğun haldır. Hidronim monqol dilində "rahat, geniş, sakit" mənasında işlənən selenqe sözü əsasında yaranmışdır. Çayın ilkin doğru adı "Sələngçay" olub. Məşhur türkoloq Vasili Radlova görə isə, hidronim türk dilində "səs, səs-küy" mənasında işlənən sələng (salank) sözü əsasında formalaşmışdır"* (2, s.352).

Turu gədiyi – bu aşırım Nüvədi kəndinin ərazisində yerləşir. İ.Bayramovun fikrincə, "*Oronim qədim türk dilində, o cümlədən Orxon-Yenisey abidələrində "yer, yaşayış məntəqəsi, yurd, dayanacaq" mənasında işlənən turuğ sözü ilə Azərbaycan dilində "dağın beli, aşırım" mənasında işlənən gədik sözünün birləşməsindən əmələ gəlib "dağ aşırımında yaşayış məskəni, dağ belində olan yurd" mənasını ifadə edir. Turu (turuğ) sözü Altay dilində turlu, xakas dilində turlağ və tuva dilində "qaya" mənasında turuq formasında işlənir*" (2, s. 353-354).

Nüvədi kəndi və ona bitişik ərazilərdə qeydə alınmış zəngin onomastik materialların dilçi alimlərimiz tərəfindən tədqiqata cəlb edilməsi və bu materialların dünyanın müxtəlif arealına daxil olan müxtəlif türk tayfalarının dilləri ilə oxşarlıq və bəzən də eynilik təşkil etməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bütün bu materiallar sübut edir ki, bölgənin aborigen əhalisi məhz azərbaycanlıların ulu babası olan oğuz türkləri olmuşdur.

4. Nüvədi kəndi yazılı qaynaqlarda

Kəndin adı ilk dəfə 1593-cü il "***Urud və İsgəndərqalası livalarının müfəssəl dəftəri***"ndə qeydə alınmışdır. Həmin sənəd Ankarada "Tapu və Kadastro Kuyum-i Kadime Arşivi"ndə saxlanılır. 4 nahiyəsi olan Urud livasında 36 kənddən ibarət Urud, 12 kənddən ibarət Kığı, 44 kənd, məzrəə və camaatdan ibarət Muğancıq nahiyələri ilə yanaşı, 19 kənddən və Xancanlı, Cavanşirli, İshaqlı, Qovamilalı və Həsənxocalı camaatlarından ibarət *Zəngəzur nahiyəsi* qeydə alınmışdır (9, s.401-404; 13, s.17).

Məlumdur ki, Səfəvilər imperiyasının mövcud olduğu dövrdə (1501-1736) tarixi Azərbaycan torpaqları əsasən altı inzibati qurumun – Azərbaycan (Təbriz), Çuxursəd (İrəvan), Şirvan, Qarabağ (Gəncə), Həmədan və Qəzvin bəylərbəyiliyinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Təəssüf ki, Qarabağ və Qərbi Azərbaycan bölgəsi iki nəhəng türk dövlətinin – Səfəvi və Osmanlı imperiyalarının əsrlərlə davam etmiş qanlı müharibələrindən ən çox əziyyət çəkən, dəfələrlə əldən-ələ keçərək faciəli bir taleyi yaşamalı olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, bu torpaqlar Səfəvi dövlətinin mühüm inzibati vahidlərindən biri kimi hər dəfə öz keçmiş əzəmətini bərpa edə bilmiş, öz tarixi varlığını, milli-mənəvi irsini qoruyub saxlaya bilmişdir.

1578-1590-cı baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Səfəvilərin bir sıra əraziləri ilə yanaşı Qarabağı da fəth edən osmanlılar ciddi inzibati-ərazi dəyişikliyi həyata keçirmişdilər. Naxçıvan sancağının tərkibindəki Sisian mahalı Qapanata daxil olan Bərgüşad və Urud mahalları ilə birlikdə Azərbaycan vilayətindən alınıb Çuxursəd bəylərbəyliyinə verilmiş, Keştasf və Həkəri mahalları Qarabağ vilayətinin tərkibində saxlanmışdı.

Osmanlı dövlətinin maliyyə-vergi sistemində mövcud olmuş qaydaya görə, vilayətlər üzrə təhririn keçirilməsi, yəni əhalinin siyahıya alınması hər 30 ildən bir nəzərdə tutulurdu və bunun əsasında müfəssəl və icmal dəftərləri hazırlanırdı. Müfəssəl dəftərlər – adlarından da göründüyü kimi, daha təfərrüatlı olub bölgənin bütün gəlir mənbələri ilə birgə vergiyə cəlb edilən əhalinin adbaad qeydə alınması ilə tərtib olunurdusa, sonradan bunların əsasında hazırlanan İcmal dəftəri daha yığcam şəkildə tərtib olurdu (11, s.279).

"Urud və İsgəndərqalası livalarının müfəssəl dəftəri"nə görə Urud livası 4 nahiyədən – Urud (36 kənd), Kığı (12 kənd), Muğancıq (44 kənd), Zəngəzur (19 kənd) nahiyələrindən, Xancanlı, Cavanşirli, İshaqlı, Qovamilalı və Həsənxocalı camaatlarından, *İsgəndərqalası livası* isə 13 nahiyədən – Kəkəberd (22 kənd), Kəhram Əyrinci (24 kənd), Kəhram Sahibli (20 kənd), *Masırı* (25 kənd), Bağaberd (28 kənd), Mədəni-mis (5 kənd), Əcənan (36 kənd), Kəlaberd (17 kənd), Çavundur (57 kənd), Əmlaki-xanazor (15 kənd), Mincivan (6 kənd), Bərgüşad (58 kənd), Kəhparə (74 kənd) nahiyələrindən və Cavanşirli, Çərəli, Xalac və Yəvinökər camaatlarından ibarət idi (13, s.18).

Göründüyü kimi Qərbi Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan *İsgəndərqalası livası* həmin dövrdə 13 nahiyədən ibarət olmuşdur. Nüvədi kəndi inzibati-ərazi vahidi kimi ***Masırı*** nahiyəsinə daxil idi. Bu nahiyəyə daxil olan 25 kənd içərisində Nüvədi kəndi qeydə alınmış əhalisinin sayına görə fərqlənir. Qeyd etdiyimiz müfəssəl dəftərdə Nüvədi kəndində 25 türk-müsəlman ailənin yaşadığı qeydə alınmışdır (9, s.267). Buna əsasən qeyd edilən dövrdə kənddə minimum 125 nəfər əhali yaşamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nüvədi kəndinin adı yazılı qaynaqlarda ilk dəfə bu dəftərin məlumatlarında öz əksini tapmışdır.

Nüvədi kəndi ilə bağlı digər yazılı qaynaqlardakı məlumatları Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalının başa çatmasından sonra çar məmurları tərəfindən həyata keçirilən kameral təsvirlərdə izləmək mümkündür. XIX əsrin ilk otuzilliyində Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün Qacarlar İranı ilə 1804-1813 və 1826-1828-ci illərdə apardığı müharibələrdə qalib gəldi. Bu müharibələrin yekunu olaraq hər iki dövlət arasında Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri imzalandı. Gülüstan müqaviləsinin şərtinə görə Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olan **Meğri dairəsinin** Çonqur və ya Qapan çaydan sağda yerləşən hissəsi İranın tərkibində qalmışdır.

Rusiya tərəfindən Qarabağ xanlığının işğalından sonra, müstəmləkəçiliyin əsas istiqamətləri içərisində imperiyanın məqsədinə uyğun idarəetmənin, xüsusilə inzibati-ərazi bölgüsünün yaradılması mühüm yer tuturdu. Rusiya imperiyanın milli ucqarlarında, o cümlədən Şimali Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdiyi inzibati-ərazi bölgüsü coğrafi şərait və tarixi ənənənin əksinə olaraq, daha çox uyğun etno-demoqrafik vəziyyətin yaradılması və idarə olunan milli ziddiyyətlərin təşəkkülünə yönəldilmişdi (12, s.7).

Azərbaycanda xanlıqlarının yarandığı dövrdə – XVIII əsrin ortalarında Zəngəzurun əhatə etdiyi ərazilər Pənahəli xan tərəfindən Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil edilmişdir. Pənahəli xan Qaradağ vilayətindən Meğri və Güneyi, Naxçıvandan Tatev və Sisianı, İrəvandan Tərtər-Kolanı və Təbrizdən Zəngəzur və Qafanı birləşdirərək tarixi Zəngəzuru bir araya gətirmişdi (12, s.8).

Rusiya imperiyası tədricən hakimiyyətini möhkəmləndirdikcə, Kürəkçay müqaviləsinin (1805) şərtlərini pozaraq 1822-ci ildə Qarabağ xanlığını ləğv etdi və Qarabağ əyaləti yaratdı. Qarabağ əyaləti digər əyalətlərlə birlikdə hərbi müsəlman dairəsində birləşdirilmişdi. Həmin dövrdə Zəngəzurun əhatə etdiyi ərazilərdə Sisyan, Bərgüşad, Bababyurt, Tatev, Püsyan, Qaraçorlu və Əcanan türk mahalları qeydə alınmışdır. Zəngəzur mahalı doqquz *minbaşılığa* bölünmüşdü (12, s.8-9).

Türkmənçay müqaviləsi (1828) ilə başa çatan 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinin nəticələrinə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ilə yanaşı, Araz çayı sərhəd olmaqla, əvvəllər Qarabağ xanlığına daxil olan Qapan və Meğrigüney mahalları da Rusiyaya birləşdirildi. Həmin mahalların da daxil edildiyi Qarabağ əyalətinin titulyar müşavir Suşko tərəfindən 1832-1833-cü illərdə Kameral təsvir tərtib edilmişdir (bax: 13).

Kameral təsvirə görə, Nüvədi kəndi Mığrıgünüy (Meğrigüney – Ş.R.) *minbaşılığına* daxil idi. Bu siyahıyaalmalarda Meğrigüney minbaşılığının Nüvədi kəndi ilə bağlı maraqlı məlumatları izləmək mümkündür. Nüvədi, Astazur, Tuqut, Aldərə, Malvalan və Marzigit kəndlərində *kəhrizlər* var idi. Su çox, suvarılan ərazilər isə az olduğuna görə ciddi problem mövcud deyildi. Nüvədi və Astazur kəndlərinin əhalisi 3 kəhrizin suyundan, torpaqlarının miqdarına mütənasib şəkildə istifadə edirdilər (bax: 13, s.55-56).

Texniki bitki olan pambıq Meğrigüney minbaşılığının isti iqlimli dörd kəndində – Aldərə, Lehvaz, Meğri və Nüvədi kəndlərində əkilirdi. Meğrigüney minbaşılığının Aldərə, Astazur, Bartaz, Lehvaz, Malvalan, Nüvədi və Tuqut kəndlərində *üzüm* becərilirdi. Üzüm bağları əsasən qumlu və gilli torpaqlarda salınmışdı. Ağ üzümün ala-qora, kişmişi, şahani, şahəngül, qara üzümün isə gilarçi, xatun barmağı, şahani, şireyi və başqa sortları daha çox becərilirdi. Müsəlmanlar istehsal etdikləri üzümü əsasən dağ kəndlərində taxıla dəyişirdilir (bax: 13, s.58-59).

Zəngəzur mahalında tut ağacları ilə yanaşı, əncir, albalı, gilas, ərik, gavalı, nar, qoz və digər meyvələr yetişdirilirdi. Bütün qəzada *ən yaxşı nar* Nüvədi kəndində yetişirdi. Nüvədi ərazisində barama yetişdirmək üçün *tut plantasiyaları* da salınmışdı. İki tut sortu – cırtut və şahtut növləri yetişdirilirdi (13, s.59).

Bölgədə bütün verginin pul şəklində ödənilməsi praktikası mövcud olmuşdur. Nüvədi kəndi Astazur, Tuqut və Mərzeit kəndləri ilə birlikdə ildə gümüş pulla 3.200 rubl vergi ödəyirdi (13, s.75).

Meğrıgüney minbaşlığına daxil olan 18 kənd arasında daha çox ailənin qeydə alındığı Nüvədi kəndidir. 1832-1833-cü illər siyahıyaalmasına görə Nüvədi kəndində 108 ailə, o cümlədən, kişi cinsindən 291 nəfər müsəlmanın yaşadığı qeydə alınmışdır (13, s.185). Orta hesabla hər ailənin minimum 5 nəfərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, qeyd edilən dövrdə kənddə minimum 540 nəfərin yaşadığını söyləmək mümkündür.

Tərtib edilən topluda Nüvədi kəndində vergi verən əhalinin tam siyahısı təqdim edilmişdir (bax: 13, s.179-185).

1868-ci ildə **Zəngəzur qəzası** formalaşdırıldı, Meğri Ordubad qəzasından alınaraq ona verildi. 1874-cü ildə Rusiya imperiyası məmurları tərəfindən bölgənin yeni bir siyahıyaalma həyata keçirilmişdir. Hazırda qəzanın 1874-cü il Kameral təsviri 4 saxlama vahidindən ibarət, rusdilli əlyazma olaraq Ermənistan Milli Arxivində saxlanılır. Bu qaynaq tədqiqatçı Nazir Əhmədli tərəfindən əldə edilərək tərcümə, tərtib, giriş mətni, qeyd və şərhlərlə dəyərli bir sənəd toplusu kimi işıq üzü görmüşdür. Toplunun "Əlavələr" hissəsində yer almış Zəngəzur bəyləri, ruhaniləri və seyidləri üzrə 1863-cü ildə tərtib edilmiş kameral təsvir isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivindən əldə edilmişdir.

Təsvirə görə, Zəngəzur qəzası dörd mahala – Meğri, Qafan, Zəngəzur və Sisyan mahallarına bölünmüşdü. Nüvədi kəndinin daxil olduğu Meğri mahalı qəzanın cənub hissəsində yerləşməklə, qərbdə Alangöz dağ silsiləsi, cənubda və cənub-şərqdə Araz çayı, şimlda və şimal-şərqdə isə Baybuğan dağlarının zirvəsinə qədər Ciband və Ustupi dağ silsilələri, oradan sonra isə Araz çayına tökülənə qədər Basut çayı ilə həmsərhəd idi (14, s.4).

Nüvədi kəndinin iqtisadi həyatı ilə bağlı 1832-1833-cü illərin kameral təsvirində əks olunan məlumatlar XIX əsrin II yarısında – 1874-cü ildə həyata keçirilmiş kameral təsvirdəki məlumatlarla üst-üstə düşür. Əsas fərq ailələrin sayında və verginin miqdarında idi. **208 ailənin** yaşadığı Nüvədi kəndi 2.375 rubl illik vergi və mükəlləfiyyət ödəmişdi ki, bu da ailə başına 11,42 rubl edirdi (13, s.58).

Nüvədi kəndində vergilərin miqdarı görünür digər kəndlərdən ağır olmuşdur. Qaynağın verdiyi məlumata görə, Nüvədi kənd sakinləri 45 yaşlı Məşədi Səfər Kazım oğlu və 40 yaşlı Mustafa Zakir oğlu Nüvədi kəndində vergini ödəyə bilmədiyi üçün aileləri ilə birgə Zəngəzur qəzasının digər kəndinə – Dərzili kəndinə köçmüşlər. Təsvirin məlumatına görə, həmin Nüvədi sakinləri Dərzili kəndi üzrə vergidən azad edilmişlər (14, s.272). Tərtib edilən topluda Nüvədi kəndində vergi verən əhalinin tam siyahısı təqdim edilmişdir (14, s.494-505).

Beləliklə, həm 1832-1833-cü illər, həm də 1874-cü il kameral təsvirləri Nüvədi kəndinin təsərrüfat həyatı, vergi sistemi və əhalisi haqqında maraqlı məlumatları özündə əks etdirir. Və ən əsası təsvirin məlumatında Nüvədi kəndi təmiz müsəlman əhalinin (Azərbaycan türkləri – Ş.R.) yaşadığı yaşayış məskəni kimi qeydə alınmışdır.

5. Nüvədi XX əsrdə

Nüvədi kəndinin sakinləri ötən əsrdə bir neçə dəfə əzəli torpaqlarından amansızcasına deportasiya olunmuşlar. 1918-ci ilin dekabrında ermənilər Nüvədi kəndinin sakinlərini ata-baba torpaqlarından çıxarmışlar. Ermənistan SSR-də sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sağ qalan əhalinin bir hissəsi öz doğma evlərinə dönə bilmişdir. Azərbaycan SSR-lə Ermənistan SSR arasında balans yaratmaq istəyən bolşeviklər 1921-ci ildə Zəngəzurun qərb hissəsini Ermənistana birləşdirdilər və həmin ərazidə Sisyan, Meğri, Qafan və Gorus rayonları yaradıldı. Zəngəzur qəzasının ərazisi daha az olan şərq hissəsi isə Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanıldı və həmin ərazidə Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonları yaradıldı.

Ermənistan SSR-də sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin qərb hissəsi və 1927-1929-cu illərdə isə Azərbaycanın bir sıra əraziləri mərhələli olaraq Ermənistana verilmişdir. Təkcə 1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK tərəfindən Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Azərbaycandan qoparılmış, elə növbəti ildə bu yaşayış məntəqələri əsasında Ermənistan SSR-də Meğri qəzası yaradılmışdır. Nüvədi kəndi Ermənistan SSR-ə verildikdən sonra 40-dan çox kənd sakini 1930-cu illərdə SSRİ-də tüğyan edən terrora və repressiyaya məruz qalmış, bir qismi isə Sibirə və Qazaxıstana sürgün edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə – 1948-1953-cü illər deportasiyası dövründə Nüvədi kəndinin əhalisinin Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi nəzərdə tutulsa da əhali qəti surətdə bundan imtina etmişdir. Ermənistan SSR Meğri rayonu Nüvədi kənd camaatının 23 aprel 1948-ci il tarixində SSRİ rəhbəri İ.V.Stalinə ünvanlanmış məktubunda deyilirdi ki, *"bizim Nüvədi kəndi 1929-cu il fevralın 18-dək Azərbaycan SSR-in Zəngilan rayonunun tərkibində olub, sonradan Ermənistan SSR-in Meğri rayonu ərazisinə verilib. Bizi köçürməkdənsə, kəndimizi əvvəllər olduğu kimi, Azərbaycan SSR-in Zəngilan rayonuna aid edəsiniz"* (6).

Ermənistan ötən əsrin 20-ci illərin sonlarında Azərbaycandan qoparılmış torpaqların tanınması üçün cəhdlər etmiş və bu məsələ Mərkəzi Komitədə bir neçə dəfə müzakirə edilmiş, Sov.İKP MK 10, 20, 23 iyun və 5 noyabr 1968-ci il tarixlərində Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli torpaq məsələsini müzakirə etmiş, iki respublika arasında çəkilmiş sərhədlərin Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətləri tərəfindən tanınması tapşırılmışdır. Zaqafqaziya MİK tərəfindən 1927-1929-cu illərdə Ermənistana verilmiş torpaqların ratifikasiya edilməsi nəticəsində 19000 hektar torpaq sahəsi olan Nüvədi kəndi hüquqi cəhətdən Ermənistan ərazisi kimi tanınmışdır (6).

Erməni terrorunun əsas hədəflərindən biri də yerli əhaliyə aid toponimləri ermənileşdirmək idi. Bu vandalizm ənənəsi son yüz ildə Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən tətbiq edilməkdədir. Nüvədililərin zorla qovulmasından az sonra 2006-cı il iyulun 4-də Ermənistan parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş qərara əsasən Nüvədi kəndinin adı dəyişdirilərək "Nrnadzor" qoyuldu. Bu adın erməni dilindən tərcüməsi "narlı dərə" deməkdir. Ermənistan hakimiyyəti Nüvədi kəndinin adını qanunsuz olaraq dəyişdirsə də, bütün tarixi mənbələr bu kəndin tarixi adının qondarma "Nrnadzor" yox, Nüvədi olduğunu təsdiq edir (2, s.273; 6).

Nəticə. Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türklərinə məxsus olan minlərlə yer-yurd adının Ermənistan rəsmi dairələri tərəfindən qondarma adlarla əvəz edilməsi yerli əhalinin bu ərazidə tarixi izini silmək məqsədi daşıyır. Lakin Ermənistan rəsmiləri unudurlar ki, bütün təkzibedilməz qaynaqlar sübut edir ki, indiki Ermənistan Respublikası tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmışdır.

Bütün Qərbi Azərbaycan torpaqları kimi məşhur Nüvədi kəndi də bizim tarixi və mili yaddaşımızın silinməz parçasıdır. Bu yaddaşın bərpası, bütövləşməsi ideyasını ardıcıl və sistemli şəkildə davam etdirmək üçün Qərbi Azərbaycan torpaqlarının hər bir bölgəsinin tarixi, demoqrafiyası, maddi-mədəniyyəti hərtərəfli şəkildə öyrənilməli və olduğu kimi gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2011,- 288 s.
2. Bayramov İ. Tarixi Azərbaycan torpağı - Qərbi Zəngəzur. Ankara, 2023,- 373 s.
3. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, "Gənclik", 1995, - 494 s.
4. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: Nurlan, 2007, -272 s.
5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı, "Elm", 2003, – 580 s.
6. Əliyev F., Qurbanlı Ə., Əlizadə R. Zəngəzurun Nüvədi kəndi: tarixi gerçəklər və yalanlar.. - https://respublika-news.az/az/news/zengezurun-nuvedi-kendi-tarixi-gercekler-ve-yalanlar 06.08.2025.
7. Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri. Bakı, "Oğuz eli", 1998, – 56 s.
8. Kazımov Q. Nüvədi yanğısı və ya toponimlərin yeni ömrü // Ə.Əliyev. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri, Bakı, 2003, s.5-54.
9. Musa Urud. Zəngəzur. (Elmi-publisistik nəşr), Bakı, "Nurlar", 2005, - 504 s. // file:///C:/DELL-23%20D%20diski/ZENGEZUR/Zengezur%20PDF-ler/musa_zengezur%202005.pdf [15.09.2025].
10. Rüstəmov Ə.M. *Zəngəzurun Meğri bölgəsinin toponimləri* // Sumqayıt Dövlət Universiteti 19 "Elmi Xəbərlər", c.X. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, №2, 2014, s.19-22.
11. Rüstəmova Ş. Qərbi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində "Osmanlı təhrir dəftərləri"nin əhəmiyyəti // Tarix və onun problemləri. 2025, №1, s.279-286.
12. Şükürov K. Azərbaycanın tarixi Zəngəzur bölgəsi Rusiya imperiyasının tərkibində: inzibati-ərazi bölgəsindəki dəyişikliklər və əhalisi haqqında // Bax: Zəngəzur mahalının kameral təsviri 1832-1833-cü illər *(tərcümə, tərtib, giriş mətni, qeyd və şərhlərin müəllifi Nazir Əhmədli).* Bakı, "Elm və təhsil", 2021, s.3-13.
13. Zəngəzur mahalının kameral təsviri 1832-1833-cü illər *(tərcümə, tərtib, giriş mətni, qeyd və şərhlərin müəllifi Nazir Əhmədli).* Bakı, "Elm və təhsil", 2021, – 352 s.
14. Zəngəzur mahalının kameral təsviri 1874-cü il *(tərcümə, tərtib, giriş mətni, qeyd və şərhlərin müəllifi Nazir Əhmədli).* Bakı, "Elm və təhsil", 2021, – 800 s.
15. https://az.wikipedia.org/wiki/Nüvədi_(Meğri)

ШАБНАМ РУСТАМОВА
Докторант Института истории и этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА

СЕЛО НЮВЕДИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Западный Азербайджан, неотъемлемая часть которого – западная часть Зангезурского уезда – была насильственно отторгнута и незаконно присоединена к Армении в 1921 году. После передачи Зангезурского уезда Армянской ССР до 1929 года село Нюведи входило в состав Зангеланского района Азербайджанской ССР. В 1929 году село Нюведи было передано в Мегринский район Армении, и официальное решение по данному вопросу было утверждено Верховным Советом Азербайджанской ССР в мае 1969 года. Нюведи, являясь одним из древнейших азербайджанских сел региона, на протяжении всего XIX – начала XX вв. было населено исключительно азербайджанцами: в 1831 году здесь проживало 291 человек, в 1873 году – 705 человек, в 1886 году – 1083 человека, в 1897 году – 952 человека, в 1904 году –771 человек, а к 1914 году население составило 1072 человека.

В представленной статье на основе различных письменных источников и богатой литературы рассматривается история древнего села Нюведи, расположенного в Мегринском регионе Зангезура.

Ключевые слова: земли Западного Азербайджана, Зангезурский уезд, Мегринский регион, село Нюведи, османский дефтер, камеральная перепись населения.

SHABNAM RUSTAMOVA
Doctoral student at the Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of ANAS

THE VILLAGE OF NÜVƏDI IN WESTERN AZERBAIJAN IN HISTORICAL SOURCES

Zangezur district, an inseparable part of Western Azerbaijan that was forcibly detached, was unlawfully annexed to Armenia in 1921. After the incorporation of Zangezur district into the Armenian SSR, until 1929 the village of Nüvədi remained within the Zangilan district of the Azerbaijan SSR. In 1929, Nüvədi village was transferred to the Meghri district of Armenia, and the official decision concerning this matter was ratified by the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR in May 1969. Being one of the oldest Azerbaijani villages of the region, Nüvədi was exclusively inhabited by Azerbaijanis: in 1831 the population was 291, in 1873 it was 705, in 1886 it reached 1,083, in 1897 it was 952, in 1904 it numbered 771, and by 1914 it had grown to 1,072.

This article, drawing upon various written sources and a rich body of literature, examines the history of the ancient village of Nüvədi in the Meghri region of Zangezur.

Keywords: Western Azerbaijan, Zangezur, Meghri, Nüvədi, Ottoman tax registers, cameral population census.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Tofiq Nəcəfli, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24), UOT 913.1

KÖNÜL ƏLİYEVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
https://orcid.org/0000-0001-9424-9293
Konulqabilqizi@mail.ru

SÜRMƏLİ (İQDIR) BÖLGƏSİNİN TARİXİ COĞRAFİYASI (1828-2025)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/312-318

Sürməli (İqdır) bölgəsi Azərbaycanın qərbində, tarixi İrəvan vilayətinin – xanlığının cənub-qərb hissəsində yerləşir. Sürməli mahalı tarixi Azərbaycan ərazisi olmuşdur və Azərbaycan türkləri qədim və orta yüzilliklərdən bu yerlərdə davamlı şəkildə əhalinin əksər hissəsini təşkil etmişlər. Təqdim edilən məqalədə Sürməli (İqdır) bölgəsində XVIII-XX əsrlərdə baş verən inzibati və etno-demoqrafik dəyişikliklərdən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Sürməli qəzası, Aralıq və İqdır mahalları, erməni və kürdlərin köçürülməsi.

Giriş. Rusiya işğalı ərəfəsində Azərbaycanın qərbində, tarixi İrəvan vilayətinin – xanlığının cənub-qərb hissəsində **Sürməli (İqdır) mahalı** yerləşirdi. Sürməli mahalı tarixi Azərbaycan ərazisi olmuşdur və Azərbaycan türkləri qədim və orta yüzilliklərdən bu yerlərdə davamlı şəkildə əhalinin əksər hissəsini təşkil etmişdir. Bunu ilkin mənbələr əsasında Azərbaycan və Türkiyə mütəxəssisləri ilə yanaşı, amerikan və rus müəllifləri də qeyd etmişlər. Bu baxımdan, ABŞ-da yaşayan erməni əsilli tarixçi Corc Burnutyanın 19-cu əsrin ilk onilliklərində İrəvan xanlığının inzibati bölgüsü, mahallarının adları, sayı, etno-demoqrafik vəziyyəti və əhalisinin milli tərkibi haqqında araşdırmaları maraqlıdır. Erməni müəllifinin yazdığına görə, 19-cu əsrin üçüncü onilliyində xanlıq 15 mahaldan (Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçenis, Səədli, Talın, Seyyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Qərbibasar, Aparan, Dərəçiçək, Göyçə və Qırxbulaq) ibarət idi [1, s.122-123; 10, s.16]. Göründüyü kimi, mahalların hamısı bu ərazilərdə qədim zamanlardan davamlı yaşayan Azərbaycan türklərinin verdikləri və tarixən qərarlaşmış adlar ilə tanınırdı.

Rusiya tədqiqatçısı İ.Şopen də İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra inzibati bölgüdə dəyişiklik edilmədiyi, xanlığın yerində yaradılmış İrəvan əyalətində azərbaycanlı əhalinin verdiyi adları daşıyan 15 mahal olduğunu qeyd etmişdir [34, c.442-446].

İqdır adının mənşəyi. İqdır adı mənbələrdə öncə Sürməlinin qonşuluğunda şərq tərəfdə olan bir yaşayış yerinin, bölgənin adı, daha sonra Sürməli mahalının inzibati mərkəzi kimi xatırlanır. Türk tarixçisi Faruq Sumerə görə İqdır adı Oğuz xanın oğlanlarından birinin – İğdirin adından alınmışdır: "Oğuz xanın oğlu Dənizxanın – Dənizalpın oğulları İğdir, Büğduz, Yıvə və Kınık olmuşlar. Qaraqoyunlu tayfaları bu boylardan birinə mənsub olmuşdur. Qara Yusif 41-ci nəsildən Dənizalpa bağlanır" [17, s.14]. Azərbaycanlı tədqiqatçı Tofiq Nəcəfli də bu mülahizənin XV əsrdə Qara Yusifin və varislərinin hökmdarlıq etdikləri zamana aid qaynaqlarda əks olunduğunu qeyd etmişdir [11, s.26].

İqdır bölgəsinin tarixi haqqında qaynaqların nəşr olunduğu toplunun giriş hissəsində də İqdır adının keçmişinin Oğuz xan nəslinə qədər uzandığı qeyd edilmişdir. Toplu müəllifləri yazmışlar ki, 8-ci əsrdə Uyğur xaqanı Moyun-Çor tərəfindən inşa edilmiş "Terhin yazıtı" adlı abidədə İğdır adı əks olunmuşdur. Daha sonrakı dövrdə Mahmud Qaşqarinin "Divanı lüğətit-türk" əsərində İğdir, Fəzlullah Rəşidəddinin "Cəmi-ət-təvarix" əsərində Yığdır, Yazıçıoğlunun "Tarixi əl-Səlcuq" əsərində İğdir, Mehmet Nəşrinin "Kitabi Cihannüma" əsərində İğdır adı işlənmişdir [22, s.19]. Toponimika üzrə araşdırmalarda İğdır (İqdır) adının mənası igidlik, böyüklük, bahadırlıq bildirilir.

Sürməli adı isə İqdır bölgəsində erkən orta əsrlərdə mövcud olmuş Sürmari qalasının təhrif olunmuş adından yaranmışdır. Mənbələrdə 1064-cü ildə Səlcuqlu sultanı Alparslanın oğlu Məlikşah Naxçıvandan qərbə doğru yürüş edərkən öncə Ağrı dağından şimalda qayalıq ərazidə İqdır qalasını və ardın-

ca Sürmari qalasını fəth etməsi haqqında məlumatlar vardır [23, s.14]. Sonrakı yüzilliklərdə Ağrı dağı ilə Araz çayı arasındakı ərazi Sürməli çuxuru, 15-ci əsrdən isə həm də Səəd çuxuru adlanmışdır.

Coğrafi mövqeyi və təbii şəraiti. İqdır (Sürməli) mahalının şimal və şimal-şərq hüdudları Araz çayı boyunca olmuşdur. Bu çay üzərindən keçən sərhəddən şimalda və şimal-şərqdə İrəvan xanlığının, Rusiya işğalı dövründə isə İrəvan quberniyasının digər mahalları ilə qonşu idi. Şərqdə və cənub-şərqdə Naxçıvan və Maku xanlıqları, Rusiya işğalı dövründə isə İran Qacarlar dövləti ilə, cənubda və qərbdə Osmanlı imperiyasının Bəyazid və Qars bölgələri ilə həmsərhəd idi.

Sürməli mahalı qərbdən şərqə doğru uzanan 3 hissədən ibarət idi: *qərb hissə* – ***Sürməli*** (19-cu əsrin əvvəlində bu bölgə adı Dərəkənd-Parçenis, mərkəzi isə Qulp adlanırdı – K.Ə.), *orta hissə* – ***İqdır***, *şərq hissə* – ***Aralıq*** adlanırdı.

Sürməli (Dərəkənd-Parçenis) bölgəsi qərbdə Qars vilayətinin Kağızman bölgəsi, şimalda həmin vilayətin Diqor bölgəsi, cənubda Ağrı vilayətinin Bəyazit bölgəsi ilə həmsərhəd idi. Sürməli (Dərəkənd-Parçenis) bölgəsinin ən böyük yaşayış məntəqəsi ***Qulp*** idi. Qulpda çox böyük daş duz ehtiyatları vardı və qədim zamanlardan müxtəlif yerlərə ixrac edilmişdir. 1934-cü ildə Türkiyə dövləti bu kəndin adını **"Tuzluca"** adına dəyişdirmiş, bölgə də **"Tuzluca ilçəsi"** adlandırılmışdır. Tuzluca ilçəsində hazırda 81 kənd, 18 məzrəə (tərk edilmiş yaşayış məntəqəsi – K.Ə.) vardır [24, s.5].

Tuzluca İqdır il (vilayət – K.Ə.) mərkəzindən 41 km uzaqlıqda yerləşir. Tuzluca ilçəsinin sahəsi 1 236 kv.km-dir və bu göstəriciyə görə İqdır ilinin ən böyük bölgəsidir. Tuzluca ilçəsinin ərazisi cənubda dağlıq olub, dəniz səviyyəsindən 2 800 – 3 100 m yüksəklikdədir. Şimala doğru yüksəklik azalır və şimalda Araz çayı boyunda geniş düzənlik əraziyə malikdir. Tuzluca ilçəsində çox böyük – 613 milyard ton daş duz ehtiyatları vardır. Bundan əlavə, böyük həcmdə gips yataqları aşkar edilmişdir.

İlçədə və bütövlükdə İqdır ilində kontinental iqlim hakimdir. Lakin İqdıra nisbətən daha yüksəklik ərazini əhatə etdiyi üçün daha aşağı tempuratura malikdir, yağıntı isə daha çoxdur. Qış ayalarında 30-35 gün sular donur. Təbii bitki örtüyü çöl bitkilərindən ibarətdir və meşəlik ərazisi yoxdur.

İqdır (Sürməli) bölgəsinin qısa tarixi. Tarixi Azərbaycan torpaqlarının qərbində – Arpaçayın Araz çayına töküldüyü yerdən Naxçıvana kimi Arazın sağ sahili boyu və cənubda Ağrıdağına qədər ərazilər qədim zamanlardan Sürməli mahalı adlanırdı və Səədli tayfasının yurdu idi. XV əsrin əvvəlində Baharlı sülaləsi Təbrizdə hökmranlığa başlayanda Səədli nəsli Sürməli mahalı da daxil olmaqla bütün İrəvan vilayətinə sahiblik edirdi. Elə həmin dövrdən də bütün bölgənin Çuxursəəd adlanması [10, s.8-9] baş verdi.

İqdır (Sürməli) bölgəsi orta yüzilliklərdə Baharlı, Bayandurlu və Səfəvi sülalələrinin hakimiyyəti dövründə davamlı olaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuşdur. Müasir dövrdə Türkiyə Respublikasının şimal-şərqində yerləşən İqdır ili – İqdır vilayəti daha öncə Sürməli mahalı adı ilə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Çuxursəəd bəylərbəyiliyinin, 18-ci əsrin ortalarından etibarən isə İrəvan xanlığının ərazisi olmuşdur.

İqdır (Sürməli) bölgəsi 15-ci əsrdə Baharlı və Bayandurlu sülalələrinin hökmranlığı zamanında Çuxursəəd vilayətinə, Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə isə Çuxursəəd bəylərbəyiliyinin ərazisinə daxil idi. Yalnız Osmanlı sultanı III Murad (1574-1595) Amasiya sülhünün şərtlərini pozaraq 1578-ci ildə Səfəvi dövlətinə qarşı yeni müharibəyə başladıqdan sonra Azərbaycanın böyük bir hissəsini, o cümlədən Çuxursəəd bəylərbəyiliyini (O dövr Osmanlı mənbələrində bu bölgə həm də "Sürməli çukuru", "İrəvan-Iğdır ovası" [16, s.103] adlanırdı) özünə tabe etmişdi.

Görkəmli tarixçi alimlərimiz akademik Ziya Bünyadov və Hüsaməddin Məmmədovun araşdırmalarına görə, Çuxursəəd bəylərbəyiliyinin əhalisi Osmanlı ağalığı dövründə ağır vəziyyətə düşmüşdü. 1579-cu ilin sentyabr ayında Abaran nahiyəsindən Əli bəyin 3 min ailədən ibarət tayfası Ərzurum əyalətinə köçürülmüş, bir ay sonra Şərəbxana nahiyəsindən 20 min nəfər əsir aparılmışdı. 1583-cü ilin yayında İrəvan şəhərinin və ətraf nahiyələrin azərbaycanlı əhalisi yeni müharibə təhlükəsi ilə əlaqədar yaşayış yerlərini tərk edib Ağrıdağ yaxınlığındakı yaylaqlara, osmanlıların əlinin çatmadığı digər yerlərə qaçmışdılar [5, s.12].

1590-cı ildə sultan III Muradın əmri ilə tərtib olunmuş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri" adlı mötəbər mənbədən aydın olur ki, işğaldan sonra Çuxursəəd bəylərbəyiliyi rəsmən İrəvan əyaləti adlanmış və iki livaya bölünmüşdü: İrəvan və Naxçıvan. İrəvan livasına 10 nahiyə daxil idi: İrəvan, Karbi,

Gərni, Vedi, Abaran, Şərabxana, Talin, Ərmus, Abnik və Aralıq [12, s.8]. İqdır (Sürməli) bölgəsinin adı bu mötəbər mənbədə Aralıq nahiyəsi kimi göstərilmişdir. "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndəki məlumatlara görə, Aralıq nahiyəsində - İqdır (Sürməli) bölgəsində XVI əsrin 80-ci illərinin sonunda 28 kənd, 2 qışlaq və 8 məzrəə (tərk edilmiş yaşayış məskəni – K.Ə.) mövcud idi [6, s.213-218].

Həmçinin "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndən bəlli olur ki, Osmanlı qoşunlarının hücumu zamanı bu bölgənin şiə əhalisinin böyük bir qismi dini təqiblərdən ehtiyat edərək öz ata-baba yurdunu tərk etmək məcburiyyətində qalmış və yurdları məzrəəyə çevrilmişdi. Azərbaycanlı əhalinin boş qalmış yurdlarına Osmanlı sultanı III Muradın əmri ilə Diyarbəkir tərəfdə və Dəclə çayı boyunda yaşayan sünni məzhəbindən olan kürd tayfaları köçürülmüşdü: "Diyarbəkirdən və sair yerlərdən sünni məzhəbli kürdlər, "Kurmaç" adlanan Dəclə kürdləri ... İrəvan və Naxçıvan bölgələrinə gətirilərək, buralardan köçmüş Qızılbaş-türkmənlərdən və Oyrat xalqından boşalan kənd və qəsəbələrdə yerləşdirildi" [20, s.437-438].

Görkəmli tarixçi akademik Yaqub Mahmudov İqdırda və İrəvan əyalətinin digər bölgələrində XVI yüzilliyin son onilliklərində Osmanlı sultanları tərəfindən yeridilmiş bu etnik yerdəyişmələrin gələcək nəticələri çox ağır olan yanlış siyasət olduğunu qeyd etmişdir: "Uzun sürən Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə xalqlarımız hər iki tərəfdə ağır faciələrlə üz-üzə qalmışlar. Zaman-zaman Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə müvəffəq olan Osmanlı sultanları Türkiyə ilə həmsərhəd olan Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən İrəvan bölgəsində möhkəmlənmək üçün bu yerlərdən didərgin düşmüş şiə məzhəbindən olan Azərbaycan türklərinin boş qalmış şəhər və kəndlərinə Osmanlı torpaqlarından sünni məzhəbindən olan kürdləri və xristianları köçürürdülər. Ümumtürk tarixi üçün gələcək təhlükəni qiymətləndirə bilməyən Osmanlı sultanları Qərbi Azərbaycan torpaqlarında ... ermənіləri məskunlaşdırır və onlara xüsusi "qayğı" göstərirdilər*"* [8, s.4].

Lakin bu yanlış siyasət uzun sürmədi. XVII əsrin başlanğıcında şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövləti işğal edilmiş torpaqlarını geri aldıqdan sonra İrəvan əyalətinin azərbaycanlı əhalisi öz doğma torpaqlarına, o cümlədən İqdır (Sürməli) bölgəsinə qayıtdılar. XVII əsrin ortalarında Çuxursəəd bəylərbəyiliyində, o cümlədən İqdır bölgəsində yaşayanların əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi. 1647-ci ildə Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi İrəvana gedərkən Ağrı dağı və ətrafı haqqında "türkmənlərin oylağı" deyə bəhs etmişdi [32, s.104].

1673-cü ildə İrəvanda olmuş fransız səyyahı J.Şarden də bu yerlərin əhalisinin "təmizqanlı səfəvilər"dən (Azərbaycan türklərindən – K.Ə.) ibarət olduğunu göstərmişdi. J.Şardenin məlumatına görə, "İrəvan qalası təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar" [13, s.21]. Fransız səyyahı İqdır bölgəsi haqqında yazmışdı*:* "Çox düzən və barlı-bəhərli bir ölkə ilə beş lyö (1 lyö – 4444 m və ya 1 saatlıq piyada yoluna bərabərdir – K.Ə.) getdik. O, dağlarla əhatə olunmuşdu. Sağdakı dağları Nuh dağı (Ağrı dağı nəzərədə tutulur – K.Ə.) adlandırırlar. Biz Qaynar adlı kiçik bir şəhərdə mənzil saldıq" [13, s.62].

XVIII əsrin 20-ci illərində Osmanlı sultanı III Əhməd (1703-1730) Səfəvi dövlətinin ağır vəziyyətə düşməsindən yararlanaraq onun Qafqazdakı mülklərinin çox hissəsini, o cümlədən İrəvan əyalətini ələ keçirmişdi. Bu zaman sultanın əmri ilə tutulan yerlərin yaşayış məntəqələri və əhalisi haqqında məlumatları əks etdirən "Müfəssəl və İcmal dəftərlər" tərtib edilmişdir. 1728-ci ildə tamamlanan bu dəftərlərin biri İrəvan, digəri Naxçıvan bölgəsini əhatə edir. İrəvan bölgəsinin müfəssəl dəftərinə görə "Revan livası" adlanan bu bölgəyə İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Karbi, Maku, Xınzirək, Karni, Vedi, Dəraçiçək, Abaran, Göyçə, Məzrəə, Sürməli, İqdır, Aralıq, Şərur, Sədərək, Zarzəmin nahiyələri daxil idi [5, s.8]. Bu mənbədən aydın olur ki, sonradan Sürməli mahalı (qəzası) adlanan inzibati vahidə 3 nahiyə (sahə): ***Sürməli, İqdır və Aralıq*** daxil idi. Sürməli nahiyəsi 48 kənddən ibarət idi və müfəssəl dəftərlər tərtib edilən zaman yalnız 28 kənddə əhali yaşayırdı. Bu kəndlərdə 482 ev mövcud idi və 2481 nəfər sakini vardı. Onların 1742 nəfəri müsəlman, 739 nəfəri qeyri-müsəlman idi [22, s.163, 175]. İqdır nahiyəsi 67 kənddən ibarət idi və XVIII əsrin 20-ci illərində yalnız 45 kənddə əhali yaşayırdı. Bu kəndlərdə 993 ev mövcud idi və 5052 nəfər sakini vardı. Onların 3600 nəfəri müsəlman, 1452 nəfəri qeyri-müsəlman idi [22, s.198]. Aralıq nahiyəsi 36 kənddən ibarət idi və XVIII əsrin 20-ci illərində onların yalnız 20-də əhali yaşayırdı. Bu kəndlərdə 9 ev mövcud idi və 2696 nəfər sakini vardı. Onların 1899 nəfəri müsəlman, 797 nəfəri qeyri-müsəlman idi [22, s.212]. İrəvan bölgəsinin müfəssəl dəftərindən bəlli olur ki, XVIII əsrin 20-ci illərində Sürməli, İqdır və Aralıq nahiyələrində yaşayan əhalinin

ümumi sayı 10229 nəfər idi və onların da 7241 nəfəri və ya 70 faizindən çoxu müsəlman, yəni Azərbaycan türkü idi.

Bu mənbədə diqqəti çəkən bir məqam da həmin dövrdə adları çəkilən bölgələrdə mövcud olan 151 kənddən yalnız 93-də insanların yaşamasıdır. Bu dövrdə yaşayış məntəqələrinin üçdə birindən çoxunda əhali yaşamamasının əsas səbəbi Osmanlı hücumu zamanı şiə əhalinin dini təqiblə bağlı öz yurdlarını tərk etmələri idi. Akademik Y.M.Mahmudov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, "... mənbədən istifadə edərkən Osmanlı imperiyasının dini siyasəti nəticəsində zaman-zaman bölgə əhalisinin – Azərbaycan türklərinin öz doğma yurd-yuvalarını müvəqqəti tərk etməsi, qədim yaşayış məskənlərimizin müvəqqəti boş qalması, yurdumuzun bu bölgələrinə Osmanlı imperiyasının müxtəlif ərazilərindən qeyri-türk və qeyri-müsəlman etnoslarının köçürülməsi kimi məsələlər nəzərə alınmalıdır" [7, s.6].

Yuxarıda adları çəkilən Sürməli, İqdır və Aralıq nahiyələri XVIII əsrin ortalarında İrəvan xanlığı yarandığı zaman bir inzibati vahidə çevrilmiş və Sürməli mahalı adı ilə tanınmışdı.

Rusiya ağalığı dövründə inzibati bölgüdə yeri. Rus qoşunları tərəfindən İrəvan qalası işğal edildikdən dərhal sonra, 1827-ci il oktyabrın 6-da xanlığın ərazisini idarə etmək, əmin-amanlığı təmin etmək, xaricdən hücumların və daxildə baş verə biləcək qarışıqlığın qarşısını almaq məqsədi ilə üç nəfərdən ibarət Müvəqqəti Vilayət İdarəsi yaradıldı. Bu idarəyə İrəvan bölgəsində yerləşən hərbi hissənin komandanı general-leytenant A.İ.Krasovski (rəis), İrəvan qalasının komendantı, podpolkovnik Borodin (üzv) və erməni əhalisinin təmsilçisi, keşiş Nerses (üzv) daxil idilər [AKAK, т.VII, с.480-481]. Müvəqqəti idarənin vəzifəsi Qacarlar dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlanana kimi İrəvan xanının hakimiyyətini əvəz etmək, vilayətdə hərbi əməliyyatlar gedişində pozulmuş sakitliyi bərpa etmək, normal idarəçiliyə keçməyə şərait yaratmaq idi. Rusiya işğalı başa çatan kimi İrəvan xanlığı ləğv edildi, İrəvan əyaləti yaradıldı. Həmin vaxt yeni işğal edilmiş Naxçıvan xanlığı da əyalətə çevrildi və idarəçiliyi isə general İ.Paskeviçin göstərişi ilə Naxçıvan xanı Ehsan xanın əlində saxlandı. Ehsan xanın idarəçiliyi Müvəqqəti Vilayət İdarəsinin nəzarəti altında həyata keçirilməli idi [14, s.87].

1828-ci il martın 21-də çar I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan əyalətləri əsasında **Erməni vilayəti** yaradıldı [26, ст. 1 888, с.272-273]. Qafqaz tarixində ilk dəfə olaraq, Araz çayından şimalda ermənilərin əvvəllər, demək olar ki, heç yaşamadığı ərazi Erməni vilayəti adlandı. Osmanlı və Qacarlar İranından erməni ailələri kütləvi surətdə köçürülərək bu yerlərdə məskunlaşdırıldı və onlara imtiyazlı şərait yaradıldı.

Rusiya hakimiyyəti xanlıq dövründəki inzibati bölgünü dəyişmədən saxladı. Yəni Erməni vilayətində ***Sürməli və Dərəkənd-Parçenis mahalları*** İrəvan əyalətinin ayrı-ayrı inzibati vahidləri kimi qalmaqda idi [34, с.443-444].

Sürməli mahalı Araz çayının sağ sahili boyunda eyni adlı çayla Ağrıdağ dağ silsiləsi arasında yerləşirdi. İrəvan xanlığında köçəri əhalinin əksəriyyəti bu bölgədə yaşayırdı. Mahalın mərkəzi İqdır idi. Ağrıdağın ətəklərində 49 kənd mövcud idi [1, s.123]. Bu kəndlərin əkinçiliklə məşğul olan əhalisi tarlalarını Arazın suyu ilə suvarırdı. Mahalın cənubunda maldarlıq əsas yer tuturdu və əkinçiliyə o qədər də diqqət yetirilmirdi. İ.Şopen bu mahalda daha əvvəl 28 kəndin də olduğunu, lakin həmin dövrdə tamamilə dağıdıldığını bildirmişdir [34, с.512-513].

Dərəkənd-Parçenis mahalı da Araz çayının sağ sahili boyunda, Sürməli mahalından qərbdə yerləşirdi. Daha öncə Sürməli mahalının bir hissəsi idi, Hüseynqulu xan bu bölgəni ayıraraq mahala çevirmişdi. Bu mahaldakı Qulp daş duz mədəni böyük əhəmiyyətə malik idi. Mahal 55 kənddən ibarət idi: 29-u Dərəkənd, 26-sı Parçenis sahələrində idi. Mahalın mərkəzi Qulp idi. Mahal Əsni köçəri tayfasının əsas məskəni idi [1, s.123-124]. İ.Şopen Parçenis dərəsində daha əvvəl 8 kəndin də olduğunu, lakin həmin dövrdə dağıdıldığını bildirmişdir [34, с.443].

İ.Şopen Rusiya işğalından dərhal sonra İrəvan əyalətində mahalların 4 dairəyə: İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdarabad adlı inzibati vahidlərə daxil edildiyini göstərmişdir. ***Sürməli dairəsi Sürməli, Dərəkənd-Parçenis, Qərnibasar, Vedibasar mahallarını əhatə edirdi*** [34, с.448].

Əslən erməni mənşəli olan Rusiya ordusunun general-mayoru, knyaz V.O.Bebutov «Erməni vilayəti»nin rəisi təyin edildiyi 1830-cu ildən [25, т.VII, с.497] sonra yerli azərbaycanlı və müsəlman kürd əhalinin, eləcə də yeni köçürülmüş sadə erməni əhalinin iqtisadi vəziyyəti kəskin şəkildə pisləşdi. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazı gəzmiş alman səyyahı Moris Vaqner yazmışdı ki, o, bu ölkəni (Erməni vilayətini – K.Ə.) idarə edənlər içərisində ən pis, ən qəddar və talançı rəis idi. Heç bir bir paşa, heç bir

sərdar kasıb kəndlilərin qan-təri hesabına bu erməni rəisi qədər qızıl pul, sərvət qazanmamışdı [9, s.217].

XIX əsrin 30-40-cı illərində iqtisadi-ticarət əlaqələrinə mənfi təsir göstərən digər amil Qacarlar İranı ilə, Osmanlı dövləti ilə, Qafqazın əsas şəhərləri ilə müntəzəm ticarət etmiş müsəlman tacirlərin sıxışdırılması, doğma yurdundan qovulması, mallarının əlindən alınması idi. Müsəlman tacirləri İrəvan şəhərində və əyalətində sıxışdırıb, onlara məxsus bazar-dükanı ələ keçirən erməni tacirləri yalançı, hiyləgər, götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməyən etibarsız tərəfdaş olduqları üçün regionda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda normal ticarət əlaqələri pozuldu [9, s.215].

Bəhs edilən dövrdə bölgənin iqtisadi həyatına mənfi təsir edən önəmli amillərdən biri də rus dövlətinin tətbiq etdiyi müstəmləkəçi rejim – komendant idarə üsulu idi. Xristian, xüsusən də erməni məmurlar yerli müsəlman türk əhaliyə yuxarıdan baxır, təkəbbürlə davranırdılar. Yerli adət-ənənələri nəzərə almır, yabançı qaydalarla idarə etməyə çalışırdılar. Məmurların özbaşınalığı və rüşvətxorluğu o dərəcəyə çatmışdı ki, yerli müsəlman – türk əhali ilə yanaşı, İrandan yeni köçürülmüş ermənilər də geriyə, gəldikləri yerlərə dönməyə başlamışdılar.

Erməni xadimləri çar Rusiyası rəhbərliyi tərəfindən Erməni vilayəti yaradılmasına nail olsalar da, onun idarə edilməsində bacarıqlı olmadılar. Çar I Nikolayın 1837-ci ildə bu vilayətə səfəri göstərdi ki, ermənilər ticarət və siyasi intriqalarda nə qədər zirək olsalar da, dövlətçilik təcrübələri olmadığından, idarəçilikdə bir o qədər bacarıqsız və yarıtmaz idilər. Çarın fərmanı ilə dərhal vilayət rəisi V.O.Bebutov və əlaltıları vəzifələrindən qovulsalar da, vəziyyət yaxşılığa doğru dəyişmədi. 1843-cü ildə İrəvanda olmuş alman səyyahı Moris Vaqner obrazlı şəkildə yazmışdı ki, "Rusiya ikibaşlı qartalı İrəvan çuxuruna çatdığı zamandan tətbiq etdiyi eybəcər, zəhlətökən gömrük siyasətinə görə ticarət birdəfəlik solmuş, pozulmuşdur. Bir vaxtlar İran-Gürcüstan yolunun tam ortasında olan İrəvan karvansarayları, dükanları aşıb-daşır, ticarət çiçəklənirdi. Ağır yük altında kəhildəyən dəvələrlə, kişnəyən atlarla dolu olan karvansara həyətləri indi bomboş qalmışdır" [9, s.215].

1840-cı il aprelin 10-da çar I Nikolayın fərmanı ilə Erməni vilayəti ləğv edildi və ərazisi yeni yaradılan **Gürcü-İmereti quberniyasına** qatıldı. *İrəvan əyaləti* də onun tərkibində *qəzaya* çevrildi [27, ст. 13 368, с.238]. 1846-cı il dekabrın 14-də çar I Nikolayın yeni fərmanı ilə Gürcü-İmereti quberniyası əsasında ***Tiflis və Kutais quberniyaları*** yaradıldı. İrəvan qəzası Tiflis quberniyası tərkibində qaldı [28, ст.20 701, с.647].

1849-cu il iyunun 9-da çar I Nikolayın daha bir yeni fərmanı ilə Tiflis quberniyasına daxil olan İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzaları əsasında **İrəvan quberniyası** yaradıldı [29, ст.23 303, с.311-312]. Həmin vaxt quberniya 5 qəzadan ibarət idi və Sürməli və Dərəkənd-Parçenis bölgələri sahə (nahiyə) kimi İrəvan qəzasının tərkibində idi.

1859-cu il iyunun 19-da çar II Aleksandrın fərmanı ilə İrəvan qəzası İrəvan və Eçmiədzin qəzalarına, Eçmiədzin qəzası da öz növbəsində Sərdarabad və Sürməli sahələrinə bölündü [30, ст.34 646, с.591].

Sürməli qəzası 1874-cü il noyabrın 3-də İrəvan quberniyasının tərkibində Eçmiədzin qəzasının 2-ci hissəsinin – Sürməli sahəsinin ayrıca qəzaya çevrilməsi nəticəsində yaradıldı [31, ст.54 010, с.353]. Beləcə, İrəvan quberniyası 7 qəzadan ibarət oldu ki, bu bölgü Rusiya imperiyasının süqutuna kimi dəyişilməz qaldı. Həmin dövrə aid rəsmi məlumatlara görə Sürməli qəzasının ərazisi 3 151 kv.verst (3 586 kv.km), əhalisi 31 991 kişi, 27 239 qadın olmaqla, cəmi 59 230 nəfər idi [33]. Sürməli qəzasına tarixən eyni adlı mahalın və Dərəkənd-Parçenis mahalının əraziləri daxil idi.

Nəticə. Tarixi Azərbaycan torpağı olan İqdır (Sürməli) bölgəsi Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında 4 iyun 1918-ci il tarixdə Batum şəhərində imzalanmış müqavilələrə və 1920-ci il dekabrın 2-də Türkiyə ilə Ermənistan Respublikası arasında *Gümrüdə (Aleksandropolda)*, 1921-ci il martın 18-də Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında *Moskvada*, həmin il oktyabrın 13-də *Qarsda* Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz sovet respublikaları arasında bağlanmış müqavilələrə görə [3, s.4, 25, 31-34, 70, 76-79] Türkiyəyə keçmişdir. İqdır bölgəsi bir nahiyə kimi əvvəlcə Bəyazid vilayətinə, 1934-cü ildə Qars vilayətinə daxil edilmişdir. **1992-ci ildə İqdır bölgəsi Qaraqoyunlu, Aralıq və Tuzluca bölgələri ilə birlikdə ayrıca ilə – vilayətə çevrilmişdir** [21, s.68].

İqdır (Sürməli) bölgəsi hazırda Türkiyə Respublikasına daxildir və ölkənin şimal-şərq ucqarında ***Iğdır ilini – vilayətini*** təşkil edir. Əhalisi 195 min nəfər (2017-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə),

ərazisi 3664 km^2-dir [18,19]. Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinə aid ən uca zirvə olan Böyük Ağrı dağı (5137 m hündürlükdə) bu bölgədədir. İqdır ilinin özəl cəhəti Türkiyə və Azərbaycan respublikaları arasında körpü rolu oynamasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Burnutyan, C.A. İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə. 1795-1828. // Təkrarlanan tarix – təkrarlanan şərhlər. "İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə. 1795-1828" kitabının müəllifi Corc Burnutyanın rus-sovet və erməni tarixçilərindən fərqli və oxşar cəhətləri. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 2011, s.83-255
2. Əliyeva K.Q. XIX-XX yüzilin başlanğıcında Sürməlı (İqdır) bölgəsinin etno-demoqrafik və sosial-iqtisadi vəziyyəti // SILK ROAD 2. International Scientific Research Congress September 26-27, 2023 Igdir University, Igdir, Türkiye, s.1360-1368
3. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri. Naxçıvan, 2004, 138 s.
4. Hacıyeva, Z.Ə. Təkrarlanan tarix – təkrarlanan şərhlər. "İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə. 1795-1828" kitabının müəllifi Corc Burnutyanın rus-sovet və erməni tarixçilərindən fərqli və oxşar cəhətləri.Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 2011, 256 s.
5. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akad. Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
6. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. Tərtibçi T.H.Nəcəfli. Bakı: Çaşıoğlu, 2009, 676 s.
7. Mahmudov, Y.M. İrəvan şəhərinin və ətrafındakı ərazilərin tarixi Azərbaycan torpaqları olması danılmaz həqiqətdir. "İrəvan əyalətinin kameral təsviri. I c. İrəvan şəhərinin kameral təsviri" kitabına ön söz // İrəvan əyalətinin kameral təsviri. I c. İrəvan şəhərinin kameral təsviri. Bakı: "Turxan" NRB, 2018, s.3-6
8. Mahmudov, Y.M. Qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan bölgəsinin tarixinə dair qiymətli ilk mənbə "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri" // İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı: Çaşıoğlu, 2009, s.3-5
9. Məmmədov, İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2003, 700 s.
10. Nəcəfli, G. İrəvan xanlığının mahalları. Bakı: Azərbaycan tarixçiləri ictimai birliyi, 2017, 40 s.
11. Nəcəfli, T.H. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (müasir Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı: Çaşıoğlu, 2012, 604 s.
12. Nəcəfli, T.H. "Müfəssəl dəftər" haqqında qısa məlumat // İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri / T.Nəcəfli. – Bakı: Çaşıoğlu, – 2009. – s.6-13
13. Şarden, J. Parisdən İsfahana səyahət (Səyahətnamə) / J.Şarden. –Bakı: Elm, – 1994. – 96 s.
14. Yenikolopov İ.K. Qriboyedov və Şərq. Şəki: "Kaskad" nəşriyyatı, 2017, 162 s.
15. Adem Yulu. Iğdır'da şehirsel gelişme ve mekansal degişim. İstanbul, 2012, 123 s.
16. Akyıldız Arslantürk. İrevan hanlığı // 3.Uluslararası Türk Şöleni Türk kültürü sempozyumu bildirileri. Erzurum, 2012, s.101-108
17. Faruk Sumer. Kara-Koyunlular (Başlangıcdan Cihan şaha kadar). C.I, Ankara: TTK Basımevi, 1984, 169 s.
18. Iğdır _(il) https://tr.wikipedia.org/wiki/
19. Iğdır 'ın ilçeleri https://tr.wikipedia.org/wiki/
20. Kırzıoğlu, F.M. Osmanlıların Kafkaz – ellerini fethi (1451-1590) / F. Kırzıoğlu. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1998. – 550 s.
21. Nihat Cetinkaya. Iğdır tarihi (tarih, yer adları ve bazi oymaklar üzerine). İstanbul: Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı, 1996,404 s.
22. Osmanlı Belgelerinde Iğdır. Iğdır: Iğdır Universitesi Basım Matsis Matbaa, 2017, 251 s.
23. Ziya Zakir Acar. Her Yönüyle Iğdır. Iğdır, 2018, 519 s.
24. Ziya Zakir Acar. İlçemiz Tuzluca. Iğdır, 2012, 312 s.
25. Отношение гр. Паскевича к гр. Чернышеву, от 6-го января 1830 года /Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею / Под редакцией А.П. Берже, т. VII. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1878, с.497

26. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е, отд.1-е, т. 3, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1830, 1642 с.
27. Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т. 15, ст. 13368, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1841, 961 с.
28. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Отделение 2-е, т.21, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1847, 739 с.
29. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е, т.24, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1850, 635 с.
30. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Отделение 1-е, т.34, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1861, 839 с.
31. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1876, т.49, 1874, отд-е 2, 496 с.
32. Челеби, Е. Книга путешествия. Вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана / Е.Челеби. – Москва: «Наука», – 1983. – 376с.
33. Шопен, И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи / И.Шопен. – СПб., – 1852. – 1232 с.

КОНУЛ АЛИЕВА
Доктор философии по истории
Ведущий научный сотрудник Института истории НАНА

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ СУРМАЛИНСКОГО (ИГДЫРСКОГО) РЕГИОНА (1828–2025)

Сурмалинский (Игдырский) регион расположен на западе Азербайджана, в юго-западной части исторической Иреванского ханства. Сурмалинский регион исторически являлся азербайджанской территорией, и азербайджанские тюрки неизменно составляли большинство населения этих мест с древних и средневековых времен. В представленной статье рассматриваются административные и этно-демографические изменения, произошедшие в Сурмалинском (Игдырском) регионе в XVIII–XX веках.

Ключевые слова: Сурмалинский уезд, Аралыгский и Игдырский районы, переселение армян и курдов.

KONUL ALIYEVA
Doctor of Philosophy in History
Leading Researcher, Institute of History, ANAS

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE SURMALY (IGDYR) REGION (1828–2025)

The Surmaly (Igdyr) region is located in western Azerbaijan, in the southwestern part of the historical Irevan Khanate. The Surmaly region has historically been Azerbaijani territory, and Azerbaijani Turks have consistently constituted the majority of the population in this area since ancient and medieval times. This article examines the administrative and ethno-demographic changes that occurred in the Surmaly (Igdyr) region from the 18th to the 20th centuries.

Keywords: Surmaly County, Aralig and Igdyr Districts, resettlement of Armenians and Kurds.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər:t.e.d. Hacı Həsənov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).

- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərilməlidir.

- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərilməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.

- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcıllığı ilə, ya da mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbilərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi qaydaları" barədə qüvvədə olan təlimatının "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.

- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.

- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefedranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.

- Elmi jurnallarda "*əvvəli ötən sayımızda*", *"ardı növbəti nömrədə"*adı altında seriya məqalələrin dərs olunmasına icazə verilmir.

- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

***Redaksiya ilə əlaqə*:**
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).

- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).

- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.

- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).

- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.

- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.

- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.

- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.

- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, рекомендующего публикацию статьи.

- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

Электронный адрес журнала "История и ее проблемы":
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.

- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).

- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.

- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).

- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.

- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.

- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.

- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.

- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.

- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: **TarixVeOnunProblemleri@gmail.com**

Çapa hazırlayanlar: ***Sevinc Ruintən*** – Bakı Dövlət Universiteti
Şəbnəm Cəfərova – Bakı Dövlət Universiteti
Elmar Axundov – Bakı Dövlət Universiteti
İlham Məmmədov – Bakı Dövlət Universiteti
Şəhla Xələfova – Bakı Dövlət Universiteti
Tərcüməçi radaktorlar: ***Anar Kərimov*** – Bakı Dövlət Universiteti
Aynur Məmmədova – Bakı Dövlət Universiteti
Web-redaktor: ***Ramil Dadaşov*** – Azərbaycan Texniki Universiteti

Yığılmağa verilmişdir: 15.10.2025. Çapa imzalanmışdır: 20.10.2025.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com